CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

श्रीमत्केशवकाश्मीरिभट्टविरचिता

वेदान्तकौस्तुभप्रभा

कुलपति - श्रीविद्यानिवासमिश्रप्ररोचनया
समलङ्कृता

सम्पादकः
डॉ. विजयनारायणमिश्रः

सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालयः
वाराणसी

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

'VEDĀNTA-KAUSTUBHA-PRABHĀ'— 'The Radiance of the Kaustubha Jewel of the Vedānta" is an elaborate commentary on the Brahma-sūtra, in elucidation of Śrīnivāsa's 'Vedānta-Kaustubha'— which in turn is itself a commentry on Nimbārka's 'Vedānta pārijāta-saurabha' (a precise paraphrase of the Brahma-sūtra).

The 'Prabhā' or the 'Kaustubha Prabhā', as it is generally known, is a *magnum opus* of Keśava-Kāśmīrī Bhaṭṭa (fl. in the 16th cent. A.D.). He was a direct disciple of Gāṅagala Bhaṭṭa and has also eupraised Mukunda as his Guru in his 'Prabhā' in eulogy verse five. Perhaps he had two gurus, or else they were identical. After he had vaninshed Śaivas of Kāśmīra and lived there for a longer period, the epithet "Kāśmīrī" was added to his name. He conquered thrice his comtemporary scholars throughout the country and was called "Dig-Vijayī".

This work consists in an elaborate and scholarly criticism of Advaita by succinctly providing the Nimbārka view-point on the three *tattvas*, viz. Brahman (Universal-self) i.e. Vāsudeva Kṛṣṇa, Jīva (Individual-self), and Jagat (Universe) and a relation of Svābhāvika- Bhedābheda (Innate-unity–in-diversity) between them. Thus there exists a difference between Jīva and Paramātman or Paramātman and Jagat. The Work was first published in 'The Pandit'volume viii and ix (1873-75) and edited by Pandit Becana Rāma Śarmā Tripāṭhī, Professor of Sāṅkhya in the Govt. Sanskrit College, Benares. As this and its subsequent three editions are long out-of-print, it is now being republished as Sixth Volume of the Paṇḍita parikramā"— a series consisting of selective reprint of writings and works appeared in 'The Pandit' between 1866-1971.

Among his other important works are:

Tattvaprakāśikā— a comm. on twelve Upaniṣads; Krama-dīpikā (Tantra); Śrīmadbhāgavata-tilaka and Tattvaprakāśikā- a comm. on the Gīta, etc.

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

1·2

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

UNIVERSITY BI-CENTENARY SERIES

[Volume-VII]

PAṆḌITA–PARIKRAMĀ

[PART-SIX]

VEDĀNTAKAUSTUBHAPRABHĀ

of

ŚRĪ KEŚAVAKĀŚMĪRĪ BHAṬṬA

Foreword by

Dr. Vidya Niwas Misra

Vice-Chancellor

Edited by

Dr. B. N. Misra

Librarian,

Sarasvati Bhavan Library,

Sampurnanand Sanskrit University

VARANASI

1992

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

[Published under the Rare Texts Publication Scheme of Sarasvati Bhavana Library with the financial assistance provided by **The University Grants Commission**, New Delhi.]

Published by—
Dr. Harish Chandra Mani Tripathi
Publication Officer,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi— 221 002.

□

Available at—
Sales Department,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi— 221 002.

□

Price Rs. 300.00

500 copies

□

Printed by—
Tara Printing Works
Kamachha,
Varanasi—221 010.

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

विश्वविद्यालयद्विशताब्दी-ग्रन्थमाला

[सप्तमं पुष्पम्]

पण्डितपरिक्रमाषष्ठस्तबके

श्रीमत्केशवकाश्मीरिभट्टविरचिता

ब्रह्मसूत्रवृत्तिभूता

वेदान्तकौस्तुभप्रभा

कुलपति-श्रीविद्यानिवासमिश्रप्रोचनया
समलङ्कृता

सम्पादकः

डॉ. विजयनारायणमिश्रः

पुस्तकाध्यक्षः, सरस्वतीभवनपुस्तकालयस्य
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये

वाराणस्याम्

२०४९ तमे वैक्रमाब्दे　　१९१४ तमे शकाब्दे　　१९९२ तमे खैस्ताब्दे

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

[सरस्वतीभवनपुस्तकालयस्य प्रकाशनसम्बन्धिविशेषयोजनान्तर्गतं विश्वविद्यालयानुदाना-योगतः प्राप्तवित्तीयसाहाय्येन प्रकाशितम्]

□

प्रकाशकः—
डॉ. हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठी
प्रकाशनाधिकारी,
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
वाराणसी— २२१ ००२

□

प्राप्तिस्थानम्—
विक्रय-विभागः
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
वाराणसी— २२१ ००२

□

प्रथमं संस्करणम्, ५०० प्रतिरूपाणि
मूल्यम् — ३००.०० रूप्यकाणि

□

मुद्रक :—
तारा प्रिंटिंग वर्क्स
कमच्छा, वाराणसी—२२१ ०१०

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

Foreword

The present volume is a reprint of the 'Vedānta Kaustubha Prabhā' (The Radiance of the Kaustubha Jewel of the Vedānta) of Keśava-kāśmīrī Bhaṭṭa (fl. 1510 A.D.). The work was published in the 'Paṇdit' (old series) volume eight and nine, 1873-75, and is of immense value to scholars who want to have a total picture of Nimbārka tradition of the *Brahma-sūtra*. The author Keśava-kāśmīrī Bhaṭṭa supposed to have flourished in the 16th century A.D. He was the twenty-ninth pontifical head after Nimbārka and a direct disciple of Gāṅgala Bhaṭṭa. In his 'Vedānta-kaustubha-prabhā' (benedictory verse five) he, however, pays his obeisance, not to him but, to Mukunda as his preceptor. He is the most important exponent, after Nimbārka, of *Dvaitā-dvaita* tradition. The text was edited for the first time by Paṇḍita Vecana Rāma Tripāṭhī, Professor of Sāṅkhya in the erstwhile Govt. Sanskrit College, Benares.

The beauty of this commentary being more or less an independent exposition of a synthesis of devotion and knowledge. Prof. S.N. Dasgupta in his 'History of Indian Philosophy' volume three, pp. 402 ff., has summarized the work as follows:

"Nimbārka's commentary of the *Brahma-sūtra* is called the *Vedānta-pārjāta-saurabha*. A commentary on it, called the *Vedānta-kaustubha*, was written by his direct disciple Śrīnivāsa. Keśava-kāśmīrī-Bhaṭṭa, the disciple of Mukunda, wrote a commentary on the *Vedānta-kaustubha*, called the *Vedānta-kaustubha-prabhā*. He also is said to have written a commentary on the *Bhagavada-gītā*, called the *Tattva-prakāśikā*, a commentary on the tenth *skandha of Bhāgavata purāṇa* called the *Tattva-prakāśikā-Veda-stutiṭīkā*, and a commentary on the *Taittirīya Upaniṣad* called the *Taittirīya-prakāśikā*. He also wrote a work called *Krama-dīpikā*, which was commented upon by Govinda Bhaṭṭācārya. The *krama-dīpikā* is a work of eight chapters

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

dealing mainly with the ritualistic parts of the Nimbārka school of religion. This work deals very largely with various kinds of *Mantras* and meditation on them. This Keśava Kāśmīrī Bhaṭṭa seems to be a very different person from the Keśava Kāśmīrī who is said th have had a discussion with Caitanya as described in the *Caitanya-caritāmṛta*.

According to the Nimbārka school the individual selves are different from Brahman. Their identity is only in the remote sense inasmuch as the individual selves cannot have any separate existence apart from God. Puruṣottama also criticizes the dualist, the Madhvas. The dualistic texts have as much force as the identity texts, and therefore on the strength of the identity texts we have to admit that the world exists in Brahman, and on the strength of the duality texts we have to admit that the world is different from Brahman. The real meaning of the view that God is the material cause of the world is that though everything springs from Him, yet the nature of God remains the same in spite of all His productions. The energy of God exists in God and though He produces everything by the diverse kinds of manifestations of His energies, He remains unchanged in His Self (*Śruty-anta-sura-druma*, pp. 73-74).

According to Nimbārka, the inquiry into the nature of Brahman can take place only after one has studied the literature that deals with the Vedic duties leading to various kinds of beneficial results and discovered that they are all vitiated by enjoyment and cannot bring about a state of eternal bliss. After such a discovery, and after the seeker has learnt in a general manner from the various religious texts that the realization of Brahman leads to the unchangeable, eternal and ever-constant state of bliss, he becomes anxious to attain it through the grace of God and approaches his teacher with affection and reverence for instruction regarding the nature of Brahman. The Brahman is Śrī Kṛṣṇa, who is omniscient, omnipotent, the ultimate cause, and the all-pervading Being. Such a Being can be realized only through a constant effort to permeate oneself with His nature by means of thought and devotion. The import of the first aphorism

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

of the *Brahma-sūtra* consists in the imposition of such a duty on the devotee, namely, the constant effort at realizing the nature of Brahman. The revelation of the nature of the Brahman in the pupil is possible through a process of spiritual communication of which *śravaṇa, manana* and *nididhyāsana* are the three moments.

According to Nimbārka's philosophy which is a type of *Bhedā-bheda-vāda*, that is, the theory of the Absolute as Unity-in-difference, Brahman or the Absolute has transformed itself into the world of matter and spirits. Just as the life-force or *prāṇa* manifests itself into the various conative and cognitive sense-functions yet keeps its own independence, integrity and difference from them, so the Brahman also manifests itsef through the numberless spirits and matter without losing itself in them.

In the scriptures we hear of dualistic and monistic texts, and the only way in which the claims of both these types of texts can be reconciled is by coming to a position of compromise that the Brahman is at once one with and different from the world of spirits and matter, not by any imposition or supposition, but as the specific peculiarity of its spiritual nature. It is on this account that this *Bhedā-bheda* doctrine is called the *svābhāvika bhedā-bheda-vāda*.

The individual souls are infinite in number and atomic in size. But though atomic in size they can at the same time congnize the various sensations in various parts of the body through all-pervading knowledge which exists in them as their attribute. Though atomic and partless in their nature, they are completely pervaded by God through His all-pervading nature. The atomic souls are associated with the beginningless girdle of *karma* which is the cause of the body, and are yet through the grace of God finally emancipated when their doubts are dissolved by listenning to the instructions of the *śāstras* from the teachers, and by entering into a deep meditation regarding the true essence of God, by which they are ultimately merged in Him. The devotee in the state of his

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

emancipation feels himself to be one with God and abides in Him as a part of His energy (*tat-tādātmyā-nubhava-pūrvakaṃ viśvarūpe bhagavati tac-chaktyā-tmanā avasthānam.* 'Para-pak-ṣa-giri-vajra', p. 591). Thus, even in the stateof emancipation,there is adfferencebetween the emancipated beings and God, though in this state they are filled with the utmost bliss. With the true realization of the nature of God and one's relation with Him, all the three kinds of *karma* (*sañcita, kriyamāṇa* and *ārabdha*) are destroyed (*ibid.* p.598). *Avidyā* in this system means ignorance of one's true nature and relationship with God which is the cause of his *karma* and his association with the body, senses and the subtle matter. The *prārabdha-karma*, or the *Karma* which is in a state of fructification, may persist through the present life or through other lives if necessary, for until their fruits are reaped the bodiless emancipation cannot be attained. Sainthood consists in the devotional state consisting of continual and unflinching meditation on the nature of God (*dhyāna-paripākena dhruva-smṛti-para-bhakty-ākhya-jñānā-dhigame*). Such a saint becomes free from the tainting influence of all deeds committed collected before and all good or bad actions that may be performed later on (*tatra uttara-bhāvinaḥ kriyamāṇasya pāpasya āśleṣaḥ tat-prāg-bhūtasya sañcitasyanāśaḥ.* ('Vedānta-kaustubha-prabhā', 4.1.13). The regular caste duties and the duties of the various stages of life help the rise of wisdom and ought therefore always to be performed, even when the wisdom has arisen; for the flame of this light has always to be kept burning (*tasmāta-vidyo-dayāya-svāśrama-karmāgnihotrā-di-rūpaṃ gṛhasthena, tapo-japā-dīni karmāṇi urdhva-retobhir anuṣṭheyāṁ iti siddham*). But the conglomeration of deeds which has started fructifying must fructify and the results of such deeds have to be reaped by the saint either in one life or in many lives as the case may be. A saint, after the exhaustion of his fructifying deeds, leaves his gross body through the *suṣumnā* nerve in his subtle body, and going beyond the material regions (*prākṛta-maṇḍala*) reaches the border region-the river

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

Virajā-between the material regions and the universe of Viṣṇu (*para-loke-gamane dehād utsarpaṇa- samaye eva viduṣaḥ puṇya-pape niravaśesaṃ kṣīyate,.. vidyā hi sva-sāmarthyād eva-phala-bhūta-brahma-prāpti-pratipāda-nāya..enaṃ deva-yānena pathā gamayituṃ sūkṣama-śrīraṃ sthā-payati*. ('Vedānta-kaustubha-prabhā 3.3.27). Here he leaves aside his subtle body in the supreme being and enters into the transcendent essence of God ('Vedānta-kaustubha-prabhā', 4.2.15). The emancipated beings thus exist in God as His distinct energies and may again be employed by Him for His own purposes. Such emancipated beings, however, are never sent down by God for carrying on an carthly existence. Though the emancipated beings become one with God, they have no control over the affairs of the world, which are managed entirely by God Himself (*muktasya tu para-brahma-sādharmye'pi nikhila-ceta-nācetana-patitva-tan-niyantṛtva-tad-vidhārakatva- sarva-gatat vā-dy-asambhavāta jagada-vyāpā-ravarjaṃ aiśvaryama. Ibid*. 4.4.20).

Though it is through the will of God that we enjoy the dream experiences and though He remains the controller and abides in us through all stages of our experiences, yet He is never tainted by the imperfections of our experiental existence ('Vedānta-kaustubha-prabhā, 3.2.11). The objects of our experiences are not in themselves pleasurable or painful, but God makes them so to us in accordance with the reward and punishment due to us according to our good or bad deeds. In themselves the objects are but indifferent entities and are neither pleasurable nor painful ('Vedānta-kaustubha-prabhā,' 3.2. 12). The relation of God and the world is like that of a snake and its coiled existence. The coiled (*kuṇḍala*) condition of a snake is neither different from it nor absolutely identical with it. So God's relation with the individuals also is like that of a lamp and its light (*prabhā-tadvator iva*) or like the sun and the illumination (*prakāśa*). God remains unchanged in Himself and only undergoes transformation through His energies as conscious (*cic-chakti*) and unconscious (*acic-chakti, Ibid*.3.2.29). As the individuals cannot have any

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

existence apart from Brahman, so thematerial world also cannot have any existence apart from him. It is in this sense that the material world is a part or constitutent of God and is regarded as being one with God. But as the nature of the material world is different from the nature of God, it is regarded as different from Him (Vedānta Kaustubha Prabhā', 3.2.30).

The Vedic duties of caste and stages of life are to be performed for the production of desire of wisdom (*vividiṣā*), but once the true wisdom is produced there is no further need of the performance of the duties (*Ibid.* 3.4.9). The wise man is never affected by the deeds that he performs. But though ordinarily the performance of the duties is helpful to the attainment of wisdom this is not indispensable, and there are many who achieve wisdom without going through the customary path of caste duties and the duties attached to stages of life."

'Vedānta-kaustubha-prabhā' is a commentary only by name, in effect, it presents a critical interpretation of the *Brahma-sūtras* from the stand point of Nimbārka Vedānta and thereby regarded as an independent work of this school. Its powerful flow of arguments, vital points of criticism are the testimony of authors vast learing and his scholarly skill to probe into the problem of interpretation of the *sūtras* particularly from the point of view of his own school of thought.

All its editions have long been out-of-print, hence the need of printing this text here again. I have great pleasure in making the work available to the scholars for their subsequent use and investigation.

Varanasi,
Śrīkṛṣṇa-janmāṣṭamī,
21st August, 1992.

Vidya Niwas Misra
Vice-Chancellor,
Sampurnanand Sanskrit University

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

भूमिका

उपनिषद्, श्रीमद्भगवद्गीता एवं ब्रह्मसूत्र वेदान्त दर्शन के आचार्यों द्वारा क्रमशः श्रुतिप्रस्थान, स्मृतिप्रस्थान तथा न्यायप्रस्थान के रूप में व्याख्यायित हैं। श्रुत्यनुकूल वेदान्त-तत्व के प्रतिपादक ब्रह्मसूत्रों के रचयिता भगवान् बादरायण व्यास हैं। सांख्यवादियों के जगत्कारण प्रतिपादक 'प्रधानकारणवाद' का निराकरण कर 'ब्रह्मकारणवाद' की स्थापना ही ब्रह्मसूत्रों का प्रमुख उद्देश्य है। इसमें शरीरस्थ जीवावस्थापन्न परमात्मा के अंश का विवेचन प्रस्तुत होने से, यह 'शारीरकमीमांसाशास्त्र' के रूप में भी प्रसिद्ध है। विभिन्न आचार्यों द्वारा अपने भिन्न-भिन्न दार्शनिक दृष्टिकोण के प्रतिपादन स्वरूप ब्रह्मसूत्रों की जो स्वमतसम्मत व्याख्याएँ प्रस्तुत की गयी हैं, उनसे परमत का खण्डन एवं भिन्नत्व प्रतिपादन स्वाभाविक है। वर्तमान में शंकर, भास्कर, रामानुज, निम्बार्क, मध्व, श्रीकण्ठ, श्रीपति, वल्लभ, विज्ञानभिक्षु, बलदेव प्रभृति दस प्रमुख आचार्यों द्वारा मुख्यरूप से ब्रह्म-सूत्रों पर भाष्य उपलब्ध होते हैं। यद्यपि यह सभी श्रुतिपरम्परा के ही पोषक हैं, किन्तु आचार एवं तत्त्वनिष्ठा इन उभयात्मक दृष्टियों से पारस्परिक भेद के कारण इन्हें शाङ्कर, वैष्णव तथा शैव इन तीन प्रमुख वर्गों में विभाजित किया जा सकता है। वैष्णव सम्प्रदाय में रामानुज, निम्बार्क, मध्व, वल्लभ, बलदेव आदि प्रमुख आचार्यों द्वारा ब्रह्मसूत्र पर विभिन्न भाष्य उपलब्ध हैं। इनमें से प्राचीनतम आचार्य रामानुज (१२वीं शती) द्वारा प्रणीत 'श्रीभाष्य' है। इनके पश्चात् निम्बार्क (१४वीं शती) द्वारा ब्रह्मसूत्रों की लघुवृत्ति के रूप में अपना भाष्य "वेदान्तपारिजातसौरभ" शंकर के अद्वैतवाद के प्रतिवाद को ही प्रायः लक्ष्य कर लिखा गया है। अति संक्षिप्त रीति से सूत्रों के शब्दार्थ मात्र के कारण यह 'ब्रह्मसूत्रवाक्यार्थ' रूप में ही प्रसिद्ध है। इनके साक्षात् शिष्य श्रीनिवास द्वारा उक्त भाष्य का अनुगमन करते हुए 'वेदान्तकौस्तुभ' नामक भाष्य प्रस्तुत किया गया है। इन दोनों ग्रन्थों का तीन खण्डों में डॉ. रोमा बोस द्वारा अंग्रेजी में एक विद्वत्तापूर्ण व्याख्यानात्मक अनुवाद भी (कलकत्ता, एशियाटिक सोसायटी, १९४०-४५) प्रकाशित किया गया है; जिसमें शंकर, रामानुज, श्रीकण्ठ भास्कर एवं बलदेव के मतों की भी आनुषङ्गिक रूप से समीक्षा प्रस्तुत की गई है।

श्रीनिवासाचार्य के उपर्युक्त "वेदान्तकौस्तुभ" पर केशव काश्मीरी भट्ट ने 'स्वाभाविक द्वैताद्वैत' मत प्रतिपादक ब्रह्मसूत्रवृत्तिस्वरूप "वेदान्तकौस्तुभप्रभा" की रचना की है। विषय प्रतिपादन की दृष्टि से अपने पूर्ववर्ती "कौस्तुभ" पर यह एक व्याख्यानात्मक

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ग्रन्थ ही नहीं पर निम्बार्क दर्शन के एक प्रौढ़, विशद एवं स्वतन्त्र ग्रन्थ के रूप में प्रायः मान्य है।

केशव, केशवभट्ट या केशवभट्ट काश्मीरी (१६वीं शती) तैलङ्ग ब्राह्मण थे। इनके पिता श्रीमङ्गल तथा अग्रज अनन्त थे। यह गाङ्गलभट्ट की साक्षात् शिष्यपरम्परा में माने जाते है। 'प्रभा' के प्रारम्भिक पञ्चम मङ्गलश्लोक में इन्होंने श्री मुकुन्द की भी गुरुरूप में वन्दना की है। अधिकांश विद्वानों द्वारा इनका समय १५वीं शती का उत्तरार्ध या १६वीं शती का पूवार्ध माना गया है। हमें इनकी निम्नलिखित प्रमुख रचनाएं उपलब्ध होती हैं:

१. वेदान्तकौस्तुभप्रभा— 'पण्डित', प्राचीनमाला, खं. ८-९, बनारस १८७३-७५ (ii) नित्यस्वरूप ब्रह्मचारी द्वारा संपादित,२ खं., वृन्दावन, १९०५, (iii) वृन्दावन, कल्याणदास, १९३७, (iv) पण्डित अमोलकरामशास्त्री कृत 'भावदीपिका' सहित संपादित. रोहतक, १९३८.

२. क्रमदीपिका (गोपालमन्त्रार्थ दीपिका ८ पटल) गोविन्द भट्टाचार्य कृत व्याख्या सहित देवीप्रसाद शर्मा कवि संपा., वाराणसी, चौखम्बा, १९१७-१८.

३. तत्त्वप्रकाशिका (भगवद्गीता व्याख्या) बम्बई १९०८; पुनर्मुद्रण- वृन्दावन १९१२-१३.

४. श्रीगोविन्दशरणागतिस्तोत्र (स्तोत्ररत्नावली, मथुरा १९२५, पृ. ७०-७१).

५. यामुनस्तोत्र (स्तोत्ररत्नावली, मथुरा १९२५, पृ. ७३-७६).

६. केनोपनिषद् (द्वैतपरकव्याख्या).

७. मुण्डक उपनिषद् (द्वैतपरकव्याख्या) बनारस, १९२७.

८. तत्त्वप्रकाशिका (वेदस्तुतिव्याख्या)

९. कृष्णतत्त्व प्रकाशिका (ब्रह्मोपनिषट्टीका)

१०. विष्णुनामार्थदर्श (विष्णुसहस्रनामटीका)

११. तैत्तिरीयप्रकाशिका (तैत्तरीय उपनिषद् की यह टीका ब्रह्मसूत्र १.१.२ पर 'प्रभा' व्याख्या में उधृत है).

निम्बार्क भाष्य में सनकादिक को ज्ञान देने के लिये भगवान् हंस रूप में अवतरित हुए। आद्य आचार्य हंसावतार राधाकृष्णा की युगलमूर्ति के प्रतीक के रूप में इस सम्प्रदाय

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

की दीक्षा सनत्कुमार को दी। त्रेतायुग में सनत्कुमार के शिष्य नारदजी ने सुदर्शन चक्रावतार निम्बार्क को इसका उपदेश दिया। निम्बार्क के साक्षात् शिष्य शङ्खावतार श्रीनिवास हुए, इन्होंने निम्बार्क के 'पारिजातसौरभ' भाष्य के ऊपर 'वेदान्तकौस्तुभ' नामक अपने विस्तृत भाष्य में 'सौरभ' के गूढ़ एवं संक्षिप्त अर्थों के रहस्य का स्पष्टीकरण किया है।

केशवभट्ट काश्मीरी निम्बार्क दर्शन के एक विशिष्ट ग्रन्थकार है। 'वेदान्तकौस्तुभ' की पाण्डित्यपूर्ण विस्तृत व्याख्या 'प्रभा' में इनके अगाध पाण्डित्य का हमें परिचय उपलब्ध होता है। इन्होंने निर्विशेषवाद जगन्मिथ्यात्ववाद, अध्यासवाद, नैर्गुण्यवाद, देहात्माध्यासवाद इत्यादि वादों का यथा प्रसंग सोपपत्तिक विवेचन किया है। इनके द्वारा भावापत्ति लक्षण को मोक्ष प्राप्ति का एक मात्र उपाय बताया गया है। वेदान्त शास्त्र के अधिकारी मुमुक्षु का निरूपण करते हुए भगवान् बादरायण व्यास द्वारा उपक्रम सूत्र में जिज्ञासु, जिज्ञास्य तथा अज्ञानभूता त्रिगुणात्मिका माया का विवेचन किया गया है। निम्बार्क मत में सर्वेश्वर, श्रीपति, श्रीकृष्ण ही जिज्ञास्य विषय हैं; 'विषयविषयीभावलक्षण' सम्बन्ध है; 'भगवद्भावापत्तिलक्षण' मोक्ष ही इसका प्रयोजन है। इस प्रकार ब्रह्मसूत्र के अनुबन्ध चतुष्टय का विवेचन किया गया है।

निम्बार्क दर्शन में जीव, जगत् और माया का ब्रह्म के साथ द्वैताद्वैत या भेदाभेद सम्बन्ध प्रतिपादित किया गया है। जीव और जगत् ब्रह्म के ही अंश हैं, इन दोनों का आश्रय होने के कारण ही ब्रह्म निर्गुण एवं सगुण उभयात्मक रूप से वर्णित किया गया है। ब्रह्म विभु और सर्वव्यापी है, जीव और जगत् उसके व्याप्य हैं। इसीलिए जीव ब्रह्म का भेदाभेद सम्बन्ध है। जीव, जगत् और ब्रह्म में न अत्यन्त भेद है और न अत्यन्त अभेद है। अतः इनमें पारस्परिक 'स्वाभाविकभेदाभेद' या स्वाभाविकद्वैताद्वैत' सम्बन्ध है। निम्बार्क के 'स्वाभाविकभेदाभेद' सिद्धान्त में कार्य-कारण का भी 'स्वाभाविकभेदाभेद' समान स्तर पर मान्य है। ब्रह्मकारण है और चिदचिदात्मक जगत् कार्य है, दोनों का 'स्वाभाविकभेदाभेद' है। ब्रह्म अनन्तशक्ति युक्त है, चित् और अचित् भी उनकी शक्तियाँ हैं। ब्रह्म अपनी स्वाभाविकतया भिन्नाभिन्न उक्त स्वात्मक और स्वाधिष्ठित चित् और अचित् शक्तियों का विक्षेप या प्रसार कर अपने को चिदचिदात्मक जगत् के रूप में परिणत करता है और इस प्रकार वह जगत् का निमित्तकारण होने के साथ-साथ उपादानकारण भी है। उक्त 'शक्तिविक्षेपलक्षण' परिणाम को करते हुए भी वह स्वरूपतः निर्विकार रहता है। 'शक्तिविक्षेपलक्षण' परिणाम के फलस्वरूप जो चिदचिदात्मक जगद्रूप कार्य निष्पन्न होता है, वह अपने उपादान कारण ब्रह्म से भिन्न भी है और अभिन्न भी है, अतः इनमें 'स्वाभाविकभेदाभेद' है।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

भास्कर भी भेदाभेदवाद के प्रबल समर्थक हैं। इन्हों ने ब्रह्म को 'शक्तिविक्षेपलक्षणपरिणाम' माना है; तथा जड़ का ब्रह्म से स्वाभाविक भेदाभेद स्वीकृत किया है। भास्कर और निम्बार्क के सिद्धान्त में अन्तर मात्र इतना है कि भास्कर ब्रह्म और जीव का औपाधिक भेद मानते हैं, किन्तु निम्बार्क जड़ के समान जीव का भी ब्रह्म से 'स्वाभाविकभेदाभेद' मानते हैं।

प्रस्तुत ग्रन्थ का सर्वप्रथम सम्पादन काशीस्थराजकीय-संस्कृत-पाठशाला के तत्कालीन सांख्यदर्शनाध्यापक पण्डित बेचनराम शर्मा त्रिपाठी द्वारा 'पण्डित' के खण्ड ८ एवं ९ (१९७३-७५) में क्रमशः किया गया था। कालान्तर में प्रकाशित इसके उपर्युक्त तीनों संस्करणों की भी अनुपलब्धता तथा पाठकों की उपयोगिता की दृष्टि से द्वितीय संस्करण के रूप में 'पण्डितपरिक्रमा' ग्रन्थमाला के सप्तमस्तबक के अन्तर्गत इस ग्रन्थ का पुनः प्रकाशन किया जा रहा है। प्रस्तुत ग्रन्थमाला 'पण्डितपत्रिका' में १८६६ से १९१७ तक पचास खण्डों में प्रकाशित उपयोगी विविध लेखों एवं संस्कृत के आकर ग्रन्थों के पुर्नप्रकाशन की दृष्टि से इस विश्वविद्यालय द्वारा प्रवर्तित की गई है, जिसमें 'अद्यावधि विविधनिबन्धात्मक 'पण्डित परिक्रमा प्रथम स्तबक' हनुमद्विरचित 'खण्डप्रशस्ति' लक्ष्मीधरकृत 'अद्वैतमकरन्द' पूर्णानन्दचक्रवर्तीकृत 'तत्त्वमुक्तावली' (माध्व) तथा पण्डित क्षेत्रेशचन्द्र चट्टोपाध्याय कृत ईशावास्य एवं केन उपनिषद् का अंग्रेजी व्याख्यानुवाद आदि ग्रन्थों का प्रकाशन किया गया है।

माननीय कुलपति डा. विद्यानिवास मिश्र जी की सत्प्रेरणा एवं अभिरुचि के फलस्वरूप ही इस ग्रन्थ का पुनः सम्पादन एवं प्रकाशन सम्भव हो सका है, अस्तु उनके हम हृदय से आभारी हैं।

प्रग्रूप संशोधन एवं ग्रन्थ के प्रकाशनादि व्यवस्था में सतत सहयोग के लिए विश्वविद्यालय के प्रकाशनाधिकारी डा. हरिश्चन्द्रमणि त्रिपाठी एवं उनके सहयोगी श्री हरिवंशपाण्डेय जी के प्रति मैं अपनी हार्दिक मङ्गलकामना ज्ञापित करता हूँ। ग्रन्थ के सुरुचिपूर्ण प्रकाशन के लिए तारा प्रिन्टिग वर्क्स के सञ्चालक श्री रविप्रकाश पण्ड्या भी हमारे हार्दिक साधुवाद के पात्र हैं।

अन्त में, विद्वान पाठकों से अशुद्धियों के लिये क्षमा याचना करते हुए उनके अपेक्षित बहुमूल्य सुझावों के लिए भी विनम्र निवेदन करता हूँ।

सरस्वतीभवन ग्रन्थालय,
वाराणसी,
१०सितम्बर१९९२

विजयनारायण मिश्र
सम्पादक

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अधिकरणसूची

विषयः	सूत्रसङ्ख्या	पृष्ठाङ्कः
FOREWORD – Dr. Vidya Niwas Misra		v
भूमिका — डॉ. विजयनारायण मिश्र		xi
प्रथमसंस्करणस्य प्रस्तावः— पण्डित श्रीवेचनरामत्रिपाठी		१
प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे—		**३-४६**
कृष्णनमस्काररूपमङ्गलम् (श्लो. १)		३
गुरुपरम्परास्मरणम् (श्लो. २-५)		३
१. जिज्ञासाधिकरणम्	१	३
२. जन्माद्याधिकरणम्	२	१९
३. शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्	३	२४
४. समन्वयाधिकरणम्	४	२७
५. ईक्षत्यधिकरणम्	५-१२	३०
६. आनन्दमयाधिकरणम्	१३-२०	३२
७. अन्तराधिकरणम्	२१-२२	४०
८. आकाशाधिकरणम्	२३	४१
९. प्राणाधिकरणम्	२४	४२
१०. ज्योतिरधिकरणम्	२५-२८	४३
११. इन्द्रप्राणाधिकरणम्	२९-३२	४५
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे—		**४७-५९**
१. सर्वत्रप्रसिद्ध्यधिकरणम्	१-८	४७
२. अत्रधिकरणम्	९-१०	५१
३. गुहाप्रविष्टाधिकरणम्	११-१२	५१
४. अन्तराधिकरणम्	१३-१८	५२

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

५. अन्तर्याम्यधिकरणम्	१९-२१	५४
६. अदृश्यत्वादिगुणाधिकरणम्	२२-२४	५५
७. वैश्वानराधिकरण्	२५-३३	५६
प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे—		**६०-७७**
१. द्युभ्वाद्यधिकरणम्	१-७	६०
२. भूमाधिकरणम्	८-९	६३
३. अक्षराधिकरणम्	१०-१२	६३
४. ईक्षतिकर्माधिकरणम्	१३	६४
५. दहराधिकरणम्	१४-२३	६५
६. प्रमिताधिकरणम्	२४-२५	६८
७. देवताधिकरणम्	२६-३०	६९
८. मध्वधिकरणम्	३१-३३	७३
९. अपशूद्राधिकरणम्	३४-३९	७४
१०. प्रमिताधिकरणम्	४०-४१	७५
११. अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम्	४२-४४	७६
प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे—		**७८-१०१**
१. आनुमानिकाधिकरणम्	१-७	७८
२. चमसाधिकरणम्	८-१०	८२
३. सङ्ख्योपसङ्ग्रहाधिकरणंम्	११-१३	८५
४. कारणत्वाधिकरणम्	१४-१५	८६
५. जगद्वाचित्वाधिकरणम्	१६-१८	८८
६. वाक्यान्वयाधिकरणम्	१९-२२	९०
७. प्रकृत्याधिकरणम्	२३-२८	९३
८. सर्वव्याख्यानाधिकरणम्	२९	,,
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे—		**१०२-१४६**
१. स्मृत्यधिकरणम्	१-२	१०२
२. योगप्रत्युक्त्यधिकरणम्	३	१०५

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

३. विलक्षणत्वाधिकरणम्	४-११	१०६
४. शिष्टापरिग्रहाधिकरणम्	१२	११०
५. भोक्त्रापत्त्यधिकरणम्	१३	१११
६. आरम्भणाधिकरणम्	१४-१९	१११
७. इतरव्यपदेशाधिकरणम्	२०-२२	१४१
८. उपसंहारदर्शनाधिकरणम्	२३-२४	१४२
९. कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम्	२५-३०	१४३
१०. प्रयोजनवत्वाधिकरणम्	३१-३५	१४५
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे—		**१४७-१७८**
१. रचनानुपपत्त्यधिकरणम्	१-१०	१४७
२. महद्दीर्घाधिकरणम्	११-१७	१५१
३. इतरव्यपदेशाधिकरणम्	१८	१५४
४. समुदायाधिकरणम्	१९-२७	१५५
५. उपलब्ध्यधिकरणम्	२८-३१	१६०
६. सर्वर्थानुपपत्त्यधिकरणम्	३२	१६३
७. एकस्मिन्नसम्भवाधिकरणम्	३३-३६	१६४
८. पशुपत्यधिकरणम्	३७-४१	१६६
९. उत्पत्त्यसम्भवाधिकरणम्	४२-४५	१६८
द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे—		**१७९-२२७**
१. वियदधिकरणम्	१-६	१७९
२. मातरिश्वाधिकरणम्	७	१८१
३. असम्भवाधिकरणम्	८	१८१
४. तेजोऽधिकरणम्	९-१३	१८१
५. विपर्य्ययाधिकरणम्	१४	१८२
६. अन्तराविज्ञानाधिकरणम्	१५	१८४
७. आत्माधिकरणम्	१६-१७	१८५
८. ज्ञाधिकरणम्	१८	१८८
९. उत्क्रान्त्यधिकरणम्	१९-३१	१९५

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

१०. कर्त्रधिकरणम्	३२-३९	२०४
११. परायत्ताधिकरणम्	४०-४१	२११
१२. अंशाधिकरणम्	४२-५२	२१२
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे—		**२२८-२३७**
१. प्राणोत्पत्त्यधिकरणम्	१-४	२२६
२. सप्तगत्यधिकरणम्	५-६	२२७
३. प्राणाणुत्वाधिकरणम्	७	२२८
४. मुख्यप्राणोत्पत्त्यधिकरणम्	८	"
५. वायुक्रियाधिकरणम्	९-१२	२२९
६. श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणम्	१३	२३१
७. ज्योतिराद्यधिकरणम्	१४-१८	"
८. संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम्	१९-२२	२३४
तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे—		**२३८-२४५**
१. तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम्	१-७	२३८
२. कृतात्ययाधिकरणम्	८-११	२४०
३. अनिष्टादिकार्य्यधिकरणम्	१२-२१	२४२
४. तत्स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणम्	२२	२४४
५. नातिचिराधिकरणम्	२३	"
६. अन्याधिष्ठिताधिकरणम्	२४-२७	२४५
तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे—		**२४६-२७१**
१. सन्ध्यधिकरणम्	१-६	२४६
२. तदभावाधिकरणम्	७-८	२४८
३. कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम्	९	२४८
४. मुग्धाधिकरणम्	१०	२४९
५. उभयलिङ्गाधिकरणम्	११-२१	"
६. प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणम्	२२-३०	२५३
७. पराधिकरणम्	३१-३७	२६८
८. फलाधिकरणम्	३८-४१	२७०

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे—		२७२-२९८
१. सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम्	१-५	२७२
२. अन्यथात्वाधिकरणम्	६-९	२७४
३. सर्वाभेदाधिकरणम्	१०	२७५
४. आनन्दाधिकरणम्	११-१७	२७६
५. कार्यव्याख्यानाधिकरणम्	१८	२७८
६. समानाधिकरणम्	१९	२७९
७. सम्बन्धाधिकरणम्	२०-२२	२७९
८. सम्भृत्यधिकरणम्	२३	२८०
९. पुरुषविद्याधिकरणम्	२४	२८०.
१०. वेधाद्यधिकरणम्	२५	२८१
११. हान्यधिकरणम्	२६	२८२
१२. साम्परायाधिकरणम्	२७-३०	२८३
१३. अनियमाधिकरणम्	३१	२८४
१४. यावदधिकाराधिकरणम्	३२	२८५
१५. अक्षराधिकरणम्	३३-३५	२८५
१६. अन्तरत्वाधिकरणम्	३६-३७	२८७
१७. कामाधिकरणम्	३८-४०	२८८
१८. तन्निर्धारणाधिकरणम्	४१	२९०
१९. प्रदानाधिकरणम्	४२	२९०
२०. लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम्	४३-५०	२९१
२१. शरीरेभावाधिकरणम्	५१-५२	२९३
२२. अङ्गावबद्धाधिकरणम्	५३-५४	२९४
२३. भूमज्यायस्त्वाधिकरणम्	५५	२९५
२४. शब्दादिभेदाधिकरणम्	५६	२९५
२५. विकल्पाधिकरणम्	५७-५८	२९६
२६. यथाश्रयाश्रयिभावाधिकरणम्	५९-६४	२९६

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे—		**२९९-३१६**
१. पुरुषार्थाधिकरणम्	१-२०	२९९
२. स्तुतिमात्राधिकरणम्	२१-२२	३०६
३. पारिप्लवाधिकरणम्	२३-२४	३०६
४. अग्नीन्धनाद्यधिकरणम्	२५	३०७
५. सर्वापेक्षाधिकरणम्	२६	३०७
६. शमदमाद्यधिकरणम्	२७	३०७
७. सर्वान्नानुमत्यधिकरणम्	२८-३१	३०८
८. विहितत्वाधिकरणम्	३२-३५	३०९
९. विधुराधिकरणम्	३६-३९	३१०
१०. तद्भूताधिकरणम्	४०-४३	३११
११. स्वाम्यधिकरणम्	४४-४५	३१३
१२. सहकार्य्यन्तरविद्याधिकरणम्	४६-४८	३१३
१३. अनाविष्काराधिकरणम्	४९	३१५
१४. ऐहिकाधिकरणम्	५०	३१६
१५. मुक्तिफलाधिकरणम्	५१	३१६
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे—		**३१७-३२३**
१. आवृत्यधिकरणम्	१-२	३२४
२. आत्मत्वोपासनाधिकरणम्	३	३२४
३. प्रतीकाधिकरणम्	४-५	३२५
४. आदित्यादिमत्यधिकरणम्	६	३२५
५. आसीनाधिकरणम्	७-११	३२६
६. अप्रयाणाधिकरणम्	१२	३२७
७. तदधिगमाधिकरणम्	१३	३२८
८. इतराधिकरणम्	१४	३२९
९. अनारब्धकार्याधिकरणम्	१५	३२९
१०. अग्निहोत्राधिकरणम्	१६-१८	३२९
११. इतरक्षपणाधिकरणम्	१९-२०	३३१

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे—		**३२४-३३१**
१. वागधिकरणम्	१-२	३२४
२. मनोधिकरणम्	३	"
३. अध्यक्षाधिकरणम्	४	३२५
४. भूताधिकरणम्	५-६	"
५. स्मृत्युपक्रमाधिकरणम्	७-१३	३२६
६. सम्परायाधिकरणम्	१४	३२९
७. अविभागाधिकरणम्	१५	"
८. तदेकोऽधिकरणम्	१६	"
९. रश्म्यनुसार्यधिकरणम्	१७	३३०
१०. निशाधिकरणम्	१८	"
११. दक्षिणायनाधिकरणम्	१९-२०	३३१
चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे—		**३३२-३४२**
१. अर्चिराद्यधिकरणम्	१	३३२
२. वाय्वाधिकरणम्	२	३३३
३. वरुणाधिकरणम्	३	३३४
४. अतिवाहिकाधिकरणम्	४-५	३३४
५. कार्याधिकरणम्	६-१५	३३७
चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे		**३४३-३६३**
१. सम्पद्याविर्भावाधिकरणम्	१-३	३४३
२. अविभागेन दृष्टत्वाधिकरणम्	४	३४४
३. ब्रह्माधिकरणम्	५-७	३४५
४. सङ्कल्पाधिकरणम्	८-९	३५७
५. अभावाधिकरणम्	१०-१६	३५८
६. जगद्व्यापारवर्ज्जाधिकरणम्	१७-२२	३६०
प्रथमसंस्करणस्योपसंहारः—पण्डितश्रीवेचनरामत्रिपाठी	—	३६४
ग्रन्थान्तरेभ्योद्धृतवाक्यांशानामानुक्रमणी	—	३६५

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ब्रह्मसूत्रवृत्तिरूपा

वेदान्तकौस्तुभप्रभा[1]

प्रस्तावः

यदीयभजनस्पृहा भवति भाग्यभाजां नृणां
स्मृतः किल करोति यः सकलविघ्ननिर्मूलनम् ।
तनोत्यखिलमङ्गलं निजजनानुकम्पाकरः
सुरासुरनमस्कृतस्तमनिशं प्रभुं भावये ॥१ ॥

अथापूर्वं कमपि निबन्धमहमिह वाराणस्यामनुसरन् विविधविद्यानिधेः श्रीमतो हरिश्चन्द्रश्रेष्ठिनः परमोदारसरस्वतीसदने वेदान्तकौस्तुभप्रभाख्यां ब्रह्मसूत्रव्याख्यामवलोक्य सनकसम्प्रदायप्रवर्तकतैलङ्गभूसुरनिम्बार्काचार्यप्रचारितद्वैताद्वैतमतानुयायिमुकुन्दभट्टान्तेवासिना सुन्दरभट्टादिप्रशिष्येण तैत्तिरीयप्रकाशादिबहुग्रन्थकर्त्रा काश्मीरिकेशवभट्टेन विरचितां प्रायोऽष्टसहस्रश्लोकसंख्यामितां सुप्राचीनां ब्रह्मसूत्राणां भक्तिज्ञानपरतोन्नयनेन मनीषिजनमनोविनोदक्षमामवधार्य समस्तगीर्वाणगीःसारविचारपरायणस्य न्याय्यपथैकावलम्बिनः श्रीमतः प्रभुवरस्य ग्रिफिथमहाशयस्यानुमत्या काशीविद्यासुधानिधियोगेन बुधमण्डल लोचनगोचरीभावाय मुद्रणविधया प्रचिकाशयिषुः साम्प्रतमस्मीति ।

पूर्वं सुदर्शनावतारेण तत्रभवता निम्बार्काचार्येण भगवत्कृष्णावतारव्यासप्रणीतानां ब्रह्मसूत्राणां वाक्यार्थरूपेण वेदान्तपारिजातसौरभाख्यः सन्दर्भः प्रणीतः ।

यः किल निम्बार्काचार्योऽद्वैतवादस्थापनार्थं प्रातरारभ्य शास्त्रार्थं कुर्वाणाय सन्ध्या समये परास्ताय सन्ध्यां लक्षयित्वा पुनः पुनः प्रार्थ्यमानत्वेऽपि दिवाकरानवलोकनाद् भोजनमकुर्वते कस्मैचिन्मायावादियतये स्वसदनवर्तिनिम्बद्रुमे स्वप्रकाशं निधाय तमेवार्करूपेण प्रदर्श्य भुज्यतां सविश्रम्भं यतिवर दिनमिदमिति यतिमतिमुद्भाव्य तं कृतभोजनं सुप्रसन्नं विसर्जयाञ्चकार, ततः प्रभृति निम्बार्क इत्यन्वर्थसंज्ञामवाप ।

---

१. पं. ८, ८६ (जुलाई १, १८७३) ३४ .

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अथामुष्योक्तचरस्य वेदान्तपारिजातसौरभस्य शङ्कावतारेण ध्रुवसार्वज्ञतासम्पादयित्रा श्रीनिवासाचार्येण वेदान्तकौस्तुभसंज्ञं भाष्यरूपेण विशदितमप्यतिदुरूहार्थतया विदुषामपि दुष्प्रवेशमाकलय्य तत्र सौकर्येण प्रवेशाय प्रोक्तचरनामधेयः काश्मीरिसूरिः परिमिताक्षरां वेदान्तकौस्तुभप्रभानाम्नीं सुलभामिमां वृत्तिं मुकुन्दभट्टनियोगेन रचयाञ्चकार।

सा खल्वियमतितमां मतिमतामवलोकनार्हेति विज्ञापयत्ययं जनः।

सकलमनोरथपूरयिता च परमेश्वरः सम्पादयेदिदं मनीषितं मम प्रणम्य प्रार्थयमानस्येत्यलं पल्लवितेनेति शिवम्।

त्रिपाठ्युपाह्वचनरामशर्मा 'कान्यकुब्जः'
साङ्ख्यशास्त्रप्रधानाध्यापकः

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

श्रीकेशवकाश्मीरिभट्टविरचिता

वेदान्तकौस्तुभप्रभा

अथ प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादः[1]

जिज्ञास्यं च जगद्धेतुं शास्त्रयोनिं तदन्वितम् ।
श्रीकृष्णं नियमानन्दं वन्दे बुद्धिप्रदं गुरुम् ॥१ ॥

नित्यं निवसतु हृदये श्रीनिम्बार्को मुनीन्द्रो नः ।
बुद्धिसरोजं स्वकरैरुद्दीपयन्नबोधतमो निघ्नन् ॥२ ॥

श्रीश्रीनिवासमाचार्यं भाष्यकारं नमाम्यहम् ।
यस्य स्पर्शनमात्रेण ध्रुवः सर्वज्ञतां गतः ॥३ ॥

श्रीनिवासपदाम्भोजध्यानविध्वस्तकिल्बिषान् ।
श्रीमत्सुन्दरभट्टादीन् वन्देऽहं परमान् गुरून् ॥४ ॥

श्रीमुकुन्दं गुरुं नत्वा पूर्वाचार्योक्तवर्त्मना ।
ब्रह्मसूत्राणि संक्षेपाद् विव्रियन्ते स्वतुष्टये ॥५ ॥

इह खलु भगवान् वासुदेवः पुरुषोत्तमः श्रीकृष्णः कणभक्षाक्षपादसांख्यजैमिन्यादिभिः शास्त्रकृद्भिर्हैरण्यगर्भपाशुपतसौरगाणपत्यमतवादिभिश्च प्रणीतैः परतत्त्वापह्नवपरैरन्यविषयैः शास्त्रैर्भ्रान्तान् स्वभक्तिज्ञानहीनान् संकीर्णमतीन् जीवान् वीक्ष्य तेषु स्वज्ञानभक्ती द्रढयितुं कृष्णद्वैपायनरूपेण परतत्त्वप्रकाशकं समन्वयाविरोधसाधनफलाख्याध्यायचतुष्टयात्मकं शारीरकमीमांसाख्यं वेदान्तशास्त्रं सूत्रयामास ।

तस्य च व्याख्यानं सुदर्शनावतारः श्रीनिम्बार्काचार्यो वाक्यार्थरूपेण वेदान्तपारिजातसौरभाख्यं संगृहीतवान् ।

तदपि शङ्खावतारः श्रीश्रीनिवासाचार्यो वेदान्तकौस्तुभाख्यभाष्यरूपेण विशदयामास । तत्र सौकर्येण प्रवेशाय मिताक्षरा वेदान्तकौस्तुभप्रभाख्या सूत्रवृत्तिर्मया सङ्गृह्यते ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥१ । १ । १ ॥

अत्रानन्तर्यार्थक एवाथशब्दः, नार्थान्तरपरः, उपक्रमवाक्यत्वात् । पूर्वनिर्वचनाद् व्याख्यान्तरकथनमर्थान्तरम् । यथा माया रमाया धवः स्वामी माधवः ।

---

१. पं. ८, ८६ (जुलाई १, १८७३) ३४-४८.

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अथवा मधुवंशे भवो माधव इति। स चात्र न सम्भवति, पूर्वनिर्वचनाभावात्।

नापि मङ्गलार्थकः, वेदान्तानां भगवत्स्वरूपगुणादिप्रतिपादनपरतया सर्वेषामपि वाक्यपदवर्णमात्राणां मङ्गलरूपत्वेन मङ्गलान्तरनिरपेक्षत्वात्।

नाप्यधिकारपरः, शब्दादिवद् ब्रह्मणोऽधिकार्यत्वाभावात्।

नाप्यारम्भपरः, वेदान्तानामनादित्वाभ्युपगमात्, अन्यथौपचारिकत्वापत्त्याप्राधान्य-प्रसङ्गात्।

अतः परिशेषादानन्तर्यार्थक एवेति, श्रीसुन्दरभट्टपादैरेवमेवोक्तेः।

आनन्तर्यमपि केवलानन्तर्यमेव ग्राह्यम्। न तु हेतुभूतानन्तर्यम्, अतःशब्दोपादानात्।

एवं च सति धर्मजिज्ञासाया यथा वेदाध्ययनं पूर्ववृत्तं नियमविधिनापेक्षितम्, तथा ब्रह्मजिज्ञासाया अपि नियमविधिना पूर्ववृत्तमपेक्षितम्। तत्र "मुमुक्षुर्भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्" इति श्रुतेर्मुमुक्षेति विज्ञेयम्। मुमुक्षासिद्धये च श्रद्धोपपत्तिपूर्वकगुरूपसत्तिवस्तु-याथात्म्यविवेकविरागवत्प्रपत्तितदनुग्रहप्रार्थनादिसाधनानीति। "श्रद्धाचित्तो भव"। "आचार्यदेवो भव"। "स गुरुमेवाभिगच्छेत्"। "यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ"। "यो वै भूमा तदमृतं ततोऽन्यदार्तम्"। "नास्त्यकृतः कृतेन"। "प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञ-रूपाः"। "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते", "एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते"। "परीक्ष्य लोकान् कर्मजितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात्"। "मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये"।

श्रीकृष्ण रुक्मिणीकान्त गोपीजनमनोहर।
संसारसागरे मग्नं मामुद्धर जगद्गुरो॥

इत्यादिश्रुतिभ्यः। वेदाध्ययनधर्मजिज्ञासानित्यनैमित्तिकादीनां विवेकादिसम्पत्त्यर्थ-कत्वान्न स्वातन्त्र्येण पूर्ववृत्तत्वम्। "तमेतमात्मानं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन" इत्यादिश्रुतेः।

यस्य विवेकादयो न सन्ति तस्य तदर्थं धर्मजिज्ञासाद्यपेक्षा। अन्यथा धर्मस्वरूप-ज्ञानाभावे धर्मानुष्ठानानुपपत्तिः। धर्मानुष्ठानादिकं विना च बुद्धिशुद्ध्यभावेन विवेकादीनां दुर्घटत्वात्।

यस्य तु विवेकादयो जातास्तस्य न तदपेक्षा, फलप्राप्तौ सत्यां साधानानामप्रयो-जकत्वात्, तत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

विवेकादिना तु जन्मान्तरीयधर्माचरणस्येदानीमपि संस्कारात्मना सत्त्वमनुमीयते, अन्यथा विवेकादयो न स्युः, कारणाभावे कार्याभावनियमात्।

एवञ्च धर्मजिज्ञासाविषयभूतधर्मस्वरू पतत्साधनतदनुष्ठानप्रकारतत्फलविषयकज्ञानानन्तरमित्यादिपूर्वाचार्योक्तौ कर्मणां तज्ज्ञानादेश्च परम्परयैव साधनत्वाभ्युपगमादत्रापि तेषां विवेकादिकारणत्वमेवोक्तम्, न तु कर्मविवेकादिसमुच्चयः। अतो नाचार्योक्तिविरोध इति भावः।

अतःशब्दो हेत्वर्थः, अत उक्तश्रुतेः, "आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन" इति स्मृतेश्च, कर्मफ़लस्य सान्तत्वसातिशयत्वनिश्चयात्। ब्रह्मज्ञानस्य च "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति" इत्यादिश्रुतेर्निरतिशयानन्तफलकत्वनिश्चयाद्धेतोर्मुमुक्षानन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येत्यध्याहृतविध्यर्थकपदेनान्वयः। ब्रह्मजिज्ञासेति कर्मषष्ठ्या समासः। कृद्योगा षष्ठी समस्यत इत्युक्तेः। न शेषषष्ठ्या, सन्प्रत्ययवाच्याया इच्छाया ज्ञानकर्मत्वात्, ज्ञानस्य च ब्रह्मकर्मकत्वात्। तत्र सकर्मकक्रियायाः कर्मज्ञानं विना ज्ञातुमशक्यत्वात् प्रथमापेक्षितं कर्मैव षष्ठ्या वाच्यम्, न शेषः। अत एव न चतुर्थ्यापि। जिज्ञासापदे इच्छाया मुख्यार्थत्वात्, तस्याश्च प्रथमं कर्मापेक्षितम्, पश्चात् फलम्, ततश्चादौ कर्मज्ञानार्थं षष्ठीसमासो युक्तः।

ब्रह्मशब्देन च,

"स्वभावतोऽपास्तसमस्तदोषमशेषकल्याणगुणैकराशिम्।
व्यूहाङ्गिनं ब्रह्म परं वरेण्यं ध्यायेम कृष्णं कमलेक्षणं हरिम्"॥

इत्युक्तः श्रीकृष्ण एवात्राभिधीयते। तस्य,

"भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि।
निरुपाधी च वर्तेते वासुदेवे सनातने"॥

इति भगवच्छब्दवद्वासुदेवे सर्वेश्वर एव मुख्यवृत्तित्वात्। तद्विषयकमेव ज्ञानम्, तथाभूतेष्यमाणज्ञानविषयकैवेच्छेत्यर्थः। "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः," "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः", "भूमा त्वे विजिज्ञासितव्यः" इत्यादिश्रुतेः।

परमते तु जिज्ञास्यो दुरुपपादः, विकल्पासहत्वात्। तथा हि, शुद्धो वा मायोपहितो वाऽज्ञानाध्यस्तेश्वरो वा जिज्ञासाविषयत्वेनाभिप्रेतः।

नाद्यः, तस्याविषयत्वाभ्युपगमात्, अन्यथा मिथ्यात्वप्रसङ्गात्। शुद्धं ब्रह्म मिथ्या, जिज्ञासाविषयत्वात्, तव मते घटादिवत्, अपसिद्धान्तापत्तेः। अविषयत्वाभ्युपगमसिद्धान्त-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

भङ्गाच्च। न द्वितीयः, जिज्ञासया श्रवणाद्यभ्यासजन्योपहितसाक्षात्कारेण तद्विषयकाज्ञान-नाशेऽपि शुद्धविषयकाज्ञानस्य तादवस्थ्येनानिर्मोक्षप्रसङ्गात्, अप्रयोजकत्वाच्च।

किञ्च, उपहितज्ञानं मोक्षहेतुर्न वा। नाद्यः, तस्यैव मुक्त्योपसृप्यत्वप्रसक्त्या शुद्धा-भ्युपगमस्य प्रयोजकत्वेन वैयर्थ्यात्। न द्वितीयः, जिज्ञासावैयर्थ्यापत्तेः। तदर्थकभाष्यादि-शास्त्रप्रणयनस्य जलताडनसाम्यापत्तेश्च।

नाप्यध्यस्तजिज्ञास्याङ्गीकारस्तृतीयः, अध्यासस्य सपरिकरस्य निरस्यमानत्वात्।

तस्मात् स्वरूपगुणशक्त्यादिभिर्निरतिशयबृहत्तमो ब्रह्मशब्दवाच्यो भगवान् वासुदेवः श्रीकृष्ण एव जिज्ञास्य इत्युक्तम्।

बृंहति बृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्म। बृंहन्तो गुणा अस्मिन्निति ब्रह्म।

"एष प्रकृतिरव्यक्तः कर्ता चैव सनातनः।
परं च सर्वभूतेभ्यस्तस्माद्बृहत्तमोऽच्युतः"॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः। श्रुत्यर्थनिर्णायकस्यास्य सूत्रस्योपोद्घातरूपत्वाच्छास्त्रारम्भहेत्वनु-बन्धा अप्यनेन निरूपिताः। ते त्वधिकारिविषयसम्बन्धप्रयोजनाख्याः। तत्र श्रेयस्कामो मुमुक्षुरत्राधिकारी। विषयश्चास्य ब्रह्मशब्दाभिधेयः सर्वज्ञः स्वाभाविकाचिन्त्यानन्तयावदात्म-वृत्तिशक्तिगुणाद्याश्रयो ब्रह्मरुद्रेन्द्रप्रकृतिपरमाणुकालकर्मस्वभावादिनियन्ता दोषास्पृष्टसीमा चिदचित्स्वाभाविकभिन्नाभिन्नत्वाश्रयो भगवान् वासुदेवः श्रीपुरुषोत्तमः।

परमते तु विषयस्य दुर्निरूपत्वेन शास्त्रारम्भोऽसम्भव एव, विकल्पासहत्वात्। तथा हि, तन्मते जीवब्रह्मैक्यं विषयः। तच्चैक्यमध्यस्तमनध्यस्तं वा। नाद्यः; अध्यस्तस्यावश्यं बाध्यत्वेन भेदस्य तात्त्विकत्वापत्तेः। द्वितीये, ऐक्यस्य ब्रह्मभिन्नत्वेन भेदस्तदवस्थ एव।

नन्वैक्यस्य ब्रह्मभेदो नाभ्युपगम्यत इति चेन्न, ऐक्यस्य निर्विशेषब्रह्माभिन्नत्वे तत्त्व-पदार्थपराणां "सत्यं ज्ञानमनन्तम्", "विज्ञानमानन्दम्" इत्यादीनामैक्यपरमहावाक्यैक्यस्व-भाववैयर्थ्यापत्तेः। न चैक्यस्य स्वप्रकाशब्रह्माभिन्नत्वेन स्थितिप्रवृत्त्यादौ निरपेक्षत्वेऽपि लक्षितार्थभेदभ्रमनिवर्तकवृत्तिजनने पदार्थसापेक्षत्वेन स्वरूपपरवाक्यानामेकवाक्यतायाः सत्त्वाद् भेदरूपप्रतियोगिसापेक्षत्वेन तत्र सापेक्षत्वव्यवहार इति वाच्यम्, निर्विशेषब्रह्माभि-न्नैक्यस्य कुत्रापि सापेक्षत्वासम्भवात्। अभावसादृश्यादेः सप्रतियोगिकत्ववदैक्यस्य सापे-क्षतायाः स्वाभाविकत्वात्। एतेन मन्मतेऽविनिवृत्ताद्वैतयोः सापेक्षयोरपि ब्रह्मैक्यमस्तु। तत्राभावत्वसापेक्षत्वादेर्मायिकत्वेन विरोधाभावात्। तव तु सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वयोस्तात्त्वि-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

कत्वेन विरोधस्य दुष्परिहरत्वादिति निरस्तम्। त्वदभिमताद्वैतश्रुतिबोधस्याभावत्वादेः कल्पितत्वायोगात्। अन्यथा श्रुतेरप्रामाण्यापत्त्या द्वैतनिवृत्त्यादेरसिद्ध्यापत्तेः। ज्ञानस्य ज्ञानत्वेन दण्डादेः करणत्वेनाभावसादृश्येच्छादेस्तत्त्वेन सापेक्षत्वेऽपि प्रमेयत्वदण्डत्वादिना निरपेक्षत्ववद्भेदत्वेन सापेक्षत्वेऽपि घटत्वादिना निरपेक्षत्वोपपत्तेः। न ह्यस्माकमेकरूपेण सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वाङ्गीकार इति संक्षेपः। विस्तरस्त्वाकरे द्रष्टव्यः।

प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावलक्षणः सम्बन्धः। परमते तु विषयाभावे सम्बन्धानुपपत्तिरेव।श्रीभगवद्भावापत्तिलक्षणो मोक्षोऽत्र प्रोयजनम्।

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः॥

इति श्रीमुखोक्तेः। भावपदं च स्वयमेव व्याख्यातं श्रीमुखेन—

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः। इति श्लोकेन।

स एव साम्यसायुज्यब्रह्मामृतमहिमादिशब्दैरभिधीयते, "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति", "नारायणे सायुज्यमाप्नोति", "ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति", "जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति", "तन्महिमानमेति वीतशोकः" इत्यादिश्रुतिभ्यः।

परमते प्रयोजनं दुर्निरूपम्, असम्भवात्। तथा हि, यस्य ब्रह्मभावापत्तिलक्षणो मोक्षः प्रयोजनत्वेनाभ्युपगम्यते तस्य चेतनस्यैकत्वमनेकत्वं वा ? नाद्यः, चैत्रमैत्रादीनां सुखादिभोगसांकर्यप्रसङ्गात्। न चौपाधिकभेदस्य तन्नियामकत्वान्नोक्तदोषावकाश इति वाच्यम्, हस्तपादाद्युपाधिभेदेऽप्यनुसन्धानदर्शनात्। न चान्तःकरणभेदोऽविद्याभेदो वा तन्नियामक इति वाच्यम्, चैतन्यैक्ये चक्षुरादिभेदवदन्तःकरणभेदस्याप्यप्रयोजकत्वात्।

नन्वन्तःकरणभेदस्याप्रयोजकत्वेऽपि तदैक्याध्यासापन्नान्तःकरणभेदस्याननुसन्धाने प्रयोजकताङ्गीकारान्नोक्तदोषयोग इति चेन्न, निर्विशेषस्वप्रकाशे ज्ञाताज्ञातविभागहीने चेतनेऽन्तःकरणादेस्तादात्म्यारोपासम्भवात्। उपरिष्टादध्यासस्य निराकरिष्ये।

किञ्च, अनेकाविद्यासम्बन्धस्य दुःखाद्यनुसन्धानरूपस्यानर्थस्य च विशिष्टवृत्तित्वं शुद्धगतत्वं वा ? नाद्यः, बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यात्। अन्त्ये च यच्छुद्धं चैत्रीयदुःखानुसन्धातृ तदेव मैत्रीयदुःखानुसन्धात्रिति सांकर्यं तदवस्थम्।

नन्वविद्यानिवृत्तिरूपबन्धनिवृत्त्यात्मकमोक्षस्य शुद्धगतत्वेऽपि दुःखाद्यनुसन्धातृत्वस्योपहितगतत्वान्न शुद्धे तदापादकत्वमिति चेन्न, दुःखाद्यनुसन्धानरूपानर्थस्योपहितनिष्ठत्वेन बन्धमोक्षवैयधिकरण्यस्य तादवस्थ्यात्, बद्धस्य निवृत्तिरेव न तु मोक्ष इत्यापत्तेश्च।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ननूपाधेः कल्पितत्वान्निवृत्तावप्युपधेयस्याकल्पितत्वेन निवृत्त्ययोगान्मोक्षान्वयित्वमिति चेन्न, शुद्धभिन्नतया भवदभिमतस्य विशिष्टस्य मृषात्वेन तत्र मोक्षान्वयासम्भवात्।

ननु दुःखाद्यनुसन्धानमुपहितगतमप्यविद्यारूपबन्धस्य शुद्धवृत्तित्वात् तत्रैव मोक्ष इति तयोर्वैयधिकरण्याभाव इति चेन्न, दुःखाद्यनुभवद्वारेणैवाविद्याया अनर्थत्वात्। यत्र दुःखाद्यनुसन्धानं स एव बद्धः, तस्यैव मोक्षौचित्यात्। नाप्यविद्यावच्छिन्नद्वारावस्थात्रयातीते शुद्धेऽप्यनुसन्धानमिष्टमिति वाच्यम्, दुःखानुसन्धातुरवस्थात्रयातीतत्वासम्भवात्।

अथ चोपहितस्योपाधिकृतत्वेनोपाधेः शुद्धगतत्वमेव वक्तव्यम्। तथात्वे च किमेकैकोपाध्यपगमे मोक्ष उत सर्वोपाध्यपगमे। आद्ये, सदा मुक्तिरेव न तु बन्ध इत्यापातात्। द्वितीये, अधुना बन्ध एव, न कस्यापि मुक्तिरित्यङ्गीकृतं स्यात्।

न च जीवानामनेकत्वाद् येनोपाधिना यस्य परिच्छिन्नत्वं तस्मिंश्चेतने तदुपाध्यपगमेन मोक्ष इति वाच्यम्, विकल्पासहत्वात्। तथा हि, जीवनानात्ववादे चेतनभेदो वास्तव औपाधिको वा। आद्ये, अद्वैतवादो दत्ततिलाञ्जलिः स्यात्, तवानङ्गीकाराच्च, अस्मत्पक्षप्रवेशाच्च। द्वितीये, एकोपाधिविनिर्मुक्तस्यापि शुद्धस्योपाद्यन्तरावच्छिन्नत्वेन कदापि मुक्तेरसम्भवात्। भग्नोपाधेश्चेतनस्योपाध्यन्तरोपहितेभ्यो भिन्नत्वाभावात्।

ननु मा भूदनेकजीववादे मुक्तेः सामञ्जस्यम्। एकजीववादे तु सर्वोपाध्यपगमान्मोक्ष इति चेन्न, शुकादिमोक्षविधायकशास्त्रस्य बाधापत्त्या तन्मतस्यैवाप्रामाणिकत्वात्, दुःखाद्यनुसन्धानस्याव्यवस्थापत्तेश्च।

किञ्च, उपाधिरेकदेशेन सम्बद्धः कृत्स्नेन वा। आद्ये, त्वन्मते स्वाभाविकांशाभावेनौपाधिकत्वमेव वाच्यम्, तथात्वे चानवस्थाप्रसङ्गः। अन्त्ये न भेदकता, कृत्स्नस्यैकोपाधिनैव ग्रस्तत्वात्।

न च सर्वविकल्पासंहत्वेन मिथ्याभूतस्यैवोपाधेर्मिथ्याभेदप्रयोजकत्वमिति वाच्यम्, उत्तरास्फूर्तौ प्रधानविकल्पे विकल्पाद्यसहत्वमिति सांख्यबौद्धाभ्यामपि वक्तव्यत्वेन तन्निरासासम्भवात्। मृषाभूतस्यापि व्यावहारिकस्य त्वया व्यवस्थाङ्गीकारात्। अन्यथा जीवजडयोर्विश्वकर्तृत्वान्तर्यामित्वादिकं निरस्येश्वरे तत् समर्थयतः समन्वयाध्यायस्योच्छेदापत्तेः। तव मते परमेश्वरकर्तृत्वस्यापि व्यावहारिकत्वात्।

तस्माद्बद्धमुक्तदुःखाद्यनुसन्धानानुपपत्त्या चितो वास्तवो भेदोऽवश्यमभ्युपगन्तव्य इति सिद्धं भेदस्यापि पारमार्थिकत्वम्।

ननु बन्धमोक्षादिव्यवस्थायाः स्वप्नवद्यावद्विद्यमुपपद्यमानत्वमेवेति चेन्न, तस्मिन्नेकस्मिन्नपि सुप्ते सर्वजगदप्रतीत्यापत्तेः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ननु समष्ट्यभिमानिनोऽस्वापान्नोक्तदोष इति चेन्न, सृष्टिमारभ्याप्रलयमप्रसुप्तत्वस्य जीवेऽसम्भवात्। जीवैक्याङ्गीकारेऽहं त्वमयमिति प्रत्यक्त्वपराक्त्वप्रत्ययानामुच्छेदापत्तेश्च। नहि देवदत्तस्य त्वमिति धीविषयस्याहमिति धीविषयत्वं युक्तमित्यर्थः।

ननु नायं दोषः, भिन्नान्तःकरणाभेदाध्यासेन तत्तदन्तःकरणमादायाहंत्वमादिप्रत्ययाना सविषयत्वव्यस्थोपपत्तेरिति चेन्न, योगिनः कायव्यूहे नानान्तःकरणतादात्म्यारोपेऽप्यहमित्येव प्रतीतेः। न च तत्रान्तःकरणस्यैकत्वमेवेति वाच्यम्, बाह्यकरणानामप्यैक्यापत्त्या काय-व्यूहस्यैवासम्भवात्।

किञ्च, त्वन्मत एकस्या एव चितः सर्वान्तःकरणैरभेदाध्यासेन चैत्रस्य शुक्तिसाक्षा-त्कारेण रूप्यभ्रमनिवृत्तावन्येषामपि तन्निवृत्त्यापत्तिः, अन्तःकरणस्य भोगाद्यव्यवस्थापक-त्वात्। अन्यथा योगिकायव्यूहे देहोऽपि भोगाद् भेदकः स्यात्।

अथ चैक एव जीवः सर्वकल्पकः। तेनैव सर्वमिदं कल्पितमिति चेन्न, जीवस्य कारणतां निषिध्य परमेश्वरकारणत्वबोधकानां श्रुतीनां बाधापत्तेः। सार्वज्ञ्यबोधकश्रुतीनां निर्विषयत्वापत्तेश्च। जीवभिन्नेशाभावाज्जीवे सार्वज्ञ्यस्यानुभवविरोधाच्च।

न च समष्ट्यभिमानिनो जीवस्यैव सार्वज्ञ्यादियोगोऽभ्युपगम्यत इति वाच्यम्, लोके जीवत्वेन प्रसिद्धेषु सार्वज्ञ्यादेः प्रत्यक्षादिना बाधितत्वात्। प्रसिद्धभिन्नस्य सार्वज्ञ्यस्वीकारे तस्यैवेश्वरत्वेनेष्टापत्तेरिति संक्षेपः।

द्वितीये, चेतनानेकत्वपक्षे तद्भेदस्यौपाधिकत्व उक्तदोषाणां योगः।

किञ्च, औपाधिकभेदाङ्गीकार उपाधिगमनकाले तदवच्छिन्नस्य कौटस्थ्याद् गत्य-भावेन पदे पदे बन्धमोक्षौ स्याताम्। अनादिबद्धस्याकस्मात् साधनं विनैव मोक्षः कूट-स्थनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्याकस्मान्निष्कारणमेव बन्ध इत्यर्थः। कृतनाशाकृताभ्यागम-प्रसङ्गश्च। स्वाभाविकत्वे चास्मत्पक्षप्रवेशोऽद्वैतभङ्गश्च।

ननु मा भूदुपाध्यवच्छिन्नस्योक्तदोषकदम्बाज्जीवत्वम्; किन्तु चेतनप्रतिबिम्ब एव जीवः, तस्याविद्याया अन्तःकरणस्य चोपाधेः कल्पितत्वेन तन्नाशे जीवब्रह्मैक्यसिद्धिरिति चेन्न, प्रतिबिम्बभाव उपाधेर्बिम्बस्य च सावयवत्वरूपवत्त्वप्रमाणविषयत्वादीनां तत्कारणा-नामभावात्।

तथा हि, बिम्बरूपो रूपी प्रत्यक्षविषयोऽवयववान् वा, नीरूपः प्रमाणाविषयो निर-वयवो वा। नाद्यः, अनङ्गीकारात्। अन्यथा निर्विशेषाद्वितीयवादभङ्गापत्तेः। न द्वितीयः, अस-म्भवात्। नीरूपस्य च रूपस्य प्रत्यक्षगोचरस्वाश्रयद्रव्यविशिष्टस्यैव सावयवे प्रत्यक्षगोचर एव द्रव्ये प्रतिबिम्बभावापत्तिदर्शनान्न केवलस्य। अतो न तत्र व्यभिचारः शङ्कनीयः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न चाकाशस्य निरवयवनीरू पस्यापि प्रतिबिम्बदर्शनाद्व्यभिचार इति वाच्यम्, पञ्चीकृतस्याकाशस्य सावयवत्वरूपित्वचाक्षुषत्वादीनां सत्त्वेन प्रतिबिम्बनस्याविरुद्धत्वात्। अपञ्चीकृतस्य केवलस्य तु प्रत्यक्षगोचरत्वाभावेन प्रतिबिम्बकल्पनाया अप्रामाण्यात्। अन्यथा कालधर्मादीनां शब्दस्पर्शादौ वायुपिशाचादीनां चाक्षुषाणां कालादौ प्रतिबिम्बनापत्तेः। तच्च दृष्टिश्रुत्यगोचरत्वादनुपपन्नम्।

किञ्च, सूर्यचन्द्रादिप्रभामण्डलयुक्तस्यैवाकाशस्य प्रतिबिम्बभावापत्तिः, न केवलस्य। अन्यथान्धकारेऽपि तद्दर्शनापत्तिः। अतो न तत्र व्यभिचारावकाशः।

किञ्च, उपाधिसम्बन्धो जीवे स्वाभाविक औपाधिको वा। नाद्यः, त्वन्मतेऽनिर्मोक्षप्रसङ्गात्। न द्वितीयः, अनवस्थानात्, अन्योन्याश्रयाच्च।

न चोपाधिरेव स्वसम्बन्धहेतुरिति वाच्यम्, आत्माश्रयात्। वस्तुतस्तु बिम्बसमसत्ताक एवोपाधौ लोके प्रतिबिम्बदर्शनात् प्रकृतेऽविद्याद्युपाधीनां ब्रह्मसमसत्ताकत्वाभावान्नेष्टसिद्धिः। अन्यथा मृगमरीचिकाजलेऽपि सूर्यादिप्रतिबिम्बदर्शनापत्तिः।

न च दर्पणस्थनेत्रप्रतिफलितमुखादिदर्शने व्यभिचारः। सोपाधिकारोपे दृष्टस्य स्वबाध्यौपाधिकत्वस्य तत्रासत्त्वेन नेत्रदेशावच्छेदेन तन्मुखप्रतिफलनमित्यङ्गीकारात्। तत्राप्युभयोः प्रतिबिम्बयोः प्रतिबिम्बभावेन स्थितत्वेऽपि बिम्बसमसत्ताकोपाध्युपहितत्वस्य नियामकत्वान्न व्यभिचार इत्यर्थः।

किञ्च, उपाधेर्बिम्बान्यदेशावस्थान एव प्रतिबिम्बभावो न त्वेकत्रैव। प्रकृते तदभावादिष्टासिद्धिः।

अयं भावः, उपाधिर्ब्रह्मैकदेशवृत्तिर्व्याप्यवृत्तिब्रह्म ? नाद्यः, ब्रह्मणः सदेशत्वापत्तेर्निर्विशेषत्वहानिः। द्वितीये, सर्वस्याप्युपाधिमत्त्वे प्रतिबिम्बनासिद्धिः, सुतरां शुद्धहानिश्च। इतरथा जलनिमग्नानामपि जलौकसां प्रतिबिम्बो दृश्येत। न तु तदस्ति, तथा प्रकृतेऽपि बोध्यम्।

तस्माद्बिम्बप्रतिबिम्बवज्जीवब्रह्मैक्यं वक्तुमेवाशक्यत्वात् सर्वथाप्यनुपपन्नमिति सिद्धम्।

किञ्च, "आचार्यवान् पुरुषो वेद" इति श्रुतेरेकजीववादे ह्युपदेष्टव्यादन्यस्य चेतनस्याभावादुपदेष्टुरभावे तत्त्वज्ञानासम्भवः। तस्मिंश्च मोक्षासम्भवः। न च कल्पितस्योपदेष्टृत्वम्। शास्त्रोक्तलक्षणलक्षितस्यैव तथात्वश्रवणात्। "स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" इति श्रुतेः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न च स्वाप्नस्य गुरोरिवोपदेष्टृत्वेऽपि क्षत्यभावेन तथात्वोपपत्तिरिति वाच्यम्, स्वाप्नस्य गुरोरज्ञाननिवर्तकत्वादर्शनात्। अन्यथा "यदेव भगवान् वेद, तदेव मे ब्रूहि" इति श्रुतेः, "उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः" इति स्मृतेश्च व्याकोपात्। किञ्च, उपदेष्टुर्गुरोर्निश्चिताद्वैतवत्त्वं न वा। नाद्यः, अद्वैतज्ञानवतः पुंसो द्वैतदर्शनात्मकशास्त्रप्रणयनासम्भवात्। द्वितीये, प्रतारकत्वापत्तेः, अन्धपरम्परान्यायापत्तेश्च।

किञ्च, अनादिसंसारे कस्यचित् तत्त्वज्ञानं मुक्तिश्चाभून्न वा? आद्ये, जीवस्यैकत्वेनेदानीं संसारानुपलब्धिप्रसङ्गः। द्वितीये, शुकादीनां यदि मुक्तिर्नासीत्, तर्हि ममापि न भविष्यतीति शङ्कया वेदान्तश्रवणादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तिः।

न च शास्त्रप्रामाण्यदार्ढ्यात् प्रवृत्त्युपपत्तिरिति वाच्यम्, चेच्छ्रुतिप्रामाण्यदार्ढ्यादेव सदा सिद्धो जीवभेदः, श्रुतिप्रमितः केषाञ्चिन्मोक्षश्च, कुतो नाङ्गीक्रियते। "यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत, स एव तद्भवत्, तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्", "अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः", "नित्यो नित्यानाम्" इत्यादिश्रुतिभ्यः।

अतीतानागताश्चैव यावन्तः सहिताः क्षणाः।
ततोऽप्यनन्तगुणिता जीवानां राशयः पृथक्॥

इत्यादिस्मृतिभ्यश्च। तस्मात् तन्मते मोक्षस्य स्वरूपत्वेन सदैव स्वत एव प्राप्तत्वाद्बन्धस्य चाविद्यकत्वेन मृगतृष्णाकल्पितोदकेनेव तेन स्पर्शासम्भवात् शास्त्रप्रणयनस्य श्लेष्मविलोडनमात्रत्वेन सुतरां वैयर्थ्यम्। शुद्धस्य नित्यमुक्तत्वाद् बद्धस्य च तुच्छत्वात् कस्य मुक्तये प्रयासविशेषः। मुमुक्षोरेवासिद्धेः। तस्मात् प्रयोजनासिद्धेः शास्त्रारम्भो व्यर्थ एव।

न च स्वरूपस्य नित्यप्राप्तत्वेऽपि कण्ठस्थस्य नित्यप्राप्तस्य विस्मृतस्य मणेरुपदेशवदुपदेशः सार्थक इति वाच्यम्, मण्युपदेशस्य सुखं दुःखाद्यभावश्च फलम्। न च त्वन्मते स्वरूपाभिन्नं प्राप्यं किञ्चिदस्ति, स्वप्रकाशात्मकस्य नित्यप्राप्तत्वात्।

किञ्च, मणेर्देहादिभिन्नत्वेनाहन्तानास्पदत्वाद्विस्मरणविषयत्वं वक्तुं शक्यम्। ब्रह्मणस्तु स्वरूपत्वेन विस्मरणासम्भवान्नोक्तदृष्टान्तसिद्धिः।

किञ्च, मणेः स्वल्पपदार्थस्य देहैकदेशवृत्तित्वेन विस्मृत्यर्हत्वं भवेत्। आत्मनस्तु सर्वगतत्वेन स्वरूपत्वेन च तत्तासम्भवाद् दृष्टान्तस्यात्यन्तवैषम्यमेवेति संक्षेपः।

एतेनाधिकार्युपपत्तिरपि निरस्ता। प्रयोजनाभावेऽर्थित्वाभावः। तदभावे च सामर्थ्यविद्वत्त्वयोरकिञ्चित्करत्वादप्रयोजकत्वमिति।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ननु मन्मते सर्वस्याप्यधिकार्यादिकथनस्याज्ञानप्रयुक्ताध्यासपूर्वकप्रमाणप्रमेयादिव्यवहारान्तर्गतत्वान्नोक्तदोषावकाशः, अध्यासमाहात्म्येन निखिलविरोधस्य परिहरणीयत्वादिति चेन्न, अधिष्ठानारोप्यलक्षणप्रमाणसामग्र्याद्यभावेनाध्यासासम्भवस्य पूर्वाचार्यैर्विस्तृतत्वात्।

तथा हि, साधकबाधकोभयविधसामान्यविशेषधर्मवत्त्वस्यैवाधिष्ठानत्वे प्रयोजकत्वम्। सामान्यतो ज्ञातं विशेषेणाज्ञातमेवाधिष्ठानं लोके प्रसिद्धम्। यथेदं रजतमित्यत्रेदन्ता सामान्यधर्मो रजतस्य साधकः शुक्तौ वर्तते, शुचित्वं च विशेषधर्मस्तस्य बाधकः। त्वन्मते तु निर्विशेषाद्वितीयचिन्मात्रस्य वस्तुतोऽधिष्ठानत्वासम्भवः। उभयविधधर्मवत्त्वाभावात्। अन्यथा सिद्धान्तभङ्गः। तस्मादधिष्ठानासिद्ध्या तत्प्रयोज्याध्यासासिद्धिरेवेति संक्षेपः।

अथारोप्यासिद्ध्याप्यध्यासासिद्धिः। यद्यदारोपितं तत् तत् सप्रधानम्, शुक्तिरूप्यादिवत्, यन्नैवं तन्नैवम्, शशशृङ्गादिवत्। इत्यन्वयव्यतिरेकव्याप्तेः सर्वसम्मतत्वात्।

ननु प्रधानं सजातीयमस्त्येव। पूर्वप्रपञ्चसजातीयस्योत्तरप्रपञ्चस्याध्यासाङ्गीकारात्। अध्यासो हि स्वकारणतया संस्कारमपेक्षते। न तु संस्कारविषयस्य सत्यत्वम्, अनुपयोगात्। नहि प्रमाणजन्यस्यैव संस्कारस्याध्यासहेतुत्वमिति नियम इति चेन्न, अनाद्यविद्यादेरध्यस्तत्वासम्भवेन तात्त्विकत्वप्रसङ्गात्।

न चाविद्याद्यध्यासस्य प्रधानादि विनैवाङ्गीकारान्नोक्तदोष इति वाच्यम्, ब्रह्मणोऽपि प्रवाहानाद्यारोपापत्तेरित्याद्याकरे विस्तृतं पूर्वैः।

अपि च, असत आरोपासम्भवादेकत्र सत एवान्यत्रारोपनियमः। नहि स्वरूपेणासतः शशशृङ्गादेरारोपः सम्भवति, अदृष्टश्रुतत्वात्।

न चारोपे तद्विषयकप्रतीतिमात्रमेवापेक्षितम्, न तु तद्विषयस्य सत्यत्वमपीति वाच्यम्, असतः प्रतीतेरेवासम्भवात्। न च रज्जौ सर्पप्रतीतेरिव प्रपञ्चप्रतीतेरपि दोषमात्रमेव कारणमपेक्षितम्, न तु विषयतत्त्वमपीति वाच्यम्, दोषात्मककारणस्याप्यसत्त्वसाम्येन तव पक्षे प्रतीतिलक्षणकार्योत्पत्तेरेवासम्भवात्, कार्यस्य कारणसत्तापेक्षत्वनियमात्, कुत्राप्यसतः कारणत्वासम्भवाच्च। सर्पादिभ्रमस्थलेऽपि कल्पितसर्पादिविषयकज्ञानस्यैव भयकम्पादिहेतुत्वं न विषयस्य, सर्पज्ञानाभाववतो बालस्य सत्सर्पदर्शनेऽपि भयाद्यभावात्, प्रत्युत तद्ग्रहणे प्रवृत्तिदर्शनाच्च। अन्यथा कारणमात्रस्यासत्त्वाङ्गीकारे कार्योत्पत्तिकथाया एवानवसरात्।

नन्वसतो रज्जुसर्पादेस्तज्ज्ञानकारणत्वोपपत्तिवद्भयादिकारणत्वोपपत्तिरपि सुकरा, भिन्नकारणाङ्गीकारे गौरवादिति चेन्न, तत्रापि दोषस्यैवासद्विषयकज्ञानकारणत्वेनासतो विषयस्य कारणत्वासम्भवात्। तस्मादारोप्यासिद्ध्याध्यासासम्भवस्यावश्यकत्वमेवेति संक्षेपः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अथ लक्षणासिद्ध्यापि तदसिद्धिः। किमध्यासलक्षणमित्यपेक्षायां स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासोऽध्यास इत्याहुः। तत्र परत्रावभास इत्येव लक्षणम्। शिष्टं पदद्वयं तु तदुपपादकम्। तथा हि, अवभासत इत्यवभासो रजताद्यर्थः, तस्यायोग्यमधिकरणं परत्र पदार्थः, तत्त्वं चारोप्यात्यन्ताभाववत्त्वम्। तथा चैकावच्छेदेन स्वसंसृज्यमाने स्वात्यन्ताभाववत्यवभास्य त्वमध्यस्तत्वमित्यर्थः। इदं च साद्यनाद्यध्यासस्य साधारणं लक्षणम्। संगोगेऽतिव्याप्तिवाराणायैकावच्छेदेनेति। संयोगस्य स्वसंसृज्यमाने वृक्षे मूलावच्छेदेन स्वात्यन्ताभाववत्यवभासमानत्वेऽपि स्वस्वात्यन्ताभावयोर्मूलाग्रावच्छेदकभेदान्नातिव्याप्तिः। पूर्वं स्वाभाववति भूतले पश्चादानीतो घटो भातीति घटेऽतिव्याप्तिवारणाय स्वसंसृज्यमान इति पदम्। तेन स्वाभावकाले प्रतियोगिसंसर्गस्य वर्तमानत्वमुच्यत इति नातिव्याप्तिः। मूलावच्छेदेनावभास्यमाने गन्धेऽतिव्याप्तिवारणाय स्वात्यन्ताभाववतीति पदम्। शुक्ताविदन्तावच्छेदेन रजतसंसर्गकालेऽत्यन्ताभावोऽस्तीति नाव्याप्तिः।

ननु शुक्तौ रजतस्य सामग्र्यभावेन संसर्गासत्त्वादस्य लक्षणस्यासम्भवः।

न च स्मर्यमाणस्य सत्यरजतस्यैव तत्रावभास इति वाच्यम्, अन्यथाख्यातिप्रसङ्गात्, इत्याशङ्क्याह, स्मृतिरूप इति। स्मर्यत इति स्मृतिः सत्यरजतादिः। तस्य रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः, स्मर्यमाणसदृश इत्यर्थः। सादृश्यपदेन स्मर्यमाणादारोप्यस्य भेदान्नान्यथाख्यातिरित्यर्थः।

सादृश्यमुपपादयति, पूर्वदृष्टेति। दृष्टं दर्शनं संस्कारद्वारा पूर्वदर्शनादवभासत इति पूर्वदृष्टावभासः। तेन संस्कारजन्यज्ञानविषयत्वस्मर्यमाणारोपयोः सादृश्यं बोध्यते, प्रमाणाजन्यत्वाच्च। तर्ह्यारोपस्य स्मृतित्वमेव विवक्षितमिति चेन्न, दोषसम्प्रयोगजन्यत्वस्यापि विवक्षितत्वेन तन्मात्रजन्यत्वाभावात्।

सम्प्रयोगो नामाधिष्ठानसामान्यज्ञानम्। अहंकाराध्यास इन्द्रियसम्प्रयोगालाभात्।

एवं च दोषसम्प्रयोगसंस्कारबलाच्छुक्तौ रजतमुत्पन्नमस्तीति परत्रावभासस्य लक्षणत्वमुपपन्नमिति स्मृतिरूपपूर्वदृष्टपदाभ्यामुपपादितम्। तत्रार्थाध्यासे स्मर्यमाणसदृशः परत्र पूर्वदर्शनादवभासत इति योजना। ज्ञानाध्यासे तु स्मृतिसदृशः परत्र पूर्वदर्शादवभास इति वाक्यं योजनीयमिति।

तत्रेति ब्रूमः। मूलाविद्याध्यासे तदसम्भवस्य दुर्वारत्वात्, एकत्र सतोऽन्यत्रारोपत्वं भ्रमत्वम्। अत्यन्तासतोऽध्यासायोगादित्युक्तं पूर्वमेव। इदं रजतमिति प्रतीतिवदियमविद्येति कस्यचित् कदाचिदपि प्रतीत्यभावात्। संस्कारसादृश्यसम्प्रयोगसामग्रीविरहाच्च।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न च संस्कारजन्यज्ञानविषयत्वं सादृश्यमिति वाच्यम्, संस्कारस्यानुभवपूर्वकत्वेन तदभावे संस्कारासिद्धेः, तदसिद्धौ तज्जन्यज्ञानाभावः, तदभावे च कथं तद्विषयत्वरूपं सादृश्यमिति।

किञ्च, अविद्यासादृश्यं कस्मिन् वर्तत इति वक्तव्यम्, न शुद्धे, निर्विशेषत्वात्। अन्यथा शुद्धत्वहानिः। नापि जीवे, तस्याध्यस्तत्वेनोत्तरभावित्वात्।

किञ्च, अविद्यायां चितोऽध्यासेऽपि चित्सादृश्यस्य कथं वृत्तिरिति वक्तव्यम्। सूर्यसादृश्यस्य तमस्यसम्भववन्महाविरोधात्।

यच्चोक्तं स्मर्यमाणसदृश इत्यध्यासविशेषणम्, तदविचारितम्। प्रथमाध्यासे स्मर्यमाणस्यैव शशशृङ्गायमाणत्वात् कुतस्तत्सादृश्यसम्भावनापीति।

यदप्युक्तं सम्प्रयोगो नामाधिष्ठानसामान्यज्ञानमित्यादि। तदसम्यक्, निर्विशेषे सामान्यविशेषत्वाभावात्। कल्पितसामान्यादिधर्मस्याध्यासजन्यत्वेन तस्य तदानीमभावाच्च।

किञ्च, तवाभिमताधिष्ठानसामान्यज्ञानस्याश्रयाभावेन कुत्राप्यवृत्तित्वात्। ज्ञातुरभावाज्ज्ञानासिद्धेः। किञ्च, सामग्रीविरहादप्यध्यासासम्भवात्, कारणाभावे कार्याभावनियमात्।

तथा हि, अध्यासमात्रस्य दोषसादृश्यसंस्कारप्रयोगसामग्रीजन्यत्वनियमस्तावन्निर्विवादः। तत्रेदं रजतमिति प्रतीतौ दोषसादृश्यज्ञानसंस्काराणां भ्रान्तिमत्पुरुषनिष्ठत्वात्। रजतसादृश्यस्य च शुक्तिवृत्तित्वात्। सम्प्रयोगस्य च सम्बन्धरूपत्वेनोभयनिष्ठत्वात्। तत्संघातरूपे सामग्र्याध्याससिद्धिः। प्रकृते तु सामग्रीतदाश्रययोरभावात्, जीवदोषादीनामध्यासकार्यत्वेनोत्तरभावित्वाच्च, कथमविद्याध्यास इति।

नन्वध्यासो द्विविधः सादिरनादिश्च। तत्र सादावेवोक्तसामग्र्यपेक्षा, न त्वनादौ। तथा चाविद्याध्यासस्यानादित्वान्नोक्तदोषावकाशः।

एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिकोऽध्यासो मिथ्याप्रत्ययरूप इति भाष्यकृदुक्तेरिति चेन्न, अध्यासमात्रस्य सादित्वदर्शनात्। अनादेः सतोऽपि वस्त्वध्यस्तत्वाङ्गीकारे ब्रह्मणोऽपि तथात्वं वक्तुं शक्यते, तस्याप्यनादित्वसाम्यात्।

नन्वत्रानादित्वं नामानाद्यविद्याकार्यत्वम्, नैसर्गिकत्वं चाध्यासात् संस्कारस्ततोऽध्यास इति प्रवाहरूपेण, अनन्तत्वं च ज्ञानं विना ध्वंसायोग्यत्वं विवक्षितम्। तस्मान्नोक्तदोषावकाश इति चेन्न, असदुत्तरत्वात्। तथा हि, न तावदुक्तलक्षणानादित्वं वक्तुं शक्यम्, अनादित्वकार्यत्वयोरितरेतरव्याघातात्। प्रत्युत कार्यत्वस्य सादित्वेनैव व्याप्तिदर्शनात्। नापि नैसर्गिकत्वं वक्तुमर्हम्, अन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात्। नाप्युक्तलक्षणानन्तत्वम्,

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ज्ञानेन तत्सम्बन्धस्यैव ध्वंसात्। न स्वरूपस्य। गौरनाद्यन्तवती, "अजामेकाम्" इति श्रुतेरनाद्यन्तरूपस्य निवृत्तिरेव श्रूयते, न तु स्वरूपनाशः। अन्यथा मुक्तानां बाहुल्यादिदानीमनुपलब्धिप्रसङ्गात्। "भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः", "मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते" इति श्रुति-स्मृतिभ्याम्।

ननु सर्ववादिसम्मतत्वात् कथमध्यासो निरस्यत इति चेन्न, साद्यध्यासस्य सम्मतत्वेऽप्यनाद्यध्यासस्य केषामप्यसम्मतत्वादिति संक्षेपः। अथ प्रमाणाभावादप्यध्यासानुपपत्तिः।

ननु द्रष्टानुमाता श्रोताहमित्यादिप्रत्यक्षस्य देवदत्तादिकर्तृकः सर्वोऽपि व्यवहारस्तदीयदेहादिष्वहंममाध्यासमूलकः, तदन्वयव्यतिरेकानुसारित्वात्, यदेवं तदेवम्, मृन्मूलघटवत्, इत्यनुमानस्य, यद्यध्यस्तः प्रमाता न स्यात्, तर्हि प्रमाणादिव्यवहारो न स्यात्, सर्वस्यापि व्यवहारजातस्याविद्यावद्विषयकत्वादित्यर्थापत्तेश्चात्र मानत्वात्। तथा चाह भाष्यकारः — "तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः, सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि" इत्युक्त्वा कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादिप्रमाणानि शास्त्राणि चेति, उच्यते, "देहेन्द्रियादिष्वहं ममेत्यभिमानहीनस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः" इत्यादिना, इति कथं प्रमाणाभाव इति चेन्न, उक्तप्रत्यक्षानुमानादेराभासमात्रत्वात्। तथा हि, उक्तप्रत्यक्षादीनां शरीरेन्द्रियादियुक्तात्मपरत्वेनाध्यस्तविषयकत्वाभावात्, "आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः" इति श्रुतेः, अन्यथा युक्तस्थानेऽध्यस्तमिति प्रयोगः श्रुतौ स्यात्। श्रुतिगृहीतत्वादुक्तार्थस्यैव सम्यक्त्वेनोक्तमानस्याध्यासपरत्वाभावात्।

किञ्च, अध्यासस्याद्याप्यसिद्ध्या तदनुमाने साध्यासिद्धिः। अध्यासप्रयुक्तव्यवहारस्तत्प्रयुक्तश्चाध्यास इत्यन्योन्याश्रयश्च। अध्यासासिद्ध्या हेतुरपि स्वरूपासिद्धः। घटादीनां मृत्परिणतत्वेन दृष्टान्तवैषम्यं च। तथैव व्यवहारस्य देहादियुक्तात्मकर्तृत्वेनान्यथासिद्धत्वादर्थापत्तेरपि निर्मूलत्वादाभासमात्रत्वम्।

ननु मास्तु प्रत्यक्षादीनामत्र प्रामाण्यम्, "ब्राह्मणो यजेत", "न ह वै स्नात्वा भिक्षेत", "अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत", "कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत" इत्यादिश्रुतीनां वर्णाश्रमवयोऽवस्थाद्यध्यासवन्तमेवाधिकृत्य प्रवृत्तिर्दृश्यते। तथोक्तं भाष्यकारेण, "ब्राह्मणो यजेतेत्यादीनि शास्त्राण्यात्मनि वर्णाश्रमवयोऽवस्थादिविशेषाध्यासमाश्रित्य प्रवर्तन्ते" इति।

तस्माच्छ्रुतिप्रमाणकत्वादध्यासोऽवश्यं माननीय इति चेन्न, उक्तश्रुतीनामपि वर्णाश्रमवयोऽवस्थादिमच्छरीरसंयुक्ताधिकारिविषयकत्वाविशेषात्, आसामपि तयैकवाक्यत्वाच्च। तन्निष्ठानां मनीषित्वयोगं श्रावयन्ती श्रुतिस्तद्विपरीतवादिनां कुमनीषित्वं सूचयति।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तस्माद्येषां मतेऽध्यासो वेदादिप्रमाणविरुद्धोऽपि कुलधर्मत्वेन ग्राह्यस्तैरेव माननीय इति मनीषिपदस्वारस्यार्थः। किञ्च, तव मते जीवन्मुक्तानामपि याज्ञवल्क्यादीनां तादृशव्यवहारस्य तादवस्थ्यदर्शनेन तेषामप्यध्यासवत्वं स्वीकार्यम्। अन्यथा व्यतिरेकनियमभङ्गः स्यात्। तथात्वे च तेषामज्ञत्वाविशेषेण तदुपदेशस्यान्धपरम्परान्यायापत्तेरनाद्यत्वयोगो दुर्वारः। तदुपदेशमूलकेदानीन्तनानां पौरुषेयशास्त्रव्याख्यातवाक्यजन्योपदेशानां सुतरामनाद्यत्वप्रसङ्गेनोपदेशसन्ततेः सुतमां वञ्चकत्वयोगादनिर्मोक्षप्रसङ्ग इति संक्षेपः।

नन्वध्यासासम्भवः किमयुक्तत्वाद्वा, भानाभावाद्वा, कारणाभावाद्वेति। आद्ये, इष्टापत्तिः, अध्यासस्यासङ्गे स्वप्रकाशात्मन्ययुक्तत्वस्यास्माकमलंकारत्वात्। न द्वितीयः, अज्ञः कर्ता मनुष्योऽहमिति प्रत्यक्षानुभवात्। न तृतीयः, मिथ्याज्ञानस्य तत्कारणस्य भावात्। तथाह भाष्यकारः, "मिथ्याज्ञाननिमित्त" इति। मिथ्या च तदज्ञानं च तन्मिथ्याज्ञानम्, तदेव निमित्तमुपादानं यस्य स तथेत्यर्थ इति चेन्न, आपातरमणीयत्वात्।

तथा हि, यदुक्तमात्मन्यध्यासायुक्तत्वमस्माकमलङ्कार इति, तद्दुरुक्तम्, तत्र युक्त्यापत्त्या तस्य जलताडनवद्वैयर्थ्यप्रसङ्गात्।

यदुप्युक्तमज्ञः कर्तेत्यादि, तदप्यसम्यक्, उक्तप्रत्यक्षस्य देहादियुक्तात्मविषयकत्वेन भ्रमत्वस्य पूर्वमेवोक्तत्वात्।

ननु तथाप्यपौरुषेयतया निर्दोषेणोपक्रमादिलिङ्गावधृततात्पर्येण तत्त्वमस्यादिवाक्येनाकर्तृब्रह्मबोधनादुक्तप्रत्यक्षस्य भ्रमत्वमेवेति चेन्न, तत्त्वमस्यादिवाक्येन प्रतिपाद्यमानस्य "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय" इतीक्षणबहुभवनसंकल्पवतो ब्रह्मणः "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इति सच्छब्दवाच्यस्य, "एकमेवाद्वितीयम्" इत्यतिशयसाम्यशून्यस्य, "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" इति तादात्म्योपदेशोऽस्मदिष्टतम एव, न तत्राकर्तृब्रह्मोपदेशः केनापि पदेन लभ्यते, प्रत्युतेक्षणबहुभवनसंकल्पपूर्वकं "तत् तेजोऽसृजत" इति तेजःप्रभृतिजगत्कर्तृत्वं श्रूयते। अतो नोक्तप्रत्यक्षस्य भ्रमत्वम्।

ननु सच्छब्दवाच्यस्य सार्वज्ञ्यादियोगात् कर्तृत्वादिसत्त्वेऽपि लक्षणया निर्विशेषाकर्तृब्रह्मबोधनपरत्वस्वीकारान्नोक्तार्थसिद्धिरिति चेन्न, लक्षणासम्भवात्। तथा हि, यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदस्य शक्यः प्रवाहः, तल्लक्ष्यश्च तीरादिपदवाच्यः, तथा सच्छब्दवाच्यः सर्वज्ञः पुरुषोत्तम ईक्षणादिकर्तृत्वाश्रयस्तेजःप्रभृतिजगदभिन्ननिमित्तोपादानकारणरूपः, तस्य यो लक्ष्यः, स पदान्तरवाच्यो न वेति।

नाद्यः, वाच्यत्वस्यापरिहार्यत्वात्। वाच्यत्वे च तव मते मिथ्यात्वापत्तिरप्यवश्यं भाविनी, वाच्यमात्रस्य मिथ्यात्वाभ्युपगमात्। सच्छब्दलक्ष्यो मिथ्या, पदान्तरवाच्यत्वात्, तव मते तीरादिवदिति प्रयोगात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न द्वितीयः, पदमात्रावाच्यस्यावस्तुनो वस्तुत्वापत्तेः। सच्छब्दलक्ष्यं तुच्छम्, पदमात्रावाच्यत्वात्, खपुष्पादिवदित्यनुमानम्।

ननु विषमोऽयं दृष्टान्तः, जहल्लक्षणात्वात्। प्रकृते तु जहदजहत्स्वार्थलक्षणास्वीकारः। तत्र शक्यैकदेशस्य विशेषणमात्रस्यैव त्यागेन विशेष्यभागस्यात्यागान्नोक्तदोषावकाश इति चेन्न, शब्दैकदेशवाच्यत्वस्याकामेनापि त्वयाङ्गीकरणीयतया मिथ्यात्वयोगस्य दुष्परिहरत्वात्।

तथा चात्रः प्रयोगः। भागत्यागलक्षणालक्ष्यं मिथ्या, शक्यैकदेशत्वात्, तव मते घटत्वादिवदिति।

तेन यदुक्तं कैश्चित्, मास्तु लक्षणा; किन्तु यथा नित्यो घट इत्यत्र घटव्यक्तिनित्यत्वयोरभेदस्य प्रत्यक्षबाधितत्वेऽपि घटत्वनित्यत्वयोः सामानाधिकरण्यस्याविरोधेन शक्यत्वमेव तथा प्रकृतेऽपि शक्यत्वमविरुद्धम्। लक्षणाङ्गीकारस्य साम्प्रदायिकानामाग्रहमात्रत्वात्। तस्माच्छक्य एव शास्त्रार्थ इति तदपि निरस्तम्। वाच्यैकदेशसाम्येन मिथ्यात्वस्यावश्यंभावात्। त्यक्तद्वितीयभाववदिति संक्षेपः। तत् सिद्धं पूर्वोक्तप्रत्यक्षस्य प्रमात्वमिति।

नापि मिथ्याऽज्ञानस्याध्यासकारणत्वं सम्भवति, अज्ञानलक्षणतत्प्रमाणतदाश्रयविषयप्रयोजननिवर्तकाद्यसिद्धेः।

तथा हि, तत्र किं तावदज्ञानस्य लक्षणम्। अनादिभावरूपत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा, भ्रमोपादानत्वं वा, मिथ्यात्वे सति साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा, अनाद्युपादानत्वे सति मिथ्यात्वं वाऽज्ञानत्वमिति।

नाद्यः, सादिशुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञानेष्वव्याप्तेः, तेषामनादित्वायोगात्। आरोपितसर्पाद्यभावोपादानाज्ञाने घटादिविषयकज्ञानप्राग्भावे च भातृत्वाभावादव्याप्तेश्च। न च तस्य भावोपादानकत्वमिति वाच्यम्, असत्यस्य सत्योपादानकत्वापातात्, तस्याज्ञानोपादानकत्वाभावाङ्गीकारे ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावप्रसङ्गाच्च।

किञ्च, शुद्धं ब्रह्म वृत्तिव्याप्यमपि नेति मते तदज्ञाने चरमसाक्षात्कारानन्तरभाविजीवन्मुक्त्यनुवृत्तेऽज्ञाने रक्तः स्फटिक इति सोपाधिकभ्रमोपादानाज्ञाने चाव्याप्तिश्च, तेषा ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात्। सोपाधिकाज्ञानस्योपाधिनिवृत्तिनाश्यत्वनियमात्। जीवन्मुक्त्यनुवृत्ताज्ञानस्य प्रारब्धभोगनाश्यत्वनियमात्। चैतन्याविद्यासम्बन्धेऽतिव्याप्तिश्च। कल्पितत्वेन दोषजन्यधीमात्रशरीरस्याज्ञानस्यानादित्वायोगात्। ज्ञाननिवर्त्यस्याभावविलक्षणस्य रूप्यवदनादित्वायोगाच्चासम्भवश्च।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

किञ्च, अनादेरभावविलक्षणस्याश्मवदनिवर्त्यत्वप्रसङ्गात्। अज्ञानं न ज्ञाननिवर्त्यम्, अनादिभावरूपत्वात्, आत्मवत्, इत्यनुमानात्।

न द्वितीयः, ज्ञानाभावेऽव्याप्तेः। अभावस्य निरुपादानकत्वात्। सोपादानकत्वेऽपि भावरूपाज्ञानोपादानकत्वायोगात्। अन्यथा स्वरूपहानिः। रज्ज्वाः सूत्रद्वयमिव मायाब्रह्मणी जगदुपादाने इति पक्षेऽतिव्याप्तेश्च। तयोर्भ्रमोपादानत्वात्। मायावच्छिन्नं ब्रह्मोपादानमिति पक्षेऽसम्भवः। किञ्च, अर्थाज्ञानरूपस्य भ्रमस्य भावविलक्षणत्वेन निरुपादानत्वादसम्भवश्च।

न तृतीयः, जीवन्मुक्त्यनुवृत्ताज्ञानादावव्याप्त्यादेरत्रापि तुल्यत्वात्।

न चतुर्थः, द्वितीयलक्षणोक्तदोषस्याभातृत्वादावव्याप्त्यादेरत्राप्यविशेषात्। इति संक्षेपः। तत्प्रमाणतदाश्रयाद्यसिद्धिश्च पूर्वाचार्यैराकरे विस्तृता। तत्रैव जिज्ञासुभिर्द्रष्टव्यात्र विस्तरभियोपरम्यते।

विषयवाक्यार्थस्तु, अरे मूढे, हे मैत्रेयि, आत्मा द्रष्टव्य इति तव्यप्रत्ययोऽर्हार्थक एव, अर्हे कृत्यतृचश्चेति सूत्रात्। ब्रह्मसाक्षात्कारस्य "तस्मिन् दृष्टे परावरे", "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति", "तन्महिमानमेति वीतशोकः", "ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्" इत्यादिवाक्यैर्मोक्षान्तरङ्गोपायतया सिद्धत्वेन विधेयत्वाभावात्।

तथा च वाक्यान्तप्राप्तं ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणं मोक्षासाधारणोपायं दर्शनमुद्दिश्य तदन्तरङ्गोपायभूतं निदिध्यासनमत्र विधीयते। तदेव ध्यानज्ञानपरभक्तिध्रुवस्मृत्यपरपर्यायभूतं ज्ञानशब्देन सूत्रयामास भगवान् बादरायणः। सूत्रविषयवाक्ययोरेकार्थत्वनियमात्। तत्रापि विषयवाक्यस्य मूलरूपत्वेन स्वतःप्रामाण्याद्बलीयस्त्वम्। तदनुसारेणैव सूत्रार्थो नेयः। अन्यथा तयोर्विषयविषयिभावानुपपत्तेः। श्रवणमननयोर्निदिध्यासनोपायत्वेन विनियोगः, तयोरपि परम्परया मोक्षसाधनत्वात्।

तत्र वेदान्तवाक्यानां भगवत्स्वरूपगुणादिप्रतिपादनपरत्वं निश्चित्य तत्प्रतिपाद्यं ध्येयस्वरूपादिकं साक्षात् पश्यत आचार्यस्य मुखात् तदनुभूतवाक्यार्थस्य ग्रहणं श्रवणम्।

श्रुतस्य चोपदिष्टार्थस्य स्वानुभवविषयीकरणाय शास्त्रानुकूलयुक्तिभिर्विचारविशेषो मननम्।

मननविषयस्यार्थस्य साक्षात्कारासाधारणसाधनमनवरतध्यानं निदिध्यासनम्।

तथा चोक्तलक्षणश्रवणादिसाध्यनिदिध्यासनस्यात्यन्ताप्राप्तत्वादपूर्वविधिरेवायमिति बोध्यम्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

द्वितीयवाक्यार्थस्तु तच्छब्दौ पूर्वोक्तवाच्यस्थात्मपरामर्शपरौ। विजिज्ञासितव्य इत्यत्रोक्तस्य ध्यानात्मकज्ञानस्य मोक्षान्तरङ्गोपायत्वाद्विधेयत्वम्। अन्वेषणस्य श्रवणाद्यात्मकस्य तत्साधनतया विनियोग इति। भूमेत्यस्य व्याख्यानं भूमेति सूत्रविवरणावसरे वक्ष्यामः ॥१ ॥

एवं निर्वचनमुखेन जिज्ञास्यं व्युत्पादितम्। तस्य किं लक्षणमित्यपेक्षायामाह —

जन्माद्यस्य यतः ॥१ । १ । २ ॥

अस्येति शब्दः कार्यपरः, यत इति कारणपरः, जन्म आदिर्यस्य, एतदिदं जन्मादिसृष्टिस्थितिलयमोक्षम्, तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, लम्बकर्णमानयेतिवत्, यतो यस्मात् सर्वेश्वरात् सर्वज्ञात् सर्वशक्तेः परमकारणात् सर्वनियन्तुर्भगवतः श्रीपुरुषोत्तमादस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्य विविधविभक्तभोक्तृसंयुक्तस्य नियतदेशकालफलोपभोगाश्रयभूतस्य तर्कागोचररचनस्य जन्मस्थितिलयमोक्षाः प्रवर्तन्ते, तदेव ब्रह्म जिज्ञास्यमिति वाक्यार्थः, यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्। "भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससार, अधीहि भगवो ब्रह्म" इत्युपक्रम्य, "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति, तद्विजिज्ञासस्व, तद् ब्रह्म", "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यादिश्रुतेर्जगदभिन्ननिमित्तोपादानत्वे सति सत्यत्वादिमत्त्वं ब्रह्मलक्षणम्।

न चोपादानाभिन्ननिमित्तस्य कारणत्वं कुत्रापि न दृश्यत इति वाच्यम्, घटेशसंयोगजीवगतज्ञानादावीशजीवयोस्तथा दर्शनात्। ब्रह्म जगदभिन्ननिमित्तोपादानं भवितुमर्हति, तादृशशक्तिमत्त्वात्, जीवगतज्ञानादिकार्ये जीववत्, घटेश्वरसंयोगादिकार्ये ईश्वरवत्, इत्यनुमानात्। परमते तु लक्षणमसम्भवि, पूर्ववद्विकल्पासहत्वात्।

ननु लक्षणं द्विविधम्, स्वरूपतटस्थभेदात्। तत्र स्वरूपाभिन्नं लक्षणं प्रथमम्, यथा, "सत्यं ज्ञानम्" इत्यादिकम्। यावल्लक्ष्यमनवस्थितत्वे सति व्यावर्तकं तटस्थलक्षणम्, यथा, "यतो वा इमानि" इत्यादि। श्रुत्युक्तकारणत्वस्य प्रलयेऽननुगतत्वे सतीतरव्यावर्तकत्वाल्लक्षणसमन्वय इति चेत्, नैवम्, असम्भवात्।

तथा हि, न तावत् स्वरूपलक्षणोक्तिरुपपत्तिमती। असाधारणधर्मस्यैव सर्वसम्मतलक्षणत्वान्न स्वरूपमात्रस्य। अन्यथा स्वरूपस्यैव व्यावर्तकत्वे लक्षणत्वेनोक्तेरेव वैयर्थ्यात्, स्वरूपस्य व्यावर्तकत्वादर्शनाच्च।

ननु स्वरूपस्यैव धर्मधर्मिभावकल्पनया लक्षणत्वाङ्गीकारे नोक्तदोषः। "आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्मा अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यापृथगिवावभासन्ते"

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

इत्यभियुक्तोक्तेरिति चेन्न, कल्पितस्य व्यावर्तकत्वासम्भवात्, अन्यथा यूपे कल्पितादित्यत्वस्याप्यन्यसूर्याद्व्यावर्तकत्वापत्तिः।

किञ्च, सत्यादिशब्दा यौगिका रूढा वा। आद्ये यौगिकस्य प्रकृतिप्रत्ययार्थयोगपरत्वेन निर्विशेषत्वहानिः। द्वितीये रूढानां गुणजात्याद्यनेकधर्मवद्वस्तुपरत्वनियमेन निर्विशेषपरत्वायोगः।

ननु सत्यादिशब्दानां सविशेषपरत्वेऽपि लक्षणया निर्विशेषपरत्वान्नोक्तदोषावकाश इति चेन्न, लक्षणासम्भवात्। तथा हि, जहत्स्वार्थापक्षे यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र प्रवाहरूपशक्यत्यागेन गङ्गारूपस्तीरादिर्वाक्यार्थः, तथा प्रकृतेऽपि सत्यादिपदार्थत्यागेनासत्यजडपरिच्छिन्नरूपो वाक्यार्थः स्यात्।

अजहत्स्वार्थापक्षे शोणो धावतीत्यादिशक्यवद्विशिष्टार्थत्वापत्तिः।

भागत्यागलक्षणापक्षे विशेष्यमात्राङ्गीकारे सत्यादीनां को वार्थ इत्यद्याप्यनिश्चयात्। सत्यत्वादिधर्मत्यागेऽपि सच्चिदपरिच्छिन्नं ब्रह्मेति त्रैविध्यस्यावश्यंभावान्निर्विशेषाद्वितीयत्वभङ्गः। सर्वेषामेकार्थत्वाङ्गीकारे पर्यायत्वापत्तिः। तथात्वाभ्युपगमे चैकपदेनैवार्थसिद्धौ पदान्तरवैयर्थ्यं च।

किञ्च, शब्दैकांशार्थाङ्गीकारे सर्वांशवाचकतासम्बन्धाभावेऽपि तदंशवाचकतासम्बन्धस्याकामेनापि त्वया स्वीकार्यत्वान्निर्विशेषत्वहानिः। तथात्वे मिथ्यात्वापत्तिः। निर्विशेषं वस्तु मिथ्या, शक्यैकदेशत्वात्, तव मते घटत्वादिवदिति प्रयोगात्।

ननु सत्यत्वादिविशिष्टवाचिपदानां शुद्धे लक्षणाङ्गीकारान्न पर्यायत्वापत्त्यादिदोषावकाश इति चेन्न, अनृतास्वप्रकाशपरिच्छिन्नरूपे सविशेषे सत्यत्वादेरयोगात्। योगे वा तस्यैवानृतादिव्यावृत्तत्वं स्यान्न शुद्धस्य। तस्मात् सत्यत्वादीनां शुद्धादीनां शुद्धादन्यत्रासम्भवाद्वाक्यस्य लक्षणयाखण्डार्थत्वे च शुद्धे तदसिद्धेः पर्यायत्वप्रसङ्गः। पदान्तरवैयर्थ्यस्य तादवस्थ्यमेव।

किञ्च, सत्यादिपदलक्ष्यं वस्तु पदान्तरवाच्यं न वा। आद्ये सविशेषत्वस्यावश्यंभावः। द्वितीये लक्ष्यत्वासिद्धिः। लक्ष्यत्ववाच्यत्वयोः सामानाधिकरण्यनियमात्। यत्र वाच्यत्वं तत्र लक्ष्यत्वम्, यथा गङ्गापदलक्ष्यस्य तीरशब्दवाच्यत्वम्, यन्नैवं तन्नैवम्, खपुष्पादिवत्, इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां लक्ष्यत्वासिद्धिः।

ननु सत्यादयः शब्दा असत्यादिव्यावृत्तिद्वारा लक्ष्ये ब्रह्मणि पर्यवस्यन्तीति चेन्न, ब्रह्मस्वरूपमात्रस्य श्रुतिं विनापि प्रागेवाविद्याधिष्ठानतया ज्ञातस्य पुनरपि "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इत्यादिवाक्येन च सत्यादिशब्दैः सत्यत्वादिविशिष्टतया व्यावृत्तिविशिष्टतया च ज्ञात-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

त्वेन विपरीतत्वापाताच्च। ज्ञातत्वेन तज्ज्ञानस्य व्यावृत्तिज्ञानसाध्यत्वायोगात्। व्यावृत्तिज्ञानस्यैव धर्मिज्ञानसाध्यत्वेन विपरीतत्वापाताच्च।

किञ्च, व्यावृत्तयः सत्या मिथ्या वा?

आद्ये, व्यावर्तकानामपि सत्यत्वापत्तिः। व्यावहारिकैर्व्यावर्तकैः पारमार्थिकव्यावृत्त्यसिद्धेः। किञ्च, व्यावृत्तिविशिष्टत्वापत्त्यद्वैतभङ्गः, सविशेषत्वापत्तिश्च।

द्वितीये, असतस्तुच्छस्य शशशृङ्गादेरिव व्यावृत्तित्वासम्भवः। तुच्छस्य यदि स्वयं किञ्चित्पदार्थत्वं स्यात्, तर्हि भेदकत्वमपि स्यात्, तत् तु नास्त्येव।

न च व्यावृत्तिः स्वरूपमेवेति वाच्यम्, स्वरूपस्य व्यावर्तकत्वाभावात्। व्यावर्तकत्वे च व्यावृत्त्यङ्गीकारस्य वैयर्थ्यम्। तथात्वे सविशेषत्वापत्तिर्दुर्वारा। अभेदे सति भेदनिर्वाहकत्वं व्यावर्तकत्वमिति लक्षणस्य समन्वयात्।

किञ्च, व्यावर्त्यमसदादिशब्दवाच्यं सद्विलक्षणमसद्विलक्षणं वा। आद्ये, असद्विलक्षणस्य वस्तुत्वेऽद्वैतभङ्गः। अवस्तुत्वे व्यावृत्तिवैयर्थ्यम्। द्वितीये, ब्रह्मण्यतिव्याप्तिः, व्यावृत्तव्यावर्त्ययोरैक्यापत्तिश्च।

किञ्च, व्यावृत्तयो ब्रह्मणो भिन्ना अभिन्ना वा। आद्ये द्वैतापत्तिः। द्वितीये व्यावृत्तिर्ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यापत्तिः।

किञ्च, व्यावृत्तिर्ब्रह्मणि कल्पिता यथार्था वा। नाद्यः, कल्पिते व्यावर्तकत्वासम्भवस्योक्तत्वात्। द्वितीयेऽद्वैतसिद्धान्तभङ्ग इत्यलं विस्तरेण।

किञ्च, सत्यादेर्विशेष्यमात्रपरत्वे वाक्यस्योद्देश्यविधेयविभागाभावेन यत् किञ्चिदित्येव बोधनाद्बुभुत्सानुपरमापत्तिः, सामान्यस्य पूर्वमेव ज्ञातत्वात्, विशेषस्यानङ्गीकाराच्च।

एवं च सत्यादिवाक्यानामखण्डार्थनिष्ठत्वोक्तिर्भ्रान्तिविजृम्भितैव। तस्मात् स्वरूपलक्षणं सर्वथाप्यसिद्धमेव।

नापि द्वितीयं लक्षणं वक्तुं शक्यम्, तस्यापि सविशेष एव वस्तुनि समन्वेतुमर्हत्वात्। तैश्च ब्रह्मणो निर्विशेषत्वाङ्गीकारात्। तस्य लक्ष्यत्वयोगे सुतरां सविशेषत्वापत्तिरिति संक्षेपः।

किञ्च, कीदृग्ब्रह्म श्रीमद्भिर्जगत्कारणत्वेनाभिप्रेयते, शुद्धं चिन्मात्रं वा? अविद्योपहितं वा? तदध्यासाश्रयं वा?

आद्ये किं शुद्धशब्देन शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि वर्तत इत्युक्तो भगवान् महाविभूतिर्विवक्षितः, सर्वविशेषहीनोऽखिलप्रमाणशून्यो निर्विशेषो वा।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

नाद्यः, अनङ्गीकारात्, अन्यथापसिद्धान्तापत्तेः, अस्मत्पक्षप्रवेशाच्च।

न द्वितीयः, सर्वविशेषशून्यस्य श्रुत्युक्तेक्षणबहुसङ्कल्पाद्यनुपपत्तेः। सर्वप्रमाणशून्यस्यावस्तुत्वात्।

नाप्युपहितं ब्रह्म कारणम्, असम्भवात्। तथा हि, उपहितं बिम्बरूपं प्रतिबिम्बरूपं वा कारणत्वेनाभिप्रेतम्।

आद्ये, ग्रीवास्थमुखस्य दर्पणप्रदेश इव बिम्बरूपचेतनस्य परमेश्वरस्य जीवप्रदेशे व्याप्त्यभावात् सर्वान्तर्यामित्वानुपपत्तिः।

द्वितीये, अविद्याकृतदोषा जीव इव जगत्कारणे परमेश्वरेऽपि स्युः। उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वनियमात्। इति संक्षेपः।

नापि चरमः; निर्विशेषस्वप्रकाशात्मके ज्ञानस्वरूपे ब्रह्मण्यविद्याध्यासस्य सूर्ये तमस इवात्यन्तविरुद्धत्वादध्यासासिद्धेः पूर्वमेवोक्तत्वात्। तदसिद्ध्याध्यस्तस्य सुतरामसिद्धिः।

किञ्च, को वा परमेश्वरः? मायावच्छिन्नश्चेतन इति चेन्न, भ्रान्तिमत्त्वप्रसङ्गात्। "यः सर्वज्ञः सर्ववित् सत्यकामः सत्यसंकल्पः" इत्यादिश्रुतिव्याकोपात्।

न च मायावच्छिन्नविषयकैव सार्वज्ञ्यादिश्रुतिः, शुद्धे धर्मित्वायोगादिति वाच्यम्, बालभाषितत्वात्। मायावच्छिन्नस्य भ्रान्तस्य सार्वज्ञ्यादियोगमनुन्मत्तः को ब्रूयात्?

न च "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" इति श्रुतिरेव मायित्वं वदतीति वाच्यम्, मायित्वं मायानियन्तृत्वमिति श्रुतेर्विवक्षितत्वात्। तच्च सार्वज्ञ्याद्यचिन्त्यानन्तस्वाभाविकशक्त्याश्रयस्य महाविभूत्याख्यस्य शुद्धस्यैवासाधारणधर्मो नान्यस्य पारिभाषिकशुद्धस्य, मायावच्छिन्नस्य वा। निर्विशेषस्येक्षणबहुभवनसङ्कल्पादसम्भवात्। मायावच्छिन्नस्य भ्रान्तियोगादिति संक्षेपः।

तस्मादचिन्त्यानन्तस्वाभाविकासंख्येयसद्गुणसागरो भगवांश्छ्रीपुरुषोत्तम एव जगतोऽभिन्ननिमित्तोपादानकारणम्। तत्रैव लक्षणस्य समन्वय इति राद्धान्तः। प्रथमविषयवाक्यार्थः सूत्रार्थेनैवोक्तः।

तत्र पित्रादिष्वतिप्रसक्तेः "अभिसंविशन्ति" इति पदसन्निवेशः। मृदादावतिव्याप्तेः "येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्ति" इति पदसन्निवेशः। प्रकर्षेण कर्मबन्धध्वंसेन यन्ति प्राप्नुवन्तीति मुक्तप्राप्यत्वम्। अभिसंविशन्तीति प्रलयकालिकप्रवेशो विवक्षितः।

द्वितीयवाक्यार्थस्तु सत्यत्वज्ञानत्वानन्तत्वावच्छिन्नं ब्रह्मेति, तत्र सत्यपदमसत्यस्य, ज्ञानपदमचिद्वर्गस्य, अनन्तपदं जीववर्गस्य, व्यावृत्तिपरम्। अनन्तत्वं चात्र स्वरूपगुणशक्तिभिर्विवक्षितम्, अन्यथा जीवज्ञानेऽतिप्रसङ्गः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न च सत्यादीनामेव गुणत्वान्न सत्यत्वादिपर्यन्तधावनं युक्तम्, गौरवादिति वाच्यम्। सत्यादीनां स्वरूपवाचकत्वाभावेऽसत्यजडपरिच्छिन्नमेव लक्ष्यं ब्रह्मरूपं सत्यादिगुणकं त्वन्मतेऽभ्युपगतं स्यात्।

अयं भावः, त्वन्मते सत्यादिपदं स्वरूपपरं गुणपरं वा?

आद्ये स्वरूपस्य त्रैविध्यापत्त्याद्वैतभङ्गः। सत्यादेरेकार्थत्वे पर्यायतापत्तिः। अन्त्ये तूक्तदोषस्तदवस्थ एव।

किञ्च, सत्यादेः स्वरूपवाचकत्वे ब्रह्मणो वाक्यगोचरत्वापत्तिः। तथात्वे निर्विषयत्वसिद्धान्तभङ्गः। वाक्यागोचरत्वाङ्गीकारेऽप्यनिर्वचनीयत्वापत्तौ मिथ्यात्वापत्तिदुर्वारा। तथा च प्रयोगाः। ब्रह्म मिथ्या, अनिर्वचनीयत्वात्, यदेवं तदेवम्, तव मते मायादिवत्। ब्रह्म मिथ्या, असत्यस्वरूपत्वात्, तव मते रज्जुसर्पवत्, जडत्वात्, परिच्छिन्नत्वाच्च। तवाभिप्रेतघटादिवत्, इत्यादयः। तस्मात् सत्यत्वादिगुणकं सत्यादिस्वरूपं ब्रह्मेत्युक्तार्थ एव वरीयान्।

कैश्चित् त्वेतद्वाक्यमेवं व्याख्यायते, सत्यपदं निरुपाधिकसत्तायोगि ब्रह्माह। तेन विकारास्पदमचेतनं तत्संसृष्टश्चेतनश्च व्यावृत्तः। नामान्तरभजनार्हावस्थान्तरयोगेन तयोर्निरुपाधिकसत्तायोगरहितत्वात्। ज्ञानपदं नित्यासङ्कुचितज्ञानैकाकारमाह। तेन कदाचित् सङ्कुचितज्ञानत्वेन मुक्ता व्यावृत्ताः। अनन्तपदं देशादिपरिच्छेदशून्यस्वरूपमाह। सगुणत्वात् स्वरूपस्य स्वरूपेण गुणैश्चानन्त्यम्। तेन पूर्वपदद्वयव्यावृत्तकोटिद्वयविलक्षणाः सातिशयस्वरूपगुणा नित्या व्यावृत्ता इति।

तन्न समीचीनमिति प्रतिभाति, तत्पदैस्तादृगर्थस्यालाभात्। सम्भवति मुख्यार्थे लक्षणाङ्गीकारस्य गौरवावहत्वात्। चिदचितोः सत्यत्वमङ्गीकृत्य पुनः सत्यपदेन तयोर्व्यावृत्त्यसम्भवाच्च, अन्यथापसिद्धान्तापत्तिः।

किञ्च, चिदचितोः सोपाधिकसत्यत्वाङ्गीकार उपाधिनिवृत्तौ तयोरसत्यत्वापत्तिः। तथात्वे च "सत्यं ह्येवेदं विश्वमसौ सृजते, सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यम्", तेषामेष सत्यम् इत्यादिश्रुतिव्याकोपः।

ज्ञानपदेन मुक्तव्यावृत्तिरपि न सम्भवति, तेषांमपि ज्ञानस्वरूपत्वाभ्युपगमात्, अन्यथापसिद्धान्तापत्तिः।

अनन्तपदेन नित्या व्यावृत्ता इत्यपि रिक्तं वचः। अनन्तपदेन नित्यमुक्तबद्धानां त्रयाणामपि व्यावृत्तिसम्भवात्। तेषां स्वरूपेणानन्तत्वाभावादिति संक्षेपः। विस्तरस्त्वस्मत्कृततैत्तिरीयप्रकाशिकायां द्रष्टव्यः॥२॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

जगत्कारणं ब्रह्मेत्युक्तं तत्र प्रमाणमाह—

शास्त्रयोनित्वात् ॥१।१।३॥

शास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणं ज्ञापकं यस्मिंस्तच्छास्त्रयोनिः, तस्य भावः शास्त्रयोनित्वम्, तस्मात्। "सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति", "सर्वे वेदा यत्रैकीभवन्ति", "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामः", "नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्" इत्याद्यन्वयव्यतिरेकश्रुतिभ्यः।

"वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः",

"वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा।
आदावन्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते"॥

"नमाम सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती"॥

इत्यादिस्मृतिभ्यश्च, शास्त्रैकप्रमाणगोचरत्वादिति यावत्।

ननु शास्त्रैकप्रमाणगोचरत्वं ब्रह्मणो न सम्भवति, तस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणवेद्यत्वात्। अप्यप्राप्ते तु शास्त्रमर्थवदिति चेन्न, प्रत्यक्षस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वात्, तस्य चातीन्द्रियत्वात्। ब्रह्म न प्रत्यक्षप्रमाणविषयः, अतीन्द्रियत्वात्, जात्यादिलौकिकविशेषविरहाद्वा, यन्नैवं तन्नैवम्, गवादिवत्।

न च, "अन्तर्बहिश्च तत् सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः" इति श्रुतेस्तस्य सर्वत्र व्यापकत्वेनेन्द्रियेष्वपि सत्त्वाविशेषात् कथं तत्सन्निकर्षानर्हत्वमिति वाच्यम्, तस्य व्यापकतया सर्वत्र सत्त्वेऽपि करणानां तत्प्रकाश्यत्वेन तत्प्रकाशकत्वायोगात्। नहि प्रमाणविषयीभावे पदार्थसद्भावमात्रं प्रयोजकम्; किन्तु प्रमाणनिष्ठा तद्ग्रहणार्हा तच्छक्तिरेव, अन्यथा क्षीरादिपाने रसनेन्द्रियेण तन्माधुर्ये गृह्यमाणे तत्समानाधिकरणस्य रूपादेरपि ग्रहणापत्तेः, तस्य तत्र सद्भावसाम्यात्। तथा प्रकृतेऽपि।

नाप्यनुमेयं ब्रह्म, अनुमानस्य हेतुदृष्टान्तसत्त्व एव सद्भावात्, तस्य च तद्विरहात्, "नेन्द्रियाणि नानुमानं नैषा मतिस्तर्केणापनेया" इति श्रुतेः।

"अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्" इति मनुवचनात्।

ननु क्षित्यादीनि महाभूतानि सकर्तृकाणि, कार्यत्वात्, घटादिवत्, व्यतिरेके कालादिवत्, परपक्षे प्रधानादिवच्च, इति प्रयोगाद् भूतादिकर्तृतया ब्रह्म सिध्यत्येव। तत्कार्यस्य भूतादेर्लिङ्गस्य घटादेर्दृष्टान्तस्य च सत्त्वेनानुमातुं शक्यत्वादुक्तहेतोः स्वरूपासिद्धत्वम्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

किञ्च, "मन्तव्यः" इति श्रुत्या "यस्तर्केणानुसन्धत्ते" इति स्मृत्या चानुमानस्यादरणात् कथमनुमानागोचरत्वं तस्येति चेन्न, उक्तानुमानेन सामान्यतः कर्तृमात्रे सिद्धेऽपि यत्र कर्तृत्वं तत्र दोषवत्त्वम्, कुलालादिवत्, इति प्रत्यक्षादिगृहीतया सामान्यव्याप्त्या गुणदोषवतो जीवस्यैव कर्तृत्वेन सिद्धिर्नोक्तलक्षणस्य परब्रह्मणः। तत्र व्याप्तेः पक्षधर्मतायाश्च शास्त्रमन्तरेण ग्रहीतुमशक्यत्वात्। तस्य च स्वरूपगुणशक्त्यादीनामलौकिकत्वात्।

न च शास्त्रादेव तत्स्वरूपादिकं निश्चित्य तद्वतो जगत्कारणत्वमनुमेयमिति वाच्यम्, शास्त्रमूलकानुमानस्येष्टत्वात्। एवं च तर्कादिनिषेधशास्त्रस्य शास्त्रनिर्मूलस्वतन्त्रानुमानपरत्वेन तद्विधायकशास्त्रस्य च श्रुत्यनुकूलतन्मूलकानुमानविषयत्वेन नैराकाङ्क्ष्यात् सर्वथाप्यविरुद्धम्।

किञ्च, कार्यत्वादित्यस्य हेतोराकाशभागेऽव्यापनात् स्वरूपासिद्धत्वमपि, तन्मते-गगनस्याकार्यत्वात्। न च तस्य पक्षबाह्यत्वान्न दोष इति वाच्यम्, भूतत्वावच्छिन्नस्य पक्षत्वात्। विरुद्धत्वमपि। क्षित्यादिवायुपर्यन्तानि कार्याणि न भवन्ति, महाभूतशब्दवाच्यत्वात्, आकाशवत्, इति प्रत्यनुमानात्। अतो नानुमानविषयत्वं ब्रह्म इति।

नाप्युपमानविषयत्वम्, ब्रह्मसदृशपदार्थान्तराभावेन तत्सादृश्यज्ञानासिद्धेः। "न सदृशे तिष्ठति रूपमस्य" इति श्रुतेः।

ननु "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति", "इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः" इति श्रुतिस्मृतिभ्यां सिद्धत्वात् तत्सदृशस्य तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वस्यैव सादृश्यसाम्यसाधर्म्यपदवाच्यत्वात् कथं सदृशाभाव इति चेत्, सत्यम्, तस्य सत्त्वेऽपि शास्त्रैकगम्यत्वेन प्रमाणागोचरत्वादविषयत्वं तदवस्थमेव। श्रौतोपमानं तु शास्त्रान्तःपातित्वादिष्टमेव।

ननु मास्तु सादृश्यज्ञानजन्योऽयमिति विषयत्वं ब्रह्मणः, तत्सादृश्याभावात्, तथापि वैसादृश्यज्ञानजन्योऽयमिति विषयत्वं स्यादेव ब्रह्मणः, विसदृशानां क्षेत्रज्ञादीनां सत्त्वात्, यथा गोविसदृशोऽश्व इति चेन्न, असम्भवात्। तथा हि, कीदृशोऽश्व इत्यादिना तदविदुषा पृष्टे तज्ज्ञापकस्याश्वादिज्ञानाभावे गोविसदृशो द्विशफस्वल्पपुच्छविशिष्टव्यक्तिमद्भिन्नोऽश्वः, अतिदीर्घग्रीवाविशिष्टव्यक्तिमद्भिन्नो हस्ती, विषयिसदृशं हननासाधारणीभूतौषध्यादिभिन्नममृतम्, इति ज्ञापनात्मकवचनप्रयोक्तृत्वानुपपत्तेः। तथा च ज्ञापकब्रह्मज्ञानाभावेन ज्ञापकत्वासिद्धेः। ज्ञातृत्वपूर्वकत्वाज्ज्ञापकत्वस्येति भावः।

किञ्च, वैसादृश्यज्ञानसत्त्वेऽपि नोक्तलक्षणब्रह्मसिद्धिः। तथा हि यथा गोविसदृशोऽश्व इति ज्ञानाद् गोभिन्नपदार्थमात्रस्य सामान्यज्ञाने जातेऽप्यश्वत्वावच्छिन्नैकशफवद्व्य-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

क्तिज्ञानस्यासिद्धिरेव, तथा ब्रह्मविसदृशचिदचिद्वस्तुज्ञानात् तद्विसदृशं ब्रह्मेति ज्ञानोत्पत्तावपि सर्वज्ञत्वाद्यसाधारणधर्मावच्छिन्नब्रह्मज्ञानाभावेन जगत्कारणत्वज्ञानासिद्धत्वान्नोपमेयं ब्रह्मेति राद्धान्तः ।

नाप्यर्थापत्तिप्रमाणवेद्यं ब्रह्म । तस्य पीनत्वादिज्ञानवदुपपाद्यज्ञानासिद्धेः । किञ्च, तस्यास्तर्करूपतया तद्विषयत्वस्यानुमाननिराकरणेनैव निरासो ज्ञेयः ।

नाप्यनुपलब्धिगोचरत्वं ब्रह्मणः सम्भावनार्हम्, तस्या अभावकरणकत्वात् । ब्रह्मणस्तु केवलान्वयित्वेनाभावत्वावच्छिन्नाप्रतियोगित्वात् । प्रतियोगिज्ञानसापेक्षत्वादभावस्य । तथा चाभावज्ञानेऽनुपलब्धिप्रवृत्तिः, तदभावे प्रवृत्तेरेवासम्भवात् कुतस्तद्विषयत्वप्रत्याशेति भावः ।

तत् सिद्धं परिशेषाच्छास्त्रैकवेद्यं ब्रह्मेति ।

ननु ब्रह्मणः शास्त्रज्ञाप्यत्वे परप्रकाश्यत्वप्रसक्त्या स्वप्रकाशत्वहानिः, तत्प्रतिपादकशास्त्रव्याकोपश्च, इति चेन्न, शास्त्रगतबोधकशक्तीनां तच्छक्त्यभिन्नत्वात् । ब्रह्मशक्तीनां च तत्परतन्त्रसत्ताकत्वेन तदपृथक्त्वसिद्धत्वात् । तद्गतप्रकाशकत्वं च स्वप्रकाशकत्वमेव । तस्मान्नोक्तदोषावकाशः ।

नन्वेवं ब्रह्मशक्तीनामपरिच्छिन्नत्वेन क्षेत्रज्ञकरणेष्वपि सद्भावात् तद्विषयत्वेऽप्युक्तन्यायेन क्षत्यभावात् स्वप्रकाशकत्वमेवाङ्गीकार्यम्, तथात्वे चान्यप्रमाणविषयत्वोक्तिभङ्ग इति चेत्, सत्यम्, पारमेश्वरीयशक्तीनां क्षेत्रज्ञकरणेषु व्याप्तिसाम्येऽपि तत्तद्बुद्धिव्यवधानेन दोषवत्त्वसम्भवात् तद्विषयस्य न स्वप्रकाशत्वयोगः । वेदे तु तद्व्यवधानाभावेन साक्षाद्विषयतया महद्वैषम्यमिति भावः ।

ननु "यतो वाचो निवर्तन्ते" इत्यादिश्रुत्या शब्दाविषयताया अपि डिण्डिमायमानत्वात् कथं शास्त्रैकवेद्यं ब्रह्मेति चेन्न, श्रुतेः कात्स्न्र्येन वागगोचरत्वनिषेधपरत्वादिति "प्रकृतैतावत्त्वं हि" इति सूत्रे वक्ष्यते ॥३ ॥

ननु "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः" इत्यादिभिर्भगवता जैमिनिना सर्वस्यापि वेदस्य क्रियापरत्वेन सूत्रितत्वात् तदन्तःपातिवेदान्तभागस्यापि कर्मण्येव समन्वयो युक्तः । तथात्वे च कथं शास्त्रैकप्रमाणगम्यं ब्रह्मैवेत्युक्तसिद्धान्तसम्भवः, शास्त्रस्य तद्विषयकत्वाभावात् ।

एतदुक्तं भवति— पञ्चप्रकारवाक्यसमुदायस्तावत् समस्तो वेदः, वाक्यानि च विधिनिषेधार्थवादमन्त्रनामधेयाख्यानि, तत्र "ज्योतिष्टोमेन यजेत स्वर्गकामः" इत्यादि विधि-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

वाक्यम्, "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इत्यादि निषेधवाक्यम्, "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता" इत्यादयोऽर्थवादाः, "इषे त्वा", "अग्निर्मूर्द्धा दिवः" इत्यादयो मन्त्राः, ज्योतिष्टोमाश्वमेधादीनि नामधेयानीति, तेषां विवेकः, तथा चोपक्रमे "अथातो धर्मजिज्ञासा" इति सूत्रे वेदस्याध्ययनविधिकरणकभावनाविधिभाव्यफलवदर्थपरत्वमुक्तम्, "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इति द्वितीये लक्षणसूत्रे धर्मे चोदना प्रमाणमिति कार्यपरत्वव्याप्यं वेदप्रामाण्यम्, यत्र प्रामाण्यं तत्र कार्यपरत्वमिति व्याप्त्या निर्णीतम्, तत्र 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता' इत्याद्यर्थवादानां धर्मे प्रामाण्यमस्ति न वेति संशये पूर्वपक्षमाह, 'आम्नायस्ये'ति वेदस्य, क्रिया एवार्थो विषयप्रतिपाद्यो यस्य स क्रियार्थः, तस्य भावस्तत्त्वम्, तस्माद्धेतोरर्थवादानां प्रामाण्यं नास्ति, किं तर्हि ? इत्याशङ्क्याह, 'अतदर्थानामानर्थक्यमिति'। न सा क्रियार्थो येषां तेऽतदर्था अर्थवादादयः, तेषामानर्थक्यमर्थशून्यत्वमेवास्तु, तथैव वेदान्तानामपि। न हि "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इत्यध्ययनविध्युपात्तानां निष्फलब्रह्मपरत्वे प्रामाण्यं युक्तमिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह, 'विधिना त्वेकवाक्यत्वादिति,' अर्थवादानां विधिवाक्यैरेकवाक्यत्वात् तद्विधेयार्थानां स्तुत्यर्थेन स्तुत्यर्थरूपेण द्वारेणार्थवादाः प्रमाणं स्युरिति। एवं च विधिनिषेधविधुराणां वेदान्तानां सिद्धार्थवस्तुबोधकानामपि मन्त्रार्थवादादिष्वेवान्तर्भावेनाध्ययनविध्युपात्तत्वात् सर्वथानर्थक्यनिरासाय परम्परया साध्ये कर्मण्येवान्वयो युक्तः, स्वातन्त्र्याभ्युपगमे निष्फलत्वापत्तेस्तेषां क्रत्वङ्गकर्तृप्रतिपादनेन नैराकाङ्क्ष्यं बोध्यम्, तत्र तत्त्वंपदार्थपराणां वाक्यानां कर्मकर्तृदेवतास्तावकत्वं तज्ज्ञानस्य च परविद्याख्यस्य फलस्तावकत्वम्, वेदान्तवाक्यानि न ब्रह्मपराणि, क्रत्वङ्गकर्तृप्राशस्त्यप्रकाशनपरत्वात्, अर्थवादवाक्यवत्, इति प्राप्त उच्यते—

तत्तु समन्वयात् ॥१।१।४॥

तुशब्दः पूर्वपक्षनिषेधार्थः पूर्वोक्तरीत्या शास्त्रैकवेद्यं तदुक्तलक्षणं ब्रह्मैव। कुतः? समन्वयात्। सर्वशास्त्रस्य तत्रैव मुमुक्षुजिज्ञास्ये जगदभिन्ननिमित्तोपादानकारणे शास्त्रयोनौ जीवप्रधानकालकर्मादिनियन्तरि ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिकिरीटेडितपादपीठे निखिलदोषगन्धाघ्रातमाहात्म्ये सार्वज्ञ्याद्यनन्तगुणनिलये मुक्तोपसृप्ये ब्रह्मणि सम्यग् वाचकतयान्वयात्। समन्वितश्च स विजिज्ञासितव्यः। "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते", "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च", "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति", "अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानाम्", "यं सर्वे देवा नमन्ति", "य आत्मा अपहतपाप्मा", "विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघित्सोऽपिपासः", "यः सर्वज्ञः सर्ववित्", "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इत्यादिवाक्यकदम्बैस्तत्रैव यदुक्तं सर्वस्यापि वेदस्य क्रियापरत्वम्, तत् तुच्छं ब्रह्म, तस्कराणां कपोलकल्पनामात्रत्वात्, प्रत्युत

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

समस्तधर्मजातस्य ब्रह्मविविदिषयैव मोक्षासाधारणोपायभूतयोपक्षीणत्वात्। कर्मणो मोक्षोपायभूतविद्योत्पादकत्वेन परम्परया ब्रह्मण्येव समन्वयाच्च विविदिषाश्रुतेः।

एतेनैव यदुक्तं क्रत्वङ्गकर्तृप्रतिपादनेन वेदान्तानां नैराकाङ्क्ष्यमिति, तत् तु निरस्तम्, प्रत्युत कर्मण एव जिज्ञासोर्विशेषणत्वेन तदधिकारित्वसम्पादनेनैव नैराकाङ्क्ष्यात्। "अर्थो समर्थो विद्वानधिकारी" इति सूत्रे क्रियाविद एवाधिकारित्वनिरूपणाच्छास्त्रं न कर्मपरम्। तस्य जिज्ञासोत्पादनेनोपक्षीणत्वात्। रूपादिज्ञानोत्पादनेन चक्षुरादेरिवेत्यनुमानात्।

ननु सर्वेषां कर्मसाधनत्वात् कर्तुरपि कारकत्वाविशेषेण क्रियाङ्गत्वोपपत्तिः। न च ब्रह्मण आप्तकामतया तद्भिन्नत्वेन कर्मकर्तृत्वाभावादिष्टसिद्धिरिति वाच्यम्, ब्रह्मणस्तथात्वेऽपि जीवभिन्नत्वाभावात्। तत्त्वमस्यादिवाक्यैः क्रत्वङ्गकर्तुः क्षेत्रज्ञस्य ब्रह्मत्वविधानेन स्तूयमानत्वान्न तद्भिन्नं किमपि ब्रह्मशब्दाभिधेयमस्तीति चेन्न, मन्दानामन्धपरम्परोपदेश- मात्रत्वात्। नहि कर्मकर्त्रादिसर्वकारककलापनियन्तुः स्वतन्त्रस्य विश्वात्मनः परब्रह्मणः पराङ्गत्वं जीवात् पृथगसत्त्वं चानुन्मत्तैः कैश्चिदपि वक्तुं शक्यम्।

नापि "प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः" इत्यादिश्रुतिनिन्दिते कर्मणि वेदान्तानां समन्वयो युक्तः, अनाप्तत्वापत्तेः। न हि स्वमुखेनैव निन्दां कृत्वा पुनस्तस्मिन्नेव निन्दाविषये स्वयं समन्वीयात् सर्वज्ञो वेदः, तथात्वे चोन्मत्तप्रलापवत् तस्याप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात्।

नापि वेदान्तानां विध्यङ्गत्वमर्थवादादिवद् वक्तुं शक्यम्, भिन्नप्रकरणपठितत्वाद्विधिसान्निध्याभावाच्च।

नापि प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावरूपभूतार्थबोधकतया वेदान्तानां निष्फलत्वं वक्तुं शक्यम्, वेदान्तवेद्यब्रह्मज्ञानस्य मोक्षरूपपरमश्रेयःफलवत्त्वात्। "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति, नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय",

"यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः।
तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति"॥

इत्याद्यन्वयव्यतिरेकसावधारणश्रुतिभ्यः।

ननु "अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः" इत्यादिना कर्मणोऽपि ब्रह्मवत् स्तुतिश्रवणात् तत्र समन्वयो न दोषावह इति चेन्न, वेदविषयः स एव, यः सर्वत्र स्तूयत एव, न तु क्वापि निन्द्यते। कर्मणस्तु स्तुतिनिन्दयोरुभयोर्विषयत्वदर्शनान्नाशास्त्रसमन्वितत्वमित्यर्थः। "तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते, नास्त्यकृतः कृतेन" इत्यादिना निन्दापूर्वकश्रेयःप्रतिबन्धकत्वश्रवणात्। कर्मस्तुतिस्तु बालानां प्रवर्तनायैव।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ननु स्यादेतदुपनिषद्भागस्य कथं चिद्ब्रह्मपरत्वम्, तत्र तथात्वदर्शनात्। पूर्वभागस्य तु "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति", "ज्योतिष्टोमेन यजेत स्वर्गकामः" इत्यादिना नित्य-काम्यादिकर्मविधायकत्वेन नैराकाङ्क्ष्यत्वश्रवणात् कथं ब्रह्मपरत्वमिति चेन्न, कृत्स्नस्यापि वेदस्य ब्रह्मपरत्वमेव, कर्मादौ तस्य केनचिद् भागेन कथञ्चिदन्वयदर्शनेऽपि समन्वयस्तु ब्रह्मण्येव। तत्रोपनिषद्भागस्य साक्षात् तत्स्वरूपगुणादिप्रतिपादनपरत्वात् साक्षादन्वयः। नित्यनैमित्तिककर्मपराणां चाधिकारिसत्त्वशुद्धिसम्पादनद्वारा ब्रह्मविषयकज्ञानाद्युपपादनेन काम्यानामपि संयोगपृथक्त्वन्यायेन तत्रैव परम्परया समन्वय इति विवेकः। "एकस्योभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्" इति जैमिन्युक्तेः। एकस्य कर्मण उभयत्वेऽनेकफलसम्बन्धे संयोगो वाक्यस्योभयसम्बन्धबोधकता, तस्य पृथक्त्वं वेदः, यथा "खादिरैर्जुहोति", "खादिरैर्जुहुयाद्वीर्यकामः" इत्येकस्यैव खादिरकरणकस्य कर्मण उभयपरत्वम्। तथा प्रकृतेऽपि ज्योतिष्टोमादिकर्मणा स्वर्गादिफलकत्वे श्रूयमाणेऽपि विविदिषाश्रुतेर्ज्ञानार्थत्वमित्यवगमादित्यर्थः। तस्मात् कृत्स्नस्यापि वेदस्य साक्षात् परम्परया वा ब्रह्मण्येव समन्वय इति सिद्धम्। विस्तरस्त्वाकरे द्रष्टव्यः।

एवंभूतस्य शास्त्रसमन्वितस्य ब्रह्मणः "सोऽन्वेष्टव्यः", "स विजिज्ञासितव्यः, निदिध्यासितव्यः" इत्यादिश्रुतिप्रमितेन ध्यानेन "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः" इत्यादिवाक्योक्ततदनुग्रहकृतेन "भिद्यते हृदयग्रन्थिः" इत्यादिमन्त्रप्रतिपादितात् तत्साक्षात्कारान्मोक्ष इत्यग्रे स्फुटीभविष्यति ॥४॥

[१]एवं चतुःसूत्र्या सर्वज्ञं सर्वशक्ति ब्रह्मैव सर्ववेदान्तवाक्यप्रतिपाद्यमित्युक्तम्। इदानीं सांख्यादिभिर्ब्रह्मणः प्रमाणान्तरगम्यत्वं मन्यमानैः प्रधानादिपरतया योजितानां वेदान्तवाक्यानां परब्रह्मण्येव समन्वयप्रकारं प्रपञ्चयति भगवान् सूत्रकार ईक्षतेर्नाशब्दमित्यादिभिः। तत्र "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्", "एकमेवाद्वितीयम्" इत्यादिवाक्यस्थजगत्कारणवाचिसच्छब्दवाच्यं प्रधानं वा ब्रह्म वेति संशये प्रधानमेवेति सांख्या आहुः। इदंशब्दवाच्यस्य वियदादिकार्यस्य तत्परिणामभूतत्वात्। कार्यकारणयोश्चानन्यत्वेन प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरपि तत्र सम्भवात्। ज्ञानकारणस्य सत्त्वस्य तत्र भावात्। सर्वज्ञत्वस्य रजोगुणस्य भावात्। क्रियाशक्तिमत्त्वस्य च प्रधाने सम्भवात्। "तदैक्षत बहु स्याम्" इति च गौणमीक्षणं भवितुमर्हति। 'तत् तेज ऐक्षत' इत्यादिगौणेक्षणसाहचर्यात्। न हि चेतनस्य कारणता वाच्या, चिन्मात्रस्य निर्धर्मकस्य कूटस्थत्वात्। इति प्राप्त आह—

१. पं. ८, ८७ (अगस्त १, १८७३) ६०-६८.

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥१।१।५॥

न शब्दः श्रुतिः प्रमाणं यस्मिंस्तदशब्दमानुमानिकं प्रधानं जगत्कारणवादिवाक्यप्रतिपाद्यं न भवति। कुतः? ईक्षतेरीक्षितृत्वश्रवणात् कारणस्य। "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय", "स ऐक्षत लोकानुसृजा" इति, "स इमांल्लोकानसृजत", "स ईक्षाञ्चक्रे", "स प्राणमसृजत" इत्यादिश्रुतेः, ईक्षणं नाम पर्यालोचनम्। अध्यवसाय इति यावत्। तस्य च चेतनासाधारणधर्मत्वेनाचेतने प्रधानेऽसम्भवात्।

नापि प्रतिज्ञादृष्टान्तौ तत्र सम्भवतः। चेतनस्य तत्कार्यत्वाभावेन "एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायास्तत्रासम्भवात्" इति वक्ष्यति।

नापि सत्त्वादिमत्त्वेन ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वं घटते। साम्यावस्थायां तस्य गुणवत्त्वाभावात्। गुणसाम्यं प्रधानमिति निर्णीयमानत्वाच्च।

नापि निर्धर्मकं ब्रह्म, तस्य ज्ञानक्रियादीनां स्वाभाविकशक्तीनां शास्त्रसिद्धत्वात्। "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते, स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" इत्यादिश्रुतेः। अत ईक्षणक्षमश्चेतनविशेषः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः पुरुषोत्तम एव सच्छब्दवाच्यः ॥५॥

ननूक्तं गौणमीक्षणं भवितुमर्हतीति। प्रपतनासन्नं कूलमालक्ष्य कूलं पिपतिषतीति, शुष्कपङ्क्तं कृषिमालक्ष्य कृषिर्वृष्टिं प्रतीक्षत इति च, लोकप्रसिद्धवदचेतने प्रधानेऽपि चेतनवदीक्षणमौपचारिकमेवास्तु। कुतो मुख्येक्षितृत्वं विहायौपचारिकं कल्प्यत इति चेत्, "तत् तेज ऐक्षत", "ता आप ऐक्षन्त" इति चाचेतनयोरप्यप्तेजसोश्चेतनवदुपचारदर्शनात्। तस्मात् सत्कर्तृकमीक्षणमौपचारिकमिति गम्यते। उपचारप्राये वचनात्, इति प्राप्त आह—

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥१।१।६॥

सच्छब्दवाच्यं प्रधानमीक्षणं तत्र गौणमिति चेन्न, कुतः? आत्मशब्दादिति। "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्युपक्रम्य, "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्", "तत् सत्यम्", "स आत्मा" इति सच्छब्दवाच्यस्यात्मशब्देन परामर्शदर्शनात्। न हि चेतनं श्वेतकेतुं प्रत्यचेतनप्रधानस्यात्मत्वोपदेशः सम्भवति। कूलं पिपतिषतीत्यादौ तु संशयस्थलत्वाद्युक्तं गौणत्वम्। "विषये प्रायदर्शनात्" इति जैमिनिसूत्रात्। प्रकृते तु गौणमुख्ययोर्गौणस्य जघन्यत्वेन संशयाभावात् तेजःप्रभृतीनामपि तदात्मकत्वावगमात् तेजःप्रभृतीक्षणमपि मुख्यमेवेत्यभिप्रायः ॥६॥

नन्वात्मशब्दोऽपि चेतनाचेतनसाधारणो दृश्यते। तत् कुत आत्मशब्दादगौणमीक्षणमिति चेत्, तत्राह—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥१ । १ । ७ ॥

तस्मिन् कारणे निष्ठा यस्य तस्य, "तत्त्वमसि" इति तदात्मकत्वानुसन्धानमुपदिश्य, "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये, अथ संपत्स्ये" इति शरीरपातविलम्बो ब्रह्मभावापत्तिलक्षणमोक्ष उपदिश्यते। यदि चेतनं मुमुक्षुं श्वेतकेतुं प्रत्यचेतनं कारणमुपदिश्येत, तदा तदात्मकतया प्रत्यगात्मानुसन्धानस्य मोक्षसाधनोपदेशो नोपपद्येत। अन्यथाऽचेतनत्वापत्तिरेव मोक्षः स्यात्। सा च प्रधानकारणवादिमतेऽपि नाङ्गीक्रियते। अतः सदात्मशब्दवाच्यं परं ब्रह्मैव ॥७ ॥

हेयत्वावचनाच्च ॥१ । १ । ८ ॥

यद्यचेतनं प्रधानमेवात्र सच्छब्दवाच्यतयोपदिष्टं स्यात्, तर्हि तन्निष्ठावारणाय मुमुक्षुं श्वेतकेतुं प्रति तस्य हेयत्वमेव श्रुत्योच्यते, न च तथोच्यते। प्रत्युत "तत् त्वमसि", "तस्य तावदेव चिरम्" इत्युपादेयत्वेनोपदिश्यते। अतः परं ब्रह्मैव ॥८ ॥

[1]प्रतिज्ञाविरोधात् ॥१ । १ । ९ ॥

प्रधानकारणवादे "उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवति" इत्यादिकारणविज्ञानेन चिदचिन्मिश्रकृत्स्नकार्यविज्ञानप्रतिज्ञा च विरुध्येत। चेतनस्य प्रधानकार्यत्वाभावेन तज्ज्ञानेन तज्ज्ञानासम्भवात् ॥९ ॥

स्वाप्ययात् ॥१ । १ । १० ॥

"स्वमपीतो भवति", "सता सौम्यं तदा सम्पन्नो भवति" इति सुषुप्तस्य जीवस्य स्वकारणे लयः श्रूयते। प्रधानस्य कारणत्वे लयश्रुतिर्विरुध्येत। प्रधानस्य जीवकारणत्वाभावात् ॥१० ॥

गतिसामान्यात् ॥१ । १ । ११ ॥

सर्वासूपनिषत्सु चेतनैककारणत्वस्य गतेरवगतेः समानत्वाच्चेतनं ब्रह्मैव कारणम्। न हि तार्किकाणामिव वेदान्तशास्त्रस्य भिन्ना कारणावगतिः। यया प्रधानस्यापि क्वचित् कारणत्वं वक्तुं शक्येत ॥११ ॥

---

१. प्रतिज्ञाविरोधादितिसूत्रं यद्यपि शाङ्करभाष्यभामत्योर्नैवास्ति तथापि श्रीभाष्ये परिगृहीतं तथैव स्वयमपि व्याख्यातं च।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

श्रुतत्वाच्च ॥१।१।१२॥

अस्यामेवोपनिषदि सच्छब्दवाच्यपरमेश्वरस्यैव, "आत्मन एवेदं सर्वम्" इत्यात्मत्वेन सर्वकारणत्वस्य श्रुतत्वात्। चशब्दादुपनिषदन्तरेऽपि "स कारणं कारणाधिपाधिपः", "न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः" इत्यादिना। अतः सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्दिव्यगुणनिधिः सर्वेश्वरः पुरुषोत्तम एव सर्वजगत्कारणमिति सिद्धम्।

एतेन जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणश्चैतन्यगुणयोगित्वपारमार्थिकमुख्येक्षितृत्वादिगुणयोगित्वादेः श्रुतिमुखेन प्रतिपादितत्वात् प्रधानवाद इव निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मवादोऽपि सूत्रकारेण निरस्तः ॥१२॥

एवं चेतनभोग्यभूतप्रधानशब्दोदितजडवर्गाज्जिज्ञास्यं ब्रह्मव्यतिरिक्तमित्युक्तम्। इदानीं चेतनवर्गादपि निरतिशयानन्दवत्त्वेन तस्य व्यावृत्तिः प्रतिपाद्यते—

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥१।१।१३॥

तैत्तिरीयके, अन्नमयादिचतुष्पुरुषाननुक्रम्याम्नायते— "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमयस्तेनैष पूर्णः" इति। तत्र किमयमानन्दमयशब्दवाच्यः प्रत्यगात्मा, उत परमात्मेति संशये, प्रत्यगात्मेति पूर्वः पक्षः। कुतः "तस्यैष एव शारीर आत्मा" इत्यानन्दमयस्य शरीरसम्बन्धित्वश्रवणात्। तच्च प्रत्यगात्मन एव युक्तम्। अन्नमयादिगौणार्थप्रवाहपतितत्वाच्च।

किञ्च, "अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया मे शुध्यन्ताम्" इति श्रुत्यन्तरे आनन्दमयस्य शोध्यत्वश्रवणात्। नित्यशुद्धस्य परमात्मनः शोध्यत्वासम्भवात्, इति प्राप्ते राद्धान्तः। आनन्दमयः परमात्मा। कुतः? अभ्यासात्। तत्रैवानन्दशब्दस्य बहुकृत्वोऽभ्यस्यमानत्वात्। "यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्", "एष ह्येवानन्दयति", "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" इत्यादिना।

अपि च, "सैषानन्दस्य मीमांसा भवति" इत्यारभ्य, "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन" इत्यन्तस्य वाक्यस्य ब्रह्मानन्द एव निरतिशयापरिम्तित्वप्रतिपादनेन समाप्तिदर्शनात्।

किञ्च, श्रुत्यैव विज्ञानमयशब्दवाच्याज्जीवादन्यत्वेनोत्कृष्टत्वेनान्तरत्वेनान्तर्यामित्वेन च प्रतिपादितत्वात्। न हि जीवस्य स्वस्मात् स्वस्योत्कृष्टत्वं स्वान्तर्यामित्वं च घटते।

न च विज्ञानमयशब्दो बुद्धिपरः, मयटो वैयर्थ्यापत्तेः। न च प्राणमय इव स्वार्थे मयडिति वाच्यम्, प्राणमये ह्यगत्या तथाङ्गीकारात्। अत्र तु तद्वतो जीवस्य सत्त्वात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

"विज्ञानं यज्ञं तनुते" इत्युत्तरश्लोकस्य विज्ञानशब्देऽपि "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति सूत्रात् "नन्द्यादित्वात्" वा कर्तरि ल्युट्।

यत् तूक्तं "शारीरत्वश्रवणान्न परमात्मा" इति। नैष दोषः, तस्य सर्वेष्वप्यन्नमयादिषु तन्नियन्तृत्वेन वर्तमानत्वात्। आनन्दमये तु "तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य" इति निर्देशस्तस्यानन्यात्मत्वं दर्शयति, आत्मान्तरानिर्देशात्।

नाप्यन्नमयादिगौणार्थप्रवाहपतितत्वात् तस्यापि गौणत्वं निर्णेतुं शक्यम्, तस्य सर्वान्तरत्वेन सर्वपरत्वेन च प्रतिपादितत्वात्। शुद्ध्यन्तामित्यस्य च प्रसाध्यन्तामित्यर्थः।

अत आनन्दमयशब्दनिर्दिष्ट आकाशादिजगत्कारणभूत आत्मा ब्रह्मैवेति सिद्धम् ॥१३॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥१।१।१४॥

ननु नायमानन्दमयः परमात्मा, विकारशब्दात्, विकारार्थमयटः श्रवणात्। "मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः" इति प्रकृत्य "नित्यं वृद्धशरादिभ्यः" इति विकारार्थमयट् स्मर्यते। "अन्नमय" इत्युपक्रमे तस्यैव दर्शनात्। इति चेत्। तत्राह। नेति। कुतः? प्राचुर्यात्। प्रचुरतायामपि "तत् प्रकृतवचने मयट्" इति मयटः स्मरणात्। आनन्दप्रचुरत्वं च मनुष्यानन्दमारभ्योत्तरोत्तरशतगुणितानन्दमुक्त्वा ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयापरिमितत्वाभिधानात्।

किञ्च, "मयड्वैतयोः" इति पूर्वसूत्रात् "नित्यं वृद्धशरादिभ्यः" इत्यत्र भाषायामित्यनुवृत्तेर्विकारावयवयोर्मयटो भाषाविषयत्वेन छन्दसि विकारार्थे मयण् न सम्भवति। "पर्णमयी जुहूः" इत्यादौ तु "द्व्यचश्छन्दसि" इति विधानबलादुपपद्यते।

प्रकृते त्वानन्दशब्दस्य "द्व्यच्त्वाभावाज्जीवेऽपि" "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" इति विकारप्रतिषेधः। किमुत परमात्मनि विकारशङ्का।

न च प्रचुरानन्दवत्त्वेऽप्यल्पदुःखवत्त्वमवर्जनीयमिति वाच्यम्, प्रकाशमयः सूर्य इति सूर्यस्य प्रकाशप्रचुरत्वे कथितें तद्विरोधितमोऽल्पत्वस्य तत्राप्रतीतेः। न हि तत्र स्वगततमोऽल्पत्वापेक्षं प्रकाशप्रचुरत्वम्; किन्तु व्यधिकरणचन्द्रादिगतप्रकाशाल्पत्वापेक्षम्। एवं व्यधिकरणजीवगतानन्दाल्पत्वापेक्षमेव ब्रह्मण्यानन्दप्रचुरत्वम्। तस्मात् प्राचुर्यार्थे मयट् ॥१४॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तत्र हेतुः—

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥१ । १ । १५ ॥

यतस्तस्य जीवानन्दस्य हेतुरयमेवेति व्यपदिशति श्रुतिः । "एष ह्येवानन्दयति" इति, यो ह्यन्यानानन्दयति स प्रचुरानन्दः । यथा लोके योऽन्येभ्यो विद्यां प्रयच्छति, स प्रचुरविद्य इति ।

तस्मादानन्दयितव्यानां जीवानामानन्दयितानन्दमयशब्दवाच्यः परमात्मैव ॥१५ ॥

तत्र हेतुमाह—

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥१ । १ । १६ ॥

मन्त्रवर्णेनोक्तं यत् तन्मान्त्रवर्णिकं ब्रह्मैवानन्दमय इति गीयते । तथा हि, "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति ब्राह्मणेन यद्ब्रह्म जीवप्राप्यतयोपक्रान्तं "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति मन्त्रेण च सत्यत्वादिधर्मविशिष्टं यन्निश्चितम्, मध्ये च "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" इत्यादिभिर्यद्विशदीकृतम्, तदेव ब्रह्मेह "अन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमयः" इत्युच्यते । मन्त्रब्राह्मणयोश्चैकविषयत्वात् । अत आनन्दमयः परमात्मैव ॥१६ ॥

अत्र केचिदाहुः— न हि परमेश्वरादन्यः कश्चित् प्रत्यगात्मा । "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" इत्यादिश्रुतेः । उपहितेश्वरस्यैव जीवस्य सतो मुक्तावस्थं निर्विशेषचिन्मात्रैकरसं परिशुद्धस्वरूपम् । मान्त्रवर्णिकप्राप्यप्राप्तृत्वव्यपदेशस्तु घटाकाशादिवदुपाधिकृतभेदाङ्गीकारेण । अतस्तदनतिरिक्त आनन्दमय इति प्राप्त आह—

नेतरोऽनुपपत्तेर्विद्वत्प्राप्यत्वात् ॥१ । १ । १७ ॥

ब्रह्मण इतरो भिन्नो जीवात्मा मुक्तावस्थोऽपि मान्त्रवर्णिको न भवति । कुतः ? अनुपपत्तेः । विद्वत्प्राप्यत्वनिरुपाधिकविपश्चित्त्वजगत्कारणत्वाद्यसाधारणगुणानां परमात्मेतरस्मिन्ननुपपत्तेः ॥१७ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥१ । १ । १८ ॥

"विज्ञानमयादन्योऽन्तरः", "रसो वै सः", "रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवति", "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्", "अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद" इत्यादिभिः स्वाभाविकजीवेश्वरभेदस्य व्यपदेशाच्च न मान्त्रवर्णिको विज्ञानात्मा । "नान्योऽतोऽस्ति" इति वाक्यस्य तु प्रत्यगा-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

त्मस्वातन्त्र्यद्रष्टृत्वश्रोतृत्वादिनिषेधपरत्वात्। अन्यथा न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वादिस्वाभाविकद्रष्टृत्वादिप्रतिपादकाभ्याससहकृतशास्त्रव्याकोपात्।

यत् तूक्तं घटाकाशवदुपहित ईश्वर एव जीव इति, तन्न, तस्य निष्क्रियत्वे गत्याद्यनुपपत्तेः। सक्रियत्वे चेश्वराभिन्नत्वेन विभुत्वात् सुतरां गत्याद्यनुपपत्तेः।

न च स्वरूपतो निष्क्रियत्वेऽप्युपाधेः परिच्छिन्नत्वात् तत्क्रियाश्चेतनेऽध्यस्य घटगतीस्तदवच्छिन्नाकाशेऽध्यस्य घटाकाशश्चलतीतिवद् देवदत्तश्चलतीति व्यावहारिकगत्याद्युपपत्तिरिति वाच्यम्, तथात्वे क्षणे क्षणे बन्धमोक्षापत्तिरित्यादिदोषाणां पूर्वमेवोक्तत्वात् ॥१८॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥१।१।१९॥

जीवस्य जगत्कारणत्वेऽविद्यापरवशतयानुमानस्य प्रधानस्य कारणादिरूपस्यापेक्षास्ति। आनन्दमयस्य तु न। कुतः? कामात् सङ्कल्पादेव "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय" इत्यादिना सृष्टिकर्तृत्वश्रवणात्। जीवादन्यः परमात्मैवानन्दमयः ॥१९॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥१।१।२०॥

यतोऽस्मिन्नानन्दमये मान्त्रवर्णिके परमात्मन्यस्य जीवस्य ज्ञानिनस्तद्योगं तेन परमात्मना योगं सम्बन्धं तद्भावापत्तिलक्षणं मुक्तिं शास्ति शास्त्रम्, "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दतेऽथ सोऽभयं गतो भवति"। यदा ह्येवैष एतस्मिन् निर्हेतुककृपाकटाक्षसमय एषोऽनन्यशरणो विद्वान्, एतस्मिन् भगवति, अभयं यथा स्यात् तथा, प्रतिष्ठामव्यभिचरितनिष्ठाम्, तत्कृपयैव विन्दते लभते, अथानन्तरमेवाभयं गतो भवति, भयकारणान्यनिष्ठाभावात्। किं भूते? दृश्यो जडवर्गस्तद्विलक्षणे, आत्मनां समूह आत्म्यं तद्भिन्ने, क्षराक्षरविजातीये, अनिरुक्ते इयत्तावच्छिन्नविषयकशब्दानुदिते, अनिलयनेऽनाधारे, अनन्ताचिन्त्यशक्तिमतीत्यर्थः।

यदा वा ज्ञानकाले एष विद्वान्, उदरमीषदपि, साधनं सम्बन्धप्रयोजनैकतममन्तरमन्यनिष्ठां, कुरुतेऽथ तस्य भयं भवतीत्यर्थः।

यद्वा, तद्योगमानन्दयोगं शास्ति भगवती श्रुतिः। "रसो वै सः", "रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवति" इति जीवस्य यल्लाभादानन्दयोगः, स तस्मादन्यः परमात्मैवेत्यानन्दमयः परं ब्रह्मेति सिद्धम्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अत्र केचित्, नानन्दमयस्य ब्रह्मत्वम्। "स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः" इत्यारभ्य विज्ञानमयान्ते विकारार्थे मयट्प्रवाहे सत्यानन्दमय एवाकस्मादर्धजरतीयन्यायेन कथमिव मयटः प्राचुर्यार्थत्वं ब्रह्मविषयत्वं चाश्रीयत इति। मान्त्रवर्णिकब्रह्माधिकारादिति चेत्, अन्नमयादीनामपि तर्हि ब्रह्मत्वप्रसङ्गः।

यद्यप्यन्नमयादिषु तस्मात् तस्मादान्तरस्यान्तरस्यान्यस्यान्यस्यात्मन उच्यमानत्वाद्युक्तं तेषामब्रह्मत्वम्। आनन्दमयात् तु न कश्चिदन्योऽन्तर आत्मेति श्रूयते। तथापि तस्य प्रियशिरस्त्वाद्यवयवयोगविधानादानन्दमयपदार्थोऽपि विकृत एव। अपि च, आनन्दमयस्यैव ब्रह्मत्वे तदेव ब्रह्मानन्दमय आत्मावयवी, तदेव च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठावयव इत्यसामञ्जस्यं स्यात्। अन्यतरपरिग्रहें तु युक्तो ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्रैव ब्रह्मशब्दनिर्देश आश्रयितुं ब्रह्मशब्दसंयोगात्। नानन्दमयवाक्ये, ब्रह्मशब्दसंयोगाभावादिति।

किञ्च, असन्नेव स भवति। "असद्ब्रह्मेति वेद चेत्" इत्युत्तरश्लोकेऽप्यननुकृष्यानन्दमयं ब्रह्मण एव भावाभाववेदनयोर्गुणदोषाभिधानाद् गम्यते। ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र ब्रह्मण एव सप्रधानत्वमिति।

न चानन्दमयस्यात्मनो भावाभावशङ्का युक्ता। प्रियमोदादिविशेषस्यानन्दमयस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वात्। कथं पुनः सप्रधानं सद्ब्रह्म, आनन्दमयस्य पुच्छत्वेन निर्दिश्यते, ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति। नैष दोषः, पुच्छवत् पुच्छम्, प्रतिष्ठा परायणम्, एकनीडलौकिकस्यानन्दजातस्य ब्रह्मानन्दत्वं तदनेन विवक्ष्यते, नावयवत्वम्। "एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" इति श्रुत्यन्तरात्।

अपि च, आनन्दस्य ब्रह्मत्वेऽपि प्रियाद्यवयवत्वेन सविशेषं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यम्। निर्विशेषं तु ब्रह्म वाक्यशेषं श्रूयते। वाङ्मनसयोरगोचरत्वाभिधानात् "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" इति।

अपि च, आनन्दप्रचुर इत्युक्ते दुःखाल्पत्वमपि गम्यते। प्राचुर्यस्य लोके प्रतियोग्यल्पत्वापेक्षत्वात्। तथा च सति "यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा" इति भूम्नि ब्रह्मणि तद्व्यतिरिक्ताभावश्रुतिरुपध्येत। प्रतिशरीरं च प्रियादिभेदादानन्दमयस्य भिन्नत्वम्। ब्रह्म तु न प्रतिशरीरं भिद्यते, "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यानन्त्यश्रुतेः। "एको देव" इति च श्रुत्यन्तरात्।

न चानन्दमयाभ्यासः श्रूयते। प्रातिपदिकमात्रस्यैवानन्दस्याभ्यासात्। यदि चानन्दमयशब्दस्य ब्रह्मत्वं निश्चितं भवेत्। तत उत्तरेष्वानन्दमात्रप्रयोगेष्वप्यानन्दमयाभ्यासः कल्प्येत। न त्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमस्ति प्रियशिरस्त्वादिभिर्हेतुभिरित्यवोचाम। तस्मा-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

च्छ्रुत्यन्तरे "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इत्यानन्दप्रातिपदिकस्य ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनात्, "यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" इत्यादिर्ब्रह्मविषयः प्रयोगो न त्वानन्दमयाभ्यास इत्यवगन्तव्यम्।

यस्त्वयं मयडन्तस्यैवानन्दशब्दस्याभ्यासः, एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्येत्यादिः, स न ब्रह्मगोचरानन्दशब्दस्य उपसंक्रमितव्यानां प्रवाहे पठितत्वात्।

नन्वानन्दमयस्योपसंक्रमितव्यस्यान्नमयादिवदब्रह्मत्वे सति नैव विदुषो ब्रह्मप्राप्ति-फलं निर्दिष्टं भवेत्। नैष दोषः, आनन्दमयोपसंक्रमनिर्देशेनैव पुच्छप्रतिष्ठाभूतब्रह्मप्राप्तेः फलस्य निर्दिष्टत्वात्। या त्वानन्दमयसन्निधाने "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय" इतीयं श्रुतिरुदाहृता, सा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यनेन सन्निहिततरेण ब्रह्मणा सम्बध्यमानानन्दमयस्य ब्रह्मतां प्रतिबोधयति। तदपेक्षत्वाच्चोत्तरग्रन्थस्य "रसो वै सः" इत्यादेर्नानन्दमयविषयता।

ननु "सोऽकामयत" इति ब्रह्मणि पुंल्लिङ्गनिर्देशो नोपपद्यते। नायं दोषः, "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः" इत्यत्र पुंल्लिङ्गेनाप्यात्मशब्देन ब्रह्मणः प्रकृतत्वात्। तस्मा-दणुमात्रमपि विशेषमनाश्रित्य न स्वत एव प्रियशिरस्त्वादि ब्रह्मण उपपद्यते। न चेह सविशेषं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषितम्। वाङ्मनसागोचरातिक्रमश्रुतेः। तस्मादन्नमयादिष्विवानन्दमयेऽपि विकारार्थ एव मयड्विज्ञेयो न प्राचुर्यार्थः।

सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानि। "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" इत्यत्र किमानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यते, उत सप्रधानत्वेनेति। पुच्छशब्दादवयवत्वेनेति प्राप्त उच्यते। "आनन्द-मयोऽभ्यासात्", "आमन्दमय आत्मा" इत्यत्र "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" इति सप्रधानमेव ब्रह्मो-पदिश्यते। कुतः? अभ्यासात्। "असन्नेव स भवति" इत्यस्मिन् निगमनश्लोके ब्रह्मण एव केवलस्याभ्यस्यमानत्वात्। "विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्" विकारशब्दोऽवयव-शब्दोऽभिप्रेतः। पुच्छमित्यवयवशब्दान्न सप्रधानत्वं ब्रह्मण इति यदुक्तम्, तस्य परिहारो वक्तव्यः।

अत्रोच्यते— नायं दोषः, प्राचुर्यादप्यवयवशब्दोपपत्तेः। प्राचुर्यं प्रायापत्तिः। अवयवप्राये वचनमित्यर्थोऽन्नमयादीनां हि शिर आदिषु पुच्छान्तेष्ववयवेषूक्तेष्वस्यानन्द-मयस्यापि शिर आदीन्यवयवान्तराण्युक्त्वावयवप्रायापत्त्या ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्याह, नाव-यवविवक्षया। यत्कारणमभ्यासादिति सप्रधानत्वं ब्रह्मणः समर्पितम्, तद्धेतुव्यपदेशाच्च। सर्वस्य च विकारजातस्य सानन्दमयस्य कारणत्वेन ब्रह्म व्यपदिश्यते। "इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च" इति।

न च कारणं सद्ब्रह्म स्वविकारजातस्य सानन्दमयस्य मुख्यया वृत्त्यावयव उप-पद्यते। पराण्यपि सूत्राणि यथासम्भवं पुच्छबाह्यनिर्दिष्टस्यैव ब्रह्मोपपादकानि द्रष्टव्यानीत्येव वदन्ति। तत् तुच्छम्, अन्नादिमय एव प्रकरणस्य पर्यवसानात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तथा हि, तत्र तावदुक्तं विकारार्थे मयटः प्रवाहे सतीत्यादि तदसम्यक्, अन्नमये मयटो विकारार्थत्वेऽपि प्राणमयादिषु विकारार्थस्यासम्भवेन नैतत्प्रवाहपातित्वमानन्दमयस्य। पञ्चवृत्तेः प्राणस्यैकत्वेन प्रकृतिविकारासम्भवात्। ततः स्वार्थे मयट्। वृत्तिप्रचुरत्वविवक्षया वा ज्ञानेन्द्रियैर्युक्तं मन एव मनोमय इत्युच्यते। विज्ञानमयेऽपि जीवात्मनश्चेतनस्यान्यविकारत्वासम्भवात्, अन्यथा स्वरूपहानेः। "न जायते म्रियते वा" इत्यादिशास्त्रबाधाच्च प्राचुर्य एव मयट्। तद्विज्ञानधर्मस्य बद्धावस्थायां संकुचितत्वेऽपि "न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्" इत्यादिशास्त्रेण स्वाभाविकत्वविवक्षया। संसारिणोऽपि जीवस्य विज्ञानप्रचुरत्वसम्भवात्।

तस्माद्विकारार्थप्रवाह एव नास्ति, कुतस्तत्पातशङ्का, कुतस्तरामर्धजरतीयन्यायापातप्रसङ्गश्च, प्रत्युत प्राचुर्यार्थविज्ञानमयपदसान्निध्यात् सुतरां प्राचुर्यार्थत्वावगमः। न चैकत्राभ्यासेन द्वित्रिकृत्वः पठितस्य सन्निहितशब्दस्यैकार्थपरत्वनियमो वक्तुं शक्यः। "पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत" इत्यत्र पाठस्य साम्यस्य सन्निधानत्वस्य च नियमेऽपि सप्तम्यन्तस्य कालवाचित्वेन तृतीयान्तस्य कालयुक्तकर्मवाचित्वेन च भिन्नार्थत्वस्य पूर्वकाण्डे निर्णयदर्शनात्।

यदप्युक्तम्, तस्य प्रियशिरस्त्वाद्यवयवयोगविधानात् सोऽपि विकृत एवेति, तदपि न सम्यक्, प्रियमोदादिशब्दवाच्यानामपीष्टवस्तुदर्शनजादिसुखानां तद्विभूतिलक्षणतदंशत्वादवयवत्वोक्तिर्युक्तैव। सर्वस्यापि प्राणिसुखजातस्य तदानन्दांशत्वात् "एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" इत्यादिश्रुतेः परार्थत्वान्नावयवविधानं विरुद्धम्।

यदुक्तमानन्दमयस्यैव ब्रह्मत्वे तस्यैवावयवावयविभावापत्तावसामञ्जस्यं स्यादिति, तदप्यसम्यक्, तयोरेकार्थपरत्वस्यैवेष्टत्वात्।

कथं तर्ह्यात्मत्वेन पुच्छत्वेन च निरूपणमिति चेत्, एकस्यैव ब्रह्मणो ब्रह्मत्ववेषेण पुच्छत्ववेषेणात्मत्वमित्युपपत्तेः। अंशांशिनोर्विभूतिविभूतिमतोश्चाभेदस्याविरुद्धत्वात्।

यच्चोक्तं ब्रह्म पुच्छमित्यानन्दमय इत्यनयोर्वाक्ययोर्ब्रह्मशब्दसंयोगासंयोगाभ्यामपि नानन्दमयशब्दवाच्यं ब्रह्मेति, तत् तुच्छम्, यथानन्दमयवाक्ये ब्रह्मशब्दासंयोगस्तथा ब्रह्म पुच्छमिति वाक्ये आनन्दशब्दासंयोगस्य तुल्यत्वात्। अनयोर्मध्ये सूत्रितत्वेनाभ्यस्तत्वेन चानन्दपदस्यैव सूत्रकृदभिमतत्वाद्बलीयस्त्वम्। तद्विरोधश्च तव पक्ष एव महादोषमावहति।

यदि ब्रह्माभ्यास एव सूत्रकृदभिप्रेतः स्यात्, तर्हि ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठाभ्यासादिति सूत्रितं स्यात्, न तु तथा दृश्यते; किन्त्वानन्दमयं प्रतिज्ञायाभ्यासश्च हेतुतयोक्तः, तथात्वे च प्रतिज्ञाहेत्वोः सूत्रितयोर्हानिरसूत्रितस्य च कल्पना स्यात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

किञ्च, भृगुवल्ल्यामपि प्राणाद्युपासन उत्तरोत्तरजिज्ञासायास्तदवस्थत्वादानन्दस्य ज्ञानानन्तरमुपदेशसमाप्तेश्चानन्दस्य बलिष्ठत्वम्।

कथं तर्ह्यानन्दरूपस्य ब्रह्मण आनन्दमयत्वम्। आनन्दस्यानन्दप्रचुरत्वाभावादिति चेन्न, आनन्दस्वरूपस्यैव ब्रह्मणः प्रियमोदप्रमोदशब्दवाच्यशिरःपक्षादिधर्मभूतानन्दमयत्वस्याप्युपपत्तेः।

यच्चोक्तं "समस्तेषु स भवति" इति श्लोकेऽननुकृष्यानन्दमयब्रह्मण एव भावाभाववेदनयोर्गुणदोषाभिधानादित्यादि। तदपि न सम्यक्, गुणिमात्रनिर्देशेऽपि गुणप्रतिपत्तिः सुकरा। सर्वज्ञस्यानन्दाद्यनन्तगुणवत एव प्रस्तुतत्वात्।

यदप्युक्तमानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रियाद्यवयवत्वेन सविशेषं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यम्। निर्विशेषं तु वाक्यशेषे श्रूयत इत्यादि, तदतितुच्छम्, "सैषानन्दस्य मीमांसा" इति गुणभूतानन्दस्योत्तरोत्तरवाक्यैराधिक्यं निर्धार्य "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्" इति गुणगुणिनोः पृथक् पाठ एव कण्ठरवेण ब्रह्मणः सविशेषत्वं ज्ञापयति। "यतो वाचो निवर्तन्ते" इति वाक्यस्य तु न निर्विशेषपरत्वम्; किन्तु ब्रह्मानन्दस्यान्यानन्दवत् परिच्छेदवारणपरत्वम्। रागादिदोषदूषितवाङ्मनसागोचरत्वविधानपरत्वं वा। अन्यथा तत्रैवोत्तरार्धे ब्रह्मण इति षष्ठीनिर्देशो वेदनक्रियाविषयत्वनिर्देशो विरुध्येत। न हि त्वन्मते धर्मधर्मिभावाङ्गीकारः।

यच्चोक्तमानन्दप्रचुरत्वे दुःखाल्पत्वमपि गम्यत इत्यादि, तदपि तुच्छतरम्। प्राचुर्यस्य प्रतियोग्यल्पत्वसापेक्षत्वेऽपि स्वात्मन्येव प्रतियोगिसत्त्वनियमस्याभावात्। व्यधिकरणचन्द्रादिगतप्रतियोगिसत्तामपेक्ष्यापि प्रचुरप्रकाशः सूर्य इत्यादेः पूर्वमुक्तत्वात्। तद्वदिहापि प्रियमोदादीनि वैषयिकसुखान्यपेक्ष्य तथा प्रयोगप्रवृत्तिरविरुद्धा। इतरथा स्वात्मन्येवोभयकल्पनायां तमःप्रकाशयोरिव महाविरोधाद्वाक्यमूकताप्रसङ्गः।

किञ्च, तत्प्रचुरत्वं नाम तत्प्रभूतत्वम्। तच्चेतरस्य सत्तां नावगमयति। अपि त्वल्पत्वं निवर्तयति। इतरसद्भावाभावौ च प्रमाणान्तरावसेयौ। इह च "अपहतपाप्मा" इत्यादिश्रुतेस्तदभावोऽवगम्यते। श्रुत्यर्थस्तु, यत्र यस्मिन् वस्तुन्यनुभूयमाने सत्यन्यत् तद्व्यतिरिक्तं किञ्चिन्न पश्यति सर्वस्य तदात्मकत्वात् तदपृथक् सिद्धत्वात् स भूमेति। एवमग्रेऽपि ज्ञेयम्।

यच्चोक्तं प्रतिशरीरं प्रियादिभेदादानन्दमयस्य भिन्नत्वम्, ब्रह्म तु न भिद्यते। आनन्त्यश्रुतेरिति, तदपि न, ब्रह्मण एवानन्दमयशब्दवाच्यत्वेनानन्दमयस्यैवानन्त्यश्रवणात्।

यच्चोक्तं, नानन्दमयाभ्यासः श्रूयते। प्रातिपदिकमात्रस्यैवानन्दस्याभ्यासादित्यादि, तदप्यसाधु, "वसन्ते ज्योतिषा यजेत" इत्यत्र यथा ज्योतिःशब्दस्य ज्योतिष्टोमपरत्वं पूर्व-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

काण्डे निर्णीतम्, तद्वदिहापि प्रातिपदिकस्यानन्दपदस्यानन्दमयपरत्वं युक्तमेव। गुणिनं विना गुणस्य स्थित्यनुपलब्धेः।

यच्चोक्तम् "एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति" इत्यभ्यासस्य न ब्रह्मविषयत्वम्, विकारप्रवाहे पठितत्वादिति, तदपि तुच्छतरम्, विकारप्रवाहाभावस्य पूर्वमुक्तत्वात्। तत्रोपसंक्रामतीत्यस्यानुभवतीत्यर्थः।

किञ्च, मयटो विकारार्थत्वे को वानन्दमयपदार्थ इति विवेचनीयम्। चेतनोऽचेतनो वेति। नाद्यः, तस्य निर्विकारत्वादेकरसत्वाच्च। नान्त्यः, जडत्वात्। इतरथा घटादीनामप्यानन्दाश्रयत्वापत्तेः। तेषामपि जडत्वसाम्यात्।

तस्मात् प्राचुर्यार्थ एव मयट्। आनन्दमयश्च परमात्मा परब्रह्म पुरुषोत्तमः श्रीकृष्ण एवेति सिद्धम्। अलमतिविस्तरेण ॥२०॥

एवमधिकरणद्वयेन सामान्यतः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः कारणत्वं निरस्येदानीं विशेषतः प्राप्तैश्वर्याणामिन्द्रादित्यादिचेतनानां प्रकृतिकार्याकाशाद्यचेतनानां चेतनत्वं निराकरोत्यापादपरिसमाप्तेः—

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥१।१।२१॥

छान्दोगैरिदमाम्नायते, "अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आ प्रणवात् सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद, तस्य ऋक् च साम च गेष्णावित्यधिदैवतमथाध्यात्ममथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते" इत्यादि। तत्र संशयः— आदित्यमण्डलाक्ष्णोरन्तःस्थत्वेन श्रूयमाणः पुरुषः किं जीवविशेष उत परमपुरुष इति? "हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशोऽन्तरादित्येऽन्तरक्षिणि ये चामुष्मात् पराञ्चो लोका ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोका:" इत्यादिना रूपवत्त्वपराश्रितत्वपरिच्छिन्नैश्वर्यवत्त्वश्रवणात्। परस्य तु "अशब्दमस्पर्शमरूपं स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठितः, स्वे महिम्नि एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिः" इत्यादिना तद्विपरीतश्रवणात्। अतः पुण्यवद्व्याप्तैश्वर्यः कश्चित् क्षेत्रज्ञविशेष इति पूर्वपक्षः। परमपुरुष एवेति राद्धान्तः। कुतः? तद्धर्मोपदेशात्। तस्य परमेश्वरस्यैव धर्माणां सर्वपापगन्धसम्बन्धास्पर्शत्वस्योपासकसर्वपापमोचयितृत्वस्यैव ऋक् तत् सामेत्यादिसर्वात्मकत्वादीनामस्मिन् वाक्य उपदेशात्। "यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम्, आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्"।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

"समस्ताः शक्तयश्चैता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः ।
तद्धि स्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यद्धरेर्महत्" ॥

इत्यादिशास्त्रात् सत्यत्वादिस्वाभाविकधर्मवत् तत्र रूपवत्त्वस्याप्यविरुद्धत्वात् । अशब्दमित्यादिवाक्यस्य च प्राकृतशब्दादिनिषेधपरत्वात् ।

न च पराश्रितत्वं तस्य वाच्यम्, सर्वाश्रयत्ववत् सर्वान्तरत्वस्यापि "अन्तःप्रविष्टः शास्ता", "सर्वभूतान्तरात्मा", "यः पृथिव्यां तिष्ठन्" इत्यादिशास्त्रसिद्धत्वात् ।

नापि तस्य परिच्छिन्नैश्वर्यवत्त्वमत्र विधीयते, अधिदेवादिव्यवस्थापरत्वात् । परिच्छेदवाक्यस्यैकदेशकथनेन परिच्छिन्नवत् प्रतीयते । यथानन्तब्रह्माण्डनायकोऽपि श्रीकृष्णो वैकुण्ठनाथो गोकुलनाथो व्रजराजो द्वारकाधिपतिरिति ।

न च रूपवत्त्वे शरीरसम्बन्धोऽप्यवश्यंभावी, स च कर्मवश्यानां जीवानामेव कर्मानुगुणप्रियाप्रिययोगायैवेति वाच्यम्, सत्यसङ्कल्पस्य भगवतः स्वेच्छयैव स्वानुरूपाप्राकृतशरीरसम्बन्धस्य सम्भवेन कर्मवश्यत्वाभावात् । "अजायमानो बहुधा व्यजायतेति" श्रुतेः ।

"अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवत्यात्ममायया ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
न भूतसंघसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः ॥"

इत्यादिस्मृतेश्च । तत्र प्रकृतिः स्वभावः, स्वमेव भावमास्थाय स्वस्वरूपे स्थित्वेत्यर्थः । आत्ममाययेति स्वप्नकल्पमात्ररूपेण ज्ञानेनेत्यर्थः । साधुशब्देन भगवदुपासकाः । तत्परित्राणस्यैवोद्देश्यत्वात् । दुष्कृद्विनाशस्त्वानुषङ्गिकः ॥२१ ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥१ । १ । २२ ॥

इतश्चादित्याद्यन्तःस्थः परमेश्वर एव । कुतः ? "य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरः" इत्यादि श्रुत्यादित्यादिक्षेत्रज्ञवर्गात् परमात्मनोऽभेदेन व्यपदेशात् ॥२२ ॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥१ । १ । २३ ॥

छान्दोग्ये शालावत्यजैवलिसंवाद इदं श्रूयते— "अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते, आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति, आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम्" इत्यत्राकाशशब्दनिर्दिष्टः किं प्रसिद्धाकाश

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

उत परमात्मेति संशयः। भूताकाश इति पूर्वपक्षो युक्तः, प्रसिद्धतरप्रयोगे तस्यैव झटिति बुद्धावारोहणात्। ब्रह्मणि तु गौण आकाशशब्दः, विभुत्वादिधर्मैर्ब्रह्मण आकाशसादृश्यात्। "यत्सदादिशब्दानामपि साधारणत्वेनाकाशादेव समुत्पद्यन्ते" इति वाक्यशेषे विशेषपर्यवसानात्। ईक्षणादयस्तु तत्र गौणा वर्णनीयाः। "आकाशाद्वायुर्वायोरग्निः" इत्यादिश्रुत्या ज्यायस्त्वपरायणे अपि भूतान्तरापेक्षया तत्रोपपद्येते। तस्मादाकाशशब्देन भूताकाश एवेति प्राप्तौ राद्धान्तः।

आकाशोऽत्र परात्मैव। कुतः? तल्लिङ्गात्। लीनं स्वावच्छिन्नं धर्मिविशेषं गमयति परिच्छिन्नत्तीति व्युत्पत्त्या तस्य परमात्मन एव सर्वकारणत्वज्यायस्त्वपरायणंत्वादेर्लिङ्गादव्यभिचारिधर्मात्। न ह्येतेषां भूताकाशे सम्भवः। तस्य वाय्वादीनां कारणत्वादिसम्भवेऽप्याकाशादेवेत्येवकारस्य सर्वाणीति सर्वपदस्य च पाठान्न सर्वकारणत्वादिलिङ्गानां तत्र सम्भवः। "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" इत्यात्मकार्यत्वश्रवणाच्च। स्वस्य स्वकारणत्व आत्माश्रयतापत्तेः। आ समन्तात् काशत इति योगवृत्त्या "यद्येष आकाश आनन्दो न स्यात्", "आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता" इत्यादिश्रुतौ रूढिवृत्त्या च ब्रह्मण्येवाकाशशब्दो मुख्यः।

ननु श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति न्यायेन "आकाश" इति श्रुतेर्लिङ्गापेक्षया बलीयस्त्वाद्बलीयः प्रमाणं न दुर्बलेन बाधितुमर्हमिति चेन्न, श्रुतिप्रमाणस्य बलीयस्त्वेऽपि प्रमेयलिङ्गोपपत्तावेव तस्य प्रवृत्तिरनुपपत्तौ चाप्रवृत्तिरिति न्यायादत्र परस्य ब्रह्मणोऽसाधारणलिङ्गानां भूताकाशे सर्वथानुपपन्नत्वादनुपपत्तिसहकृतलिङ्गस्य प्राबल्यात् तेन श्रुतेर्बाधो घटत एव। यथा केनचिदेकेन पुरुषेण बलीयांसो जना बाधितुमनर्हा अपि राजसहायेन तेनैव सर्वेऽपि बाध्यन्ते, तथा केवललिङ्गेन निर्बलत्वाद्बलीयसी श्रुतिर्बाधितुमनर्हापि बलवदनुपपत्तिप्रमाणसहकृतेन तेनैव बाध्यते, सापीति न विरोध इति।

तस्मादाकाशशब्दवाच्यः परमात्मैवेति सिद्धम् ॥२३॥

अत एव प्राणः ॥१।१।२४॥

तत्रैवोद्गीथे "प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्त" इति प्रस्तुत्य "कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमुज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता" इत्यत्र सर्वजगत्कारणतया प्राणशब्दनिर्दिष्टः किं प्रसिद्धः प्राण उत परं ब्रह्मेति संशयः? सर्वस्य जगतः प्राणाधीनस्थितिदर्शनाद् वायुवृत्तिप्राण एवेति प्राप्तेऽतिदेशमुखेनाह, अत एव संवेशनोद्गमनरूपपरमात्मलिङ्गादेव प्राणशब्दवाच्यः परमात्मैव।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

विशेषशङ्का तु "यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं मनः प्राणं श्रोत्रं स यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायते" इत्यादिश्रुत्या प्राणे कार्यप्रवेशोद्गमदर्शनात् स एवात्रोपास्यतया विधीयत इति चेत्, तत्रेन्द्रियमात्रसंवेशादिसम्भवेऽपि महाभूतानां चेतनानां च संवेशादेस्तत्राश्रवणात् परमात्मैव प्राणयति सर्वं जगद्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या वायुः प्राणशब्देनाभिधीयते ॥२४ ॥

ज्योतिश्चरणाऽभिधानात् ॥१ । १ । २५ ॥

छान्दोग्ये गायत्रीविद्यायामिदमाम्नायते— "अथ यदुत परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिः" इत्यत्र किं ज्योतिःशब्देन प्रसिद्धादित्यादिज्योतिरभिधीयते, उत परं ब्रह्मेति संशये प्रसिद्धज्योतिरिति पूर्वपक्षः । तस्य तमोनिवारकत्वप्रसिद्धेर्द्युमर्यादत्वश्रवणाच्च । ब्रह्मणः सर्वगतस्य तदसम्भवात् ।

ननु भौतिकज्योतिष्यपि द्युमर्यादत्वानुपपत्तिः, अर्वागपि दिवो दर्शनादिति चेत्, तस्योपासनार्थं द्युमर्यादत्वविधानमविरुद्धम् । ब्रह्मणस्तु विभुत्वेन निष्प्रदेशत्वान्न तद्युक्तम् । "चक्षुष्यः श्रुतो भवति य एवं वेद" इत्यस्य फलश्रवणाच्च ।

किञ्च, "इदं वाव तद्यदिदमन्तःपुरुषे ज्योतिः" इति कौक्षेयज्योतिषैक्यावगमात् स्ववाक्ये तदतिरिक्तब्रह्मासाधारणलिङ्गादर्शनाच्चेति प्राप्ते राद्धान्तः । ज्योतिःशब्दनिर्दिष्टं निरतिशयदीप्तिमत्तरं ब्रह्मैव । कुतः ? यतोऽस्य ज्योतिषः पूर्वस्मिन् वाक्ये "पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" इत्यत्र सर्वभूतचरणत्वाभिधानात् । सर्वभूतपादत्वं च परब्रह्मण एवोपपद्यते । यच्छब्दस्य सर्वनामत्वेन प्रसिद्धपरामर्शित्वात् । पूर्ववाक्ये द्युसम्बन्धितया प्रसिद्धं ब्रह्म, अत्रापि द्युसम्बन्धाविशेषात् तदेव यच्छब्देन प्रत्यभिज्ञायते ।

न च द्युमर्यादाश्रवणविरोधः, परशब्दस्योत्कृष्टतापरत्वेनाव्यापकत्वस्याविवक्षितत्वात् । "तदेव ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासत" इत्यादौ ज्योतिःशब्दस्य ब्रह्मपरत्वेन श्रवणान्न फलश्रवणविरोधोऽपि । ब्रह्मणः सर्वफलदातृत्वेन तदुपासनेऽल्पाधिकफलनियमाभावात् । श्रूयते च वाजसनेयिनामग्निरहस्ये— "तं यथा यथोपासते तदेव भवति" इति । अत्र च कौक्षेयज्योतिषा तादात्म्योपासने तात्पर्यम् ।

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः - ॥

इति भगवदुक्तेरिति भावः ॥२५ ॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगमात् तथा हि दर्शनम् ॥१ । १ । २६ ॥

पूर्ववाक्ये "गायत्री वा इदं सर्वम्" इति गायत्र्याख्यछन्दस एव प्रकरणात् सर्वभूतपादत्वेन तस्या एवाभिधानान्न ब्रह्मेति चेन्न, तथा चेतोऽर्पणनिगमात्, वर्णसन्निवेशमात्रायास्तस्याः सर्वात्मकत्वासम्भवात्। तद्द्वारेण ब्रह्मणि चेतोऽर्पणं चित्तसमाधानं निगम्यते। गायत्रीसादृश्यानुसन्धानं वा फलार्थमत्रोपदिश्यते। तत्र दृष्टान्तः। तथा हि दर्शनम्। यथा गायत्री षडक्षरैः पादैश्चतुष्पदा, तथा ब्रह्मापि चतुष्पादिति चतुष्पादत्वयोगात् सादृश्यम्। दृश्यते चान्यत्रापि छन्दोऽभिधायिशब्दस्य सादृश्यात् प्रयोगः। "ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्तस्तत्कृतम्" इत्युपक्रम्याह, "सैषा विराडन्ता" इति संवर्गविद्यायाम् ॥२६ ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥१ । १ । २७ ॥

इतश्च गायत्रीशब्दोदितं ब्रह्मैवाभ्युपगन्तव्यम्। चकारोऽवधारणे। यतो ब्रह्मण एव गायत्रीशब्दार्थत्वाभ्युपगतावेव भूतपृथिवीशरीरहृदयानां पादत्वव्यपदेशोपपत्तेर्न केवलस्य छन्दसो भूतादयः पादा भवितुमर्हन्ति ॥२७ ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥१ । १ । २८ ॥

पूर्ववाक्ये दिवीत्याधारत्वेन द्यौर्निर्दिश्यते, इह च दिव इति पञ्चम्या मर्यादात्वेन द्यौर्निर्दिश्यत इत्युपदेशभेदाज्ज्योतिर्वाक्येन ब्रह्म प्रत्यभिज्ञायत इति चेन्न, उभयस्मिन्नप्युपदेशे तात्पर्यैक्येनाविरोधात्। यथा वृक्षाग्रे वृक्षाग्रात् परतो वा श्येन इति।

तस्माज्ज्योतिःशब्दाभिधेयं निरतिशयदीप्तिमत्तरं ब्रह्मैवेति सिद्धम् ॥२८ ॥

कौषीतकिब्राह्मणे प्रतर्दनविद्याम्नायते— "प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम, युद्धेन च पौरुषेण च" इत्यारभ्य तत्र वरं ते ददामीतीन्द्रेणोक्ते प्रतर्दनस्त्वं प्रतीष्टमेव मे वरं वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यस इति तं वरं त्वमेवालोच्य मे मह्यं वृणीष्व देहीत्यर्थः। एवं प्रतर्दनोक्त इन्द्र इदमाह— "प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा, तं मामायुरमृतमित्युपास्व" इति, उत्तरत्रापि— "अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मा इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति" इति, "न वाचं विज्ञासीत वक्तारं विद्यात्" इति च, उपसंहारे च— "स एव प्राण एव प्रज्ञात्मा आनन्दोऽजरोऽमृतः" इति श्रूयते। तत्रेन्द्रप्राणशब्दवाच्यः किं जीव उत परं ब्रह्मेति संशये जीव इति पूर्वपक्षः इन्द्रशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धेरिन्द्रशब्दसहचरितप्राणशब्दस्यापि स एवार्थ इति, "तं मामायुरमृतमित्युपास्व" इति तस्यैवोपास्यत्वोपदेशात्। इति प्राप्त आह—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

प्राणस्तथानुगमात् ॥ १ । १ । २९ ॥

प्राणोऽस्मीत्यादीन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टः परमात्मैव । कुतः ? तथानुगमात् । हिततमत्व-प्रज्ञात्मत्वानन्दत्वाजरत्वादीनां हि तथा परमात्मपरिग्रहे सत्येवानुगन्तुं शक्यत्वात् ॥२९ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ १ । १ । ३० ॥

यदुक्तमिन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टः परमात्मेति, तन्नोपपद्यते । "मामेव विजानीहि, मामुपास्व" इति वक्तुरिन्द्रस्य "त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहन् मरुन्मुख्यान् यतीन् शालावृकेभ्यः प्रायच्छम्" इत्येवमादिभिः प्रज्ञातजीवभावस्यैव स्वात्मन उपास्यत्वोपदेशात्, उपक्रमे जीवभावे विनिश्चिते सति "आनन्दोऽजरोऽमृतः" इत्युपसंहारस्यापि तदनुगुणतया नेतव्यत्वादिति चेत्, तत्र समाधत्ते । अध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्, आत्मनि सम्बन्धोऽध्यात्मसम्बन्धः, तस्य भूमा बहुत्वम्, आत्मन्याधेयतया सम्बध्यमानानां तदसाधारणधर्माणां तथा चिदचितोश्च बहुत्वेन सम्बन्धबहुत्वस्य वक्तुः परमात्मत्वे सत्येव सम्भवात् । तथा हि, "यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यस" इत्युपक्रमे हिततमोपासनं परमात्मोपासनमेव । तस्यैव हिततमत्वात्, "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति" इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । तथा "एष एव साधु कर्म कारयति" इत्यादि साध्वसाधुकर्मकारयितृत्वं परमात्मन एव धर्मः । तद्यथा, "रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावारा अर्पिता, एवमेता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः" इति भूतमात्रप्रज्ञामात्रशब्दोदितचेतनाचेतनात्मककृत्स्नवस्त्वाधारत्वम् । "स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा", "आनन्दोऽजरोऽमृतः" इत्यानन्दादयश्च हि यस्मात् परमात्मन एव धर्माः, अतोऽस्मिन् प्रकरण इन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टः परमात्मैवोपास्य इत्यर्थः ॥३० ॥

एवं चेत्, तर्हि कथमिन्द्रो मामुपास्वेत्युपदिष्टवानित्यत आह—

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ १ । १ । ३१ ॥

"ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्", "स तथ्यम्", "स आत्मा", "तत् त्वमसि", "अयमात्मा ब्रह्म", "सर्वं खल्विदं ब्रह्म, तज्जलानिति", "अभयं वै जनकः प्राप्नोति, यदात्मानं वेदाहं ब्रह्मास्मि" इति, "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्", "सर्वात्मा स त आत्मान्तर्याम्यमृतः", "एष सर्वभूतान्तरात्मा", "एष त आत्मान्तर्याम्यमृत्" इत्यादिशास्त्रदृष्ट्या स्वान्तर्यामिणः परब्रह्मणः सर्वान्तर्यामित्वेन सर्वात्मकत्वमवगम्य "मामेव विजानीहि, मामुपास्व" इतीन्द्रस्य जीवस्यैव स्वात्मत्वेन परमात्मोपदेशोऽयम् । यथा वामदेवः शास्त्रदृष्ट्या स्वान्तर्यामिणं परमात्मानं पश्यन् "अहं मनुरभवं सूर्यश्च कक्षीवानृषिरस्मि विप्रः" इति तमेवावोचत् ॥३१॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥१ । १ । ३२ ॥

"न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात् त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहन् मरुन्मुख्यान् यतीन् शालावृकेभ्यः प्रायच्छम्" इत्यादिजीवलिङ्गात् ।

"अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति यावदस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुः" इति मुख्यप्राणलिङ्गाच्च नेदं वाक्यं ब्रह्मपरमिति चेन्न, उपासनायास्त्रैविध्यात् । उपासनायास्त्रिविधत्वमुपदेष्टुं ब्रह्मण एव तत्तच्छब्देनाभिधानम् । यथान्यत्र त्रिविधोपासनं ब्रह्मण आश्रीयते । तत्र "सत्यं ज्ञानमनन्त ब्रह्म", "आनन्दो ब्रह्म" इति स्वरूपेण ब्रह्मण उपास्यत्वम् । "तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्", "तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्" इत्यादिषु जीववर्गान्तर्यामितया प्राणाद्यन्तर्यामितया च तस्योपास्यत्वम् । एवमिह प्रतर्दन- विद्यायामपि तद्योगात् तस्य त्रैविध्यस्य योगात् सम्भवात् ।

अतः परब्रह्मपरमेवेदं वाक्यजातमितीन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टः परमात्मैवेति सिद्धम् ॥३२ ॥

॥ इति श्रीसनकसम्प्रदायप्रवर्तकाद्याचार्यश्रीनिम्बार्कमतानुयायिश्रीमन्मुकुन्दचरण-पद्ममकरन्दभृङ्गेण श्रीकेशवकाश्मीरिभट्टेन विरचितायां वेदान्तकौस्तुभप्रभाख्यायां ब्रह्मसूत्रवृत्तौ प्रथमाध्यायप्रथमपादविवरणं समाप्तिमगात् ॥१ ॥

■

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादः[१]

एवं प्रथमे पादे श्रद्धोपपत्तिपूर्वकगुरूपपत्त्यादिना जातसंसारमोक्षेच्छावत्तया ब्रह्मजिज्ञासायां प्रवृत्तं प्रति लक्षणप्रमाणे निरूप्य प्रधानपुरुषावेव जगत्कारणतया वेदान्तप्रतिपाद्यावित्याशङ्क्य सर्वज्ञसत्यसङ्कल्पस्वभावतोऽपास्तसमस्तदोषदिव्यानन्तकल्याणगुणाकरस्य परब्रह्मणः श्रीकृष्णस्यैव जगत्कारणतया वेदान्तप्रतिपाद्यत्वमुक्तम्। अथ कानिचिदस्पष्टजीवलिङ्गकानि कानिचित् स्पष्टजीवलिङ्गकानि च यानि वाक्यानि, तान्यपि ब्रह्मपराण्येवेति निर्णेतुं द्वितीयतृतीयपादावारभ्येते।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥१।२।१॥

इदमाम्नायते छान्दोगैः, "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीताथ खलु क्रतुमयोऽयं पुरुषो यथा क्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः" इत्यादि। अत्र मनोमयत्वादिगुणकः क्षेत्रज्ञ उपास्यत्वेनोपदिश्यते, उत परं ब्रह्मेति संशयः। किं तावत् प्राप्तं क्षेत्रज्ञ इति। कुतः? तस्यैव मनःप्राणोपकरणकत्वात्। न ब्रह्मणः, "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र" इत्यादिश्रुतेः।

ननु "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इति पूर्वत्र श्रवणात्, श्रुतिश्च लिङ्गाद्बलीयसीति पूर्वोक्तं ब्रह्मैवात्रोपास्यतया सम्बन्ध्यतामिति चेन्न, तद्वाक्यस्य "शान्त उपासीत" इति शान्तिसिद्ध्युपायभूतब्रह्मात्मकत्वोपदेशायोपात्तत्वात्। अतो न ब्रह्मोपासनविधिपरत्वम्।

किञ्च, "एष म आत्मान्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वा" इति हृदयायतनत्वाणीयस्त्वयोः परिच्छिन्ने जीव एव सम्भवादिति प्राप्ते कृतान्तः। मनोमयत्वादिगुणकः परमात्मैवात्रोपास्यः। कुतः? सर्वत्र वेदान्तेषु परब्रह्मणि प्रसिद्धानां मनोमयत्वादीनामुपदेशात्। "मनोमयः प्राणशरीरनेता स एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमय" इत्यादिषु। तत्र मनोमयत्वं विशुद्धमनोग्राह्यत्वम्, प्राणशरीरत्वं प्राणस्याप्याधारत्वं नियन्तृत्वं च, अप्राणः प्राणानधीनस्थितिः, अमना मनोऽनधीनज्ञान इत्यर्थः। अथवा, "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत" इति सर्वात्मकं ब्रह्म शान्तः सन्नुपासीतेत्युपासनं विधीयते "स क्रतुं कुर्वीत" इति पूर्वस्यैव मनोमयत्वादिगुणोपादानायानुवादः, सर्वात्मकं

१. पं. ८, ८८ (सितम्बर १, १८७३) ८४-९८

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ब्रह्म मनोमयत्वादिगुणकमुपासीतेति वाक्यार्थः। तत्र सर्वात्मत्वेन निर्दिष्टं ब्रह्म, क्षेत्रज्ञः, उत परमात्मेति। किं तावद्युक्तम्? क्षेत्रज्ञ इति। कुतः? तस्यैवानाद्यविद्यामूलकर्मनिमित्तक-ब्रह्मादिसर्वभावोपपत्तेः। परब्रह्मणस्तु सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वापहतपाप्मत्वस्वभावतोऽपास्त-समस्तदोषत्वादियोगान्न हेयाकारसर्वतादात्म्यमुपपद्यते। ब्रह्मशब्दोऽपि बृहत्त्वगुणयोगेन तत्र वर्तते। जगज्जन्मादेश्च कर्मनिमित्तत्वात् तद्धेतुत्वनिर्देशोऽपि तत्रोपपद्यते, इति प्राप्ते तत्राह— सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्। सर्वात्मत्वेन जगज्जन्मादिहेतुत्वेन च निर्दिष्टब्रह्मशब्द-वाच्यः परमात्मैव। तस्मादेव सर्वत्र वेदान्तेषु जगज्जन्मादीनां प्रसिद्धतयोपदेशात्। "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय" इति, "इदं सर्वमसृजत" इत्यादिषु सर्वान्तर्यामितया सर्वा-त्मत्वमपि परब्रह्मण एवोपपद्यते। न प्रतिशरीरं भिन्नानां जीवानाम्, जगज्जन्मादेर्जीव-कर्मनिमित्तत्वात्। स एव हेतुरित्यपि न, परमेश्वरस्यैव जगद्धेतुत्वप्रसिद्धेः। अतः पर-मात्मैवात्र ब्रह्मशब्दवाच्यः॥१॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च॥ १। २। २॥

"मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसङ्कल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्व-गन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः" इत्यादिश्रुत्या वक्तुमिष्टानां मनोमयत्वादि-गुणानां परमात्मन्येवोपपत्तेश्च। श्रुत्यर्थस्तु, मनोमयः शमदमादिसाधनसहकृतपरमात्मोपा-सननिर्मलीकृतेन मनसा ग्राह्यः, प्राणशरीरः सर्वप्राणधारकः, प्राणो यस्य शरीरमाधेयं निय-म्यभूतं च सः, भारूपो भास्वररूपो दिव्याप्राकृतकल्याणरूपवत्तया निरतिशयौन्नत्ययुक्तः, सत्यसङ्कल्पोऽप्रतिहतसङ्कल्पः, आकाशात्मा, आकाशवत् स्वच्छस्वरूपः, सर्वप्रकाशको वा, सर्वं विश्वं कर्म यस्य, सर्वा क्रिया वा यस्य, स सर्वकर्मा, सर्वे कामा भोग्यादयः सर्वविधा यस्य सन्ति स सर्वकामः, दिव्याप्राकृतस्वभोग्यभूतसर्वविधगन्धरसयुक्तः, सर्वमिदं रसपर्य-न्तमङ्गीकृतवानित्यभ्यात्तः, भुक्ता ब्राह्मणा इतिवत् कर्तरि क्तः, यतोऽनादरः, प्राप्तसमस्त-कामत्वेनादरणीयाभावादादररहितः, अतोऽवाक्युक्तिर्यस्य नास्तीत्यवाकी, परिपूर्णैश्वर्यवत्त्वात् सर्वं तुच्छीकृत्य तूष्णीमासीन इत्यर्थः॥२॥

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः॥१। २। ३॥

पूर्वोक्तमनोमयत्वादीनां शारीरे शरीरसम्बन्धिनि जीवेऽनुपपत्तेश्च परमेव ब्रह्म तद्गुणकमुपास्यम्॥३॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥१।२।४॥

इतश्च मनोमयत्वादिगुणकः परमात्मैव, न शारीरः। यतः "एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मि" इत्यादिश्रुतौ एतमित्युपास्यस्य परमात्मनः प्राप्यतया कर्मत्वेनाभिसम्भवितास्मीत्युपासकस्य जीवस्य प्राप्तृतया कर्तृत्वेन च व्यपदेशात् ॥४॥

शब्दविशेषात् ॥१।२।५॥

इतश्च मनोमयत्वादिगुणकः शारीरादन्यः। "एष म आत्मान्तर्हृदये" इति जीवपरयोः षष्ठीप्रथमान्तरूपशब्दविशेषात् ॥५॥

स्मृतेश्च ॥१।२।६॥

"सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः",
"ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति"।
"तमेव शरणं गच्छ",

इत्यादिस्मृतिश्चोपास्योपासकयोर्भेदं दर्शयति।

अत्र केचित् पर एव त्वात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिः परिच्छिद्यमानो बालैः शारीर इत्युपचर्यते, यथा घटकरकाद्युपाधिवशादपरिच्छिन्नमपि नभः परिच्छिन्नवदवभासते, तद्वत् तदपेक्षया च कर्मकर्तृत्वादिभेदव्यवहारो न विरुध्यते। प्राक् "तत् त्वमसि" इत्यात्मैकत्वोपदेशग्रहणात्। गृहीते त्वात्मैकत्वे बन्धमोक्षादिसर्वव्यवहारपरिसमाप्तिरेव स्यादिति वदन्ति।

तदयुक्तम्। सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः स्वतन्त्रस्य परब्रह्मणो निरतिशयानन्दवत्त्वेन स्वभावसिद्धविद्यारूपत्वेन चाविद्यायोगासम्भवात्, तत्कल्पितोपाधियोगस्य सुतरामसम्भवः।

अयं भावः— सर्वगताद्वितीयात्मवाद उपाधीनां विभुत्वं वा, अणुत्वं वा, मध्यमपरिमाणत्वं वेति?

नाद्यः, सर्वस्याप्यावृतत्वेन जगदान्ध्यप्रसङ्गः, प्रकाशकाभावात्, गत्याद्यनुपपत्तेश्च, मुक्तोपसृप्याभावप्रसङ्गाच्च।

न द्वितीयः, उपाधिगमने तदवच्छिन्नाद्वितीयचिन्मात्रस्य सर्वगतत्वाद् घटगमने तदवच्छिन्नाकाशस्य गत्यनुपपत्तिवदुपाधिना सह गमनानुपपत्तेः पदे पदे बन्धमोक्षौ स्याताम्। अनाद्युपाध्यवच्छिन्नस्याकस्माच्छास्त्रोक्तसाधनकदम्बं विनैव मुक्तिप्रसङ्गात्। नित्यमुक्तस्य

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

शुद्धबुद्धाद्वितीयनिर्विशेषचिन्मात्रस्याकस्माद्बन्धप्रसङ्गाच्च। तद्विषयकजिज्ञासाशास्त्रारम्भवैयर्थ्याच्च। मुक्तस्यापि पुनर्बन्धावश्यंभावाच्च। पादादिवेदनादेः शिरसि गतसुखस्य च युगपदनुभवानुपपत्तेः।

नापि तृतीयः, उपाध्यणुत्वनिरूपितजीवाणुत्वसिद्धान्तविरोधात्, चाक्षुषत्वापत्तेश्च।

किञ्च, परिच्छेदकस्योपाधेः सत्यत्वं वा मिथ्यात्वं वेति।

नाद्यः, द्वैतापत्त्या सिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात्। सत्यस्य ज्ञाननाश्यत्वाभावेनानिर्मोक्ष प्रसङ्गाच्च। परमतप्रवेशापत्तेश्च।

न द्वितीयः, अनुपपन्नत्वात्। अन्यथा स्वात्मनिगडेन जाग्रदवस्थायां बन्धनापत्तिर्दुर्वारा। तस्यादृष्टश्रुतागोचरत्वात् प्रमाशून्यत्वात्, श्रुतियुक्तिविरुद्धत्वाच्च, इति संक्षेपः। विस्तरस्त्वाकरे द्रष्टव्यः। तस्मात् तच्छक्तिभूतस्य जीवस्यैवाविद्याकामकर्मादियोगाद्बन्धमोक्षभाक्त्वम्, न परस्येति ॥६॥

अर्भकौकस्त्वात् तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥१।२।७॥

अर्भकमल्पमोको नीडमायतनं यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्, "एष म आत्मान्तर्हृदय" इत्यल्पायतनत्वात्। "अणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वेति स्वरूपेणाल्पत्वव्यपदेशाच्चाणुपरिमाणको जीव एवत्रोपास्यतयोपदिश्यते, न परमात्मेति चेत्, नैतत्। निचाय्यत्वादेवम्" एवं द्रष्टव्यत्वादुपास्यत्वात्। परिच्छिन्नायतनत्वाणीयस्त्वव्यपदेशो न स्वरूपाल्पत्वेन, "ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षात्" इत्यादिना स्वाभाविकमहत्त्वस्यापि व्यपदेशात्। व्योमवच्च चशब्दो नियोगे, यथा महतोऽपि व्योम्नः सूच्यादावल्पत्वानुसन्धानम्, तद्वदेवेत्यर्थः ॥७॥

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥१।२।८॥

जीवेन सहैकस्थानंस्थितस्य परमात्मनोऽपि जीववत् सुखदुःखादिसम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न, वैशेष्यात्। हेतोरिति शेषः। न ह्येकत्र स्थितिरेव सुखाद्युपभोगहेतुः; अपि तु पुण्यादिकर्मपरवशत्वम्। तस्य त्वपहतपाप्मत्वादिगुणवति परमात्मन्यसम्भवात्। अन्यथाग्निदेशस्थितदिगाकाशयोरपि दाहप्रसङ्गः ॥८॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥१।२।९॥

"यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः, मृत्युर्यस्योपसेचनम् क इत्था वेद यत्र स" इति कठवल्ल्याम्नातस्यौदनतोयसेचनशब्दसूचितस्यादनीयस्यात्ता किं क्षेत्रज्ञः परमात्मा वेति संशयः। तत्र भोक्तृत्वस्य कर्मनिमित्तत्वेन "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति" इति श्रुत्या जीवस्यैव सम्भव इति प्राप्ते ब्रूमः। अत्तात्र परमात्मैव। कुतः ? चराचरग्रहणात्। मृत्यूपसेचनौदनस्य ब्रह्मक्षत्रोपलक्षितचराचरात्मकस्य जगतो ग्रहणात्। विश्वसृष्टिस्थितिलयलीलस्य परमात्मनो जगदुपसंहारित्वरूपभोक्तृत्वस्य कर्मनिमित्तत्वाभावात्। जीवस्य सर्वजगदुपसंहारित्वासम्भवात्। अनश्नन्निति श्रुतिश्च कर्मफलोपभोगनिषेधविषया ॥९॥

प्रकरणाच्च ॥१।२।१०॥

इतश्च पर एवात्ता, "महान्तं विभुमात्मानं मत्वा यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः" इत्यादिना तस्यैव पूर्वं प्रकृतत्वात् ॥१०॥

तत्रैवानन्तरम्,

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे।
छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः॥

इति मन्त्रैर्ऋतपानकर्तृतया निर्दिष्टौ जीवपरमात्मानौ बुद्धिजीवौ वेति संशये द्वयोः कर्मफलभोक्तृत्वश्रवणात् परस्य च तदसम्भवात् सुकृतसाध्यलोकवर्तित्वगुहावच्छिन्नत्वयोः सर्वगते परब्रह्मण्यसम्भवाच्छायातपनिर्दिष्टतमःप्रकाशत्वयोरपि जीवपरमात्मपरत्वेऽसम्भवाच्च बुद्धिजीवावेवात्र मन्त्रे प्रतिपाद्येते, न जीवपरमात्मानौ बुद्धेर्भोक्तृजीवोपकरणतया यथाकथञ्चित् पानेऽन्वयसम्भवादिति प्राप्त आह— .

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥१।२।११॥

हृदयगुहां प्रविष्टौ जीवपरावेव। हि यतः, तयोश्चेतनत्वेनैकस्वभावत्वात्। संख्याश्रवणे सत्येकस्मिन् सम्प्रतिपन्ने द्वितीयाकाङ्क्षायां प्रतिपन्नजातिमुपजीव्य व्यक्तिविशेषपरिग्रहे बुद्धिलाघवाद् विजातीयपरिग्रहे जातिव्यक्तिबुद्धिद्वयापेक्षागौरवात् प्रतिपन्नजातीयपरिग्रहो युक्तः। अस्य गोर्द्वितीयोऽन्वेष्टव्य इत्युक्ते गौरेवान्विष्यते, नाश्वो न गर्दभ इति महाभाष्यकारोक्ते। तथा च ऋतपानलिङ्गावगतजीवस्य द्वितीयश्चेतनत्वेन तत्सजातीयः

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

परमात्मैव ग्राह्यः। तस्य प्रयोजककर्तृतया छत्रिन्यायेन वा, पिबन्ताविति निर्देशस्यापि सम्भवात्, बुद्धौ स्वतन्त्रकर्तृत्वस्यासम्भवात्। गुहां प्रविष्टाविति गुहाप्रवेशस्यापि "गुहाहितं गह्वरेष्ठं यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्", "आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टम्" इत्यादि श्रुतिस्मृतिषु प्रदर्शनानुपपत्तेः। छायातपशब्दाभ्यां च किञ्चज्ज्ञसर्वज्ञयोः प्रतिपादनसम्भवात्, सुकृतसाध्यलोकवर्तित्वस्यापि छत्रित्ववत् सम्भवाज्जीवद्वितीयः परमात्मेति। प्राप्यते, तद्दर्शनात् तयोरेवास्मिन् प्रकरणे गुहाप्रवेशव्यपदेशदर्शनात्। "तत्र दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितम्" इति "परस्य या प्राणेन सम्भवत्यदितिर्देवतामयीं गुहां प्रविश्य तिष्ठति सा भूतेभिर्व्यजायत" इति जीवस्य तत्र कर्मफलान्यत्तीत्यदितिः प्राणेन सह वर्तते देवानामपीन्द्रियाधीनभोगा भूतेभिर्भूतैः पृथिव्यादिभिः सहिता देवादिरूपेण विविधा जायन्त इत्यर्थः ॥११॥

विशेषणाच्च ॥१।२।१२॥

अत्र प्रकरणे जीवपरयोरेव "ब्रह्म यज्ञं देवमग्र्यं विदित्वा निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति यः सेतुरीजानानामात्मानं रथिनं विद्धि विज्ञानसारथिर्यस्तु" इत्यादिषूपास्यत्वोपासकत्वप्राप्तव्यप्राप्तृत्वगन्तव्यत्वगन्तृत्वादेर्निर्विशिष्टेन प्रतिपादनात् ॥१२॥

अन्तर उपपत्तेः ॥१।२।१३॥

छान्दोग्य इदं श्रूयते, "य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते, एष आत्मेति होवाच तदमृतमभयमेतद्ब्रह्म" इति, अत्र सन्दिह्यते, किमयमक्ष्यन्तरः पुरुषः प्रतिबिम्बात्मा, उत जीवः, उतेन्द्रियाधिष्ठाता देवविशेषः, अथ परमात्मेति। किं तावत् प्राप्तम्। प्रतिबिम्बात्मेति। कुतः? दृश्यत इत्यपरोक्षतया प्रसिद्धवन्निर्देशात्। जीवो वा। तस्यापि चक्षुषि रूपद्रष्टृतया सन्निहितत्वादात्मशब्दवाच्यत्वाच्च। "आदित्यो वा चक्षुरनुग्राहको रश्मिभिरेकोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः" इति श्रुतेः। एवं प्राप्ते ब्रूमः। अक्ष्याधारः पुरुषः परमात्मैव। कुतः? उपपत्तेः। आत्मत्वामृतत्वाभयत्वाहतपाप्मत्वसम्पद्वामत्वादिगुणजातस्य तत्रैवोपपत्तेः ॥१३॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥१।२।१४॥

चक्षुरवस्थितिनियमनादीनां "यश्चक्षुषि तिष्ठन्" इत्यादिश्रुत्या परमात्मन्येव व्यपदेशात् स एवाक्ष्याधारो दृश्यत इत्यपरोक्षव्यपदेशो योगिदृष्ट्योपपद्यते ॥१४॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥१।२।१५॥

इतश्चाक्ष्यन्तरः पुरुषः परमात्मा। "प्राणो ब्रह्म, कं ब्रह्म, खं ब्रह्म" इति सुखविशिष्टस्य प्रकृतस्यैव ब्रह्मणोऽत्राक्ष्याधारतया सम्पद्वामत्वादिगुणवत्तया चोपास्यत्वाभिधानात्। एवकारो हेतुनैरपेक्ष्यद्योतकः। "नन्वथ हैनं गार्हपत्योऽनुशशास" इत्यादिना मध्येऽग्निविद्योपदेशात् कथमक्षिस्थानकं प्रकृतं ब्रह्मेति। फलवैलक्षण्योपदेशाच्चेति चेदुच्यते। "तस्मै होचुः प्राणो ब्रह्म, कं ब्रह्म, खं ब्रह्म" इति "य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद् ब्रह्म" इत्युपक्रमोपसंहारयोः श्रूयमाणो ब्रह्मशब्दो मध्योपदिष्टाग्निविद्याया ब्रह्मविद्याङ्गत्वमवगमयति। एवं च "अपहतपापकृत्यां लोकीभवति सर्वमायुरेति योऽग्नीनवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च" इति फलान्तराभिधानस्य मोक्षविरोधित्वादर्थवादत्वमेवेति। तत्र पापशब्दो ब्रह्मविद्योत्पत्तिप्रतिबन्धकपापपरः। लोकशब्दो ब्रह्मलोकप्राप्तिमार्गभूताग्निलोकपरः। सर्वं ब्रह्मोपासनसमाप्त्यन्तं रोगाध्यादिरहितो यावद् ब्रह्मप्राप्ति। अवरपुरुषाः पुत्रपौत्रादयः, शिष्यप्रशिष्यादयश्च। वयमग्नयः। तमेवमुपभुञ्जामो यावद्ब्रह्मप्राप्ति विघ्नेभ्यो रक्षाम इत्यर्थः। आचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति वदतामग्नीनां त्वयमभिप्रायः। हे उपकोशल, ब्रह्मविद्यामनुपदिश्य प्रोषिते गुरौ तदलाभादनाश्वासं त्वामुज्जीवयितुं ब्रह्मस्वरूपमात्रं तदङ्गभूतामग्निविद्यां चोपदिशामः, "आचार्याद्ध्येव विदित्वा विद्या साध्विष्टं प्रापत्" इति श्रुतेः। आचार्य एव ते तुभ्यं सम्पद्वामत्वादिगुणकं ब्रह्माक्षिरूपं तदुपासनस्थानमर्चिरादिकां गतिं वक्ता वक्ष्यतीति आचार्योऽप्यग्रे तथैवोपदिदेशेत्यतः कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति सुखविशिष्टस्य प्रकृतस्यैव ब्रह्मणोऽत्राभिधानादक्ष्यन्तरः परमपुरुष एवेति ॥१५॥

ननु नाम ब्रह्म मनो ब्रह्मेत्यादिवत् कखशब्दयोरपि लौकिकसुखभूताकाशयोः प्रसिद्धे प्रतीकोपासनमेवेदमिति चेत्, तत्राह—

[1]अत एव च तद्ब्रह्म ॥१।२।१६॥

यतस्तत्र तद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति सुखविशिष्टाकाशस्यापरिच्छिन्नसुखस्य चाभिधानम्, अतः खशब्दवाच्यं तदाकाशं परं ब्रह्मेति ॥१६॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥१।२।१७॥

उपनिषीदति, उपास्योपासकस्वरूपविषयकसन्देहं संसारग्रन्थिं वा सादयति नाशयतीति, उप समीपस्थं निश्चितं परमात्मानं प्रापयति वा उपनिषद् विद्या, तत्समर्पकत्वा-

१. शंकरमते नेदं सूत्रमुपन्यस्तम्। "अत एव च स ब्रह्मे" ति श्रीभाष्यगतः पाठोऽस्ति।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

द्ग्रन्थोऽपि, श्रुता उपनिषदो यैस्तैरधिगतब्रह्मयाथात्म्यैः, परमात्मप्राप्तये या गतिरर्चिरादिकाधिगन्तव्यतयांवगता, श्रुत्यन्तरे तस्या एवेह "तेऽर्चिषमेवाभिसम्भवन्ति" इत्यारभ्य "एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्तन्त" इत्यन्तेनाक्षिपुरुषं श्रुतवत उपकोशलस्याधिगन्तव्यतयाभिधानादक्ष्यन्तरः पुरुषः परमात्मैव ॥१७॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥१।२।१८॥

यच्चोक्तं प्रतिबिम्बात्मा जीवो वेन्द्रियाधिष्ठातृदेवो वाक्ष्यन्तरः, तत्रोच्यते, इतरः प्रतिबिम्बादिर्नेह गृह्यते। तस्य चक्षुषि नियमेनानवस्थितेरमृतत्वसम्पद्वामत्वादीनां चासम्भवात्। तत्र प्रतिबिम्बात्मनः पुरुषान्तरसन्निधानत्वाज्जीवस्य च कृत्स्नेन्द्रियसम्बन्धवत्त्वान्न नियमेन चक्षुष्यवस्थितिसम्भवः। देवतायाश्च रश्मिद्वारेणावस्थितिवचनाद्देशान्तरावस्थितस्यापीन्द्रियाधिष्ठानोपपत्तेर्न चक्षुषि नियमेनावस्थानमिति भावः।

तस्मादक्ष्यन्तरः पुरुषः परमात्मेति सिद्धम् ॥१८॥

[१] अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥१।२।१९॥

बृहदारण्यके, "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तर" इत्यारभ्य "एष ते आत्मान्तर्याम्यमृतः" इत्यादिना पृथिव्यग्न्यन्तरिक्षाकाशवाय्वादित्यादिष्वधिदैवादिसर्वपर्यायेषूच्यमानोऽन्तर्यामी किं देवताविशेषः, उत जीवः, उत परमात्मेति संशयः। देवतात्मनो नियमयितृत्वस्य युक्तत्वादेष इति जीवो वाक्यशेषे द्रष्टृत्वादिश्रवणात्, द्रष्ट्रन्तरनिषेधाच्च। इति प्राप्त इदमुच्यते अन्तर्यामी परमात्मैव। कुतः ? तद्धर्मव्यपदेशात्। सर्वदेवलोकवेदयज्ञभूतादिनियमनस्यात्मत्वामृतत्वादेश्च परमात्मधर्मस्यैवात्र व्यपदेशात्। देवतापरिग्रहे "यं पृथिवी न वेदेति" पृथिवीदेवतयाऽविज्ञेयत्वोक्त्यनुपपत्तेः। जीवपरिग्रहे "ते" इति षष्ठ्यनुपपत्तेः। "पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः" इत्यादिश्रुतेर्द्रष्टृत्वादेरपि तत्र सम्भवात्। द्रष्ट्रन्तरनिषेधस्तु पूर्ववाक्योक्तद्रष्टुर्नियन्तृद्रष्ट्रन्तरनिषेधपरः। जीवेनादृष्टान्तर्यामिद्रष्टृवत्। अन्तर्यामिणाप्यदृष्टस्य द्रष्टुरभावात्। पृथिव्याद्यात्मपर्यन्तैस्तन्नियम्यभूतैरदृश्यमानस्यैव नियमयतीत्यादिपूर्वोक्तस्य नियन्तुरेव "अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोता" इति सूचितत्वाच्च ॥१९॥

अदृष्टत्वादिधर्मस्य प्रधानेऽपि सम्भवात् "ईक्षतेर्ना" इति निरस्तमपि पुनराशङ्क्य निषिध्यते—

---

१. अन्तर्याम्यधिदैवादिष्वति शाङ्करभाष्यभामत्यादिगतः पाठः परन्त्वयं श्रीभाष्यानुसारी पाठः। तथाहि श्रीभाष्यम्—"काण्वपाठसिद्धेभ्योऽधिदैवादिमद्भ्यो वाक्येभ्योऽधिकान्यधिलोकादिमन्ति वाक्यानि माध्यन्दिनपाठे सन्तीति ज्ञापनार्थमधिदैवाधिलोकादिष्वित्युभयोरुपादान" मिति।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥१।२।२०॥

स्मार्तं स्मृतिप्रतिपन्नं प्रधानं च नान्तर्यामिशब्दवाच्यम्। कुतः ? अतद्धर्माणां स्वभावत एव सर्वात्मत्वसर्वनियन्तृत्वसर्वद्रष्टृत्वामृतत्वादीनामचेतनेऽसम्भावितानामत्राभिलापात् कथनात् ॥२०॥

शारीरश्चोभयोऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥१।२।२१॥

जीवस्य चेतनत्वात् स एवास्त्विति चेत् तत्राह—शारीरश्चेति। चकारः समुच्चयार्थः। शारीरो जीवोऽपि नान्तर्यामी। सर्वात्मत्वसर्वनिन्तृत्वसर्वज्ञत्वादीनामतद्धर्मत्वात्। हि यत उभयेऽपि काण्वा माध्यन्दिनाश्च एनं शारीरं जीवमन्तर्यामिनोऽभेदेन पृथिव्यादिवदधिष्ठानत्वेन नियम्यत्वेन चाधीयते। "यो विज्ञाने तिष्ठन्" इति काण्वाः। विज्ञाने प्रत्यगात्मनि। "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः" इति माध्यन्दिनाः। तस्मात् पृथिव्यादिवन्नियम्यत्वमेव जीवस्य, न नियन्तृत्वम्।

अतोऽधिदैवादिष्वन्तर्यामी परमात्मैवेति सिद्धम् ॥२१॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥१।२।२२॥

इदमाथर्वणिकैराम्नायते, "अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते", "यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः", "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः परः" इत्यादि, तत्र संशय्यते। किमिहादृश्यत्वादिगुणकं भूतयोन्यक्षरम्, अक्षरात् परतः परश्च, प्रधानं पुरुषः, उतोभयत्र परमेश्वर इति। किं तावत् प्राप्तम्? प्रकृतिपुरुषाविति। कुतः? अस्य भूतयोन्यक्षरस्य द्रष्टृत्वादिचेतनधर्माणामश्रूयमाणत्वात्। पृथिव्याद्यचेतनगतदृश्यत्वादिनिषेधस्य तत्सजातीयेऽचेतन एव युक्तत्वात्।

किञ्च, अदृश्यत्वादिविशिष्टस्याक्षरस्य परमात्मत्वे "अक्षरात् परतः परः" इति परतोऽपि परस्य पुरुषस्य श्रवणं नोपपद्यते। अतः पुरुषगतपरत्वावधितयाऽक्षरादिति निर्दिष्टस्य भूतयोन्यक्षरस्य परमात्मत्वासम्भवात्। अक्षरशब्दस्य प्रधाने प्रसिद्धेश्च। अद्रेश्यत्वादिगुणकं भूतयोन्यक्षरं प्रधानमेव तत्परतया निर्दिश्यमानम्, पुरुषोऽपि पञ्चविंशक एव, न तु परमात्मा, तस्याक्षरपरभूताज्जीवादपि परत्वेनाव्यवहितपरत्वाभावात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न च "अक्षरात् परतः" इति द्वयोर्वैयधिकरण्याश्रयणेन परमात्मनः परत्वमेवाक्षरादपि परभूताज्जीवात् प्रतिपाद्यत इति वाच्यम्, स्वकर्मकार्यवर्गापेक्षया परभूतेऽक्षरे सामानाधिकरण्येन वृत्तिसम्भवे तयोर्वैयधिकरण्ये प्रमाणाभावादिति प्राप्तेऽभिधीयते। अदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैव। "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" इत्यादिवाक्येनात्र प्रकरणेन धर्माणामेव सार्वज्ञ्यादीनामुक्तत्वात्। प्रधानजीवयोरचेतनाल्पज्ञत्वेन सर्वज्ञत्वाद्यसम्भवात्।

न चाक्षरात् परस्य पुरुषस्य परमात्मत्वे भूतयोन्यक्षरस्य परमात्मत्वं कथं सिध्येदिति वाच्यम्, "अक्षरात् परतः" इति निर्दिष्टस्याक्षरस्य "अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते", "तथाक्षरात् सम्भवतीह विश्वं तथाक्षराद् विविधाः सौम्यभावाः"। "येनाक्षरं पुरुषं देवं सत्यम्" इत्यादिवाक्यनिर्दिष्टभूतयोन्यक्षरापेक्षया भिन्नत्वात्। न क्षरति न च्यवत इत्यक्षरं भूतयोनिः, अश्नुते व्याप्नोति विश्वविकारजातमित्यक्षरं भूतसूक्ष्मरूपाचेतनं प्रधानमिति व्युत्पत्तेः॥२२॥

[1] विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ॥१।२।२३॥

इतश्चेतरौ प्रधानं जीवश्च न भूतयोन्यक्षरनिर्दिष्टौ; किन्तु परमात्मैव। कुतः? विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याम्। विशिंनष्टि व्यावर्तयति हि प्रकरणं प्रधानपुरुषाभ्यां भूतयोन्यक्षरम्, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपपादनादिना तथा "अक्षरात् परतः परः" इत्यादिना भूतयोन्यक्षरस्य ताभ्यां भेदश्च व्यपदिश्यते॥२३॥

रूपोपन्यासाच्च॥१।२।२४॥

अक्षरात् परतः परस्यैव भूतयोन्यक्षरस्यान्तर्यामितया सर्वचिदचिदात्मकप्रपञ्चो रूपत्वेनोपन्यस्यते। "अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः। वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा" इत्यादिना प्रधानस्य जीवस्य च सर्वभूतान्तरात्मत्वासम्भवान्नैवंरूपोपन्यासः सम्भवति। अतोऽदृश्यत्वादिगुणकः परमात्मैवेति सिद्धम्॥२४॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्॥१।२।२५॥

इदमाम्नायते छान्दोगैः, "को न आत्मा किं ब्रह्म" इति। "आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहि" इति च प्रक्रम्य "यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते" इत्यादि। तत्र संशयः— किमिह वैश्वानरशब्दितो जाठराग्निरुत भूताग्निरुत देवताविशेषोऽथ परमात्मेति? तत्र तावज्जाठराग्निरिति प्राप्तम्। "अयमग्निर्वैश्वानरो

---

१. चकारघटितः "व्यपदेशाभ्यां च नेतरौ" इत्येव श्रीभाष्ये सूत्रपाठः इत्यमेव च शाङ्करभाष्यभामत्यादिष्वपि भवति।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

योऽयमन्तःपुरुषो येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यत" इति तत्र वैश्वानरशब्दप्रसिद्धेः । भूताग्निर्वा । "विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवाः, वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्वन्" इति तत्रापि प्रयोगदर्शनात् । देवतायां च, "वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्रीः" इति परात्मनि च तदात्मन्येव हृदयगे वैश्वान्तरे प्रास्यत्, "स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निः" इति । एवं वैश्वानरशब्दस्य सर्वत्र वैदिकप्रयोगदर्शनात्, अत्र च प्रकरणे सर्वेषां लिङ्गोपलब्धेर्वैश्वानरशब्दवाच्यः परमात्मैवेति न निर्णेतुं शक्य इति प्राप्त उच्यते, वैश्वानरः परमात्मा, कुतः? साधारणशब्दविशेषात् । वैश्वानरशब्दस्य नानार्थसाधारणत्वेऽप्यत्र प्रकरणे परमात्माऽसाधारणैः सर्वात्मत्वादिविशेषणैः विशेष्यत इति विशेषस्तस्माद्विशेष्यमाणत्वादित्यर्थः । उपक्रमे "को न आत्मा किं ब्रह्म" इति सर्वजीवात्मभूतब्रह्मजिज्ञासायां प्रवर्तमानैरौपमन्य्वादि महर्षिभिर्वैश्वानरात्मज्ञमश्वपतिं केकयं प्राप्य पृच्छ्यमानो वैश्वानरात्मा परमात्मेति निश्चीयते । "किं ब्रह्म" इति प्रक्रान्तस्य ब्रह्मशब्दस्यैव स्थान उत्तरत्र सर्वत्र वैश्वानरशब्दप्रयोगात् सोऽपि ब्रह्मैवाभिदधातीति । "स सर्वेषु लोकेषु" इत्यारभ्य "एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त" इत्यादिश्रूयमाणस्य वैश्वानरात्मविज्ञानफलस्य च वैश्वानरशब्दस्य परमात्मपरत्व एव सम्भवादिति ॥२५ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥१ । २ । २६ ॥

इतश्च वैश्वानरः परमात्मैव, यतः, अग्निर्मूर्धेत्यादिश्रुतिषु,

"यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः ।
सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रं तस्मै लोकात्मने नमः" ॥

"द्यां मूर्धानं यस्य विप्रा वदन्ति खं वै नाभिश्चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे ।
दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ महीं च सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेता" ॥

इत्यादिस्मृतिषु च परमात्मरूपतया प्रसिद्धमेवेह तदेवेदमिति स्मर्यमाणं प्रत्यभिज्ञायमानं वैश्वानरस्य परमात्मत्वेऽनुमानं लिङ्गं स्यात् । इतिशब्दः प्रकारे । एवंभूतं द्युमूर्धत्वादिविशिष्टं परमात्मन एव रूपमिति वैश्वानरस्य परमात्मत्वे लिङ्गं स्यादित्यर्थः ॥२६ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसम्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥१ । २ । २७ ॥

वैश्वानरः परमात्मा, कुतः? शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानात् । शब्दस्तावदग्निशब्दो वाजिनां वैश्वानरविद्याप्रकरणे "स एषोऽग्निर्वैश्वानरः" इति, अत्र प्रकरणे च "हृदयं गार्ह-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

पत्यम्" इत्यादौ हृदयादिस्थितस्य वैश्वानरस्याग्नित्रयकल्पनम्, "तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत् तद्धोमीयम्" इत्यादौ प्राणाहुत्याधारत्वसङ्कीर्तनं च, तथा "स यो हैतमेनमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद" इति, वाजिनामेव प्रकरणेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वम्, एभ्यो हेतुभ्योऽग्निशब्दसामानाधिकरण्यादिभ्यो वैश्वानरो जाठराग्निर्न परमात्मेति चेन्न, तथा दृष्ट्युपदेशात्। पूर्वोक्तस्य परब्रह्मणो वैश्वानरस्य सर्वात्मतया जाठराग्न्यादिषु तादात्म्यत्वेनोपासनोपदेशात्, असम्भवात्, केवलजाठराग्नेस्त्रैलोक्यात्मत्वाद्यसम्भवात्, पुरुषमपि चैनमधीयते वाजिनः। "स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत् पुरुषः" इति। चशब्दः प्रसिद्धिपरः। प्रसिद्धं च सर्वात्मत्वात् परमात्मन एव पुरुषत्वम्, पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं च "सहस्रशीर्षा पुरुषः," "पुरुष एवेदं", "पुरुषान्न परं किञ्चित्" इत्यादौ ॥२७॥

अत एव न देवता भूतं च ॥१।२।२८॥

उक्तहेतुभ्य एव देवता महाभूताग्निश्च न वैश्वानरशब्दवाच्यः ॥२८॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥१।२।२९॥

वैश्वानरस्य परमात्मन उपासनार्थमग्न्यन्तर्यामितयाग्निशब्दसामानाधिकरण्यनिर्देश उक्तः—

"नरतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातनः"।

तस्य च सर्वात्मतया सर्वाभेदव्यपदेशार्हत्वात्। विश्वस्यासौ नरश्च सर्वकारणत्वेन, विश्वेषां नरो नेता, सर्वनियन्तृत्वात्। विश्वे वा नरा नियम्या यस्यासौ विश्वानरः, "नरे संज्ञायाम्" इति दीर्घः, स एव वैश्वानरः, स्वार्थे तद्धितः, जैमिनिराचार्यो हि वैश्वानरशब्दो यथा साधारणोऽपि परमात्मासाधारणगुणयोगेन साक्षात् परमात्मनि वृत्तावविरोधं मन्यते ॥२९॥

"यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्त" इति द्युसूर्यादिपृथिव्यन्तप्रदेशसम्बन्धिमात्रतया परिच्छिन्नत्वमपरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणः कथमिति चेदत्राह—

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥१।२।३०॥

उपासकानुग्रहार्थमभितो विगतयानतयाऽपरिच्छिन्नस्यैव सर्वेश्वरस्य द्युसूर्यादिप्रदेशसम्बन्धिमात्रतया परिच्छिन्नत्वमभिव्यक्तिनिमित्तं स्यादित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते ॥३०॥

उपासकानुग्रहायाभिव्यक्तस्यापि द्युसूर्यादीनां मूर्धाद्यवयवकल्पने किं प्रयोजनमिति चेत्, तत्राह—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अनुस्मृतेर्वादरिः ॥१ । २ । ३१ ॥

मूर्धादिपादान्तदेहपरिकल्पनं परमात्मप्राप्तयेऽनुस्मृतेरनुस्मरणार्थतयोपासनार्थमिति वादरिराचार्यो मन्यते ॥३१ ॥

एवं त्रैलोक्यशरीरस्य परमेश्वरस्य वैश्वानरशब्दवाच्यत्वे "उर एव वेदिर्लोमानि बर्हिः" इत्यादिनोपासकादीनां वेद्यादित्वकल्पने किं प्रयोजनमिति तत्राह—

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥१ । २ । ३२ ॥

वैश्वानरोपासकैः क्रियमाणाया वैश्वानरविद्याङ्गभूतप्राणाहुतेरग्निहोत्रत्वसम्पत्त्यर्थं तेषां वेद्यादित्वकल्पनमिति जैमिनिराचार्यो मन्यते। तथा हि दर्शयतीयं श्रुतिः, प्राणाहुत्याग्निहोत्रसम्पत्तिमेव। "अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मसु हुतं भवति" इति ॥३२ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥१ । २ । ३३ ॥

एतं परमात्मानं द्युमूर्धत्वादिमन्तं वैश्वानरमस्मिन्नुपासकदेहे प्राणाहुत्यधिकरणाच्चार्थमामनन्ति च, "तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजा" इत्यादिना, एतस्यात्मन उपासकस्यात्मनो मूर्धैव यः पूर्वमुपास्यतयोपदिष्टो वैश्वानरस्तस्य "मूर्धा त्वेष आत्मनः" इति वैश्वानरात्ममूर्धत्वेन निर्दिष्टः सुतेजा इत्यर्थः। एवमग्रेऽपि श्रुत्यर्थो ज्ञेयः। तथा च, उपासकः स्वमूर्धादीनेव वैश्वानरस्य भगवतो द्युप्रभृतीन् मूर्धान्तान् प्राणाग्निहोत्रसमयेऽनुसन्दधतस्तस्योरःप्रभृतीनेव प्राणाहुत्यधिकरणस्य भगवतो वैश्वानरस्य वेद्यादीनग्निहोत्रोपकरणभूतान् परिकल्प्य प्राणाहुतेश्चाग्निहोत्रत्वं परिकल्प्य तेन तमाराधयेदित्युपदिशति, उर एव वेदिरित्यादिनेति भावः ॥३३ ॥

॥ इति श्रीसनकसम्प्रदायप्रवर्तकाद्याचार्यश्रीनिम्बार्कमतानुयायिश्रीमन्मुकुन्दचरणपद्म-मकरन्दभृङ्गेण श्रीकेशवकाश्मीरिभट्टेन विरचितायां वेदान्तकौस्तुभप्रभाख्यायां ब्रह्मसूत्र वृत्तौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादविवरणं समाप्तिमगात् ॥२ ॥

■

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादः

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥१ । ३ । १ ॥

"यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैस्तमेवैकं जानथात्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः" इति मुण्डकवाक्ये यस्मिन्निति द्युभ्वाद्याधारत्वेन श्रूयमाणः किं प्रधानं वा जीवो वोत परं ब्रह्मेति सन्देहे प्रधानमिति पूर्वः पक्षः। तस्य पूर्वविकारजातहेतुत्वेनायतनत्वोपपत्तेः। सेतुरिति सावधित्वश्रवणात्। आत्मशब्दस्तु प्रधानस्य सत्त्वद्वारा पुरुषप्रीतिहेतुत्वात् तत्रोपचरितः। जीवो वा, मन आदीन्द्रियाधिकरणत्वश्रवणात्। "अरा इव रथनाभौ संहिता यत्र नाड्यः, स एवान्तश्चरते बहुधा जायमानः" इति परत्र नाडीसम्बन्धात्, जायमानत्वश्रवणाच्च। भोक्तृत्वेन भोग्यप्रपञ्चायतनत्वोपपत्तेः। इति प्राप्ते ब्रूमः। द्युभुवावादी यस्य प्राणान्तस्य तस्यायतनमाश्रयः परमात्मैव। कुतः? स्वशब्दात्, स्वस्य परमात्मनोऽसाधारणयोरात्मामृतसेतुशब्दयोः श्रवणात्। आप्नोतीत्यात्मा। सर्वनियन्तृत्वेन तस्य सर्वव्यापकत्वात्। मोक्षप्रापकतया सेतुश्च। स एव सेतुरिव वा। नद्यादिसेतोः कूलोपलम्भकत्ववदस्य संसारपारभूतमोक्षोपलम्भकत्वात्। नाडीसम्बन्धस्य परमात्मन्यपि सम्भवात्। "सन्ततं च शिराभिस्तु लम्बत्याकाशसन्निभम्" इत्यादिश्रुतेः। "अजायमानो बहुधा व्यजायत", "अजोऽपि सन्नव्ययात्मा" इति श्रुतिस्मृतिभ्यां बहुधा जायमानत्वमपि स्वस्वभावमजहत एव भक्तानुग्रहाय तस्य सम्भवति। तस्य सर्वाधारत्वान्मन आदिजीवोपकरणाधारत्वस्यापि तत्रैवोपपत्तेः ॥१ ॥

इतश्च—

[१]मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च ॥१ । ३ । २ ॥

"निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति, परात् परं पुरुषमुपैति" इति संसारबन्धान्मुक्तानां प्राप्यत्वेन व्यपदेशाच्च परमात्मैव तत् ॥२ ॥

तदेव विशदयति—

नानुमानमतच्छब्दात् ॥१ । ३ । ३ ॥

अनुमीयत इत्यनुमानं प्रधानमिह द्युभ्वाद्यायतनतया न ग्राह्यम्। कुतः? अतच्छब्दात्। प्रधानप्रतिपादकशब्दाभावात्। अर्थाभावेऽव्ययीभावः ॥३ ॥

---

१. व्यपदेशाच्चेति श्रीभाष्ये सूत्रपाठः। चकाररहितस्तु शाङ्करभाष्यभामत्योः पाठः। चकारयुक्त एव तु पाठो युक्तः, हेत्वन्तरोपन्यासात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

[१] प्राणभृच्च ॥१।३।४॥

नेति, अतच्छब्दादिति चानुवर्तते। प्राणभृज्जीवोऽपि न द्युभ्वाद्यायतनम्। जीवप्रतिपादकशब्दाभावात्। आत्मशब्दस्य तु सर्वव्यापके परमात्मन्येव मुख्यत्वात् ॥४॥

भेदव्यपदेशात्[२] ॥१।३।५॥

परमात्मनः सकाशाज्जीवस्य भेदोक्तेश्चापि न तदभिन्नम् ॥५॥

प्रकरणात् ॥१।३।६॥

"अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत" इत्यादिना परस्यैव प्रकृत्वात् ॥६॥

स्थित्यदनाभ्यां च ॥१।३।७॥

"तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" इत्यत्रैकस्य सुपर्णस्य कर्मफलमनश्नत एव देहोपमानतया देहरूपवृक्षे स्थितेरितरस्य कर्माधीनतया कर्मफलादानाच्च ताभ्यां जीवपरमात्मनोर्भेदावगमात् स्वतन्त्रः परमात्मैवामृतसेतुर्द्युभ्वाद्यायतनं भवितुमर्हो न जीव इति। अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेरित्यनेन सिद्धेऽपि परमात्मत्वे मध्यवाक्ये प्रधानादिशङ्कानिराकरणार्थमिदमधिकरणम् ॥७॥

भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॥१।३।८॥

इदमाम्नायते छान्दोगैः, "भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यः" इति "भूमानं भगवो विजिज्ञास" इति। "यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा" इति। तत्र भूमशब्दो हि बहुत्ववाची बहुशब्दात् पृथ्वादित्वादिमनिचि 'बहोर्लोपो भू च बहोः' इति सूत्रेण प्रकृतिप्रत्यययोर्विकारे भूमेति निष्पन्नः। बहुत्वं चात्र वैपुल्यम्, न संख्याविशेषः। बहुशब्दस्य "बहुषु बहुवचनम्" इत्यादौ संख्यायामिवाल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति य इत्यत्राल्पत्वप्रतियोगिवैपुल्येऽपि प्रयोगदर्शनादिहापि नाल्पं सुखमस्तीत्यल्पत्वप्रतिद्वन्द्वितयैव भूमशब्दप्रयोगाच्च विपुलत्वमेवार्थः। विपुलत्वं च गुणोत्कर्षरूपम्, न तु परिमाणरूपम्। सुखशब्दसामानाधिकरण्यात्। न हि सुखम् उत्कृष्टपरिमाणं प्रसिद्धमस्ति। अत्र पुनर्न वैपुल्यरूपधर्मपरो भूमशब्दः; सुखस्य वैपुल्यरूपत्वाभावात्। अल्पप्रतियोगितया

---

१. श्रीभाष्ये त्वेकहेतुकत्वात् प्राणभृच्चेति तृतीयसूत्रशेषतयैव पठितम्। अन्यैस्तु भिन्नतया, तथैवेहापि।

२. शाच्च, इति पाठान्तरम्। चकाररहित एव श्रीभाष्ये पाठस्तथैव शाङ्करभाष्येपि, उत्तरसूत्रवच्चकारस्य तृतीयसूत्रगतस्यैव समुच्चायकत्वात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

निर्देशाच्च। न ह्यत्र वोत्तरत्र वाल्पत्वं भूमप्रतियोगितया निर्दिश्यते; अपि त्वल्पमेव। अतोऽल्पशब्दप्रतियोगितया प्रयुज्यमानो भूमशब्दो वैपुल्याश्रयधर्मिपर एवेति। तत्र संशयः— किमिह भूमशब्दनिर्दिष्टो निरतिशयवैपुल्यविशिष्टसुखरूपः प्राणः, उत परमात्मेति? किं तावत् प्राप्तम्? प्राण इति पूर्वपक्षः। "प्राणो वा आशाया भूयान्" इति तस्यैव समीपस्थत्वात्। पुनः प्रश्नोत्तराभावाच्च। प्राणशब्देन च प्राणसहचरितो जीवात्मा, न वायुविशेषमात्रम्। "प्राणो ह पिता, प्राणो माता" इत्यादिना चेतनत्वावगमात्। "तरति शोकमात्मवित्", "आत्मन एवेदं सर्वम्" इत्युपक्रमोपसंहारयोरात्मशब्दप्रयोगात्। "यत्र नान्यत् पश्यति" इत्यादिकमपि सुषुप्तौ प्राण इन्द्रियलयात् तत्र दर्शनादिनिवृत्ते जीवे संगच्छेत। "यो वै भूमा तत् सुखम्" इत्यपि, "सुखमहमस्वाप्सम्" इति सुखश्रवणात् तत्रैव संगच्छेत्। "प्राणो वा अमृतम्" इति श्रुतेरमृतशब्दोऽपि तत्रैव। एवं भूमगुणविशिष्टस्य प्रत्यगात्मत्वे निश्चिते वाक्यशेषोऽपि तदनुगुणतया नेय इत्येवं प्राप्त इदमाहुः। भूमेति भूमशब्दनिर्दिष्टः परमात्मैव, न तु प्राणसहचरितो जीवः। कुतः? सम्प्रसादादध्युपदेशादिति। सम्यक् प्रसादो यस्मिन् स सम्प्रसादो जीवात्मा "एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धस्तस्मात्, "एष तु वा अतिवदति, यः सत्येनातिवदति" इति। तुशब्देन प्राणोपासकात् सत्योपासकस्याधिकतयोपदेशाद् भूम गुणविशिष्टः सत्यशब्दाभिधेयः परमात्मैव। अयं भावः— श्रीनारदपृष्टेन श्रीसनत्कुमारेण नामादिप्राणावधिकपञ्चदशपदार्थेषु पूर्वपूर्वत उत्तरोत्तरस्याधिक्याभिधानवत् प्राणशब्दनिर्दिष्टाज्जीवादधिकतया निर्दिष्टः सत्यशब्दाभिधेय एव भूमेति।

कथमधिकतया सत्यस्योपदेशोऽवगम्यत इति चेत्, "स एष वा एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नतिवादी भवति" इति प्राणवेदिनोऽतिवादित्वमुक्त्वा "एष तु वा अतिवदति, यः सत्येनातिवदति" इति तुशब्द एव प्राणोपासकात् सत्योपासकं व्यावर्त्य पूर्वातिवादित्वनिमित्तात् प्राणादस्यातिवादित्वनिमित्तं सत्यमधिकतयोपदिशति। सत्येनेतीत्थंभूतलक्षणे तृतीया। सत्येन परब्रह्मणोपास्येनोपलक्षितो योऽतिवदतीत्यर्थः। सत्यशब्दश्च ब्रह्मणि प्रसिद्धः "तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यम्", "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यादिष्वतिवादित्वं च स्वोपास्याधिक्यवादित्वम्। तच्चोपास्यदेवतातिशये पर्यवस्यति। एवं पश्यन्नित्यादौ "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति हेत्वर्थे शतृप्रत्ययः। ततश्च स्वोपास्यदेवतासाक्षात्कारोऽतिवादित्वहेतुरित्यर्थः। साक्षात्कारप्रीतस्वोपास्यदेवतानुग्रहादीदृशमतिवादित्वं भवतीति भावः।

किञ्च, "सोऽहं भगवः सत्येनातिवदामि" इति प्राणातिवादित्वपरित्यागेन सत्यवदनानुज्ञैव प्राणप्रकरणविच्छेदं बोधयतीति ॥८॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

धर्मोपपत्तेश्च ॥१ । ३ । ९ ॥

अत्र भूम्नि ये धर्माः श्रूयन्ते, ते परमात्मन्येवोपपद्यन्ते । "यो वै भूमा तदमृतम्, स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठितः, स्वे महिम्नि, स एवाधस्तात्" इत्यादौ, "आत्मनः प्राण" इत्यादौ च, श्रुतानां स्वाभाविकामृतत्वस्वमहिमप्रतिष्ठत्वसर्वात्मत्वसर्वोत्पादकत्वादीनां परस्मिन्नेवोपपत्तेः । "अहमेवाधस्तादहमुपरिष्टात्" इत्यादिना सर्वात्मत्वोपदेशस्तु भूमगुणाश्रयस्य परमात्मनः "अथातोऽहंकारादेशः" इत्यहंग्रहेणोपदेशोपक्रमादहंग्रहेणोपासनार्थः ।

नन्वहंबुद्धिशब्दयोर्जीवात्मविषययोः कथं भूमपर्यन्तत्वम् । अनहमर्थे च परमात्मन्यहंग्रहोपासनस्याहंतार्थत्वमेवेति चेन्न, "एष त आत्मान्तर्यामी" इति श्रुत्यन्तरात् । भूम्नः सर्वान्तर्यामितया सर्वात्मत्वाज्जीवात्मानं प्रत्यप्यात्मत्वेन तद्विषयाहंबुद्धिशब्दानां परमात्मपर्यन्तत्वस्योपपन्नत्वात् । एतदेव "अथात आत्मादेशः" इत्यादिना "आत्मैवेदं सर्वम्" इत्यन्तेनोच्यते । अतोऽहमर्थस्य जीवात्मनोऽप्यात्मा परमात्मेति ज्ञानदार्ढ्यार्थमहंग्रहेण परमात्मोपासनं कर्तव्यमित्यतो भूमा परमात्मैवेति सिद्धम् ॥९ ॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥१ । ३ । १० ॥

वाजसनेयिभिर्गार्गीप्रश्न इदमाम्नायते । "कस्मिन् नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति, स होवाच, एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति, अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायम्" इत्यादि । तत्र संशय्यते । किमेतदक्षरं, प्रधानं जीवो वोत परमात्मेति तत्राक्षरशब्दस्य प्रधानजीवयोरेव प्रायः प्रयोगदर्शनात् प्रधानम्, जीवो वा, न परमात्मेति पूर्वः पक्षः । प्रधानस्य सर्वविकारकारणतया तदास्पदत्वात् । रूपादिहीनत्वाभ्युपगमेन चास्थूलत्वादीनामपि तत्रोपपत्तेः । जीवस्य च स्वभोग्यभूतसर्वाचिद्वस्त्वाधारत्वात् ।

केचिदत्राक्षरशब्दस्य वर्णे प्रसिद्धत्वादक्षरं वर्णरूपमोङ्कार इति पूर्वपक्षयन्ति । तदेतदधिकरणे न सम्बद्धम् "अलोहितमस्नेहमच्छायम्" इत्यादिप्रतिषेधानुपपत्तेः ।

ननु "यया तदक्षरमधिगम्यते" इत्यादौ परमात्मन्यप्यक्षरशब्दो दृश्यत इति चेन्न, प्रमाणान्तरप्रसिद्धश्रुतिप्रसिद्धयोराद्यस्य प्रथमं प्रतीतेः; प्रतीतपरिग्रहे विरोधाभावात् । इति प्राप्ते ब्रूमः । अक्षरं परं ब्रह्मैव । कुतः ? अम्बरस्य वायुमत आकाशस्यान्तः पारभूतं कारणमव्याकृतं प्रधानम्, तस्य धृतस्याचरस्य तदाधारकत्वेनोपदेशात् ।

यत् तूक्तं श्रुतिप्रसिद्धात् प्रमाणान्तरप्रसिद्धस्य प्रथमं प्रतीतेरिति, तन्न, अक्षरशब्दस्यावयवशक्त्या स्वार्थप्रतिपादने प्रमाणान्तरं तत्प्रतिपादनदशायामपेक्षणीयम् । एतेन "यदूर्ध्वम्" इत्यारभ्य लोकत्रयवर्ति कृत्स्नवस्त्वाधारतया निर्दिष्टस्याकाशशब्दवाच्यस्या-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

व्याकृतभूतसूक्ष्मप्रधानादिनामधेयस्याधारतयोच्यमानमेतदक्षरं प्रधानम्; किन्तु परमात्मैवेत्युक्तम् ॥१०॥

तर्हि जीवोऽस्तु। तस्यापि प्रधानधृत्युपपत्तेरस्थूलत्वादि धर्मवत्त्वोपपत्तेरक्षरशब्दवाच्यत्वाच्चेत्याशङ्क्याह—

सा च प्रशासनात् ॥१।३।११॥

सा चाम्बरान्तधृतिः परमात्मन एव कर्म। कुतः? "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" इत्यादिश्रूयमाणात् प्रशासनात्। प्रशासनं प्रकृष्टं शासनमप्रतिहताज्ञा। न चेदृशं स्वप्रशासनायत्तं सर्वधारकत्वं जीवे सम्भवति ॥११॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥१।३।१२॥

अन्यस्य प्रधानादेर्भावोऽन्यभावः। तस्य व्यावृत्तेर्हेतोः परमात्मैवाक्षरशब्दवाच्यः। "तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृ अश्रुतं श्रोतृ अमतं मन्तृ अविज्ञातं विज्ञातृ नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ, नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ, नान्यदतोऽस्ति मन्तृ, नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ, एतस्मिन् नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च" इति वाक्यशेषोऽस्याक्षरस्य ब्रह्मणोऽन्यत्वं व्यावर्तयति। तत्रद्रष्टृत्वादिचेतनधर्मेण प्रधानभावः सर्वैरदृष्टस्यैव सतः सर्वद्रष्टृत्वाद्युपदेशाच्च जीवभावो व्यावर्त्यते। यथैतदक्षरमन्यैरदृष्टं सदन्येषां द्रष्टृ च सत् स्वातिरिक्तस्य सर्वस्याधारभूतम्, एवमनेनादृष्टमेतस्य द्रष्टृ च सदेतस्याधारभूतमन्यन्नास्तीतिवन्नान्यदतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिवाक्यशेषोऽन्यस्य सद्भावं व्यावर्तयन्नस्याक्षरस्य प्रधानभावजीवात्मभावौ प्रतिषेधति। तस्मादत्राक्षरशब्दवाच्यः परमात्मैवेति सिद्धम् ॥१२॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥१।३।१३॥

आथर्वणिकैः प्रश्नोपनिषद्येवं पठ्यते— "यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत, स तेजसि सूर्ये सम्पन्नो यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते, एवं हैव स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्, स एतस्माज्जीवघनात् परात् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत" इति।

तत्र संशयः — ध्यायतीक्षतिविषयः किं समष्टिजीवश्चतुर्मुख उत परमात्मेति? अत्र परब्रह्मशब्दवाच्यश्चतुर्मुख एव तयोर्विषय इति पूर्वः पक्षः पूर्वस्मिन्नेकमात्रद्विमात्रप्रणवोपा-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सकस्य मनुष्यलोकान्तरिक्षलोकाप्तिफलमुक्त्वा त्रिमात्रोपासकस्य फलत्वेन कथ्यमानोऽन्तरिक्षात् परः समष्टिजीवस्य हिरण्यगर्भस्य लोकः प्रत्येतव्यस्तल्लोकगतपुरुषेक्षणविषयः स लोकाधिपतिः स एवेति देहेन्द्रियादिभ्यः परः। अतश्चतुर्मुख इति प्राप्ते ब्रूमः। परमात्मैवेक्षतिकर्म। कुतः? व्यपदेशात्। "तमोङ्कारेण वायतनेनान्वेतिं विद्वान् यत् तच्छान्तमजरममृततमभयं परं परायणं च" इति परमात्मधर्माणामत्र व्यपदेशात्। यस्य हि कर्मकृतदेहासंयोगः स जीवघनः। स च "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्" इत्यादिषु चतुर्मुखस्यापि श्रूयते। तर्ह्यन्तरिक्षात् परश्चतुर्मुखलोकः स्वर्गादीनां मध्ये सत्त्वात्। एवं च ब्रह्मैव लोक इति ब्रह्मलोकशब्दोऽपि निषादस्थपतिन्यायेन परमात्मलोकवाचकः ॥१३॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥१। ३। १४॥

इदमाम्नायते छान्दोगैः "अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म, दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्" इति। तत्र संशय्यते— किमिह दहरे हृत्पुण्डरीके श्रूयमाणो दहराकाशो भूताकाश उत जीवोऽथ परमात्मेति? किं तावत् प्राप्तम्? भूताकाश इति। आकाशशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धेः। "एकस्यैव यावान् वायमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः" इत्युपमानोपमेयभावस्तु बाह्याभ्यन्तरकल्पितभेदकृतः। जीवो वा। "अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय" इति, तस्याप्यत्र प्रतीतेः। पुरा स्वामित्वान्मितत्वप्रत्ययाच्च, प्रजापतिवाक्येऽपहतपाप्मत्वादिगुणकत्वावगतेश्च। इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे। दहराकाशः परमात्मा। कुतः? उत्तरेभ्य आत्मत्वापहतपाप्मत्वादिसत्यकामत्वसत्यसङ्कल्पत्वादिहेतुभ्यः। दहराकाशज्ञस्य सत्यसङ्कल्पत्वादिप्राप्तिश्रवणाच्च। दहराकाशस्य भूताकाशत्वे हृदयावच्छेदनिबन्धनोऽपि नोपमानोपमेयभावः सम्भवति। हृदयावच्छिन्नस्य द्यावापृथिव्यादिसर्वाश्रयत्वानुपपत्तेः।

न च दहराकाशस्य परमात्मत्वेऽपि बाह्याकाशोपमेयत्वासम्भवः, तस्य सर्वस्माज्ज्यायस्त्वश्रवणादिति वाच्यम्, बाह्याकाशोपमानस्य सर्वज्यायस्त्वप्रतिपादकवाक्यस्य च हृत्पुण्डरीकमध्यवर्तित्वप्राप्ताल्पत्वनिवृत्तिपरत्वात्। इषुवद्‌गच्छति सूर्य इति वाक्यस्य गतिमान्द्यनिवृत्तिपरत्ववत्।

ननु च दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः। "तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्" इति दहराकाशान्तर्वर्तिनस्तदन्यस्यान्वेष्टव्यतया प्रक्रान्तत्वाद्दहराकाशोऽपहतपाप्मेत्यादिना वक्तुं शक्य इति चेत्, श्रुत्यैव तदन्वेष्टव्यमिति तच्छब्देन दहराकाशं तदन्तर्वर्तिगुणगणं च परामृश्य तदुभयस्यान्वेष्टव्यत्वेनोपदिश्यमानत्वात्। तथा हि, उपास्यतया समीपस्थब्रह्मणः पुरत्वेनोपासकशरीरम्, तन्मध्ये तदवयवभूतं पुण्डरीकाकारमण्डपरिमाणं हृदयं च, ब्रह्मणो वेश्मत्वेन निर्दिश्य, तत्स्थं परमात्मानं सूक्ष्मतया ध्येयं दहराकाशशब्देनोक्त्वा, तदन्तर्वर्ति चापहत-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

पाप्मत्वादिकल्याणगुणगणं ध्येयतयोपदिशति श्रुतिः। कथमेतदवगम्यत इति चेत्, "यावान् वायमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः" इति दहराकाशस्य वियदुपमत्वमुक्त्वा "उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते" इत्यादिना सर्वजगदाधारतया निर्दिष्टस्य तस्यैव "यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति, सर्वं तदस्मिन् समाहितम्" इत्यस्मिन्नित्यनेन परामर्शात्। तस्यैव "नास्य जरयैव जीर्यति" इत्यादिना देहधर्मैरलिप्तत्वम्, "एतत् सत्यं ब्रह्मपुरम्" इत्यनेन निखिलविश्वाधारत्वम्, "अस्मिन् कामाः समाहिताः" इति कामशब्दितकल्याणगुणाधारत्वं चाभिधाय, "एष आत्मापहतपाप्मा" इत्यादिना दहराकाशस्यैवात्मत्वं काम्यभूतकल्याणगुणवत्त्वादि स्फुटीकृत्य तं तद्गुणांश्चाविदुषामन्तवत्फलप्राप्तिमसत्यसङ्कल्पत्वं चोक्त्वा "अथ इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान्" इति वाक्यशेषस्तमेव दहराकाशशब्दनिर्दिष्टमात्मानं तद्गुणांश्च विदुषां तत्प्रसादात् सर्वकामप्राप्ति सत्यसङ्कल्पतां च दर्शयतीति ॥१४॥

इतश्च दहराकाशः परमात्मा गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च ॥१।३।१५॥

"तद्यथा हिरण्यनिधिं निहितं क्षेत्रज्ञा उपर्युपरि संचरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः" इत्यत्रैतमिति प्रकृतं निर्दिश्य तत्राहरहः सर्वक्षेत्रज्ञानां गत्या गन्तव्यस्य दहराकाशस्य ब्रह्मलोकशब्दनिर्देशेन दहराकाशस्य ब्रह्मलोकशब्दपरं ब्रह्मैवेत्यवगम्यते। तथा हि दृष्टम्, तथैवान्यत्र "एवमेव खलु सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह इति सत आगम्य न विदुः सत आगच्छाम" इति परमात्मन्येव सर्वप्राणिनामहरहः सुषुप्तिकाले गमनं दृष्टम्, तथैव "एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाच" इति ब्रह्मलोकशब्दोऽपि परमात्मनि दृष्टः। एतदेव च तत्र सर्वप्रजानामहरहर्गमनं ब्रह्मैव लोक इति समासेन दहरसमानाधिकरणतया निर्दिष्टो ब्रह्मलोकशब्दस्य दहराकाशस्य परब्रह्मत्वे लिङ्गं गमकम् ॥१५॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥१।३।१६॥

"अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदाय" इति प्रकृतस्य दहरस्यैव जगद्विधरणश्रवणाच्च। धृतिर्हि जगद्विधरणम्, सा च परस्य महिमरूपा। अस्य धृत्याख्यस्य महिम्नोऽस्मिन् दहराकाशे "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः", "एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय" इत्यादिषु श्रुतिषूपलब्धेरयं दहराकाशः परमात्मा ॥१६॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

प्रसिद्धेश्च ॥१ । ३ । १७ ॥

"आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता, यद्येष आकाश आनन्दो न स्यात्, आकाशादेव समुत्पद्यन्ते" इत्यादौ परमात्मन्येवाकाशशब्दस्य प्रसिद्धेश्च परमेश्वरधर्मविशेषितेनाकाशशब्देनैवं भूताकाशशङ्का निराकृता ॥१७ ॥

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवात् ॥१ । ३ । १८ ॥

ननु यथा वाक्यशेषबलेन दहराकाशस्य परमात्मपरत्वमुक्तम्, तथा "अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, एष आत्मेति होवाचैतदमृतमेतदभयमेतद्ब्रह्म" इति दहरवाक्यमध्यगतस्य जीवस्यापि परामर्शात्, आकाशशब्दस्यापि प्रकाशादियोगेन जीवे वृत्तिसम्भवाज्जीव एव दहरः स्यादिति चेन्न, असम्भवात् । पूर्वोक्तापहतपाप्मत्वादिगुणानां जीवेऽसम्भवात् ॥१८॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥१ । ३ । १९ ॥

दहरविद्यात उत्तरस्माज्जीवपरात् प्रजापतिवाक्याज्जीवेऽप्यपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकमवगम्यते । अतः स एव दहराकाश इति निश्चीयते, इति चेत् तत्राह—आविर्भूतस्वरूपस्त्विति । तुशब्दः शङ्कानिरासार्थः । नेत्यनुवर्तते । नोत्तरस्मादपि वाक्यादिह जीवाशङ्का कार्या । यतस्तत्र प्रजापतिवाक्येऽनादिकालप्रवृत्तपुण्यपापकर्ममूलजाग्रदाद्यवस्थाभिस्तिरोहितगुणकस्य दहराकाशशब्दिततदुपसम्पत्त्याविर्भूतस्वरूपस्य जीवस्यापहतपाप्मत्वादिगुणवत्तयोपदेश इति । किञ्च, आविर्भूतस्वरूपस्यापि जीवस्य सेतुत्वसर्वजगद्विधरणत्वचेतनाचेतननियन्तृत्वासम्भवादपि न दहराकाशो जीवः शङ्क्यः ॥१९ ॥

यद्येवं तर्हि किमर्थं दहरवाक्ये जीवपरामर्श इति चेत्, तत्राह—

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥१ । ३ । २० ॥

"परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत" इति श्रुतेः । पूर्वमविद्यातिरोहितापहतपाप्मत्वादिगुणस्वरूपस्य जीवस्य परज्योतिःशब्दितदहराकाशप्राप्त्या स्वस्वरूपाविर्भावो भवति । दहराकाशस्य जीवस्वरूपाविर्भावहेतुत्वप्रदर्शनार्थः प्रजापतिवाक्योक्तजीवपरामर्शः ॥२० ॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अल्पश्रुतेरिति चेत् तदुक्तम् ॥१ । ३ । २१ ॥

दहरोऽस्मिन्नित्यल्पत्वश्रुतेरणुपरिमाणकजीव एव दहरवाक्य उक्त इति चेत्, तत्र यद्वक्तव्यं तन्निचाय्यत्वादेवं व्योमवदित्यनेनैवोक्तम् ॥२१ ॥

इतश्च जीवो न दहराकाश इत्याह—

अनुकृतेस्तस्य च ॥१ । ३ । २२ ॥

चो नियोगे। अनुकृतिस्तदनुकरणम्, तत्साम्यापत्तिरिति यावत्। तस्य दहराकाशस्य परमात्मनोऽनुकरणाज्जीवोऽपहतपाप्मत्वादिगुणकः। दहराकाशस्तु नित्याविर्भूततद्गुणाष्टकः। अतः प्रजापतिनिगदितोऽनुकर्ता जीवो न दहरशब्दोदितानुकार्यं ब्रह्म भवितुमर्हतीति ॥२२ ॥

अपि[१] स्मर्यते ॥१ ।३ । २३ ॥

जीवस्य मुक्तदशायां परमात्मसाम्यापत्तिः स्मर्यते, "मम साधर्म्यमागता" इति। केचित् तु "तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्, तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति वाक्ये यं भान्तमनुभाति सर्वं यस्य च भासा सर्वमिदं विभाति, स किं तेजो धातुः कश्चिदुत परमेश्वर इति सन्दिह्य तेजःस्वभावानामेव सूर्यादीनां भानप्रतिषेधात् तत्सजातीयः कश्चित् तेजो धातुरिति पूर्वपक्षयित्वा "प्राज्ञमात्मानं भान्तं सर्वेषां सूर्यादीनामनुभानात् प्राज्ञ एव स" इति सिद्धम्। तेन सूत्रद्वयमिदमधिकरणान्तरप्रवृत्तमिति, तत् तु "ज्योतिश्चरणाभिधानात्" इत्यादिष्वेव परमात्मनो भारूपत्वावगतेः, "अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः," "द्युभ्वाद्यायतनम्" इत्यधिकरणद्वयेन तत्प्रकरणस्य परमात्मपरत्वप्रतिपादनाच्च पूर्वपक्षानुत्थानात् सूत्राक्षरवैरूप्याच्चायुक्तमित्यन्ये वदन्ति ॥२३ ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥१ । ३ । २४ ॥

"अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति", "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः," "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः" इति कठवल्लीपाठे, अङ्गुष्ठप्रमितो जीव उत परमात्मेति सन्देहे "प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिः, अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः" इति श्वेताश्वतरश्रवणात्, "अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात्" इति वन-

१. अपि चेति शाङ्करभाष्यसंवलितमुद्रितपुस्तकपाठः। अपि स्मर्यत इति श्रीभाष्ये सूत्रपाठः, अपि च स्मर्यत इति शाङ्करभाष्यभामत्योः। अपि च, एतदन्तं दहराधिकरणं श्रीभाष्यानुसारितयैवेह स्थापितम्। शाङ्करभाष्यभामत्योस्त्वधिकरणान्तरपरतया सूत्रद्वयं धृतम्, तनु श्रीभाष्ये निराकृतमेव।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

पर्वश्रवणाच्च, जीवस्यैवाङ्गुष्ठमात्रत्वसम्भवात् स एवेति प्राप्ते, राद्धान्तः। अङ्गुष्ठप्रमितः परमात्मैव। कुतः ? शब्दादेव। "ईशानो भूतभव्यस्य" इति तद्वाचिशब्दादेव। न चेदृशमैश्वर्यं कर्मतन्त्रे जीवे सम्भवति ॥२४॥

कथं तर्ह्यनवच्छिन्ने परमात्मनि प्रमितत्वश्रुतिरित्याह—

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥१।३।२५॥

तुर्नियोगे। अपरिच्छिन्नस्योपासनार्थमुपासकहृदि गतस्य तद्धृदयापेक्षयैवेदमङ्गुष्ठपरिमाणत्वम्।

ननु प्राणिभेदेन हृदयमानभेदात् तदपेक्षयापि कथमङ्गुष्ठमात्रत्वमिति चेत्, तत्राह—मनुष्येति। सामान्यतः प्रवृत्तमपि शास्त्रं मनुष्याणामेवोपासकत्वार्थित्वादिसम्भवात् तानेवाधिकरोति। मितहृदयापेक्षयेदमुक्तम्। तेन गजादिहृदयानामनङ्गुष्ठमात्रत्वेऽप्यविरोधः। जीवस्याप्यङ्गुष्ठमात्रत्वं तावद्धृदयान्तर्वर्तित्वात् तदपेक्षमेव, न स्वरूपेण। तस्याणुत्वश्रवणादिति स्थितम् ॥२५॥

तदुपर्य्यपि बादरायणः सम्भवात् ॥१।३।२६॥

शास्त्रस्य मनुष्याधिकारिकत्वात् तेषां ब्रह्मोपासनसम्भवेन तद्धृदयापेक्षयाङ्गुष्ठमात्रश्रुतिर्ब्रह्मणि संगतार्थेत्युक्तम्। तत्प्रसङ्गेन देवानामपि ब्रह्मोपासनेऽधिकारोऽस्ति न वेति संशये तत्रेन्द्रादीनां मन्त्रमूर्तिमत्त्वेन देहादिमत्त्वाभावे सामर्थ्याद्यभावान्न देवादिषु देवोपासनं सम्भवति। इति प्राप्ते "तद् ब्रह्मोपासनं मनुष्योपरिवर्तमानेषु देवादिष्वपि सम्भवतीति भगवान् बादरायणो मन्यते। कुतः ? सम्भवात्। स्वर्गादिभोगानामनित्यत्वसातिशयत्वादिपर्यालोचनया मोक्षस्य च निरतिशयत्वपरमानन्दत्वशाश्वतत्वश्रवणेन तेष्वर्थित्वसम्भवात्। तद् "यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते," "तन्महिमानमेति वीतशोकः," "नारायणे सायुज्यमाप्नोति" इत्यादिश्रुतेः।

"न केवलं द्विजश्रेष्ठ नरके दुःखपद्धतिः।
स्वर्गेऽपि पातभीतस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निर्वृतिः॥" इति स्मृतेः।

किञ्च, नामरूपव्याकरणश्रुतेर्मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणादिभ्यश्च तेषां विग्रहादिमत्त्वसम्भवः। अन्तर्धानादिशक्तिमत्त्वाच्च न तत्प्रत्यक्षम्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न च मन्त्रादिजन्यज्ञानस्य मिथ्यात्वं वक्तुं शक्यम्, बाधकप्रत्यक्षादिप्रमाणान्तराभावात्।

किञ्च "विश्वानि देवं च पुनाति विद्वान्" इत्यादिभिर्मन्त्रैस्तेषु विद्वत्त्वसम्भवः। प्रजापतिविद्यायामिन्द्रविरोचनयोर्जिज्ञासुत्वश्रवणादपि "तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्, तथर्षीणां तदेव ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्" इत्याद्यधिकारविधायकप्रमाणसद्भावाच्च। तत्राप्याङ्गुष्ठमात्रस्य श्रवणं स्वाङ्गुष्ठापेक्षया न विरुद्धमिति ॥२६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥१ । ३ । २७ ॥

देवादीनां विग्रहवत्त्वे कर्मणि यागादावेकस्य युगपदनेकयागेषु सन्निधानानुपपत्तेर्विरोधः स्यादिति चेन्न, कुतः ? अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्। शक्तिमत्सु सौभर्यादिषु युगपदनेकशरीरप्रतिपत्तिदर्शनात्। योगशास्त्रे च—

"आत्मनो वै शरीराणि बहूनि भरतर्षभ।
योगी कुर्याद्बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत् ॥
प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत्।
संक्षिपेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव" ॥ इति ॥२७ ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥१ । ३ । २८ ॥

विरोध इत्यनुवर्तते। देवादीनां विग्रहवत्त्वेऽप्युक्तहेतोर्न कर्मणि विरोधः। वैदिकशब्दे तु स स्यादेव। विग्रहयोगे हि सावयवत्वेनास्मदादीनामिव तेषामपि जननमरणयोगादनित्यत्वं दुर्वारम्। ततश्चेन्द्राद्यर्थोपपत्तेः पूर्वत्र तद्विनाशात् परत्र चेन्द्रादिवाचकवैदिकशब्दानामर्थशून्यत्वमनित्यत्वं वा स्यात्। तथात्वे च "नित्यः शब्दो नित्येनार्थेन नित्यसम्बन्धवत्तया प्रतीयत्" इति वैदिके शब्दे यन्नित्यत्वं पूर्वतन्त्र उक्तम्, तद्विरुद्धं स्यादिति चेन्न, कुतः ? अतः प्रभवात्। अतो वैदिकादेव नित्यतदाकृतिवाचकादिन्द्रादिशब्दादिन्द्राद्यर्थस्य प्रभवात्। प्रजापतिर्हि पूर्वपूर्वदेवादिव्यक्तौ विनष्टायां वैदिकाद् देवाद्याकृतिविशेषवाचकाच्छब्दाद् देवाद्याकृतिविशेषं मनसि कृत्य तत्तदाकारमपरं देवादिकं कुलालादिरिव घटादिकं सृजतीति वैदिकशब्दस्य न कश्चिद्विरोधः। न हि चैत्रदेवदत्तडित्थादिशब्दवत् केवलव्यक्तिवचना अर्थानन्तरभाविनः साङ्केतिका देवादिशब्दाः प्रवृत्ताः; अपि तु

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

गवादिशब्दवद् व्यक्तिप्रभवहेतुत्वेन प्रागेव विद्यमानाः स्थूलसूक्ष्मभावेनानुस्मृतव्यक्त्यविनाभूताकृतिवाचकाः। जातिमतां हि व्यक्तय उत्पद्यन्ते, न जातयः। जातिभिश्च शब्दानां सम्बन्धः, न व्यक्तिभिः। व्यक्तीनामानन्त्यात् सम्बन्धग्रहणानुपपत्तेः। एवं च देवादिव्यक्तिषूत्पद्यमानास्वपि गवादिशब्देष्विवाकृतीनां नित्यत्वान्नित्य एव तेषां वाच्यवाचकभावः। इन्द्रादिव्यक्तेरेकत्वेऽप्यतीतानागतव्यक्तिभेदेन जात्युपपत्तेः। वैदिकात् तत्तच्छब्दात् तत्तदर्थविशेषं स्मृत्वा सृजतीति कुतोऽवगम्यते। प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्। प्रत्यक्षं श्रुतिर्निरपेक्षत्वात्, अनुमीयमानश्रुतिसापेक्षत्वादनुमानं स्मृतिः। श्रुतिस्तावत्, "वेदेन नामरूपे व्याकरोत् सतासती प्रजापतिः," तथा "स भूरिति व्याहरत् स भूमिमसृजत", "स भुव इति व्याहरत् सोऽन्तरिक्षमसृजत" इत्यादिः। स्मृतिरपि,

"अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा।
आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः॥
नाम रूपं च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनम्।
वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः॥
सर्वेषां च स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक्।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे॥"

इत्यादिकां वाचकशब्दपूर्विकां सृष्टिं दर्शयति ॥२८॥

[१] अत एव च नित्यत्वम् ॥१।३।२९॥

अत एव प्रजापतिसृष्टेः शब्दपूर्वकत्वादेव, शब्दमयस्य वेदस्य नित्यत्वम्। विश्वामित्रेण प्रोक्तं वैश्वामित्रं सूक्तम्, कठेन प्रोक्तं काठकमित्यादिनिर्वचनं तु तत्तदुच्चरितमात्रविषयम्। "प्रजापतिर्हि प्रत्ययानन्तरं मन्त्रकृतो वृणीते विश्वामित्रस्य सूक्तं भवति" इत्यादिवेदस्थविश्वामित्रादिशब्दैस्तत्तदाकृतिशक्त्यादिकं विचिन्त्य तत्तदाकारांस्तत्तच्छक्तियुक्तांस्तान् निर्माय तत्तन्मन्त्रादिप्रकाशने विनियुङ्क्ते। तेऽपि तदाहितशक्तयस्तत्तदनुगुणं तपस्तप्त्वा नित्यसिद्धान् पूर्वपूर्वविश्वामित्रादिप्रकाशितान् वेदैकदेशभूतमन्त्रादीनधीत्यैव स्वरतो वर्णतश्चास्खलितान् पठन्तीति तेषां मन्त्रादिकृत्त्वेऽपि वेदनित्यत्वमुपपन्नम् ॥२९॥

स्यादेवं नैमित्तिकप्रलये। प्राकृतप्रलये तु प्रजापत्याद्यव्याकृतान्तसर्वतत्त्वस्याव्याकृतपरिणामरूपशब्दमयवेदस्य च विनाशोक्तेरव्याकृतसृष्ट्यावृत्तौ कथं वेदस्य नित्यत्वमिति चेत्, तत्राह—

१. अत एव च नित्यत्वमिति चकारघटितः शाङ्करभाष्यभामत्यदिपाठः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥१ । ३ । ३० ॥

चशब्दः शङ्कानिरासार्थः । आवृत्तावपि, महाप्रलयावसाने प्रथमसृष्टावपि, न विरोधः । कुतः ? समाननामरूपत्वात् । कल्पादौ सृज्यमानपदार्थानां कल्पान्तरातीतैः पदार्थैस्तुल्याह्वासंस्थानादिमत्त्वात् ।

अयं भावः — प्राकृतप्रलये भगवान् श्रीपुरुषोत्तमो भोक्तृभोग्यजातं सर्वं विश्वं संहृत्य सूक्ष्मतया स्वस्मिन् संस्थाप्य सशक्तिकस्तूष्णीं भूत्वास्ते स्म । तदा वेदास्तद्वाच्यास्तत्तदाकृतयश्च नित्याः स्वस्मिन्नेकीभूय तिष्ठन्ति । प्रलयावसाने च सर्वज्ञो भगवान् पूर्वसंस्थानं विश्वं विचिन्तयन् बहु स्यामिति संकल्पपूर्वकं स्वस्मिन् सूक्ष्मशक्त्यात्मना प्रलीनं भोक्तृभोग्यजातं विभज्य महदादिचतुर्मुखपर्यन्तमण्डं पूर्ववत् सृष्ट्वा वेदांश्च पूर्वानुपूर्वीविशेषसंस्थायुक्तान् प्रकटीकृत्य ब्रह्मणे तान् मनसोपदिश्य पूर्ववद्देवाद्याकारविश्वसृष्टौ तं नियुज्य स्वयं च तदन्तरात्मतयावतिष्ठते । ब्रह्मापि तदनुग्रहलब्धवीर्यस्तैर्वेदशब्दैस्तत्तदाकृतीर्विमृश्य कुलालः पूर्वतुल्यान् घटादीनिव देवादीन् सृजतीति ।

एतदेव हि वेदस्यापौरुषेयत्वं नित्यत्वं च, यत् पूर्वपूर्वोच्चारणक्रमजनितसंस्कारेण तमेव क्रमविशेषं स्मृत्वा तेनैव क्रमेणोच्चार्यमाणत्वमिति । कुत इदमवगम्यत इति चेत्, तत्राह— दर्शनात् स्मृतेश्च ।

दर्शनं श्रुतिस्तावत्, "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै", "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्" इत्यादिका । स्मृतिरपि—

तत्र सुप्तस्य देवस्य नाभौ पद्ममजायत ।
तस्मिन् पद्मे महाभाग वेदवेदाङ्गपारगः ॥
ब्रह्मोत्पन्नः स तेनोक्तः प्रजाः सृज महामते ।
यथर्तावृतुलिङ्गानि नामरूपाणि पर्यये ॥
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ।
ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः ॥
शर्वर्यन्ते प्रसूतानां नामान्येभ्यो ददात्यजः ।
तथाभिमानिनो जीवास्तुल्यास्तेषां मतैरिह ॥
देवा देवैरतीतैर्हि रूपैर्नामभिरेव वा ॥ इत्येवमादिका ।

अतो देवादीनामप्यर्थित्वादिसम्भवाद् ब्रह्मविद्याधिकारे न कश्चिद्विरोधः ॥३० ॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥१ । ३ । ३१ ॥

देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारः प्रसाधितः। इदानीं यासु, "असौ वा आदित्यो देवमधु" इत्यादिना छान्दोग्योक्तमध्वादिषु विद्यासु देवा एवोपास्यास्तासु, तेषामधिकारोऽस्ति न वेति संशये जैमिनिराचार्यस्त्वनधिकारं मन्यते। कुतः ? असम्भवात्। आदित्यवस्वादीनामुपास्यान्तर्गतानामुपासकत्वासम्भवात्। प्राप्तृत्वादेव वसुत्वादेः, प्राप्यत्वासम्भवात्। न हि वस्वादिभिरुपास्या आदित्यवस्वादयोऽन्ये सम्भवन्ति। प्राप्तत्वादेव वसुत्वादित्यत्वादेः, सिद्धत्वेनार्थित्वासम्भवाच्च ॥३१ ॥

ज्योतिषि भावाच्च ॥१ । ३ । ३२ ॥

"तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्" इति श्रुतेर्ज्योतिषि परस्मिन् ब्रह्मणि देवानामुपासकत्वेन भावाच्च न मधुविद्यास्वधिकारः। ब्रह्मोपासनस्य देवमनुष्योभयसाधारणत्वेऽपि ज्योतिषां ज्योतिः परब्रह्म देवा उपासत इति विशिष्य कथनं वस्वादिदेवानां ब्रह्मेतरोपासननिवृत्तिं द्योतयति ॥३२ ॥

एवं प्राप्ते—

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥१ । ३ । ३३ ॥

तुः पूर्वपक्षव्यावर्तकः। मध्वाद्युपासनास्वपि वस्वादीनां भावमधिकारसद्भावं भगवान् बादरायणो मन्यते। हि यतश्चादित्यवस्वादीनामपि सतामिह स्वान्तर्यामिब्रह्मोपासनेन कल्पान्तरेष्वादित्यवसुत्वादिप्राप्तिपूर्वकब्रह्मलिप्सासम्भवोऽस्ति। तथा चात्र कार्यकारणोभयावस्थब्रह्मोपासनस्य विधीयमानत्वाद्वस्वादित्यादिशब्दानां स्वान्तर्यामिब्रह्मपर्यन्तत्वेन वस्वादीनामेवोपास्यत्वं प्राप्यत्वं च सम्भवतीति। "य एतां ब्रह्मोपनिषदं वेद" इत्युपसंहारस्य वस्वादिशब्दानां ब्रह्मपर्यन्तत्वे मानत्वात्। एवं च मध्वाद्युपासनास्वपि ब्रह्मण एवोपास्यत्वात्। "तदेव ज्योतिषां ज्योतिः" इति श्रुतिरपि संङ्गता।

न च मधुविद्याफलस्य वसुत्वादिप्राप्तेः सिद्धत्वेनार्थित्वासम्भवः। लोके धनिनामेव सतां जन्मान्तरे धनादिप्रेक्षादर्शनात् ॥३३ ॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

शूद्रस्य तदनादरश्रवणात् तदाद्रवणात् सूच्यते हि ॥१ । ३ । ३४ ॥

श्रुतौ देवशब्दोक्त्या देवानामप्यधिकारो यथोक्तस्तथा "अहह हारे त्वा शूद्र","आजहारेमाः शूद्र" इत्यादौ शूद्रशब्दोक्त्या शूद्रस्याप्यधिकारः सम्भाव्यते, अर्थित्वसामर्थ्ययोः सम्भवात्। तस्य ब्रह्मस्वरूपं तदुपासनप्रकारज्ञानं चेतिहासपुराणादितः स्यात्।

"श्रावयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः" ॥

इति तस्यापि तच्छ्रवणानुज्ञानात्। अनग्नित्वं तु तस्याग्निसाध्ययज्ञादिकर्मानधिकारमात्रे हेतुर्न विद्याधिकारनिषेधपरम्, विदुरादिषु ब्रह्मविद्यादर्शनाच्चेति प्राप्त उच्यते।

न शूद्रस्तस्यामधिक्रियते, ब्रह्मस्वरूपादुपासनोपायज्ञानाभावेनासमर्थत्वात्। ब्रह्मोपासनस्य मनोवृत्तिमात्रनिर्वर्त्यत्वेऽपि ब्रह्मस्वरूपादिज्ञानस्योपनयनपूर्वकवेदाध्ययनजन्यत्वात्। शूद्रस्योपनयनविध्यविषयत्वात्। सामर्थ्याभावेऽर्थित्वस्याकिञ्चित्करत्वात्। कर्मविधेरिवोपासनविधीनामपि त्रैवर्णिकविषयत्वात् कर्मस्विव विद्यास्वपि निषेधस्य तुल्यत्वम्। इतिहासादीनामपि स्वाध्यायसिद्धज्ञानोपबृंहकत्वान्न ततोऽप्यस्य ज्ञानलाभः। श्रवणानुज्ञानं तु पापनाशादिफलार्थं नोपासनार्थम्, विदुरादीनां तु जन्मान्तरप्राप्तज्ञानप्रभावाज्ज्ञानवत्त्वं प्रारब्धवशाच्चेदृशं जन्मेति।

यत् तु संर्गविद्यायां शूद्रशब्दोक्त्या शूद्राधिकारः सम्भाव्यत इति। तन्नेत्याह—शुगिति। हि यतोऽस्य जानश्रुतेः पौत्रायणस्याब्रह्मज्ञतया "कं वर एनमेतत् सन्तं सयुग्वानमिव रैक्वमात्थ" इति हंसोक्त्यानादरवाक्यश्रवणात् तदैव ब्रह्मज्ञं रैक्वं प्रत्याद्रवणात् शुगस्य सञ्जातेति सूच्यते। अतोऽशूद्रेऽपि शूद्रेति सम्बोधनं स्वस्य सर्वज्ञत्वज्ञापनार्थम्, न चतुर्थवर्णत्वेन। शोचतीति शूद्रः। "शुचेदश्च" इति रक्प्रत्यये धातोश्च दीर्घे चकारस्य दकार इति, विद्योपदेशयोग्यत्वाख्यापनार्थं शोक एवास्य रैक्वेण सूचितो न जातियोग इत्यर्थः ॥३४ ॥

क्षत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥१ । ३ । ३५ ॥

इतश्च जानश्रुतौ न शूद्रत्वजातियोगः। उपक्रमे "बहु पाक्यः" इत्यादिना दानपतित्वबहुतरपक्वान्नदायित्वप्रतीतेः "क्षत्तारमुवाच" इति क्षत्तृप्रेषणाद् रैक्वाय गोरथकन्यादिदानाच्चास्य क्षत्रियत्वावगमत्वात्, उत्तरत्र च संवर्गविद्यावाक्यशेषे चैत्ररथेनाभिप्रतारिनाम्ना क्षत्रियेण सह समुच्चारणाल्लिङ्गादस्य क्षत्रियत्वमवगम्यते। "अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं सूदेन परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभिक्ष" इति हि वाक्यशेषः। कापेयसहचारिणश्चैत्ररथत्वं क्षत्रियत्वं च गम्यते। "एतेन चैत्ररथं कापेया अयाजयन्" इति। "तस्माच्चैत्ररथिर्नामैकः क्षत्रपतिरजायत" इत्यन्यत्र श्रवणात्। एवं

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

चास्यां ब्रह्मविद्यायां ब्राह्मणक्षत्रिययोरेवान्वयदर्शनाद्रैक्वादन्यो जानश्रुतिरपि क्षत्रिय एव न चतुर्थवर्ण इति। ब्राह्मणसाहचर्येण जानश्रुतेः क्षत्रियत्वावगतेः ॥३५॥

न शूद्राधिकार इति युक्त्या साधितम्। श्रुत्यादिभिरनुगृह्य दर्शयति—

संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलापाच्च ॥१।३।३६॥

विद्योपदेशप्रदेशेषु "अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत, एकादशे क्षत्रियम्, द्वादशे वैश्यम्" इति, "उप त्वा नेष्ये तं होपनिन्ये" इत्यादिषूपनयनसंस्कारपरामर्शात्। शूद्रस्य च "न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति", "शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिर्न च संस्कारमर्हति" इत्यादिषु तदभावाभिलापाच्च न शूद्रस्याधिकारः ॥३६॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥१।३।३७॥

"नाहमेतद्वेद भो यद्गोत्रोऽहमस्मि" इत्यादिना जाबालेनोक्ते सति "नैतदब्राह्मणो विवेक्तुमर्हति" इति जाबाले शूद्रत्वाभावस्य निर्धारणे निर्णये सति तमुपनेतुमनुशासितुं च गौतमस्य प्रवृत्तेश्च नाधिकारः शूद्रस्य ॥३७॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् ॥१।३।३८॥

"यद्यु ह वा एतत् श्मशानं यच्छूद्रः, तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यम्, तस्माच्छूद्रो बहुपशुरयज्ञीयः" इत्यादिना शूद्रस्य श्रवणादिप्रतिषेधान्नास्याधिकारः। अनुपशृण्वतोऽध्ययनतदर्थज्ञानतदर्थानुष्ठानानामसम्भवात्। तान्यपि प्रतिषिद्धान्येव ॥३८॥

स्मृतेश्च[१] ॥१।३।३९॥

"न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत्"।

"न शूद्राय मतिं दद्यादिति च", "अथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रपरिपूरणमुच्चारणे जिह्वाछेदो धारणे शरीरभेदः" इति च शूद्रस्य श्रवणादिनिषेधस्मरणाच्च ॥३९॥

कम्पनात् ॥१।३।४०॥

"यदिदं किञ्च जगत् सर्वं प्राण एजति निःसृतं महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति" इति कठवल्ल्यामङ्गुष्ठमात्रप्रकरणे स्वस्मान्निःसृतस्य कृत्स्नस्य जगतो महाभयानकोद्यतवज्रवत् कम्पनात् कम्पनकर्तृत्वाद्धेतोः प्राणशब्दितोऽङ्गुष्ठमात्रः परमात्मैवेति निश्चीयते। पूर्वोत्तरवाक्ययोस्तस्यैव निर्दिश्यमानत्वात्, तज्ज्ञानेन मोक्षश्रवणाच्च ॥४०॥

---

१. शङ्करमते स्मृतेश्चेति न पृथक् सूत्रम्; किन्तु पूर्वसूत्रावयवः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ज्योतिर्दर्शनात् ॥१ । ३ । ४१ ॥

तत्रैवाङ्गुष्ठप्रमितप्रकरण एतद्वाक्यात् प्राक् "न तत्र सूर्यो भाति" इत्यादिवाक्ये भाशब्दवाच्यस्य परमात्मासाधारणस्य ज्योतिषो दर्शनादप्यङ्गुष्ठप्रमितः परमात्मैवेति सिद्धम् ॥४१ ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥१ । ३ । ४२ ॥

"आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता, ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा" इति छान्दोगैः पठ्यते । तत्र सन्देहः—किमिहाकाशशब्देन संसारवद्धर्मविनिर्मुक्तो जीव उत परमात्मेति ? "अश्व इव रोमाणि विधूय" इत्यादिना मुक्तस्यैव पूर्वं प्रकृतत्वान्मुक्तो जीव इति पूर्वः पक्षः । "ते यदन्तरा" इति च नामरूपविमुक्तस्योक्तेर्नामरूपनिर्वोढृत्वस्य च तत्र भूतपूर्वगत्या सम्भवात् । मुक्तात्मनोऽसंकुचितज्ञानप्रकाशवत्तयाकाशशुद्धस्यापि तत्रोपपन्नत्वात् "तद्ब्रह्म तदमृतम्" इति मुक्तावस्थोच्यते । इति प्राप्त उच्यते । आकाशशब्दितः परमात्मा । कुतः ? "ते यदन्तरा" इति नामरूपास्पृष्टस्यैव नामरूपनिर्वोढृतोक्तिर्बद्धमुक्तजीवादर्थान्तरमन्यमाकाशशब्दवाच्यं परमात्मानं व्यपदिशति । बद्धस्य कर्माधीनतया नामरूपे भजतः स्वयं तन्निर्वोढुं व्याकर्तुमशक्यत्वात् । मुक्तस्य जगद्व्यापारासम्भवस्य वक्ष्यमाणत्वात् सुतरां न तन्निर्वोढृत्वम् । परमात्मनस्तु निखिलविश्वनिर्मितिप्रवीणस्य "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि", "तस्मादेतन्नाम, रूपमन्नं च जायते" ।

"सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते"।

इत्यादिश्रुत्यैव तन्निर्वोढृत्वं सुप्रतिपन्नम् । आदिना निरुपाधिकबृहत्त्वामृतत्वात्मत्वादिव्यपदेशो गृह्यते । नापि पूर्वं मुक्तः प्रकृतः । ब्रह्मलोकमभिसम्भवन्निति ब्रह्मलोकशब्दितपरमात्मन एव पूर्वं प्रकृतत्वात् । आकाशशब्दस्यापि व्यापकत्वेन च परमात्मन्येव प्रसिद्धत्वात् । अत आकाशः परमात्मैवेति ॥४२ ॥

ननु स्यादेतत् । प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतः परमात्मैव नास्ति । "अयमात्मा ब्रह्म", "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति", "तत् त्वमसि" इत्यादिनैक्योपदेशात् । "नेह नानास्ति किञ्चन", "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" इति द्वैतप्रतिषेधाच्च । अतः प्रकृतान्मुक्तादपि जीवादभिसम्भवितुरभिसम्भाव्यो ब्रह्मलोकान्नार्थान्तरभूतः । भेदव्यपदेशस्तु घटाकाशादिवदुपाधिकृत इति चेत्, तत्राह—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥१ । ३ । ४३ ॥

व्यपदेशादित्यनुवर्तते । "प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद, नान्तरम्" इति सुषुप्तौ "प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जन् याति" इत्युत्क्रान्तौ चाज्ञाज्जीवाद् भेदेन सर्वज्ञतया परमात्मनो व्यपदेशात् । अन्वारूढोऽधिष्ठितः । उत्सर्जन् घोरान् शब्दान् । हिक्कशब्दं वा कुर्वन् । न हि स्वपत उत्क्रामतो वाऽज्ञस्य तदैव प्राज्ञेन स्वेनैव सता परिष्वङ्गान्वारोहौ सम्भवतः । न च जीवान्तरेण, तस्यापि सार्वज्ञ्यासम्भवात् ॥४३ ॥

इतश्च जीवादन्यः परमात्मेत्याह—

पत्यादिशब्देभ्यः ॥१ । ३ । ४४ ॥

"सर्वस्याधिपतिः सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च, स न साधुना कर्मणा भूयान् नो एवासाधुना कनीयानेष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय" इत्यादिनोत्तरत्रापि पत्यादिशब्दाः परिष्वक्तं परमात्मानमेव व्यपदिशन्ति । तैश्च मुक्तजीवादप्यन्यः परमात्मेति निश्चीयते । न हि सर्वाधिपतित्वसर्वेशितृत्वसर्वप्रशास्तृत्वसर्वेश्वरत्वजगद्विधरणादिकं मुक्तावस्थेऽपि जीवे वक्तुं शक्यते । तस्य जगद्व्यापारप्रतिषेधात् । औपाधिकभेदस्तु पूर्वं प्रत्युक्तः । एकत्वोपदेशस्तु परमात्मनः सर्वव्यापकत्वसर्वनियन्तृत्वसर्वाधारत्वसर्वकारणत्वादिमत्तया, चिदचिदात्मकस्य सर्वस्य जगतस्तु तद्व्याप्यत्वतन्नियम्यत्वतदाधेयत्वतत्कार्यत्वादिमत्तया सर्वत्र तदपृथक्स्वरूपस्थितिप्रवृत्तिमत्तया संगच्छत इत्युपरिष्टाद्वक्ष्याम इति ॥४४ ॥

॥ इति श्रीसनकसम्प्रदायप्रवर्तकाद्याचार्यश्रीनिम्बार्कमतानुयायिमुकुन्दचरणपद्ममकरन्दभृङ्गेण श्रीकेशवकाश्मीरिभट्टेन विरचितायां वेदान्तकौस्तुभप्रभाख्यायां ब्रह्मसूत्रवृत्तौ प्रथमाध्यायतृतीयपादविवरणं समाप्तिमगात् ॥३ ॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादः

[1]एवं तावत् प्रथमे पादे मुमुक्षुभिर्मुक्त्युपायतया जिज्ञास्यस्य परस्य ब्रह्मणः श्रीपुरुषोत्तमस्य जगज्जन्मादिकारणत्वमुक्त्वा तत् प्रधानपुरुषयोरपि वेदान्तवाक्यैः प्रतिपाद्यत इत्याशङ्क्य, तानि सर्वज्ञं सर्वशक्तिं स्वाभावतोऽपास्तसमस्तदोषमशेषकल्याणगुणैकराशिं तमेव प्रतिपादयन्तीत्युक्तम्।

द्वितीये तृतीये च कानिचित् स्पष्टजीवादिलिङ्गकानि कानिचिदस्पष्टलिङ्गकानि च यानि वाक्यानिं तान्यपि सत्यसङ्कल्पसर्वान्तरात्मभूतपरब्रह्मपराणीत्युक्तम्।

इदानीं चतुर्थे तु पादे कापिलतन्त्रसिद्धाब्रह्मात्मकप्रधानपुरुषादिप्रतिपादनच्छायानुसारिणां कासुचिच्छाखासु श्रूयमाणानां वाक्यानां परब्रह्मण्येव समन्वयः स्मर्यते। कठवल्लीष्विदं श्रूयते—

"महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः।
पुरुषान्न परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिः"॥ इति।

तत्राव्यक्तशब्देन कपिलोक्तमब्रह्मात्मकं प्रधानमिहाभिप्रेतं शरीरं वेति विचिकित्सायां प्रधानमेवेति पूर्वः पक्षः।

महदादिपुरुषान्तस्य स्मृतिक्रमप्रसिद्धस्यैवेह प्रत्यभिज्ञानात् पञ्चविंशकपुरुषातिरिक्ततत्त्वप्रतिषेधाच्च शब्दादिहीनत्वेन न व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तेश्चेति प्राप्त आह—

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न, शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥१।४।१॥

एकेषां कठानां शाखायामानुमानिकमनुमाने भवं प्रधानमपि जगत्कारणत्वेन श्रूयते, इति चेत्। नेति, कुतः ? शरीरेति। अव्यक्तशब्देनात्र शरीरस्यैव रूपकेण रथसादृश्येन विन्यस्तस्य गृहीतेर्ग्रहणात्। केनचित् सादृश्येन वस्त्वन्तरकल्पनं हि रूपकम्।

अयं भावः— पूर्वम् "आत्मनं रथिनं विद्धि" इत्यारभ्य "तद्विष्णोः परमं पदम्" इत्यन्तग्रन्थेन संसारमार्गस्य पारभूतं विष्णुपदं प्राप्तमिच्छुमुपासकं रथित्वेन तच्छरीरादिकं रथरथाङ्गत्वेन रूपयित्वा "यस्यैते रथादयोऽवस्थाः सन्ति स एवाध्वनः पारं विष्णुपदं

१. पं. ८, ८९ (अक्टूबर १, १८७३) ११२-१२३.

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

प्राप्नोति" इत्युक्त्वा, अनन्तरं रथादिरूपितशरीरादिषु येभ्यो येषां वशीकार्यतायां प्राधान्यं तान्युच्यन्ते। "इन्द्रियेभ्यः परा" इत्यादिना। अत्रेन्द्रियादयः पूर्वं रथरूपककल्पनायां हयादिभावेन रूपिताः स्वस्वशब्दैरेव गृह्यन्ते, रथरूपितं शरीरं तु परिशेषादव्यक्तशब्देनोच्यते। तत्र हेयत्वेन रूपितेभ्य इन्द्रियेभ्यो गोचरत्वेन रूपिता विषया वशीकार्यत्वे परा उत्कृष्टाः। वश्येन्द्रियस्यापि विषयसन्निधान इन्द्रियाणां दुर्निग्रहत्वात्। तेभ्योऽपि प्रग्रहरूपितं मनः परम्। मनसि विषयाप्रवणे विषयसन्निधानस्याप्यकिंचित्करत्वात्। तस्मादपि सारथित्वरूपिता बुद्धिः परा। अध्यवसायाभावे मनसोऽप्यकिंचित्करत्वात्। तस्या अपि रथित्वरूपित आत्मा कर्तृत्वेन प्राधान्यात् परः। सर्वस्यास्यात्मेच्छायत्तत्वात्। स एव महानिति च विशस्यते। ततोऽपि रथरूपितं शरीरं परम्। जीवस्य सर्वसाधनप्रवृत्तीनां शरीरायत्तत्वात्। ततोऽपि सर्वान्तरात्मभूतः संसाराध्वनः पारभूतः सर्वान्तर्यामितयोपासनसिद्ध्युपायभूतः प्राप्यश्च परमात्मा परः। सर्वस्य पूर्वोक्तात्मपर्यन्तस्य तत्सङ्कल्पाधीनप्रवृत्तित्वात्। न तु पञ्चविंशकः। तदिदमुच्यते—

"पुरुषान्न परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिः"। इति।

"दैवं चैवात्र पञ्चमम्" इति भगवद्गानात्। दैवमत्र पुरुषोत्तम एव।

"सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च"। इति वचनात्।

तस्य च वशीकरणं तच्छरणागतिरेवेति। अतोऽत्र कापिलतन्त्रसिद्धप्रधानप्रसङ्गः।

न च तत्तन्त्रसिद्धप्रक्रियाप्रत्यभिज्ञा। इन्द्रियेभ्योऽर्थानामर्थेभ्यो मनसश्च परत्वकीर्तनस्य तद्धेतुतया सांख्यैरस्वीकारात्। बुद्धिशब्देन च महत्तत्त्वाभिधानं तैरभ्युपगम्यते। तथात्वे महतो महत्परत्वासम्भवात्। महत आत्मशब्दविशेषणासंगतेश्च।

अतो रूपकविन्यस्ता एव गृह्यन्ते। दर्शयति च रूपकपरिकल्पितग्रहणमेव वाक्यशेष इन्द्रियादीनां वशीकरणप्रकारं प्रतिपादयन्—

"यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि।
ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत् तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि"॥ इति॥१॥

ननु व्यक्तशब्दार्हं शरीरं कथमव्यक्तशब्दवाच्यं भवतीत्याशङ्क्याह—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥१ । ४ । २ ॥

तुरवधारणे । सूक्ष्मं भूतसूक्ष्ममव्यक्तमेवावस्थान्तरापन्नं शरीरं भवति । कुतः ? तदर्हत्वात् । तदवस्थस्यैवाव्याकृतस्य कार्यतार्हत्वात् । कारणात्मशरीरमव्यक्तशब्दवाच्यम् । कार्यकारणयोरभेदादित्यर्थः ॥२ ॥

ननु यदभूतसूक्ष्ममव्याकृतमभ्युपगम्यते, तदेव भूतकारणं सांख्यैः प्रधानमित्युच्यते । एवं च तन्मतात् को विशेष इत्यत्राह—

तदधीनत्वादर्थवत् ॥१ । ४ । ३ ॥

परमकारणभूतपरमात्माधीनत्वात् प्रधानमर्थवत् । स्वकार्योत्पत्तिफलवत् । अयं भावः— न वयं प्रधानं तत्कार्याणि च स्वरूपोणाङ्गीकुर्मः; अपि तु परब्रह्मणः सर्वात्मत्वेन तदात्मकतयैव प्रधानं स्वकार्ये प्रवर्तते । तदिहाव्यक्तशब्देन गृह्यते । नाब्रह्मात्मकं स्वतन्त्रतन्त्रसिद्धमिति । श्रुतिस्मृतिषु सर्वस्य चिदचिद्वस्तुनः परब्रह्मात्मकतादर्शनात् ।

यद्वा, यदि "इन्द्रियेभ्यः परा" इत्यादिना रूपकविन्यस्तस्यात्मादेर्वशीकार्यत्वे परत्वमुच्यते, तर्हि "अव्यक्तात् पुरुषः परः पुरुषान्न परम्" इति पुरुषः किमर्थं गृह्यत इति । तत्राह । तदधीनत्वादर्थवत् । रथित्वादिरूपितमात्मादिकं सर्वं परमात्माधीनत्वादर्थवत् । प्रयोजनवत् । अतः स एवेह वशीकार्यत्वेन "पुरुषान्न परं किंचित्" इत्युच्यते । तदर्थमिह रूपकविन्यस्तेषु गृह्यमाणेषु परत्वेन तस्यापि ग्रहणम् ॥३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥१ । ४ । ४ ॥

सांख्यैर्हि गुणपुरुषविवेकज्ञानान्मुक्तिं वदद्भिः प्रधानं ज्ञेयत्वेन स्मर्यते । इह च न तथा । अतो न तन्त्रसिद्धप्रधानस्याव्यक्तशब्देन ग्रहणम् ॥४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥१ । ४ । ५ ॥

"अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते" ॥

इत्युत्तरत्राव्यक्तशब्दोदितस्य प्रधानस्य ज्ञेयत्वं वदतीयं श्रुतिरिति चेदत्राह, नेति । प्राज्ञः परमात्मैवात्र निचाय्यत्वेन निर्दिश्यते, न प्रधानम् । कुतः ? प्रकरणात् । "तद्विष्णोः परमं पदम्",

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

"एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः"॥

इत्यादि परमात्मन एव हि प्रकरणम्। तस्य चाशब्दत्वादिधर्मवत्त्वं "यत् तदद्रेश्यमग्राह्यम्" इत्यादिश्रुतिसिद्धम्। "महतः परम्" इति च "बुद्धेरात्मा महान् परः" इति पूर्वमन्त्रनिर्दिष्टाज्जीवात् परत्वमेवोच्यते ॥५॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥१।४।६॥

इतश्च नाव्यक्तशब्दवाच्यं प्रधानम्। यतोऽत्र प्रकरणे त्रयाणामेव परमात्मतदुपासनोपासकानामेवोपन्यासो वक्तव्यतया, प्रश्नश्च ज्ञेयतया कठवल्लीषु दृश्यते, न तु सांख्यतन्त्रसिद्धस्य प्रधानादेरपि। तथा हि नचिकेतसे मृत्युना वरत्रये प्रदत्ते, प्रथमेन स स्वस्मिन् पितुः सौमनस्यं प्रतिलभ्य द्वितीयेन मोक्षोपायभूतां नाचिकेताग्निविद्यां वृतवान्, "स त्वमग्नि स्वर्ग्यमध्येषि" इत्यादिना। स्वर्गशब्दोऽत्र मोक्षसाधारणः। तस्यां हि "रसमयः कोशः स्वर्गो लोको ज्योतिरावृतः", "ब्रह्म यन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकम्" इति, "अपहत्य पाप्मानमन्ते स्वर्लोकेऽक्षये प्रतितिष्ठति" इति, तैत्तिरीयबृहदारण्यतलवकारादिषु मोक्षशास्त्रेषु तथादर्शनात्। "अमृतत्वं भजन्त" इति तत्रस्थानां जन्ममृत्योरभावश्रवणाच्च। तत्रैवोत्तरत्र क्षयफलकर्मनिन्दादर्शनाच्च।

"ध्रुवसूर्यान्तरं यत् तु नियुतानि चतुर्दश।
स्वर्गलोकः स कथितो लोकसंस्थानचिन्तकैः"॥

इति सूर्यध्रुवान्तर्वर्तिलोकविशेषे पौराणिकपरिकल्पितस्वर्गशब्दरूढिस्तु सांख्यपरिकल्पिताव्यक्तशब्दरूढिवदिहानादरणीया। तृतीयवरेण च परमपुरुषार्थरूपपरमात्मप्राप्तिलक्षणमोक्षयाथात्म्यस्वरूपप्रश्नमुखेन प्राप्यस्वरूपं प्राप्तृस्वरूपमुपायभूतोपासनस्वरूपं च पृष्टम्। "येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके, नायमस्तीति चैके, एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः" इति। एवं मोक्षस्वरूपे पृष्टे, तदुपदेशयोग्यतापरोक्षपूर्वकं प्रतिवचनमपि,

"तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्।
अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति"॥ इति।

तदेवं सामान्यत उपदिष्टे "देवम्" इति निर्दिष्टस्य प्राप्यस्य स्वरूपं "मत्वा" इति प्रतिपन्नस्य ज्ञानरूपोपायस्य स्वरूपं "धीर" इति प्रतिपन्नस्य प्राप्तुश्च स्वरूपं शोधयितुं पुन-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

रपि "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्" इत्यनेन पुण्यापुण्यरूपसाधनविलक्षणस्योपासनस्य "अन्यत्रास्मात् कृताकृतात्, अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्" इत्यनेन कालापरिच्छिन्नस्योपेयस्य च प्रश्ने कृते प्राप्तुरपि चेतनस्य नित्यत्वात् प्राप्यान्तर्गतत्वाच्च तत एव तस्यापि तन्त्रेण प्रश्नः कृतः।

अथवोपेयप्रश्नपरमेवेदं वाक्यम्। "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्" इति प्रक्रमस्थान्यत्रशब्दद्वयसामानाधिकरण्यवत्, "अन्यत्रास्मात् कृताकृतादन्यत्र भूतात्" इत्युपरितनान्यत्रशब्दद्वयस्यापि सामानाधिकरण्यप्रतीतेः।

एवमप्युंपेयप्रश्न उपेतुरन्तर्भावादुपायस्याप्यन्तर्भूतत्वात् त्रयमेव पृष्टम्। ततो ब्रह्मप्रतिपादकतया प्रणवं प्रशस्य तद्वाच्यं प्राप्यप्राप्तृस्वरूपं वाचकरूपमुपायं च कथयन् प्रणवमुपदिश्य "न जायत" इत्यादिना प्राप्तृस्वरूपम्, "अणोरणीयान्" इत्यारभ्य "क इत्था वेद" इत्यन्तेन प्राप्यस्वरूपम्, "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः" इत्यादिना मध्य उपासनस्य भक्तिरूपतां चोपदिष्टवान्। तत् उपास्योपासकयोरेकगुहाप्रवेशेन परमात्मनः सूपास्यत्वम्, "आत्मानं रथिनम्" इत्यादि "तत् कवयो वदन्ति" इत्यन्तेनोपासनप्रकारमुपासकस्य विष्णुपदप्राप्तिं चोक्त्वा "अशब्दम्" इत्यादिनोपसंहृतवान्। इति त्रयाणामेवात्र ज्ञेयतयोपन्यासः प्रश्नश्च, न तन्त्रसिद्धप्रधानस्येह ग्रहणम् ॥६॥

महद्वच्च ॥१।४।७॥

यथा च सांख्यैर्महच्छब्दो बुद्धौ प्रयुक्तोऽपि "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्," "बुद्धेरात्मा महान् परः," "महान्तं विभुमात्मानम्" इत्यादिवैदिकप्रयोगेषु पुरुषात्मशब्दसामानाधिकरण्यान्न महत्तत्त्वमभिधत्ते। तथाव्यक्तशब्दोऽपि वैदिकप्रयोगे न तान्त्रिकं प्रधानमभिधातुं योग्यम् ॥७॥

चमसवदविशेषात् ॥१।४।८॥

"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः"॥

इति श्वेताश्वतरोपनिषन्मन्त्रेऽजाशब्देन किं स्मृतिसिद्धा प्रकृतिः प्रत्यभिज्ञायते, उत वैदिकी, ब्रह्मात्मिकेति संशयः। स्मृतिसिद्धेति पूर्वः पक्षः। "अजाम्" इत्यकार्यत्वश्रवणात्, "सृजमाना" इति कर्त्रर्थशानचा स्वातन्त्र्येण स्वसमानप्रजास्रष्टृत्वश्रवणाच्च। इत्येवं प्राप्त

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

आह। नानेन मन्त्रेण सांख्यतन्त्रसिद्धा प्रकृतिर्निर्दिश्यते। कुतः? अविशेषात्। ब्रह्मात्मकाजाप्रतिपादनेऽप्यजात्वाविशेषात्, चमसवत्। यथा "अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः" इति बृहदारण्यकमन्त्रे चम्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेर्लक्षणसाधनत्वमात्रप्रतीतेर्न स्वातन्त्र्येणायं नामासौ चमसोऽभिप्रेत इति विशेषो निर्णेतुं शक्यते। अर्थप्रकरणादिभिर्विशेषव्यवस्थापकैर्विना यौगिकशब्देष्वर्थविशेषानिश्चयात्। न चात्र सांख्यतन्त्रसिद्धाजाग्राहका अर्थप्रकरणादयो दृश्यन्ते। नाप्यस्याः स्वातन्त्र्येण स्रष्टृत्वमात्रं प्रतीयते। ब्रह्मात्मिकाया अपि साऽविरुद्धा, परनियुक्तेऽपि तक्षादौ तक्षति काष्ठमिति कर्त्रर्थप्रत्ययदर्शनात्। तावन्मात्रेण स्वतन्त्रप्रकृतित्वनिश्चयासम्भवात्।

अतो नास्मिन् मन्त्रेऽजाशब्देन सांख्यतन्त्रसिद्धप्रधानगन्धोऽपि। श्रुत्यर्थस्त्वस्मत्कृतश्वेताश्वतरप्रकाशिकायां द्रष्टव्यः। यथा च चमसमन्त्रस्य वाक्यशेषे "यथेदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्विलश्चमस" इति शिरोरूपश्चमसविशेषो निश्चितस्तथा न तन्त्रसिद्धप्रधानग्रहणे विशेषोऽस्ति ॥८॥

अस्ति तु ब्रह्मात्मिकाया अजाया ग्रहणे विशेष इत्याह—

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ॥१।४।९॥

तुर्निश्चये। "तदेव ज्योतिषां ज्योतिः", "अथ यदतः परो दिवो ज्योतिः" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं ज्योतिर्ब्रह्म उपक्रमः कारणं यस्याः, सा ज्योतिरुपक्रमा ब्रह्मकारणा। अस्यामेवोपनिषदि—

"ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्"।

इत्युपक्रमवाक्यात्। उत्तरत्रापि—

"अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः"।

"मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्"।

"यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येकः" इत्यादिना ब्रह्मात्मिकाया एव प्रतिपादितत्वात्। "तथा ह्यधीयत एके" हि यस्मात् तथा ब्रह्मकारणकत्वमस्या अजाया एके शाखिन आथर्वणिका मण्डूकोपनिषदि, अधीयते। "तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायत" इति ब्रह्मशब्दोदितं त्रिगुणात्मकं प्रधानमिहाभिप्रेतम्। "मम योनिर्महद्ब्रह्म" इति भगवद्गानाच्च। तैत्तिरीयके च, "अणोरणीयान्" इत्यादिना ब्रह्म प्रस्तुत्य "सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्" इत्यादिना प्राणोपलक्षितसकलप्रपञ्चोत्पत्तिं ततोऽभिधाय तदनन्तरं पठितस्य—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् ।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः" ॥

इति मन्त्रस्य ब्रह्मात्मकप्रकृतिपरतया वक्तव्यत्वादिहापि तथात्वस्यावश्यंभावाच्च ब्रह्मात्मिकैव प्रकृतिरजा मन्त्रप्रतिपाद्या ॥९ ॥

नन्वाकाशादीनां ब्रह्मोपादानकत्वेन ब्रह्मात्मकत्ववत् प्रकृतेरपि ब्रह्मोपादानकत्वेनैव ब्रह्मात्मकत्वस्य वक्तव्यतयानुत्पन्नायाश्च तस्या ब्रह्मोपादानकत्वासम्भवेन ब्रह्मात्मकत्वासम्भव इत्याशङ्क्याह—

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥१ । ४ । १० ॥

चः शङ्कानिरासार्थः । अस्याः प्रकृतेर्ब्रह्मोपादानकत्वमजात्वं च द्वयं सम्भवति । कुतः? कल्पनोपदेशात् । कल्पनायाः क्लृप्तेर्विश्वसृष्टेरुपदेशात् । "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्" इति प्रयोगदर्शनात् । उपदिश्यते हि सूक्ष्मशक्तिकाद्ब्रह्मणो विश्वसृष्टिरिहापि, "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्" इति ।

अयं भावः— यदा प्रलयसमयेऽतिसूक्ष्मतया नामरूपविभागानर्हा कारणावस्थान्वयिनी परब्रह्माश्रिता तच्छक्त्यात्मनावतिष्ठते, तदैषाजेत्युच्यते । यदा तु सृष्टिसमय उद्भूतसत्त्वादिगुणत्वेन विभक्तनामरूपा व्यक्तादिशब्दिता तेजोऽबन्नादिरूपेण च परिणता लोहितशुक्लाद्याकारावतिष्ठते, तदा ब्रह्मोत्पन्नेत्युच्यत इति न विरोधः, मध्वादिवत् । यथा मधुविद्यायाम् "असौ वा आदित्यो देवमधु" इत्युपक्रमः "अथ तत ऊर्ध्वम् उदेत्यनैवोदेता नास्तमेति यत एव मध्ये स्यात्" इत्येतन्मन्त्र आदित्यस्यैकस्यैव कारणावस्थायां मधुत्वव्यपदेशानर्हसूक्ष्मात्मना स्थितस्य कार्यावस्थायां वस्वादिदेवभोग्यमधुत्वेनोदयास्तमयत्वेन च कल्पनमविरुद्धं तद्वत् ॥१० ॥

अथ—

"यस्मिन् पञ्चजनाः पञ्च आकारश्च प्रतिष्ठितः ।
तमेव मन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्माऽमृतोऽमृतम्" ॥

इति बृहदारण्यकश्रुतौ सांख्याभिमतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि प्रतिपाद्यन्त उत नेति विषये तान्येव प्रतिपाद्यन्त इति पूर्वः पक्षः । एवं च श्रुतिनिर्णीततत्त्वविशदीकरणपरायाः—

"मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" ॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

इति स्मृतेः श्रुतिमूलकत्वेन तत्संगृहीतानां तत्त्वानामपि श्रौतत्वात् पञ्चविंशतिसंख्याकानि सांख्याङ्गीकृततत्त्वानि श्रुतिसिद्धान्येवेति। "पञ्च पञ्चजनाः" इति पञ्चकृत्व आवृताः पञ्चपञ्चपञ्चाः। पञ्चविंशतिरित्यर्थः। "संख्ययाव्ययासन्ने"ति समामः। "बहुव्रीहौ संख्येये डच्" इति डच्। पञ्चपञ्चाश्च ते जनास्तत्त्वानि चेति कर्मधारयः।

यद्वा, पञ्चजना इति समाहारे समासः। लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः। ते कतीत्यपेक्षायां मोक्षाधिकारान्मुमुक्षुज्ञेयाः स्मृतिप्रसिद्धाः प्रकृत्यादय एवेति। एवं सति "तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्" इत्यस्य पञ्चविंशकमात्मानं ब्रह्मभूतं विद्वानमृतो भवतीत्यर्थः। इति प्राप्त आह—

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च[१] ॥१।४।११॥

अपिः सम्भावनायाम्। पञ्चपञ्चजना इत्यत्र पञ्चविंशतिसंख्योपसंग्रहणादपि न तन्त्रसिद्धप्रधानादयोऽत्र प्रतीयन्ते। कुतः? नानाभावात्। श्रुतिस्थपञ्चजनशब्दं विना यस्मिन्निति निर्दिष्टब्रह्माधारतया ब्रह्मात्मकत्वप्रतीत्या तान्त्रिकेभ्यः पृथक्त्वात्, अतिरेकाच्च यस्मिन्निति पञ्चपञ्चजनस्याकाशस्य चाधारतया निर्दिष्टस्य परमात्मन आकाशस्य चातिरेकात् पञ्चपञ्चजना इत्यत्र पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतेरेवासम्भवः। अतो न बहुव्रीहिगर्भितकर्मधारयः। न वा समाहारः; किन्तु पञ्चजना इति संख्याशब्दः संज्ञापरः। यथा सप्तर्षयः सप्तेत्यत्रैकैकोऽपि सप्तर्षिपदवाच्यस्तथा पञ्चजनशब्दोऽपि बोध्यः। "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" इति स्मरणात्। "पुमांसः पञ्चजनाः" इत्यमरकोशाच्च। तथा चावयवार्थमनपेक्ष्य पुरुषाभिधानपरोऽयं पञ्चजनशब्द इति सिद्धम्॥११॥

पुरुषस्यात्रानुपपत्त्या के पुनस्ते पञ्चजना नामेत्यपेक्षायां लक्षणाया पुरुषसम्बन्धिनः प्राणादयः पञ्चजनशब्दवाच्या इत्याह—

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥१।४।१२॥

"प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः" इति वाक्यशेषात् प्राणादयः पञ्चजनाः। ते कतीत्यपेक्षायां पञ्चेति पञ्चत्वसंख्यान्वयात् पञ्च प्राणादय एव पञ्चजनशब्दवाच्याः श्रुतावभिप्रेता न स्मृत्युक्तप्रकृत्यादय इति सिद्धम्॥१२॥

ननु काण्वमाध्यन्दिनशाखयोः "यस्मिन् पञ्च पञ्चजनाः" इति मन्त्रस्य समानत्वेऽपि काण्ववाक्यशेषस्यान्नशब्दहीनत्वात् कथं पञ्चत्वपूर्तिरित्याशङ्क्याह—

---

१. अतिरिक्तत्वाच्चेति वा अतिरेकाच्चेति वा पाठो युक्तः स्यात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥१ ४ । १३ ॥

एकेषां काण्वानां पाठे, अन्नेऽसति "तदेव ज्योतिषां ज्योतिः" इति पूर्वमन्त्रपठित-ज्योतिषा पञ्चत्वसंख्या पूर्येत।

ननु ज्योतिःशब्द उभयपाठे समानः। कथमेकेषामेव तदहो नान्येषामिति वैषम्यम्, नियामकाभावात्, इति चेन्न, अपेक्षाभेदस्यैवात्र नियामकत्वात्। माध्यन्दिनानां समानमन्त्र-पठितप्राणादिपञ्चकस्य लाभादन्यमन्त्रपठितज्योतिःशब्दापेक्षाभावः। काण्वानां तु पञ्चमस्या-लाभाद् भवत्यन्यस्यापेक्षेति भावः। यथा समानेऽप्यतिरात्रे वचनभेदात् षोडशिनो ग्रहणाग्रहणे, तद्वत् ॥१३॥

ननु यदुक्तं ब्रह्मैकहेतुकं विश्वमिति। तन्न शक्यते वक्तुम्, वेदान्तवाक्येषु सृष्टेर-नेककारणकत्वदर्शनात्। तथा हि, क्वचित् "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इति सद्धेतुका सृष्टिराम्नायते। क्वचित् तु "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" इत्यात्महेतुका। क्वचिद् "असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सदजायत" तथा "असदेवेदमग्र आसीत्", "तत् सदासीत्" इत्यहेतुका। क्वचिच्च "अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच" इत्या-काशहेतुका। "आत्मैवेदमग्र आसीत्", "सर्वाणि ह वा ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्" इत्यादिना बृहदारण्यक आत्मब्रह्महेतुका च सृष्टिः प्रोच्यते। अतोऽनेकहेतुकत्वाज्जगतो ब्रह्मैव कारण-मिति न निश्चेतुं शक्यते; किन्तु प्रधानैककारणकं तदिति निश्चीयते। "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृत-मासीत्", "तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत" इति श्रवणात्। अस्य च परिणामितया नित्यतया चासत्सच्छब्दयोः स्वोत्पन्नतत्त्वपूरकतया प्राणशब्दस्याकाशब्रह्मात्मशब्दानां विभुत्वेन तत्रैव सम्भवात्। एवं निश्चिते, ईक्षणादयस्तत्र गौणा भवितुमर्हन्ति। अतः स्मृतिन्यायप्रसिद्धत्वात् प्रधानमेव जगद्धेतुतया वेदान्तवाक्यैः प्रतिपाद्यत इत्याशङ्क्याह—

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥१।४।१४॥

चशब्दः शङ्कानिरासे तुशब्दार्थे वा। यथाशब्दः प्रकारवचने। सर्वज्ञः सर्वेश्वरः परा-त्मैव जगदेकहेतुरिति निश्चेतुं शक्यते। कुतः? आकाशादिपदचिह्नितेषु सर्वेषु सृष्टिवाक्येषु यथाव्यपदिष्टस्योक्तेः। लक्षणसूत्रादिषु सार्वज्ञ्यादियुक्ततयास्माभिर्यथा व्यपदिष्टं प्रतिपादितं ब्रह्म, तस्यैकस्यैवाकाशादिकारणत्वेन सर्ववेदान्तैः प्रतिपाद्यमानत्वात्।

तथा हि, "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति पूर्वप्रकृतमेव ब्रह्म, "तस्माद्वा एतस्मात्" इत्यादिना कारणत्वेन व्यपदिश्यते। तथा "सदेव सौम्येद" इत्यादिषु "तदैक्षत बहु स्याम्" इति निर्दिष्टमेव ब्रह्म, "तत् तेजोऽसृजत" इत्यादिना व्यपदिश्यते। एवमन्योपनिषद्वाक्ये-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ष्वपीयमेव रीतिर्द्रष्टव्या। सृष्टिवैचित्र्यं च न कर्तृभेदमापादयति। यथा कुलालो मृण्मयपात्रजातं निर्मिमाणः कदाचिद् घटपूर्विकां सृष्टिं कदाचिच्छरावपूर्विकां च करोति, स्वयं तु न भिद्यते। तथा परमात्मापि कदाचिदाकाशादिकाम्, कदाचित् तेज आदिकां सृष्टिं कुर्वन् स्वयं न भिद्यते॥१४॥

समाकर्षात्॥१।४।१५॥

"सोऽकामयत" इति प्रकृतस्यैव बहुभवनसङ्कल्पपूर्वकं विश्वं सृजतः सर्वज्ञस्य ब्रह्मणः "असद्वा" इदमित्यत्र समाकर्षात् सृष्टेः पूर्वं नामरूपाविभागात् सम्बन्धितयास्तित्वाभावेन ब्रह्मैवासच्छब्देनोक्तम्। एवम् "आदित्यो ब्रह्म" इति पूर्वप्रकृतस्य ब्रह्मण एव "असदेवेदम्" इत्यत्र समाकर्षो बोध्यः। "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतम्" इत्यत्राप्यव्याकृतशब्देन तदन्तरात्मा परमात्मैवोच्यते। "स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्रेभ्यः पश्यन् शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मन आत्मेत्युपासीत" इत्युत्तरवाक्ये "स" इति सर्वनाम्नाऽव्याकृतशब्दोदितस्य ब्रह्मण एव समाकर्षात्। प्रधानपरत्वे तु तस्याचेतनस्यान्तः प्रविश्य प्रशासितृत्वाद्यसम्भवात्। "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि", "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्" इत्यादौ ब्रह्मण एव तत्प्रसिद्धेः। व्याक्रियत इति कर्मकर्तरि लकारः। अतो ब्रह्मैवैकं जगद्धेतुरिति स्थितम्॥१५॥

पुनरपि सांख्यो निरस्यते। तथा हि, कौषीतकिब्राह्मणे बालाक्यजातशत्रुसंवादे बालाकिना "ब्रह्म ते ब्रवाणि" इति प्रतिज्ञाय, "य एष आदित्ये पुरुषश्चन्द्रमषि पुरुषः" इत्यादिना ब्रह्मत्वेन निर्दिष्टान् पुरुषान् निरस्याजातशत्रुणा "यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत् कर्म स वै वेदितव्यः" इति तस्मा उपदिश्यते। किमत्र वेदितव्यतया निर्दिष्टः सांख्यतन्त्रसिद्धः प्रकृत्यध्यक्षो भोक्ता पुरुष उत परमात्मेति संशये तन्त्रसिद्धः प्रकृतिवियुक्तः पुरुष एवेति। "यस्य चैतत् कर्म" इति कर्मसम्बन्धोक्तेः। कर्मणश्च पुण्यापुण्यरूपस्य क्षेत्रज्ञ एव तत्परवशे सम्भवात्। परमात्मनि तत्सम्बन्धानभ्युपगमात्। जगदुत्पत्तेश्च तत्तद्भोक्तृकर्मनिमित्तत्वात्। उत्तरत्रापि "तौ ह सुप्तं पुरुषमाजग्मतुः" इत्यादिना भोक्ता जीव एवाजातशत्रुणा बालाकिं प्रति प्रतिपादितः। तथा परस्तादपि, तद्यथा, "श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्त्येवमेवैष प्रज्ञात्मा एतैरात्मभिर्भुङ्क्ते एवमेवैत आत्मान एतमात्मानं भुञ्जन्ति" इति भोक्तुर्जीवस्यैव लिङ्गं दृश्यते। "अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति" इति प्राणशब्दोऽपि जीवस्यैव प्राणभृत्त्वात् तत्रैवोपपद्यते।

यद्वा, अस्मिन्नात्मनि वर्ण्यमाने प्राण इति व्यधिकरणे सप्तम्यौ। प्राणशब्दस्य मुख्यप्राणपरत्वेऽपि स्वतस्तस्य जीवोपकरणत्वाज्जीव एवात्र प्रतिपाद्यः। ततश्चायमर्थः — य

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

एतेषामादित्यमण्डलादिस्थानां जीवभोगोपकरणभूतानां पुरुषाणां कर्ता कारणभूतः, यस्य चैतत् कारणत्वहेतुभूतं पुण्यापुण्यलक्षणं कर्म, स प्रकृतिवियुक्ततया ज्ञातव्य इति। ततश्च "ब्रह्म ते ब्रवाणि" इति वक्तव्यत्वेनोपक्रान्तं ब्रह्म, स एव। तदतिरिक्तेश्वरासिद्धेः। ईक्षादीनां च कारणगतानां चेतनधर्मत्वात् तत्रैवोपपत्तेः। अतो भोक्तृपुरुषाधिष्ठिता प्रकृतिरेव जगद्धेतुरिति प्राप्त आह—

जगद्वाचित्वात् ॥१।४।१६॥

परमात्मैवात्र वेदितव्यतयोपदिश्यते, न तन्त्रोक्तः कर्मपरवशः क्षेत्रज्ञः। कुतः? "यस्य चैतत् कर्म" इति एतच्छब्दान्वितस्य कर्मशब्दस्य क्रियत इति व्युत्पत्त्या चेतनाचेतनात्मकजगद्वाचित्वात्।

न च कर्मशब्देनात्र पुण्यापुण्यलक्षणं कर्मैव वाच्यम्, "ब्रह्म ते ब्रवाणि" इति प्रतिज्ञाय बालाकिना ब्रह्मत्वेन निर्दिष्टषोडशपुरुषाणामब्रह्मतयाजातशत्रुस्तमब्रह्मवादिनं "मृषा वै खलु मा संवदिष्ठा" इत्यपोह्य तदविदितं तन्निर्दिष्टपुरुषकर्तृपरमात्मानं वेद्यत्वेन "यो वै बालाक" इत्यादिनोपदिष्टवान्। अन्यथा पुण्यपापकर्मसम्बन्धिपुरुषाणां बालाकिनैव ज्ञातत्वेन वेदितव्यतया तदुपदेशस्य नैष्फल्यात्। अतश्चिदचिदात्मकप्रपञ्चकार्यत्ववाच्येव कर्मशब्दो न पुण्यापुण्यमात्रवाची क्रियामात्रवाची वा।

एवं सत्येतच्छब्दोऽपि सार्थकः। तस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणोपरस्थापितनिखिलचिदचिन्मिश्रजगद्विषयकत्वेन पुरुषमात्रकर्तृत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थत्वात्।

तथा चैष वाक्यार्थः — हे बालाके! ये त्वया ब्रह्मत्वेन पुरुषा उक्तास्तेषां यः कर्ता, ते यत्कार्यभूताः, यस्य एतच्चिदचिदात्मकं कृत्स्नं जगच्च कर्म, कार्यभूतम्, स सर्वेश्वरः परमात्मा वेदितव्य इति ॥१६॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत् तद्व्याख्यातम् ॥१।४।१७॥

"एवमेवैष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्ते" इत्यादिभोक्तृत्वरुपजीवलिङ्गात्। "अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति" इति मुख्यप्राणलिङ्गाच्च तदन्यतरो ग्राह्यो न परमात्मेति चेत्, तस्य परिहारः प्रतर्दनविद्यायां "प्राणस्तथानुगमात्" इत्यधिकरणेन व्याख्यातः। तत्र खलूपक्रमोपसंहाराभ्यां वाक्यस्य ब्रह्मविषयत्वे निश्चितेऽन्यलिङ्गान्यपि तत्परत्वेन नेतव्यानीति वर्णितम्। इहाप्युपक्रमे "ब्रह्म ते ब्रवाणि" इति विषयत्वेन ब्रह्मोक्तम्। मध्येऽपि "यस्य चैतत्

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

कर्म" इति निखिलजगदात्मककर्मकर्तृत्वेन ब्रह्मैवोक्तम्। उपसंहारश्च "सर्वान् पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां च भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति य एवं वेद" इति तदुपासकस्य निरतिशयफलश्रवणाद् ब्रह्मपर एवेति। एवमस्य वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वे निश्चिते जीवादिलिङ्गान्यपि तत्परत्वेन नेयानीति।

न च प्रतर्दनवाक्यनिर्णयेनैवेदमपि वाक्यं निर्णीतार्थमिति वाच्यम्, "यस्य चैतत् कर्म" इति कर्मपदस्य तत्राविचारात् ॥१७॥

नन्वस्तु तावत् प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि प्रसिद्धत्वात् तल्लिङ्गानां ब्रह्मपरत्वम्। कथं पुनर्जीवलिङ्गानां ब्रह्मपरत्वम्। "तौ ह सुप्तं पुरुषमाजग्मतुः" इत्यादिना प्रबुद्धप्राणस्य सुप्तस्य यष्टिधातूत्थापनादिना शरीरेन्द्रियप्राणातिरिक्तजीवात्मसद्भावप्रतिपादनपरत्वमिति प्रतीयत इत्याशङ्कायामाह—

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥१।४।१८॥

तुशब्दः शङ्कानिरासार्थः। अत्र प्रकरणे जीवग्रहणमन्यार्थम्, जीवव्यतिरिक्तब्रह्मबोधनार्थमिति जैमिनिराचार्यो मेने। कुतः? प्रश्नेति। प्रश्नस्तावत्। "क्वैष एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्ठ, क्व वा एतदभूत्, कुत एतदागात्" इति जीवप्रतिबोधानन्तरं परमात्मविषयो दृश्यते। व्याख्यानं प्रतिवचनमपि "यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति", "एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते, प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः" इति जीवव्यतिरिक्तं परमात्मानमेव गमयति। सुषुप्तिसमयेऽयं जीवो मनसेन्द्रियग्रामं संगृह्य परमात्मानमनुप्रविश्य संप्रसन्नः स्वस्थतामेति पुनस्तस्मादेव भोगाय निष्क्रामति। सोऽयं सुषुप्त्याद्याधारतया प्रसिद्धः प्राणशब्दवाच्यः परमात्मैवात्र वेद्य इति। जैमिनिग्रहणमुक्तार्थस्य पूज्यत्वद्योतनार्थम्। अपि चैवमेके शाखिनो वाजसनेयिनोऽस्मिन्नेव बालाक्यजातशत्रुसंवादे विज्ञानमयशब्देन जीवव्यतिरिक्तं परमात्मानं स्पष्टमामनन्ति। "य एष विज्ञानमयः पुरुषः, क्वैष तदाभूत्, कुत एतदागात्" इति प्रश्नः। "य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते" इति प्रतिवचनम्। एवमेवाकाशः परमात्मा "दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः" इत्यत्र प्रोक्तः।

तस्मात् परमात्मैवात्र वेदितव्यतयोपदिश्यते। स एव समस्तविश्वकारणम्। न तन्त्रसिद्धः पुरुषस्तदधिष्ठितं प्रधानं वेति स्थितम् ॥१८॥

"न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति, आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति" इत्युपक्रम्य "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इत्यादिना बृह-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

दारण्यके मैत्रेयीं प्रति याज्ञवल्क्येन द्रष्टव्यतयोपदिष्ट आत्मा किं तन्त्रसिद्धः पञ्चविंशक उत परमात्मेति संशये, तत्रोपक्रमे पतिजायापुत्रवित्तमित्रपश्वादिप्रियत्वसम्बन्धस्य, मध्ये च "एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति, न प्रेत्य संज्ञास्ति" इत्युत्पत्तिविनाशसम्बन्धितया सांसारिकस्वभावप्रतीतेश्च। अन्ते च "विज्ञातारमरे केन विजानीयात्" इति विज्ञातृत्ववचनस्य तन्त्रसिद्धे पुरुष एव सम्भवात् स एवेति।

न च "अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन" इत्यादिनामृतत्वप्राप्त्युपायोपदेशान्नैतद्वाक्यं जीवपरमिति वाच्यम्, मोक्षस्य प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपयाथात्म्यज्ञानेनैव सम्भवात्। सर्वात्मनां प्रकृतिवियुक्तस्वरूपस्य ज्ञानैकाकारत्वेन सर्वत्रैकरूपत्वात्। तज्ज्ञानेन चात्मविज्ञानमैकात्म्योपदेशश्चोपपद्यते। "सर्वं तं परादात्" इत्यादिना तदन्यत्वनिषेधश्च देवाद्याकाराणामनात्माकारत्वादुपपद्यते, "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेद" इत्यादिना कारणत्वं च तस्यैव प्रतिपाद्यते। जगदुत्पत्तेः प्रकृत्यधिष्ठातृपुरुषनिमित्तत्वात्। "यत्र हि द्वैतमिव भवति" इति चैकरूपे स्वात्मनि देवादिप्रकृतिपरिणामभेदेन नानात्वं वदत् तन्निषेधति।

तस्मात् तन्त्रसिद्धः पुरुष उपदिश्यते। तदधिष्ठिता प्रकृतिरेव जगत्कारणमिति प्राप्त आह—

वाक्यान्वयात् ॥१।४।१९॥

परमात्मैवात्र द्रष्टव्यत्वादिना निर्दिश्यते। कुतः? वाक्यान्वयात्। वाक्यं नामैकार्थप्रतिपादनपरत्वे सत्याकाङ्क्षादिमत्पदसमुदायः। तस्य सर्वस्य पूर्वापरमर्यालोचने तत्रैवान्वयात्।

तथा हि, "अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन" इति याज्ञवल्क्याद्धनादेर्मोक्षानुपायत्वं श्रुत्वा "तदेव मे ब्रूहि" इत्यामृतत्वमासाद्यानया मैत्रेय्या प्रार्थितेन याज्ञवल्क्येन द्रष्टव्यत्वादिनोपदिष्टः परमात्मैव। "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति," "तमेवं विद्वानमृत इह भवति, नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय,"

"यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः।
तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति"॥

इत्याद्यन्वयव्यतिरेकवाक्यैर्मोक्षस्य तदेकज्ञानोपायकत्वमवगम्यते। प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपज्ञानं तु न स्वातन्त्र्येण मोक्षोपायः; किन्तु परमात्मज्ञानोपयोगित्वेनैव। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञापि परमात्मन्येव सम्भवति, तस्य सर्वात्मकत्वात्। अन्यथा सर्वत्र ज्ञानस्वरूपतया सर्वात्मविज्ञाने ज्ञातेऽप्यचिद्वर्गज्ञानप्रतिज्ञाभङ्गापत्तेः। "इदं सर्वं यदयमात्मा"

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

इत्यैकात्म्योपदेशोऽपि तत्रैवोपपद्यते। इदंशब्देन चिदचिन्मिश्रप्रपञ्चनिर्देशात्। अत एव परमात्मनोऽत्यन्तभिन्नतया सर्वविदो निन्दोच्यते। "सर्वं तं परादात्" इति सर्वविश्वकारणत्वमपि कर्मपरवशानां जीवानां न सम्भवति। मुक्तानां तु जगद्व्यापाररांहित्यं वक्ष्यते।

यत् तूपक्रमे "आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति" इत्यादिना पत्यादिप्रियसम्बन्धितया मध्ये चोत्पत्तिविनाशसम्बन्धितया सांसारिकस्वभावप्रतीतेर्जीवात्मनोऽन्वेष्टव्यत्वमाशङ्कितम्। तन्न युक्तम्, जीवात्मशब्देन परमात्मन एवाभिधानात्। तस्य सर्वकारणतया सर्वात्मतया च सर्वशब्दवाच्यत्वात् ॥१९॥

तदेव मुन्यन्तरसम्मत्या द्रढयति—

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॥१।४।२०॥

आत्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धेरिदं लिङ्गं गमकम्। यज्जीवस्य परमात्मकार्यतया परमात्मान्यत्वाज्जीवात्मशब्देन परमात्मात्मनोऽभिधानमित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते स्म ॥२०॥

उत्क्रमिष्यत एवं भावादित्यौडुलोमिः ॥१।४।२१॥

"एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते"।

"यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय।
तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यम्"॥

इति शरीरादुत्क्रमिष्यतो जीवस्य, एवं भावात्, परमात्मना सह तादात्म्यभावात्, जीवशब्देन परमात्माभिधीयते। न तु परमात्मकार्यतया, "न जायते म्रियते वापि कश्चित्," "ज्ञाज्ञौ द्वावजौ," "अजो नित्यः शाश्वतोऽयम्" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिस्तस्योत्पत्तिप्रतिषेधादित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते स्म ॥२१॥

अविस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥१।४।२२॥

"य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरः", "य आत्मानं वेद," "यस्यात्मा शरीरम्," "य आत्मानमन्तरो यमयति, स न आत्मान्तर्याम्यमृतः," "अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा"

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

इत्यादिश्रुतेः स्वनियम्यभूते जीवात्मन्यात्मतया परमात्मनोऽवस्थितेर्हेतोर्जीवशब्देन परमात्माभिधीयत इति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते स्म।

ततश्चायं मैत्रेयीब्राह्मणनिष्कर्षार्थः— वित्तादिकमनादृत्य मोक्षोपायं पृच्छन्त्या स्वपत्न्या मैत्रेय्या "यदेव भगवान् वेत्थ तदेव मे ब्रूहि" इति प्रार्थितेन याज्ञवल्क्येन "न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय" इत्यारभ्य, "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इत्यन्तेन परमात्मोपासनं मोक्षोपायत्वेन कथितम्। "आ़त्मनस्तु कामाय" इत्यात्रात्मशब्दस्य जीवात्मपरत्वे "आत्मा वा" इति परवाक्येनानन्वयापत्तिः। तस्यां च सत्यां वाक्यभेदः। तस्मिंश्च सति पूर्ववाक्यस्य न किञ्चित् प्रयोजनं दृश्यते। "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" इत्यात्मनो द्रष्टव्यत्वौपयिकत्वेन तदुपदेशात्। उभयस्य जीवात्मपरत्वे तु परमात्मैकान्तधर्मश्रुतिर्व्याकुप्येत। अतोऽरे हे मैत्रेयि! पत्यादेः कामाय, कामोऽभिलाषः, मत्प्रयोजनायाहमस्य प्रियः स्यामित्येवंरूपः, तन्निर्वृतये पत्यादयः प्रिया न भवन्ति। अपि त्वात्मनः परमात्मनः कामाय, स्वाराधकप्रियप्रतिलम्भनरूपाभिलाषसिद्ध्य इत्यर्थः। परमात्मा हि कर्मभिराराधितः स्वाराधकानां सर्ववस्तुगतं प्रियत्वमापादयति। "एष ह्येवानन्दयति" इति श्रुतेः। "योगक्षेमं वहाम्यहम्" इति स्मृतेश्च।

ततश्चात्मनि खल्वरे दृष्ट इत्यादिनोपास्यलक्षणं ब्रह्म, "तं परादात्" इत्यादिना च ब्रह्मणोऽत्यन्तभिन्नचिदचित्सर्वार्थज्ञातृनिन्दापूर्वकं सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वेन तदभिन्नत्वात्, "इदं सर्वं यदयमात्मेति" चिदचिद्वस्तुनोर्ब्रह्मणाऽभेदमुपदिश्य, दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्चोपासनोपकरणभूतकरणनियमनं च सामान्यतोऽभिधाय, "स यथार्द्रेन्धनास्त" इत्यादिना "स यथा सर्वासामपाम्" इत्यादिना च पुनरुपास्यलक्षणं सर्वविश्वकारणत्वरूपं करणनिवहनियमनं च विस्तरत उक्त्वा, "स यथा सैन्धवश्चिदुदके प्रास्त" इत्यादिना मोक्षोपायप्रवृत्तिप्रोत्साहनाय स्वनियम्यभूतजीवात्मतयावस्थितस्य परमात्मनो व्यापकत्वम्। उत्तरमैत्रेयीब्राह्मणे च "स यथा सैन्धवघन" इत्यादिना जीवात्मतया तदभेदेनावस्थितस्य परमात्मनोऽपरिच्छिन्नज्ञानैकस्वरूपत्वमुपपाद्य, "एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति" इत्यनेन च तमनुपासीनस्य जीवस्य संसारं "न प्रेत्य संज्ञास्ति" इत्यनेन च तमुपासीनस्य मोक्षं चाभिधाय, पुनरपि "यत्र हि द्वैतमिव भवति" इत्यादिना च विनष्टसर्वाज्ञानस्य ध्रुवस्मृतिमतो निखिलविश्वस्य ब्रह्मात्मकतया ब्रह्माभिन्नं सर्वं वस्तु पश्यतो ब्रह्मभिन्नवस्त्वन्तराभावेन भेददर्शनं निराकृत्य, "येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्" इत्यनेन च जीवो येन स्वस्मिन्नात्मतयावस्थितेन परमात्मना बोधितः सन्निदं सर्वं विजानाति, तं केन विजानीयान्न केनापीति तस्य दुर्ज्ञेयतामापाद्य, "विज्ञातारमरे केन विजानीयात्" इति सर्वविज्ञातारं सर्वजगदेककारणभूतं पुरुषोत्तममुपक्रमोक्तात् तदुपासनादृते केन विजानीयान्न केनापीति तदुपासनमेवामृतत्वोपायः परमात्मप्राप्तिरेवामृतत्वमित्युपसंहृतम्। अतः परमात्मैवात्र

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

प्रकरणे निर्दिश्यते। स एव निखिलविश्वकारणम्, न तन्त्रसिद्धः पुरुषस्तदधिष्ठिता प्रकृतिर्वेति स्थितम् ॥२२॥

इत्थं निरीश्वरसांख्यमतं निराकृत्य सेश्वरं तन्निराकुर्वता जगत्कारणत्वप्रतिपादकवाक्यजातं सर्वज्ञे परब्रह्मणि श्रीपुरुषोत्तमे समत्वे तु कामेनेदमारभ्यते।

ननु ब्रह्मैव जगत्कारणम्, प्रधानमित्युक्तेऽपि तत् किं जगतो निमित्तकारणमात्रमुतोपादानकारणमपीति संशये निमित्तमात्रमेवेति। कुतः? "स ईक्षाञ्चक्रे", "तदैक्षत", "स ऐक्षत" इत्यादिश्रुत्युक्तेक्षापूर्वककर्तृत्वस्य लोके निमित्तकारणेषु कुलालसुवर्णकारादिष्विव निमित्तमात्र एव सम्भवात्। कार्यकारणयोश्च सारूप्यदर्शनाद् ब्रह्मणोऽपरिणामितया तदधिष्ठितेनाचेतनेन कार्यसधर्मेण परिणामिना प्रदानोपादानेन भाव्यम्।

"निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्।
विकारजननीमज्ञामष्टरूपामजां ध्रुवाम्॥
ध्यायतेऽध्यासिता तेन तन्यते प्रेरिता पुनः।
सूयते पुरुषार्थं च तेनैवाधिष्ठिता जगत्"॥
"गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी" ॥इत्यादिश्रुतेः।
"अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्",
"मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्"।इति।

इति।

"मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्।
निमित्तमात्रमेवासौ सृष्टानां सर्गकर्मणि॥
प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः"॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्निमित्तोपादानयोर्मृत्कुलालादिवद्भेदप्रतिपादनाच्च। कार्यसिद्धेश्च लोकेऽनेककारकसापेक्षत्वदर्शनाच्च। अतो निमित्तमात्रमेव ब्रह्म, तदधिष्ठितं प्रधानमेवोपादानमिति प्राप्ते राद्धान्तः—

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्॥१।४।२३॥

चकारो निमित्तसमुच्चयार्थः। प्रकृतिरुपादानं निमित्तं च ब्रह्मैव। कुतः? 'प्रतिज्ञा' इति। प्रतिज्ञा च दृष्टान्तश्च तयोरनुपरोधात् सामञ्जस्यात्। प्रतिज्ञा च "उत तमादेशमप्राक्षो

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्" इत्युपादानकारणविज्ञानेन सर्वकार्यविज्ञान-विषया। कार्यस्य तदनतिरिक्तत्वात्। दृष्टान्तोऽपि "यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात्" इत्यादिरूप उपादानकारणविज्ञानेन सर्वकार्यविज्ञानगोचर एव। ब्रह्मणो निमित्तमात्रत्वे तु कुलालादिज्ञानेन मृण्मयाज्ञानेन, च तज्ज्ञानेन सर्वकार्यविज्ञानं न स्यादेवेति तयोर्बाध एव स्यात्।

यत् पुनरुक्तमीक्षापूर्वकर्तृत्वस्य लोके कुलालादाविव निमित्तमात्र एव सम्भवादिति, तत्रोच्यते, न लोकवदिहापि भाव्यम्। "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्", "एकमेव" इति सृष्टेः प्रागेकत्वावधारणादद्वितीयपदेनाधिष्ठात्रन्तराभावज्ञापनाच्च। "उत तमादेशमप्राक्षः" इत्यत्रापि निमित्तोपादानयोरैक्यस्य प्रतीयमानत्वाच्च।

तथा हि, आदिश्यतेऽत्यादेशः। बाहुलकात् कर्तरि घञ्। यद्वा, भावार्थघञन्तादादेशशब्दादर्श आद्यच्। उभयत्रापि प्रशासितृत्वार्थिकरणत्वमेवादेशशब्दस्य युक्तम्। तथा च "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्", "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि," "प्रशासितारं सर्वेषाम्" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्याम्, आदेशशब्देन प्रशासनरूपव्यापाराश्रयः कर्ता विवक्षितः। तमादेशमादेष्टारमधिष्ठातारमप्राक्षः, येनादेष्ट्राधिष्ठात्रा श्रुतेनाश्रुतं सर्वं श्रुतं भवतीति।

किञ्च, ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते", "जन्माद्यस्य यतः", "यतः सर्वाणि भूतानि भवन्ति" इत्यादिश्रुतिस्मृतिसूत्रेषु "जनिकर्तुः प्रकृतिः" इति सूत्रेण प्रकृत्यर्थविहितपञ्चम्याः प्रामाण्यात्।

ननु च वृत्तौ "पुत्रात् प्रमोदो जायते" इत्यनुपादानेऽपि पञ्चमीग्रहण उपादानस्यैवापादानसंज्ञा स्यात्, प्रत्यासन्नत्वात्। नेतरस्य, प्रकृतिग्रहणात् कारणमात्रस्य भवतीति प्रकृतिपदानुपादानेऽस्यापादानसंज्ञासिद्ध्यर्थमित्युक्तत्वात्। महाभाष्यकृद्भिरपि, "अयमपि प्रयोगः शक्यो वक्तुं गोलोमभ्यो दूर्वा जायन्ते, अद्यात्रामन्त्रिताभ्यः" इत्यादिना दूर्वादीन् प्रत्यवधित्वात्। कैयटेऽपि, अपक्रमणावधित्वे लोमादिषु कार्यप्रतीतिर्न सम्भवतीत्याशङ्क्य बिलानि क्रामतो दीर्घभोगस्य भोगिनोऽवच्छिन्नतया तत्रोपलब्धिवत् कार्यस्यापि दूर्वादेस्तत्रोपलब्धिरित्यवधित्वस्यैव तत्रोपपादित्वात्।

अत उपादान एव "जनिकर्तुः" इत्यनेन पञ्चमीति न नियमोऽन्यत्रापि सम्भवादिति चेन्न, कारणमात्रार्थकत्वेऽप्युपादानपरत्वाभ्युपगमात्। छागपशुन्यायेन यथा "पशुना यजेत्" इत्यत्र पशुपदस्य पशुमात्रवाचकत्वेऽपि छागस्य वपाया इति शेषात् पशुविशेषपरत्वम्। तद्वत् प्रकृतेऽप्यनुसन्धेयम्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न चोक्तन्यायविरोधोऽत्र, निश्चयौपयिकवाक्यशेषाभावात्, इति शङ्क्यम्, "आत्मन आकाशः सम्भूतः" इत्यादावुपादाने पञ्चम्यां "सच्च त्यच्चाभवत्" इति वाक्यशेषेण "सोऽकामयत बहु स्याम्" इत्यतच्छाखान्तरस्थवाक्येन प्रतीतसामानाधिकरण्यस्य नियामकत्वात्।

अपि च, ब्रह्मण उपादानत्वाभावे कार्ये व्याप्त्यभावात् तस्य परिच्छिन्नत्वापत्तिरप्यावश्यकी।

एतुदुक्तं भवति— कारणत्वं नाम कार्योत्पत्तिप्राक्कालिकमियत्तासम्बन्धाश्रयत्वम्।

तद् द्विविधम्, निमित्तोपादानभेदात्।

तत्र निमित्तत्वं नाम कार्योत्पत्त्यनुकूलज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वे सति तद्व्यापाराश्रयत्वम्।

व्यापाराश्रयत्वं च स्वस्वानादिकर्मसंस्कारवशीभूतात्यन्तसंकुचितभोगानर्हज्ञानशक्तिधर्मकाणां चेतनानां फलभोगार्हज्ञानप्रकाशनतत्तत्कर्मानन्ततत्तत्कर्मफलतत्तद्भोगकरणैः सह संयोजयितृत्वम्। परमते तु तत्त्वं दुर्घटम्, कार्यस्य कल्पितत्वाङ्गीकारेण कुलालवदुपादानगोचरप्रयत्नचिकीर्षादिमत्त्वासम्भवात्।

न हि कल्पितशुक्तिरूप्यादिकं प्रति भ्रान्तस्यान्यस्य वा कर्तृत्वं प्रामाणिकम्।

न च रूप्यादौ साक्ष्येव कर्ता, न ह्यदर्शनमात्रेण कर्त्रपलापो वक्तुं शक्यः, त्वन्मते सर्वज्ञस्य कर्तुरपलापापत्तेरिति वाच्यम्, इदमर्थावच्छिन्नस्येदमाकारवृत्त्यवच्छिन्नस्येव त्वदभिमतस्य साक्षिण इच्छाद्यभावे कर्तृत्वासम्भवात्। सर्वज्ञे कर्तरि श्रुत्यादेरिव शुक्तिरूप्यादिकर्तरि प्रमाणस्याभावात्। न हि "नामरूपे व्याकरवाणि" इति श्रुत्युक्तेश्वरस्येव शुक्तिरूप्यं करवाणीति कस्याप्यनुभवो दृश्यते।

न च भ्रान्तवदध्यासद्रष्टृत्वम्, भ्रान्तस्य प्रेक्षापूर्वकमारोपितकर्तृत्वाभावात्।

न च मायाविवद् व्यामोहकत्वम्, व्यामोहनीयानामपि कल्पितत्वेन तद्दर्शने परेशस्य भ्रान्तत्वापत्तेः। न ह्यैन्द्रजालिकः कल्पितान् मोहयति। किञ्च, जन्मादिसूत्रेऽर्थलब्धसार्वज्ञ्यस्फोरणार्थं शास्त्रयोनिसूत्रमिति त्वन्मतस्य भङ्गापत्तेः। अध्यस्तदृष्टव्यामोहकस्य सार्वज्ञ्यासम्भवात्। न च करवाणीति सङ्कल्पपूर्वकं कर्तृत्वं मायिन्यप्यस्तीति वाच्यम्, कल्पितपदार्थकर्तृत्वाभावेऽपि प्रतारकस्य मायिनः करवाणि करोमीत्युक्तिसम्भवेऽपि परमाप्तस्य परमेश्वरस्य वास्तवकर्तृत्वं विना तथोक्त्यसम्भवादित्यलं कुतर्कोच्छेदैः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अथ किमुपादानस्य लक्षणमित्यपेक्षायामाहुरेके, भ्रमाधिष्ठानत्वं तत्त्वम्, इति चेन्न, उपादाने मृदादौ भ्रमाधिष्ठानत्वस्य भ्रमाधिष्ठाने च शुक्त्यादावुपादानस्य च व्यवहारादर्शनात्। मृद्भानेन घटादिबाधादर्शनात्। पारिभाषिकोपादानत्वस्य चानुपादानत्वे पर्यवसानात्।

नन्वसत्यरूपान्तरापत्तिर्विवर्तः, सत्यरूपान्तरापत्तिस्तु परिणामः, रूपान्तरापत्तिमात्रमुपादानत्वम्। तच्च ब्रह्मणो विवर्तरूपविशेषेणापि सूपपन्नम्। निर्विकारश्रुतिस्तु तात्त्विकविकाराभावाभिप्रायिका। ब्रह्म चाज्ञानप्रपञ्चरूपेण विवर्त इत्यज्ञानमपि परिणामितयोपादानान्तर्गतरूप्यमपि शुक्तिविवर्तत्वादज्ञानपरिणामत्वाच्चोभयोपादानकमिति चेन्न, त्वयापि मिथ्याभूतस्य मिथ्याभूतमेवोपादानमन्वेषणीयम्। सत्यत्वे कार्यस्यापि कारणस्वभावतया सत्यत्वप्रसङ्ग इति वदता सत्यस्यासत्यरूपतापत्तेर्निषेधात्, स्वभावत्यागप्रसङ्गाच्च।

किञ्च, सत्यस्यासत्यरूपतापत्तौ सदापत्तियोग्यतारूपधर्मोऽवश्यं स्वीकार्यः, सर्वसामर्थ्यशून्यस्य तत्त्वत्वासम्भवात्, अतिप्रसङ्गाच्च। तथात्वे च निर्विशेषप्रतिज्ञाभङ्गात्।

नापि रूपान्तराभेदधीविषयत्वमुपादानत्वमिति लक्षणं सम्भाव्यम्, तत्त्वंपदार्थयोः क्षीरनीरयोः खण्डगोत्वयोश्चोपादानोपादेयभावप्रसङ्गात्।

न च कार्याभेदधीविषयत्वमुपादानत्वमिति वक्तुं योग्यम्, सदृशे वस्तुनि सन्निहिते निमित्तेऽपि कार्याभेदभ्रमसम्भवेनातिव्याप्तेः।

ननु मायोपादानमीश्वरो निमित्तं शुद्धं ब्रह्माधिष्ठानमिति चेन्न, अभिन्ननिमित्तोपादानासिद्ध्या त्वन्मते तदर्थस्यैतदधिकरणस्यैव बाधापत्तेरिति।

किञ्च, त्वन्मते ब्रह्मण उपादानत्वप्रतिपादनं प्रामादिकमेव, भ्रमाधिष्ठाने शुक्त्यादावभवदिति प्रयोगाभावात्। तत्प्रयोगविषयबहुभवनरूपोपादानताया ब्रह्मणस्तैरनभ्युपगमात्। न च शुक्तौ रूप्यस्यानुपादानत्वाच्छुक्तौ रूप्यमभवदिति व्यवहारभावो युक्त इति वाच्यम्, इदं रूप्यमित्यत्र रूप्याभिन्नतया प्रतीतस्येदमर्थस्य रूप्योपादानतया त्वदभिमतस्येदं रूप्यसम्भवदिति व्यवहाराविषयत्वात्।

किञ्च, सृष्टेः प्रागहमर्थाभावेनोत्तमपुरुषप्रयोगानुपपत्तेः।

न चाविद्यापरिणामविशिष्टेऽहमिति प्रयोगसम्भवेनोत्तमपुरुषोपपत्तिः सूपपन्नेति वाच्यम्, उक्तसङ्कल्पात् प्रागविद्यापरिणामाभावात्।

अयं भावः— सङ्कल्पात् प्रागविद्यापरिणामोऽस्ति न वेति वक्तव्यम्?

नाद्यः, "एकमेवाद्वितीयम्" इति श्रुतिविरोधात्।

नान्त्यः, उक्तोत्तमपुरुषप्रयोगासम्भवात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

किञ्च, "तदात्मानं स्वयमकुरुत" इति श्रुतिविरोधात्। अन्यथा "अकुरुत" इति वाक्योक्त्ययोगात्। विवर्ताधिष्ठान इदमर्थ आत्मानं रूप्यात्मनाकुरुतेति व्यवहारादर्शनात्।

किञ्च, "तद्भूतयोनिम्" इति श्रुतिविरोधः। इदमर्थे रूप्याद्यधिष्ठाने योनिशब्दाप्रयोगात्। "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति" सहेतुकसामानाधिकरण्यश्रुतिबाधश्च।

न च स्थाणुरेव चोर इतिवद्बाधितसमानाधिकरणत्वाङ्गीकारान्न बाध इति वाच्यम्, स्थाणुपुरुषयोरुपादानोपादेयत्वाभावेन दृष्टान्तासम्भवादिति संक्षेपः।

केचित् तु चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मोपादानम्। तथा चोपादानश्रुतीनां स्वार्थे प्रामाण्यान्न कोऽपि दोषः।

न च विशिष्टस्योपादानत्वे परिणामोऽवश्यम्भावी, तथात्वे च निर्विकारश्रुतिव्याकोपादसामञ्जस्यमिति वाच्यम्, विकारस्य विशेषणगतत्वात्। निर्विकारश्रुतीनां विशेष्यपरत्वान्नोक्तदोषलेशसम्बन्धावकाश इत्याहुस्तन्न सम्भवति।

तथा हि, विशिष्टस्य ब्रह्मत्वं भवतामभिप्रेतं न वेति।

आद्ये, भवता "अंशो नाना" इति वक्ष्यमाणसूत्रभाष्ये विशेषणस्यांशत्वाङ्गीकारेणांशतः परिणामापत्तेर्दुवारत्वात्, निर्विकारश्रुतिबाधस्य तादवस्थ्याच्चासम्भवः।

द्वितीये, ब्रह्मोपादानत्वप्रतिज्ञाभङ्गात्। शुद्धविशिष्टयोर्भेदापत्त्या परमतप्रवेशाच्च, विशिष्टाभ्युपगमबाधाच्चासम्भव एव।

किञ्च, विशिष्टब्रह्मणो मुक्तगम्यत्वं भवतामभिप्रेतं न वा।

नाद्यः, विकारिणो मुक्तोपसृप्यत्वे मुक्तावपि सविकारत्वापत्तेर्महाननिष्टः।

द्वितीये, किञ्च मुक्तगम्यं ब्रह्मेति वक्तव्यम्। न तावद्विशेषशून्यम्। मायावादमतप्रवेशात्, अनभ्युपगमाच्च। गत्यन्तराभावाच्चासम्भव एव तस्माद्विशिष्टब्रह्मोपादानवादो महादोषवत्त्वादसम्भव एवेति संक्षेपः।

अन्ये च ब्रह्म जगतो निमित्तकारणमेव, नोपादानकारणमित्याहुः। तत् सूत्रकारेणैव खण्डितम्, श्रुतिस्मृतिविरोधात्, इत्युपरम्यते।

वस्तुतस्तु कार्याकारभजनार्हशक्तिमत्त्वे सति तदवस्थापत्तियोग्यत्वमुपादानत्वमिति। क्षेत्रक्षेत्रज्ञक्षराक्षरादिपदार्थभूतस्वस्वाभाविकसूक्ष्मावस्थापन्नानां नानाशक्तीनां तत्तद्गतसूक्ष्मसद्रूपकार्याणां च स्वाभाविकानां स्वान्वितानां स्थूलतया प्रकाशकत्वमित्यर्थः।

Vidya Niwaṣ Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

प्रकृतमनुसरामः। एवं ब्रह्मण एव जगतो निमित्तोपादानत्वे निश्चिते "विकारजननी", "गौरनाद्यन्तवती" इत्यादिश्रुतिभिः सूक्ष्माचिच्छक्तिकं ब्रह्मैव तत्तच्छब्दैरभिधीयते, ब्रह्मणः सर्वात्मतया सर्वशब्दवाच्यत्वात्। स्थूलसूक्ष्मावस्थस्य सर्वस्य चिदचिद्वस्तुनश्च तदात्मकत्वेन तदभिन्नत्वात्। "सर्वं खल्विदं ब्रह्म", "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" इत्यादिश्रुतेः।

यत् तूक्तम्— "लोके कार्यस्यानेककारकसाध्यत्वदर्शनादिति", तदपि न, सर्वाचिन्त्यानन्तशक्तेर्ब्रह्मणो जगन्निर्माणे कारकान्तरनिरपेक्षत्वात्।

इतश्च ब्रह्मैव निमित्तमुपादानं च ॥२३॥

अभिध्योपदेशात् ॥१।४।२४॥

अभिध्या सङ्कल्पः। "सोऽकामयत", "बहु स्यां प्रजायेय", "तदैक्षत बहु स्याम्" इति विश्वस्रष्टुर्ब्रह्मणः स्वस्यैवाभिव्यक्तनामरूपजगदात्मना बहुभवनसङ्कल्पोपदेशात् "तदैक्षत" इति स्रष्टृत्वं, "बहु स्याम्" इत्युपादानत्वमिति विवेकः ॥२४॥

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥१।४।२५॥

चशब्दोऽवधारणे। "किंस्विद्वनं क उ स वृक्ष आसीद्यतो द्यावापृथिवी निसृतक्षुर्मनीषिणो मनसा पृच्छ्यते एतद्यदध्यतिष्ठद् भुवनानि धारयन्" इति जगदुपादाननिमित्तताप्रश्ने "ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष आसीद्यतो द्यावापृथिवी निसृतक्षुर्मनीषिणो मनसा विब्रवीमि नो ब्रह्माध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन्" इति साक्षादुभयं निमित्तत्वमुपादानत्वं च ब्रह्मण आम्नायते। अतस्तदेवोभयरूपम् ॥२५॥

इतश्चोभयरूपं ब्रह्म,

आत्मकृतेः परिणामात् ॥१।४।२६॥

लोके हि कृतिमान् कर्ता। कृतिविषयो मृदादिरुपादानमिति व्यवस्था।

प्रकृते चात्मनः कृतिमत्त्वं कृतिविषयत्वं चोभयं श्रूयते। "तदात्मानं स्वयमकुरुत" इति। 'आत्मानम्' इति द्वितीयया कृतिविषयत्वं स्वयमिति कृतिमत्त्वम्।

एवं च ब्रह्मैव निमित्तमुपादानं च। कुतः? आत्मकृतेः। आत्मसम्बन्धिनी कृतिरात्मकृतिः। सम्बन्धो विषयविषयिभावः। कृतिः करणम्। तस्मादित्यर्थः। तत्राव्याकृतरूपेण कर्तृत्वम्। व्यक्तनामरूपत्वेन च कर्मत्वम्। कार्यकारणयोस्तादात्म्यात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

नन्वात्मनः कर्तृत्वेन पूर्वसिद्धस्य कथं पुनः कृतिकर्मत्वमत आह, परिणामादिति। परिणामो द्विविधः, स्वरूपपरिणामः, शक्तिविक्षेपलक्षणपरिणामश्च।

तत्राद्यो ब्रह्मानधिष्ठितस्वतन्त्रप्रकृतिस्वरूपपरिणामवादोऽयं सांख्यानां सिद्धान्तः।

द्वितीयश्चौपनिषदानाम्। तथा च सर्वज्ञत्वसर्वाचिन्त्यानन्तशक्त्यादिनिलयः परब्रह्मभूतः श्रीपुरुषोत्तमः स्वात्मकस्वाधिष्ठितनिजशक्तिविक्षेपेण जगदाकारं स्वात्मानं परिणमयति। यथाऽप्रच्युतस्वरूपादिभ्य एवाकाशोर्णनाभ्यादिभ्यः शब्दवाय्वोस्तत्त्वादेश्च जन्मादिकम्, च्युतस्वरूपान्मनसः कामक्रोधलोभमोहादीनां परस्परविलक्षणानां समुद्रादूर्मीणां चोद्भवनं प्रत्यक्षागमादिमानसिद्धम्, तेषां तादृशापरिमितशक्तियोगादेव। एवमचिन्त्यानन्तस्वाभाविकशक्तियोगाद्ब्रह्मणोऽपि निर्विकारादप्रच्युतस्वरूपाज्जगज्जन्मादिकं बोध्यम्।

"परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च।
विचित्रशक्तिः पुरुषः पुराणो
न चान्येषां शक्तयस्तादृशाः स्युः"॥ इत्यादिश्रुतेः।
"शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः।
शक्तयो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः।
भवन्ति तपतां श्रेष्ठ पाचकस्य यथोष्णता"॥ इत्यादिस्मृतेः।

न च शक्तिविक्षेपोपसंहारवादे किं प्रमाणमिति वाच्यम्, 'यथोर्णनाभिः' इत्याद्युपपत्तिसहकृतश्रुतेः।

"प्रधानं पुरुषं चापि प्रविश्यात्मेच्छया हरिः। क्षोभयामास",

इति विक्षेपपर्यायक्षोभशब्दप्रयोगस्मृतेश्च मानत्वात्। किञ्च,

"प्रसार्य च यथाङ्गानि कूर्मः संहरते पुनः।
तद्वद्भूतानि भूतात्मा सृष्टानि ग्रसते पुनः"॥

इति भारते दृष्टान्तोपपत्तिपूर्वकभीमवाक्याच्च।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

शक्तिविक्षेपपरिणामानङ्गीकारे ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वनिरतिशयानन्दत्वादिकं विरुध्येत। अज्ञत्वासुखित्वकर्मवश्यत्वादिकं च प्रसज्येत।

विवर्तवादे च प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरसम्भव एव। सर्वस्य कार्यस्य भ्रान्तिमात्रत्वाङ्गीकारात् कस्य ज्ञानं स्यात्।

किञ्च, भ्रान्तिविषयकं ज्ञानं भ्रान्तिरूपमेव स्यात्। तथा च भ्रान्तजल्पितमेव श्रुतिवाक्यं स्यात्, बौद्धमताविशेषापत्तेश्च।

अपि च, यथा परिणामदृष्टान्तानां मृद्विज्ञानेन घटशरावादिकार्याणां सुवर्णज्ञानेन कटककुण्डलादीनां श्रुत्युपात्तत्वशुक्तिज्ञानेन रजतजातस्य रज्जुज्ञानात् सर्पज्ञानसम्भवः। न तथा विवर्तदृष्टान्तानां शुक्तिरजतरज्जुसर्पादीनां श्रुत्युपात्तत्वम्। शुक्तिज्ञानेन रजतजातस्य रज्जुज्ञानेन सर्पजातस्य वा ज्ञानं च दृष्टं श्रुतमुपपन्नं वा। कार्यस्य सत्यत्वाङ्गीकारे चाद्वैतसिद्धान्तो दत्ततिलाञ्जलिः स्यात्।

तस्माद्विवर्तवादो हि श्रुतिप्रतिज्ञादृष्टान्तविरुद्धत्वादुपेक्षणीयो विवेकिभिः ॥२६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥१।४।२७॥

इतश्चोपादानमपि ब्रह्म। हिर्हेतौ। यस्मात् सर्वस्य कार्यस्य परमात्मा योनित्वेन गीयते। "यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः" इति। "कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्" इति च। "एष योनिः सर्वस्य" इति च। योनिशब्दस्य चोपादाने शक्तिः सुप्रसिद्धा पृथिवीयोनिरोषधिवनस्पतीनामित्यादौ ॥२७ ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥१।४।२८॥

एतेन समन्वयाध्यायोक्ताधिकरणसमुदायेन सर्वेऽप्युक्तानुक्तकारणप्रतिपादनपरा वेदान्ता व्याख्याताः। भवन्तीति शेषः।

व्याख्याता इति पदाभ्यासोऽध्यायसमाप्तिं द्योतयति।

तस्मात् सर्वज्ञानशक्तिबलैश्वर्याद्यनन्तगुणादिनिलये निःशेषदोषगन्धाघ्रातसीम्नि परब्रह्मणि श्रीपुरुषोत्तमे वेदान्तानां समन्वय इति सिद्धम्।

यदि सर्वज्ञानशक्त्याद्याश्रयः परब्रह्मभूतो मुकुन्दाख्यो जगद्धेतुर्न स्यात्, तर्हि प्रतिनियतदेशकालादिक्रिया, तत्फलादिसिद्धिर्न स्यात्। प्रतिनियतकालं कोकिलाद्युत्पत्तिः, प्रति-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

नियतकालमम्बुदादिगर्जनादिः, प्रतिनियतब्राह्मणादिवर्णाश्रमक्रियादिः, प्रतिनियतस्वर्गादि-सुखं नरकादिदुःखं च न स्यात्।

किञ्च, मनसाप्यतर्क्यरचनस्य जगतस्तदल्पैकदेशवृत्तिविविधनाडीजालादिसन्निवेशविशिष्टशरीरस्य चोत्पत्तिर्न स्यात्, इत्यादिकाः शास्त्रैकमूलानुकूलतर्काश्चात्रानुसन्धेयाः ॥२८॥

गुणैकनिलयो देवः सर्ववेदसमन्वितः।
पायाच्छ्रीमन्मुकुन्दो नः श्रीनिम्बार्कपदाश्रितान् ॥

॥ इति श्रीसनकसम्प्रदायप्रवर्तकाद्याचार्यश्रीनिम्बार्कमतानुयायिश्रीमन्मुकुन्दचरणारुण-पद्ममकरन्दभृङ्गेण श्रीकेशवकाश्मीरिभट्टेन विरचितायां वेदान्तकौस्तुभप्रभाख्यायां ब्रह्मसूत्रवृत्तौ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादविवृत्तिः समाप्ता॥

॥ समाप्तश्चात्र प्रथमाध्यायः॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादः

[१]एवं प्रथमाध्याये वेदानां निखिलदोषस्पृष्टमाहात्म्यसीम्न्यचिन्त्यानन्तयावदात्मवृत्तिस्वाभाविकासंख्येयसार्वज्ञ्यादिसद्गुणार्णवेऽनन्ताचिन्त्यशक्तौ जगत्कारणे परब्रह्मणि श्रीवासुदेवे भगवति समन्वय उक्तः। इदानीमुक्तसमन्वयस्य सांख्यादिस्मृतियुक्तिभिर्विरोध परिहाराय प्रधानादिवादानां युक्त्याभासत्वदर्शनाय प्रतिवेदान्तं सृष्ट्यादिप्रक्रियाया एकविधत्वदर्शनाय च द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते। तत्र प्रथमं तावत् स्मृत्यविरोधो निरूप्यते भगवता सूत्रकारेण—

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥२।१।१॥

पूर्वत्र ब्रह्मणोऽन्यप्रमाणागोचरतया वेदैकवेद्यत्वं निर्णीतम्, "अतीन्द्रयत्वान्नेन्द्रियाणि नानुमानम्" इति श्रुतेः।

एवं श्रुत्यर्थस्याप्तप्रणीततदुपबृंहणौपयिकस्मृतिं विना दुर्ज्ञेयत्वादल्पश्रुतानां मन्दमतीनां तन्निश्चयानुपपत्तेश्च स्मृतयोऽप्यवश्यमपेक्षिताः। तत्र च श्रुत्युपबृंहणाय सांख्यादिस्मृतिर्ग्राह्या, मन्वादिस्मृतिर्वेति विषये पूर्वपक्षमाह— **स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग** इति चेदिति। मन्वादिस्मृतीनां स्वर्गाद्यभ्युदयफलकाग्निहोत्रज्योतिष्टोमादिनित्यनैमित्तिकादिधर्मप्रतिपादने सावकाशतया कृतार्थत्वात्, "ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति, जायमानं च पश्येत्" इति शास्त्रसंस्तुत्यमहर्षिप्रणीतायाः "अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः," "न दृष्टात् तत्सिद्धिर्निवृत्तेऽप्यनुवृत्तिदर्शनात्," "विमुक्तमोक्षार्थं स्वार्थं वा प्रधानस्य," "अचेतनत्वेऽपि क्षीरवच्चेष्टितं प्रधानस्य" इत्यादिसांख्यस्मृतेः केवलपरतत्त्वप्रतिपादनपरत्वात् तदनुसारेणैव वेदान्तशास्त्रमपि व्याख्येयम्। अन्यथा तस्या अन्यत्र निरवकाशतया बाधरूपदोषापत्तेः। "सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशं बलीयः" इति न्यायात्।

इत्येवं प्राप्ते राद्धान्तः— "नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्" इति। नेति पूर्वपक्षनिषेधपरः। पूर्वपक्षोक्तिर्न युक्ता। कुतः? अन्यासां मन्वादिस्मृतीनां ब्रह्मैककारणत्वप्रतिपादिकानां श्रुतिमूलकानामनवकाशत्वरूपदोषापत्तेर्बाधप्रसङ्गात्। तथा चाह भगवान् मनुः—

"महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत् तमोनुदः।
सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः" ॥

---

१. पं. ८, १० (नवम्बर १, १८७३) १३८-१५०.

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

"अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत्"। इति।

आपस्तम्बश्च—

"पूः प्राणिनः सर्व एव गुहाशयस्य अहन्यमानस्य विकल्मषस्य।
तस्मात् कायाः प्रभवन्ति सर्वे स मूलं शाश्वतिकः स नित्यः"॥ इत्यादि।

भारते च—

"नारायणो जगन्मूर्तिरनन्तात्मा सनातनः।
तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम"॥

तत्रैव राजधर्मे युधिष्ठिरः—

"योनिस्त्वमस्य प्रलयश्च कृष्ण त्वमेवेदं सृजसि विश्वमग्रे।
विश्वं चेदं त्वद्वशे विश्वयोने नमोऽस्तु ते शार्ङ्गचक्रासिपाणे"॥ इत्यादि।

भगवद्गीतायां च—

"अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा"॥

पराशरश्च—

"विष्णोः सकाशादुद्भूतं जगत् तत्रैव संस्थितम्।
स्थितिसंयमकर्तासौ जगतोऽस्य जगच्च सः"॥

इति, एतासां बाधः स्यादित्यर्थः।

ननु तासां धर्मप्रतिपादनेन नैराकाङ्क्ष्यमिति चेन्न, शास्त्रप्रतिपाद्यश्रीपुरुषोत्तमज्ञान-साधनीभूतधर्ममात्रप्रतिपादनेऽपि धर्मसाध्यज्ञानविषयब्रह्मप्रतिपादनभागे बाध्यमाने दोष-तादवस्थ्यात्।

न च कपिलस्मृतिबाधोऽप्ययोग्यः, स्मृतित्वाविशेषात्, इति वाच्यम्, श्रुतिविरुद्धा-यास्तस्या अप्रामाण्यस्येष्टत्वात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तथा सूत्रितं भगवता जैमिनिना— "विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्" इति। अस्यार्थः— श्रुतिस्मृतीनां परस्परविरोधे कस्या बाध इति निर्णयार्थमिदमधिकरणम्। तत्र "औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेत्" इति श्रुतिः। "औदुम्बरीं संवेष्टयित्वा" इति स्मृतिः। यदि स्पर्शाङ्गीकारस्तदा स्मृतिबाधः। यदि सर्ववेष्टनं तदा श्रुतिबाधः। इति प्राप्ते राद्धान्तः— "विरोध" इत्यादि। स्मृतीनां श्रुतिविरोधे सति श्रुतीनामनपेक्षं निरपेक्षतया प्रामाण्यं स्यात्। स्मृतिविरोधोऽत्र न विचारणीय इत्यर्थः। श्रुत्यविरोधे त्वनुमीयते श्रुत्यर्थो येन तदनुमानं स्मृतिरपि प्रमाणम्, न तु श्रुतिविरोधे। श्रुतीनां निरपेक्षतया स्वार्थे प्रामाण्यं स्वत एव। रवेरिव रूपविषये। स्मृतीनां तु तन्मूलत्वाच्छ्रुतिसापेक्षत्वात् तदविरोधे सत्येवेत्यर्थः।

किञ्च, "यद्वै किञ्चन मनुरवदत् तद्भेषजम्" इति श्लाघ्यस्य भगवतो मनोरपि निर्णयरूपं वचनम्—

"या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः।
ताः सर्वा निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः"॥ इति।

तस्माद्वेदविरुद्धानां सांख्यादिस्मृतीनां बाधो न दोषावह औपनिषदानाम्। श्रुतिस्थकपिलशब्देन च हिरण्यगर्भो ग्राह्यः। कनककपिलवर्णत्वात् "ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वा वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै", "हिरण्यगर्भं पश्यति जायमानम्" इत्येतेन समानार्थकत्वाच्च। श्रुतिविरुद्धस्मृतिप्रवर्तकस्त्वग्निवंशजो जीवविशेष एव न कर्दमात्मजः।

"कपिलो वासुदेवाख्यः सांख्यं तत्त्वं जगाद ह।
ब्रह्मादिभ्यश्च देवेभ्यो भृग्वादिभ्यस्तथैव च॥
तथैवासुरये सर्ववेदार्थैरुपबृंहितम्।
सर्ववेदविरुद्धं च कपिलोऽन्यो जगाद ह"॥
"सांख्यमासुरयेऽन्यस्मै कुतर्कपरिबृंहितम्"। इति पाद्मात्।
"कपिलं परमर्षिं च यं प्राहुर्यतयः सदा।
अग्निः स कपिलो नाम सांख्ययोगप्रवर्तकः"॥

इति वनपर्वण्यग्निवंशवर्णनपरमार्कण्डेयवाक्याच्च॥१॥

वेदविरुद्धसांख्यादिस्मृतिबाधो न दोषावह इत्यत्र हेतुमाह—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥२ । १ । २ ॥

इतरेषां मन्वादीनां वेदविदग्रेसराणां स्वयोगमहिम्नातीन्द्रियार्थसाक्षात्कारसमर्थानां वेदस्य प्रधानपरत्वानुपलब्धेश्च सांख्यस्मृतिर्नादर्तव्या ॥२ ॥

एतेनैव योगस्मृतिरपि प्रत्युक्तेत्याह—

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥२ । १ । ३ ॥

अतिदेशरूपमिदं सूत्रम् । तत्त्वं नाम, असादृश्यशङ्कायां सादृश्यप्रतिपादनम् । केयमसादृश्यशङ्केति ।

"त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा सन्निवेश्य"।

इति श्वेताश्वतरोपनिषदि,

"तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम्") इति काठके च।

योगः परमं श्रेयोऽसाधारणहेतुर्ज्ञानस्य साधनतया शिष्टैर्गृहीतः, तत्परमिदं योगशास्त्रम्। तत्र ध्येयोऽपि श्रीपुरुषोत्तम इति सांख्यस्मृतेरसादृश्याद्वेदान्तोपयोगित्वात् तेन वेदान्तोपबृंहणं युक्तमिति मन्दानां शङ्का मा भूदिति सांख्यस्मृतेः सादृश्यं दर्शयन् समाधत्ते— **एतेनेति**। एतेन सांख्यस्मृतिनिरासेन योगस्मृतिरपि निरस्ता बोध्या। समानं सांख्यानामिवात्रापि। परमेश्वरानधिष्ठितस्य प्रधानस्य स्वातन्त्र्येणोपादानत्वप्रतिपादनात्। परमेश्वरस्य निमित्तमात्रत्वाङ्गीकाराच्च। ध्यातुश्चेतनस्याचेतनवर्गस्य च ब्रह्मतादात्म्यानभ्युपगमाच्च। "अथ योगानुशासनम्" इत्यादियोगस्मृतेरपि वेदान्तविरोधस्तुल्य एव। अतो नानया वेदान्तोपबृंहणं युक्तम्; किन्तु तत्रस्थविरुद्धांशस्य निराश एव श्रेयानिति। एवं च सति "त्रिरुन्नतम्" इत्यादौ योगाङ्गत्वेन यदासनाद्यभिधीयते यच्च "तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यम्" इति श्रुतौ सांख्ययोगशब्दाभ्यां ज्ञानं निष्कामकर्म च तत् खलु। तदन्यद्वैदिकमेव। तस्मादुक्तलक्षणं ब्रह्मैव जगत्कारणमिति ॥३ ॥

ननु ब्रह्मकारणवादेऽप्यसम्भवस्तुल्य एव, विप्रतिपत्तिबाहुल्यात्। तथा हि, उपादेयभूतस्य विकारस्योपादानगतधर्मानुविधायित्वनियमो निर्विवादः। दृष्टश्चायं सुवर्णादिविकृतौ कुण्डलादौ ।प्रकृते तु कारणस्य ब्रह्मणश्चेतनत्वशुद्धत्वसर्वज्ञत्वादिधर्मस्याचेतनत्वादि धर्मस्याचेतनत्वाशुद्धत्वाद्यवच्छिन्ने कार्येऽनुवृत्त्यदर्शनात्। अन्यथा कार्यस्यापि चैतन्य-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

साम्येन भोक्तृत्वबोध्यत्वविभागासिद्धेः। आकाशादि कार्यं न चेतनोपादेयम्, अत्यन्तवैलक्षण्यात्। अग्निजलवत्, गोऽश्ववच्च इति प्रयोगात्।

किञ्च, न केवलं प्रत्यक्षादिभिरेव वैलक्षण्यं जगत उपलभ्यते; अपि तु शब्दादपि तथात्वं विलक्षणत्वमवगम्यते। "विज्ञानं चाविज्ञानं च समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः", "अनीशश्चात्मा बध्यते, भोक्तृभावात्" इत्यादेरित्याह—

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्॥२।१।४॥

अस्य कार्यस्य जगतो ब्रह्मविलक्षणात्वान्नेदं जगद्ब्रह्मकार्यं भवितुमर्हति; अपि तु तत्सदृशस्याचेतनस्य प्रधानस्यैव कार्यं भवितुमर्हति। शेषं तूक्तार्थम्॥४।।

नन्वचेतनत्वाभिमतानामपि भूतेन्द्रियाणां क्वचिच्चेतनत्वं श्रूयते। यथा "तं पृथिव्यब्रवीत्", "मृदब्रवीत्", "आपो वा अकामयन्त", "आपोऽब्रुवन्", "तत् तेज ऐक्षत", "ता आप ऐक्षन्त" इति। "ते हे मे प्राणा अहं श्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः", "ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गाये" तीति चेत्, तत्राह—

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्॥२।१।५॥

तुशब्दः शङ्कानिरासार्थः। श्रुत्या पृथिव्यादिशब्दैस्तदभिमानिन्यश्चेतना देवतास्तत्र तत्र व्यपदिश्यन्ते। कुतः? विशेषानुगतिभ्याम्। "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता" इति पृथिव्यादेर्देवताशब्देन विशेषणात्। "एता ह वै देवता अहं श्रेयसे विवदमाना" इति, "ता वा एता देवताः प्राणे निःश्रेयसे विदित्वा" इति च कौषीतकिभिरिन्द्रियाणां देवताशब्देन विशिष्याभिधानाच्च। तथा "अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्", "आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी" इत्यादिषु वागाद्यभिमानित्वेनाग्न्यादीनामनुप्रवेशश्रवणाच्च।

अतो नाचेतनस्य विश्वस्य चेतनं विलक्षणं ब्रह्म कारणम्; अपि तु जगन्न ब्रह्मोपादानकम्, तद्विलक्षणत्वात्। यद्यद्विलक्षणं तन्न तदुपादानकम्। यथा मृद्विलक्षणरुचकादयः।

जगत् प्रधानोपादानकम्, अचेतनत्वादिधर्मवत्त्वेन तत्सादृश्यात्। यदेवं तदेवम्। मृद्विकारघटादिवत्॥५॥

जगद्यदि प्रधानोपादेयं न स्यात्, तर्ह्यचेतनत्वादिधर्मवदपि न स्यादित्यादितर्कसहकृतस्मृत्यनुरोधेन जगतः प्रधानोपादानकत्वं वेदान्ताः प्रतिपादयन्तीत्येवं प्राप्ते राद्धान्तः—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

दृश्यते तु ॥२।१।६॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः। यदुक्तं जगन्न चेतनोपादेयमत्यन्तवैलक्षण्यादित्यादि, तदयुक्तम्, आभासमात्रत्वात्। तथा हि, यत्र यत्रोपादानोपादेयभावस्तत्र सादृश्यमिति व्याप्तिर्न तावन्नियता। यतस्तथात्वं स्यात्। दृश्यते हि विलक्षणयोरपि कार्यकारणभावः। यथा भुक्तादन्नात् केशनखादिरूपस्य विलक्षणस्य, गोमयाच्च वृश्चिकस्य, मक्षिकादिभ्यः कृम्यादेः, द्रव्याद्गुणादेः, शृङ्गाच्छरस्य, दावाग्निदग्धकदलीकाण्डाद्वेत्राङ्कुरस्य, श्वमस्तकोप्त-गोधूमयावनालादेः पलाण्डुलशुनाङ्कुरस्य कार्यस्योत्पत्तेरुपलम्भात्।

किञ्च, कार्यकारणभावे सर्वथा सादृश्यं विवक्षितम्, किञ्चित् सादृश्यं वा?

नाद्यः, कार्यकारणभावस्यैवासिद्धेः। अन्यथा केशनखादावन्नादेर्वृश्चिकादौ च गोमयस्य सादृश्यप्रत्ययापत्तेः।

द्वितीये त्विष्टापत्तिः, सत्तादेर्ब्रह्मधर्मस्याकाशादावपि सत्त्वादाकाशोऽस्तीति प्रत्यक्ष-प्रतीतेः। आकाशादिप्रपञ्चजातं ब्रह्मोपादेयम्, सत्तादिधर्मवत्त्वात्। यन्नैवं तन्नैवम्। अग्नि-सेचनमिव। इत्यनुमानात् सत्प्रतिपक्षत्वं च बोध्यम्। "आत्मन आकाशः सम्भूतः" इत्यादिश्रुतेश्च ॥६॥

ननु यदि विलक्षणयोरपि कार्यकारणभावस्तर्हि द्रव्यान्तरत्वेनोपादाने ब्रह्मण्युत्पत्तेः पूर्वमुपादेयं जगदसदिति प्रसज्येत। असत एवोत्पत्तिः स्यादित्यसत्कार्यवादस्त्वयाङ्गीकृतः स्यादिति चेत्, तत्राह—

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥२।१।७॥

कारणात् कार्यस्य विलक्षणत्व उत्पत्तेः पूर्वमेकत्वावधारणात् कारणे कार्यं न विद्यते। इति चेत्, नैष दोषः, कुतः? प्रतीतकार्यकारणयोः सर्वथा सादृश्यनियमस्य प्रतिषेध-मात्रत्वात्। पूर्वसूत्रे हि कार्यकारणयोः सर्वथा सादृश्यनिगमाभावो विहितः, न तु कारणात् कार्यस्य द्रव्यान्तरत्वमपि। कारणद्रव्यमेव स्वविलक्षणकार्याकारेण परिणमत इत्यङ्गीकृत-त्वात्। कार्यं यथा सत्, तथा "तदनन्यत्वम्" इति सूत्रव्याख्याने वक्ष्यामः ॥७॥

ननु स्यादेतत्। मृद्घटयोरिव सुवर्णकुण्डलयोरिव च कार्यकारणयोर्द्रव्यैक्यम्। तथापि कार्यस्य जगत उपादाने ब्रह्मणि प्रलयवेलायां सत्त्वात् कार्यगताः सर्वेऽपि धर्मा अचेतनत्वपरिच्छिन्नत्वाशुद्धत्वाज्ञत्वकर्मवश्यत्वादयो ब्रह्मण्येव प्रसज्येरन्। तदा तेन तस्या-भेदात्। तथा सति "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म", "अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युः", "यः सर्वज्ञःस सर्ववित्", इत्याद्युपनिषद्वाक्यानामसामञ्जस्यं स्यादिति पुनराक्षिपति—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अपीतौ तद्वत् प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥२।१।८॥

जगतो ब्रह्मोपादानकत्वे, अपीतौ प्रलये, तद्वत् कार्यस्येव, ब्रह्मणोऽप्यचेतनत्वादि-प्राप्तेः प्रसङ्गादसमञ्जसं वेदान्तवाक्यम्। अपीताविति सृष्ट्यादिप्रदर्शनार्थः। तत्पूर्वकत्वात् सृष्ट्यादेः ॥८॥

उत्पत्तावपि ब्रह्मणस्तद्धर्मापत्तिरित्यत्रोत्तरमाह—

न तु दृष्टान्तभावात् ॥२।१।९॥

तुशब्दः प्रसक्तस्यासम्भाव्यत्वद्योतकः। नैव तद्वत् प्रसङ्ग। कुतः? एकस्यैव कार्य-कारणावस्थाद्वयान्वयेऽपि कारणस्य शुद्धतयावस्थितौ दृष्टान्तस्य भावाद्विद्यमानत्वात्। यथा, एक एव सुवर्णपिण्डः कार्यावस्थायां स्वपरिणामभूतकटककुण्डलाद्यात्मनावस्थितः। पुनस्तेषां शक्त्यात्मना स्वस्मिन्नप्यये च न तद्धर्मैः स्वयं संस्पृश्यते, शक्तिधर्माणां शक्तिगतत्वनियमात्। यथा वा, मृत्पिण्डः स्वपरिणतघटादिधर्मैः, यथा च पृथ्वी स्वविकारचतुर्विधभूतयामधर्मैर्न संस्पृश्यते। एवं ब्रह्मापि कार्यावस्थायां व्यक्तनामरूपचिदचिदात्मकजगदाकारेण स्थितमपि न तद्धर्मैः संस्पृश्यते। अचिन्त्यानन्तशक्तिमत्तया निरतिशयानन्दैकस्वभावतया च तद्विलक्षणत्वात्। पुनस्तस्मिंस्तस्याप्यये च ब्रह्मशक्तिधर्माः परिच्छिन्नत्वाद्यत्वकर्मवश्यत्वादयो ब्रह्मशक्तिभूतचिदचिद्वस्तुगता एव स्युरिति नासङ्गे शुद्धे ब्रह्मणि तेषां प्रसङ्ग इत्यतो न किञ्चिदसमञ्जसम् ॥९॥

किञ्च, त्वत्संभावितदोषास्त्वदभिमते प्रधानकारणवादेऽपि समाना इत्याह—

स्वपक्षे दोषाच्च ॥२।१।१०॥

तथा हि, त्रिगुणमचेतनं निरवयवं प्रधानं तत्कार्याकारेण परिणमत इति भवतो राद्धान्तः। तत्र निरवयवान्नीरूपात् प्रधानात् सावयवस्य रूपादिमतः कार्यस्योत्पत्तेरसम्भवे विशेषाभावात्।

"यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः।
नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे" ॥

इति न्यायात्। इतरथा सर्वस्यापि कार्यमात्रस्य निरवयवत्वं नीरूपत्वं च स्यात्। तथात्वे च कार्यप्रत्यक्षं न स्यात्। नामरूपादिना विभक्तं कार्यं च नोपलभ्येतेति संक्षेपः ॥१०॥

यच्चोक्तं "तर्कसहकृतस्मृत्यनुरोधेन जगतः प्रधानोपादानकत्वं वेदान्ताः प्रतिपादयन्ति" इति, तत् प्रत्याह—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्य-निर्मोक्षप्रसङ्गः ॥२।१।११॥

अपिशब्दश्चार्थे। तर्कस्याप्रतिष्ठानादनवस्थानाच्च शास्त्रमूलको ब्रह्मकारणवाद एव स्वीकार्यः, न तर्कमूलः प्रधानकारणवादः।

"नारायणाज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी"॥ इत्यादिश्रुतेः।
"अतश्च संक्षेपमिदं शृणुध्वं नारायणः सर्वमिदं पुराणः।
स सर्गकाले च करोति सर्गं संहारकाले च तदत्ति भूयः"॥

इत्यादिस्मृतेश्च। शाक्योलूक्याक्षपादकपिलपतञ्जलितर्काणां परस्परतर्कप्रतिहततयाऽप्रतिष्ठितत्वान्न तर्कमूलस्य कापिलपक्षस्य सम्भव इति भावः।

किञ्च,

नैषा तर्केण मतिरपनेया, प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठे"ति।
"अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्"।

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिरपि तर्काणां निषेध्यत्वान्नोक्तानुमानस्यापि प्रामाण्यम्।

ननु विलक्षणत्वादितर्काणामप्रतिष्ठितत्वेऽप्यन्यथा शाक्यादितर्काप्रतिहतेन व्याप्तिपक्षधर्मतासम्पन्नेन केनचित् प्रतिष्ठितेनानागतेन तर्केण प्रधानमनुमेयम्।

न च प्रतिष्ठितस्तर्क एव नास्तीति वक्तव्यम्, तर्काप्रतिष्ठानादित्यस्यैव तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वात्। तर्कमात्रस्याप्रतिष्ठितत्वे च लोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात्। भूतभवन्मार्गसाम्येनानागतेऽपि मार्गे सुखदुःखप्राप्तिपरिहाराय लोकाप्रवृत्तिदर्शनात्।

"प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम्।
त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता॥
आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः"॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

इति वदता मनुना च तर्कस्य निर्णयहेतुत्वप्रतिपादनादिति चेत्। एवमपि तथापि तर्काप्रतिष्ठानदोषादिनिर्मोक्षो दुर्वारः। त्वत्तोऽप्यधिकतमकुतर्ककुशलपुरुषसद्भावनासम्भवात्।

अतः प्रत्यक्षादिप्रमाणागोचरे परब्रह्मणि तर्काप्रवेशाच्छ्रुतिरेव प्रमाणम्। तन्मूलकतर्कश्च तदुपबृंहणायोपादेयः। "मन्तव्य" इति श्रुतेः। न तु तद्विरुद्धः।

"शुष्कतर्कं परित्यज्य आश्रयस्व श्रुतिस्मृती"। इति भारतात्।

तर्को नाम प्रमाणानुग्राहक ऊहोऽज्ञातनिश्चये वस्तुनि क्रियमाणस्तत्त्वज्ञानैकप्रयोजनः। "यथाग्नेर्विस्फुलिङ्गाः" इति श्रुत्या प्रत्यगात्मनो जन्म प्रतीयते। "न जायते म्रियते वा" इति श्रुत्या च तदभावः। तत्रात्मनित्यानित्यत्वसंशये, आत्मा नित्य एव। यदि नित्यो न स्यात्, तर्हि कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गः स्यादित्यादिरूपः, "अविनाशी वा अरे आत्मानुच्छित्तिधर्म" इत्यादिशास्त्रमूलकत्वात् प्रमाणसहायत्वेन गृह्यते। यदि प्रपञ्चो मिथ्या न स्यात्, तर्ह्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः स्यात्। यदि सेश्वरं सवेदं जगन्मिथ्या न स्यात्, तर्हि निर्विशेषाद्वैतसिद्धान्तसिद्धिर्न स्यादित्यादिरूपश्च शास्त्रनिर्मूलत्वान्निषिध्यते।

"आगमस्याविरोधेन ऊहनं तर्क उच्यते"।

इति वचनात् "अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थ ऊहस्तर्कः" इति न्यायसूत्राच्च।

एवं तर्कग्राहकश्रुत्यादेः श्रुतिमूलकतर्कविषयत्वम्, तर्कनिषेधकश्रुत्यादेश्च शास्त्रनिर्मूलतर्कनिषेधविषयत्वमिति विवेक उक्तः।

तस्मादचिन्त्यानन्ताघटघटनापटीयः शक्तमत्तया निःशेषदोषगन्धाघ्रातमाहात्म्यं सार्वज्ञ्याद्यनन्तसद्गुणाश्रयं परं ब्रह्मैव जगत्कारणं न प्रधानमिति ॥११॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥२।१।१२॥

अतिदेशसूत्रमिदम्। परिगृह्यन्त इति परिग्रहाः, न परिग्रहा अपरिग्रहाः, शिष्टानामपरिग्रहाः शिष्टापरिग्रहाः। शिष्टैर्मनुव्यासादिभिः केनचिदप्यंशेनापरिगृहीता इत्यर्थः।

यद्वा, शिष्टाः कपिलपतञ्जलिभ्यामन्ये। न विद्यते वेदस्य परिग्रहो येष्वित्यपरिग्रहाः, शिष्टाश्च तेऽपरिग्रहाश्च शिष्टापरिग्रहाः। वेदमगृह्णन्तः केवलतर्कपराः कणभक्षाक्षपादक्षपणकभिक्षुप्रभृतिपरमाण्वादिकारणवादा अप्येतेन वेदविरोधिप्रधानकारणवादनिरासेन निरस्ता वेदितव्याः, तेषामपि तर्कमूलत्वाविशेषात् ॥१२॥

पुनरप्याशङ्क्य समाधत्ते—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॥२।१।१३॥

ननु ब्रह्मैव जगदुपादानमिति यत् तद् युक्तं न वेति संशये न युक्तमिति पूर्वः पक्षः, तथा सति कार्यकारणयोरभेदनियमेन ब्रह्मण एव कार्यकारणरूपत्वाज्जीवब्रह्मणोः स्वभाव-विभागः, "अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते", "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति", "अनीशश्चात्मा बध्यते, भोक्तृभावात्" इत्यादिश्रुत्युक्तो न सम्भवति। अविभागे च सति ब्रह्मणोऽपि जीववत् सुखदुःखे अपरिहते इति वाच्यम्। अत्र तु जीवब्रह्मणोरन्यत्वाङ्गीकारेण तद्वत् तस्यापि तत्प्र-सङ्गस्य दुर्वारत्वात् कार्यगतसर्वदोषाश्रयत्वप्रसङ्गाच्च, प्रधानकारणवाद एव श्रेष्ठ इति चेत्, तत्रोत्तरं "स्याल्लोकवदिति"। लोके यथा मृत्पिण्डजन्यस्य मृण्मयस्य घटाद्यवस्थापन्नस्य मृदमन्तरेण पृथक्स्थितिप्रवृत्त्यनर्हतया मृदभिन्नत्वेऽपि स्वरूपस्वभावनामरूपासंख्यव्यव-हारादिभेदः सुप्रसिद्धः। तद्वद्ब्रह्मोपादानिकस्य जगतोऽपि ब्रह्मव्यतिरेकेण पृथक्स्थ-तिप्रवृत्त्यनर्हतया ब्रह्माभिन्नत्वेऽपि स्वरूपस्वभावादिभेदस्य श्रुतिस्मृतिसूत्रगीतस्य स्वाभाविकत्वात्।

अयं भावः— न वयं ब्रह्मण उपदानत्वेऽपि तस्य चेतनाचेतनयोश्च स्वरूपैक्य-मङ्गीकुर्मः। येनोक्तदोषः स्यात्; अपि तु "अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमपाणिपादः", "अणो-रणीयान् महतो महीयान्", "अणुर्ह्येष आत्मा", "अनीशश्चात्मा बध्यते भोक्तृत्वात्", "गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभावनी", "सितासिता च रक्ता च" इत्यादिश्रुत्युक्तं स्वरूप-स्वभावादिवैलक्षण्यं स्वाभाविकं ब्रूमः। अनन्यत्वं च कारणं विना कार्यस्यात्मानं विना-त्मीयस्य व्यापकं विना व्याप्यस्य चाधारं विनाधेयस्य पृथक्स्थितिप्रवृत्त्यनर्हत्वेनेति। सुख-दुःखभोक्तृत्वस्य च पुण्यापुण्यकर्मप्रयुक्तत्वान्न परब्रह्मणि तत्प्रसङ्गः। परब्रह्मणस्त्वपहत-पाप्मत्वादिधर्मवत्तया कर्मसम्बन्धलेशासम्भवात् ॥१३॥

अथ यदुक्तं कार्यस्य कारणादनन्यत्वं तदिदानीं स्पष्टमाह—

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥२।१।१४॥

तत्र कार्यं मिथ्या, अनिर्वचनीयं वा, सद्रूपं वा, वासद्रूपं वेति संशय आहुरेके। असच्चेन्न प्रतीयेत। सच्चेन्न बाध्येत। प्रतीयते। बाध्यते च। अतः सदसद्विलक्षणमनिं-र्वचनीयमेवाभ्युपगन्तव्यम्। अनिर्वचनीयत्वादेव मिथ्यात्वमिति। प्रपञ्चो यदि मिथ्या न स्यात्, तर्हि ज्ञाननिवर्त्योऽपि न स्यात्। दृश्यते हि लोके मिथ्यापदार्थस्य शुक्तिरजतादे-रधिष्ठानज्ञानान्निवृत्तिः। अतोऽध्यस्तोऽयं प्रपञ्चः। ज्ञाननिवर्त्यत्वादिति। ज्ञाननिवर्त्यत्वान्य-थानुपपत्तिर्जगन्मिथ्यात्वे मानमिति। तत्र मिथ्यात्वानिर्वचनीयत्वादेर्लक्षणप्रमाणानुपपत्त्या पूर्वैर्विस्तरतो निरस्तत्वादत्रोपरम्यते।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

किञ्च, न हि ज्ञानमज्ञानस्यैव मिथ्याभूतस्य निवर्तकमिति नियमः। ज्ञानसमानविषयकाज्ञानानुपादानकस्य सत्यस्य तज्ज्ञानप्रागभावस्य घटादिज्ञानेन पटादिज्ञानस्याप्रत्यभिज्ञादिना संस्कारस्य, यथा दोषदर्शनेन रागादेः सेत्वादिदर्शनेन ब्रह्महत्यादेश्च सत्यस्यैव निवृत्तिदर्शनात्।

ननु सेत्वादिदर्शनमज्ञाननिवृत्तिद्वारेणादृष्टद्वारेण वा निवर्तकम्, साक्षान्निवर्तकत्वेऽपि न ज्ञानत्वेन; किन्तु विहितक्रियात्वेनेति चेन्न, प्रकृतेऽपि साम्यात्। श्रुतदर्शनत्यागेन तत्प्राप्तिस्तज्जन्यादृष्टं वा निवर्तकं कल्प्यते चेदिहापि श्रवणज्ञानोत्तरब्रह्मध्यानं तज्जन्यादृष्टं वा निवर्तकमिति वक्तुं शक्यत्वात् "तस्याभिध्यानात्" इति श्रुतेः।

ननु सेतुदर्शनमात्रं न निवर्तकम्; किन्तु दूरगमनादिविशिष्टमिति चेन्न, अत्रापि ज्ञानमात्रं न निवर्तकम्; किन्तु नियमाधीतवेदान्तश्रवणादिनियमविशिष्टम्। अन्यथा भाषाप्रबन्धादिश्रवणेऽप्यसम्भावनादियुक्तस्याज्ञाननिवृत्त्यापत्तेः।

किञ्च, शूद्रादीनामपि स्वेच्छया भाषानिरूपितवेदान्तार्थश्रवणादिनापि मोक्षप्रसङ्गात्।

न च नियमाध्ययनादीनामधिकारसम्पादनेनैवोपक्षीणत्वान्न ज्ञानसहकारित्वमिति वाच्यम्; प्रकृतेऽपि दूरगमनादीनामधिकारसम्पादनेनैव नैराकाङ्क्ष्यसाम्यात्।

न च "दृष्ट्वैव तं मुच्यत" इति, दर्शनमात्रस्य निवर्तकत्वश्रवणादिति वाच्यम्, प्रकृतेऽपि "सेतुं दृष्ट्वा ब्रह्महत्यां व्यपोहति" इति सेतोश्चाक्षुषज्ञानस्यैव निवर्तकत्वश्रवणात्।

किञ्च, लोकेऽदृष्टत्वे विपक्षे बाधकाभावाच्छ्रुतिबलात् सत्यस्यापि बन्धस्य किं न स्यात्। अन्यथा लोकेऽधिष्ठानतत्त्वे साक्षात्कृते कर्मवशादपि निरुपाधिकभ्रमानुवृत्तेर्जीवन्मुक्तिदशायां कर्मवशादनुवृत्तस्य जगतः सत्यत्वमेव स्यात्।

किञ्च, तव मतेऽपि लोकेऽत्यन्ताप्रसिद्धस्यापि व्याप्तिशून्यस्याश्रौतस्यानाद्यध्यासस्य प्रतिपादनेनाद्यन्तताप्रसिद्ध्यङ्गीकारसाम्यात्। न ह्यनाद्यध्यासे श्रुतिर्मानम्। नापि लोकप्रसिद्धा व्याप्तिः; यत्राध्यासस्य प्रतीतिस्तत्रानादित्वमिति। प्रत्युत सादिव्याप्तिः शुक्तिरूप्यादौ प्रसिद्धा; किन्तु युक्तिमात्रम्। तथापि कुलधर्मतया तवाङ्गीकारः।

अस्माकं तु श्रुतिबलात् सत्यस्यैव श्रौतब्रह्मज्ञानान्निवृत्त्यङ्गीकारे को वा दोष इति मनीषिभिर्विवेचनीयम्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ननु ज्ञानैकनिवर्त्यस्य किं नाम सत्यत्वम्। न तावदज्ञानाजन्यत्वम्। "मायां तु प्रकृतिम्" इति श्रुतिविरोधात्। मायाविद्ययोरैक्यात्। नापि स्वाधिष्ठाने स्वाभावशून्यत्वम्, अस्थूलादिश्रुतिविरोधात्। नापि व्यवहारकाले बाधशून्यत्वम्। तर्हि व्यावहारिकमेव सत्यत्वमागतमेवाध्यस्तत्वम्। तच्च श्रुत्यर्थयोग्यताज्ञानार्थं वर्णनीयमेवेति चेन्न, सर्वस्य जगतः "तत् तेजोऽसृजत", "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः", "नारायणाज्जायते प्राणः", "अहं सर्वस्य प्रभवः" इत्यादिश्रुतिप्रमाणेन ब्रह्मजन्यतयाऽज्ञानजन्यत्वाभावात् सत्यत्वमेव।

नापि "मायां" त्विति श्रुतिविरोधः। तस्याः प्रकृतिपदवाच्यश्रीपुरुषोत्तमाधीनाचित्रकृतिप्रतिपादनेनैव नैराकाङ्क्ष्यान्नाज्ञानपरत्वम्, मायाशब्दस्याज्ञाने शक्त्यभावात्।

यदुक्तं स्वाधिष्ठान इत्यादि, तत् तुच्छम्, "गौरनाद्यन्तवती" इति श्रुतिबलात् तद्गतपरतन्त्रसत्ताया अनाद्यनन्तत्वाभ्युपगमस्यादोषात्। श्रुतेश्च सर्वविलक्षणब्रह्मप्रतिपादनपरतया प्रपञ्चनिषेधपरत्वाभावात्।

यच्चोक्तं व्यवहारकाले बाधशून्यत्वमित्यादि। तदपि तुच्छम्, अनाद्यनन्तत्वविधायकश्रुत्यैवैतद्विकल्पस्य निरासात्।

किञ्च, संस्काररसापेक्षगरुडभ्रमरादिध्यानज्ञाननिवर्त्यविषकीटत्वादौ सत्यत्वदर्शनेन श्रवणादिजनितसंस्कारसापेक्षज्ञाननिवर्त्यस्य प्रपञ्चस्य सत्यत्वमेव स्यात्।

किञ्च, लोके निवृत्तिनिवर्त्ययोः समानसत्ताकत्वनियमादज्ञाननिवृत्तिवदज्ञानमपि तात्त्विकं स्यात्। ज्ञानज्ञेययोर्दोषाधिष्ठानयोश्च समानसत्ताकत्वनियमाद् ब्रह्मवदज्ञानमपि सत्यं स्यात्।

किञ्च, यथानादिभावरूपस्याज्ञानस्यान्यत्रादृष्टापि निवृत्तिः श्रुतिबलादङ्गीकृता, तथा प्रकृतेऽपि किं न स्यात्।

किञ्च, शङ्खस्य श्वेतत्वानुमित्यादिना तदीयस्य श्वेतत्वविषयकाज्ञानस्यारोपितपीतत्वस्य वा निवृत्तिवत्। त्वन्मते बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्यसाक्षात्कारेणैक्याज्ञानस्यारोपितभेदस्य वा निवृत्तिश्चेत्। श्वेतत्वानुमित्यादिना तदज्ञाननिवृत्तावज्ञानकार्यस्यारोपितपीतत्वादेरननुवृत्तिवत् तदनुवृत्तिर्न स्यात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न च तस्य सोपाधिकत्वेन यावदुपाधिस्थायित्वनियमान्नोक्तदोष इति वाच्यम्, उपादाननिवृत्तौ कार्यानुवृत्त्ययोगात्। ज्ञानस्य स्वप्रागभावनिवर्तन इवाज्ञाननिवर्तनेऽप्यन्यानपेक्षणात्।अपि च, चरमसाक्षात्कारेण, जीवन्मुक्तिदशानुवृत्तस्याज्ञानत्वस्य वाज्ञानसंस्कारस्य वा प्रारब्धकर्मादेर्वा निवृत्तिः किं न स्यात्।तस्मात् त्वयाप्यज्ञानस्यारोपितभेदस्य वा ज्ञानविरोधिन एव ज्ञानेन निवृत्तिर्विरोधश्च कार्यनिरूप्य इत्येव वक्तव्यम्। एतन्ममापि समानम्।

ज्ञाननिवर्त्यत्वेन तावत् सत्त्वं मिथ्यात्वं वा नियामकम्; अपि तु ज्ञानविरोधित्वमेवेति सिद्धमित्यलं विस्तरेण।

वस्तुतस्तु भगवत्प्रसादादेव बन्धनिवृत्तिर्न प्रकारान्तरेण। "शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः"। "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः", "यस्य प्रसादात् परमार्तिरूपादस्मात् संसारान्मुच्यते नापरेण" इत्यन्वयव्यतिरेकश्रुतेः। "मत्प्रसादात् तरिष्यति" इति स्मृतेश्च।

न चैवं ज्ञानस्य वैयर्थ्यापत्त्या तत्प्रतिपादकशास्त्रव्याकोपप्रसङ्ग इति वाच्यम्, तस्य तत्प्रसादहेतुत्वात्। तथाह श्रीब्रह्मानन्दः;

"एवं ज्ञाने स भगवाननादिः पुरुषोत्तमः।

प्रसीदत्यच्युते तस्मिन् प्रसन्ने क्लेशसंक्षयः"॥

"तस्मिन् प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्यम्"। इत्यादिना।

अतो ज्ञानस्य कारणत्वम्, भगवत्प्रसादस्यावान्तरव्यापारत्वमित्युभयशास्त्रस्याविरोधादित्यलं प्रासङ्गिकेन। अस्य पराहतं च सत्तर्कैरेतदन्यथानुपपत्तिरूपं प्रमाणम्। तर्कश्च, प्रपञ्चो यदि सत्यो न स्यात्, तर्हि श्रीपुरुषोत्तमस्य परब्रह्मणः परिपाल्यो न स्यात्। तत्परिपाल्यत्वं च श्रुतिस्मृतिसूत्रैरुद्घुष्यमाणम्। तस्मात् सदेवेति।

तथा हि, अध्यस्ते प्रवृत्तिरधिष्ठानसाक्षात्काराभाववत एवं पुरुषस्य दृश्यते, घटते च। न तु शुक्तिं शुक्तित्वेन साक्षादनुभवितुः शुक्तिरूप्यादाने प्रवृत्तिः। स्वाप्निकपुत्रादिगजतुरगादिपालनार्था प्रवृत्तिश्च जाग्रतोऽनुन्मत्तस्य कस्यचिद्दृष्टा युक्ता वा। तथा सर्वस्याधिष्ठानतत्त्वं सर्वदा पश्यतः परमेश्वरस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वे कथं तस्य पालने प्रवृत्तिरिति पण्डितंमन्यैर्वैदिकत्वाभिमानिभिरेकाग्रमनसा विचारणीयम्। परमेश्वरस्याज्ञत्वकल्पनायां परमेश्वरत्वमेव न स्यात्। सर्वज्ञत्वे च मिथ्यावस्तुपरिपालने प्रवृत्त्यसम्भव एव। अन्यथा परमेश्वरस्य भ्रान्तत्वप्रसक्त्या तत्प्रतिपादकवेदो दत्ततिलाञ्जलिः स्यात्।

नन्वैन्द्रजालिकवत् तस्य मिथ्यापालनं भवत्विति चेत्, न, दृष्टान्तवैषम्यात्। ऐन्द्रजालिको मन्त्रौषधादिबलादतीतानागतान् देशान्तरस्थितांश्च सत एव पदार्थान् प्रदर्शयत्येव।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न त्वपरोक्षतया स्वयं पश्यति, पालयति वा। प्रकृते तु "यः सर्वज्ञः स सर्ववित्", "स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च", "नामरूपे व्याकरवाणि", "आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता",

"नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो,"

"एकं बीजं बहुधा यः करोति,"

इत्यादिश्रुतिभ्य ईक्षणबहुभवनसङ्कल्पपूर्वकसृष्ट्यादिकर्तृत्वं "स्वयमात्मानमकुरुत", "सच्च त्यच्चाभवत्" इत्यादिना बहुभवितृत्वेनोपादानत्वं चोपलभ्यत इति। विपरीतत्वाद्दृष्टान्तस्येत्यर्थः।

नन्वैन्द्रजालिकस्य स्वमायामोहितस्य विषयापरोक्षत्वाभावे पश्यन्त्विदमाम्रफलमिति प्रतिज्ञावचनम्, तथैव प्रदर्शयितृत्वं चानुपपन्नम्। एतदन्यथानुपपत्त्या तस्य विषयापरोक्षमस्तीत्यवश्यमङ्गीकार्यमिति चेत्, न, तस्यान्यथोपपन्नत्वात्।

तथा हि, यथा वैद्यो गुरूपदेशादिना ज्ञातौषधिप्रभावो भविष्यद्रोगनाशादिविषयकापरोक्षाभावेऽपीदमौषधमिमं रोगं सद्यो नाशयति, पश्यन्त्वस्य प्रभावमिति वदति च, तथैन्द्रजालिकोऽप्यस्मान्मन्त्रादेरेते भ्राम्यन्तीति ज्ञातमन्त्रादिप्रभावः पश्यन्त्विदमित्यादि वदति, दर्शयति चेति भावः।

नन्वैन्द्रजालिकस्याप्यैन्द्रजालिकान्तरात् स्वसृष्टानां रक्षणदर्शनात्, तथात्वे च नोक्तवैषम्यमिति चेत्, न, भ्रमजनकस्वमन्त्रौषधादिगतसामर्थ्यस्यैव रक्षणान्न विषयस्येति।

ननु मम पक्षे परमेश्वरस्यापि व्यावहारिकत्वेन तद्गुणशक्त्यादीनां सार्वज्ञ्यादीनामपि तथात्वेन पारमार्थिकत्वाभावात्। तथा चाह भाष्यकारः— "ईश्वरस्यात्मभूते इवाविद्याकल्पिते नामरूपे तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये संसारप्रपञ्चबीजभूते सर्वज्ञेश्वरस्य माया शक्तिः प्रकृति- रिति श्रुतिस्मृत्योरभिलप्येते"। "ताभ्यामन्यः सर्वज्ञ ईश्वरः", "आकाशो ह वै नाम", "नामरूपे", "सर्वाणि रूपाणि", "एकं बीजम्" इत्यादिश्रुतिभ्यः।

एवमविद्याकृतनामरूपोपाध्यनुरोधीश्वरो भवति। व्योमेव घटकरकाद्युपाध्यनुरोधि, स च स्वात्मभूतानेव घटाकाशस्थानीयानविद्यात्मकोपाधिप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसंघातानुरोधिनो जीवाख्यान् विज्ञानात्मनः प्रतीष्टे व्यवहारविषये।

तदेवमविद्यात्मकोपाधिपरिच्छेदापेक्षमेवेश्वरस्य सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वम्, न परमार्थतो विद्ययापास्तसर्वोपाधिस्वरूप आत्मनीशितृत्वसर्वज्ञत्वादिव्यवहार उपद्यत, इत्यादिनेति चेत्, न, अश्रौतत्वेन कल्पनामात्रत्वात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तथा हि, परमेश्वरस्य मिथ्यात्वे किं मानमिति वक्तव्यम्। न च "आकाशो ह वै" इत्यादिश्रुतय इति पूर्वमेवोक्ता इति वाच्यम्, तासु मिथ्याव्यावहारिकादिप्रतिपादकपदानामेकतमस्याप्यदर्शनात्। प्रत्युत नामरूपादिहेतुत्वप्रतिपादनपराणां पदानामेवोपलभ्यमानत्वात्।

अत एव न नामरूपयोरपि मिथ्यात्वम्। "यस्य नाम महद्यशः", "अथ नामधेयम्", "सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं प्राणा वै सत्यम्, तेषामेष सत्य" इत्यादिना सत्यत्वश्रवणात्।

नापि तस्य ज्ञानशक्त्यादीनां व्यावहारिकत्वं वक्तुं शक्यम्,

"परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च"।

इति कण्ठरवेण स्वाभाविकत्वश्रवणात्।

न च तासां व्यावहारिकसत्त्वपरत्वम्, तत्त्वं च ज्ञानबाध्यत्वम्। भेदवाक्यानां प्रत्यक्षादिप्रमाणगम्यभेदविषयकत्वेनानुवादपरत्वाभ्युपगमादिति वाच्यम्, अपीतोक्तेः।

तथा हि, जीवब्रह्मभेदे प्रत्यक्षादीनामप्रसरादिति विवरणाचार्यवचनात् प्रत्यक्षादिशक्त्यभावेन भेदवाक्यानां स्वार्थ एव प्रामाण्यम्। अन्यथा स्वरूपस्यापि बाधोऽभ्युपगन्तव्यः, स्वाभाविकत्वसाम्यात्।

किञ्च, घटोऽस्तीति प्रत्यक्षेण निर्विशेषाधिष्ठानवस्तुनो गम्यत्वादभेदवाक्यानामेव तदनुवादपरत्वेन स्वार्थेऽप्रामाण्यम्। प्रत्यक्षगृहीतग्रहित्वात्। तथा च तथैव सिद्धान्तविरोधः। अन्यथा विवरणवाक्यभङ्गः।

किञ्च, ईश्वरस्यात्मभूत इवेत्यस्य को वार्थो विवक्षितः। स्वरूपात्यन्ताभिन्नत्वं वा। शुक्तिरजतवदसत्त्वस्य प्रतीयमानत्वं वा। स्वरूपापृथक्सिद्धत्वमात्रं वा।

नाद्यः, श्रुतिप्रमितत्वात्। अन्यथा नामैव ब्रह्मरूपमेव ब्रह्मेतीति प्रतीत्यापत्तेः।

नापि द्वितीयः, प्रतीयमानत्वे प्रमाणाभावात्। प्रत्युत "अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यम्" इति सत्यत्वश्रवणात्। "व्याकरवाणि" इति व्यक्तीकरणश्रुतेश्च। अन्यथा प्रत्यापयामीति श्रवणं स्यात्। चरमश्चेदिष्टापत्तिः। तदात्मकत्वेन स्वरूपापृथक्सिद्धत्वस्य सिद्धान्तेऽप्यङ्गीकारात्। "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" इति श्रुतेः।

नाप्यनिर्वचनीयत्वम्, अनिर्वचनीयख्यातिनिरासे तस्य पूर्वाचार्यैर्विस्तरेण निरस्तत्वात्। तस्मात् सदेव।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

किञ्च, ईश्वरस्यातात्त्विकत्वे निरीश्वरसांख्यादिभ्योऽवैदिकेभ्यस्तव सिद्धान्तस्य परवञ्चनं विना को वा विशेषः। सर्वस्य वेदस्य सार्वज्ञ्यसर्वसत्त्वादिनिलयपरब्रह्मपरत्वेन भवतां पारिभाषिकतर्कमात्रं विना प्रमाणान्तरं नास्तीत्यलं कुतर्कनिरासैः।

किंच, यदि प्रपञ्चमिथ्यावादः श्रौतः स्यात्, तर्हि शुक्तिरजतादिदृष्टान्ता वेद उपन्यस्ताः स्युः। यद्यनिर्वचनीयवादः सूत्रकाराभिप्रेतः स्यात्, तर्हि सूत्रितोऽपि स्यात्। न तु तथा दृश्यते।

तस्मात् कार्यं सदेवेत्यादितर्का अत्रानुसन्धेयाः।

ननु ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यत्वे सद्भिन्नत्वे च सति चिदन्यत्, मिथ्यादृश्यत्वाज्जडत्वात् परिच्छिन्नत्वाच्च, शुक्तिरूप्यवत्, इत्यनुमानमत्र प्रमाणमिति चेत्, न, तस्य पक्षसाध्यहेतुदृष्टान्तानामसम्भवेनाभासमात्रत्वात्।

तथा हि, चिदन्यद्रूपः पक्षः प्रमितो न वा? नाद्यः, प्रमितस्य निषेद्धुमशक्यत्वात्।

ननु प्रपञ्चस्य प्रत्यक्षगोचरत्वेऽपि सत्त्वानधिकरणत्वादिना मिथ्यात्वं वक्तुं शक्यमेवेति चेत्, न, तव मते निर्विशेषस्य शुद्धस्य ब्रह्मणोऽपि सत्त्वानधिकरणत्वाभ्युपगमात् तत्रातिव्याप्तिः। शुद्धं ब्रह्म मिथ्या, सत्त्वानधिकरणत्वात्, तवाभिप्रेतप्रपञ्चवत्, इत्यनुमानात्।

न द्वितीयः, शशशृङ्गं तीक्ष्णाग्रम्, शृङ्गत्वात्, हरिणशृङ्गवत्, खपुष्पं गन्धवत्, पुष्पत्वात्, प्रसिद्धपुष्पवत्, इति प्रयोगस्यैवाश्रयासिद्धत्वाच्च।

अथास्य साध्योऽपि दुर्निरूपः। तथा हि, साध्यमत्र मिथ्यात्वम्। तच्च सत्यं वा, तुच्छं वा?

आद्ये मिथ्यात्वस्य सत्यत्वेऽद्वैतभङ्गः।

द्वितीये मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे प्रपञ्चस्य सत्यत्वापत्तिः। घटाभावाभावस्य घटरूपत्ववज्जगन्मिथ्यात्वस्य सद्रूपत्वात्। सिद्धसाधनतापत्तिश्च। यथा केनचिल्लौकिकेनोक्तं देवदत्तो मृतः, परेण चाप्तैर्न निर्णीयोक्तस्तदभावः। एवं चाप्तवाक्याद्देवदत्तमरणस्य मृषात्वे तस्य जीवनं सिद्धम्। तद्वत्। मिथ्यात्वस्याबाध्यत्वेऽद्वैतहानिः। बाध्यत्वे जगतः सत्यत्वमित्युभयतः पाशा रज्जुरित्यर्थः।

किञ्च, किं तावन्मिथ्यात्वम्, न च सदसत्त्वानधिकरणत्वम्, तत्त्वं तु सत्त्वविशिष्टासत्त्वाभावरूपमिति वाच्यम्, सदेकस्वभावे जगति विशिष्टभावस्येष्टत्वात्।

न च सत्त्वात्यन्ताभावासत्त्वात्यन्ताभावरूपं द्वयमिति वाच्यम्, सत्त्वासत्त्वयोरेकतराभावेऽपरस्य सत्त्वावश्यकत्वेन व्याघातात्। निर्धर्मकब्रह्मवत् सत्त्वराहित्येऽपि सद्रूपत्वो-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

पपत्त्या मिथ्यात्वासिद्धेः। एतेन सत्त्वात्यन्ताभावविशिष्टासत्त्वात्यन्ताभावरूपं विशिष्टं तत्त्वमित्यपि निरस्तम्, दोषसाम्यात्।

ननु क्वचिदुपाधौ सत्त्वेनाप्रतीयमानत्वमसत्त्वम्, त्रिकालाबाध्यत्वं सत्त्वम्, तयोरभावः साध्य इति चेत्, न, असल्लक्षणास्यासङ्गे ब्रह्मण्यतिव्याप्तेः। तस्याप्युक्तासत्त्वाङ्गीकारे सद्भिन्नेति विशेषणस्य वैयर्थ्यापत्तेः। शब्दाभासेन तुच्छस्यापि क्वचिदुपाधौ सत्त्वेन धीसम्भवाच्च। उक्तासत्त्वाभावस्य शून्यवादिभिः प्रपञ्चे स्वीकाराच्च। लाघवात् सत्त्वासत्त्वयोः परस्पराभावस्येवौचित्याच्च।

नन्वेकेनैव सर्वानुगतेन ब्रह्मसत्त्वेन सर्वत्र सदिति ज्ञानोपपत्तौ प्रत्येकं सद्रूपत्वकल्पनमयुक्तम्। अन्यथानुगतव्यवहारानुपपत्तेरिति चेत्, न, सत्तात्रैविध्यस्य त्वयापि स्वीकारात्। लाघवेन "यदासीत्, तदधीनमासीत्" इति श्रुतेः प्रामाणिकपरतन्त्रसत्तयाप्यनुगतधीदर्शनाच्च।

एतेन तत्प्रतियोगिकसत्प्रतियोगिकभेदद्वयं साध्यमिति निरस्तम्, निर्धर्मके ब्रह्मण्यतिव्याप्तेश्च।

न च सद्रूपं ब्रह्म तदभावाधिकरणमिति वाच्यम्, प्रपञ्चेऽपि साम्यात्।

न च ब्रह्मणा निर्धर्मकत्वात् सत्त्वासत्त्ववत् तत्तदधिकरणत्वमपि नास्तीति वाच्यम्, निर्धर्मकत्वहेतुसत्त्वासत्त्वाभ्यां व्याघातात्। सत्त्वासत्त्वाद्यनधिकरणत्वनिषेधे सदसत्त्वाधिकरणत्वापत्तेरिति साध्यासम्भवः।

एवं हेतूनामप्याभासत्वमेव। तत्र दृश्यत्वं नाम किम्? वृत्तिव्याप्यत्वं वा फलव्याप्यत्वं वोभयव्याप्यत्वं वा?

नाद्यः, ब्रह्मण्यतिव्याप्तेः। तस्यापि वेदान्तजन्यवृत्तिविषयत्वात्। अन्यथा वेदान्तस्य वैयर्थ्यापत्तेः।

न च "यत् तदद्रेश्यम्" इति श्रुतेः शुद्धं न दृश्यम्, किन्तूपहितमेव। तस्य मिथ्यात्वं चेष्टापत्त्रम्। न हि वृत्तिदशायामनुपहितं तद्भवतीति वाच्यम्, उपहितभान उपधेयभानावश्यकत्वात्। प्रसिद्धार्थकयत्तच्छब्दयोरयोगाच्च। विशिष्टभाने विशिष्टाभानं ह्यावश्यकम्। न हि दण्डीति ज्ञाने पुरुषस्य विषयता नास्ति।

न च विशेष्यतापन्नं मिथ्यैवेति वाच्यम्, अधिष्ठानस्याधिकसत्ताकत्वनियमेन विशेष्यतापन्नस्य मृषात्वेऽधिष्ठानत्वासम्भवात्। नहि विशेष्यतापन्नं सर्वथा ज्ञानाविषयं ह्यधिष्ठानं भवति। जगतोऽपि विशेष्यतापन्नत्वादिना मिथ्यात्वं स्वरूपेण तु सत्यत्वमित्यापत्त्याऽद्वैतहानिः स्यात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

किञ्च, शुद्धस्याविषयत्वे मोक्षाभावप्रसङ्गः। उपहितज्ञानेनैव मोक्षसिद्ध्यापसिद्धान्तापत्तेश्च।

किञ्च, सत्यस्य शुद्धस्यैव व्यावहारिकघटाद्यधिष्ठानस्य घटादिगोचरचाक्षुषादिवृत्तिविषयतायाः सत्त्वात्। न ह्यधिष्ठानमविषयीकृत्याध्यस्तं वृत्तिर्विषयीकरोति। "मनसैवानुद्रष्टव्यम्, दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या" इति श्रुतेः।

न चोपहितविषयिकैवेयं श्रुतिरिति वाच्यम्, त्वन्मते भाष्यविरोधात्। तथा हि, "तदव्यक्तमाह हि" इति सूत्रभाष्ये, अव्यक्तं परं ब्रह्मेन्द्रियाग्राह्यं निरूप्य, "अपि च संराधने प्रत्यक्षानुमानाव्याप्तिः" इति सूत्रभाष्ये च "अपि चैनमात्मानं निरस्तसमस्तप्रपञ्चमव्यक्तं संराधनकाले पश्यन्ति" इत्यादिना परस्यैव पश्यतेः क्रियायाः कर्मत्वस्वीकारेण तद्बाधात्। तत्रोदाहृतश्रुतिस्मृतीनां "ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः" इति,

"ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानाः",

"योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्"। इत्यादीनां बाधाच्च।

किञ्च, उक्तश्रुत्यादीनां यदि शुद्धविषयकत्वं नाङ्गीक्रियते, तर्हि शुद्धस्य ज्ञानाभावे तादवस्थ्यं तदाच्छादकमूलाज्ञानस्याप्यनिवृत्त्यानिर्मोक्षप्रसङ्गः। शबलज्ञानस्य मोक्षासाधकत्वाभ्युपगमात्। "परात् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत" इत्यादिना परात् परस्यैव ब्रह्मणो दर्शनक्रियाकर्मत्वश्रवणाच्च। तद्बाधोऽपि दुष्परिहरः।

नापि फलयाप्यत्वम्, अतीन्द्रियेष्वपञ्चीकृतभूतेषु चोदनैकवेद्यधर्मादौ तव मते साक्ष्येकवेद्येषु सुखादौ तदभावेनाव्याप्तिप्रसङ्गात् तेषां सत्यत्वापत्तेः। सुखादयो धर्मादयश्च सत्याः, फलव्याप्यत्वराहित्यात्, ब्रह्मवत्, इति प्रयोगात्।

नाप्युभयव्याप्यत्वं तत्त्वम्, विशेषस्य सामान्यानतिरेकेण वृत्तिव्याप्यत्वाभ्युपगमादेव दृश्यत्वसिद्ध्या ब्रह्मण्यतिव्याप्तिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वादिति संक्षेपः।

नापि जडत्वं हेतुः, तत्त्वं न तावदज्ञानत्वम्, वृत्तिज्ञाने भागासिद्धेः। आत्मनि व्यभिचाराच्च।

तथा हि, आत्मरूपं ज्ञानं सविषयं न वा, आद्ये स्वविषयं परविषयं वा? नाद्यः, त्वयानभ्युपगमात्। न द्वितीयः, मोक्षे परस्याभावात्। त्वन्मते वर्तमानस्यैव विषयत्वात्।

न चार्थोपलक्षितप्रकाशस्यैव ज्ञानत्वात् तस्य मोक्षेऽप्यनपाय इति वाच्यम्। यदा कदाचिद्विषयसम्बन्धान्मोक्षे ज्ञानित्ववद्यदाकदाचिद्दुःखादिसम्बन्धाद्दुःखि-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

त्वाद्यापत्तेः। अभावादिषु सप्रतियोगित्वादेरिव ज्ञानसविषयत्वस्यापि स्वाभाविकस्य धर्मसमसत्ताकस्य दर्शनात्।

न च सविषयत्वं ज्ञानस्य विषयेण सहाध्यासिकः सम्बन्धः। स च न स्वाभाविकः। एतद्धेत्वधीनमिथ्यात्वसिद्धेः प्रागाध्यासिकसम्बन्धासिद्धेः। मोक्ष आध्यासिकसम्बन्धाभावाच्च। अज्ञानेच्छादेरिव ज्ञानस्यापि सविषयतायाः स्वाभाविकत्वात्। भोक्तृभोग्यं विना भुजेरिव ज्ञातृज्ञेयं विना ज्ञानस्यासम्भवात्।

न चानादौ तदनपेक्षा। अनादेः प्रागभावस्य प्रतियोग्यपेक्षाया जात्यादेर्व्यक्त्यपेक्षाया अज्ञानस्य विषयाश्रयापेक्षाया दर्शनात्।

ज्ञानस्य ज्ञानत्वं हि ज्ञेयोल्लेखितम्। तच्चातीतादिज्ञानस्याप्यक्षतम्। तच्च तवानिष्टम्। उल्लेखस्य तव संसारत्वेन मोक्षे तदुल्लेखे तद्विप्लवप्रसङ्गात्।

नापि ज्ञानस्य निर्विषयत्वं सम्भवति, ज्ञानत्वहानेः। अर्थप्रकाशत्वरूपज्ञानस्वभावाभावे घटादेरपि ज्ञानत्वापातात्। ज्ञातुरर्थप्रकाशस्य ज्ञानत्वादिति विवरणोक्तिबाधाच्च।

किञ्च, आत्मरूपं ज्ञानं प्रमा, भ्रमो वा, नाद्यः, तद्वेद्यस्याविद्यादेः सत्यत्वापत्तेः। नान्त्यः, भ्रमस्य दोषजन्यत्वनियमेनात्मनस्तदभावात्। उभयभिन्नत्वे ज्ञानमेव न स्यात्।

न च तार्किकाभिमतेश्वरज्ञानवद् घटादिनिर्विकल्पकज्ञानस्य चोभयवैलक्षण्येऽपि ज्ञानत्वोपपत्तेरीश्वरज्ञानस्य प्रमात्वे गुणजन्यत्वस्य भ्रमत्वे दोषजन्यत्वस्य चापत्तेः, निर्विकल्पकस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वाभावादिति वाच्यम्, अबाधितार्थकस्वरूपयाथार्थ्यप्रामाण्यस्येश्वरीयज्ञानादावपेक्षितत्वे विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यस्येश्वरज्ञाननिर्विकल्पकयोरक्षतत्वाच्च। प्रमासामान्ये च न गुणजन्यत्वं नियामकम्; किन्तु तद्विशेष एव। "प्रमामात्रे च नानुमतो गुणः" इति मणिकृतोक्तिः; किन्तु दोषाजन्यत्वमेव हि तन्नियामकम्।

नापि ज्ञानपदजन्यप्रतीतिविशेष्यभिन्नत्वं जडत्वम्, वृत्त्यात्मकज्ञाने भागासिद्धेः। लाक्षणिकज्ञानपदजन्यधीविशेष्यत्वस्य देहेन्द्रियादावपि सत्त्वेनासिद्धेर्नाप्यनात्मत्वं जडत्वम्।

तथा हि, आत्मत्वं न जातिः, तस्यैकत्वात्। विशिष्टानां भेदेऽपि पक्षान्तःपातित्वात्। प्रतियोग्यसिद्ध्या तदभावासिद्धेः। न चानानन्दत्वं जडत्वम्, वैषयिकानन्दे भागासिद्धेः।

न च सोऽपि ब्रह्मानन्द इति वाच्यम्, क्षीरनीरपानजन्यानन्दानां तारतम्योपलब्ध्या ब्रह्मत्वासम्भवात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न च दुःखनिष्ठोत्कर्षापकर्षयोरानन्द उपचारः, दुःखलेशाप्रतीतावप्यानन्दतारतम्यस्य प्रतीतेः।

नाप्यज्ञातृत्वं जडत्वम्, तव मतेऽन्तःकरणस्य ज्ञातृत्वेन तत्राव्याप्तेः, शुद्धे ब्रह्मण्यतिव्याप्तेश्च। शुद्धं ब्रह्म मिथ्या, अज्ञातृत्वात्, आकाशादिवत्, इत्याभाससाम्यात्।

न च कल्पितज्ञातृत्वं शुद्धेऽपि स्वीक्रियत इति वाच्यम्, कल्पितेन हेत्वभावेनातिव्याप्त्यनुद्धारात्, शुद्धत्वभङ्गाच्च। शुद्धाशुद्धविभागासिद्धेश्चेति संक्षेपः।

नापि परिच्छिन्नत्वस्य हेतुत्वम्, आभाससाम्यात्।

तथा हि, तत्त्वं नाम देशकालवस्तुपरिच्छेदवत्त्वम्। तत्रात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं देशपरिच्छिन्नत्वम्। ध्वंसाभावप्रतियोगित्वं कालपरिच्छिन्नत्वम्। अन्योन्याभावप्रतियोगित्वं वस्तुपरिच्छिन्नत्वम्, इति विवेकः।

तत्र नाद्यद्वितीयौ, आकाशरूपदेशस्य कालस्य चापरिच्छिन्नत्वेन तत्राव्याप्तेः। "आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः", "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्", "अथ मर्त्योऽमृतो भवति", "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्", "अथ सम्पत्स्ये" इत्यादिश्रुतिभिः सदा सर्वत्र कार्यदर्शनात्, इत्यादियुक्त्या धर्मिग्राहिणा साक्षिणा च तथात्वावगमात्।

न च "आत्मन आकाशः सम्भूतः" इत्याकाशस्य कालपरिच्छेदश्रवणादुक्तविरोध इति वाच्यम्, भूताकाशस्योत्पत्तिनाशादिसम्भवेऽप्यव्याकृताकाशस्य तदयोगात्। नहि पूर्तिं विनावकाशनाशः संभवति।

एतेन विमतं, मिथ्या, विभक्तत्वात्, सन् घटः सन् पट इति घटादिकमननुगतमनुगतसद्रूपे विभज्यत इति निरस्तम्। नीलो घटः, नीलः पटः, घटश्चलति, पटश्चलति, असन्नृशृङ्गम्, असत् खपुष्पम्, इत्यादौ नीलादिषु घटादीनामसन्नृशृङ्गादीनामध्यासापत्तेः। अयं सर्पोऽयं सर्प इति रज्जुमूलादिष्वनुगतस्य सर्पस्यारोपवदननुगतेषु घटादिष्वनुगतसद्रूपस्यारोपापत्तेश्च। खण्डो गौर्मुण्डो गौरित्यादावनुगतगोत्वादौ व्यक्तेरारोपापत्तेश्च।

न च सद्रूपब्रह्माभिन्नगोत्वादेरनभ्युपगमान्नोक्तदोष इति वाच्यम्, अगवादिव्यावृत्तस्य गवादिवैलक्षण्यव्यवहारस्यानुपपत्तेः। सद्रूपस्य सर्वानुगतत्वेन व्यावृत्तेरसम्भवात्।

न च तत्तद्व्यक्तिविशिष्टं सत् सामान्यमेव तत्तद्व्यवहारजनकमिति वाच्यम्, तत्तद्व्यक्तिविशिष्टस्य मिथ्याभूतस्य व्यक्त्यनधिष्ठानत्वेन तत्रत्यव्यक्तेरध्यासायोगात्। तत्सामान्यव्यक्तेराध्यासिकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धस्य त्वयानङ्गीकारात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

एतेन घटादिकं सद्रूपं कल्पितम्, प्रत्येकं तदनुविद्धत्वेन प्रतीयमानत्वात्, प्रत्येकं चन्द्रानुविद्धजलतरङ्गचन्द्रवत्, इति निरस्तम्। रूपादिहीनस्य ब्रह्मणश्चाक्षुषत्वायोगात्। चक्षुरादिगृहीतस्य दृश्यस्य मिथ्यात्वेन घटाद्यनधिष्ठानत्वात्।

किञ्च, ब्रह्मणः सर्वेन्द्रियग्राह्यत्वे घटादिवन्मिथ्यात्वस्यावश्यंभावात्। अधिष्ठानरूपं निर्विशेषं वस्तु मिथ्या, इन्द्रियगोचरत्वात्, तव मते घटादिवत्, इत्यनुमानात्।

किञ्च, ब्रह्मण इन्द्रियत्वाङ्गीकारे महावाक्योपदेशस्यानुवादकत्वापत्तेः। महावाक्योपदेशो न स्वार्थपरः, इन्द्रियगृहीतग्राहकत्वेनानुवादरूपत्वात्, अग्निर्हिमस्य भेषजमिति वाक्यवत्, इत्यनुमानात्।

एतेन द्रव्यग्रहे रूपाद्यपेक्षा। ब्रह्मणस्तु द्रव्यत्वाभावेन तदपेक्षत्वान्नोक्तदोषावकाशः। "अस्थूलमनणु" इति परिमाणनिषेधादिति निरस्तम्। उक्तश्रुतेराकृतिपरिमाणनिषेधेन नैराकाङ्क्ष्यात्। अन्यथा "अणोरणीयान् महतो महीयान्" इत्यादिश्रुतिव्याकोपात्।

नापि तृतीयोऽन्योन्याभावप्रतियोगित्वरूपो वस्तुपरिच्छेदरूपो हेतुः। अनृतादौ ब्रह्मात्यन्ताभावान्योन्याभावयोः सत्त्वात् तत्रातिव्याप्तेः। ब्रह्म मिथ्या, अमृताद्यन्योन्याभावप्रतियोगित्वात्, तव मते घटपटादिवत्, इत्यनुमानात्।

नन्वनृतादौ ब्रह्मात्यन्ताभावान्योन्याभावयोर्मिथ्यात्वात् तत्र ब्रह्मसंसर्गस्य चाभिन्नत्वान्नोक्तदोष इति चेत्, न, तथात्वे मिथ्यात्वाभिन्नत्वसंसर्गयोस्तात्त्विकत्वापत्त्या तद्भियापारमार्थिकस्यैवाभावस्याकामेनापि त्वयाङ्गीकार्यत्वात्। सन्दिग्धानैकान्त्यस्य दुर्वारत्वात्, अप्रयोजकत्वाच्च।

किञ्च, ब्रह्मभिन्नत्वस्य तात्त्विकप्रपञ्चेऽप्यभावाद् ब्रह्मण्यनृतव्यावृत्तिस्तात्त्विकी। त्वया तस्य न तथात्वमनुमातुं शक्यते। कल्पितंस्य स्वात्मनि सत्त्वात् सिद्धं दृश्यत्वादिहेतूनामाभासत्वम्, सोपाधिकत्वात्। उपाधयश्च सप्रकारकधीबाधार्हत्वम्, अध्यस्ताधिकदोषप्रयुक्तभानत्वं प्रतिभासमात्रशरीरत्वं चेत्यादयः। देहात्मैकाध्यासस्यापि सप्रकारकभेदविषयकज्ञानबाधयोग्यत्वान्न तत्र साध्याव्याप्तिः।

न च सप्रकारकेति, अध्यस्ताधिकेति च, विशेषणवैयर्थ्यम्, तद्भिन्नैवोपाधेः साध्यव्यापकत्वादिति वाच्यम्, विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वेन तद्विशिष्टस्यैव साध्यव्यापकतया वैयर्थ्याभावात्। तावन्मात्रस्य तु साधनव्यापकत्वान्नोपाधित्वमिति संक्षेपः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

किञ्च, अस्य प्रयोगस्य दृष्टान्तोऽपि दुर्निरूपः, शुक्त्यादेः पक्षान्तःपातित्वेन तत्प्रयोगस्याभासमात्रत्वात्।

न च मास्तु शुक्त्यादिदृष्टान्तः, व्यतिरेकदृष्टान्तस्य ब्रह्मणः सत्त्वान्नोक्तदोषावकाश इति वाच्यम्, विकल्पासहत्वात्।

तथा हि, शुद्धस्य दृष्टान्तत्वं विशिष्टस्य वा?

नाद्यः, सर्वप्रमाणागोचरस्य ब्रह्मणः शशशृङ्गकल्पत्वेन दृष्टान्तानर्हत्वात्। तव मते व्यतिरेकानुमानानङ्गीकाराच्च। तस्मात् पक्षादीनामाभासत्वेनापातरमणीयत्वमुक्तानुमानस्येति सिद्धम्।

किञ्च, विश्वं यदि कल्पितं स्यात्, तर्हि साधिष्ठानं स्यात्। सामान्यतो ज्ञातत्वे सत्यज्ञातविशेषवत्त्वस्याधिष्ठानत्वप्रयोजकस्य निर्विशेषे निःसामान्ये ब्रह्मण्यसम्भवात्। विश्वं यदि कल्पितं स्यात्, तर्हि प्रधानं स्यात्, न चैवमस्ति, तस्मान्न तथा। विश्वं यद्यध्यस्तं स्यात्, तर्हि ससंस्कारं स्यात्, न तु तदस्ति, तस्मान्न तथा।

न च स्वेनाध्यस्तः स्वारोपहेतुरिति वाच्यम्, भ्रमात् पूर्वं स्वस्य कार्यानुमेयसंस्काराध्यासकारणत्वासम्भवात्। अन्यथा भ्रमहेतुसंस्कारस्याधिष्ठानसमसत्ताकत्वं दुर्वारम्।

न च संस्कारोऽज्ञातो व्यावहारिकः स्वेनारोपितः स्वाध्यासहेतुरस्त्येवेति वाच्यम्, अज्ञातस्याध्यस्तत्वे मानाभावेन पारमर्थिकत्वप्रसङ्गात्।

किञ्च, विश्वं यद्यध्यस्तं स्यात्, तर्हि ससादृश्यं स्यात्, न चैवमस्ति, तस्मान्न तथा।

न च पीतः शङ्ख इति सादृश्यं विनापि भ्रमो दृष्ट इति वाच्यम्। द्रव्यत्वादिना तत्रापि सादृश्यज्ञानवत्त्वस्यानुमेयत्वात्। स्वर्णमयशङ्खमूर्तौ तस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्च।

किञ्च, विश्वं यद्यध्यस्तं स्यात्, तर्ह्यनादिकर्मादिजन्यं न स्यात्। अध्यासानादित्वस्य क्वापि प्रसिद्ध्यभावात्। प्रत्युत सादित्वस्य शुक्तिरूप्यादौ दर्शनात्।

तस्मान्नाध्यस्तत्वमित्यादिप्रतिकूलतर्कैः प्रतिहतमिदमनुमानं न प्रामाण्यार्हमित्यलं विस्तरेण।

अप्रमाणत्वात्, सूत्रकारपक्षहीनत्वाच्चोपेक्षणीयोऽयमनिर्वचनीयवादो मुमुक्षुभिः।

असद्वादस्त्वग्रे निरस्यते।

तस्मात् सदेवेदं विश्वम्। "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इति श्रुतेः। "सत्त्वाच्चावरस्य" इति वक्ष्यमाणसूत्राच्च।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तच्च कार्यं कारणात्मकत्वात् तदपृथक् सिद्धमित्याह भगवान् सूत्रकारः। "तदनन्यत्वम्" इति। तस्य कार्यस्य ब्रह्मणः सकाशादनन्यत्वम्।

यद्वा, तस्मात् कारणाद् ब्रह्मणोऽनन्यत्वं सदात्मकत्वादिनाऽपृथक्सिद्धत्वं कार्यस्य जगतः। तत्र प्रमाणमाह। "आरम्भणशब्दादिभ्यः" इति। आरम्भणशब्द आदिर्येषाम्, "विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्", "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्", "एकमेवाद्वितीयम्" "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय", "तत् तेजोऽसृजत", "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्", "तत् सत्यं स आत्मा", "तत् त्वमसि", "सर्वं खल्विदं ब्रह्म", "तज्जलानिति", तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्", "तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत" इत्यादीनाम्, तान्यारम्भणशब्दादीनि, तेभ्यो वाक्येभ्यः प्रमाणत्वात्।

अत्रामनन्ति छन्दोगाः। "येनाश्रुतं श्रुतं भवति" इत्यादिना ह्येकोपादानकारणविज्ञानेन सर्वकार्यविज्ञानं प्रतिज्ञाय तत्सिद्धये दृष्टान्तोपन्यासः। "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात्", "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इति, यथेति दृष्टान्ते मृत्पिण्डेन मृद्द्रव्यरूपतया विज्ञातेन सर्वं मृण्मयं मृद्विकारजातं घटशरावोदञ्चनादिकं मृदात्मकतया विज्ञातं भवति, तत्तदवस्थाविशेषमात्रत्वादुपादेयजातस्य। स्वोपादानापृथक् सिद्धत्वात्, इत्याह। "वाचारम्भणम्" इति। कार्यजातं वाचा वागिन्द्रियेणारभ्य, घटेन जलमाहरेत्यादिना, व्यवह्रियत इति वाचारम्भणम्। "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति कर्मणि ल्युट्।

तद् द्विविधं, विकारो नामधेयं चेति। तत्र कम्बुग्रीवादिमद्व्यक्तिविशेषरूपो विकारशब्दवाच्यः। नामधेयं च घटादिशब्दवाच्यः शब्दविशेष एव।

ननु सत्यकारणं मृत्तिका, स्वतन्त्रसत्ताश्रयत्वात् सत्या, तथा घटादीनां कार्याणामपि पृथक् स्वतन्त्रसत्त्वं भवतु, उपलभ्यमानत्वात्, इत्यत्राह "मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इति। एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः। इतिशब्दः कारणपरामर्शपरः। मृत्तिकाकारणभूतैव स्वतन्त्रसत्ताश्रया। न तु तथा घटादि कार्यं स्वातन्त्र्येण सत्यम्। कारणव्यतिरेकेणानुपलभ्यमानत्वात्। तदन्वितस्य चोपलभ्यमानत्वाच्चेति दृष्टान्तः।

एवमाकाशादिप्रपञ्चजातस्य ब्रह्मोपादेयतया तदात्मकतया च स्वतन्त्रसत्तानधिकरणत्वात् स्वोपादानकारणभूतब्रह्मापृथक्सत्वमेवेति सिद्धान्तः। "ऐतदात्ममिदं सर्वम्" इति श्रुतेः।

"वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ यत्र च"। एव इत्यादिस्मृतेश्च।

यत् तु कैश्चित् स्वकपोलकल्पितानश्रौतदृष्टान्तांश्छुक्तिरूप्यमृगतृष्णोदकादीनुपन्यस्याकाशादिकार्यस्य मृषात्वं प्रतिपादयद्भिरेतत् सूत्रं विवर्तपरत्वेन व्याख्यायते, तदसमीचीनम्, प्रतिज्ञादृष्टान्तासम्भवात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तथा हि, "येनाश्रुतं श्रुतम्" इत्यादिश्रौतप्रतिज्ञावाक्ये कारणविज्ञानेन कार्यविज्ञानं प्रतिज्ञातम्। तत्र तावत् कारणं शुद्धम्, निर्विशेषं ब्रह्म वा, उपहितं वा?

नाद्यः, तस्य कारणत्वानभ्युपगमात्। तत्र प्रमाणाभावेन तद्विज्ञानस्यैवासम्भवाच्च। "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति"।

"यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः"।

इत्यन्वयव्यतिरेकश्रुतिव्याकोपाच्च। तज्ज्ञानाभावेऽनिर्मोक्षप्रसङ्गाच्च।

न द्वितीयः, तद्विज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वेनाप्रयोजकत्वात्। उपहितस्यैव ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेन तज्ज्ञानेन तदुपादेयज्ञाने जातेऽपि तस्य मोक्षहेतुत्वेन मिथ्यात्वेन चानिर्मोक्षप्रसङ्गस्यावश्यंभावात्। अन्यथोपहितं ब्रह्मैव मुक्तोपसृप्यं स्यात्, शुद्धस्यासिद्धेश्चेत्यर्थः।

किञ्च, शुक्तिरूप्यमृगतृष्णोदकादिदृष्टान्तानामप्यप्रामाण्यम्, अश्रौतत्वात्, श्रौततात्पर्यविरोधाच्च। मृत्तिकाद्युपादानपदार्थज्ञानाद्यथा घटादितत्कार्यजातस्य विज्ञानं तदुपादेयत्वात् सर्वप्राणिगोचरम्। न तथा शुक्तिज्ञानाद्रूप्यमात्रस्य, ऊषरज्ञानाद्वोदकमात्रस्य ज्ञानं कस्याप्यनुन्मत्तस्य जायत, तदुपादेयत्वाभावात्।

तस्माद्दृष्टान्ताभासत्वमेव तेषामिति सिद्धम्। "लौकिकपरीक्षकाणां यत्र बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः" इति गौतमीयलक्षणसूत्रात्।

ननु घटादीनामपि मृदादावध्यस्तत्वेन विवर्तपक्षेऽपि दृष्टान्तत्वसम्भवान्नाभासत्वमिति चेत्, न, मृदादिज्ञानेन घटादीनां बाधादर्शनात्। बाधं विना चारोपे मानान्तराभावात्। मृदादिज्ञानेऽपि घटादीनां पूर्ववद्विद्यमानानां प्रातीतिकत्वासम्भवाच्च।

किञ्च, व्यावहारिकविवक्षायां मृदादिवत् कारकव्यापारसाध्यानां जलाहरणादिकार्योपयुक्तानां चावस्थाविशेषाणां घटादीनामपि सत्त्वात्, तात्त्विकसत्त्वविवक्षायां च मृदादेरपि सत्यत्वाभावाच्च दृष्टान्ताभासत्वम्।

ननु घटादयो न तावन्मृदादिमात्रेऽध्यस्ताः, किन्तु मृदाद्यवच्छिन्नचेतन एव। तथात्वे च मृदाद्यवच्छिन्नतत्त्वज्ञानाभावात् तद्बाधो युक्त एवेति चेत्, न, प्रमाणहीनत्वात्। श्रौतदृष्टान्तविरुद्धत्वाच्च। नहि श्रुतौ मृदावच्छिन्नचेतनविज्ञानेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यादिति दृष्टान्त उपन्यस्तः, किन्तु मृत्पिण्डमात्र एव।

तस्मात् कपोलकल्पितपारिभाषिकमात्रं तद्दृष्टान्ताभासत्वमेव।

ननु शुक्तौ ज्ञातायां रूप्यं तत्त्वतो ज्ञातं भवति, सा हि तस्य तत्त्वम्। एवं ब्रह्मज्ञानात् सर्वं तत्त्वतो ज्ञातं भवतीति श्रीवाचस्पतिमिश्रैर्भामतीप्रबन्धे प्रतिपादनात्। किञ्च, यथा घट-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

करकाद्याकाशानां महाकाशादनन्यत्वं दृष्टम्, नष्टस्वरूपत्वात् स्वरूपेणानुपाख्यत्वात्। एवमस्य भोग्यभोक्त्रादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मव्यतिरेकेणाभाव इति द्रष्टव्यमित्यादिश्रीभगवत्पादैर्भाष्यकारैश्चोक्तत्वात् कथं प्रलपितमिति चेत्, न, एवं तर्हि ब्रह्मज्ञानेनं ब्रह्मैव ज्ञातं भवतीत्यर्थ उक्तः स्यात्। तच्चायुक्तम्, सर्वमिति साधारणश्रवणात्। स्वस्य स्वहेतुत्वायोगात्। "येनाश्रुतम्" इति श्रुतिगतादिपदवैयर्थ्याच्च।

किञ्च, तत्त्वं नाम स्वासाधारणं स्वरूपम्। स्वासाधारणो धर्मो वा। न तु भ्रमाधिष्ठानम्। श्रौतदृष्टान्तानां मृत्पिण्डादीनां घटाद्यधिष्ठानत्वाभावात्। अन्यथा रजतादिवद् घटादीनामपि बाधाप्रसक्तेः। बाधाभावान्यथानुपपत्तेरप्यत्र प्रामाण्यात्। एवं दार्ष्टान्तिकेऽपि ब्रह्मज्ञानात् प्रपञ्चाबाधदर्शनस्याप्यनध्यस्तत्वे मानत्वं बोध्यम्। अन्यथा शुक्तितत्त्वज्ञानाद्रूप्यनाशवद् ब्रह्मज्ञाने सर्वनाशापत्त्या सर्वविज्ञानासम्भवादिति भावः।

अपि च, वाचारम्भणशब्दस्य मिथ्यार्थकत्वे योगरूढेरभावात्। वाचारब्धकाव्यादेर्मिथ्यात्वादर्शनात्। वागालम्बनमात्रमिति व्याख्यानेऽश्रुतकल्पनात्। त्वया नामधेयमित्यस्यापि नाममात्रं ह्येतदिति व्याख्याततत्वेन पौनरुक्त्याच्च।

ननु "को भवान्" इति निर्देशो "वाचारम्भो ह्यनर्थकः" इति श्रुतेर्वाचारम्भशब्दस्य मिथ्यापरत्वदर्शनात्, तथात्रापि बोध्यमिति चेत्, न, स्मृतावपि पूर्वोक्तरूढ्याद्यभावेन त्वदिष्टपरत्वाभावात्।

तथा हि, देहानां प्रकृत्युपादेयत्वेन प्राकृतत्वाविशेषात् को भवानिति निर्देशो देहविषयकप्रश्नोऽनर्थकः। अन्यथाशब्दमात्रस्यापि वागिन्द्रियारभ्यत्वसाम्याद् वाचेति वैयर्थ्यापत्तेः। अर्थासत्त्वेन वागादिप्रयोगस्य त्वयैवानुभूतत्वात्। न तु त्वदन्यैः कैश्चिदिति भावः।

ननु वाचारम्भणनामधेयपदाभ्यां विचारासहत्वं विवक्षितम्। तथादिमविकारस्य घटादेः स्वरूपविचारे विकारो मिथ्याभूतः। सत्याततत्स्वरूपविचारे च सापि मिथ्या। तद्धेतुभूतापञ्चीकृतभूतान्येव सत्यानि, तत्स्वरूपविचारे च तेषामपि मिथ्यात्वम्, किन्तु तत्परमकारणं ब्रह्मैव सत्यमिति मृत्तिकेत्येव सत्यमिति सत्यमित्यत्र हेतुः। वाचारम्भणं विकारो नामधेयं वाङ्मात्रं विचारासहम्।

तस्मान्निर्विकारं ब्रह्मैव सत्यमिति चेत्, न, विपरीतत्वात्। तथा च विकारस्य कारणात् पृथक्सत्त्वासिद्ध्या स्वतन्त्रसत्ताभावमेव बोधयति श्रुतिर्न तु स्वरूपेण मृषात्वम्। अन्यथाविचारासहत्वमात्रेण मिथ्यात्वकल्पनायां ब्रह्मणोऽपि "न सन्न चासदुच्यते" इति स्मृतेः सदसद्भ्यां विचारासहत्वेन मिथ्यात्वप्रसक्तेर्दुर्वारत्वात्। ब्रह्म मिथ्या, सदसद्भ्यां विचारासहत्वात्, तव मते पृथिव्यादिवत्, इति प्रयोगात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

किञ्च, विकारानामधेयमित्यत्र साक्षात् कण्ठरवेण विकार शब्दपाठादपि विवर्ता-सिद्धेः। यदि श्रुतेर्विवर्तोऽभिप्रेतः स्यात्, तर्हि विकार इति मृत्पिण्डादिदृष्टान्तांश्च न श्रावयेत्; अपि तु भ्रान्तिर्नामधेयमिति ब्रूयात्। शुक्तिरजतादिदृष्टान्तांश्चोपन्यस्येत्। नहि विवर्तकार्यं विकारः; अपि तु भ्रममात्रम्। अन्यथा विवर्त एव न स्यात्।

किञ्च, यदि नामरूपात्मकं कार्यमनन्तमेव, तर्हि वेदान्तशास्त्रस्य तद्विचारस्य चापि मृषात्वाविशेषेण तस्मात् सद्रूपब्रह्मभावापत्तिलक्षणमोक्षस्यापि कथमिव सिद्धिरिति मनीषिभिर्वैदिकंमन्यैर्विचारणीयमेकाग्रमनसा। "कथमसतः सज्जायत" इति श्रुतेः।

"साधनं चेदवश्यं च परमार्थास्तिता भवेत्।

सिद्धिर्नापरमार्थेन परमार्थस्य युज्यते"॥

इति भट्टपादैरुक्तत्वाच्च ॥१४॥

[१]नन्वसत्यमपि प्रतिबिम्बं बिम्बस्य, रेखारोपितो वर्णोऽर्थस्य, वर्णदैर्घ्यादिकं नगो नाग इत्यर्थभेदस्य, शङ्काविषं मरणस्य, सवितृशुषिरादिश्चारिष्टादेः, रज्जुसर्पो भयकम्पादेः, स्वाप्निकः स्त्रीसंगमः सुखस्य, स्वाप्नोऽर्थः शुभाशुभयोः, साधकं दृष्टम्। आह च भगवान् भाष्यकारः— "नैष दोषः शङ्काविषादिनिमित्तमरणादिकार्योपलब्धेः, स्वप्नदर्शनावस्थस्य च सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यदर्शनात्"। तथा च श्रुतिः—

"यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति।

समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने"॥

इत्यसत्यस्वप्ननिदर्शनेन सत्यसमृद्धेः प्रतिपत्तिं दर्शयति, तथा, प्रत्यक्षदर्शनेषु केषुचिदरिष्टेषु जातेषु न चिरमिव जीविष्यतीति विद्यादित्युक्त्वा, "अथ स्वप्ने पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति" इत्यादिना तेन तेनासत्येनैव स्वप्नदर्शनेन सत्यं मरणं सूच्यत इति दर्शयति, प्रसिद्धं चेदं लोकेऽन्वयव्यतिरेककुशलानाम्, ईदृशेन स्वप्नदर्शनेन साध्वागमः सूच्यते, ईदृशेनासाध्वागम इति, तथाकारादिप्रत्यक्षरप्रतिपत्तिर्दृष्टा रेखानृताक्षरप्रतिपत्तेः इत्यादिनेति चेत्, तत्राह भगवान् सूत्रकारः —

भावे चोपलब्धेः ॥२।१।१५॥

कारणस्य सद्भावे सत्येव कार्योपलब्धिर्दृष्टचरा। यथा मृदादिभाव एव घटादिकार्योपलम्भो नान्यथा देशान्तरे कालान्तरे वा। तस्मात् सदेवोपादानमुपादेयस्य तदनन्यत्वं च।

---

१. पं. ८, ९१ (दिसम्बर १, १८७३) १६५-१७४.

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ननु चाग्निकार्ये धूमे गोमयादिकार्ये वृश्चिकादौ चानन्यत्वं न दृश्यते। तत्रोच्यते— अग्निर्हि निमित्तकारणम्, पितेव पुत्रस्य। विनष्टेऽप्यग्नौ धूमस्थितिदर्शनात्। अग्निसंयुक्तार्द्रेन्धनाद्धि धूमो जायते। गन्धैक्याच्चार्द्रेन्धनकार्यमेव धूमः। वृश्चिकादौ चाद्यकारणपृथिवीद्रव्यत्वेनानन्यत्वोपलब्धेः।

नापि पूर्वोक्तव्यभिचारकल्पना युक्ता, सर्वत्र कारणस्य सत्त्वात्। तथा हि, बिम्बाभाववदवृत्तिरूपव्याप्तेः प्रतिबिम्बे सत्त्वात्, तज्ज्ञानस्यैव सतो बिम्बानुमितिजनकत्वाच्च न व्यभिचारः। रेखायाश्च वर्णे पदस्यार्थ इव संकेतितत्वेन रेखास्मारितवर्णस्यैव बोधकत्वाद् रेखाभेदज्ञानवतामपि तथा बोधाद्दीर्घत्वादिकं वर्णगतं सत्यमेव। तार्किकमते नाना दीर्घादयोऽनित्या वर्णाः।

सिद्धान्ते तु नित्या एव। त्वन्मते त्वनित्या एव। शास्त्रयोन्यधिकरणे वेदानित्यत्वस्य त्वयाङ्गीकारात्। दीर्घत्वादिज्ञानस्यैव हेतुत्वेन मतान्तरेऽप्यनुपपत्त्यभावात्। शङ्कानिमित्तभयजन्यधातुव्याकुलतैव मरणहेतुर्न विषम्। पुत्रमरणश्रवणवत्। भारतयुद्धादौ घटोत्कचादिभिः शक्तिविशेषात् सृष्टमर्थक्रियाकारि गजादिकं सत्यमेव। सवितृशुषिररज्जुसर्पज्ञानमेवारिष्टभयादिहेतुः। सत्यप्यर्थे तदज्ञाने भयाद्यभावात्। स्वाप्नस्त्रीज्ञानस्यैव सुखहेतुत्वं न तु तत्संगमस्य। तदज्ञानां तदभावात्। स्वाप्निकपदार्थानामपि परमात्मसृज्यत्वेन सत्कार्यजनकत्वान्नासतः क्वापि कार्यकारित्वमिति भावः।

किञ्च, एकत्र सत् एवान्यत्रारोपो नियतः। स्वरूपेणासतः खपुष्पादेः क्वचिदप्यारोपादर्शनात्।

न चारोपे तद्विषयकप्रतीतिमात्रमेवापेक्षितम्, न तु विषयसत्त्वमपीति वाच्यम्, असतः प्रतीतेरेवासम्भवात्।

ननु शुक्तौ रजतप्रतीतिवद्रज्जौ सर्पप्रतीतिवच्च भेदप्रतीतेरपि दोषमात्रकारणमपेक्षितम्, न विषयसद्भाव इति चेत्, न, त्वन्मते दोषमात्रकारणस्यापि तुच्छत्वसाम्येन ततः प्रतीतिरूपकार्योत्पत्तेरसम्भवात्। कार्यस्य कारणसत्तापेक्षत्वनियमात्।

न चासत्यस्याप्यारोपितसर्पस्य भयकम्पादिजनकत्वदर्शनादुक्तहेतोर्व्यभिचार इति वाच्यम्, स्वरूपेणासतः कार्योत्पत्त्यनुकूलशक्तिमत्त्वाभावात्। आरोपितसर्पस्थलेऽपि सर्पज्ञानस्यैव भयादिहेतुत्वम्, नारोपितविषयस्येति पूर्वमेवोक्तम्। अन्यथा सर्पज्ञानाभाववतो बालस्य भ्रमो भयादिश्च भवेत्, न तु तदस्ति। प्रत्युत सत्यसर्पस्यापि बालैः स्वहस्तस्पर्शदर्शनात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न चासतोऽपि रज्जुसर्पादेः स्वज्ञानजनकतेव भयकम्पादिजनकतापि किं न स्यादिति वाच्यम्, तत्रापि दोषस्यैव ज्ञानजनकत्वान्नारोपितविषयस्य। अन्यथा सत्यपि तमोदोषे रज्जौ सर्पज्ञानोत्पत्तिः केन वार्यते? तवाभिप्रेतासतः कारणस्य विद्यमानत्वात्।

एवञ्च मृगतृष्णाजलेन मृगादीनां तृष्णानिवृत्तिः। गुञ्जारोपिताग्निना शीतनिवृत्तिः। विषारोपितामृतेन मरणाभावः। शूद्राद् ब्रह्मण्यां जातस्य चाण्डालस्य ब्राह्मणत्वेन ज्ञातस्य वेदाधिकारः। तत्कृतयज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः स्वर्गादिजनकत्वम्। आरोपितात्मत्वादेश्च देहादेः श्रवणादितो मुक्तिः। स्वार्जितयज्ञादेश्च स्वर्गादिप्राप्तिश्च स्यादिति भावः। तस्मात् सदेवोपादानमिति सिद्धम् ॥१५॥

तथैव कार्यमपि सदेवोत्पद्यत इत्याह—

सत्त्वाच्चावरस्य ॥२।१।१६॥

अवरस्य कार्यस्य कारणे सत्त्वात्। यत्र यस्याभावो न तत् तत उत्पद्यते। यथाग्नेर्बीङ्कुरादिः, सिकताभ्यस्तैलमित्यर्थः। यथा च कारणं ब्रह्म त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरति, तथा कार्यरूपं विश्वतमपि त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरतीति। परैरपि तथैवोक्तेः। अन्यथा "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्", "आत्मा वा इदमग्र आसीत्" इत्यादाविदंशब्दगृहीतस्य कार्यस्य भूतकालिकसत्तायोगश्रवणस्य बाधात्। अत्यन्ताभावप्रतियोगिनोऽवस्तुत्वेन कालसम्बन्धासम्भवात्।

ननु स्वाप्नरथादिसृष्टिदर्शने विषयस्य दुर्निरूपत्वेन मृषात्वं सुप्रसिद्धम्। तद्वज्जाग्रत्प्रपञ्चस्यापि मृषात्वमेव। तथा च विषयासिद्ध्या तज्ज्ञानमपि मृषैवेति चेत्, न, विषयस्य तत्रापि सत्त्वात्। तथा हि, स्वाप्नपदार्थस्येश्वरसृज्यत्वेन याथात्म्यम्, तद्रूपत्वात्, आकाशादिवत्।

एवं च तद्विषयकज्ञानयाथार्थ्यस्य विवादो निरवकाशः।

ननु यदि स्वाप्नसृष्टिः परमेश्वरीया, तर्हि तात्कालिकबाधो न स्यात्। समीपवर्तिभिरन्यपुरुषैश्चानुभूयेत। न तु तदस्ति तस्माज्जीवसृष्टिरेव। अतस्तन्मिथ्यात्वस्य सुतरां सिद्धिरिति चेत्, न, तावदीश्वरसृष्टेः सर्वस्या अप्याकाशादिवद्बहुकालावस्थायित्वनियमो वक्तुं शक्यः। तत्सङ्कल्पानुसारित्वात् तत्कार्यस्य तत्र कस्यचिदाकाशादेर्महाप्रलयावसानावस्थितिः। इतरस्य देवदत्तपुत्रादेर्यत्किंचित्कालावस्थायित्वनियमः। कस्यचित् पदार्थस्य तात्कालिकोत्पत्तिविनाशयोगश्च प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तस्मात् स्थितिकालस्य तत्कर्तृपरमेश्वरसङ्कल्पाधीनत्वेन बह्वल्पकालावस्थानानियमान्नोक्तदोषावकाशः।

नापि समीपवर्तिभिरनुभूयमानत्वं मिथ्यात्वे नियामकम्। देवदत्तादिमनोगतसुखदुःखादेरन्यैरननुभूयमानत्वेऽपि तस्य मिथ्यात्वाभावात्। तथा प्रकृतेऽपि बोध्यम्।

न च मनोगतसुखादेर्जीवजन्यत्वमिति शङ्कनीयम्। ईश्वरसृज्यत्वस्य श्रीमुखगीतत्वात्। "सुखं दुःखम्" इतित्यारभ्य "भवन्ति भावा भूतानामत एव" इति वाक्येन।

किञ्च, तत्तत्प्राणिपुण्यापुण्यानुरूपतत्तत्पुण्यानुरूपतावत्कालावस्थानानुकूलभगवत्संकल्पसृष्टा एव स्वाप्नपदार्थाः, न जीवसृष्टाः। तेषां बद्धावस्थायां सत्यसङ्कल्पत्वाभावात्। अन्यथा तेषां सुखमेव सर्वदा स्यात्, न कदाचिदपि दुःखयोगः। जाग्रत्समयेऽपि स्वसङ्कल्पानुसारेण सृष्टिं कुर्युः। न तु तथा दृश्यते, प्रमाणाभावादसम्भवाच्च।

किञ्च "एषु सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणस्तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते। तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन" इति स्वाप्नसृष्टिश्रुत्युक्तलिङ्गानि न कथमपि जीवात्मन्यन्वेतुं शक्यानि; परमेश्वरासाधारणधर्मत्वात्। विशेषार्थस्तु तृतीयाध्याये तत्प्रकरणे वक्ष्यते।

तस्मात् परमेश्वरसृज्या एव स्वाप्नपदार्था इति सिद्धम्।

किञ्च, तत्कार्यकारित्वान्यथानुपपत्तिरपि तत्सत्यत्वे मानत्वेनानुसन्धेया।

किञ्च, ब्रह्मणः सर्वकारणत्वान्यथानुपपत्तिश्चापि स्वाप्नपदार्थानां तत्सृज्यत्वे प्रमाणम्।

ननु ब्रह्मणः सर्वोपादानत्वानुपपत्तिः। तथा हि, अचेतनस्य परिणामिसत्तायोगाद्भवतु तत्कारणत्वम्। ब्रह्मणश्चेतनस्य तु कूटस्थसत्ताश्रयत्वेन जन्माद्यसम्भवात् कथं तत्कारणत्वम्, अन्यथाऽनित्यत्वापत्तेः। प्रत्यगात्मनोऽनित्याः, जन्मादिमत्त्वात्। घटादिवत्, इति प्रयोगात्। "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" इत्यादिशास्त्रव्याकोपात्। कृतनाशादिप्रसङ्गाच्चेति चेत्, न, प्रामादिकोक्तेः। स्वाप्नादिकर्मणां मध्ये फलं दातुमुन्मुखस्य प्रबलस्यैकतमस्य कर्मविशेषस्य फलानुभूतये तदनुकूलदेहादिसंयोगे सति तद्भोगार्हज्ञानशक्त्यादिविकासस्य जीवजन्मपदार्थत्वात्। अत्यन्तविस्मृतिपूर्वकस्थूलदेहादिवियोगेन भोगाद्यनर्हतापत्तेश्च। मृत्युनाशादिपदार्थत्वान्नोक्तदोषावकाशः।

वस्तुतस्तु, अस्याः शङ्काया उन्मत्तप्रलापत्वमेव। श्रुतेस्तावत् सर्वकार्यं प्रत्येव ब्रह्मणः कारणत्वप्रतिपादकत्वेन जीवे तत्संसर्गाभावात्। यदि प्रत्यगात्मा कार्यं स्याद् ब्रह्मणश्च तदु-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

पादानत्वाभावे सर्वकारणन्यूनताप्रसक्तिः स्यात्। न तु तदस्ति, तस्यानाद्यन्तत्वश्रवणात्। तत्कारणस्य कूटस्थत्वश्रवणादिति भावः।

ननु "अनादिनिधना नित्या" इति वेदस्याप्यनाद्यनन्तत्वश्रवणात् तत्कारणत्वं ब्रह्मणोऽनुपपन्नम्। तथात्वे च ब्रह्मणः समस्तकारणत्वेऽव्याप्तिरिति चेत्, न, तस्यापि निःश्वसितन्यायेनाविर्भावकारणत्वस्य ब्रह्मगतत्वेनोक्तदोषानवकाशात्। "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः" इति श्रुतेरुक्तन्याये मानत्वात्। "तस्माद्यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे" इति श्रुतेश्च तदाविर्भावे मानत्वात्। वेदानां जन्मादयस्तु निर्विकारित्वेनैवाविर्भावतिरोभावमात्रत्वम्। न त्वानुपूर्व्यन्यथाभाव इति सिद्धान्तसेतुकायां श्रीसुन्दरभट्टपादोक्तेः। अचेतनप्राकृतवर्गस्याकाशादेस्तु परिणामिसत्ताकत्वेन स्थूलसूक्ष्मावस्थान्तरव्यक्ताव्यक्तनामरूपान्तरविभागेनावस्थितिरेवोत्पत्तिलयशब्दाभ्यां प्रतिपाद्यते। न तु तार्किकवदसतो जन्मनाशौ, शशशृङ्गादावतिप्रसङ्गात्। नाप्यन्येषामिवारोपापवादौ, श्रुतिप्रमाणशून्यत्वादिति संक्षेपः।

एवं मिथ्यात्वे प्रमाणासिद्ध्या कार्यं सदेव। स्वोपादानब्रह्मापृथक्सिद्धं च। उपादानात्मकत्वादुपादेयमात्रस्येति सिद्धम्। "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्", "ऐतदात्म्यम्" इत्यादिश्रुतेरिति राद्धान्तः। सदसच्छब्दयोः पञ्चमहाभूतपरत्वस्य श्रुत्यैव कण्ठरवेण व्याख्यातत्वात्। "यदन्यद्वायोरन्तरिक्षाच्चैतत् सद्वायुरन्तरिक्षं चासत्" इति श्रुतेः। अन्यथा "न सत् तन्नासदुच्यत" इति स्मृत्यात्मनोऽप्यनिर्वचनीयत्वप्रसङ्गादिति पूर्वमेवोक्तमलं विस्तरेण ॥१६॥

ननु मास्तु कार्यस्याध्यस्तत्वासिद्ध्या मिथ्यात्वम्, अनिर्वचनीयत्वे प्रमाणाभावात्। किं त्वसत्त्वमेवास्तु प्रपञ्चस्य, तत्र श्रुतिप्रमाणस्य सत्त्वात्, इत्याक्षिप्योत्तिष्ठन्त्यसत्कार्यवादिनो वैशेषिकादयः।

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषाद्युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥२।१।१७॥

तथा चायं तेषामभिप्रायः। कार्यमसदेव, कारणवैलक्षण्यात्। तथा हि, नहि कार्यकारणविषयकज्ञानस्यैकरूपत्वनियमः, शब्दभेदात्। घटः पट इति शब्दात् कार्यप्रत्ययः। मृत् तन्तव इति शब्दात् कारणप्रत्ययः। जलाहरणादि देहाच्छादनादि च घटपटादेः कार्यस्य फलम्। कुड्यनिर्माणादि रज्जुनिर्माणादि च मृत्तन्त्वादिकारणस्य फलम्। नहि घटादिना कुड्यनिर्माणादिसम्भवः, नापि मृदादिना जलाहरणादिसम्भवश्चेत्यन्वयव्यतिरेकेण फल-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

भेदाच्च, कालभेदादपि। प्राक्कालिकं कारणम्, उत्तरकालिकं च कार्यम्। आकृतिसंख्याभेदाच्च। पिण्डाकारमेकसंख्याकं च कारणम्। कम्बुग्रीवपृथुबुध्नोदराकारमनेकसंख्याकं च कार्यम्।

किञ्च, कार्यस्य सत्त्वे कारकव्यापारवैयर्थ्याच्चेत्यादिभ्यो हेतुभ्यः कार्यस्यासत्त्वमिति तात्पर्येण शङ्क्यते कणभक्षादिभिः।

ननु "असदेवेदमग्र आसीत्," "असद्वा इदमग्र आसीत्" इत्यादिश्रुतिभिः कार्यस्योत्पत्तेः प्राक्कालेऽसत्त्वव्यपदेशात् कथं सत्त्वमिति चेत्, तत्रोत्तरमाह भगवान् सूत्रकारः— नेति। प्रागपि कार्यस्यासत्त्वं व्यपदिश्यत इति नाशासनीयम्। तत्र हेतुमाह— धर्मान्तरेणेति। अभिव्यक्तनामरूपात् सत्त्वधर्माद्धर्मान्तरमभिव्यक्तनामरूपमसत्त्वम्। तेन योगादियं श्रुतिरसत्त्वं व्यपदिशति, न तु स्वरूपासत्त्वम्। सत्त्वासत्त्वे हि द्रव्यधर्मौ। अनभिव्यक्तनामरूपकमिति सूक्ष्ममासीदित्यर्थः। तत्र हेतुः — वाक्यशेषादिति। उपक्रमे जाते संशये वाक्यशेषाद्विनिश्चीयते तात्पर्यमिति प्रेक्षावतां प्रक्रिया। यथा "अक्ताः शर्करा उपदध्यात्" इत्युपक्रमे केनाक्ता इति सन्देहे "तेजो वै घृतम्" इति वाक्यशेषाद् घृतेनेति निश्चयः। एवमत्राप्युपक्रमे "असदेवेदमग्र आसीत्" इत्यादिनाऽसदिति निर्दिष्टम्। तस्यैव पुनस्तत् तदासीदिति वाक्यशेषेण तच्छब्देन परामृश्य सत्त्वाभिधानादसत्त्वसंशयं वारयति। असतः कालत्रयसम्बन्धायोगात्। तथात्वे चासीदिति प्रयोगानुपपत्तेः। सच्छब्देन परामर्शानुपपत्तेश्च।

अपि च, "असद्वा इदम्" इत्यत्रापि "तदात्मानं स्वयमकुरुत" इति वाक्यशेषे विशेषश्रवणान्न स्वरूपासत्त्वम्; किन्त्वव्यक्तनामरूपकत्वादिति सूक्ष्मं वस्त्वसच्छब्देनोच्यत इत्यर्थः।

तस्मात् कार्यं सत्, उपलभ्यमानत्वात्। न ह्यत्यन्तासतः खपुष्पादेः क्वाप्युपलब्धिर्दृष्टा चोपपन्ना वा।

यदुक्तं "कारणवैलक्षण्यात्" इति कार्यासत्त्वे हेतुः। सोऽपि स्वरूपासिद्धत्वेनाभासरूप एव। नहि कारणान्वयहीनं कार्यं क्वाप्युपलभ्यते।

नापि कालभेदात् तयोरत्यन्तभेदो वक्तुं शक्यः, तस्यावस्थाभेदविषयकत्वात्। न द्रव्यपरत्वम्, असम्भवात्। कारणावस्थाभेदेनेवाकारसंख्याफलादिभेदस्याप्युपपद्यमानत्वेनोक्तदोषायोगात्। अन्यथा बालस्याप्यवस्थाभेदेन स्वरूपभेदोऽङ्गीक्रियतां तर्कनिपुणैः। तथात्वे च योऽहं पितुरुत्सङ्गेऽक्रीडम्, सोऽहं वृद्धो बालाल्लालयामीति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेः। कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गाच्च।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

नापि तस्य भावे कारकव्यापारवैयर्थ्यम्। पूर्वानभिव्यक्तस्याभिव्यञ्जनेनैव तस्य सार्थकतोपपत्तेः। अन्यथाऽसतोऽभिव्यक्त्यङ्गीकारे, कारकादिव्यापारेणाग्नेर्यवादीनां जल मन्थनाद्, घृतादेः, सिकताभ्यस्तैलस्याप्यभिव्यक्तिप्रसङ्गात्।

किञ्च, असत्कार्यवादिनामपि कारकव्यापारोऽनुपपन्न एव। प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासत्त्वेन कार्यादन्यत्रैव कारकव्यापारेण भवितव्यम्। तत्रान्यत्वाविशेषात्। तन्तुगतकारकव्यापारेण घटादीनामुत्पत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः।

तस्मान्नासत्त्वं कार्यस्येति भावः।

किञ्च, युक्तेः शब्दान्तराच्चेति हेतुद्वयेन कार्यसत्त्वं निश्चीयत इत्यक्षरार्थः। तत्र युक्तिर्नामानुपपत्तिनिरासेनोपपत्तिसमर्थनेन वस्तुनिर्णायकवाग्विसर्गः। तथा हि, यद्यसदेव कार्यम्, तर्हि दध्यर्थिभिः क्षीरस्यैव, घटार्थिभिर्मृद एव च ग्रहो न स्यात्। प्रत्युत विपर्ययश्च स्यात्। दध्यर्थिभिर्मृदादिग्रहो घटार्थिभिश्च क्षीरादिग्रहः स्यात्। असत्त्वाविशेषात् सर्वत्र। न तु तदस्ति। तस्मान्न तथा। अतः कारणे व्यक्ताव्यक्तोभयावस्थायां कार्यस्य सद्भावः। स्थूलसूक्ष्मव्यवस्थायाः सदसत्पदाभ्यां श्रुत्या व्यपदिश्यत इत्यर्थः। अन्यथा सर्वत्र सर्वाभावाविशेषेणाग्न्यादेरप्यङ्कुराद्युत्पत्तिः कथं न जायते।

ननु साम्येऽप्यसत्त्वे क्षीर एव दधिघृतादेः कश्चिदतिशयो न मृदादौ, मृद्येव घटस्य, कश्चिदतिशयो न क्षीरादौ, इति चेत्, न, अतिशयाङ्गीकारे प्रागवस्थायामसत्कार्यवादहानिः, सत्कार्यवादसिद्धिश्च तव श्रीमुखेनैव सिद्धेति।

न च सत्कार्यवादे कारकव्यापारवैयर्थ्यं शङ्क्यम्, तस्य पूर्वमेव निरस्तत्वात्। कारणस्य कार्याकारव्यवस्थापकत्वेनैव तस्य सार्थकत्वात्। कारणमेव हि कार्याकारं प्रतिपद्यमानं कार्यमित्युच्यते। कार्याकारणां कारणात्मकत्वनियमात्। "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" इति श्रुतेः। "वासुदेवात्मकान्याहुः" इति स्मृतेश्च। इत्यादियुक्तेः कार्यस्य प्रागुत्पत्ते सत्त्वनिश्चयात्।

किञ्च, शब्दान्तराच्चेति सत्त्वनिश्चय इति योज्यम्। पूर्वोदाहृतादसत्प्रतिपादकादसच्छब्दादन्यस्तद्विपर्ययप्रतिपादनपरः सच्छब्दः शब्दान्तरः। "सदेव सौम्येदम्" इत्यादिः तस्मादपीति यावत्।

यद्वा, "तद्धैके आहुरसदेवेदमग्र आसीत्" इत्यसद्व्यपदेशपरः। ततो वैलक्षण्यपर "कथमसतः सज्जायेत" इति शब्दान्तरः। तस्मादप्युत्पत्तेः प्राक् कार्यस्येदंशब्दाभिधेयस्य तत्त्वनिश्चयात्। अन्यथा तस्येदंशब्दव्यपदिष्टस्य कार्यस्य सच्छब्दवाच्येन कारणेन सह श्रूयमाणसामानाधिकरण्यस्यासम्भवो दुर्वारः। सदसतोरितरेतरात्यन्तविरुद्धयोः सामानाधिकरण्यासम्भवात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

एतेन स्थाणुरेव चौर इतिवत् सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति जगत्कारणयोः सामानाधिकरण्यं सूपपन्नमित्युक्तिर्निरस्ता, श्रौतत्वात्। अन्यथाऽसत्कार्यवादप्रसङ्गात्। स्थाणुचौरयोरुपादानोपादेयत्वाभावेन दृष्टान्तासिद्धेश्च। "तज्जलानिति" इति वाक्यशेषात्।

एतेन कार्यकारणयोरत्यन्तभेदपक्षोऽपि निरस्तः, अत्यन्तभिन्नयोर्गवाश्वयोरिव सामानाधिकरण्यासम्भवात्। "गौरनाद्यन्तवती", "ऊर्ध्वमूलोऽर्वाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः," "तत् सदासीत्", "अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यम्", "प्राणा वै सत्यम्", "अथैनमाहुः सत्यकर्म" इति, "सत्यं ह्येवेदमसौ सृजते", "अष्टरूपामजां ध्रुवाम्" इत्यादिश्रुतिभ्यः। "ऊर्ध्वमूलमधःशाखम्" इत्यादिस्मृतेश्च।

ननूक्तश्रुत्यादीनां भेदपराणां व्यावहारिकसत्तापरत्वेन नैराकाङ्क्ष्यान्न पारमार्थिकत्वम्, अभेदपरश्रुत्यादीनां तु परमार्थसत्त्वपरत्वात् प्राबल्यमिति चेत्, न, कपोलकल्पनां विना प्रमाणान्तराभावात्।

न च सल्लिङ्गोपेतत्वेन प्राबल्यमिति वाच्यम्, भेदपरश्रुत्यादीनामपि तथात्वस्य पूर्वाचार्यैः प्रतिपादितत्वात्। विस्तरभिया चोपरम्यते।

न चाभेदपराणां निरवकाशत्वेन प्राबल्यम्, भेदपराणामपि तथात्वात्।

न च तद्विषयभेदस्य प्रत्यक्षप्राप्तत्वेन तासामनुवादपरत्वमिति वाच्यम्, निर्विशेषाधिष्ठानरूपसत्ताया अभेदशास्त्रविषयाया अपि घटोऽस्ति, घटाः स्युरिति प्रत्ययोऽस्तीति प्रत्यक्षप्राप्ततयाऽभेदश्रुतीनामपि तदनुवादपरत्वसाम्यात्।

किञ्च, भेदश्रुतिगम्यं निर्विशेषाद्वितीयं ब्रह्म तासां विषयो न वेति?

नाद्यः, तस्य पदार्थत्वेन भेदशास्त्रवदभेदश्रुतीनामपि व्यवहारसत्त्वं भवतां श्रीमुखेनैव सिद्धम्। निर्विशेषाद्वितीयं ब्रह्म व्यावहारिकम्। भेदश्रुतिविषयत्वात्। पदार्थत्वाच्च। तव मते व्योमादिवत्। इति प्रयोगात्।

न द्वितीयः, इदमर्थत्वेन शब्दादिप्रमाणगोचरे भेदशास्त्रवदभेदशास्त्रस्यापि व्यवहारविषयत्वं सूपपन्नम्।

किञ्च, सर्वप्रमाणाविषयस्य शशशृङ्गायमाणत्वेन द्वितीयपरशास्त्रस्यापि निर्विषयत्वेन बाधप्रसक्तेर्दुर्वारत्वात्। तव पक्षेऽभेदशास्त्रस्य निर्विषयत्वेन बाधप्रसक्तेर्दुर्वारत्वात्। तस्य सर्वज्ञसर्वशक्तेर्विश्वकारणस्यैक्यप्रतिपादनपरत्वेनैव नैराकाङ्क्ष्यान्नोक्तदोषयोग इत्यलं विस्तरेण।

ननु यदि विवर्तपक्षानङ्गीकारः, तर्हि को वा पक्षोऽभिप्रेतः। संघातवादो वा, आरम्भवादो वा, परिणामवादो वेति?

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

नाद्यः, बाह्यपक्षप्रवेशात्।

न द्वितीयः, तार्किकपक्षावलम्बनप्रसङ्गात्।

नापि चरमः, आनुमानिकसांख्यमतप्रवेशात्, पक्षान्तराभावाच्च, इति चेन्न, चरमपक्षस्यैवास्मदभिप्रेतत्वात्, सूत्रकाराभिमतत्वाच्च। "आत्मकृतेः परिणामात्", "स्वयमात्मानमकुरुतेति" श्रुतिसूत्राभ्याम्।

नन्वाकाशकल्पस्य विभोर्वस्तुतः परिणामोऽसम्भव एव। तथा च ब्रह्म परिणामानर्हं भवितुमर्हम्, विभुपरिमाणकत्वात्, निरवयवत्वात्, आकाशवत्, इति चेन्न, परिणामस्वाभाव्यात्। क्षीरवत्। सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तिमत्वाच्च स्वेच्छया परिणामयेदात्मानमिति शक्यते वक्तुम्।

ननु सावयवस्यैव क्षीरादेः परिणामदर्शनान्न निरवयवस्येति तादवस्थ्यमेवास्य दोषस्येति चेन्न, क्षीरपरमाण्वादौ तद्व्यभिचारात्। तथा हि, न सावयवत्वं वस्तुपरिणामे प्रयोजकम्; अपि तु वस्तुगता तादृशी शक्तिरेव। अन्यथा जलस्यापि सावयवत्वाविशेषेण दधिभावेन परिणामापत्तेर्दुर्वारत्वात्, क्षीरावयवानां निरवयवत्वाच्च।

अयं भावः— द्रव्यपरिणामेऽवयविगता शक्तिः कारणमवयवगता वा?

नाद्यः, नहि द्रवद्रव्यव्यतिरिक्तस्यावयवित्वं त्वयाभ्युपगम्यते।

द्वितीये तु क्षीरावयवाः सावयवा निरवयवा वेति। आद्येऽनवस्थापत्तिः। क्षीराब्धिः कुण्डे स्यादवयवानामानन्त्यात्।

तस्मान्निरवयवा एवेत्यकामेनापि त्वयाभ्युपगन्तव्याः।

एवं निरवयवस्य परिणामाभाववत्त्वनियमभङ्गाद् विरुद्धो हेतुर्निरवयवत्वादिति।

नापि विभोः परिणामाभावनियमः। आकाशस्यापि वाय्वात्मना शब्दात्मना च परिणामदर्शनात्। "आकाशाद्वायुरिति" श्रुतेः।

एतेन द्वितीयस्यापि हेतोः सत्प्रतिपक्षत्वं दृष्टान्तविकलत्वं चोक्तं भवति। तथा चात्मतत्त्वं परिणामयोग्यम्, विभुत्वात्। आकाशवत्, इति।

न च तस्यापि सावयवत्वं जन्यत्वादिनावगम्यत इति वाच्यम्, अपञ्चीकृतस्यात्र विवक्षितत्वात्। "आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः" इति श्रुतेः।

ननु स्यादेतत्। निरवयवस्यापि विभोस्तादृशशक्तियोगादेव परिणामः। तथापि तत्र कृत्स्नस्य ब्रह्मणः परिणामोऽभिप्रेतस्तदेकदेशस्य वा?

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

आद्ये सर्वस्यापि परिणामत्वान्मुक्तोपसृप्यब्रह्माभावप्रसङ्गः। विकारित्वानित्यत्वप्रसक्तिश्च। तथात्वे "नित्यं विभुं सर्वगत"मित्यादिश्रुतिव्याकोपश्च।

किञ्च, विकारापन्नस्य कृत्स्नस्य ब्रह्मणो जगदाकारतया प्रत्यक्षगोचरत्वे सर्वेषामपि प्राप्तत्वात् सर्वमोक्षप्रसङ्गः। साधनतत्प्रतिपादकशास्त्रतदुपदेष्टृणामानर्थक्यं च।

न द्वितीयः, सदेशत्वापत्त्या सावयवत्वयोगेन "निष्कलं निष्क्रियं शान्त"मित्यादिनिरवयवत्वप्रतिपादकशास्त्रव्याकोपाच्चायोग्य एव परिणामपक्ष इति चेन्न, उदाहृतेष्वाकाशादिषु निरवयवत्वविभुत्वसाम्येऽपि निर्विकारित्वदर्शनेन दोषत्वात्।

तस्मान्निरवयवस्यापि विभोर्ब्रह्मणः परिणामेऽपि तादृशशक्तियोगादेवाविकारित्वमपीति ध्येयम्।

सोऽयं परिणामो न्यग्रोधधानादृष्टान्तेन षष्ठश्रुत्या वर्णितः।

वस्तुतस्तु शक्तिविशेषस्यैव परिणामशब्दवाच्यत्वाद् ब्रह्मस्वरूपपरिणामानभ्युपगम एवेति पूर्वमेवोक्तम् ॥१७॥

एवं च न कश्चन दोष इत्यादि तात्पर्यं बुद्धौ कृत्वा सूत्रयति भगवान् बादरायणः—

पटवच्च ॥२।१।१८॥

यथा संकुचितः पटः पटत्वेनागृह्यमाणोऽपि पट एव। प्रसारणे तु स्पष्टं प्रत्यक्षतया गृह्यते। तथा तिरोभावसमयेऽनभिव्यक्तं विश्वं नामरूपाभ्यामगृह्यमाणमपि सदेवाविर्भावसमये तु प्रत्यक्षागमादीनां स्पष्टं नामरूपाभ्यां गृह्यत इति सूत्रार्थः। तथोक्तं वैष्णवे श्रीध्रुवेण—

"न्यग्रोधः स महानल्पे यथा बीजे व्यवस्थितः।
संयमे विश्वमखिलं बीजभूते तथा त्वयि॥
बीजादङ्कुरसंभूतो न्यग्रोधः स समुत्थितः।
विस्तारं च यथा याति त्वत्तः सृष्टौ तथा जगत्"॥
इत्यादिना ॥१८॥

उक्तसिद्धान्तसिद्धये तदुपोद्बलनरूपं दृष्टान्तान्तरमाह भगवान् सूत्रकारः —

यथा च प्राणादिः ॥२।१।१९॥

यथा प्राणायामसंकुचितशक्तिः प्राणापानादिना विशेषरूपेणागृह्यमाणोऽपि सूक्ष्मसद्रूपप्राणापानादिविशेषवानेव। मुक्तायामस्तु तत्तद्विशेषरूपेणाकुञ्चनप्रसारणादिकार्यान्यथा-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

नुपपत्त्या स्पष्टं गृह्यते। तद्वत् सृष्टेः प्रागनभिव्यक्तनामरूपकं कार्यं तत्तन्नामरूपाभ्यामगृह्यमाणमपि स्वोपादाने सदेव। सृष्टिसमये तु व्याकृतनामरूपत्वात् स्पष्टं गृह्यत इत्यक्षरार्थः।

ननु कार्यस्य तत्त्वमनुपपन्नम्। तथा हि, "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्", "एकमेवाद्वितीयम्", "नेह नानास्ति किंचन", "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" इतीत्यादिश्रुतिभिः सावधारणाभिरन्वयव्यतिरेकेण कारणैकत्वनिश्चायिकाभिः कारणेतरवस्तुमात्रस्य निषिध्यमानत्वान्मृषात्वमेव।

तस्माद्रज्जुज्ञानेन सर्पादिबाधवद् ब्रह्मात्मत्वज्ञानेन शारीरत्वस्य बाधे तत्कृतसर्वव्यवहारस्यापि बाधः। "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्ये"दिति श्रुतेः। तथैवाह च भगवान् भाष्यकारः — "मृत्तिकेत्येव सत्य"मिति प्रकृतिमात्रस्य दृष्टान्ते सत्यत्वावधारणाद् वाचारम्भणशब्देन च विकारजातस्यानृतत्वाभिधानाद् दार्ष्टान्तिकेऽपि "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं" "तत् सत्य"मिति च परमकारणस्यैकस्य सत्यत्वावधारणात्। "स आत्मा", "तत् त्वमसि श्वेतकेतो" इति च शारीरस्य ब्रह्मभावोपदेशात्। स्वयं प्रसिद्धं ह्येतच्छारीरस्य ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्यते। न यत्नान्तरसाध्यम्। अतश्चैव शास्त्रीयं ब्रह्मात्मत्वमवगम्यमानं स्वाभाविकस्य शारीरत्वस्य बाधकं सम्पद्यते। रज्ज्वादिबुद्धय इव सर्पादिबुद्धीनाम्। बाधिते च शारीरात्मत्वे तदाश्रयः समस्तः स्वाभाविको व्यवहारो बाधितो भवति, इत्यादिनेति चेन्न, एकत्वावधारणश्रुतीनां जगत्कारणसार्वज्ञ्यादिमत्परब्रह्मैकत्वपरत्वेन "नेह नाने"त्यादिश्रुतीनां च कारणगतस्वतन्त्रसत्तावच्छिन्नवस्तुमात्रनिषेधपरत्वेन चास्मत्पक्षे स्वार्थ एव प्रामाण्यात्।

न तावत् कारणैकत्वावधारणं निषेधश्चेतरस्य वस्तुसंजातस्यानृतत्वे नियामकम्; अपि तु स्वविषयसमसत्ताकत्वनिषेधमात्र एव। यथा चोलराजैकोऽद्वितीयोऽभूदिति वाक्यं न तद्राजान्तरमात्रस्यैतत्सेनादीनां वा निषेधपरम्; किन्तु तत्तुल्यनृपान्तरस्य निषेधमात्रपरमेव।

एवं प्रकृतेऽपि समञ्जसम्।

किञ्च, कार्यजातस्यानृतत्वेऽसत्कार्यवादापत्त्या वैदिकत्वं दत्ततिलाञ्जलिः स्यात्।

"असत्यमप्रतिष्ठं च जगदाहुरनीश्वरम्"।

इत्यसुरपक्षाभ्युपगमश्च। "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्", "सत्त्वाच्चावरस्ये"त्यादिशास्त्रव्याकोपश्च।

नापि "यत्र त्वस्ये"ति श्रुतिः प्रपञ्चबाधपरा; किन्तु कारकजातस्य स्वतन्त्रसत्तानिषेधेन तस्य ब्रह्मात्मकत्वविधानपरेति सर्वं समञ्जसम्। अन्यथा "सर्वं हि पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः" इत्यादिश्रुतिविरोधात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

श्रुत्यर्थस्तु सदेवेत्यत्र स्वतन्त्रसत्ताश्रयः सत्पदार्थः। "आत्मा हि परमः स्वतन्त्रोऽधिगुणः" इति श्रुतेः। एकपदं ब्रह्मणः क्षराक्षराभ्यामुत्कर्षरूपप्राधान्यं विधत्ते। "एके मुख्यान्यकेवला" इत्यमरोक्तेः। एकशब्दोऽयमन्यप्रधानासहायसंख्याप्रथमसमानवाचीति। "एको गोत्रः" इति सूत्रे कैयटोक्तेश्च। सहायान्तरशून्यत्वोत्कर्षपरो वा। "ष्णान्ताः षड्" इति सूत्र एकशब्दोऽयं बह्वर्थः। "अस्ति संख्यार्थोऽस्त्यसहायवाची"ति। "अस्त्यन्यार्थ" इति महाभाष्यकारोक्तेश्च। तथा च क्षराक्षराभ्यामुत्कृष्टमन्यसहायहीनमेकसंख्याकमेकपदार्थः। "प्रधानः क्षेत्रज्ञपतिः", "अक्षरात् परतः परः" इत्यादिश्रुतेः। "यस्मात् परमनीतोऽहं", "मत्परतरं नान्य"दिति श्रीमुखोक्तेश्च। अन्ययोगव्यवच्छेदार्थः प्रथम एव शब्दः। तदधिकोत्कृष्टव्यवच्छेदपरो द्वितीयः। स्वातिशयवस्तुशून्य इत्यर्थः। अद्वितीयशब्दश्च समाननिषेधपरः। "न तत्समश्चाभ्यधिकश्चे"ति श्रुतेः। "न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः" इति स्मृतेश्च।

यद्वा, एकशब्दः संख्यापरः। एवाद्वितीयशब्दयोश्चेतनाचेतननिषेधपरत्वम्। उभयोरपि ब्रह्मसमस्वतन्त्रसत्ताकत्वाभावात्।

किञ्च, स्वगतानन्तासंख्येयज्ञानादिकारुण्यादिकल्याणधर्माणामपि स्वरूपेतरस्वतन्त्रसत्तानिषेधोऽप्यविरुद्धः। "यदासीत् तदधीनमासीत्" इति श्रुतेः। तथा च चेतनाचेतनानां स्वगतधर्माणां च तदात्मकत्वाद्यविशेषेण तदपृथक्सिद्धत्वात्, "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" इत्यग्रिमवाक्यात्, "वासुदेवात्मकान्याहुः" इति स्मृतेश्च, स एव स्वतन्त्रसमाश्रयः सत्पदार्थ आत्मा यस्य स तदात्मा, तस्य भावस्तत्त्वमिति श्रुत्यर्थः। कमिति यावत्।

नन्वस्य वाक्यस्य सजातीयादिभेदशून्यपरत्वमेव। तत्र चेतनवृत्तिभेदः सजातीयभेदः। जडभेदो विजातीयभेदः। धर्मभेदः स्वगतभेदः। तथा च त्रिविधभेदस्य श्रुत्यैव निषिद्धत्वेन तद्विषयस्य कथं पारमार्थिकत्वमिति चेन्न, स्वप्राङ्गणेऽश्वधावनमात्रत्वात्। ब्रह्मेतरस्य त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं वदन्तोऽत्र प्रष्टव्याः। श्रुत्याभिहितद्वितीयमात्राभावः कालत्रयेऽस्ति, न वा?

नाद्यः, स्वोक्तव्याघातात्।

अन्त्ये द्वितीयस्य सत्त्वापत्तेः।

न च नाभावो द्वितीयोऽद्वैतविरोधीति वाच्यम्, अभावत्वाधेयत्वाधारत्वादिभावैरविनाभूतेनातिशयतोऽप्यद्वैतभङ्गात्। अभावत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तसम्भवेन वेदान्तानां सखण्डार्थत्वापत्तेश्च।

किञ्च, को वा स पदार्थः? शुद्धो वोपहितोऽव्याकृतो वा?

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

नाद्यः, "तदैक्षत बहु स्याम्" इति श्रुत्येक्षणबहुभवनसङ्कल्पयोगश्रवणात्। अन्यथा शुद्धत्वभङ्गात्। त्वया शुद्धस्य पदार्थत्वानङ्गीकाराच्च। अन्यथा मिथ्यात्वप्रसङ्गात्। शुद्धं ब्रह्म मिथ्या, पदार्थत्वात्। तव मते घटादिवत्, इत्यनुमानात्।

द्वितीये ततो मायाभूतोपाधिर्भिन्नोऽभिन्नो वा?

नाद्यः, द्वैतापत्तेः।

नान्त्यः, उपाधिर्ब्रह्मेति सिद्धान्तापत्तेः, उपहितस्य पारमार्थिकसत्ताऽसम्भवाच्च, अन्यथा तस्यैव मुक्तगम्यत्वेन शुद्धस्याप्रयोजकत्वापत्तेश्च।

नाप्यव्याकृतः, सिद्धान्तभङ्गात्, अस्मृतत्वाच्च। अव्याकृतस्य जीवादिभेदेऽस्माकं हानिः। जीवादीनां तादात्म्यसम्बन्धाभ्युपगमात्, ब्रह्मणः सविशेषत्वाङ्गीकाराच्च। अव्याकृतनामभूतसूक्ष्माणि कर्मसंस्कारसहिताश्च जीवास्तदन्तर्यामी परमेश्वरश्चाधिष्ठाता, एतेषां समुदायः। तस्य चानेकविशेषत्वात् सुतरां तव सिद्धान्तभङ्गः। अव्यक्तव्याख्याविरोधश्च। अन्यथा भूतसूक्ष्माभावेऽसत्कार्यवादापत्तिः। जीवानङ्गीकारे कृतनाशादिप्रसङ्गः। सृष्टिवैचित्र्यहेतुभूतकर्माभावे सृष्ट्यभावप्रसङ्गः तस्याः साम्यप्रसङ्गश्च। ब्रह्मणि वैषम्यनैर्घृण्यप्रसक्तिश्च। परमेश्वरानङ्गीकारे सृष्ट्यभावेन सृष्ट्यसम्भवः। बाह्यपक्षाङ्गीकारप्रसङ्गाच्च।

किञ्च, द्वितीयमात्रनिषेधे श्रुतावग्रपदवैयर्थ्यम्।

किञ्च, को वाऽद्वितीयपदार्थः। न द्वितीयोऽद्वितीय इति नञ्समासः।

नञर्थस्तु षड्विधः। तत्र न तावत् सादृश्यम्। द्वितीयसादृश्यमिति पदार्थापत्तेः। निर्विशेषसादृश्यधर्मासम्भवाच्च।

नाप्यभावः, "असदेव स भवति", "असद्ब्रह्मेति वेद चेत्" इति निन्दाश्रवणात्। नापि तदन्यत्वम्, द्वैतापत्तिप्रसङ्गात्।

नापि तदल्पता ईषद् द्वितीय इति पदार्थः स्यात्।

नाप्यप्राशस्त्यम्, द्वितीय इत्यर्थः स्यात्।

नापि विरोधः, अनङ्गीकारात्।

किञ्च, द्वितीयपदस्य द्वितीयाभावमात्रसंकोचापेक्षया सकलकल्पनाऽविरोधाय स्वतन्त्रसत्तावच्छिन्नद्वितीयाभावपरत्वस्यैवौचित्यात्।

न चावान्तरतात्पर्येण द्वितीयाभावसिद्धिः, महातात्पर्येण चाखण्डार्थसिद्धिरिति वाच्यम्, द्वितीयाभावस्य सत्त्वेऽद्वैतहानिः। मृषात्वे द्वैतस्य सत्यत्वापत्तिः। द्वितीयाभाव-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

विशिष्टतया ज्ञाते ब्रह्मणि विशेष्यमात्रसन्देहाद्यभावेन तात्पर्यकल्पनस्याप्रामाणिकत्वात्। अन्यथा शब्दमात्रस्य तात्पर्यद्वयं स्वीकृत्याखण्डार्थकत्वापत्तिरिति संक्षेपः।

एतेन "आत्मा वा इदमग्र आसीत्", "नान्यत् किंचन", "एको ह वै नारायण आसी"दित्यादिश्रुतयोऽपि व्याख्याताः, तुल्यार्थत्वात्। अथ "नेह नाने"ति, इह जगत्कारणे ब्रह्मणि नानात्वं नास्ति। तस्य सर्वास्वप्युपनिषत्स्वेकत्वावधारणात्। कारणनानात्वदर्शनस्य फलमाह, "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति" इति। नित्यः संसारो भवति, परमेश्वरे नानात्वदर्शित्वात्। इवशब्दोऽल्पार्थः। "इवोपमायामल्पे ये" इति कोशात्। स च कैमुतिकन्यायपरः। कारणे ब्रह्मणि यद्यल्पनानात्वदर्शनस्येदृक् फलम्। किं पुनर्बहुत्वेनेत्यर्थः।

एतेन "द्वितीयाद्वै भयं भवति" इत्यपि श्रुतिर्व्याख्याता, तुल्यार्थत्वात्।

ननु कारणे ब्रह्मणि भेदाप्रसक्तिः, अप्रसक्तस्य च निषेधायोगादिति चेन्न, जगत्कारणोऽनेकत्वप्राप्तेः शास्त्रसिद्धत्वात्।

"जीवाद्भवन्ति भूतानि जीवे तिष्ठन्त्यचञ्चलाः।
जीवे प्रलयमृच्छन्ति न जीवात् कारणं परम्"॥इति।

"ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव, विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता",

"न सन्न चासच्छिव एव केवलः।
स्वाभावमेके कवयो वदन्ति"।

"कालं तथान्ये", इत्यादिश्रुतिभिः कारणनानात्वस्य सुप्रसक्तत्वात्। इहेति विशेषणान्नानात्वमात्रनिषेधसम्भवः। निषेधतदाधारब्रह्मणोर्निषेधनिषेध्ययोर्नानात्वतदभावयोश्च भेदावश्यकत्वादिति संक्षेपः।

अथ नानाशब्दोऽत्र विनार्थकः। "विनञ्भ्यां नानाञौ न सह" इति सूत्रे महाभाष्यकारैर्नानाविनाशब्दयोरेकार्थत्वोक्तेः। तथा चैवं योजना— इह जगति नानात्वोपादानं परमेश्वरं विना किञ्चनापि वस्तुजातं नास्ति। सर्वकार्यत्वावच्छिन्नस्य स्वोपादानाविनाभूतत्वात्।

"यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन।
न तदस्ति विना यत् स्यान्मयाभूतं चराचरम्"॥

इति श्रीमुखोक्तेः। अन्यत् स्पष्टम्। "सर्वं तं परादाद्य आत्मनोऽन्यत् सर्वं वेद" इति श्रुत्यन्तराच्च। एतेनैव—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

"नाना विष्णुं मोक्षदो नान्यदेवः"।

इत्यपि श्रुतिर्व्याख्याता। विष्णुं विनान्यदेवो ब्रह्मादिर्मोक्षदो नास्तीत्यर्थः।

"बन्धको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचकः।
कैवल्यदः परं ब्रह्म विष्णुरेव सनातनः"॥ इति स्मृतेः।

"संसारबन्धस्थितिमोक्षहेतुः"। इति श्रुत्यन्तराच्चेति।

अथ "यत्र त्वस्य" इति यत्र यस्यां ध्रुवास्मृत्याख्यावस्थायाम्। अस्य विदुषः सर्वं कर्तृकरणकर्मादिकारकजातमात्मैवाभूदिति। आत्मशब्दोऽत्र विश्वात्मभूतपरब्रह्मपरः। ब्रह्मात्मकत्वेन तदपृथक्सिद्धत्वात् तत्ताविधानमविरुद्धम्। ब्रह्मैव ब्रह्मापृथक् सिद्धमेवाभूत्, तत् तर्हि केन स्वतन्त्रसत्तावच्छिन्नकरणेन कं वा स्वतन्त्रत्वेन पृथग् वस्तुजातं कर्मकारकरूपं को वा स्वतन्त्रभूतो द्रष्टा कर्तृरूपः पश्येदिति योजना। सर्वकारकजातस्य तत्प्रयोज्यतया केषुचिदपि कर्त्रादिषु स्वातन्त्र्याभावेन "स्वतन्त्रः कर्त्ता" इति सूत्रोक्तकर्त्रादिकारकलक्षणसमन्वेषणतत्ताभावात्। तदात्मकतत्प्रयोज्यतदाधेयतद्व्याप्यत्वाद्यवच्छिन्नैस्तत्कारकैस्तत्कर्मकारयिता श्रीपुरुषोत्तम एव। "एष एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते", "स कारयेत् पुण्यमथापि पापम्" इत्यादिश्रुतेः।

तस्मात् तदात्मकेन करणेन तदात्मकं वस्तुजातं तदात्मको द्रष्टेत्यर्थः। "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" इति श्रुतेरिति संक्षेपार्थः।

तस्मात् कार्यं सदेव कारणादनन्यच्चेति सिद्धम् ॥१९॥

अथाक्षिप्यते—

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥२।१।२०॥

ननु ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेऽभ्युपगम्यमान इतरस्य जीवस्य "तत् त्वमस्ययमात्मा ब्रह्म" इत्यादिवाक्यैर्ब्रह्मत्वोपदेशात्, इतरस्य ब्रह्मणो वा "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य" इत्यादिना शारीरत्वव्यपदेशात्। तथा च ब्रह्मणः सार्वज्ञ्यसर्वशक्त्याद्याश्रयस्यात्मनो हितरूपजगदकरणमहितरूपजगत्करणमित्यादिदोषप्रसक्तिः स्यात्। न ह्याध्यात्मिकादिविविधदुःखहेतुरूपे कार्ये स्वाधीनो बुद्धिमान् प्रवर्तते। जीवब्रह्मणोर्भेदवाहिन्यः श्रुतयो जगतो ब्रह्मणोऽनन्यत्वं वदद्भिर्भवद्भिरेव परित्यक्ताः, भेदे सत्यनन्यत्वासिद्धेः ॥२०॥

तस्माद् ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमनुपपन्नमिति प्राप्ते समाधत्ते—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥२।१।२१॥

तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः। यत् सार्वज्ञ्याद्यनन्ताचिन्त्यासंख्येयकल्याणधर्माश्रयं जगदभिन्ननिमित्तोपादानकारणं न तस्माच्छारीराधिकमुत्कृष्टं तदत्यन्तविलक्षणं परं ब्रह्मेति नोक्तदोषावकाशः। कुतः? भेदनिर्देशात् "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः", "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति प्राप्तप्राप्तव्यभेदस्य "य आत्मानमन्तरो यमयति" इति नियन्तृनियम्यभेदस्य च निर्देशात्।

अयं भावः — यदि चेतनस्य शारीरस्य जगत्कारणत्वं सूत्रकृतोऽभिप्रेतं स्यात्, तर्हि तस्य सार्वज्ञ्यादिसर्वशक्त्ययोगेन हिताकरणादिदोषप्रसक्तिः स्यात्, न तु तदस्ति, प्रत्युत तदत्यन्तविलक्षणस्य सर्वज्ञानशक्तिबलैश्वर्यादिकल्याणधर्माश्रयस्य परब्रह्मणः समस्तदोषगन्धाघ्रातमाहात्म्यस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य स्वतन्त्रसत्ताश्रयस्य कारणत्वनिर्देशान्नोक्तदोषयोगः।

एतेन वक्ष्यमाणो भेदाभेदलक्षणसिद्धान्तोऽपि सूत्रकृता सूचितः। तादात्म्यादभेदोक्तिः। ब्रह्मणः स्वरूपेण भेदनिर्देशात्। तथा च परतन्त्रसत्तावच्छिन्नस्वरूपेण भिन्नत्वेऽपि तदात्मकत्वादिना तदपृथक्त्वाद्भिन्नाभिन्नत्वमिति भावः ॥२१॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥२।१।२२॥

यथा लोके पृथिवीविकाराणामश्मनां वज्रवैदूर्यपद्मरागसूर्यकान्तादीनां प्रहीणपाषाणादीनां च पृथिव्यात्मकतया पृथिवीत्वाविशेषेऽपि न पृथिवीस्वरूपैक्यमुपपद्यते, आदिना लोष्टकाष्ठतृणादिग्रहः, तथा जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वादिना ब्रह्मत्वाविशेषेऽपि न स्वरूपैक्यमिति परब्रह्मेव जीवकर्मानुगुणसुखदुःखहेतुजगत्सर्गकर्तृ, इति तदनुपपत्तिः परकल्पितदोषानुपपत्तिः ॥२२॥

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥२।१।२३॥

ननु पुनरपि ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं न सम्भवति। कुतः? **उपसंहारदर्शनादिति**। बाह्यकारकोपादानमुपसंहारः। लोके हि घटपटादिकार्यजननशक्तियुक्ता अपि कुलालतन्तुवायादयस्तदुपकरणमृद्दण्डचक्रसूत्रतन्तुतुरीवेमाद्यनेककारकाण्युपसंहृत्यैव तत् तत् कार्यं कुर्वाणा दृश्यन्ते। सृष्टेः प्राक् च बाह्यसाधनसामग्री नास्ति। "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्", "एकमेवाद्वितीयम्" इत्यादिश्रुतेः। तत् कथमसहायं ब्रह्म जगत्सृष्टौ प्रवर्तेत, अतो न ब्रह्म जगत्कारणमिति चेत्, समाधत्ते, नेति। नहि कार्यजनिशक्तानां सर्वेषां बाह्यकारकोपादा-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

नसापेक्षत्वं दृश्यते। तथा हि, क्षीरं दधिभावाय नीरं हिमभावाय स्वयमेव परिणमते, तत्स्वाभाव्यात्। तथा ब्रह्मापि।

न च क्षीरादावातञ्चनाद्यपेक्षत इति वाच्यम्, तत्रातञ्चनस्य दधिभावानुपयोगित्वात्; किन्तु शैघ्र्याय रसविशेषाय च तदुपयुज्यते। पयसः स्वत एव परिणामशक्तिः। कुलालादीनां त्वनीश्वरत्वेन स्वतः सामर्थ्याभावादुपसंहारसापेक्षत्वं युक्तम्। ब्रह्म तु सर्वज्ञं सर्वशक्ति, "यः सर्वज्ञः सर्ववित्", "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी" इत्यादिश्रुतेः ॥२३॥

देवादिवदपि लोके ॥२।१।२४॥

अपिशब्दश्चेतनसादृश्यं सम्भावयति। यथा देवाः पितर ऋषयः स्वे लोके बाह्यसाधनमनपेक्ष्याभिध्यानमात्रेण स्वापेक्षितानि वस्तूनि सृजन्ति। तन्तुनाभश्च स्वयमेव प्रवर्तते। बलाका च रेतः सेकमन्तरेण गर्भं धत्ते। तथासौ पुरुषोत्तमः स्वसङ्कल्पमात्रेण सर्वं सृजतीति ॥२४॥

पुनरप्याक्षिपति—

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोषो वा ॥२।१।२५॥

ननु निरवयवं सावयवं वा ब्रह्म कार्याकारेण परिणामतः —

आद्ये, कृत्स्नस्य ब्रह्मणः क्षीरवत् कार्यरूपतापत्तौ कार्यातिरिक्तं ब्रह्म न स्यात्। कार्यस्य च सर्वप्रत्यक्षत्वात् सर्वमोक्षप्रसङ्गः।

द्वितीये निरवयवत्ववाचकः शब्दः,

"निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्"।

"दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः"।

इत्यादिः कुप्येद्विरुध्येत ॥२५॥

अतो ब्रह्मणः परिणामानुपपत्तेर्युगपदपादानत्वं न संभवति; किन्तु प्रधानमेवैष्टव्यमित्याक्षेपे प्राप्ते समाधत्ते—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥२।१।२६॥

तुशब्द आक्षेपनिरासार्थः। ब्रह्मणो जगदुपादानत्वेऽपि न तावत् कृत्स्नप्रसक्तिः। कुतः। श्रुतेः यथा जगदुपादानत्वं ब्रह्मणः श्रूयते, तथा कार्यवैलक्षण्येन सत्त्वं चापि श्रूयते। "सोऽकामयत बहु स्यां", "स्वयमात्मानमकुरुत", "सच्च त्यच्चाभवत्" इत्यादिना "अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्", इत्यादिना, "एतावानस्य महिमातो ज्यायांश्च पूरुषः" इत्यादिना च।

नापि निरवयवत्वशब्दकोषः, ऊर्णनाभेरिव शक्तिविक्षेपलक्षणपरिणामाङ्गीकारस्य पूर्वमुक्तत्वात्। स्वरूपे परिणामानङ्गीकारात्। ब्रह्म ह्यनन्तशक्तिं भोक्तृशक्तिं विक्षिप्याकाशाद्यचेतनाख्यां देवादिरूपेण विक्षिप्य तदन्तर्यामितया तत्फलं भोजयति, उपसंहरति चेति। सूर्यो यथा स्वरश्मीन्।

ननूपमानमात्रेण कथं निर्दोषत्वसिद्धिरिति चेत्, तत्राह, **शब्दमूलत्वादिति**। उक्तवैदिकसिद्धान्तस्य शब्दमूलत्वान्निर्दोषत्वमित्यर्थः। तथा च श्रुतिः — "यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च, यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि, यथा पृथिव्या ओषधयः सम्भवन्ति, तथाक्षरात् संभवतीह विश्वम्" इति। "प्रसार्य च यथाङ्गानि कूर्मः" इति भीष्मोक्तेश्च।

एवं च यद्यचेतनानामेव परस्परं परिणामवैचित्र्यम्। पृथिव्या औषध्यादिलक्षणः परिणामः, अन्नस्य केशनखदन्तपिशितादिलक्षणः चेतनोर्णनाभेश्चोर्णापरिणामोऽप्रच्युतस्वरूपतयैव प्राण्यन्तरेष्वत्यन्तासंभाव्यमानो दृश्यते। किमुत चेतनस्य सर्वज्ञस्य सर्वाचिन्त्यशक्तेः स्वतन्त्रस्य शास्त्रैकसमधिगम्यस्य जगत्कारणस्य ब्रह्मण इति भावः। तर्हि भावानां शक्तयः केनचित् प्राकृतबुद्धिना परिच्छेतुं न शक्यन्ते, तर्काणामप्रतिष्ठितत्वात् ॥२६॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥२।१।२७॥

न चैतदाश्चर्यम्। ब्रह्मणो विचित्रजगत्सृष्टत्वेऽपि स्वरूपाप्रच्युतित्वमिति। हि यत आत्मनि जीवात्मनि च देवादिशरीरेऽप्रच्युतस्वरूपतयैवैवं विचित्रा हस्त्यश्वादिसृष्टयो दृश्यन्ते। किमुत ब्रह्मण इति। द्वितीयश्च शब्दः कैमुत्यद्योतकः ॥२७॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥२।१।२८॥

प्रधानकारणवादेऽपि त्रिगुणस्य प्रधानस्य निरवयवत्वाभ्युपगमान्महदाद्याकारेण परिणामे कृत्स्नस्य मुक्तिर्निरवयवत्वप्रतिज्ञाहानिर्वेति दोषः समानः। गुणा एव तस्यावयवा इति चेत्, तत्रापि गुणसमूहस्य प्रधानत्वे गुणानां निरवयवत्वेन प्रदेशभेदमनपेक्ष्य संयुज्यमानानां स्थूलमहदाद्यारम्भकत्वासिद्धिः। गुणैरारब्धस्य प्रधानत्वे प्रधानं कारणमिति सिद्धान्तविरोध इति। वैशेषिकमतेऽप्येवं दोषाः। परमाणूनां निरवयवत्वाभ्युपगमात् ॥२८॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सर्वोपेता च सा[१] तद्दर्शनात् ॥२ । १ । २९ ॥

पूर्वमुपादानस्य ब्रह्मणः सर्ववैलक्षण्येन सर्वशक्तियोगात् कृत्स्नप्रसक्त्यादयो दोषा निरस्ताः। तत्र न केवलं सर्ववैलक्षण्येन सर्वशक्त्युपेता सा परा देवतेत्युच्यते; अपि तु तद्दर्शनाच्च। दर्शयतीति दर्शनं श्रुतिः। सर्वशक्तियोगश्रुतेश्चेत्यर्थः। "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च", "सत्यकामः सत्यसंकल्पः" इत्यादिश्रुतेः ॥२९ ॥

विकरणत्वान्नेति चेत् तदुक्तम् ॥२ । १ । ३० ॥

सर्वशक्तिमत्त्वेऽपि "न तस्य कार्यं करणं च विद्यत", इति करणरहितस्य न कार्यारम्भाः सम्भवन्ति।

लोके हि देवादयः सर्वशक्तिमन्तोऽपि करणसम्पन्ना एव कार्याय प्रभवन्तीति चेत्, यत् तत्र वक्तुं योग्यं तदुक्तम्। शबमूलत्वादिति। श्रुत्यवगाह्ये तर्काप्रवेशात्। तथा च श्रुतिः—

"अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्य स शृणोत्यकर्णः" इति ॥३० ॥

पुनरप्याक्षिपति—

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥२ । १ । ३१ ॥

न ब्रह्मणः कारणत्वं सम्भवति सर्वप्रवृत्तीनां प्रयोजनवत्त्वात्। तस्य चाप्तसमस्तकामत्वेन प्रयोजनाभावात् अन्यथा स्वार्थप्रवृत्तौ पूर्णकामत्वहानिः। परार्थप्रवृत्तावनन्तदुःखबहुलं जगत् सृजतः करुणावत्तादिहानिरिति चेत् ॥३१ ॥

तत्राह—

लोकवत् तु लीलाकैवल्यम् ॥२ । १ । ३२ ॥

तुशब्द आक्षेपनिरासार्थः। आप्तसमस्तकामस्यापि ब्रह्मणो विचित्रविश्वसृष्टौ प्रवृत्तिर्लीलैव केवला। न तत्र प्रयोजनोद्देशः, लोकवत्।

यथा लोके राजादीनां परिपूर्णकामानामपि क्रीडाप्रवृत्तिर्दृश्यते। यथा वा सुखोन्मत्तस्य सुखोद्रेकात् फलनिरपेक्षनर्तनादि ॥३२ ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथा हि दर्शयति ॥२ । १ । ३३ ॥

ननु लीलयापि ब्रह्मणो विश्वसृष्टिप्रवृत्तौ वैषम्यनैर्घृण्ये प्रसज्येयाताम्।

१. व्याख्यान्तरेषु सेति पाठो नास्ति।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

वैषम्यं नाम देवमनुष्यादीनामुत्तममध्यमादिरूपसृष्टिकर्तृत्वम् ।

नैर्घृण्यं नाम दुर्विषहदुःखगर्भजगन्निर्मातृत्वेनादयालुता ।

तत्रोत्तरमाह— नेति । नेश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्ये प्रसज्येते । कुतः ? सापेक्षत्वात् । तत्तत्प्राणिपुण्यापुण्यकर्मसापेक्षत्वादीश्वरस्य । व्रीहियवानामादिसृष्टिवैचित्र्ये तत्तद्बीजगतासाधारणसामर्थ्यसापेक्षपर्जन्यवत् ।

न च सापेक्षत्वेऽप्राधान्यम् । भृत्यादिसेवानुसारेण फलदातू राज्ञोऽप्राधान्यादर्शनात् । तथा हि दर्शयति श्रुतिः — "पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति, पापः पापेन कर्मणा", "साधुकारी साधुर्भवति, पापकारी पापो भवति" इत्यादिः ॥३३ ॥

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥२ ।१ ।३४ ॥

ननु "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्", "एकमेव" इति सृष्टेः पूर्वं क्षेत्रज्ञतत्कर्माविभागश्रवणात् कथं कर्मपिक्षत्वाद् वैषम्याद्यप्रसक्तिरिति चेन्न, कुतः ? क्षेत्रज्ञानां तत्कर्मणां चानादित्वात् संसारस्य हेतुहेतुमद्भावोपपत्तेः । पूर्वसृष्टिसम्पादितधर्मप्रपञ्चस्यात्यन्तिकनाशाभावात् तदपेक्षयोत्तरसृष्टौ न किञ्चिद्बाधकमिति भावः ।

ननु कुतस्तेषामनादित्वमित्यत आह, उपपद्यते च । उपपद्यते च क्षेत्रज्ञानां तत्कर्मप्रवाहाणां चानादित्वम्, क्षेत्रज्ञानां स्वरूपतोऽनादित्वेऽप्यविभागश्रवणं च । नामरूपविभागाभावात् । अन्यथा कृतनाशादिप्रसङ्गात् ।उपलभ्यते च क्षेत्रज्ञानादित्वं श्रुतिस्मृत्योस

"न जायते म्रियते वा विपश्चित्", "अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते", "प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि" इति ॥३४ ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥२ । १ । ३५ ॥

प्रधानपरमाण्वादिष्वनुपपन्नानां सार्वज्ञ्यादीनां सर्वेषां धर्माणां कारणत्वोपपादकानां ब्रह्मण्येवोपपत्तेश्च ब्रह्मैव कारणं, न प्रधानाद्य्, परिमितशक्तित्वात् । ब्रह्मणश्चाचिन्त्यानन्तशक्तिमत्वात् सर्वमनवद्यमिति ॥३५ ॥

॥ इति श्रीसनकसंप्रदायप्रवर्तकाद्याचार्यश्रीनिम्बार्कमतानुयायिश्रीमन्मुकुन्दचरणपद्मकरन्दभृङ्गेण श्रीमत्केशवकाश्मीरिभट्टेन विरचितायां वेदान्तकौस्तुभप्रभाख्यायां ब्रह्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयाध्यायप्रथमपादविवरणमृद्य ॥१ ॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादः

[१] *सांख्यतार्किकबौद्धैश्च जैनैः पाशुपतादिभिः ।*

दुर्विज्ञेयं गुरुं कृष्णं निम्बार्कं समुपाश्रये ॥२ ॥

एवं परोद्भावितदूषणपरिहारपूर्वकं परब्रह्मणो विश्वजन्मादिकारणत्वमुक्तम् ।

इदानीं परपक्षान् निराकर्तुं परः पादः प्रवर्त्यते । अन्यथा परतन्त्रप्रज्ञाः प्राणिनस्तेषां परपक्षाणां प्रमाणिकत्वशङ्कया तेष्वेवावलम्बेरन्, न तु वैदिकपक्षमाद्रियेरन् ।

पूर्वं तु "ईक्षतेर्नाशब्दं", "कामाच्च नानुमानापेक्षा", "एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः" इत्यादिना तदुदाहृतवैदिकवाक्यानामतत्परत्वमुक्तम् ।

इह तु वाक्यान्यनपेक्ष्य स्वातन्त्र्येण तद्युक्तयः प्रतिषिध्यन्त इति न पुनरुक्तिः ।

तत्र सांख्या मन्यन्ते । त्रिगुणमचेतनं प्रधानं जगत्कारणम् । तस्य सत्त्वे पञ्च । तथा हि,

"भेदानां परिमाणात् समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च ।

कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य ॥" इति ।

विश्वरूपमेव वैश्वरूप्यम्, विचित्रसन्निवेशं जगत्, तस्य । ये च परिमितास्ते सामान्यकारणपूर्वकाः । यथा घटादयः । एवं परिमिता महदादिपृथिव्यन्ता भेदाः । तेषामेकं देशकालापरिमितं गुणत्रयसामान्यं कारणमस्ति । ये च यदन्विता दृश्यन्ते, ते तदेककारणपूर्वकाः । यथा मृदन्विताः शरावादयस्तत्पूर्वकाः । तथा सुखदुःखमोहान्विता बाह्याध्यात्मिका भेदाः सुखदुःखमोहात्मकसामान्यकारणपूर्वकाः । सुखदुःखमोहात्मकानि सत्त्वरजस्तमांसि, तत्पूर्वका भवितुमर्हन्ति ।

तथा घटादिकार्याणां कारणशक्तितः प्रवृत्तिवन्महदादिकार्याणामपि कारणशक्तितः प्रवृत्तिर्वाच्या । तच्छक्तिमत् कारणमव्यक्तम् ।

किञ्च, कारणात् कार्यस्य विभागो जन्म, अविभागो लयश्च तत्र दृश्येते । एतौ विभागाविभागौ वैश्वरूप्यस्य विचित्रसन्निवेशस्य जगतो दृश्यमानौ क्वचित् करणे विश्रान्तौ । विभागत्वात्, अविभागत्वाच्च । मृदि षड्विभागाविभागवत्, इति त्रिगुणस्य जगतो गुणत्रयसाम्यरूपप्रधानादुत्पत्तिस्तस्मिन्नेव लयश्चेत्यनुमीयते । इति प्राप्ते तत्राहुः—

---

१. पं. ८, ९२ (जनवरी १, १८७४) १८८- २०३.

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥२।२।१॥

जगद्धेतुतयानुमीयत इत्यनुमानं प्रधानं न जगत्कारणम्। कुतः? रचनानुपपत्तेः। तत्स्वभावाभिज्ञचेतनानधिष्ठितं प्रधानं न विचित्रजगद्रचनासमर्थम्, अचेतनत्वात्। रथप्रसादादिरचनाहेतुभूतकेवलदार्वादिवदिति। चशब्देनान्वयानुपपत्तिः समुच्चीयते। नहि बाह्या रूपादयः सुखदुःखमोहिता अवभासन्ते। सुखादीनां चित्तधर्मत्वेन प्रतिपुरुषमन्तरेव सम्पद्यमानत्वात्। न बाह्यार्थाकारतयानुगताः सुखादयः सम्पद्यन्ते चेतनस्य। आत्मीयवासनानुसारेण बाह्यविषयनिमित्तास्तूत्पद्यन्त इति। सत्त्वादेश्चान्वितस्य द्रव्यगुणत्वेन शौक्ल्यादेरिवोपादानकारणत्वासम्भवात्। न च सत्त्वादीन्यपि द्रव्याणि। तेषां द्रव्यगुणतया प्रसिद्धेः। शक्तितः प्रवृत्तेरित्यादिहेतवस्तु ब्रह्मण्युपपद्यन्ते, तस्याप्यपरिमितत्वात्। जगतस्तदधीनस्थितिप्रवृत्तित्वाज्जगदुत्पत्तिलयवत्त्वादिति ॥१॥

प्रवृत्तेश्च ॥२।२।२॥

अनुपपत्तेरिति वर्तते। अचेतनस्य प्रधानस्य स्वतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च न कारणं तत्। मृदादीनां रथादीनां वा चेतनाधिष्ठितानामेव स्वकार्येषु प्रवृत्तिदर्शनात् ॥२॥

पयोऽम्बुवच्चेत् तत्रापि ॥२।२।३॥

ननु पयो यथा चेतनानधिष्ठितमेव दध्यात्मना स्वतः परिणममानं दृश्यते, वत्सविवृद्धये प्रवर्तते च। अम्बु च जलधरविमुक्तमेकरसं जम्बीराम्रनारिकेलादिविचित्ररसरूपेण स्वतः परिणमेत, स्यन्दते च लोकानुग्रहाय। तथा प्रधानमपीति चेत्, तत् परिहरति, तत्रापीति। क्षीरादावपि चेतनानधिष्ठिते, "योऽप्सु तिष्ठति" इत्यादिश्रुतिसिद्धम्। वत्सवृद्धये च धेनुः पयः प्रवर्तयति, द्रवत्वाच्च वत्सचूषणेन क्षरति। अम्बु च चेतनाधिष्ठितमेव निम्नदेशापेक्षया द्रवत्वात् स्यन्दते ॥३॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥२।२।४॥

प्रधानव्यतिरिक्तस्य प्रवर्तकत्य निवर्तकस्य वा हेत्वन्तरस्य सृष्टेः प्रागनवस्थितेरवस्थित्यभावात् प्रधानस्य स्वतः प्रवृत्तिः, सा च नित्या स्यात्, अनपेक्षत्वात्। ततश्च सर्वदा सृष्टिरेव स्यात्। पुरुषसन्निधिरूपहेत्वन्तरस्वीकारेणापेक्षणादपि न केवलं प्रधानं परिणामकर्तृ ॥४॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥२ । २ । ५॥

न च यथा धेन्वाद्युपभुक्तं तृणोदकपल्लवादि स्वयमेव क्षीराद्याकारेण परिणमते, तद्वत् प्रकृतिरपि महदाद्याकारेण परिणंस्यन्त इति वक्तुं शक्यम्। अन्यत्राभावात्। अन्यत्रानडुदाद्युपभुक्तेषु तेषु क्षीराकारेण परिणामाभावात्। अतः प्राज्ञाधिष्ठितमेव तृणादि क्षीरं भवति, तथा प्रधानमपि ॥५॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥२ । २ । ६॥

एवं तावत् प्रधानस्य स्वतः प्रवृत्तिर्नास्ति, जडत्वादित्युक्तम्। सा चेत् तव हर्षायास्माभिरभ्युपगम्येत, तथापि तया न किञ्चित् प्रयोजनं सिध्यति।

तथा हि, प्रधानप्रवृत्तेः किं प्रयोजनम्? भोगो वापवर्गो वोभयं वेति? आद्ये? प्रधानस्याचेतनत्वात् पुरुषभोगार्था सेति चेत्, प्रवृत्तेः प्राक् चैतन्यमात्रवपुषो निर्विकारस्य निष्क्रियस्य पुरुषस्य प्रकृतिदर्शनरूपभोगासम्भवात्। सन्निधिमात्रं भोगहेतुरिति चेत्, सन्निधेर्नित्यत्वात् संतततद्भोगप्रसङ्गादनिर्मोक्षप्रसङ्गः।

द्वितीये प्रवृत्ते प्रागप्यपवर्गस्य सिद्धत्वादनर्थिका सा।
तृतीये भोक्तृव्यानामानन्त्यादनिर्मोक्षप्रसङ्ग एवेति ॥६॥

पुरुषाश्मवदिति चेत् तथापि ॥२ । २ । ७॥

ननु यथा पङ्गुपुरुषोऽन्धपुरुषमधिष्ठाय प्रवर्तयति, अश्मा वायस्कान्तोऽपः प्रवर्तयति, एवं पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयिष्यतीति चेत्, तत्रोच्यते— **तथापीति**। तेनापि प्रकारेण नैव दोषान्निर्मोक्षः। त्वया पुरुषस्य निष्क्रियत्वाभ्युपगमेन प्रवर्तकत्वासम्भवात्। तदभ्युपगमे च स्वसिद्धान्तविरोधः। पङ्गुर्हि वागादिभिरन्धं प्रवर्तयति। अयस्कान्तश्च सामीप्यात्। तव पुरुषस्य तु निष्क्रियनिर्गुणत्वान्न कश्चित् प्रवर्तनव्यापारोऽस्ति। सन्निधिमात्रेण प्रवर्तकत्वे प्रलयाभावोऽपवर्गाभावश्च। सन्निधेर्नित्यत्वादित्युक्तमेव ॥७॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥२ । २ । ८॥

इतश्च प्रधानस्याप्रवृत्तेः। प्रलये सत्त्वादीनां साम्येनावस्थितानां स्वरूपनाशभयात् परस्परं प्रत्यङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः। बाह्यस्य च कस्यचिद्वैषम्यहेतोरभावात्।

"प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्याशु महेश्वरः।
क्षोभयामास योगेन परेण परमेश्वरः" ॥

इत्युक्तौ चेश्वराभ्युपगमेन वेदान्तवाद एवेति नात्र नो विवादः। "सदेव" इति श्रुतेः ॥८॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥२।२।९॥

नन्वन्यथा दूषितप्रकारभिन्नप्रकारान्तरेण गुणाननुमास्यामहे ।

तथा हि, चलं गुणवृत्तमित्यभ्युपगमात् साम्यावस्थिता अपि गुणा यथाकार्यं वैषम्योपगमयोग्या एवेति चेत्, एवमपीदमहमेव करिष्यामीति प्रधानस्य ज्ञातृत्वशक्तिवियोगात् पूर्वोक्ता रचनानुपपत्त्यादयो दोषा दुष्परिहरा एव। वैषम्योपगमयोग्यत्वेऽपि तेषां साम्यावस्थायां वैषम्यहेतोरभावेन वैषम्यासम्भवः। हेत्वभावेऽपि वैषम्यभाजश्चेत्, सर्वदा वैषम्यं स्यादिति ॥९॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥२।२।१०॥

पूर्वापरविरोधाच्चासमञ्जसं कापिलमतम्। तथा हि, एवं ते वदन्ति, प्रकृतिः परार्था दृश्या भोग्या, पुरुषस्तु तस्या द्रष्टा भोक्ताधिष्ठाता साक्षी चेति। सा च तस्य भोगापवर्गार्थतया प्रयोजनवती। तयैव साधनभूतया स भोगमपवर्गं च लभत इति च। स च नित्यनिर्विकारचैतन्यमात्रस्वरूपो न द्रष्टा, न भोक्ता, न कर्तेति। अत एव न स बध्यते, न मोक्षार्थं यतते, न मुच्यते, इति च। पुरुषसन्निधानमात्रेण पुरुषस्य चैतन्यं स्वस्याम्, स्वस्याश्च कर्तृत्वं पुरुषे, चानुसन्धायाचेतना प्रकृतिरेव बध्यते, मोक्षार्थं यतते, मुच्यते चेति। पुरुषस्यानुपकारिणो भोगापवर्गरूपप्रयोजनं साधयन्ती प्रकृतिरूपकारिणीति च वदन्ति। अध्यासस्वरूपबन्धादयः पुरुषस्यानुपकारिणः। कस्तस्योपकार इत्येवमाद्यनेके विप्रतिषेधास्तत्स्मृतौ द्रष्टव्याः ॥१०॥

अथ परमाणुकारणवादं निराकरोति तथा चायं तेषां सिद्धान्तः। पार्थिवाप्यतैजसवायवीयभेदाच्चतुर्विधाः परमाणवः। ते च नित्या निरवयवा रूपादिमन्तः पारिमाण्डल्यपरिमाणाः प्रलयेऽनारब्धकार्या अवतिष्ठन्ते। सर्वत्र त्रिभ्यः कारणेभ्यः समवाय्यसमवायिनिमित्ताख्येभ्यः कार्यनिष्पत्तिः। यथा पटरूपकार्यस्य तन्तवः समवायिकारणम्। तन्तुसंयोगोऽसमवायिकारणम्। तुरीवेमकुविन्दादि निमित्तकारणम्। तत्रेश्वरेच्छावशेनाद्यं कर्म वायवीयेषु परमाणुषूत्पद्यते, ततः संयोगः, तेन द्वाभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकं ह्रस्वमुत्पद्यते, त्रिभिर्द्व्यणुकैस्त्र्यणुकं महदुत्पद्यते, चतुर्भिस्त्र्यणुकैश्चतुरणुकम्। इत्येवं क्रमेण महान् वायुरुत्पद्यते। एवं तैजसपरमाणुभ्यो महानग्निः। आप्येभ्यो महान् जलधिः। पार्थिवेभ्यो महती पृथिव्युत्पद्यते। कारणगुणेभ्यश्च कार्ये गुणान्तरमुत्पद्यते। यथा परमाणुगतशुक्लादिभ्यो द्व्याणुकशुक्लादिः। तद्गतद्वित्वसंख्यातश्च द्व्यणुके ह्रस्वत्वाणुत्वे परिमाणे चोत्पद्येते। परमाणुपरिमाणरूपपरिमाण्डल्यं तु न द्व्यणुके पारिमाण्डल्यान्तरमारभते। ततोऽप्यतिसौक्ष्म्यापत्तेः। द्व्यणुकगतत्रित्वसंख्यातस्त्र्यणुके महत्त्वदीर्घत्वपरिमाणे चोत्पद्येते। द्व्यणुकगतह्रस्वत्वाणुत्वे तु महत्त्वादेर्नारम्भके प्रथमानुपपत्तेः। संहारे चेश्वरेच्छया परमाणुषु कर्म, तेन संयोगनाशस्तेन द्व्यणुकनाश इत्येवं क्रमेण पृथिव्यादिनाश इति। तस्याप्यसामञ्जस्यं प्रतिपाद्यते—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥२। २। ११॥

पूर्वतोऽसमञ्जसमिति वर्तते। वेति चार्थे। अनुक्रमाणुस्ववदिति समुच्चिनोति। ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां द्व्यणुकपरमाणुभ्यां महद्दीर्घवत्। त्र्यणुकोत्पत्तिवादवत्। अणुह्रस्ववत्। द्व्यणुकोत्पत्तिवादवच्चान्यदपि करणादसमञ्जसमिति।

तथा हि, तन्त्वाद्यवयवानां स्वांशैः षड्भिः पार्श्वैः सम्पूज्यमानामेव पटाद्यवयवव्युत्पादकत्वदर्शनात् परमाणवोऽपि सावयवा एव द्व्यणुकाद्युत्पादकाः स्युः। अन्यथा परमाणुसहस्रस्यापि संयोगे पारिमाण्डल्यानतिरिक्तपरिमितयाणुत्वह्रस्वत्वमहत्त्वाद्यसिद्धिर्भवेत्। कारणबहुत्वेन कार्यमहत्त्वोत्पत्तेश्च कल्पनामात्रत्वात्। तेषां सावयवत्वाङ्गीकारे चानवस्था ॥११॥

किमत्रान्यदसमञ्जसम्। तत्राह—

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥२। २। १२॥

आद्यकर्मोत्पत्तिरनुपपन्ना। प्रलये यत्नाभिघातादीनां कर्महेतूनामभावात्। शरीरप्रविष्टे हि मनस्यात्मनः संयोगे सत्यात्मगुणस्य प्रयत्नस्य जायमानत्वात्। तदा च शरीराभावात् स न सम्भवति। ईश्वरेच्छायाश्च नित्यत्वेन नित्यं तत्प्रसङ्गः स्यात्।

न चादृष्टस्यात्र हेतुत्वं कल्प्यत इति वाच्यम्, विकल्पासहत्वात्।

तथा हि, परमाणुगतमाद्यं कर्म स्वगतादृष्टप्रयुक्तम्, आत्मगतादृष्टप्रयुक्तं वा?

नाद्यः, अदृष्टस्यात्मासाधारणकर्मविशेषस्य परमाणुवृत्तित्वासम्भवात्। अनभ्युपगमाच्च। अभ्युपगमे च सदोत्पादकत्वप्रसङ्गादपसिद्धान्तापत्तेश्च। अदृष्टस्याचेतनत्वेन प्रवर्तकत्वासम्भवाच्च।

न द्वितीयः, तस्यात्मगतत्वेऽपि तदात्मनां चैतन्याभावेन कार्योत्पादनयोग्यतासम्भवात्। अन्यथा प्रलयाभावप्रसङ्गो दुर्वारः। तदेवं नियतस्य कस्यचित् कर्महेतोरभावान्न कर्मोत्पत्तिः। तदभावच्च न संयोगः।

नापि विभागः, तथात्वे च सर्गप्रलययोरभाव एव स्यात्।

अथायुतसिद्धानामाधाराधेयभूतानामिह प्रलयहेतुः समवायः। यथेह तन्तुषु पटः, गवि गोत्वम्, पटे शुक्लादि रूपमिति कार्यकारणयोः सामान्यविशेषयोर्गुणगुणिनोश्च सम्बन्धः समवाय एव, स चैको नित्यः सर्वगतो व्योमवदिष्यते। अयुतसिद्धानां तु संयोगः सम्बन्धः। यथा पृथक्सिद्धयो रज्जुघटयोः। इत्यपि तत्सिद्धान्तः ॥१२॥

तत्र समवायसंबन्धं निराकरोति—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥२।२।१३॥

तदभाव इत्यनुवर्तते। कार्यकारणयोः समवायाभ्युपगमाच्च प्रकृतकणभुक्प्रक्रियाभावः। कुतः? साम्यात्। समवायस्यापि सम्बन्धिसाम्यात्। तथा हि, यथा द्व्यणुकं समवायसम्बन्धेन स्वकारणे समवैति, अत्यन्तभिन्नत्वात्। तथा स समवायोऽपि समवायिभ्यां समवायसम्बन्धान्तरेण सम्बध्येत, अत्यन्तभेदसाम्यात्। सोऽपि सम्बन्धान्तरेणेत्यनवस्थानात्। अतो न समवायाभ्युपगमः प्रामाणिकः।

न च समवायस्य स्वयं सम्बन्धरूपत्वान्न सम्बन्धान्तरापेक्षेति वाच्यम्, संयोगस्यापि सम्बन्धरूपत्वसाम्येन समवायापेक्षत्वापत्तेः। तथात्वे च संयोगस्य संयोगिभ्यां सम्बन्धः, समवायपूर्वक इति प्रतिज्ञाभङ्गापत्तेः।

न च संयोगो गुणत्वात् समवायमपेक्षत इति वाच्यम्, पारिभाषिकमात्रत्वात्। समवायस्यापि गुणत्वं वक्तुं शक्यते।

न च कार्यकारणयोरयुतसिद्धत्वम्। कारणस्य पूर्वसिद्धत्वात्, कार्यस्योत्तरकालिकत्वात्। तथात्वेऽपृथक्सिद्धत्वासम्भवात्।

न चान्यतरापेक्षत्वमयुतसिद्धत्वमिति वाच्यम्, तथापि द्वयोः सतोः सम्बन्ध इति कृत्वोत्पन्नं कार्यं क्षणमात्रं पृथगवस्थाय समवायेन सम्बध्यत इति दूषणस्य तादवस्थ्यात्।

अथोत्पत्तिरेव समवाय इत्यप्ययुक्तम्। तथात्वे समवायस्य नित्यत्वासम्भवात्। उत्पत्तिनित्यत्वयोरत्यन्तविरोधात्। उत्पत्तेर्नित्यत्वाङ्गीकारे कार्यत्वावच्छिन्नस्य नित्यत्वापत्तेः। कारकव्यापारानर्थक्याच्च।

तस्मात् तादात्म्यलक्षण एव सम्बन्धो न समवायकृत इति ॥१३॥

नित्यमेव च भावात् ॥२।२।१४॥

परमाणूनां प्रवृत्तिस्वभावत्वे प्रवृत्तेर्भावान्नित्यसृष्टिप्रसङ्ग इत्यक्षरार्थः।

अयमभिप्रायः — परमाणवः प्रवृत्तिस्वभावाः, निवृत्तिस्वभावाः, उभयशीलाः, अनुभयशीला वा?

आद्ये सृष्टेर्नित्यत्वं प्रलयाभावश्च।

द्वितीये सर्वाभावो नित्यप्रलयप्रसक्तिश्च।

न तृतीयचतुर्थौ। उभयस्वभावत्वस्येतरेतरविरोधात् सर्वथानुपपत्तेरिति ॥१४॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥२। २। १५॥

परमाणवो रूपादिगुणवन्तो न वा?

आद्ये रूपादिमत्त्वाच्च परमाणूनां नित्यत्वविपर्ययोऽनित्यत्वं स्यात्। रूपादिमतां घटादीनामनित्यत्वदर्शनात्। परमाणवोऽनित्याः, रूपादिमद्द्रव्यत्वात्, घटादिवत्, इति प्रयोगात्।

द्वितीये सिद्धान्तभङ्गात्। कार्यस्यापि रूपादिशून्यत्वापत्तेश्च।

अथ रूपादिर्नेष्येत, कार्यरूपादिमन्तोऽनित्याश्चेति तव वचनात् ॥१५॥

उभयथा च दोषात् ॥२। २। १६॥

परमाणूनामुपचितगुणवत्त्वाङ्गीकारे सर्वेषां तुल्यत्वापत्तेरप्स्वपि गन्ध उपलभ्यते, तेजसि गन्धरसौ, वायौ रूपरसगन्धाश्च। तेषां स्थौल्यहेतुत्वात् परमाणूनामपि स्थूलत्वापत्त्याऽपरमाणुत्वप्रसङ्गात्। अपचितगुणवत्त्वे च सर्वेषामेकैको गुणः स्यात्। तथात्वे च तेजसि स्पर्शः पृथिव्यां रूपस्पर्शरसा न स्युः। कारणगुणपूर्वकत्वात् कार्यगुणानाम्। इत्युभयथापि दोषादिति सूत्रार्थः।

ननु केचिदपचितगुणाः, केचिदुपचितगुणाः, इति विचित्रत्वाङ्गीकार इति चेन्न, तथाप्युपचितगुणानां परमाणुत्वहानिप्रसङ्गात्। दृश्यादृश्यत्वादिमूर्तामूर्ताद्यवान्तरविचित्रताया गुणोपक्षयनिबन्धनत्वात्। चतुर्विधपरमाणूनां स्वतोभेदात्। सिद्धान्ते तु महाभूतवृत्तिगुणानां नियमश्रुतिसिद्धत्वेन दोषाभावादिति भावः। "शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पृथिव्या गुणाः। तेषु गन्धहीनाश्चत्वारोऽपां गुणाः। तेषु रसहीनास्त्रयो गुणा अग्नेः। शब्दस्पर्शाविति वायोः। शब्द एक आकाशस्य" इति लौकिकोपनिषच्छ्रुतेः।

"आकाशवायुतेजांसि सलिलं पृथिवी तथा।
शब्दादिभिर्गुणैर्ब्रह्म संयुक्तान्युत्तरोत्तरैः" ॥

इति विष्णुपुराणोक्तेश्च। सर्वज्ञसर्वशक्तिब्रह्माधिष्ठितत्वाच्च महाभूतादिप्रपञ्चस्येत्यलं प्रासङ्गिकेन ॥१६॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥२। २। १७॥

प्रधानकारणवादस्य कश्चित् सत्कार्यवादाद्यंशो मन्वादिभिरौपनिषदैर्गृहीतः। असत्कार्यवादस्य वैशेषिकादिपरिकल्पितपरमाणुकारणवादस्य च केनाप्यंशेनापरिग्रहादत्यन्तमनपेक्षा। अतिशयेनादरणीयोऽयं पक्षः श्रेयोऽर्थिभिरिति सूत्रकृतोऽभिप्रायः ॥१७॥

बौद्धसिद्धान्तस्याप्यसत्कार्यवादिवैशेषिकसिद्धान्तसादृश्यात् तदनन्तरं तन्निरासायाह—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥२।२।१८॥

बौद्धसिद्धान्तग्राहिणो हि चत्वारः। तत्र बाह्यार्थास्तित्ववादिनौ वैभाषिकसौत्रान्तिकौ। तयोरपि बाह्यार्थप्रत्यक्षवादी, आद्यः। विज्ञानानुमेयबाह्यार्थवादी द्वितीयः। निरालम्बनविज्ञानास्तित्ववादी योगाचारस्तृतीयः। त्रयोऽप्येते स्वागतं वस्तु क्षणिकं वदन्ति। सर्वशून्यवादी माध्यमिकः। स चासंस्कारक्षयाद् ग्रह्यग्राहकाकारविमुक्ता संवित्संततिर्निर्वातस्थदीपवत् क्षणपरम्परयावतिष्ठते। संस्कारक्षयेऽस्य प्रदीपवदेव निर्वाणवच्छान्तिः। सेयमभावप्राप्तिरपवर्ग इति मन्यते।

अन्ये तु संतत्यविच्छेदमिच्छन्ति। तत्र बाह्यार्थास्तित्ववादिमतं भूतभौतिकचितिचैतन्यभेदेन समुदायद्वयम्। तथा हि, रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काराख्याः पञ्च स्कन्धाः। तत्र रूपस्कन्धो नाम पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि, भौतिकं च शरीरेन्द्रियविषयरूपम्। तत्र रूपरसगन्धस्पर्शाः खरस्वभावाः पार्थिवाः परमाणवः पृथिवीरूपेण संहताः पृथिवीव्यापारायावतिष्ठन्ते। रूपरसस्पर्शाः स्नेहस्वभावा आप्याः परमाणवः सलिलात्मना संहन्यन्ते। रूपस्पर्शा उष्णस्वभावास्तैजसास्तेजोरूपेण संहताः। तथा स्पर्शा ईरणस्वभावा वायवीया वायुरूपेण संहन्यन्ते। पृथिव्यादिचतुष्टयं च शरीरेन्द्रियविषयरूपेण संहन्यते, इत्येवमेते चतुर्विधाः क्षणिकाः परमाणवो भूतभौतिकसंघातहेतुत्वं प्रतिपद्यन्ते। सोऽयं परमाणुहेतुको भूतभौतिकरूपो रूपस्कन्धो बाह्यसमुदायः।

विज्ञानस्कन्धो नामाभ्यन्तरोऽहंप्रत्ययसमारूढो घटज्ञानं पटज्ञानमित्येवमविच्छेदेन वर्तमानो विज्ञानसन्तानः। अयमेव कर्ता भोक्ता चात्मा, नान्यो नित्योऽस्तीति।

वेदनास्कन्धश्च सुखवेदना दुःखवेदना च।

संज्ञास्कन्धो नामोपलक्षणप्रत्ययः, यथा स्वस्तिमती गौरिति, स्वस्तिमत्तया गौरुपलक्ष्यते। ध्वजेन गृहम्, दण्डेन पुरुष इति।

संस्कारस्कन्धो नाम रागद्वेषमोहमदमात्सर्यभयशोकविषादादयश्चैतसा धर्माः। ते चामी चर्तुविधाः स्कन्धाश्चित्तचैत्तिका उच्यते। सर्वव्यवहारास्पदभावेनान्तः संहन्यन्ते। सोऽयं विज्ञानादिचतुःस्कन्धहेतुक आन्तरः समुदायः। सर्वं वस्तुजातं समुदायद्वयरूपम्। यदतोऽन्यत् तत् सर्वमवस्तु। कालाकाशादि। तावेतौ लोकयात्रामावहतः। सिद्धे च लोकव्यवहारे नित्येनात्मना नास्ति प्रयोजनमिति मन्यन्ते।

तत्रेदमभिधीयते। उभयहेतुकेऽपि समुदायेऽभ्युपगम्यमाने तदप्राप्तिः। समुदायासम्भवः।

न तावत् स्वतः समुदायापत्तिः, समुदायिनामचेतनत्वात्, क्षणिकत्वाच्च।
नाप्यन्यतः, नित्यस्य भोक्तुः प्रशासितुः संहन्तुश्चेतनस्यानभ्युपगमात्।

समुदायासिद्धौ स्थूलाभावेन व्यवहारो न सिद्ध्येत्। परमाणूनां क्षणध्वंसित्वादतीन्द्रियत्वान्न तैर्व्यवहारोऽस्तीति लुप्येत लोकयात्रा ॥१८॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

इतरेतरप्रत्ययत्वादुपपन्नमिति चेन्न, सङ्घातभावाऽनिमित्तत्वात् ॥२।२।१९॥

कार्यं प्रत्ययते गच्छतीति व्युत्पत्तेः प्रत्ययशब्दो हेतुवाची।

नन्वितरेतरहेतुत्वादुपपन्नमस्मद्दर्शनम्। तथा हि, योऽयं विज्ञानस्कन्धोऽहंप्रत्ययसमारूढः सन्ततिरूपेण वर्तते, तस्याविद्यादयोऽनादिकालप्रवृत्ता हेतवः। स च तेषामिति।

अविद्या नाम विपरीतबुद्धिः, अस्थिरे स्थिरदृष्टिरमार्गे मार्गदृष्टिरिति, तया रागद्वेषादिलक्षणं संस्कारस्कन्धो यस्य, ते। ततः पुण्यापुण्यकर्मलक्षणा प्रवृत्तिः। ततो जन्म, शरीरग्रहणम्। ततः पञ्चबुद्धीन्द्रियमनोरूपं षडायतनम्। ततः षड् ज्ञानानीन्द्रियसमानि विषयेषु रूपादिषूत्पद्यन्ते।

तदेवं प्रमातृप्रमाणप्रमेयव्यवहारसिद्धेः सर्वमुपपन्नमिति चेत्, तत् परिहरति-नेति। कुतः? संघातभावानिमित्तत्वात्। न ह्यविद्यादीनां भूतभौतिकसंघातापत्तेर्निमित्तत्वमुपपद्यते, पूर्वपूर्वक्षणस्योत्तरोत्तरहेतुत्वेऽपि न संघातापत्तिहेतुत्वम्, विज्ञानस्य क्षणिकत्वात्। कर्मणोऽपि क्षणिकत्वादुत्पत्तिनिरोधमात्रं सर्वत्र भवेत्। न संघातापत्तौ सामर्थ्यं शक्यं कल्पयितुम्, प्रमाणाभावात् ॥१९॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥२।२।२०॥

एवं पूर्वक्षणस्योत्तरहेतुत्वमभ्युपगम्यापि संघातानुपपत्तिरित्युक्तम्।

अथेदानीं हेतुत्वस्याप्यसम्भव उपपद्यते। उत्तरक्षणस्योत्पत्तिवेलायां पूर्वक्षणस्य निरोधात्, विनष्टत्वात्, उत्तरक्षणं प्रति हेतुत्वानुपपत्तिरेव।

तथा हि, पूर्वस्तावद् घटक्षणः। स किमुत्पन्नः सन्नुत्तरहेतुरनुत्पन्नो वा?

नानुत्पन्नः, शशविषाणतुल्यत्वात्।

नाप्युत्पन्नः, अभाववत् तुच्छत्वात्, उत्पन्नविनष्टस्यानुत्पन्नस्य चाभावत्वाविशेषात्।

अभावस्य हेतुत्वे सर्वं सर्वत्र सर्वदोत्पद्येत, न तु पूर्वक्षणविनाश उत्तरक्षणोत्पत्तिश्च युगपद्भवेताम्। तुलान्तयोर्नामोन्नामवदिति चेत्, न, तत्र मध्ये सूत्रधारणादन्तयोश्च युगपदुपस्थितयोरेकस्य गुरुत्वान्नामः, तद्रहितस्योन्नाम इति।

न चात्रोत्तरोत्पत्तिकाले पूर्वस्य स्थितिरिष्यते, येनासौ तद्धेतुत्वं प्रतिपद्येत। अवतिष्ठते चेत्, क्षणिकत्वहानिः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

किञ्च, कारणधर्मानुविधायित्वमन्तरेणेदं कार्यमिदं कारणमिति कल्पनायामतिप्रसङ्गः। मृदन्विताः शरावादयो दृश्यन्ते, सुवर्णान्विताश्च कुण्डलादयः। न चाकारसमर्पणे सामर्थ्यम्, क्षणिकत्वात्।

तस्मान्नित्यपक्ष एवं कार्यकारणव्यवस्था युज्यते। प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानाच्च कुम्भादीनां नित्यत्वम्।

ननु च नित्यत्वेऽपि कार्यकारणभावो नोपपद्यते, क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रिया विरोधात्।

किं कुशूलस्थो व्रीहिरङ्कुरजननस्वभावोऽतत्स्वभावो वा?

यद्यतत्स्वभावः, न कदाचिदपि जनयेत्।

अथ तत्स्वभावः, तदानीमेवोत्पादयेत्। ततश्च यानि कर्माणि व्रीहिणा कर्तव्यानि, तानि सर्वाणि युगपत् कुर्यात्।

न च सामग्रीवशेनाङ्कुरं जनयेत्, अतत्स्वभावत्वे सामग्र्या अकिञ्चित्करत्वात्।

यच्चोक्तं प्रत्यभिज्ञानाच्च नित्यत्वमिति, तदनैकान्तिकम्, प्रदीपज्वालादिष्वदर्शनात्। यदि च नित्यो भावः स्यात्। अन्ते विनाशदर्शनं न प्राप्नुयात्।

अथ मुद्गरादिना घटस्य विनाशः क्रियत इति चेत्, तदयुक्तम्।

तथा हि, विनाशः किं द्रव्यभिन्नोऽभिन्नो वा क्रियते?

आद्ये घटस्य किमायातम्। तथा घटे कृते पटस्य न किञ्चिद्भवति, तथा विनाशोऽपि भिन्नः।

द्वितीये घटस्वरूपमेव विनाशः, तच्च कुलालेन कृतमिति मुद्गरः किमपरं करोति।

अथ मन्यसे घटस्य सम्बन्धी विनाशः क्रियत इति। तत्र कः सम्बन्धः? किं तादात्म्यलक्षणस्तदुत्पत्तिलक्षणो वा?

आद्ये पूर्वोक्तमेव दूषणम्। तादात्म्यं तत्स्वभावता। सा च कुलालेन कृतेति।

द्वितीये घटमुद्गराभ्यां विनाश उत्पाद्यत इति घटस्य न किञ्चिदिति।

तस्मात् स्वाभाविको विनाश एष्टव्य इति।

अत्रोच्यते— योऽयं विकल्पः कृतः, स तवैव सिद्धान्तं बाधते। कथम्? विसदृशसन्तानोत्पत्तिप्रतिनिरोधाय योऽयमन्त्यो घटक्षणोऽभिमतो यतः कपालोत्पत्तिरिष्यते, स सदृशसन्तानजननस्वभावः, घटक्षणत्वात्। अतीतानन्तरघटक्षणवत्। इत्यसावेव विसदृशसन्तानजननस्वभावोऽप्यभ्युपेयेत। अन्यथा कुम्भकारादारभ्य कपालपक्तिरेव स्यात्। एवं

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सति मुद्गरेण घटक्षणवदित्यस्य स्वच्छा सन्तानजननस्वभावता विनाश्यते, विसदृशसन्तानजननस्वभावता चोत्पाद्यत इत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथा कपालोत्पत्त्यसम्भवात्।

ततश्च भवता सहेतुकं विनाशमभ्युपगच्छता विकल्पः परित्यक्तः।

यदि विकल्पोऽङ्गीक्रियते, तर्हि विसदृशसन्तानस्त्यक्तव्य इति सिद्धहानिर्दृष्टविरोधश्च। तत्र यथा तव सदृशसन्तानजननस्वभावविनाशो मुद्गरेण क्रियते, तथा ममापि घटविनाश एवं क्रियत इति स्थितः सहेतुको विनाशः। प्रत्यभिज्ञानाच्च कालान्तरावस्थायित्वम्। ज्वालादिष्वपि सामान्यं समाश्रित्य प्रत्यभिज्ञावृद्धिह्रासदर्शनाद् व्यक्तीनामनित्यतैव।

यद्यवस्थायिनी व्यक्तिः स्यात्। गृहदाहादिष्वपि सामान्यं समाश्रित्य प्रत्यभिज्ञाप्रसङ्ग इत्यव्यभिचारः प्रत्यभिज्ञायाः। नहि क्षणिकत्वं प्रत्यक्षमनुभूयते, प्रथमोत्पन्ने निर्विकल्पज्ञाने विशेषापरामर्शात्।

यच्चोक्तं, क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधादिति। स समानो योऽसावन्त्यो व्रीहिक्षणो यस्मादङ्कुरोत्पत्तिरिष्यते सोऽप्यङ्कुरजननस्वभावो न भवति, व्रीहिक्षणत्वात्, अनन्तरातीतव्रीहिक्षणवत्। नहि समानसन्ततावकस्मादिह क्षणान्तरोत्पत्तिसम्भवः।

अथ सहकारिवशादुत्पादक इति चेत्, ममापि तदविशिष्टमिति।

किञ्च, विनाशोत्पादौ भावव्यतिरिक्तावव्यतिरिक्तौ वा?

आद्ये भावस्य क्षणत्रयप्रसङ्गः। उत्पत्तिक्षणः स्थितिक्षणो नाशक्षणश्चेति।

द्वितीये तूत्पादविनाशयोरभावाद्भावो नित्यः स्यात्।

किञ्च, विनाशो नामाभावः। स च किं भावस्य पूर्वभावी वा, सहभावी वा पश्चाद्भावी वेति।

आद्ये भावोत्पत्तिर्न स्यात्।
द्वितीयेऽप्यविरोधाद्भावस्य शाश्वतत्वप्रसङ्गः।
तृतीये सहेतुको विनाशः प्राप्नोतीति विवेकः ॥२०॥

एवं क्षणिकवादिमते पूर्वक्षणस्य निरोधग्रस्तत्वान्नोत्तरक्षणस्य हेतुत्वं सम्भवतीत्युक्तम्। अथासत उत्पत्तिर्निरस्यते—

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥२। २। २१॥

असति हेतौ कार्यमुत्पद्यते चेत्, प्रतिज्ञाया उपरोधो हानिः स्यात्। चतुर्भ्यः कारणेभ्यः कार्योत्पत्तिरितीयं प्रतिज्ञा हीयेत। अधिपतिप्रत्ययः, सहकारिप्रत्ययः, समनन्तरप्रत्ययः, आलम्बनप्रत्ययश्चेति विज्ञानोत्पत्तौ कारणचतुष्टयमिति वः प्रतिज्ञा। तत्र चक्षुरादीन्द्रिय-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

मधिपतिप्रत्ययः। प्रकाराः सहकारिप्रत्ययः। मनस्कारः समनन्तरप्रत्ययः। घटादिरालम्बन-प्रत्यय उच्यते। निर्हेतुकोत्पत्तौ च प्रतिबन्धाभावात् सर्वं सर्वत्रोत्पद्येत। अन्यथा हेतौ सत्येव कार्यं जायते चेत्, तर्हि द्वयोः कार्यकारणयोर्घटक्षणयोर्यौगपद्यं स्यात्। कार्योत्पत्तिकालं यावत् कारणस्यावस्थानात् क्षणवादहानिः। नहि विनष्टस्य पितुः पुत्रोत्पत्तौ सामर्थ्यं दृष्टम् ॥२१॥

एवमाद्यसूत्राभ्यां समुदायं निरस्य द्वाभ्यां कार्यकारणभावक्षणिकत्वे च निरस्य सम्प्रति तदभिमतो द्विविधविनाशो निरस्यते—

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥२।२।२२॥

मुद्गराभिघातादिहेतुकः सदृशसन्तानावसानरूपः स्थूलो यो भावविनाशः, स प्रतिं-संख्यानिरोधः। सूक्ष्मः स्वाभाविको निर्हेतुकः सदृशसन्तानः प्रतिक्षणभावी यो भावविनाशः सोऽप्रतिसंख्यानिरोधः। तयोरप्राप्तिरसम्भवः। कुतः? अविच्छेदात्। उत्पत्तिविनाशधर्म-भाविनो द्रव्यस्याविच्छेदात्।

एतौ हि सन्तानगोचरौ स्याताम्, सन्तानिगोचरौ वा?

नाद्यः, सन्तानेषु सन्तानिनामविच्छिन्नत्वेन सन्तानविच्छेदस्यासम्भवात्। तस्याव-स्तुत्वाभ्युपगमात्।

न द्वितीयः, सन्तानिनां घटादीनां प्रत्यभिज्ञानान्न सूक्ष्मो न स्थूलो विनाशः। त्वत्पक्षे विनाशस्य भावाव्यतिरेकान्न हेतुना विनाशः क्रियते। यस्य व्यतिरिक्तो विनाशस्तस्य सहेतुको विनाशः ॥२२॥

उभयथा च दोषात् ॥२।२।२३॥

अविद्यानिरोधस्तैर्मोक्षोऽभिमतः। स निरोधः सहेतुको निर्हेतुको वा विनाशः?

आद्ये, अथ सत्यचतुष्टयाभ्यासान्मुक्तिः। समुदायसत्यम्। निरोधसत्यम्। दुःख-सत्यम्। मार्गसत्यं चेति। सर्वमुत्पत्तिमदिति यन्निर्णयज्ञानं तत् समुदायसत्यम्। सर्वं क्षणि-कमिति निरोधसत्यम्। सर्वं दुःखात्मकमिति दुःखसत्यम्। सर्वं शून्यं सर्वं निरात्मकमिति मार्गसत्यम्। इत्येवं भावयतो रागादिनिवृत्तावभ्युपगम्यमानायां निर्हेतुको विनाश इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत।

द्वितीये साधनोपदेशानर्थक्यप्रसङ्ग इत्युभयथापि दोषादसमञ्जसं सौगतमतम्। अद्वितीये साधनोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः ॥२३॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

आकाशे चाविशेषात् ॥२।२।२४॥

आवरणाभावमात्रमाकाशमिति तन्मतम्। तत्राहुः— आकाशेऽभावप्रतिज्ञा न युक्ता। कुतः? अविशेषात्। वाय्वादेरिव तस्यापि भावरूपत्वेन प्रतिपत्तेरविशेषात्। "आत्मन आकाशः सम्भूतः" इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यात्।

"आकाशस्य स्थितिर्यावद्यावच्च जगतः स्थितिः॥

तावन्मम स्थितिर्भूयाज्जगद्दुःखानि निघ्नतः"॥

इति दयापरेण वदता बुद्धेनाप्याकाशस्य भावत्वमभ्यनुज्ञातम्।

किञ्च, चक्षुषा विशिष्टमाकाशं गृह्यते, पञ्चीकरणेन तस्य रूपवत्त्वात्, रोहितशुक्लकृष्णवर्णतेजोऽबन्नरूपिद्रव्यसमवायित्वाच्च।

ये पुनः शब्दगुणानुमेयमाकाशमिच्छन्ति, तेषां तन्न सिध्यति, शब्दस्याकाशेन सह सम्बन्ध्याग्रहणात्। असत्यपि शब्दे नभसि बुद्ध्युत्पत्तेः, श्रूयमाणेऽपि शब्दे तद्द्वारेणाकाशे बुद्ध्यनुत्पत्तेश्च ॥२४॥

अनुस्मृतेश्च ॥२।२।२५॥

अनुस्मृतेश्चाप्ययुक्तं सौगतमतम्। अनुभूते वस्तुनि पश्चादुत्पद्यमानं विज्ञानमनुस्मृतिः। प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः। अहमिदमदर्शमिति यः पूर्वेद्युरनुभूतवान्, सोऽहमिदानीमिदमनुभवामीति क्षणभङ्गवादिनोऽनुस्मृतिर्नोपपद्यते। तदभावात् सर्वव्यवहारलोपप्रसङ्गः। सर्वश्च लोकोऽहमस्मीति प्रत्यभिजानाति, नाहं नास्मीति कश्चिदवैति, आ जन्मन आ मरणादेतस्मिन्नन्तराले सोऽहमस्मीत्यनुसन्दधानः कथमिव बौद्धो नापत्रपते, य एष आत्मा नास्तीति निराकरोति।

न च सादृश्यनिबन्धनोऽयं व्यवहारः क्षणिकवादे सदृशयोर्वस्तुनोर्ग्रहीतुरेकस्य स्थायिनोऽभावात् सादृश्यनिमित्तं प्रत्यभिज्ञानमिति मिथ्यालाप एव। अन्यथा क्षणिकत्वप्रतिज्ञाहानिः। आत्मादेर्व्यतिरिक्ते हि पदार्थे भावाभावप्रत्ययौ भवतो नात्मन्यभावप्रत्यय आत्मनं लभते।

न चैकसन्तानत्वे सतीति विशेषणं सम्भवति। सन्तानिव्यतिरिक्तस्य सन्तानस्यानभ्युपगमेन स एवात्मा स्यान्नास्ति विवादः।

तस्मात् त्वत्पक्षे सन्तानिनो विज्ञानक्षणाः परस्परं भिन्ना एव सन्ति। न प्रातर्दृष्टे वस्तु मध्याह्ने स्मृतिर्नोपपद्यते, तत्र द्रष्टुः स्मर्तुश्च कार्यकारणभावाभावात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न च विज्ञातरि नष्टे पूर्वोपलब्धेः स्मरणं युक्तम्।

न चान्यदृष्टमन्यः स्मरति। स्मरणं खलु पूर्वं ज्ञातस्य सामान्येन ज्ञात्वा ग्रहणम्।

न च विज्ञानसन्तानस्य परलोकगमनं सम्भवति। यदन्तराभवदेहमनुप्रविश्य विज्ञानसंतानः परलोकं गच्छतीति मन्यते, अन्तराभवदेहकल्पनायां प्रमाणाभावात्।

न च वरणवेलायां मण्डूकवदुत्प्लुत्य विज्ञानक्षणः प्रविशति, अमूर्तत्वात्।

न चान्यः प्रेरकोऽस्ति। कर्म प्रेरकमिति चेत्, तादृशकर्मणः प्रमाणाभावात्। ततश्च स्वर्गनरकगमनाभावात्। तत आगत्य गर्भप्रवेशासिद्धेरुत्पत्तिभावानुपपत्तिरिति दिक्। एतेन पराभिमतो दृष्टिसृष्टिवादोऽपि निरस्तः, तत्राप्यर्थतः क्षणिकत्वाविशेषात् ॥२५॥

यच्च तैरभ्युपगतम्, अभावाद्भावोत्पत्तिरिति तत्राह—

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥२।२।२६॥

असतोऽभावाद्भाव उत्पद्यत इति। तत् परिहरति। नेति। कुतः? अदृष्टत्वात्। असतः शशविषाणादेरङ्कुरोत्पत्त्यदर्शनात्। अभावस्य निरुपाख्यत्वाच्छशविषाणबीजाभावयोः को विशेषः। ततश्च कारणनियमानुपपत्तिरिति सर्वं सर्वस्माद्युगपदुपपद्येत।

ननु बीजमनुपमृद्य नाङ्कुरः प्रादुर्भवति, क्षीरमुपमृद्य दधीव। मृत्पिण्डमुपमृद्य घट इव च बीजमुपमृद्यैवाङ्कुर उत्पद्यत इति। अतोऽभावाद्भावोत्पत्तिरिति चेत्, न, तत्र बीजसंस्थानमात्रं निवर्तते। अविरोधिबीजद्रव्यमेव त्वङ्कुराकारेणावस्थान्तरतया परिणमत इति प्रत्यक्षमेतन्न प्रत्याख्यातुं शक्यम् २६॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥२।२।२७॥

अभावाद्भावोत्पत्तावुदासीनानां प्रयत्नशून्यानामप्यैहिकामुष्मिकसर्वार्थसिद्धिः स्यात्, अभावस्य सुलभत्वादिति ॥२७॥

अथ विज्ञानवादियोगाचारपक्षो निरस्यते—

नाभाव उपलब्धेः ॥२।२।२८॥

शमथविपश्यनायुगनद्धवाही मार्गो योगः। तत्र शमथेति समाधिरुच्यते। विपश्यना सम्यग्दर्शनलक्षणो यथा युगनद्धौ बलीवर्दौ वहतः, तथा, यो मार्गः सम्यग्दर्शनवाही, स योगः। तेनाचरतीति योगाचार उच्यते।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

किं पुनः सम्यग्दर्शनम्? सर्वं ब्राह्यार्थशून्यं विज्ञानं, सर्वं क्षणिकं, सर्वं निरात्मकमिति।

कथं पुनर्विज्ञानमात्रं प्रतिज्ञायते? साकारं प्रत्यक्षं च विज्ञानम्। नीलं पीतमिति हि साकारं विज्ञानमेव प्रकाशते। प्रत्यक्षं च तत्। प्रदीपवत्। प्रकाशकत्वात्। अप्रत्यक्षस्योपलम्भे तस्य स्वपरोत्पन्नयोर्विज्ञानयोरविशेषप्रसङ्गः। अस्ति च विशेषः। स्वोत्पन्नेन विज्ञानेन प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणं व्यवहारं पुरुषो निवर्तयति। तथा चोक्तं विप्रभिक्षुणा।

"अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति।

अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः॥

ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते"।इति।

तत्र ग्राह्याकारः प्रमेयम्, ग्राहकाकारः प्रमाणम्, स्वसंवित्तिः फलम्, इति त्रयमेकस्मिन् विज्ञानेऽवकल्पते। तस्मान्नास्ति बाह्यार्थः।

इतश्च सहोपलम्भनियमान्न भेदो नीलतद्धियोः। यदैव नीलज्ञानम्, तदैव नीलमुपलभ्यते। तस्मादनयोरभेद इति।

इतश्च बाह्यार्थशून्यो जाग्रत्प्रत्ययः। प्रत्ययत्वात्। स्वप्नप्रत्ययवत्।

कथं बाह्यार्थाभावे प्रत्ययवैचित्र्यमिति चेत्, वासनावैचित्र्यात्। बीजाङ्कुरवद्विज्ञानानां वासनानां चान्योन्यं निमित्तनैमित्तिकभावेन वैचित्र्यस्योपपन्नत्वादिति प्राप्तम्।

अत्रोच्यते—न बाह्यार्थस्याभावः। कुतः? उपलब्धेः। स हि बहिर्देशसम्बन्धः प्रत्यक्षमुपलभ्यते, पावकः, पर्वतः, पृथिवी, सलिलम्, इत्याकारवान्। निराकारं च विज्ञानमन्तर्देशेऽहंकारसमारूढं विज्ञानमात्मापरोक्षमुत्पद्यते। तयोर्ज्ञानज्ञेययोर्भिन्नदेशयोरनुभूयमानयोः कथमेकत्वमाश्रीयते। क्षीरोदकयोस्तु परस्परसंसर्गात् स्यादेकत्वाभिमानः। प्रत्यक्षत्वं तु विज्ञानस्यास्माकमप्यभीष्टमेव, न पुनः पूर्वमेव विज्ञानं प्रत्यक्षमनुभूयते। ग्राह्याकारोपश्लेषमन्तरेण ग्राह्याकारपुरःसरमेव हि संवेदनम्। संवेदेऽपि तु स परोक्षीभवति। घटसंवेदनम्, पटसंवेदनमिति हि वेद्याकारपूर्वकमेव निर्दिश्यते।

यदुक्तम्, "सहोपलम्भनियमात्" इति, तदनिरूपिताभिधानम्, साहित्यस्यार्थभेदहेतुकत्वात्। सहत्वं नामैकदेशवर्तित्वमेककालवर्तित्वं वा द्वयोर्भिन्नयोः पदार्थयोः। ततश्च भिन्नोपलम्भनियमादिति हेत्वर्थोऽभेद इति प्रतिज्ञा। सोऽयं प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः। प्रतिज्ञायां सत्यां हेतुर्बाध्यते। तस्मिन् प्रतिज्ञा बाध्यत इति।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न च दृष्टान्तोऽस्ति ग्राह्यग्राहकयोरभेदे। द्विचन्द्रज्ञानादिष्वपि ग्राहकयोर्भेदो दृष्टो मीमांसकैरिति संक्षेपः ॥२८॥

यच्चोक्तम्, स्वप्नप्रत्ययवदिति। तत्राह—

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥२।२।२९॥

स्वप्नमनोरथज्ञानवद्भवितुं जागरितज्ञानानि तु न; किन्तु तद्विलक्षणानि, वैधर्म्यात्। निद्रादिदोषदुष्टकरणजन्यानि, बाधितानि च स्वप्नज्ञानानि। जागरितज्ञानानि तु तद्विलक्षणानीति न तत्साधर्म्यम्।

न च प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययत्वं मिथ्यात्वे हेतुरभिप्रेयेत। स्वप्नज्ञानस्य मिथ्यात्वासिद्धेः। प्रबोधप्रत्ययस्य बाधकस्यापि मिथ्यात्वाद् दृष्टान्ताभावः।

तस्माज्जाग्रत्प्रत्ययस्य मिथ्यात्वमनुमानेन साधयितुमशक्यम्, प्रत्यक्षानुभवस्य बलीयस्त्वात् ॥

ये तु बौद्धमतावलम्बिनो मायावादिनस्तेऽप्यनेन न्यायेन सूत्रकारेणैव निरस्ता वेदितव्याः।

यदि बाह्योऽर्थो नाभिप्रेतः स्यात्, किमर्थमित्थं यतेत सूत्रकारः?

अतोऽर्थवैचित्र्यकृतमेव ज्ञानवैचित्र्यं तत्तदर्थव्यवहारयोग्यतापादनरूपतया साक्षात् प्रतीयमानस्य तत्तदर्थसम्बन्धाधीनम्, न स्वतः, निराकारत्वात्।

सम्बन्धश्च संयोगलक्षणः। ज्ञानमपि हि द्रव्यमेव। प्रभाद्रव्यस्य प्रदीपगुणभूतस्येव ज्ञानस्याप्यात्मगुणभूतस्य द्रव्यत्वे विरोधाभावात् ॥२९॥

यदप्युक्तं बाह्यार्थाभावेऽपि वासनानिबन्धनं ज्ञानवैचित्र्यं स्यादिति, तत्राह—

न भावोऽनुपलब्धेः ॥२।२।३०॥

वासनानां भावो न। कुतः? अनुपलब्धेः। निर्हेतुकविनाशिनां ज्ञानानामनुवर्तमानस्थिराकारस्याप्राप्तेः। विनष्टेन पूर्वज्ञानेनानुत्पन्नमुत्तरज्ञानं कथं वास्यते, बाह्यार्थानुपलब्धेरपि प्रत्यर्थं नानारूपवासनानां ह्यर्थोपलब्धिनिमित्तत्वात्।

किञ्च, वासनानामानुभवजनितः स्मृतिहेतुः संस्कारः। तस्य चाश्रयं विना ज्ञेयाकारवैचित्र्ये सामर्थ्यं कल्पयितुं न शक्यम्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

नन्वालयविज्ञानमहंप्रत्ययाख्यम्, तेन घटादिज्ञाने वासना आधार्यन्ते, ताभ्यश्च घटादिज्ञानानि, इति परस्परहेतुहेतुमद्भावेन विज्ञानवासनाचक्रं प्रवर्तत इति चेत्, न, विज्ञानस्कन्धमात्रवादिनः कुतो व्यतिरिक्ता वासनाः। तदभ्युपगमे च विज्ञानवादहानिः ॥३० ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥२।२।३१॥

नेति वर्तते। आलयविज्ञानस्य चाधारत्वं नोपपद्यते। कुतः? क्षणिकत्वात्। प्रवृत्तिज्ञानवत्। इति संक्षेपः ॥३१॥

अथ सर्वशून्यवादिमाध्यमिकपक्षो निरस्यते—

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥२।२।३२॥

शून्यवाद एव बुद्धमतस्य परा काष्ठा। शिष्यबुद्धिवैशद्याय बाह्यार्थाद्यभ्युपगमेन तत्र क्षणिकत्वादयस्तेन कल्पिताः।

न च बाह्यार्था घटादयो विज्ञानं च सर्वे भावाः सन्ति, उत्पत्त्यनिरूपणात्। तेषां शून्यापत्तिरेव च मोक्ष इत्येव बुद्धाभिप्रायः। स्वतःसिद्धं हि शून्यम्, न हेतुसाध्यम्। सत एव हि हेतुरपेक्ष्यते। असतश्च पदार्थस्य न भावादभावस्योत्पत्तिः सम्भवति। घटादिर्हि पिण्डादिकमनुपमृद्य नोत्पद्यते। पश्चादभावादुत्पद्यमानश्चाभावात्मक एव स्यात्। स्वतः परतो वाप्युत्पत्तिर्न सम्भवति, आत्माश्रयदोषापत्तेः, प्रयोजनाभावाच्च। परतश्चोत्पत्तौ परत्वाविशेषात् सर्वतः सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गः। जनेरभावादेव न विनाशः।

अतो जनिनाशसदसदादिकं भ्रान्तिरेवेति शून्यमेव तत्त्वमिति प्राप्त आह। **सर्वथेति**। नेत्यनुवर्तते। त्वदभिमतं सर्वशून्यत्वं न सम्भवति।

सर्वं शून्यमिति वादे सर्वस्य सत्त्वम्, असत्त्वं वा, सदसत्त्वं वा, प्रतिजानतस्तव सर्वथा नाभीष्टसिद्धिः। कुतः? अनुपपत्तेः, सर्वशून्यत्वानुपपत्तेः।

लोके भावाभावशब्दयोस्तद्बुद्धयोश्च विद्यमानवस्त्ववस्थाविशेष एव भावाभावयोर्विषयः। प्रमाणेनोपलभ्यमानघटाद्यवस्थाविशेषो भावबुद्धिविषयः। तद्विरोधिपिण्डकपालाकाराद्यवस्था विशेषोऽभावबुद्धिविषयः।

ततश्च सर्वं सदिति सर्वमसदिति वा प्रतिजानता विद्यमानवस्त्ववस्थाविशेषयोगितैव प्रतिज्ञातास्तीति न त्वदभिमततुच्छतासिद्धिः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

किञ्च, येन प्रमाणेन शून्यत्वं साध्यते, तस्य सत्यत्वे सर्वस्य सत्यत्वापत्तिरिति सर्वथा शून्यवादोऽनुपपन्न एवेति ॥३२ ॥

एवं मुक्तकच्छबौद्धमतं निरस्याथेदानीं विवसनजैनमतं निरस्यते—

नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥२ । २ । ३३ ॥

सप्त चैषां निरीश्वरवादिनां पदार्थाः शास्त्रसंग्रहभूताः । जीवाजीवाश्रवसंवरनिर्जर-बन्धमोक्षा इति ।

तत्र जीवाश्चेतना ज्ञानदर्शनसुखवीर्यगुणाः सावयवा देहपरिमाणाः । ते त्रिविधाः । बद्धात्मानो मुक्तात्मानो नित्यसिद्धाश्चेति ।

ये मुक्तात्मानस्ते सर्वज्ञा निरतिशयसुखाश्चासते ।

जीवभोग्यं वस्तुजातमजीवः । स च धर्माधर्मपुद्‌गलकालाकाशभेदभिन्नः । सम्यक् प्रवृत्त्यनुमेयो द्रव्यविशेषो धर्मः । अमुक्तानां स्थितिहेतुरधर्मः । वर्णगन्धरसस्पर्शवद् द्रव्यं पुद्‌गलः । स द्विधा— परमाणुतत्संघातभेदात् । पृथिव्यादिहेतवः परमाणवः । ते च न तार्किकाणामिव चतुर्विधाः ? किन्त्वेकस्वभावाः पृथिव्यादिभेदवस्तुपरिणामकृतः । पृथिव्यादिचतुष्टयं तनुभुवनादिकश्च तत्संघातः ।

कालस्तु भूतादिव्यवहारहेतुरणुरूपो द्रव्यविशेषः ।

आवरणाभाव आकाशो द्विधा— लोकाकाशः सांसारिकः, अलोकाकाशो मुक्ताश्रयः ।

आश्रावयति पुरुषं विषयेष्वितीन्द्रियप्रवृत्तिराश्रवः । कर्तारमभिव्याप्याश्रवत्यनुगच्छतीत्याश्रवं कर्मेति वा ।

इन्द्रियवृत्तीः संवृणोतीति संवरमिन्द्रियनिरोधः समाधिरूपः ।

पूर्वसंचितं कल्मषं निर्जरयतीति निर्जरो नाम ।

अस्नानमौनवीरासननिष्ठ्यूतभोजनतप्तशिलारोहणकेशोपलुञ्चनादिलक्षणमर्हदुपदेशावगतं तपः ।

बन्धस्त्वष्टविधः कर्मलक्षणः । तत्र ज्ञानावरणीयं, दर्शनावरणीयं मोहनीयमन्तरीयमिति चत्वारि घातिकर्माणि । वेदनीयं नामिकं गौत्रिकमायुष्कमिति चत्वार्यघातिकर्माणि । बन्धनिवृत्तौ नित्यसिद्धार्हदनुग्रहात् स्वाभाविकात्मस्वरूपाविर्भावो मोक्षो भवतीति ।

तेषामेवापरः प्रपञ्चः पञ्चास्तिकायो नाम । जीवास्तिकायः, पुद्ग्लास्तिकायः, धर्मास्तिकायः, अधर्मास्तिकायः, आकाशास्तिकायश्चेति ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अनेकदेशवर्ती साङ्केतिकपदार्थवाची, अस्तिकायशब्दः; जीवश्चासावस्तिकायश्चेत्येवं सर्वत्र कर्मधारयः।

इमं च सप्तभङ्गीनयं सर्वत्रावतारयन्ति। स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति च, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादस्ति चावक्तव्यश्च, स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च, स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेति। अतः सर्वं वस्तुजातं द्रव्यपर्यायात्मकमनैकान्तिकम्, द्रव्यस्वरूपस्य चैकत्वात् स्थिरत्वात् सद्बुद्धिबोध्यत्वात् तदात्मना सत्त्वैकमनैकान्तिकम्। द्रव्यस्वरूपस्य चैकत्वात् तस्यावस्थाविशेषा घटत्वपटत्वादिरूपाः। तेषां चानेकत्वादस्थिरत्वादसद्बुद्धिबोध्यत्वात् तदात्मनाऽसत्त्वनित्यत्वानित्यत्वादिभिरनैकान्तिकत्वं न युक्तम्। कुतः? एकस्मिन् धर्मिणि सत्त्वासत्त्वादेर्विरुद्धधर्मस्य छायातपवद् युगपदसम्भवात् कथमेको भावोऽस्ति, नास्ति च स्यात्, विरोधात्।

ननु पटरूपेण घटो नास्ति, स्वेन रूपेणास्तीति न विरोध इति चेन्न, स्वरूपेऽपि सप्तभङ्गीयस्याविशेषात् स्वरूपमस्तीत्यपि तत्रानध्यवसानमेव स्यात्।

किञ्च, ये सप्त पदार्थास्ते तथैव स्युः। अन्यथा वेत्यनिश्चितज्ञानमप्रमाणमेव स्यात्।

ननु सर्वमनैकान्तिकमित्यवधारणज्ञानं निश्चितमेवेति चेन्न, अवधारणमप्यनैकान्तिकमेव स्यात्। अवधारणं स्यान्नास्ति चावधारणमिति न क्वचिन्निश्चयः स्यात्। मोक्षोऽस्ति, नास्तीत्यवधारणादप्रवृत्तिरेव स्यात्। तत्रैवं शास्त्रं प्रणयन्नुन्मत्ततुल्यस्तीर्थकरः स्यात्।

यच्चोक्तं पुद्गलसंज्ञकपरमाणुसंघाताः पृथिव्यादयस्तत् पूर्वोक्तेश्वरानधिष्ठितपरमाणुवादनिरासेनैव निरस्तमिति ज्ञेयम्। तथा पञ्चास्तिकायानामपि पञ्चत्वसंख्यास्ति, न वेति, विकल्पे, आद्ये स्यात्, द्वितीये न स्यादिति, न्यूनाधिकसंख्यत्वमेव स्यादिति संक्षेपः ॥३३॥

एवं चात्माऽकार्त्स्न्यम् ॥२। २। ३४॥

एवमेकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धधर्मसमावेशासम्भवदोषवदात्मनोऽपि यदिष्टं देहपरिमाणत्वम्, तदपि पक्षे स्यात्, पक्षे नेत्यकार्त्स्न्यमपरिपूर्णत्वं च दोषः प्रसज्येतेत्यर्थः। तत्र शरीरैकदेशे जीव इत्येकदेशो जीवशून्यः स्यात्।

किञ्च, मनुष्यदेहपरिमाणो जीवः केनचित् कर्मविपाकेन पिपीलिकादेहे प्रविशन् न संमीयेत ॥३४॥

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥२। २। ३५॥

ननु मनुष्यदेहपरिमाणस्य जीवस्य हस्तिशरीरादावकार्त्स्न्यं परिहर्तुं शक्यम्। कथम्? अनन्तावयव आत्मा। महति शरीरे तदवयवानामुपचयोऽर्भकशरीरेऽपचय इत्येवं

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

पर्यायादविरोध इति चेत्, नेति। कुतः? विकारमूर्तत्वादिदोषप्रसङ्गात्। अवयवोपगमापगमाभ्यामनिशमापूर्यमाणस्यापक्षीयमाणस्य च जीवस्य विकारित्वं स्यात्। तथात्वे चर्मादिवदनित्यत्वप्रसङ्गः। ततश्च बन्धमोक्षौ कस्य स्याताम्?

यदि सावयवो जीवः स्याद्देहवद्विनाशी स्यात्, मूर्तश्च स्यात्।

न चोपचयापचयौ कल्पयितुं शक्यौ, प्रमाणाभावात्। येऽपगतास्तेऽपगता एव न तेषां पुनरात्मसम्बन्धो निरूपयितुं शक्यत इति ॥३५॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥२।२।३६॥

अन्त्यस्य चरमदेहगतस्य परिमाणस्यावस्थितिरिष्यते विसिग्भिः। भिन्ने देहे मुक्तः सर्वगतो देहान्तरावच्छेदाभावात्। तन्नित्यं परिमाणम्। ततश्चाद्यमध्ययोरप्यवस्थयोर्नित्यत्वं स्यात्। अतोऽविशेषः। सर्वदाणुर्वा महान् वा जीवो न शरीरपरिमाण इति वक्तुं शक्यते।

एवं चोपचयापचयप्रतिज्ञाहानिः। अतो दिगम्बरमतमपि सौगतमतवदत्यन्तमनादरणीयमिति ॥३६॥

अथ पशुपतिपक्षनिरास उपक्रम्यते—

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥२।२।३७॥

इयं तावत् पशुपतिमतानुगामिनां प्रक्रिया।

पशुपतिनेश्वरेण प्रणीतं पञ्चाध्यायीशास्त्रं पञ्चतन्त्रपदार्था निर्णीयन्ते। कारणं कार्यं योगो विधिर्दुःखान्त इति। कारणं प्रधानमीश्वरश्च। कार्यं महदादि। योगोऽपि "ओङ्कारमभिध्यायात् सकृत्" इति कुर्याद्धारणमित्येवमुक्तो विधिपदार्थः। विधिस्त्रिषवणस्नानादिर्गूढचर्यावसानः। मोक्षो दुःखान्तः। स च तार्किकादिवत् पाषाणकल्पावस्थितिः। पाशुपतकापालिकयोः। शैवानां तु सांख्यवच्चैतन्या आत्मानस्तिष्ठन्तीति विशेषः।

ते चतुर्विधाः। कापालाः कालामुखाः पाशुपताः शैवाश्च। सर्वेऽपि वेदविरुद्धाचारान् निश्रेयःसाधनतया मन्यन्ते। निमित्तोपादानयोर्भेदं निमित्तकारणं पशुपतिं मन्यन्ते। तथैव साधनमपि मुद्रिकाषट्कधारणादि। तथा चाहुः कापालाः—

"मुद्रिकाषट्कतत्त्वज्ञः परमुद्राविशारदः।
भगासनस्थमात्मानं ध्यात्वा निर्वाणमृच्छति॥
कण्ठिका रुचकं चैव कुण्डलं च शिखामणिः।
भस्म यज्ञोपवीतं च मुद्राषट्कं प्रचक्षते॥
आभिर्मुद्रितदेहस्तु न भूय इह जायते"। इत्यादि।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तथा कालामुखा अपि। कपालपात्रशवभस्मस्नानतत्रासनलगुडधारणसुराकुम्भस्थापनतदाधारदेवतापूजादिकमैहिकामुष्मिकफलसाधनमिति मन्यते।

"रुद्राक्षकङ्कणं हस्ते जटा चैका च मस्तके कपालं भस्मना स्नानम्",

इत्यादिकं शैवागमे प्रसिद्धम्। तथा केनचित् क्रियाविशेषेणेतरजातीयानामपि ब्राह्मणत्वप्राप्तिमुत्तमाश्रमप्राप्तिं च विदधति।

"दीक्षाप्रवेशमात्रेण ब्राह्मणो भवति क्षणात्।

कापालं वृत्तमास्थाय यतिर्भवति मानवः"॥इति।

तन्निराकरोति। पत्युरिति। नेत्यनुवर्तते।

पाशुपतपक्षः श्रेयोऽर्थिभिर्नादरणीयः। कुतः? असामञ्जस्यात्, वेदबाह्यत्वात्। मुद्राषट्कधारणभगासनस्थात्मध्यानसुराकुम्भस्थापनतत्स्थदेवतार्चनगूढाचारश्मशानभस्मस्नानप्रणवपूर्वाभिध्यानादेरन्योन्यविरुद्धत्वाद्वेदबाह्यधर्मत्वाच्च। तदुक्तसाधनानां वेदोक्तवेदान्तश्रवणादिभगवदुपासनादीनां च परस्परात्यन्तविरोधाच्च। पाषाणकल्पावस्थितिरूपमोक्षस्याप्यवैदिकत्वात्। तथा पशुपतेरपि जन्यत्वेन जगत्कारणत्वासम्भवाच्च। "एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः", "तस्य ध्यानान्तस्थस्य ललाटात् त्र्यक्षः शूलपाणिः पुरुषोऽजायत" इत्यन्वयव्यतिरेकश्रुतेस्तस्य जन्यत्वावगमात्। "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय", "नारायणात् प्राणोऽजायत, मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी," "नारायणाद् ब्रह्मा जायते", "नारायणाद्रुद्र" इत्यादिश्रुतयः परब्रह्म श्रीपुरुषोत्तमं जगदभिन्ननिमित्तोपादानं वदन्त्योऽन्यस्य वस्तुजातस्य तदुपादेयत्वं निश्चिन्वन्ति। क्वचिच्छ्रूयमाणाः शिवादिशब्दा अपि आकाशशब्दवद् ब्रह्मपरा एव। तच्च सिद्धान्तजाह्नव्यां श्रीदेवाचार्यपादैर्विशदं निर्णीतम्॥३७॥

सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥२।२।३८॥

पशुपतेरदेहस्य प्रधानादिसम्बन्धानुपपत्तेरपि जगत्तत्त्वं न सम्भवति। लोके सशरीरस्यैव कुविन्दादेस्तत्त्वादिसम्बन्धदर्शनात्॥३८॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥२।२।३९॥

पशुपतेः कुलालादिवत् प्रधानाधिष्ठातृत्वं नोपपद्यते। अशरीरस्यैव कुलालादेर्मृदाद्यधिष्ठातृत्वदर्शनाच्च॥३९॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥२।२।४०॥

यथाऽशरीरस्यैव जीवस्य करणकलेवराद्यधिष्ठातृत्वं तथा पशुपतेरपि प्रधानाद्यधिष्ठातृत्वं सम्भवतीति चेत्, न, कुतः? भोगादिभ्यः। स्वार्जितपुण्यादिरूपकर्मफलभोगनिमित्तं पुण्यादिरूपादृष्टकारितं च जीवस्याधिष्ठातृत्वम्। तथा पशुपतेरपि पुण्यादियोगादीश्वरत्वासम्भवः। तस्मान्नाधिष्ठातृत्वं सम्भवति ॥४०॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥२।२।४१॥

वाशब्दश्चार्थे। पशुपतेः पुण्यादिरूपादृष्टयोगे जीववदन्तवत्त्वं सृष्ट्याद्यन्तःपातत्वमसर्वज्ञता च स्यादिति संक्षेपः ॥४१॥

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥२।२।४२॥

श्रीभगवत्प्रणीतपरमश्रेयोबोधकस्यापि भगवच्छास्त्रस्य कपिलादिशास्त्रवदप्रामाण्यमाशङ्क्य तत् परिहरति।

तत्र शङ्क्यते। परमात्मनः परब्रह्मणो जगदभिन्ननिमित्तोपादानाच्छ्रीवासुदेवात् संकर्षणो नाम जीवो जायते, संकर्षणात् प्रद्युम्नसंज्ञं मनो जायते, ततोऽनिरुद्धाख्योऽहंकारो जायत इति पाञ्चरात्राणां प्रक्रिया।

तत्र जीवस्योत्पत्त्यसम्भवाच्छ्रुतिविरुद्धैव सेति प्रतिभाति। "अजो ह्येको जुषमाणः", "न जायते म्रियते वा" इत्यादिश्रुतेः ॥४२॥

न च कर्तुः करणम् ॥२।२।४३॥

नापि कर्तुः सङ्कर्षणाख्यजीवात् सकाशात् प्रद्युम्नाख्यस्य मनसः करणस्योत्पत्तिः संभवति, विरुद्धत्वात्। नहि कुलालादेर्दण्डादीनामुत्पत्तिः कस्यचिद्दृष्टचरी, उपपन्ना वेति।

"एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इत्यादिश्रुतिविरोधाच्चाप्रमाणमिदमपि तन्त्रम् ॥४३॥

इति प्राप्ते राद्धान्तः—

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥२।२।४४॥

वाशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः। सङ्कर्षणादीनां विज्ञानादिभावे, विज्ञानं च तदादि चेति विज्ञानादि ब्रह्म, "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति श्रुत्युक्तब्रह्मभावे सति, तत्प्रतिपादनपरस्यास्य तन्त्रस्य त्वप्रतिषेधः। तत्प्रामाण्यं न प्रतिषिध्यत इत्यर्थः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अयमत्राभिप्रायः— प्रमाणत्वाप्रमाणत्वयोः शास्त्रमेकं नियामकम्, तदेकगम्यत्वात् तयोः।

तत्र श्रुतिमूलं च प्रामाण्यं शिष्टग्राह्यम्, श्रुतिविरुद्धं चाप्रामाण्यं हेयं चेति सर्वं प्रमाणविदां समानम्। एवं च पञ्चरात्रस्य श्रुतिमूलत्वं तत्तुल्यत्वेन मोक्षधर्मेऽपि सूत्रकारेणैव निर्णीतम्।

"गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः।
य इच्छेत् सिद्धिमास्थातुं देवतां कां यजेत सः॥

इत्यादियुधिष्ठिरप्रश्नानां पञ्चरात्रोक्तप्रक्रियया ह्युत्तरं दत्त्वाह—

"इदं शतसहस्राद्धि भारताख्यानविस्तरात्।
आविध्य मतिमन्थानं दध्नो घृतमिवोद्धृतम्॥
नवनीतं यथा दध्नो द्विपदां ब्राह्मणो यथा।
आरण्यकं च वेदेभ्य ओषधिभ्यो यथामृतम्॥
इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितमनुत्तमम्।
ऋग्यजुःसामभिर्जुष्टमथर्वाङ्गिरसैस्तथा॥
भविष्यति प्रमाणं वा ह्येतदेवानुशासनम्"। इति।

तथा चास्याप्रामाण्यं प्रमाणाभावाद्वा निषेधाद्वेति।

नाद्यः, उक्तप्रमाणस्य सत्त्वात्।

न द्वितीयः, भारतादौ क्वाप्यदर्शनात्।

न च,

"कापालं पाञ्चरात्रं च यामलं वामनार्हतम्।
एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि तानि च"॥

इत्यादिः क्वचित् कूर्मपुराणादौ निषेधो दृश्यत इति शङ्कनीयम्, भारतादिविरुद्धस्मृतेरनङ्गीकारात्।

"यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित्"।

इति सूत्रकारप्रतिज्ञावचनात्। भारतस्य तु सर्वैरपि शिष्टैर्निःसंशयेन परिग्रहान्न तत्राप्रामाण्यशङ्कावकाशः। अन्यथा भगवद्गीताया अपि तथात्वापत्तिर्दुर्वरिति। तस्मान्मोहनादिशास्त्रसाहचर्यपाठानुपपत्त्या पञ्चरात्रशब्देन पञ्चरात्रान्तरं किमपि तन्त्रं कल्पनीयम्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

किञ्च, नारायणीये पञ्चरात्रप्रतिपाद्यविषयस्य निर्णयौपयिकसल्लिङ्गोपेतवाक्यसिद्ध-त्वादप्यस्य प्रमाणतमत्वम् । तथा हि, "गृहस्थो ब्रह्मचारी च" इत्यादिना राज्ञः प्रश्नोपक्रमः । सर्वाश्रमिणां स्वानुरूपपुरुषार्थापत्तये को देवो यजनीयः? वैश्वदेवं पैत्र्यं च कर्म कथं कर्तव्यम्? विष्णुनिवेदितान्नेनेतरेण वा? किमात्मको मोक्षः? कः सर्ववेदसारः?, इत्युपक्रमः ।

"एष एकान्तधर्मस्ते कीर्तितो नृपसत्तम ।
मया गुरुप्रसादेन दुर्विज्ञेयोऽकृतात्मभिः" ॥ इति ।

वैशम्पायनः—

"एवं हि स महाभागो नारदो गुरवे मम ।
श्वेतानां यतिनां चाह ह्येकान्तगतिमव्ययाम् ॥
व्यासश्चाकथयत् प्रीत्या धर्मपुत्राय धीमते ।
पञ्चरात्राविदो ये च यथाक्रमपरा नृप" ॥ इति ।

भीष्मश्च—

"मत्तोऽन्यानि च ते राजन्नुपाख्यानशतानि वै ।
यानि श्रुतानि सर्वाणि तेषां सारोऽयमुद्धृतः" ॥ इत्युपसंहारः ।
"ये च तद्भाविता लोके ह्येकान्तित्वं समाश्रिताः" ।
"नारायणः शाश्वतधर्मगोप्ता",
"काम्यं नैमित्तिकं राजन् यज्ञीयाः परमक्रियाः ।
सर्वाः सात्त्वतमास्थाय विधिं चक्रे समाहितः ॥
पञ्चरात्रविदो मुख्यास्तस्य गेहे महात्मनः ।
प्रापणं भगवत्प्रोक्तं भुञ्जते चाग्रभोजनम्" ॥

इति सततोऽभ्यासः ।

"नारदेन तु सम्प्राप्तः सुरहस्यस्य संग्रहः ।
एष धर्मो जगन्नाथं ध्यायेन्नारायणं नृप ॥
सात्त्वतं विधिमास्थाय प्राक्कूर्ममुखनिःसृतम्" ॥

इत्यादिनाऽपूर्वता ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

"एतदभ्यधिकं तेषां यत् तेजः प्रविशन्त्युत।
अहो ह्येकान्तिनः श्रेष्ठान् प्रीणाति भगवान् स्वयम्॥
विधिप्रयुक्तां पूजां च गृह्णाति भगवान् स्वयम्।
एकान्तिनस्तु पुरुषा गच्छन्ति परमं पदम्॥
नूनमेकान्तधर्मोऽयं श्रेष्ठो नारायणः प्रियः।
सहोपनिषदान् वेदान् ये विप्राः सम्यगाश्रिताः॥
पठन्ति विधिमास्थाय ये चापि यतिधर्मिणः।
तेषां विशिष्टां जानामि गतिमेकान्तिनां नृणाम्॥
एकान्तिनो हि पुरुषा दुर्लभा बहवो नृप।
यद्येकान्तिभिराकीर्णं जगत् स्यात् कुरुनन्दन॥
अहिंसकैरात्मविद्भिः सर्वभूतहिते रतैः।
भवेत् कृतयुगप्राप्तिराशीःकर्मविवर्जितैः॥
नारायणात्मका मोक्षे ततो यान्ति परां गतिम्"।

इत्यादिशतशः फलोक्तिः।

"इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम्।
सांख्ययोगेन तुल्यो हि धर्म एकान्तिसेवितः॥
सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते।
यथागमं यथान्यायं निष्ठा नारायणः प्रभुः॥
न चैनमेवं जानन्ति तमोभूता विशां पते।
तमेव शास्त्रकर्तारः प्रवदन्ति मनीषिणः॥
निष्ठा नारायण ऋषिर्नान्योऽस्तीति वचो मम।
निःसंशयेषु सर्वेषु नित्यं वसंति वै हरिः"॥

इत्यादिनार्थवादः।

किञ्च, जनमेजयेन पृष्टो वैशम्पायनः प्रतिकल्पं पञ्चरात्रं श्रीनारायणादाविर्भवति। तिरोभवति च, पाखण्डप्राचुर्यादिति सम्पूर्णाध्यायेनाह।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

"यदासीन्मानसं जन्म नारायणमुखोद्गतम् ।
ब्रह्मणः पृथिवीपाल तदा नारायणः स्वयम् ॥
तेन धर्मेण कृतवान् दैवं पैत्र्यं च भारत ।
फेनपा ऋषयश्चैव तं धर्मं प्रतिपेदिरे ॥
वैखानसाः फेनपेभ्यो धर्ममेतं प्रपेदिरे ।
वैखानसेभ्यः सोमस्तु ततः सोऽन्तर्दधे पुनः" ॥

इत्यादिना कल्पे कल्पे सम्प्रदायपूर्वकप्रवृत्त्युक्त्योऽत्रोपपत्तयः ।

अथ तन्निष्ठावतां ह्यन्यक्रियावद्भ्यः स्वरूपफललक्षणोक्तेरपि श्रेष्ठत्ववर्णनात् ।

"सहोपनिषदान् वेदान्" इत्यादिजनमेजयोक्तेः ।

"एकतश्च द्विजाश्चैव त्रिजाश्चैव महर्षयः ।
इदं मे समनुप्राप्ता मम दर्शनलालसाः ॥
न तु मां ते ददृशिरे न तु द्रक्ष्यन्ति केचन ।
ऋते ह्यैकान्तिकाच्चैषां त्वं च ह्यैकान्तिको मम" ॥

इति, नारदं प्रति श्वेतद्वीपपतिवचनात् ।

किञ्च—

"पञ्चरात्रविदो ये च यथाक्रमपरा नृप ।
एकान्तभावोपगतास्ते हरिं प्रविशन्ति वै ॥
यद् ब्रह्मा ऋषयश्चैव स्वयं पशुपतिश्च यत् ।
नाशेषाश्च विबुधश्रेष्ठा दैत्यदानवराक्षसाः ॥
नागाः सुपर्णा गन्धर्वाः सिद्धा राजर्षयस्तथा ।
हव्यं कव्यं च सततं विधियुक्तं प्रयुञ्जते ॥
कृत्स्नं तु तस्य देवस्य चरणावुपतिष्ठते ।
याः क्रियाः सम्प्रयुक्ताश्च एकान्तगतिबुद्धिभिः ॥
ताः सर्वाः शिरसा देवः प्रतिगृह्णाति वै स्वयम्" ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0.Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तत्रैवाशरीरिणी वागेकतादीन् ब्रह्मपुत्रान् प्रति—

"दृष्टा वः पुरुषाः श्वेताः पञ्चेन्द्रियविवर्जिताः।
दृष्टो भवति देवेश एभिर्दृष्टैर्द्विजोत्तमैः॥
गच्छध्वं मुनयः सर्वे यथागतमितोऽचिरात्।
न स शक्तस्त्वभक्तेन द्रष्टुं देवः कथञ्चन।
कालं कालेन महता एकान्तत्वं समागतैः।
शक्यो द्रष्टुं स भगवान् प्रभामण्डलदुर्दृशः"॥ इति।

श्रीनारायणो नारदं प्रति—

"तं देवा आश्रमाश्चैव नानातनुसमाश्रिताः।
भक्ताः सम्पूजयन्त्येनं गतिं चैषां ददाति सः॥
ये तु तद्भाविता लोके ह्येकान्तित्वं समाश्रिताः॥
एतदभ्यधिकं तेषां तत् तेजः प्रविशन्त्युत।
इति गुह्यसमुद्देशस्तव नारद कीर्तितः।
भक्त्या प्रेम्णा च विप्रर्षे अस्मद्भक्त्या च ते श्रुतः"॥ इति।

किञ्च, वेदोपबृंहणाय भारतसंहितां कुर्वता श्रीबादरायणेन बहुषु स्थलेषु पञ्चरात्रप्रामाण्यं प्रतिष्ठापितवता तर्कपादे तत्प्रामाण्यं निराक्रियत इत्यस्यासंगतत्वमेव, भ्रान्तत्वापत्तेः।

ननु,

"परं तत्त्वमिदं कृत्स्नं संख्यातं विदितात्मनाम्।
यदुक्तं यतिभिर्मुख्यैः कपिलादिभिरीश्वरैः॥
यस्मिन् न विभ्रमाः केचिद्दृश्यन्ते मनुजर्षभ।
गुणाश्च यस्मिन् बहवो दोषहानिश्च केवला"॥

इति कपिलमतस्यापि भारते भ्रमादिदोषाभावप्रतिपादनम्। तथा "सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ" इत्यनेन सांख्यपाशुपतादीनामपि नारायणनिष्ठत्वप्रतिपादनम्। तथा "तमेव शास्त्रकर्तारः" इति तच्छास्त्रकर्तॄणामपि नारायणप्रतिपादकत्वप्रतिपादनम्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

"सांख्ययोगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा।
आत्मप्रमाणान्येतानि न हन्तव्यानि हेतुभिः"॥

इति सांख्यादीनामात्मप्रमाणत्वप्रतिपादनम्।

"सर्वं प्रमाणं हि तथा यथैतच्छास्त्रमुत्तमम्"।

इति पञ्चरात्रदृष्टान्तेनेतरशास्त्राणामपि प्रामाण्यप्रतिपादनं च दृश्यते। तथात्वेऽपि शारीरके सांख्यपाशुपताद्यागमानां निषेधदर्शनात् तन्न्यायेनास्यापि निषेधो युक्त एव।

न च सांख्यादौ वेदविरुद्धभागस्यापि सत्त्वात् तन्मात्रनिषेध इष्ट इति वाच्यम्, श्रुतिविरुद्धभागस्य संकर्षणाद्युत्पत्तिरूपस्यात्रापि सत्त्वात् तन्मात्रनिषेधोऽत्रापि युक्त इति चेत्, न, भगवच्छास्त्रविचारशून्यानां पदवाक्यप्रमाणतत्त्वनिर्णयाशक्तानां स्वाङ्गणेऽश्वधावनमात्रत्वात्।

तथा हि, सांख्यादीनां पौरुषेयत्वेन वेदविरुद्धांशस्यापि सम्भवात् तन्मात्रनिषेधः सूपपन्नः। प्रकृते तु—

"पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम्"।

इति श्रीमुखनिर्गतत्वेन श्रीभगवद्गीतावत् कृत्स्नस्यापि वेदार्थरूपत्वेन प्रामाण्यतमत्वान्नोक्तन्यायस्यात्रावकाशः।

न हि सांख्यादीनां तत्पठनमात्रेण तत्तुल्यत्वं वक्तुं शक्यम्, उक्तरीत्या तेषां सल्लिङ्गोपेतवाक्यैर्निर्णयाभावेनोक्तन्यायस्य महद् वैषम्यात्।

किञ्च, सांख्योक्ततत्त्वानामब्रह्मात्मकतैव शारीरके निराकृता, न स्वरूपम्। योगपाशुपतादिषु चेश्वरस्य केवलं निमित्तकारणतापरतत्त्वविपरीतकल्पना, वेदबाह्याचारश्च निराकृतः, न योगस्वरूपं पशुपतिस्वरूपं चेति।

अतः परं तत्त्वमित्यादिना, सांख्ययोग इत्यादिना च, तत्तदभिहिततत्त्वस्वरूपमात्रं ग्राह्यम्, न बुद्ध्याद्यभिहिततत्त्ववत् सर्वं त्याज्यमित्युच्यते।

नापि संकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानां जीवमनोऽहङ्काररूपत्वं सम्भावनार्हम्; अपि तु श्रीवसुदेवाख्यस्य परब्रह्मणो व्यूहात्मत्वमेव। तदुक्तं पौष्करसंहितायाम्—

"कर्तव्यत्वेन वै यत्र चातुरात्म्यमुपासते।
क्रमागतैः स्वसंज्ञाभिर्ब्राह्मणैरागमं तु तत्"॥ इति।

तत्त्वचातुरात्म्योपासनं परब्रह्मोपासनमेवेति।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

"ब्राह्मणानां हि सद्ब्रह्मवासुदेवाख्ययाजिनाम् ।
विवेकदं परं शास्त्रं ब्रह्मोपनिषदं महत्" ॥ इति सात्त्वतसंहितोक्तेः ।
"यस्मात् सम्यक् परं ब्रह्म वासुदेवाख्यमव्ययम् ।
अस्मादवाप्यते शास्त्राज्ज्ञानपूर्वेण कर्मणा" ॥ इति पौष्करोक्तेः ।

यतस्तदेव वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म यथाधिकारं भक्तैर्ज्ञानपूर्वेण कर्मणा समाराधितं सत् समवाप्यते, तस्मात् संकर्षणार्दानाभपि श्रीवासुदेवस्यैव स्वेच्छाव्यूहरूपत्वम् । "अजायमानो बहुधा व्यजायत" इति श्रुतेः ।

"धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे" । इति गीतोक्तेः ।
"चतुर्विभक्तः पुरुषः स क्रीडति यथेच्छति" । इति कूर्मोक्तेश्च ।

जीवमनोऽहङ्कारतत्त्वाधिष्ठातृत्वाच्च तेषां जीवादिशब्दैः कथनस्याविरोधः ।

यथा "ता आप ऐक्षन्त," "तत् तेज ऐक्षत" इत्यत्राबाह्यचेतनेष्वीक्षणादिचेतनासाधारणधर्मादेरनुपपत्त्याऽबादिशब्दानां तदधिष्ठातृपरत्वं तदन्तरात्मब्रह्मपरत्वं चाभ्युपगम्यते । यथा वा, आकाशप्राणज्योतिरादिशब्दानां भूताकाशादौ तत्रोक्तलिङ्गानुपपत्त्या च ब्रह्मपरत्वं सूत्रितम्, तद्वत् प्रकृतेऽपि सूपपन्नम् ॥४४ ॥

नाप्युक्तप्रक्रिया श्रुतिविरुद्धेत्याह—

विप्रतिषेधाच्च ॥२ ।२ । ४५ ॥

विप्रतिषिध्यते हि जीवोत्पत्तिरस्मिन्नपि शास्त्रे,

"अचेतना परार्था च नित्यसन्ततविक्रिया ।
त्रिगुणं कर्मिणां क्षेत्रं प्रकृते रूपमुच्यते ॥
व्याप्तिरूपेण सम्बन्धस्तस्याश्च पुरुषस्य च ।
स ह्यनादिरनन्तश्च परमार्थेन निश्चितः" ॥ इति परमसंहितोक्तेः ।

ननु तर्हि पूर्वापरविरोधादुभयविधवाक्यानामपि हेयत्वमिति चेत्, न, उक्तन्यायस्य वेदेऽव्यापनात् तत्रापि निषेधः सावकाशः ।

तथा हि, "न जायते म्रियते वा विपश्चिद्, यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः" इत्यारभ्य "सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति" इतीतरेतरविरोधस्य साम्यात् ।

न चोत्पत्तिश्रुतेर्देहयोगमात्रविधानपरत्वे तात्पर्यादविरोधः, अन्यथा नात्मा श्रुतेरित्यादिवक्ष्यमाणशास्त्रबाधादिति वाच्यम्, उक्तन्यायस्यात्रापि साम्यात् ।

किञ्च, सर्वसंहितासु जीवस्य नित्यत्वनिर्णयाज्जीवस्वरूपोत्पत्तिः पञ्चरात्रशास्त्रनिषिद्धैव ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

नापि संकर्षणाख्यजीवात् प्रद्युम्नाख्यस्य मनसः करणस्योत्पत्तिर्विरुद्धेति पूर्वोक्त-दोषावकाशः शङ्कनीयः। संकर्षणादीनां ब्रह्मत्वे सिद्धे ततो मन आदीनामुत्पत्तेः सूपपन्नत्वात्। "एतस्माज्जायते प्राणः" इति श्रुतिरपि स्वार्थपरत्वेन सूपपन्ना चेति।

एतेन यदुच्यते कैश्चित् प्राप्नोत्येवायमुत्पत्त्यसम्भवो दोषः प्रकारान्तरेणेत्यभिप्रायः कथम्?

यदि तावदयमभिप्रायः—परस्परभिन्ना एवैते वासुदेवादयश्चत्वार ईश्वरास्तुल्य-धर्माणो नैषामेकात्मत्वमस्तीति। ततोऽनेकेश्वरकल्पनानर्थक्यम्, एकेनेश्वरकार्यसिद्धेः सिद्धा-न्तहानिश्च। भगवानेको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात्।

अथायमभिप्रायः—एकस्यैव भगवत एते चत्वारो व्यूहास्तुल्यधर्माण इति। तथापि तदवस्थ एवोत्पत्त्यसंभवो दोषः। नहि वासुदेवात् संकर्षणोत्पत्तिः सम्भवति।

संकर्षणाच्च प्रद्युम्नस्य, प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धस्य, अतिशयाभावात्। भवितव्यं च कार्य-कारणयोरतिशयेन, यथा मृद्घटयोः। न ह्यसत्यतिशये कार्यं कारणमित्यवकल्पते।

न च पञ्चरात्रसिद्धान्तिभिर्वासुदेवादिष्वेकैकस्मिन् सर्वेषु वा ज्ञानैश्वर्यादितारतम्यकृतः कश्चिद्भेदोऽभ्युपगम्यते। वासुदेवा एव हि सर्वे व्यूहा निर्विशेषा इष्यन्ते।

न चैते भगवद्व्यूहाश्चतुःसंख्यायामेवावतिष्ठेरन्। ब्रह्मादेः स्तम्बपर्यन्तस्य समस्त-स्यैव जगतो भगवद्व्यूहत्वावगमादिति, तन्निरस्तम्। वासुदेवस्यैकत्वेऽपि व्यूहावतारादि-नावस्थाने तत्तद्रूपेण प्रादुर्भावे च विरोधाभावात् स्वरूपेणैकत्वम्, मूर्त्यात्मनानेकत्वं च शास्त्रसम्मतमेव, "अजायमानो बहुधा व्यजायत" इति श्रुतेः।

नापि संकर्षणाद्युत्पत्तिप्रकारो विरुद्धः। अधिष्ठेयानामधिष्ठानात् परत्वस्य तेज आदिदृष्टान्तेन पूर्वमेवोक्तेः। तद्वत् प्रकृतेऽपि संकर्षणादिशब्दानां तदधिष्ठेयपरत्वव्याख्याने विरोधाभावात्।

तथा चैवमभिप्रायः—श्रीवासुदेवात् संकर्षणाधिष्ठेयसमष्टिजीवगता स्थूलदेहादि-योगरूपोत्पत्तिः, "यथाग्नेः क्षुद्रविस्फुलिङ्गाः" इत्यादिश्रुतेः। न तु स्वरूपेणैव जन्म, अनि-त्यत्वापत्तेः, कृतनाशादिप्रसङ्गात्, अजत्वबोधकश्रुतिविरोधाच्च। तथैव संकर्षणाख्याद् ब्रह्मण एव प्रद्युम्नाधिपमनोवर्गोत्पत्तिः, प्रद्युम्नाख्याच्च ब्रह्मण एवानिरुद्धाधिष्ठातृसमष्ट्यहङ्कारस्येति सर्वसामञ्जस्यात्, "नारायणाज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इति श्रुतेः। संकर्षणा-दिरूपादपि नारायणात् तत्कार्योत्पत्तेः सम्भवात्।

न चैवं श्रुतत्यागाश्रुतकल्पनाप्रसङ्ग इति शङ्कनीयम्, "यथाग्नेः क्षुद्रा" इति श्रुति-व्याख्याने सर्वेषां तुल्यत्वेन तव मतेऽप्यविशेषात्। तस्माच्छास्त्रवाक्यानामितरेतरविरोधे तद्व्यवस्थायामुक्तदोषास्यायोगात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

नापि ब्रह्मादीनां व्यूहत्वोक्तिः सुवचा, प्रमाणशून्यत्वात्। ब्रह्मेशानादीनां तज्जन्यत्वतदुपदिष्टत्वतदनैश्वर्यादिभिर्जीवत्वाविशेषात्। प्रतिषेधश्चास्मिंश्छास्त्रे बहुविध उपलभ्यते गुणगुणित्वकल्पनादिलक्षणः, "ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजांसि गुणा आत्मन एवैते भगवन्तो वासुदेवाः" इत्यादिदर्शनादिति। गुणादीनां श्रुतिसिद्धत्वेन स्वाभाविकत्वात्। "परास्य शक्तिः" इति श्रुतेः।

यदप्युक्तम्—"चतुर्वेदेषु परं श्रेयोऽलब्ध्वा शाण्डिल्य इदं शास्त्रमधीतवान्", इत्यादिवेदनिन्दादर्शनादप्यस्याप्रामाण्यमिति, तत् प्रामादिकम्, तस्य तत्प्रशंसामात्रपरत्वात्।

यथा श्रीनारदेन "ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि", "यजुर्वेदं सामवेदमथर्वाणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमम्" इत्यादिना, "सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मविद्" इत्यन्तेन, वाक्यसमुदायेन सर्वविद्यास्थानमभिधाय भूमाविद्यातिरिक्तसर्वविद्यास्वात्मवेदनालाभोक्तिः प्रकृतभूमविद्याप्रशंसार्थिकैव। सर्वविद्यास्वधीयमानासु सतीष्वपि तत्प्रतिपाद्यपरतत्त्वनिर्णयालाभनिमित्तिका वा।

यद्वा, श्रीनारदस्य भगवतः सार्वज्ञ्ययोगेऽपि सर्वलोकोपकारार्थकावतारत्वादन्येषां गुर्वभिगमनप्रकारसंग्राहणार्थिका वा, न तद्विरुद्धप्रख्यापनार्था। अन्यथा सर्वविद्यास्थानानां वेदादीनां सर्वेषा बाधप्रसङ्गात्। भूमविद्याया अपि साम्न एवैकदेशत्वेन तदन्तर्भूततया तन्निषेध्यत्वविरोधाच्च।

यथा वा "प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति, पुरोदयाज्जुह्वति येऽग्निहोत्रम्" इत्यनुदितहोमनिन्दोदितहोमप्रशंसार्थेति। तथा प्रकृतेऽपि शाण्डिल्याख्यानवचनस्य तत्प्रशंसार्थत्वान्न वेदविरुद्धतास्फोटनार्थत्वमिति तात्पर्यार्थः। तथा च परमसंहितायाम्—

"अधीता भगवन् वेदाः साङ्गोपाङ्गाः सविस्तर
श्रुतानि च मयाङ्गानि वाकोऽनुवाक्ययुतानि च॥
न चैतेषु समस्तेषु संशयेन विना क्वचित्।
श्रेयोमार्गं प्रपश्यामि येन सिद्धिर्भविष्यति॥
वेदान्तेषु यदा सारं संगृह्य भगवान् हरिः।
भक्तानुकम्पया विद्वान् संचिक्षेप यथासुखम्"॥ इति।

एषामर्थः—हे भगवन्! साङ्गोपाङ्गा वेदा मया श्रुतास्तदङ्गान्यपि श्रुतानि, तथापि संशयेन विना, विना संशयेन सिद्धिर्भविष्यति तच्छ्रेयोमार्गं न पश्यामि, निर्णेतुं न शक्नोमि, तेषां दुरवगाहत्वेन दुर्बोधनार्थकत्वात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अतो यथा श्रीभगवान् स्वभक्तानुकम्पया तान् संशयनिरासपूर्वकं सौकर्येण वेदोक्ततत्त्वं ग्राहयितुं यथासुखं येन सिद्धिर्भविष्यतीति विद्वान् सर्वज्ञो वेदान्तेषु यदासमन्ततः सारं सर्ववेदार्थतत्त्वं संगृह्य स्वाधारणानुग्रहवशात् संचिक्षेप, तद्वदस्वेति शेषः।

एवं च सर्ववेदान्तवेद्यो जगज्जन्मादिहेतुर्ब्रह्मेशादिकिरीटकोटिभूषितपादपीठो हेयधर्मास्पृष्टमहिमदिक्तटः सार्वज्ञ्यवात्सल्यकारुण्याद्यपरिमितस्वाभाविकनित्यकल्याणगुणार्णवो मुमुक्षुध्येयो भगवान् परब्रह्माख्यः श्रीवासुदेव एव परमश्रेयोज्ञापकानामृग्यजुःसामाथर्वसंज्ञकानां विधिनिषेधादिपञ्चविधवाक्यकदम्बरूपाणां शब्दतोऽर्थतश्च मन्त्रिःश्वासरूपत्वेन दुर्ज्ञेयत्वान्मया विना तद्याथात्म्यस्य वेत्तुमशक्यत्वात् सुरादिभिरपि तद्याथात्म्यज्ञानाभावे श्रेयसस्तत्साधनादीनां वा सिद्धेरिति निश्चित्य तत्तदर्थयाथात्म्योपपत्तये, एतदनधिकारिणां पुंसां स्वानुरूपपुरुषार्थसिद्धये च, स्वाश्रितानन्यजनजातमधिकृत्य तेषां स्वस्वरूपगुणादिविषयकतत्त्वज्ञानोपलब्धये स्वयं तान् वेदान् पञ्चरात्राख्यशास्त्रार्थरूपेण विशदं व्याचकार।

तथा चात्र सर्वस्यापि वेदार्थस्य स्वयमेव श्रीमुखेन निर्णीतत्वात् सर्वांशेनापि तस्य प्रमाणतमत्वं सिद्धमिति संक्षेपः।

वस्तुतस्तु शक्तिवादनिराकरणपरमिदमधिकरणं न पञ्चरात्राप्रामाण्यशङ्कागन्धोऽपि। तथा हि, सर्वस्यापि कर्तृजातस्य तत्तच्छक्तिमत्तयैव तत्तत्कार्यकर्तृत्वं दृश्यते, न शक्तिं विना। यत्र यत्कर्तृत्वम्, तत्र तच्छक्तिहेतुकम्। यथाग्नेर्दाहकर्तृत्वं दाहकशक्तिहेतुकम्। मणिमन्त्रादिना शक्त्यवरोधे तददर्शनात्।

तत् शक्तिरेव जगज्जनित्रीति शाक्ता आहुस्तत्राह—"उत्पत्त्यसम्भवात्", नेत्यनुवर्तते। न शक्तेर्विश्वहेतुत्वं सम्भवति। कुतः? उत्पत्त्यसम्भवात्। पुरुषसंसर्गं विना तस्याः सकाशाद् विश्वोत्पत्तेरसम्भवात्। तस्याः पुरुषसंसर्गोऽस्तीति चेत्, तत्राह—"न च कर्तुः करणम्, तस्यापि शरीरेन्द्रियादिकरणाभावेनानुग्राहकत्वानुपपत्तेः। करणाङ्गीकारे च पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गः"।

ननु प्राकृतकरणाभावेऽपि तस्य स्वाभाविकज्ञानबलक्रियेच्छादिकरणमस्तीति चेत्, तत्राह, "विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः"। वाशब्दस्त्वर्थे। तस्य विज्ञानादिभावे तु तदप्रतिषेधः। ब्रह्मवादान्तर्गततया विश्वहेतुत्वं न प्रतिषिध्यते, ब्रह्मणो विश्वोत्पत्त्यङ्गीकारात्। केवलशक्तिकारणवादस्तुच्छ इत्युपसंहरति—"विप्रतिषेधाच्च"। श्रुतिस्मृतिविरोधाच्च शक्तिवादो न श्रेयोऽर्थिभिरादरणीय इति संक्षेपः ॥४५॥

॥ इति श्रीसनकसम्प्रदायप्रवर्तकाद्याचार्यश्रीनिम्बार्कमतानुयायिश्रीमन्मुकुन्दचरणपद्ममकरन्दभृङ्गेण श्रीमत्केशवकाश्मीरिभट्टेन विरचितायां वेदान्तकौस्तुभप्रभाख्यायां ब्रह्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥२॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादः

[१] *वियदादिकहेतुं च कारुण्यादिगुणार्णवम्।*
स्वभावतोऽणुचिच्छक्तेर्भिन्नाभिन्नं हरिं भजे ॥१॥

एवं सर्वस्य जगतः परब्रह्मैककारणत्वं प्रतिष्ठापयता श्रीबादरायणेन सांख्यादि-वेदबाह्यप्रधानादिवादानां युक्त्याभासमूलतया विप्रतिषेधाच्चासंगतत्वमभिधायाथेदानीं वैदिके स्वपक्षे विप्रतिषेधादिदोषगन्धस्पर्शाभावप्रदर्शनायापरः प्रपञ्च आरभ्यते। तत्र ताव-दाकाश उत्पद्यते न वेति संशये पूर्वपक्षमाह—

न वियदश्रुतेः ॥२। ३। १॥

न खल्वाकाश उत्पद्यते। कुतः? अश्रुतेः। छान्दोग्ये हि सृष्टिप्रकरणे "तत् तेजोऽसृजत" इत्यादिना तेजोऽबन्नानां त्रयाणामेव सृष्टिरुक्ता, नाकाशस्य ॥१॥

इति प्राप्त आह—

अस्ति तु ॥२। ३। २॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः। अस्ति तु वियदुत्पत्तिः, "आत्मन आकाशः सम्भूतः" इति तैत्तिरीयकश्रुतेः ॥२॥

नन्वेवं सत्याकाशसोत्पत्त्यानुत्पत्तिश्रुत्योर्विरोधः। तत्र चावश्यमेका श्रुतिर्गौणी कल्प-नीया, उभयोः प्रामाण्यतुल्यत्वात्। इति वैशेषिकमतमनुसृत्य पुनश्चोदयति—

गौण्यसम्भवाच्छब्दाच्च[२] ॥२। ३। ३॥

आकाशोत्पत्तिश्रुतिर्गौणी। यथा लोके, आकाशं कुरु, जातमाकाशमित्युच्यते, तद्वत्। कुतः? असम्भवात्। समानजातीयैरनेकैर्हि द्रव्यैः परमाणुसंघैरेकं भूम्यादि द्रव्य-मारभ्यते। न च निरवयवस्य विभोराकाशस्यानेकद्रव्यगारम्भकमवयवभूतं सम्भवति। "वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम्" इति वियतोऽमृतत्वशब्दाच्चाप्यजत्वम्।

किञ्च, आकाशस्योत्पत्तिमत्त्वे, "आकाशशरीरं ब्रह्म", "आकाश आत्मा" इति तस्य ब्रह्मविशेषणत्वं न स्यात् ॥३॥

नन्वेकस्मिन्नेव वाक्ये सम्भूतशब्दस्याकाशोत्पत्तौ गौणत्वमुत्तरत्र मुख्यत्वमिति कथं सम्भावनार्हम्? अर्धजरतीयन्यायप्रसङ्गात्। इति चेत्, तत्राह—

---

१. पं. ८, ९३ (फरवरी २, १८७४) २१६-२२८.
२. शंकरभाष्ये शब्दाच्चेति पृथक् सूत्रम्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

स्याच्चैकस्यापि ब्रह्मशब्दवत् ॥२ । ३ । ४ ॥

चशब्दः सम्भावनायाम् । एकस्यापि सम्भूतशब्दस्याकाशे गौणत्वम्, वाय्वादिषु च मुख्यत्वं स्यात् । यथा "तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व", "तपो वै ब्रह्म" इत्यत्र ज्ञानसाधनतपसि ब्रह्मशब्दो गौणो जिज्ञास्ये ब्रह्मणि च मुख्यः । तद्वत् प्रकृतेऽपि सम्भाव्यम् ॥४ ॥

इति प्राप्तेऽभिधीयते—

प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥२ । ३ । ५ ॥

"येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्" इति, "आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते ज्ञात इति सर्वं विदितम्" इति प्रतिवेदान्तं प्रतिश्रुता या प्रतिज्ञा । तस्याश्च प्रतिज्ञाया आकाशादिसर्वप्रपञ्चस्य ब्रह्मोपादेयत्वेनोत्पत्त्यभ्युपगमेऽनुपरोधः स्यात्, उपादेयस्योपादाना-व्यतिरेकात् स्वतन्त्रसत्ताभावात् । व्यतिरेके प्रतिज्ञाहानिः । प्रतिज्ञानुपरोधान्यथानुपपत्त्या-काशाद्युत्पत्तिर्मुख्यैव, प्रतिज्ञाहानौ वेदस्याप्रामाण्यप्रसङ्गादिति भावः ।

नाप्युक्तदृष्टान्तः साधीयान्, वैषम्यात् । दृष्टान्ते ब्रह्मशब्दस्य पाठभेदादेकस्य मुख्य-त्वम्, द्वितीयस्य च गौणत्वं सूपपन्नम् । प्रकृते तु सम्भूत इति शब्दस्य सकृत् पाठादु-भयार्थकत्वं महद्विरुद्धमिति सिद्धं दृष्टान्तस्य वैषम्यमित्यर्थः ।

किञ्च, शब्देभ्यः । "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इति सृष्टेः प्रागेकत्वमवधार्य, "ऐत-दात्म्यमिदं सर्वम्" इति चेतनाचेतनवस्तुजातस्य तदात्मकतया तदपृथक्सिद्धताविधायक-शब्देभ्यः सर्वस्यापि कार्यत्वेन मुख्योत्पत्तेः सम्भवात् ॥५ ॥

नन्वाकाशस्यामृतत्वश्रवणादुत्पत्त्यश्रवणाच्चोत्पत्तिरनुपपन्नेति चेत, तत्राह—

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥२ । ३ । ६ ॥

तुशब्द उत्पत्त्यसम्भवशङ्कानिवृत्त्यर्थः । यावद्विकारं प्रपञ्चमात्रस्य "ऐतदात्म्यमिदं सर्व" मिति श्रुत्या विभाग उत्पत्तिरवगम्यते । लोकवदिति । यथा लोके देवदत्तस्यैते पुत्रा इति प्रतिज्ञाय तेषां मध्ये त्रयाणामुत्पत्तिकथने सर्वेषामुत्पत्तिलाभः । तद्वदाकाशोत्पत्तिरपि ।

यच्चोक्तं निरवयवस्येत्यादि, तत्र, अतीन्द्रियार्थविषयया श्रुत्याभिहितेऽर्थे निरवय-वत्वादिहेतुकस्यानुत्पत्त्यनुमानस्योदेतुमशक्यत्वात् । प्रत्युत, आकाश उत्पत्तिविनाशवान्, भूतत्वात्, अनित्यगुणाश्रयत्वाच्च, अग्निवत् । अव्यतिरेके, आत्मवच्च, इत्यनुमातुं शक्य-त्वात् । अमृतत्वश्रुतेरपि, अमरा देवा आयुर्घृतमितिवद् गौणतया बहुकालावस्थितिपरत्व-मिति संक्षेपः ॥६ ॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥२।३।७॥

एतेनाकाशोत्पत्तिप्रतिपादनेन वायोरुत्पत्तिरपि प्रतिपादिता भवतीत्यर्थः। "आकाशाद्वायुः" इति श्रुतेरिति संक्षेपः ॥७॥

अथाकाशवाय्वोरमृतत्वश्रवणेऽपि यद्युत्पत्तिरभ्युपगता, तर्हि ब्रह्मणोऽप्युत्पत्तिः किं स्यादिति सम्भाव्याह—

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥२।३।८॥

तुशब्द उत्पत्तिसम्भावनाव्यावृत्त्यर्थः। सतो ब्रह्मणोऽसम्भवः। जन्माभावः। कुतः? अनुपपत्तेः, उत्पत्त्यश्रवणात्। प्रत्युत, "स कारणं कारणाधिपाधिपः, न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः", इति ब्रह्मणः सर्वकारणत्वमुक्त्वा तदन्यकारणस्य निषेधश्रवणात्। अन्यथानवस्थाप्रसङ्गात्। सर्वश्रुतिव्याकोपाच्च ॥८॥

एवं ब्रह्मान्तरेण सर्वस्योत्पत्तिमत्त्वं श्रावितम्। इदनीं विदायदादीनि वाय्वादि कार्यं स्वयमेव स्वतन्त्रत्वेन सृजन्ति, उत परमेश्वर एव तत्तदात्मतया सर्वं कार्यं सृजतीति संशये स्वयमेव स्वतन्त्रत्वेन सृजन्ति, "आकाशाद्वायुः" इत्यादिश्रुतेः। परमेश्वराधिष्ठितत्वाश्रवणाच्चेति पूर्वपक्षयति—

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥२।३।९॥

अतो वायोस्तेज उत्पद्यते। हिर्निश्चये। कुतः? श्रुतिस्तथैवाह, "वायोरग्निः" इति ॥९॥

आपः ॥२।३।१०॥

अत इत्यनुवर्तते। अतस्तेजस आप उत्पद्यन्ते। "अग्नेरापः" इति श्रुतेः ॥१०॥

पृथिवी[१] ॥२।३।११॥

"अद्भ्यः पृथिव्युत्पद्यते ता अन्नमसृजन्त" इति श्रुतेः ॥११॥

नन्वन्नशब्दस्यादनीये व्रीहियवादौ शक्तत्वात् कथं पृथिवीवाचकत्वमित्याशङ्क्याह—

१. शंकरमते नेदं सूत्रम्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥२ । ३ । १२ ॥

अधिकारश्च रूपं च शब्दान्तरं चेति तेभ्यो हेतुभ्योऽन्नशब्दस्य पृथिवीपरत्वं निश्चीयत इत्यर्थः। तत्र "तत् तेजोऽसृजत," "तदपोऽसृजत" इति महाभूताधिकारदर्शनात् क्रमप्राप्तां पृथिवीमेव बोधयत्यन्नशब्दः।

किञ्च, "यत् कृष्णं तदन्नस्य" इति रूपश्रवणात् कृष्णं रूपं पृथिव्या एव। "यदग्रे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपम्, यच्छुक्लं तदपाम्, यत् कृष्णं तदन्नस्य" इति रूपविभाग-श्रुतेरित्यर्थः।

शब्दान्तराच्च, "अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवीति, तद्यदपां शर आसीत्, तत् समहन्यत, सा पृथिव्यभवत्" इति श्रुतेः।

किञ्च, पृथिव्या अन्नोत्पत्तिश्रवणादपि कार्यकारणयोरभेदविवक्षया तद्व्यपदेशः सूपपन्नः; "पृथिव्या औषधय औषधिभ्योऽन्नम्" इति श्रुतेः ॥१२ ॥

इति प्राप्ते राद्धान्तः—

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः ॥२ । ३ । १३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः। "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय" इति तदीक्षणबहुभव-नसंङ्कल्पस्तदभिध्यानपदार्थः। तदेव यदसाधारणं लिङ्गम्, तस्मात् परमेश्वर एव तत्तदन्तरात्मा तत्तत्कार्यस्य स्रष्टेति निश्चीयते। "य आकाशे तिष्ठन्" इत्यादिश्रुतेः। एतेन "तत् तेज ऐक्षत" इत्यादिश्रुतेरपि मुख्यार्थपरत्वं निरूपितम्। तत्रापि पूर्वोक्तरीत्या परस्यैवेक्षणविज्ञा-नात् ॥१३ ॥

अथ लयप्रकारमाह—

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥२ । ३ । १४ ॥

तुशब्दः कारणलयपूर्वककार्यलयवादितार्किकादिपक्षव्यावृत्त्यर्थः। उपादानलये, उपादेयस्थित्यसम्भवात् सृष्टिक्रमाद्विपर्ययेण प्रातिलोम्येन लयक्रमो बोध्यः। तत्र हेतुः— "अत उपपद्यते च" इति। अत आप्यस्य हिमकरकादेरभावापत्तेर्दर्शनात्, उपपद्यते च, यस्मा-द्यस्योत्पत्तिस्तत्रैव तस्य लय उपपद्यते, नान्यथेति। "अन्नेन सौम्य शुङ्गेनापो मूलमन्विच्छ" इत्यादिश्रुतेः।

"जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते।
तेजस्यापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

खे वायुः प्रलयं याति मनस्याकाशमेव च।
मनो हि परमं भूतं तदव्यक्ते प्रलीयते॥
अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन् निष्क्रिये सम्प्रलीयते।
नास्ति तस्मात् परतरः पुरुषाद्वै सनातनात्"॥ इत्यादिस्मृतेश्च।

एतेन "तदाहुः, किं तदासीत्, तस्मै स होवाच, न सन्नासन्न सदसदिति", "तस्मात् तमः संजायते, तमसो भूतादिर्भूतादेराकाशमाकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवी, तदण्डमभवत्" इति सुबालोपनिषच्छ्रुतिः। तत्र तम आकाशयोर्मध्येऽक्षराद् व्यक्तं महद् भूतादि, तन्मात्रेन्द्रियाणि क्रमतो ज्ञेयानि। पृथिव्यप्सु प्रलीयते, आपस्तेजसि प्रलीयन्ते, तेजो-वायौ विलीयते, वायुराकाशे विलीयते, आकाशमिन्द्रियेषु, इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु, तन्मात्राणि भूतादौ विलीयन्ते, भूतादिर्महति विलीयते, महानव्यक्ते विलीयतेऽव्यक्तमक्षरे विलीयतेऽक्षरं तमसि, तमः परे देव एकीभवति, परस्मान्न सन्नासन्न सदसदित्यग्रिमलयवाक्यानुरोधात्। "स होवाच तं ह वै, पूर्वं ह्येकमेवाद्वितीयं ब्रह्मासीत्, तस्मादव्यक्तमेवाक्षरम्, तस्मादक्ष-रान्महान्, महतो वाहङ्कारस्तस्मादहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राणि, तेभ्यो भूतानि, तैरावृतमक्षरं भवति" इति गोपालोपनिषच्छ्रुतश्च व्याख्याता। तथा हि, सृष्टेः पूर्वमविनाशि वस्तु किमा-सीदिति शिष्यवर्गेण पृष्टो गुरुस्तस्मै ह स्फुटमुवाच सृष्टेः प्राग् यद्वस्त्वासीत्, तत् सत् स्थूलं तेजोऽबन्नरूपं नासीत्, असत् सूक्ष्मं प्रधानादिरूपं च नासीत्, सदसद्वायुरूपं च नासीत्, तर्हि किमासीदिति चेत्, तत् सदादिलक्षणं सूक्ष्मशक्तिकं ब्रह्मैवासीदिति शेषः। तस्माद्ब्रह्मणस्तमः संजायते, गुणसाम्यावस्थ प्रधानं समजायतेत्यर्थः। ततोऽक्षरं सञ्जायते, गुणसाम्यावस्थं प्रधानमेव गुणक्षोभावस्थं प्रधानमेव कार्योन्मुखावस्थामभवत्, गुणसाम्य-गुणक्षोभकार्यौन्मुख्यावस्थाभेदेन तमोऽक्षरमव्यक्तमिति प्रकृतेरेवावस्थात्रयम्।

"प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः।
क्षोभयामास सम्प्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ॥"

इति स्मृतेः। अव्यक्तात् त्रिविधो महान्, महतस्त्रिविधोऽहंङ्कारः, सात्त्विकात् तस्मादिन्द्रि-याधिष्ठात्र्यो देवता मनश्च, राजसादिन्द्रियाणि, तामसात् तन्मात्रद्वारा खादीनि, संहतैरण्डम्, अत्र हिरण्यगर्भः पुरुषः, तत्र तदन्तर्यामिनारायणः, तन्नाभिपद्मे वैराजस्य भोगविग्रहश्चतुर्मुखः, ततः क्षेत्रज्ञानां स्थूलदेहसंयोगेन यथावसरं जन्मेति सृष्टिक्रमः, तद्विपर्ययेण लयक्रमो ज्ञेयः। तथा हि, पृथिवी गन्धतन्मात्रद्वाराप्सु प्रलीयते, आपो रसतन्मात्रद्वारा तेजसि, तेजो रूप-तन्मात्रद्वारा वायौ, स च स्पर्शतन्मात्रद्वारा व्योम्नि, आकाशमिन्द्रियेषु, इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु, तन्मात्राणि भूतादावित्यत्र पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वेनाकाशस्तन्मात्रेषु, तन्मात्राणि

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

भूतादौ, तामसाहङ्कारे, इत्यत्रापस्तन्मात्रेष्विति बहुवचनं पृथिव्यादीनां गन्धादितन्मात्रद्वारा लयप्रदर्शनार्थम्। इन्द्रियाणीन्द्रियेषु, कार्यकारणयोरभेदेनेन्द्रियेषु राजसाहङ्कारे दशेन्द्रियाणि लीयन्ते, इन्द्रियेष्विति बहुवचनात् सत्त्विकाहङ्कारे तदधिष्ठात्र्यो देवता मनश्च लीयन्ते, भूतादिस्त्रिविधोऽहङ्कारो महति, महानव्यक्ते प्रधाने, अव्यक्तमक्षरे, प्रधानमेव कार्योन्मुख्यावस्थां परित्यज्य गुणक्षोभावस्थं भवति, अक्षरं तमसि, प्रधानमेव गुणक्षोभावस्थां परित्यज्य गुणसाम्यावस्थं भवति, तमः परे देव एकीभवति, तमः प्रकृतिः पुरुषेण सह परे ब्रह्मणि श्रीपुरुषोत्तमे लीयत इत्यर्थः।

"प्रकृतिर्या मया ख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी।
पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि"॥ इति वैष्णवात्।

गोपालोपनिषच्छ्रुत्यर्थस्तु तस्माद्ब्रह्मणोऽव्यक्तं प्रधानमासीत्, अव्यक्तमेवेत्येवकारोऽयोगव्यवच्छेदार्थः। यदव्यक्तं तदेवाक्षरशब्दवाच्यम्।

यद्वा, यदव्यक्तं तदक्षरं ब्रह्मैव, शक्तितद्वतोरभेदात्। तस्मादक्षराद् ब्रह्माधिष्ठिताव्यक्तान्महानिति। शेषं प्राग्वत्। तैः पञ्चीकृतैर्भूतैरक्षरं जीवरूपमावृतं भवति, तन्निमित्तस्थूलशरीरवान् भवतीति सृष्टिक्रमः। तद्व्युत्क्रमेण लयक्रम इति संक्षेपः ॥१४॥

एवं ब्रह्मणः सकाशाद्भूतानामनुलोमप्रतिलोमभ्यां सृष्ट्यप्ययक्रमौ निरूपितौ। इदानीमिन्द्रियमनोबुद्धीनां क्रमो भूतक्रमाविरोधेन प्रतिपाद्यते—

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥२। ३। १५॥

विज्ञानशब्देन विज्ञानसाधनत्वादिन्द्रियं बुद्धिश्च गृह्यते। तदुभयं मनश्चेति विज्ञानमनसी, ब्रह्मणो भूतानां चान्तराले विज्ञानमनसी स्याताम्, तयोरपि क्रमेण तत्रैवोत्पत्तिलयावुपसंग्राह्यौ, सर्वस्य ब्रह्मकार्यत्वाभ्युपगमात्। "तल्लिङ्गात्", "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च," इत्यादिलिङ्गात्। ततो भूतानां पूर्वोक्तोत्पत्तिप्रलयक्रमभङ्ग इति चेत्, तत् परिहरति। "नाविशेषादिति", "एतस्माज्जायते प्राणः" इत्यनेन ब्रह्मणः सकाशादेव विज्ञानमनसोः खादीनां चोत्पत्तेरविशेषात्। तथा च दर्शयति श्रुतिः। "स प्राणमसृजत", "प्राणात् खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियमनोऽन्नम्" इति सादृश्यमात्रपरा ह्ययं श्रुतिरेतस्माज्जायत इति, न श्रुत्यन्तरसिद्धक्रमपरा। भूतानुग्रहसापेक्षत्वाच्चेन्द्रियाणां क्रमो न विरुध्यते। भूतानुग्रहं च दर्शयति, "अन्नमयं हि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्" इति संक्षेपः ॥१५॥

अथ जीवात्मनो जन्मादयः सन्ति न वा? किं तावत् प्राप्तम्? सन्तीति। कुतः? देवदत्तो जातः, अस्ति, मृत इत्यादिप्रतीतेः। अत्र राद्धान्तः—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्, तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भाव-भावित्वात् ॥२। ३। १६॥

तस्य जीवस्योत्पत्त्यादिव्यपदेशो भाक्तः। वाच्यैकदेशे भज्यत इति, तथौपचारिक इत्यर्थः। तर्हि किंविषयकोऽयं मुख्यो व्यपदेश इत्याशङ्क्या? । "चराचरव्यपाश्रयः" इति। चराचरशरीरमाश्रित्य जन्मादिव्यपदेशस्य प्रवृत्तिर्नात्मस्वरूपमुद्दिश्येत्यर्थः। कुतः? तद्भावे शरीरभावे, जन्ममरणयोर्भावित्वात्। "स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमानः स उत्क्रामन् म्रियमाणः" इति स्थूलशरीरसंयोगवियोगयोरेव जन्मादिपदार्थत्वश्रवणा दित्यर्थः ॥१६॥

नन्वग्निविस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तैरात्मजन्मादेः श्रूयमाणत्वात् कथं भाक्तत्वमित्याशङ्क्य समाधत्ते—

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥२। ३। १७॥

आत्मा जीवात्मा स्वरूपेण नोत्पद्यते। कुतः? अश्रुतेः। सृष्टिप्रकरणेषु तज्जन्मा-देरश्रवणात्। उक्तश्रुतेः पूर्वोक्तरीत्या भाक्तत्वमेव।

किञ्च, तस्य ताभ्यः श्रुतिभ्य एव नित्यत्वावगमात्। "न जायते म्रियते वा विपश्चित्", "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्", "अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगा-मजोऽन्यः"। "अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः। न चैवमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाभङ्ग इति वाच्यम्, तस्य तदात्मकत्वादिना तदपृथक्सिद्धत्वाभ्युपगमात् स्वतन्त्रसत्तानाश्रयत्वाच्चेति संक्षेपः।

अथ किं प्रत्यगात्मस्वरूपमित्यपेक्षायां तन्निर्णीयते। तथा हि, स किं चार्वाका-भिमतदेहरूपः, उत दिगम्बराभिमतदेहातिरिक्तस्तत्परिमाणको वा लोकायतिकाभिमतभूत-चतुष्टयसमुदायो वा, वैभाषिकाभिमतक्षणिकबाह्यार्थो वा, योगाचाराभिमतक्षणिक-विज्ञानमेव वा, माध्यमिकाभिमतशून्यमेव वा, इन्द्रियाणि वा, मनो, बुद्धिर्वा, प्राणो वा, तार्किकाभिमतदेहेन्द्रियादिभिन्नो ज्ञानेच्छादिप्रयत्नाद्याश्रयो विभुः प्रतिदेहं भिन्न आगन्तुक-चैतन्यगुणो वा, सांख्याद्यभिमतचिन्मात्रमेव वा, देहादिभिन्नो ज्ञानस्वरूपो ज्ञातृत्वादि-धर्माश्रयो वेति।

तत्र नाद्यः, देहे मृते चैतन्यानुपलब्धेः। देहो नात्मा, भौतिकत्वात्, घटादिवत्। इत्यनुमानात्।

न द्वितीयः, अनित्यत्वापत्तेः। देहपरिमाणको नात्मा, सावयवत्वात्। घटादिवत्।

न तृतीयः, संघातत्वात्। भूतचतुष्कसमूहो नात्मा, संघातत्वात्। व्रीह्यादिराशिवत्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न तुर्यः, भौतिकत्वात्। क्षणिकबाह्यार्थो नात्मा, जडत्वात्। घटादिवत्।

न पञ्चमः, क्षणिकत्वात्। क्षणिकविज्ञानं नात्मा, क्षणिकत्वात्। शब्दादिवत्।

न षष्ठः, शून्यं नात्मा, जडत्वात्। आकाशवत्।

न सप्तमः, स्वापादौ तल्लयात्। इन्द्रियवर्गो नात्मा, सर्वावस्थाननुगतत्वात्, देहवत्। करणत्वात्। वास्यादिवच्च।

नाष्टमः, मनो बुद्धिश्च नात्मा, अन्तःकरणत्वात्। बाह्यकरणवत्।

न नवमः, जडत्वात्। सुषुप्तौ चौरादिभिर्भूषणादौ मुषिते चैतन्याभावेनाननुभूयमानत्वात्।

प्राणो नात्मा, वायुत्वात्। व्यजनजन्यवायुवत्, इत्यनुमानेभ्यो देहादिबुद्धिपर्यन्तः पदार्थो यद्यनात्मा न स्यात्, तर्हि घटादिवद्ध्वंसाऽभावप्रतियोग्यपि न स्यात्। प्रत्यक्षगृहीतध्वंसाभावप्रतियोगित्वान्यथानुपपत्त्यापि देहादेरनात्मत्वम्। एवमग्रेऽप्यूह्यम्।

इन्द्रियमनोबुद्ध्यादयो यद्यनात्मभूता न स्युस्तर्हि वास्यादिवज्जाग्रदादिसर्वावस्थाननुगता न स्युः। प्राणो यदि बाह्यवायुवज्जन्यो न स्यात्, तर्हि घटादिवदचेतनोऽपि न स्यादित्याद्यर्थापत्तिभ्यश्च।

नापि दशमः, असम्भवात्। तथा हि, आत्मनो विभुत्वे चैत्रचरणप्रतिष्ठकण्टकादिजन्यदुःखानुभवकाले सर्वेषामप्यात्मनां तत्र सत्त्वेन वेदनानुभवप्रसक्तेस्तत्र विनिगमनाभावेनासम्भावितत्वावगमात्।

न च यस्य शरीरे कण्टकवेधादि तस्यैव वेदनानुभवो नान्येषामिति व्यवस्थाङ्गीकारान्नोक्तदोषप्रसङ्ग इति वाच्यम्। सर्वेषां सान्निध्याविशेष एकस्यैवानुभवो नान्येषामिति नियन्तुमशक्यत्वात्।

न च यददृष्टोत्पादितं शरीरं तत् तदीयमिति नियम इति वाच्यम्, अदृष्टस्याप्युक्तन्यायेन नियामकत्वासम्भवात्। यदा हि तादृशादृष्टोत्पादनायैकेनात्मना संयुज्यते मनस्तथान्यैरपि मनोयोगस्याविशेषात् कथमिव कारणसाधारणे क्वचिदेवादृष्टोत्पत्तिर्नान्यत्रेति।

ननु मनःसंयोगसाधारण्येऽप्यहमिदं फलं प्राप्नोमीत्यभिसन्धिरदृष्टोत्पादककर्मानुकूलकृतिरित्येवमादिव्यवस्थानमिति तत एवादृष्टनियमो भविष्यतीति चेन्न, अभिसंध्यादीनामपि साधारणमनःसंयोगनिष्पाद्यतया व्यवस्थित्यसिद्धेः।

ननु स्वकीयमनःसंयोगोऽभिसंध्यादिकारणमिति मनःसंयोग एवं साधारणो भविष्यतीति चेन्न, नित्यं सर्वात्मसंयुक्तं मनः कस्यचिदेवेति नियन्तुमशक्यत्वात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न चादृष्टविशेषादात्मविशेषेण मनसः स्वस्वामिभावसिद्धिरिति वाच्यम्, तस्याप्यदृष्टस्य पूर्ववद्व्यवस्थित्यसिद्धेः।

न चात्मनां विभुत्वेऽपि तेषां प्रदेशविशेषा एव बन्धभाज इत्यात्मान्तराणां चैत्रशरीरे तत्प्रदेशविशेषाभावात् सुखदुःखादिव्यवस्था भविष्यतीति वाच्यम्, यस्मिन् प्रदेशे चैत्रः सुखाद्यनुभूय तस्माद्देशादपक्रान्तस्तस्मिन्नेव मैत्रे समागते सति तस्यापि तत्र सुखाभिदर्शनिन शरीरान्तर आत्मान्तरप्रदेशेष्वस्याप्यन्तर्भावात्।

तस्माद्विभुब्रह्मात्मवादितार्किकादीनां व्यवस्था सुदुर्घटेति संक्षेपः।

नाप्यागन्तुकचैतन्यगुणः। एवं हि ते मन्यन्ते। आत्मनश्चैतन्यं ग्रहाविष्टाद्यन्यात्ममनःसंयोगजम्। अग्निघटसंयोगजरोहितादिगुणवत्। नित्यचैतन्यत्वे हि सुप्तमूर्च्छितग्रहाविष्टानामपि चैतन्यं स्यात्। ततः कादाचित्कचैतन्यत्वादागन्तुकचैतन्य आत्मेति। तन्न, "अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति" इति, "न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्" इत्यादिश्रुतिविरोधात्। सुप्तिमूर्च्छादौ तु सदेव ज्ञानं कर्मणा संकुचितमनभिव्यक्तमपि जाग्रदादौ विकाशितमभिव्यज्यत इति न विरोधः। यथा वियदाश्रयस्य प्रकाशस्य प्रकाश्याभावादनभिव्यक्तिर्न स्वरूपाभावात्। तद्वत् प्रत्यगात्मा ज्ञानस्वरूपः। चेतनत्वात्। स्वप्रकाशत्वात्। अचिद्भिन्नत्वाच्च। ब्रह्मवत्।

प्रत्यगात्मा यदि ज्ञानस्वरूपो न स्यात्, तर्हि देहादिप्रकाशकोऽपि न स्यात्। "योऽयं विज्ञानघनः" इति श्रुतेः।

एतेन मीमांसकपक्षोऽपि निरस्तः, दोषतुल्यत्वात्।

इयांस्तु विशेषः— तन्मते, आत्मवन्मनसामपि विभुपरिमाणकत्वमिति। तथा च तत्रापि सर्वैर्मनोभिः सर्वेषां जीवात्मनां संयोगादेः साम्यात्।

किञ्च, आत्मवत् सर्वैरपि चक्षुरादिभिरिन्द्रियैः साकं मनःसंयोगस्य साम्याच्छ्रावणस्पार्शनादिज्ञानानां युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गो दुर्वार इति दोषदिशेषश्चिन्तनीयः। दुग्धादिभिर्द्रव्यैर्मनोयोगस्य युगपत् सद्भावात्।

न च श्रावणादिज्ञाने श्रवणादिभिरिन्द्रियैः शब्दादियोगस्यासाधारणहेतुत्वान्मनोभिर्विषयसन्निकर्षे विज्ञानानुत्पत्तिः सुवचेति वाच्यम्, मनसामिन्द्रियैर्नित्यसंयोगस्य सत्त्वेनेन्द्रियसंयुक्तमनसां विषयसन्निकर्षाविशेषात्।

किञ्च, अस्तु वा कदाचित् कूटस्थकल्पनया सुषुप्त्यादौ बाह्यश्रवणादिज्ञानानुत्पत्तिः। मनोविषयसंयोगस्य सत्त्वेऽपि तत्रेन्द्रियसन्निकर्षाभावात्। तथापि जाग्रदादाविन्द्रियसंयुक्तमनसां शब्दादिभिर्नित्यसंयोगस्य दुर्वारत्वेन शब्दादित्वावच्छिन्नशब्दादिमात्रविषयक-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ज्ञानस्योत्पत्तेरवश्यंभवात्। मनस्त्वावच्छिन्नैर्मन इन्द्रियसंयोगाभावेऽपि शब्दादित्वावच्छिन्नशब्दादिस्मरणस्य सदा सद्भावापत्तेश्चेत्यलं विस्तरेण।

नापि चिन्मात्रमेवेति पक्षः सम्भवति। "विज्ञातारमरे केन विजानीयात्", "जानात्येवायं पुरुषः, एष एव हि द्रष्टा श्रोताघ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः" इत्यादिश्रुतिव्याकोपात् ॥१७॥

तस्माच्चरम एव पक्षः सूत्रकाराभिमत इत्याह—

ज्ञोऽत एव ॥२।३।१८॥

अयमात्मा ज्ञ एव, ज्ञानस्वरूपत्वे सति ज्ञातृस्वरूप एव। न पाषाणकल्पः। नापि ज्ञानमात्रम्। कुतः? अत एव। श्रुतिभ्य एवेत्यर्थः। श्रुतयस्तु पूर्वमुदाहृता बोध्याः। प्रत्यगात्मा ज्ञाता। आत्मत्वात्। ब्रह्मवत्। प्रत्यगात्मा यदि ज्ञानाश्रयो न स्यात्, तर्हि तदुपदेशशास्त्रस्य सार्थक्यमपि न स्यात्। "जानात्येवायम्" इति पूर्वोक्तश्रुतेः।

ननु ज्ञानाख्यधर्मस्य स्वरूपज्ञानतोऽत्यन्तसाजात्यात्। कथमिवाधाराधेयभावः, जले क्षिप्तस्य जलान्तरस्याधाराधेयभावादर्शनादिति चेन्न, विषमदृष्टान्तत्वात्। जलयोर्द्रव्यत्वाद्भेदानुपलब्धिरिष्टापन्ना। अत्यन्तसाजात्यात्, परन्तु सावयवद्रव्यत्वेन भेदस्य तत्राप्यनुमेयत्वात्। अन्यथा वृद्धिह्रासानुपपत्तेः। प्रकृते तु धर्मत्वधर्मित्वयोरवच्छेदकत्वान्नोक्तदोषावकाशः। मणिद्युमण्यादिष्वाधाराधेयभेदस्य प्रत्यक्षोपलभ्यमानत्वात्। प्रकृष्टप्रभावान् सूर्य इत्यादिप्रतीतेश्च।

न च मण्याद्यवयवेष्वेव प्रभावत्त्वव्यवहारः, सूर्यस्यावयवा एव विशीर्यमाणा लोके व्याप्नुवन्तीति वाच्यम्, कालान्तरे द्रव्यनाशप्रसङ्गात्। न च तत्रावयवान्तरोत्पत्तिः कल्पनीयेति वाच्यम्, त्वद्दुराशेतरप्रमाणाभावात्। प्रभातद्वतोर्भेदस्य च प्रमाणसिद्धत्वात्।

"रामेणानुगता सीता भास्करेण प्रभा यथा"।

इति सर्वज्ञश्रीवाल्मीक्युक्तेः। अन्यथा रजतादिसम्पुटनिहितायाः कस्तूरिकाया अवयवनाशे कालान्तरे सर्वस्या अप्यनुपलब्धिप्रसङ्गः स्यात्। तस्माद्यथा सूर्यतत्प्रभयोस्तैजसत्वाविशेषेऽपि सूर्यत्वप्रभात्वावच्छिन्नतयाधाराधेयभावः प्रत्यक्षादिप्रमाणासिद्धः। तथा प्रकृतेऽप्युभयोर्ज्ञानत्वसामान्येऽपि धर्मत्वधर्मित्वावच्छिन्नतया तथात्वस्य सामञ्जस्यादिति। उपलक्षणं चैतदहमर्थस्यापि। ज्ञात्रभिन्नाहमर्थस्वरूप इत्यर्थः। अहं जानामि, अहं करोमि, अहं वै त्वमसि, देवते, त्वं वाहमस्मीत्यादिभ्यः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

यत् तु कैश्चिदुच्यते, सत्यमनिदं चैतन्यम्। अनृतं युष्मदर्थोऽचेतनः। तयोर्मिथुनीकरणमध्यासः। तत्राहमित्याध्यात्मिककार्याध्यासेषु प्रथमोऽध्यास इति सत्यानृते मिथुनीकृत्याहमिदम्, ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहार इति श्रीभगवत्पादभाष्यकारोक्तेः।

तस्मादहमर्थो नात्मा, सुषुप्तौ स्वप्रकाशस्यात्मनः सत्त्वेऽप्येवंविधस्याहमर्थस्याभावात्। "अथातोऽहङ्कारादेशः, अथात आत्मादेशम्", इत्यादिश्रुत्योभयोः पार्थक्योपदेशात्।

"अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा"।

इति स्मृत्या च क्षेत्रान्तःपातित्वोपदेशादहमर्थो नात्मा, सुषुप्त्याद्यवस्थाननुगतत्वात्। स्थूलदेहादिवत्। करणत्वाच्च। चक्षुरादिवत्। इत्यनुमानाद्वेत्यादि। तन्न सम्यक्, असम्भवात्। तथा हि, इदं रजतमिदं जलमयं सर्प इत्यादिवदध्यासमात्रस्याधिष्ठानारोप्यांशद्वयभानवत्त्वात्। अहमर्थेऽशद्वयभानाभावात्।

नन्वयोदहतीतिवदहमुपलभे, इति द्रष्टृदृश्ययोरुपलम्भादंशद्वयभानमिति चेन्न, उक्तवाक्यस्याग्निना सिञ्चेदितिवद्वाक्याभासत्वेन त्वदीयकल्पनामात्रत्वात्।

किञ्च, अयो दहतीत्यस्य वाक्यत्वेन तत्राप्यंशद्वयस्य न भानम्। अन्यथाग्निना सिञ्चेदित्यत्राप्यध्यासोऽभ्युपगन्तव्यः पण्डितंमन्यैः।

किञ्च, अस्तु वा, अयो दहतीत्यस्य प्रामाण्यम्। तत्रायःशब्दोऽजहल्लक्षणया दाहाश्रयाग्निविशिष्टायोऽर्थे वर्तमानतया लाक्षणिक एव। शोणो धावतीतिवत्, अग्निर्माणवक इतिवद्वा तात्पर्यानुपपत्तेर्लक्षणाबीजत्वात्। अन्यथात्राप्यध्यासः कल्पनीयो मनीषिभिः। अनुभूयमाने हि द्व्यंशताकल्पने मानाभावात्। अन्यथात्मेत्यत्रापि द्व्यंशताकल्पनापत्तेः।

नाप्यहमुपलभे, इत्यत्र द्व्यंशताभानसम्भवः। ब्रह्म स्फुरति, आत्मास्ति, चैतन्यं भातीत्यादावपि द्व्यंशतापत्तेः।

तस्माद् द्व्यंशताभानांभावादहमर्थ आत्मैवेति सिद्धम्। द्व्यंशतापि न च भाति, चेतनेऽहंप्रतीतिविषयेऽहमर्थक इति पूर्वाचार्योक्तेः।

ननु यद्यात्मस्वरूप एवाहमर्थोऽभिप्रेतः, तर्हि सुषुप्त्यादौ किमिति न स्फुरतीति चेद् मैवम्, अहमर्थस्तावदिच्छादिविशिष्ट एव स्फुरतीत्यावयोर्निर्विवादत्वात्। समं सुषुप्तौ चेच्छादेरभावादहमर्थस्य विशेषानुभवो विरुद्ध इति। कुतः? एवमहं सुखीच्छामीति प्रतीतिभिन्नात्मविषयकप्रतीतेरसत्त्वेनात्मनोऽपीच्छादिविशिष्टतयैव ग्रहणम्। इच्छादिग्रहं विनात्मग्रहाङ्गीकारश्चेदहमर्थस्याप्यङ्गीकारे क्षतेरभावात्। सुखत्वेनात्मनोऽनुभव इति चेत्, तर्हि सुखमहमस्वाप्समित्यहमर्थस्यैव सुखत्वेनानुभवादात्मत्वमविरुद्धमिति। न किंचिदवेदिषमित्यज्ञानाश्रयत्वेनानुभवाच्च।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ननु सुषुप्तौ नाहमर्थानुभवः। न च परामर्शानुपपत्तिरिति वाच्यम्, परामृश्यमान आत्मेदानीं जातेनान्तःकरणेनाहमर्थेनावच्छेदादर्हत्वं गतस्तथात्वेनानुभूयते। तथा च नोक्तपरामर्शानुपपत्तिरिति चेन्न, न किञ्चिदहमवेदिषमित्यादावज्ञानाद्यंशेष्वपरामर्शत्वप्रसङ्गात्। न ह्यज्ञानादिकं निराश्रयमन्याश्रयं वा परामृश्यते; किन्त्वहमर्थाश्रयम्। एतावन्तं कालं स्वप्नं पश्यन्नासं जाग्रदासमित्यत्रेवाहमस्वाप्समित्यत्राप्यहमंशे परामर्शानुभवाच्च। अन्यथा यः पूर्वं दुःखी, सोऽधुना सुखी जात इतिवद् यः पूर्वं मदन्यः सुप्तः, सोऽधुनाहं जात इति धीः स्यात्।

ननु जागरे समुत्पन्नेऽनुभूयमानेऽहमर्थे परामृश्यमानात्माभेदारोपात् परामर्शत्वोपपत्तिरिति चेन्न, इदं रूप्यमित्यादावारोप्याभिन्नतयेदमर्थस्येवाहमित्यत्राहमर्थाभिन्नतयात्मनोऽप्रतीतेः। अन्यथैतावन्तं कालं सुप्तोऽहमन्यो वेति कदाचित् संशयः स्यात्। न त्वहमेवेति निश्चयः।

न च सुषुप्तिकालानुभूतात्मैक्याध्यासान्निश्चयोपपत्तिरिति वाच्यम्, अहमर्थातिरिक्तात्मानुभवस्यालीकत्वात्।

न च परामृश्यमानात्मैक्यारोपात् तदुपपत्तिरिति वाच्यम्, अपरामर्शे परामर्शारोपस्य क्वाप्यदर्शनात्। सिद्धेऽहमर्थस्यात्मान्यत्वे परामृश्यमानात्मैक्यारोपः। सिद्धे च तस्मिन् सुषुप्तावप्रकाशेनाहमर्थस्यात्मान्यत्वमित्यन्योन्याश्रयापत्तेश्च।

एतेन सुषुप्तावहमर्थप्रकाशे स्मर्येत ह्यस्तन इवाहमर्थ इति निरस्तम्। अहंशब्दोल्लिखितपरामर्शापादने सुषुप्तौ तदुल्लेखानुभवाभावादेव तदभावोपपत्तेः। तावन्मात्रे च ह्यस्तनवैषम्यात्। अहमर्थविशेष्यकस्याहंप्रकारकस्य च परामर्शापादान इष्टापत्तेः। एतावन्तं कालं सुखमहमस्वाप्समिति सुषुप्तिकालिकसुखावच्छिन्नोऽहमर्थ इति स्मृतेश्च। अन्यथा स्मर्येत ह्यस्तन इवाहमर्थ इति चोद्यान्तरं स्यात्।

ननु तथाप्येतावन्तं कालमहमिति सुषुप्तिकालिकात्मप्रकाशस्यैव परामर्शोऽस्त्विति चेन्न, तथा सत्यहमित्यभिमन्यमानपरामर्शापादनस्य व्यधिकरणत्वेनाशक्यत्वात्। अन्यथा तवाप्यात्मेत्यभिमन्यमान आसमिति परामर्शः स्यात्। तस्मात् सुषुप्तावहमर्थः प्रकाशत एव।

अपि च सुषुप्तावहमर्थाभावेऽहं निर्दुःखः स्यामितीच्छया सुषुप्त्यर्थप्रवृत्त्यनुपपत्तेर्योऽहं सुप्तः स एव जागर्मीति प्रत्यभिज्ञानं स्यात्। योऽहं पूर्वेद्युरकार्षं सोऽहमद्य करोमीति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिश्च।

ननु कृशोऽहं स्थूलः स्यामितिवत् प्रवृत्त्युपपत्तिरिति चेन्न, कार्श्यस्य परम्परासम्बन्धेनारोपितस्यानारोपितस्य चाहमर्थस्य विद्यमानत्वेन प्रवृत्त्युपपत्तावपि सुषुप्तावहमर्थस्य नाशात् तदानीन्तनसुखादिसम्बन्धाभावेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। विवेकिनां मम देहः स्थूलः स्यादितीच्छयैव प्रवृत्तेश्च। नहि ममात्मा निर्दुःखः, स्यादितीच्छया कस्यापि सुषुप्तौ प्रवृत्तिर्दृश्यते।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तस्माद्दृष्टान्तानुपपत्तिरेव। वैषम्यात्। अहंव्यक्तिभेदात्। कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च, कर्त्तुर्भोक्तुश्चाहमर्थस्य भेदात्। अभिन्ने च चैतन्ये कर्तृत्वाद्यभावात्। कर्तृत्वाद्यारोपस्य च देहादावपि सत्त्वात्, अहं करोमीत्येव प्रतीत्याहमर्थान्यात्मनि कर्तृत्वाद्यारोपस्याप्यभावाच्च। अन्यथात्मा करोतीति प्रतीतिः स्यात्।

न च सुषुप्तौ कारणात्मनावस्थितस्यैवोत्पत्त्यङ्गीकारान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम्, कर्तृभोक्तृकारणस्य कर्तृत्वादिशून्यस्य स्थितावपि कृतहान्यादेरनुद्धारात्।

किञ्च, त्वन्मतेऽहङ्कार एव क्रियाशक्त्या प्राणः, विज्ञानशक्त्या मन इति। तथा च सुषुप्तौ लये प्राणकार्यनिःश्वासादि न स्यात्।

ननु प्राणस्याहङ्काराद्भेदपक्षेऽहंकारस्य लयो युक्तः। अभेदपक्षेऽपि प्राणांशविहीनस्य लयाङ्गीकारान्नोक्तदोष इति, इति चेन्न, प्राणास्याहमर्थत्वाभावे कर्तृत्वस्य प्राणोपाधिकत्वान्नाहं कर्तेति बुद्ध्ययोगात्। अहमर्थत्वे तु सुषुप्तावप्यहमुल्लेखापातात्।

ननु पूर्वोक्तयोः श्रुतिस्मृत्योरनुमानस्य च विरोधस्तदवस्थ एव। शास्त्रबाधस्तु तवाप्यनिष्ट इति चेन्न, श्रुत्यादेरन्यविषयत्वेन बाधाभावात्। तत्रापि "अथातोऽहङ्कारादेशः" इत्यादिश्रुतिस्मृत्योः "गर्वोऽभिमानोऽहङ्कार" इत्यभिधानाद् गर्वादिवाचकाहङ्कारोऽपि यः, स तु प्राकृत एव। "अहङ्कारश्चाहं कर्तव्यं च" इति श्रुत्यन्तरात्। स च मान्तोऽव्ययरूपः कारप्रत्ययान्तः। आत्मवाच्यहंशब्दस्तु दकारान्तोऽस्मच्छब्दस्तस्मादुभयोरर्थतः शब्दतश्च भेदान्नोक्तदोषावकाशः।

न चोभयोरप्यहङ्कार एव शक्तिरिति वाच्यम्, अहङ्कारस्यानेकप्रयोगदर्शनेनैकत्र शक्तेर्नियन्तुमशक्यत्वात्। अहंशब्दस्त्वहङ्कारशब्दवदात्मभिन्ने प्रयोगप्राचुर्याभावादात्मपर एवेति भावः।

एवमहमर्थस्य सर्वावस्थानुगतत्वसिद्धपरोक्तानुमानवृत्तिहेतोः स्वरूपासिद्धत्वेनाप्रमाणत्वं सुप्रसिद्धम्।

ननु ज्ञातुः सत्त्वमेव विषयावभासकं स्यादिति चेन्न, तव विषयाभावात्। न हि ज्ञातुः सत्त्वमात्रं विषयानुभवे प्रयोजकम्; अपि तु विषयसत्त्वसहकृतमेव। तस्माज्ज्ञातुः सत्त्वेऽपि विषयाभावाद्विशेषज्ञानानुदयोऽविरुद्ध इति भावः।

न चैतावन्तं कालं मामप्यहं नावेदिषमित्यस्मदर्थाभावविषयकप्रत्ययस्य "न जानात्ययमहमस्मि" इति श्रुतेश्च सुषुप्तावहमर्थाभावे मानत्वात् कथमस्मत्प्रयुक्ताद्धेतोः स्वरूपासिद्धत्वम्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तस्मादननुगमस्य तादवस्थ्यमिति वाच्यम्, उक्तप्रत्ययेऽप्यहमर्थस्यानुवृत्तिदर्शनात्। तथा हि— तत्र मामिति द्वितीयान्तस्य कर्मरूपाहमर्थस्य जाग्रदनुभूतानादिकर्मसंस्कारप्रयुक्तात्मत्वाभिमतदेहाद्यवच्छिन्नो विषयः। अहमिति प्रथमान्तस्य कर्तुरस्मदर्थस्य देहादविलक्षणशुद्धब्रह्मात्मकप्रत्यगात्मज्ञानविषयः। तथा च मामित्युक्तलक्षणस्य देहेन्द्रियादिसम्बन्धस्य तत्राभावान्निषेधविषयत्वं सूपपन्नम्। तथैवाहमिति देहादिवियुक्तस्य तद्विशिष्टाभावविषयकानुभूत्याश्रयाभिन्नस्य तत्रापि सत्त्वेन ज्ञातृतया भानमपि सूपपन्नतरम्। तथा चाहमर्थस्यानुभवितुः सर्वावस्थानुगतत्वेन हेत्वसिद्धेः सूपपन्नतमत्वादप्रामाण्यमनुमानस्य।

एतेनोक्तायाः श्रुतेरपि व्याख्यानमुक्तं भवति। तस्या अप्युक्तलक्षणविशिष्टप्रतियोगिकाभावविषयकज्ञानविधानपरत्वेन तुल्यार्थकत्वात्।

नन्वहमर्थो नात्मा, अहंप्रतीतिविषयत्वात्, शरीरादिवत्, इति प्रयोगात्, तस्यानात्मात्वावगम इति चेन्न, त्वन्मतेऽहमर्थान्तर्गताधिष्ठानभूतचितोऽपि तत्प्रत्ययविषयत्वेन तत्र व्यभिचारात्।

न च येन रूपेणाहंधीविषयत्वं तेन रूपेणानात्मत्वं, स्वरूपेणात्मत्वमिति न व्यभिचार इति वाच्यम्, "अहमात्मा गुडाकेश" इत्यात्मत्वेनाप्यहंप्रतीतिविषयत्वात्, स्वरूपेणात्मत्वे मोनाभावाच्च।

न चाहमर्थ आत्मान्यः, अहंशब्दाभिधेयत्वात्। अहङ्कारशब्दाभिधेयवत्, इत्यनुमानमत्र मानमिति वाच्यम्, "अहमात्मा गुडाकेश" इत्यहंशब्दाभिधेये विश्वात्मनि श्रीवासुदेवे परब्रह्मणि व्यभिचारात्।

अथ यत् त्वयात्मनो गौरोऽहमित्यनात्मारोपाधिष्ठानत्वं "मा न भूवं भूयासम्" इत्यादिना परमप्रेमास्पदत्वम्, अहमर्थस्य स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकवैधुर्येणात्मनः प्रकाशकत्वं चोक्तम्, तत् सर्वमहमर्थस्यानात्मत्वेऽयुक्तं स्यात्। उक्तस्य सर्वस्याहमर्थ एव पर्यवसानात्।

न च प्रेमास्पदात्मैक्यारोपादहमर्थे तथा प्रतीतिरिति वाच्यम्, अन्योन्याश्रयापत्तेः। अहमर्थतयानुभवाभावाच्च। अहिते हितबुद्ध्या प्रेमोत्पत्तावप्यप्रेमास्पदे प्रेमास्पदत्वस्यारोपादर्शनाच्च।

"समारोप्यस्वरूपेण विषयो रूपवान् भवेत्।
विषयस्य तु रूपेण समारोप्यं न रूपवत्"॥

इति वाचस्पत्युक्तेः। अध्यस्तान्तःकरणगताऽप्रेमास्पदत्वस्यैवात्मनि प्रतीत्यापत्तेश्च। अनिदमि रूप्ये शुक्तिनिष्ठेदन्तादिभानवदधिष्ठाननिष्ठसाधारणधर्मस्यारोप्ये भानेऽप्यसाधारणधर्मस्य

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

प्रेमास्पदत्वादेर्भानासम्भवात्। आरोप्यासाधारणधर्माणां भीषणत्वादीनां रज्ज्वामिवारोप्याऽसाधारणानामप्रेमास्पदत्वादीनामेवात्मनि भानापत्तेरित्यर्थः। त्वद्रीत्या सुखानुभवरूपस्यात्मनोऽहंसुखमनुभवामीति सुखानुभवाद्भेदेनैव प्रतीतेश्च।

किञ्च, मोक्षेऽहमर्थाभाव आत्मनाशो मोक्ष इति बाह्यमतापत्तेः। प्रेमास्पदाहमर्थस्य त्वात्मत्वेऽपि नाशात्। तदतिरिक्तशून्यस्य त्वन्मतेऽप्यनाशात्। न ह्यहमर्थभिन्न आत्मनि प्रेमधीः कदाचिदस्तीति भावः।

किञ्च, "मामृतत्वं कृधि ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयास्म" इति श्रुत्याहमर्थस्यैवामृतत्वोक्तेः। अहं मुक्तः स्यामितीच्छा च न स्यात्, तस्यातद्विषयत्वात्।

न चात्मन एव मुक्तिरिष्यते। अहङ्कारेतरारोपान्मुक्तः स्यामितीच्छापि सूपपन्ना। यथा शरीरस्यैव पुष्टीच्छायामप्यात्मनि तदैक्यारोपात् पुष्टः स्यामितीच्छा। यथात्मन एव सुखेच्छायामपि तदैक्यारोपाच्छरीरं सुखी स्यादितीच्छा चेति चेन्न, अन्योन्याश्रयापत्तेः। तत्र शरीरं पुष्टं स्यादितीच्छावदहं सुखी स्यामितीच्छावच्चेह चिन्मात्रं मुक्तं स्यादितीच्छायाः कदाप्यदर्शनेन मुक्तेरनिष्टत्वप्रसङ्गाच्च। यः कश्चिदात्मा मुक्तः स्यादितीच्छा चेन्न कदापि मुमुक्षुप्रवृत्तिः स्यात्। ममात्मा मुक्तः स्यादितीच्छाया अदर्शनात्।

ननु यद्यपीच्छासमयेऽन्तःकरणाध्याससम्भवेनात्ममात्रमुक्तीच्छा नास्तीति, सत्यम्, तथापि विशिष्टगतमुक्तीच्छाया एव विशेष्यगतमुक्तिविषयत्वपर्यवसानाभ्युपगम इति चेन्न, अहमर्थभिन्नतयात्मनो भानस्य क्वाप्यदर्शनेनैतत्कल्पनाया अप्रामाणिकत्वात्।

अपि च, अहमर्थो यद्यन्तःकरणगर्भितस्तर्हि मम मन इति प्रत्ययो न स्यात्, तदवच्छिन्नस्य पुनस्तदनन्वयात्।

किञ्च, एवं मनः स्फुरति, मनोऽस्तीति ज्ञानादहमिति ज्ञानस्य वैषम्यानुभवो न स्यात्, चिदचित्संवलनविषयत्वात्।

तस्मादहमर्थस्यानात्मत्वे किमपि मानं नास्तीति सिद्धम्। आत्मत्वे तु प्रत्यक्षानुमानश्रुत्यादीनां सत्त्वात् तस्यात्मत्वं सुतरां सिद्धम्। तथा हि, जानाम्यनुभवामीत्यादिप्रतीतिभ्योऽहमर्थे मोक्षान्वयः। तत्साधनकृत्याश्रयत्वात्, सम्मतवदिति।

न च स्वर्गसाधनकृत्याश्रये ऋत्विजि व्यभिचार इति वाच्यम्, उद्देश्यतासम्बन्धेन हि यत्र कृतिस्तत्रैव फलमिति नियमः। ऋत्विजां तु दक्षिणाया एवोद्देश्यत्वान्नोक्तव्यभिचार इति, अहमर्थोऽनर्थनिवृत्त्याश्रयः, अनर्थाश्रयत्वात्, सम्मतवत्।

न चासिद्धः, अहमज्ञोऽहमनुभवामीत्यबाधितानुभवात्। देहस्यानर्थाश्रयत्वाभावान्न व्यभिचारः। अनात्मत्वं नाहमर्थवृत्ति। अनात्ममात्रवृत्तित्वात्। घटत्वादिवत्। इत्याद्यनुमा-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

नेभ्यः। "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्", "एकमेवाद्वितीयम्", "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय", "नामरूपे व्याकरवाणि", "त्रिवृतं करवाणि", "ब्रह्मैवेदमग्र आसीत्", "स वात्मा", "आत्मानं वेदाहम्", "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः" इत्यादिभ्यः।

किञ्च, प्राकृतप्रलये विश्वलयात्मकेऽवशिष्यमाणस्यैकाद्वितीयादिशब्दाभिधेयस्य परब्रह्मणः श्रीपुरुषोत्तमस्यापि प्राणमनोभूतादिसृष्टेः प्रागपि ज्ञात्रभिन्नाहमर्थस्वरूपत्वमेवेत्यवगम्यते। तस्य नित्यमुक्तत्वं तावन्निर्विवादम्। एवं तत्साम्यापन्नानां "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" तीत्यादिश्रूयमाणानामप्यहमर्थस्वरूपत्वमेवेति मुक्तावपि तथात्वसिद्धेः। "अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि यदात्मानमेव वेदाहं ब्रह्मास्मि" इत्यत्रावधारणेनाहमर्थाभिन्नब्रह्मतादात्म्योपदेशात्। तथाभूतवेदनस्यात्मभावप्राप्तिरूपमोक्षफलकत्वोपदेशाच्च। अनविद्यस्यापि ब्रह्मणोऽहमुल्लेखोक्तेश्च।

अहमित्येव यो वेद्यः स जीव इति कीर्तितः।
स दुःखी स सुखी चैव सा पात्रं बन्धमोक्षयोः॥

इति कण्ठरवेणाहमर्थस्य मोक्षान्वयित्वश्रवणाच्च। "अहं मनुरभवं सूर्यश्च" इति मुक्ततयावगम्यस्य वामदेवस्यानुभवाच्च। "अहमात्मा गुडाकेश" इति सर्वात्मत्वं, "न त्वेवाहं जातु नाशम्" इत्यादिना कालत्रयाबाध्यत्वम्, "ददामि बुद्धियोगं तम्" इति मोक्षौपयिकज्ञानदातृत्वम्, "मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेताम्" इति मायातरणासाधारणोपायरूपशरणापत्तिविषयत्वम्, "अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा" इति जगत्कारणत्वम्, "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" इति शास्त्रविषयत्वम्, "ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्" इति मुक्तोपसृप्यत्वम्, "मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते" इत्यपुनरावृत्तिलक्षणफलत्वम्, "मामेकं शरणं व्रज" इति सर्वशरण्यत्वम्, "अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि" इति सर्वपापनिवर्तकत्वम्, चाहमर्थस्यैव श्रीमुखेन निर्णीतं भगवद्गीतासु श्रीपुरुषोत्तमेन। किञ्च, अहमर्थादन्य आत्मा यदि स्यात्, तर्ह्युपलभ्येत। न तु तथोपलभ्यत इति योग्यानुपलब्धेरप्यत्र मानत्वात्।

अपि च, अस्मदर्थान्यात्मप्रतीत्यभावान्यथानुपपत्तेरप्यत्र प्रामाण्यम्।

किञ्च, परैरपि भाष्ये सर्वोऽप्यस्तित्वं प्रत्येति, न नाहमस्मीति। यदि हि नात्मास्तित्वप्रसिद्धिः स्यात्, सर्वो लोको नाहमस्मीति प्रतीयादिति।

न तावदयमेकान्तेनाविषयः। अस्मत्प्रत्ययविषयत्वान्वयव्यतिरेकेणात्मनोऽहमर्थतयैव प्रतिपादनात्। अन्यथा स्वोक्तिबाध इत्यर्थस्त्वस्मादहमर्थाभावाभाव एवात्मेत्यलं पल्लवनेन॥१८॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अथ तत्परिमाणं निर्णीयते। तथा हि, स किं मध्यमपरिमाणको विभुपरिमाणोऽणुपरिमाणको वेत्याकाङ्क्षायामाह—

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥२।३।१९॥

प्रत्यगात्माणुपरिमाणक एव, कुतः? "स यदास्माच्छरीरादुत्क्रामति सहैवैतैः सर्वैरुत्क्रामति" इति, "ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते गच्छन्ति" इति। "तस्माल्लोकात् पुनरेत्यास्मै लोकाय कर्मणः" इत्यादिना तस्योत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणादिति। न मध्यमपरिमाणको विभुपरिमाणको वा। तत्र दोषाणामुक्तत्वात्।

ननु स्यादेतत्। मनसामात्मनां च विभुत्वबहुत्वयोग उक्तदोषाणां योगः। न त्वेकत्वविभुत्वयोगे। तथा चैक एव विभुरात्मानेकोपाधिभिरवच्छिन्नो घटावच्छिन्नाकाशवद् भिन्नतया भाति। स्वस्वोपाधिप्रयुक्ताश्च स्वीयसुखदुःखानुभूतय उपाधीनामेवेतरेतरभिन्नानां भेदनियामकत्वेन सुखाद्यनुभवसांकर्याभावाद् व्यवस्थासामञ्जस्यम्।

यद्वा, बिम्बस्थानीयमेकं ब्रह्म, जलादिस्थानीयान्तःकरणाद्युपाधौ प्रतिबिम्बितं सज्जीवत्वमापद्यते। उपाधेश्चाविद्यकत्वात् तत्प्रयुक्तभेदोऽप्याविद्यकः। यथा सूर्यस्य जलपरिपूरितघटेषु तत्र तत्र प्रतिबिम्बविशेषो घटोपाधिकृतो भेदश्च। तत्रैकस्मिंश्चाल्यमाने घटजले घटे नष्टे च तद्गतस्यैकस्यैव प्रतिबिम्बस्य चाञ्चल्यं बिम्बभावापत्तिर्नान्येषाम्, तथैकस्मिन्नेवान्तःकरणे सुखादिवृत्तिरूपपरिणामे सति तद्गतैकस्यैव चेतनप्रतिबिम्बस्य तत्तद्दुःखाद्यनुभवो नान्येषाम्, तथा चैकस्मिन्नेवोपाधौ तत्त्वमस्यादिवाक्यश्रवणजन्यजीवब्रह्मैक्यज्ञानान्नष्टे सति तस्यैव ब्रह्मभावापत्तिर्नान्येषामिति सर्वस्या अपि सुखदुःखभोगासांकर्याभावव्यवस्थायाश्च सुवचत्वमिति चेन्न, उभयपक्षेऽपि बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तेः। सुखादिभोगसांकर्यापत्तेश्च पूर्वमेव विस्तृतत्वात्। "परमतप्रयोजननिराकरणप्रकरणे यस्य ब्रह्मभावापत्तिलक्षणो मोक्षः प्रयोजनत्वेनाभ्युपगम्यत" इत्यारभ्य "जीवब्रह्मैक्यं वक्तुमशक्य" इत्यन्तेन ग्रन्थेन।

किञ्च, सर्वगताद्वितीयात्मवाद उपाधेर्विभुत्वाङ्गीकारश्चेत् सर्वस्यापि चेतनस्याद्यात्वेन जगदान्ध्यप्रसङ्गः। प्रकाशकाभावात्। गत्याद्यनुपपत्तिर्मुक्तोपसृप्यब्रह्मोच्छेदप्रसङ्गश्च। "ब्रह्मविदाप्नोति परम्", "पूता मद्भावमागता" इत्यादिमोक्षशास्त्रबाधश्च। उपाधिपरिच्छिन्नानेकात्मत्ववादे च पदे पदे बन्धमोक्षपत्त्यादिदोषाणां पूर्वमेव विस्तृतत्वात्।

किञ्च, मोक्षस्योक्तन्यायेनाकस्मात् पदे पदे सिद्धौ "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति", "यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः" इत्याद्यन्वयव्यतिरेकावधारणयुक्तमोक्षसाधनबोधकश्रुतीनां बाधप्रसङ्गः। मोक्षोद्देश्येन जिज्ञासाशास्त्रारम्भवैयर्थ्यं च।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

किञ्च, उभयपक्षेऽप्यावरकोपाधेः सत्यत्वं मिथ्यात्वं वा? नाद्यः, द्वैतापत्तेः। सत्यस्य ज्ञाननाश्यत्वानङ्गीकारेणानिर्मोक्षप्रसङ्गाच्च, परमतप्रवेशाच्च।

न द्वितीयः, अनुपपन्नत्वात्। तथा हि, यथा चित्तस्य सावयवत्वस्वरूपवत्त्वादिना सजातीयसमसत्ताकोपाधौ प्रतिबिम्बननियमः। तथावच्छेदकस्याप्युपाधेः समसत्ताकस्यैवावच्छेदकत्वनियमः। अन्यथा स्वप्नरज्ज्वा जाग्रदवस्थायां राजभटनिगृहीतचौरादीनां बन्धनापत्तेर्मृगमरीचिकाजले सूर्यादेः प्रतिबिम्बनापत्तेश्च। न तु तदस्ति, दृष्टश्रुतयोरगोचरत्वात्।

किञ्च, तत्त्वज्ञानाज्जीवोपाधिनाशे सति जीवो नश्यति न वा?

आद्ये स्वरूपनाशस्यैव मोक्षत्वापत्तिः।

द्वितीयेऽविद्यानाशेऽप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः। ब्रह्मातिरिक्तजीवस्वरूपावस्थानात्।

न च दर्पणादिषूपलभ्यमानापमुखमालिन्यादिवच्छब्दादिव्यवस्थोपपत्तिरिति वाच्यम्, आपातोक्तेः। मालिन्यादय औपाधिका दोषाः कदा नश्येयुः। दर्पणाद्युपाध्यपगम इति चेत्, किं तदा मालिन्याद्याश्रयः प्रतिबिम्बस्तिष्ठति न वा?

आद्ये तत्स्थानीयस्य जीवस्यापि स्थितत्वादनिर्मोक्षप्रसङ्गः।
द्वितीये तद्वदेव जीवनाशात् स्वरूपनाश एव मोक्षः स्यात्।

किञ्च, यस्यापुरुषार्थरूपदोषप्रतिभासस्तदुच्छेदः पुरुषार्थः। तत्र किमौपाधिकदोषप्रतिभासो बिम्बस्थानीयस्य ब्रह्मण उत प्रतिबिम्बस्थानीयस्य जीवस्य वाभिप्रेतस्तदितरस्य वा।

आद्ययोः कल्पयोर्दृष्टान्तासिद्धिः, मुखस्य तत्प्रतिबिम्बस्य वा मालिन्यादिदोषशून्यत्वात्। न हि मुखं प्रतिबिम्बं वा चेतयते, उभयोर्जडत्वात्। तदुभयेतरदृष्टेरभावान्न तृतीयः।

किञ्च, अविद्याकल्पस्य जीवस्य को वा कल्पकः? अविद्येति चेन्न, तस्या अचेतनत्वात्।

नापि जीवः, आत्माश्रयापत्तेः, शुक्तिरजतवदविद्याकल्पितत्वाच्च।

ननु जीवस्य ब्रह्मैव किं कल्पकमिति चेन्न, ब्रह्मण्यज्ञानस्यैवापातात्।

किञ्च, ब्रह्मण्यज्ञानानङ्गीकारे किं ब्रह्म जीवान् पश्यति न वा? न पश्यति चेत्। ईक्षादिपूर्विका विचित्रसृष्टिर्नामरूपस्य व्याकरणादि च ब्रह्मणो न स्यात्।

अथ पश्यति चेत्। अखण्डैकरसं ब्रह्म नाविद्यामन्तरेण जीवान् पश्यतीति ब्रह्मण्यज्ञानप्रसङ्गः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अत एव मायाविद्याविभागवादोऽपि निरस्तः। अज्ञानमन्तरेण हि मायिनो ब्रह्मणो जीवदर्शित्वासम्भवात्। नहि माया मायाविनमेव दृष्टा मोहयितुमलम्।

नापि माया मायाविनो दर्शनसाधनम्। दृष्टेषु परेषु तन्मोहनसाधनमात्रत्वात् तस्याः। अथ ब्रह्मणो माया जीवदर्शित्वं कुर्वन्ती जीवमोहनस्य हेतुरिति चेन्न, तर्हि परिशुद्धस्याखण्डैकरसस्य स्वप्रकाशस्य ब्रह्मणः परदर्शित्वं कुर्वन्ती माया मायापरपर्यायाविद्यैव स्यात्।

ननु विपरीतदर्शनहेतुरविद्या। माया तु मिथ्याभूतं ब्रह्मव्यतिरिक्तं मिथ्यात्वेन दर्शयन्ती न ब्रह्मणो विपरीतहेतुः ।

अथ तस्या अनादित्वमिति। मैवम्, एकत्वे ज्ञायमाने द्विचन्द्रदर्शनहेतोरप्यविद्यात्वात्। यदि च ब्रह्माविद्यात्वेनैव स्वव्यतिरिक्तं जानाति तर्हि कथं तान् मोहयति। न ह्यनुन्मत्तो मिथ्यात्वेन ज्ञाता मोहयितुमीहते।

अथापुरुषार्थापरमार्थदर्शनहेतुरविद्या। माया तु ब्रह्मणो नापुरुषार्थदर्शनहेतुः। अतोऽस्या अनादित्वमिति मतम्। तत्र द्विचन्द्रदर्शनस्य दुःखहेतुत्वाभावेन पुरुषार्थत्वाभावेऽपि तद्धेतुरविद्यैव, तन्निरसने प्रयासदर्शनात्।

यदि च नापुरुषार्थदर्शनकरी माया तर्ह्यनुच्छेद्यतया ब्रह्मस्वरूपानुबन्धिनी स्यात्।

अस्तु, को दोष इति चेत्, द्वैतदर्शनमेव दोषः। "यत्र द्वैतमिव भवति, तत्रेतर इतरं पश्यति, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्, तत् केन कं पश्येत" इत्याद्यद्वैतश्रुतिव्याकोपात्।

परमार्थविषया अद्वैतश्रुतयः। मायायास्त्वपरमार्थत्वान्न विरोध इति चेत्, अपरिच्छिन्नानन्दैकरूपस्य स्वरूपेणापरमार्थभूतमायादिदर्शनं तद्वत्ता चाविद्यामन्तरेण नोपपद्यते। तव मते ह्याविद्यकमेव ब्रह्म, मायादिदर्शित्वादिति।

ननु "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य" इति श्रुतेर्न जीवब्रह्मणोर्वास्तवो भेदः, किन्तु कल्पितभेदाश्रयणेनैवेयं व्यवस्थोच्यते, न च कस्य कल्पना। न तावद् ब्रह्मणः, तस्य परिशुद्धज्ञानात्मनः कल्पनाशून्यत्वात्। नापि जीवानाम्, अन्योन्याश्रयापत्तेः। कल्पनाधीनो हि जीवभावो जीवाश्रया च कल्पनेति वाच्यम्, अविद्याजीवत्वयोर्बीजाङ्कुरन्यायेनानादित्वात्। जीवानां भ्रमस्यानादित्वान्न तद्धेतुरन्वेषणीय इति चेन्न, स्वकपोलकल्पनाविजृम्भितत्वात्। तथा हि, जीवस्याकल्पितस्वरूपेणाविद्याश्रयत्वे ब्रह्मण एवाविद्याश्रयत्वमुक्तं स्यात्। तदतिरिक्तेन तस्मिन् कल्पितेनाकारेणाविद्याश्रयत्वे जडस्याविद्याश्रयत्वमुक्तं स्यात्। न हि मायावादे तदुभयातिरिक्ताकारस्याङ्गीकारः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न च कल्पिताकारविशिष्टेन स्वरूपेणैवाविद्याश्रयत्वमिति वाच्यम्, अखण्डैकरसस्य स्वरूपस्याविद्यामन्तरेण विशिष्टत्वासम्भवात्।

किञ्च, जीवाज्ञानाश्रयणे किं प्रयोजनमिति वक्तव्यम्। बन्धमोक्षव्यवस्थासिद्धिरेवेति चेन्न, सा तु तत्पक्षेऽपि न सम्भवति। अविद्यया विनाशो हि मोक्षः। तत्रैकस्मिन् मुक्तेऽविद्याविनाशात् सर्वे मुच्येरन्। अन्येषां ह्यमुक्तत्वादविद्या तिष्ठति चेत्, तर्हि न कस्यापि मुक्तिः स्यात्। अविद्याया अनिष्टत्वात्। प्रतिजीवमविद्याभेदः कल्प्यते चेत्।

भेदः स्वाभाविको वोत कल्पितः?

नाद्यः, अनङ्गीकारात्। भेदसिद्धयेऽविद्याकल्पनस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्।

न द्वितीयः, अन्योन्याश्रयात्। जीवभेदसिद्धौ तासां सिद्धिः, ततश्च जीवभेदसिद्धिरिति।

न च बीजाङ्कुरन्यायेन तस्यादोषत्वमुक्तमेवेति वाच्यम्, उक्तन्यायस्यात्रानवसरात्। तथा हि, बीजाङ्कुरेषु तावदन्यदन्यद्बीजमन्यस्यान्यस्याङ्कुरस्योत्पादकं प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धम्। इह तु याभिरविद्याभिर्ये जीवाः कल्प्यन्ते, तानेवाश्रित्य तासां सिद्धिः।

अथ बीजाङ्कुरन्यायेन पूर्वपूर्वजीवाश्रयाभिरविद्याभिरुत्तरोत्तरजीवकल्पनां मन्यसे, उत विज्ञानवादिवज्जीवोत्पत्तिम्?

आद्ये, असम्भवः। कल्पनायाः प्राक् कल्पकस्याभावात्।

द्वितीये, जीवानां भङ्गुरत्वं कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गश्चेति।

अत एव ब्रह्मणः पूर्वपूर्वजीवाश्रयाभिरविद्याभिरुत्तरोत्तरजीवभावकल्पनमित्यपि निरस्तम्। अविद्याप्रवाहेऽभ्युपगम्यमाने तत्कल्पितजीवभावस्यापि तद्वत् प्रवाहानादिता स्यान्न ध्रुवरूपता। तथात्वे चामोक्षाज्जीवभावस्य ध्रुवत्वमपि तवेष्टं न सिद्ध्येत्।

ननु प्रामादनिगरणादिवदनुपपन्नतैकाविद्यायामवस्तुभूतायां नेतरेतरादिदोषा अनवक्लृप्तिमावहन्तीति चेन्न, तथात्वे च सति मुक्तानपि परं ब्रह्म चाश्रयेदविद्येति मन्तव्यं पण्डितं मन्यैः। तेषां शुद्धज्ञानरूपत्वादशुद्धाविद्या न तत्र सज्जतीति चेत्, तर्ह्युक्तोपपत्तिभिर्जीवानपि नाश्रयेत्। तेषामपि स्वरूपतो ब्रह्माभिन्नत्वेन शुद्धत्वाविशेषात्। अन्यथा तव मते शुद्धस्य ब्रह्मणोऽविद्याश्रयत्वाङ्गीकारेण मुक्तानां शुद्धानां पुनरविद्याश्रयणेऽपि कियान् दोषः। तथोक्तं विवरणे,

"आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विशेषचितिरेव केवला"।

इत्यादिना। अतः प्रतिबिम्बवादः श्रेयोऽर्थिभिः सर्वथोपेक्षणीयः। श्रुत्यादिमानशून्यत्वात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ननु,

"एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्" ॥

इति श्रुतिसिद्धत्वात् कथमश्रौतत्वमिति चेन्न, उक्तश्रुतेरन्तर्यामिणो निर्लेपत्वप्रतिपादनपरत्वेन प्रतिबिम्बविषयकत्वाभावात्। तस्मिन् वाक्ये प्रतिबिम्बशब्दादर्शनात्। काल्पनिकार्थस्य बुद्धिकौशलमात्रत्वात्। श्रुत्यर्थस्तु भूतात्मा, भगवान् वासुदेव एक एव, भूते भूते चेतनाचेतनवर्गे। यद्वा, अभूत इति च्छेदः। भूते कार्यवर्गे, अभूते कारणवर्गे। यद्वा भूते सृष्टिगते बद्धचेतनवर्गे, अभूते सृष्ट्यनन्तर्गते, नित्यमुक्तचेतनवर्गे। तदन्तर्यामितया व्यवस्थितः। विशेषेण सदैकरसानन्दरूपेणावस्थितोऽपि तद्गतदोषासंस्पृष्टमाहात्म्य एव दृश्यते महात्मभिस्तदनुग्रहभाजनैरुपनिषच्चाक्षुषैरित्यन्वयः।

ननु गुणदोषसम्पृक्ते वस्तुनि वर्तमानस्य कथमिव तन्निर्लेपत्वमित्याशङ्कां दृष्टान्तेन निराकरोति। चन्द्रवदिति। यथा चन्द्रः श्रीगङ्गादिपुण्यजलेषु शूकरादिविलोडितदुर्गन्धिगतादिजलेषु च स्वकरनिकाव्याप्त्या वर्तमानोऽपि तद्गतगुणदोषैर्न युज्यते, एवं ब्रह्मादि स्वया कान्त्यैषु चेतनाचेतनेषु साम्येन स्वरूपव्याप्त्या तिष्ठन्नपि परमेश्वरो न तद्गतगुणदोषैर्युज्यते, अस्पृष्टस्वभावत्वात्। सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैरेकः, तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते। "लोकदुःखेन बाह्यः" इत्यग्रिमवाक्यात्। तत्रैकधा समष्ट्यन्तर्यामितया, बहुधा व्यष्ट्यन्तरात्मतयेति संक्षेपः।

किञ्च, तवाभिप्रेतबिम्बभूतं ब्रह्मोपाध्यन्तःस्थं तदनन्तर्गतं वा?

नाद्यः, जलान्तःस्थस्य मत्स्यकूर्मादेः प्रतिबिम्बादर्शनात्। नान्त्यः, तव पक्षे ब्रह्मणोऽविद्याबहिःस्थत्वासम्भवात्। अन्यथा सदेशत्वापत्तेः। परिच्छिन्नत्वप्रसङ्गाच्च। तथात्वे च मिथ्यात्वं दुर्वारम्। ब्रह्म मिथ्या, सदेशत्वात्, पृथिव्यादिवत्, परिच्छिन्नत्वात्, घटादिवच्च, इत्यनुमानात्। इत्याद्युक्तं पूर्वमेव। एवमवच्छेदवादेऽप्युक्तदोषो ऊह्यः, अविशेषात्।

नाप्येकजीववादस्य सम्यक्त्वम्, पूर्वमेव निरस्तत्वात्, प्रमाणशून्यत्वाच्च।

न च "पुरत्रये क्रीडति देव एकः", "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः" इत्यादिश्रुतीनां तत्र मानत्वमिति वाच्यम्, अन्यार्थपरत्वात्। श्रुत्यर्थस्तु पुरत्रये जाग्रदाद्यवस्थावच्छिन्नदेहत्रये, एक एव जीवो देवः, प्रकाशरूपत्वात्, क्रीडनशीलत्वात्। न त्ववस्थाभेदाज्जीवभेदः। अन्यथा कृतनाशादिप्रसङ्गादिति प्रथमवाक्यार्थः। "एको देवः" इत्यादि वाक्यं तु ब्रह्मपरम्। सर्वव्यापित्वसर्वभूतान्तरात्मत्वकर्माध्यक्षत्वसर्वसाक्षित्वादीनां ब्रह्मासाधारणलिङ्गानां जीवे कथमप्यसंभवात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तस्मादेकजीववादोऽश्रौत एवेति सिद्धम्, "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्", "न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः। बहवो ज्ञानतपसा पूताः" इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधात्। शास्त्रे क्वचिदेकवचनोक्तिर्जातिपरा, "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इत्यादिवत्। औपाधिकभेदवादे तु कायव्यूहस्थले योगिनः सर्वदेहेषु भोग इवैकजीवस्य सर्वदेहगतसुखाद्यनुभवापत्तिः। ब्रह्मण एव जीवत्वेन नित्यमुक्तत्वादिश्रुतिव्याकोपश्च। एकस्यानेकदेहेषु प्रत्यक्त्वपराक्त्वासम्भवश्च।

न चान्तःकरणभेदस्यात्र नियामकत्वमिति वाच्यम्, योगिनः कायव्यूहानामन्तःकरणभेदेऽपि प्रत्यक्त्वपराक्त्वादर्शनात्। प्रत्युताहमित्येव सर्वत्र प्रतीतिदर्शनाच्चावच्छेदवादोक्तदोषाणामत्र तुल्यत्वम्; किन्तूपाधिसत्यत्त्वमिथ्यात्वयोरेव विशेष इत्यलं विस्तरेण।

तस्मादणुपरिमाणक एवेति ॥ २ । ३ । १९ ॥

प्रकृतमनुसरामः—

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २ । ३ । २० ॥

चशब्दोऽवक्लृप्त्यर्थः। यद्यप्युत्क्रान्तेः शरीरवियोगत्वेन सा कथंचित् स्थितेनापि सम्पाद्या स्यात्। उत्तरयोर्गत्यागत्योस्तु स्वात्मनैव सम्पाद्यत्वमिति विशेषः ॥२० ॥

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २ । ३ । २१ ॥

ननु नायमणुः। कुतः? अतच्छ्रुतेः अणुभिन्नविभुत्वश्रुतेरित्यर्थः। "सोऽयं विज्ञानमयः" इति जीवप्रस्तावे "स वा एष महानज आत्मा" इति महत्त्वश्रुतेरिति चेत् तत् परिहरति। नेति। कुतः? इतरस्य परमात्मनोऽधिकारात्। "यस्यां नुचित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा" इति मध्ये परमात्मप्रतिपादनात् तस्यैव परामर्श इत्यर्थः ॥२१ ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २ । ३ । २२ ॥

इतश्चायमणुरात्मा। "एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश" इति कण्ठरवेणाणुत्वश्रवणात्। अणुसदृशं वस्तूद्धृत्य यन्मानं तदुन्मानम्।

"बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च।
भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते"॥
"आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः"।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

इति चोन्मानश्रवणात्। प्रत्यगात्माणुपरिमाणकः। उत्क्रान्त्यादिमत्त्वात्। यन्नैवं तन्नैवम्। परमात्मवत्। जीवो यद्यणुपरिमाणको न स्यात्, तदा गत्याद्युपदेशोऽपि न स्यादिति "ते धूममभिसंभवन्ति" इत्यादिश्रुतेरिति संक्षेपः॥२२॥

ननु तर्हि सर्वावयवगतसुखदुःखाद्यनुभवयौगपद्यव्यवस्थानुपपत्तिः। स्वरूपस्याणुमात्रदेशवृत्तित्वादित्यत आह—

अविरोधश्चन्दनवत्॥ २। ३। २३॥

यथा हरिचन्दनबिन्दुः शरीरैकदेशेऽपि पतितः कृत्स्नं शरीरमाह्लादयति, तथेति। धर्मिणोऽणुत्वेऽपि तद्धर्मभूतज्ञानस्य विभुत्वात्। अणुनश्चक्षुष आकाशो व्याप्त एवमेवास्य प्रकाशो व्याप्तः, "व्याप्तो वै पुरुषः" इति श्रुतेः।

"यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत॥

अणुमात्रोऽप्ययं जीवः स्वदेहं व्याप्य तिष्ठति।

यथा व्याप्य शरीराणि हरिचन्दनविप्लुषः"॥ इत्यादिस्मृतेश्च।

"यथा च दीपः शरणे दीप्यमानः प्रकाशते।

एवमेव शरीराणि प्रकाशयति चेतनः"॥ इत्यश्वमेधपर्वणि।

न च प्रकाशादेर्धर्मस्याश्रयं विना व्याप्त्यसम्भव इति शङ्कनीयम्। दीपं विना तत्प्रभायाः, वह्निं विना तदौष्ण्यादेः, पुष्पं विना तद्गन्धस्य व्याप्तिः, प्रत्यक्षागमाभ्यां सिद्धतरा। धर्मिणं विना जातिसमवायादीनां व्याप्तिरन्यैरपि स्वीकृता च।

एतेन क्वचिद्विभुपरं शास्त्रमपि व्याख्यातम्। विभुधर्माश्रयाणां तथात्वस्य शक्त्यैवावगमान्मुख्यत्वमेवेति।

नन्वात्मनोऽणुत्वाङ्गीकारेऽपि सुखादिव्यवस्था सूपपादा। आत्मवृत्तिविभुपरिमाणकधर्मभूतज्ञानेन स्वशिरःपाण्यादिगतसुखाद्यनुभवोऽपि दुर्वारः, ज्ञानव्याप्तेस्तत्रापि सत्त्वात्। सर्वजीवनिकायवृत्तिसुखादि सर्वेषामप्यवश्यमनुभाव्यमेव। विभुवादे कल्पितदोषाणां भोगसंस्कार्यस्य च तवापि दुर्वारत्वेन व्याप्तिसाम्यादिति चेन्न, आपातोक्तेः। तथा हि, अस्मत्सिद्धान्ते। "अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति", "आवृतं ज्ञानमेतेन" इत्यादिनात्मज्ञानस्य विभुत्वेऽपि वृद्धावस्थायां कर्मात्मकाज्ञानावृतत्वेनेन्द्रियसंनिकर्षसापेक्षत्वात्, यत्रेन्द्रियसन्निकर्षस्तस्यैवानुभवो नान्यस्येति। एवं देवदत्तस्य स्वशरीरगतसुखादिभिः स्वान्तःकरणसन्नि-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

कृष्टत्वात् तेषामेवानुभवो न यज्ञदत्तशरीरगतसुखादीनाम्, स्वकरणसन्निकर्षाभावात्। मोक्षावस्थायां तु तदावरकाज्ञानस्य ध्वंसात् सर्वविषयकानुभवस्येष्टापत्तिः। "सर्वं हि पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः" इत्यादिश्रुतेः। परमते तु स्वरूपस्यैकत्वादुक्तदोषोद्धारासम्भवः।

सिद्धान्ते तु प्रतिदेहं स्वरूपभेदान्नोक्तदोषावकाश इति संक्षेपः ॥२३॥

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॥ २ । ३ । २४ ॥

ननु दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यम्। हरिचन्दनबिन्दोर्हि देहैकदेशविशेषेऽवस्थितेर्विशेषभावाच्छरीरैकदेशावस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात् तथाभावः। आत्मनस्तु न तथेति चेन्न। आत्मनोऽप्यवस्थितेर्देशविशेषाभ्युपगमात्। तथा ह्याह श्रुतिः—"हृदि ह्येष आत्मा", "स वा एष आत्मा हृदि" इति, "योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः" इत्यादि ॥२४॥

आत्मनो देशविशेषे स्थितिव्यापनाय चन्दनदृष्टान्तं प्रदर्श्य एकदेशवर्तिनोऽपि सकलदेहं व्याप्य कार्यकरत्वे प्रकारमाह—

गुणाद्वा लोकवत् ॥ २ । ३ । २५ ॥

वाशब्दो मतान्तरव्यावृत्त्यर्थः। आत्मा स्वगुणेन ज्ञानेन सकलं देहं व्याप्यावस्थितः, आलोकवत्। यथा मणिद्युमण्यादीनामेकदेशस्थितानामप्यालोकोऽनेकदेशव्यापी दृश्यते। तद्वदात्मज्ञानमपि ॥२५॥

ननु ज्ञानस्य व्यापकत्वेऽणुजीवव्यतिरेकेणावस्थानं वक्तव्यम्। तच्च युक्तम्। गुणिव्यतिरिक्तदेशे गुणस्यावस्थानादर्शनात्।

न च दीपप्रभान्यायेनेति वाच्यम्, प्रभाया दीपसंयुक्तद्रव्यान्तरत्वदित्याह—

व्यतिरेको गन्धवत्, [1]तथा च दर्शयति ॥ २ । ३ । २६ ॥

यथा गुणस्यापि गन्धस्य गुणव्यतिरेकेण वृत्तिः। पुष्पपेटिकातो दूरस्थितस्य गन्धोपलम्भदर्शनात्। तद्वद्गुणिव्यतिरेकेण ज्ञानस्येत्यर्थः। अत एवात्मनश्चैतन्यगुणेनैव देहव्याप्तिरित्यत्र श्रुतिमाह। तथा चेति। ज्ञानगुणेन सर्वदेहव्यापित्वमात्मनो दर्शयति श्रुतिः—"स एष इह प्रविष्ट आ लोमभ्य आ नखेभ्यः" इति ॥२६॥

१. शंकरमते सूत्रद्वयम्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

पृथगुपदेशात् ॥ २ । ३ । २७ ॥

इतश्चात्मनो गुणो व्यतिरिक्तः। कुतः? "प्रज्ञया शरीरं समारुह्य" इति, "तदेषां प्राणानां विज्ञानमादाय" इति च यावद् विज्ञानस्य पृथगुपदेशात्। "अविनाशी वा अरे अयमात्मानुच्छित्तिधर्मे" इत्यादिना तस्य नित्यत्वप्रतिपादनाच्च। तथा च स्मृतिः—

"यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः।
दोषप्रहाणान्न ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा॥
यथोदपानखनतात् क्रियते न जलान्तरम्।
सदेव नीयते व्यक्तिमसतः सम्भवः कुतः॥
तथा हेयगुणध्वंसादेव बोधादयो गुणाः।
प्रकाशन्ते न जन्यन्ते नित्या एवात्मनो हि ते"॥ इति ॥२७॥

ननु "नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम्", "नित्यः सर्वगतः स्थाणुः" इत्यादिविभुत्वप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिविरोधस्तदवस्थ एवेत्याशङ्कायामाह—

तद्गुणसारत्वात् तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २ । ३ । २८ ॥

तुशब्दः शङ्कानिरासार्थः। स विभुर्ज्ञानगुण एव सारो विभुत्वव्यपदेशे मुख्यो यस्य तस्य भावस्तस्मात् तद्व्यपदेशः। विभुत्वव्यपदेशः। तत्रैकदेशे दृष्टान्तमाह— प्राज्ञवदिति। यथा प्राज्ञस्य ब्रह्मणो बृहन्तो गुणा अस्मिन्निति ब्रह्मेति, श्रुत्युक्ता निरुक्तिः, एवं प्रत्यगात्मनोऽपि विभुगुणत्वाद्विभुत्वव्यपदेशो न स्वरूपेण। अन्यथा पूर्वोदाहृतानि श्रुतिस्मृतिसूत्राणि बाध्येरन् ॥२८॥

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ २ । ३ । २९ ॥

यावदात्मवृत्तित्वान्नित्यत्वाच्च गुणस्य। अतस्तेन प्रत्यगात्मनो विभुत्वव्यपदेशो न विरुद्ध इत्यर्थः। खण्डो गौरित्यादिषु तथा दर्शनात् ॥२९॥

ननु तस्य नित्यत्वे सुषुप्त्यादौ विषयानुभवापत्तिरिति चेत्, तत्राह—

पुंस्त्वादिवत् तस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ २ । ३ । ३० ॥

तुशब्देनोत्पत्तिर्निरस्यते। जाग्रदादावभिव्यक्तिसम्भवाद्यावदात्मभावित्वमेव प्रत्यगात्मज्ञानस्य। पुंस्त्वादिवत्। यथा बाल्ये विद्यमानस्यैव पुंस्त्वस्य सप्तमधातो-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

यौवनेऽभिव्यक्तिः। अन्यथा पुंस्त्वादेरागन्तुकतापत्तेः। तथात्वे च पुंक्लीबत्वविभागासिद्धिरित्यर्थः॥३०॥

नित्योपलब्ध्यनुपब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वान्यथा॥ २। ३। ३१॥

अन्यथा प्रत्यगात्मनो ज्ञानमात्रत्वे सर्वगतत्वे च नित्यमेवोपलब्ध्यनुपलब्धी प्रसज्येयाताम्। तयोरन्यतरनियमो वा। उपलब्धिरेव वा नित्यं स्यात्, अनुपलब्धिरेव वेति।

अयं भावः—उपलब्धिरनुपलब्धिश्च तावल्लोकसिद्धा। तयोरयं सर्वगतो ज्ञानात्मा चेत् कारणम्, तर्हि सर्वलोकस्य सर्वदा सर्वत्र ते प्राप्नुयाताम्।

यद्युपलब्धेरेव हेतुः, तदा सर्वदा सर्वत्र कस्याप्यनुपलब्धिर्न स्यात्। अनुपलब्धेरेव चेद्धेतुः, तर्हि कस्यापि कुत्राप्युपलब्धिर्न स्यादिति।

न च करणायत्तानयोर्व्यवस्था। सर्वात्मनां विभुत्वेन सर्वकरणैः सर्वदा संयोगस्याविशेषादित्यादि पूर्वमेव विस्तृतम्।

सिद्धान्ते तु तस्य शरीरान्तरेवावस्थितत्वात् तत्रैवोपलब्धिर्नान्यत्रेति व्यवस्था सिध्यति॥३१॥

कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्॥ २। ३। ३२॥

आत्मनो ज्ञातृत्वे कर्तृत्वमप्यस्ति, न वेति संशये, आत्मा कर्तैव। कुतः? "यजेत स्वर्गकामः", "मुमुक्षुर्वै शरणं व्रजेत्" "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" इत्यादिभोगमोक्षसाधनोपदेशशास्त्रस्यार्थवत्त्वात् नन्वकर्तैवात्मा। तथा हि "न जायते न म्रियते वा" इति तस्य जन्मादिविकारं प्रतिषिध्य,

"हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम्।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते"॥

इति हननक्रियाया व्यापाराश्रयत्वं फलाश्रयत्वं वा मन्यमानोऽज्ञ इति कठवल्ल्युक्तेः।

"प्रकृतेः क्रियमाणनि गुणैः कर्माणि सर्वशः।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते"॥

"नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा दृष्ट्यानुपश्यति।

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते"॥

"पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते"।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

इत्यादिस्मृतिभ्यश्च, प्रकृतेरेव कर्तृत्वेन पुरुषस्य भोक्तृत्वमात्रमेव। यथा जपाकुसुमस्थं लौहित्यं स्फटिके भाति तद्वन्मनोवृत्तिकृत्यादिकमात्मन्यध्यस्तं भासते, न तु तात्त्विकम्। तथात्वे ह्यात्मनो विकारित्वापत्तेः। सुषुप्तौ मनसोऽभावे कृत्यादीनामदर्शनात्। अकर्त्रात्मबोधकश्रुतिव्याकोपाच्चेति चेन्न, असम्भवादिति ब्रूमः। तथा हि, प्रत्येकं स्फटिके जपाकुसुमे च लौहित्यं भेदेन प्राप्तं प्रत्यक्षप्रमाणेन, तथात्मनि मनसि च प्रत्येकं कर्तृत्वं भायात्। आत्मा कृत्याद्याश्रयत्वेनाध्यस्तत्वात् कर्तेति। मनः स्वतः कर्त्रीति कदापि साक्षात्काराभावाद् दृष्टान्तवैषम्यम्। अन्यथा मनः कर्त्रीति, आत्मा कर्तेति कदाचिद्भेदेनापि भानं स्यादित्यर्थः।

विकल्पासहत्वाच्च। तथा हि, सोपाधिकोऽयमध्यासो निरुपाधिको वा?

नान्त्यः, नेदं रजतमितिवत् सकृदेव नायं कर्तेत्यकर्तृतयात्मज्ञानेन तन्निवृत्त्यापत्तेः। कुसुमस्येवोपाधेः प्रतिबन्धकस्याभावात्।

नाप्याद्यः, रक्तं पुष्पमिति प्रमावत् कदाचिन्मनः कर्त्रीति प्रमया लोहितः स्फटिक इति भ्रमवच्चैतन्यं कर्त्रीति भ्रमेण चावश्यं भाव्यमानत्वात्।

ननु कुसुमस्य स्फटिकात्मनानध्यस्तत्वात्, मनसस्तु चिदात्मनाध्यस्तत्वादिति वैषम्येन तज्ज्ञानाभावोऽविरुद्ध इति चेन्न, अधिष्ठानात्मनानध्यस्तं जपाकुसुमादिस्थानीयमुपाधिं विना भीषणत्वयुक्तसर्पस्य रज्ज्वात्मनेव कर्तृत्वादियुक्तमनसश्चिदात्मनाध्यासे रज्जौ भीषणत्वान्तरस्येवात्मनि कर्तृत्वान्तरस्याध्यासस्य सोपाधिकत्वायोगात्।

न चात्मनि कर्तृत्वान्तरमेवाध्यस्तमिति वाच्यम्, अध्यस्यमानधर्माश्रयस्याभेदारोपं औपाधिकत्वासम्भवात्।

ननु रज्जुसर्पादावध्यस्यमानभीषणत्वादिविशिष्टसर्पापेक्षयाधिकसत्ताकसर्पान्तरस्य सम्भवेनास्य निरुपाधिकत्वम्। अत्र त्वध्यस्यमानान्तःकरणापेक्षया कर्तृत्वादिधर्मविशिष्टेतरस्याधिकसत्ताकस्यात्यन्ताभावादन्तःकरणमात्रस्योपाधित्वमिति चेन्न, स्फटिकेऽध्यस्यमानप्रातिभासिकलौहित्यापेक्षयाधिकसत्ताकलौहित्यान्तरस्य सत्त्वेन तस्यापि निरुपाधिकत्वापत्तेः।

न च यद्धर्मी तादात्म्येनारोपितस्ततोऽधिकसत्ताकोऽतिरिक्तश्चास्ति। स निरुपाधिकोऽध्यासः। रज्जुसर्पादिवत्। लोहितः स्फटिक इत्यत्र तु न धर्मिणस्तादात्म्येनारोप इति सोपाधिकलौहित्योपपत्तिरिति वाच्यम्, मम मनो मम बुद्धिर्ममान्तःकरणमिति भेदधिया प्रतिबन्धादभेदारोपासम्भवेन धर्ममात्रस्यैव वक्तव्यतया लौहित्यादेरिव कर्तृत्वादेरुभयत्र प्रतीतेर्दुर्वारत्वात्। सोपाधिकस्थले धर्मारोपेणैवोपपत्त्यां धर्म्यारोपस्याप्रामाणिकत्वाच्च। "समीपे स्थित उपदधाति स्वीयं धर्ममन्यत्र" इत्युपाधिलक्षणत्वात्। अभेदग्रहणदशायामप्ययं भीषणः, सर्पो भीषणः, अहं गौरः, शरीरं गौरमितिवन्मनः कर्तृ, चैतन्यं कर्त्रीति प्रतीत्यापत्तेः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अपि च, अस्मिन्नेवाधिकरणे भवद्भिरपि सांख्यदिशा बुद्धेः कर्तृत्वे प्राप्ते जीवस्यैवेति सिद्धान्तितत्वेन स्वोक्तविरोधाच्च। बुद्ध्यात्मनोरविवेकनिबन्धनस्य जीवनिष्ठकर्तृत्वस्य सांख्यमतेऽपि सत्त्वेनाविशेषात्।

किञ्च, बन्धतन्निवृत्त्यौपयिककृत्योः स्वध्वंसाभावस्वफलभाक्त्वाभ्यां सामानाधिकरण्यनियमेन बुद्धेः कर्तृत्वायोगात्।

कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनर्थरूपो बन्धो बुद्धिगतश्चेत्, ततो मोक्षोऽपि तद्गतः स्यात्। बन्धमोक्षयोः सामानाधिकरण्यनियमात्। अज्ञानमपि दुःखादिभोगद्वारेणैवानर्थ इति तव सिद्धान्तादित्यर्थः।

न च बुद्धिगतं सद्रूपं भोक्त्रादिकम्। तद्धर्मत्वात्। नानर्थरूपम्; किन्तु तदुपाधिकं मिथ्या भोक्तृत्वादिकमिति वाच्यम्। एतत्कल्पनायाः कर्तृत्वाध्याससिद्ध्यधीनत्वेनान्योन्याश्रयात्। मोक्षस्यापि सत्यस्यैवानर्थत्वाच्च। तदुक्तं वार्तिके बौद्धं प्रति—

"नहि स्वप्नसुखाद्यर्थं पुमान् कश्चित् प्रवर्तते।
यादृच्छिकत्वात् स्वाप्नस्य तूष्णीमास्येत पण्डितैः॥" इति।

स्थूलो भुञ्जे, स्थूलः करोमि, इत्यादिना देहस्यानर्थान्वयापाताच्च।

नापि बुद्ध्युपाधिकं ह्यात्मस्थभोक्तृत्वादिकमनर्थः। न तु देहस्थमिति वाच्यम्, अनर्थाश्रयस्यात्मनोऽनर्थकोटित्वायोगात्। भ्रमसमयेऽहं भोक्ते प्रमाकाले बुद्धिर्भोक्त्री प्रतित्यापत्त्या शुद्धात्मनि कदापि तत्प्रतीत्यभावापत्तेश्च।

अपि च, मनसः श्रवणादिसाधनकर्तृत्वेन तत्फलमोक्षस्यापि तत्रैवापत्तेः। "शास्त्रफलं प्रयोक्तुः" इति न्यायात्। यत्र साधनकृतिस्तस्यैव फलभाक्त्वात्। अन्यथा कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गात्। बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यापत्तेश्च।

न च शुद्धोपहितयोः स्वाभाविकभेदाभावेन बन्धमोक्षयोः सामानाधिकरण्यं सूपपन्नमिति वाच्यम्, उपहितगतानर्थस्य शुद्धगतत्ववत् तद्गतदृश्यत्वमिथ्यात्वादीनामपि शुद्धगतत्वापत्तेः।

न च जातेष्टिपितृश्राद्धादौ व्यभिचार इति वाच्यम्, कृतिफलयोः सामानाधिकरण्योपपादकोद्देश्यतासम्बन्धस्य फलाधिकरणे पुत्रपित्रादौ सत्त्वात्। जातेष्टवपि पित्रर्थं पुत्रगतपूतत्वादि तदनुष्ठातुः पितुरेव फलमित्यर्थः। तथैव श्राद्धेऽपि बोध्यम्। आरोपितानारोपितसाधारणकर्तृत्वस्य फलं प्रति प्रयोजकत्वे बुद्धिदेहयोर्मोक्षान्वयापत्तिः।

किञ्च, "तन्मनोऽकुरुत" इत्यादिश्रुतौ मनसः कृतिकर्मत्वस्य शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसेति करणत्वस्य "मन उत्क्रामन्निवाश्रयन्निवात्मा सः" इत्यादौ मन उत्क्रमणेऽप्यात्मनः कर्तृत्वस्य "परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडने रम-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

माणः" इत्यादौ स्वरूपाविर्भावे परमुक्तावपि कर्तृत्वस्य "विज्ञानं यज्ञं तनुते विज्ञानात्मा योऽयं वेद जिघ्राणीति स आत्मा आनन्दभुक् तथा प्राज्ञः" इत्यादिश्रुतौ विज्ञानात्मनिष्ठकर्तृत्वस्य श्रवणात् ।

न चात्र विज्ञानशब्दो बुद्धिपर इति वाच्यम्, "विज्ञानं ब्रह्मैवेदं तस्माच्च न प्रमाद्यति शरीरे पाप्मनो हित्वा सर्वान् कामान् समश्नुत" इति वाक्यशेषात् ।

किञ्च, अहं करोमीत्यादिप्रत्यक्षेणात्मा मोक्षसाधनकृतिमान्, फलान्वयित्वात्, सम्मतवत् । अज्ञानं ज्ञानसमानाधिकरणम्, बन्धरूपत्वात्, सम्मतवत्, इत्याद्यनुमानैश्च कर्ता विज्ञानात्मा । "योऽयं वेद जिघ्राणी" इत्यादिश्रुतिभिश्च ।

यद्यात्मा कर्ता न स्यात् । तर्हि भोगमोक्षसाधनोपदेशोऽपि न स्यात्, इत्यर्थापत्त्या च सिद्धस्यात्मकर्तृत्वस्य बाधकादर्शनात् ।

न च निर्धर्मकत्वं बाधकम्, निर्धर्मकत्वरूपधर्मस्य भावाभावाभ्यां व्याघातात् ।

नापि निष्क्रियत्वं बाधकम्, क्रियाया धात्वर्थत्वे ह्यात्मन्यप्यस्त्यादिधात्वर्थसत्तादेः सत्त्वेन तत्त्वासिद्धत्वात् ।

परिस्पन्दादिपरत्वे चेष्टापत्तेः । कृतिपरत्वे च "रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्" इत्यादिश्रुत्या कर्तृत्वस्य चेतने विहितत्वेनासिद्धेः ।

न च निष्क्रियत्वश्रुतिविरोधः । तस्या ब्रह्मणि परतन्त्रक्रियायाः प्रत्यगात्मनि स्वतन्त्रकर्तृत्वस्य निषेधकत्वात् । अन्यथा "स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" इति श्रुतेः, "नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्," "नहि श्रोतुः श्रुतेः," "नहि मन्तुर्मतेः" इत्यादिश्रुतेश्च बाधस्य तवापि साम्यात् ।

नापि निर्विकारत्वं बाधकम् । आकाशस्य संयोगाद्याश्रयत्वेऽपि निर्विकारित्ववदात्मनोऽज्ञानतद्ध्वंसाश्रयत्वेऽपि निर्विकारित्ववच्च ज्ञानादिगुणाश्रयत्वेऽपि विकारित्वायोगात् । "अविकार्योऽयमुच्यते" इत्यादिशास्त्राच्च ।

ननु सुषुप्तौ मनसोऽभावे कर्तृत्वाद्यदर्शनं बाधकमिति चेन्न, तत्रापि श्वासादिकर्तृत्वदर्शनात् तदसिद्धेः । "सुषुप्तौ भूर्भूरित्यादिश्वसिति" इत्यादिश्रुतेर्देहादिवन्मनसो निमित्तरूपत्वेनापि तदुपपत्तेश्च । "कामः संकल्पः" इत्यादिश्रुतिरपि मनसः करणत्वबोधनविषयिकैव । "मनसैवाग्रे संकल्पयति" इति श्रुत्यन्तरात् । अत्र स्पष्टं कण्ठरवेण करणपाठदर्शनाच्च । "आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः" इति श्रुतेस्तु ह्यात्मनो भोक्तृत्वे देहादिवन्मनःसहकारित्वमात्रमित्येतत्परत्वात् ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

किञ्च, "ध्यायतीव लेलायतीव" इति श्रुताविवशब्दः परतन्त्रप्रभौ प्रभुरिवेतिवज्जीव- कर्तृत्वस्येश्वरपारतन्त्र्यप्रदर्शनपरः।

नापि "प्रकृतेः क्रियमाणानि" इति स्मृतिर्बाधिका। तस्या अपि स्वतन्त्रकर्तृत्वनिषेधपरत्वाविशेषात्। सांसारिकप्रवृत्तावस्य कर्तृत्वं प्राकृतगुणप्रयुक्तम्, न स्वरूपप्रयुक्तमिति विवेचनाय गुणेषु कर्तृत्वम्, तथा च "कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु" इति,

"तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः"॥

इति केवलशब्दः स्वातन्त्र्यपर उक्तार्थे मानम्। सांसारिकप्रवृत्तावधिष्ठानादिपञ्चकस्य हेतुत्वात् केवलं स्वातन्त्र्येण स्वात्मानं कर्तारं मन्यमानो दुर्मतिरित्यर्थः। अन्यथा गुणानां कर्तृत्वे तेषामेव भोक्तृत्वापत्तिः। तयोः सामानाधिकरण्यनियमात्। न ह्यन्यकर्तृककर्मणान्येषां भोक्तृत्वं लोकवेदयोः प्रसिद्धम्।

किञ्च, गुणकर्तृकप्रवाहस्य नित्यत्वेनानिर्मोक्षप्रसङ्गो मुक्तानामपि पुनर्भोक्तृत्वप्रसङ्गश्च दुर्वारः, इतरकर्तृत्वप्रसङ्गात्।

किञ्च, भोक्तृत्वमात्रस्वीकारे भुजिक्रियाया व्यापाराश्रयत्वेनावश्यंभावात् कथमकर्तृत्वमात्मन इति पण्डितंमन्यैर्विचारणीयम्।

"दैवं चैवात्र पञ्चमम्" इत्यत्र दैवशब्दः परमात्मपरः। तथा च परमात्माधीनमेव प्रत्यगात्मनः कर्तृत्वमिति वक्ष्यते सूत्रकारः।

"स कारयेत् पुण्यमथापि पापं न तावता दोषवानीशितापि"।

इत्यादिश्रुतेः।

"केनापि देवेन हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि"।

इत्यादिस्मृतेश्च। बद्धावस्थायामनादिप्रकृतिसम्बन्धरूपया कर्मरूपया वाविद्यया संकुचितज्ञानक्रियाशक्तिकानां ज्ञानक्रियादौ मन आदिपारतन्त्र्यात् तत्सहायापेक्षा। मुक्तावस्थायां तु स्वपरस्वरूपयोराविर्भावेन बुद्धीन्द्रियादिनिरपेक्षत्वमिति विवेकः। "सर्वं हि पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति" सर्वशः इति, "यः सर्वज्ञः", "स हि सर्वस्य कर्ता," "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय" इत्यादिश्रुतिभ्य ईश्वरस्य तावन्नित्यक्रियाश्रयत्वं निर्विवादमेव। तथैव मुक्तानामपि ज्ञानक्रियादियोगोऽविरुद्धः। "स तत्र यथेति", "जक्षत् क्रीडन् रममाणः संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति" इत्यादिश्रुतेः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

"विहारोपदेशात्", "संकल्पादेव तु तच्छ्रुतेः" इति वक्ष्यमाणसूत्राच्च।

ननु ज्ञानेच्छाकृत्यादीनां नित्यत्वे सदा सृष्ट्याद्यापत्तिः।

न च कालस्य तत्र निमित्तत्वात् तद्भावाभावयोस्तत्र नियामकत्वेन नोक्तदोषावकाश इति वाच्यम्, प्रधानादाविच्छादिसम्बन्धापादककालादेरपि सदा सत्त्वादिति चेन्न, सृष्टि-प्रलयकालाभ्यां सम्बद्धाया ईश्वरेच्छाया एव सिसृक्षात्वजिहीर्षात्वसम्भवात्। यथा परेषां वृत्तिश्चेदुपरागार्थेति मते व्यापकस्यापि चेतनस्य वृत्तिद्वारक एव घटादिसम्बन्धः। यथा च तार्किकमते सर्वगतस्यापि गोत्वादेः सास्नादिमत्येव सम्बन्धो नान्यत्र। यथा चात्मत्वाद्वै-विश्वात्मनः श्रीपुरुषोत्तमस्य परब्रह्मणः सर्वदेशकालवस्तुपरिच्छिन्नपदार्थेतरतया व्यापकत्वेन सर्वत्र सत्त्वेऽपि कस्मिंश्चच्चरमजन्मन्येवाधिकारिविशेषे साक्षात्कारो नान्यत्र। तद्वत् पारमेश्वरीयेच्छादेरपि सृष्टिकालादिविशेषावच्छिन्नप्रधानादिसम्बन्धो नान्यदेति नोक्तदोष-सम्बन्धावकाश इत्यनवद्यम्।

न च कर्तृत्वस्य क्लेशावहत्वान्न तत्र श्रौतं तात्पर्यमिति वाच्यम्, दर्शपौर्णमासादावपि श्रवणमननादावपि चातात्पर्यप्रसङ्गात्। श्वासादेरकरण एव क्लेशदर्शनाच्च। "यदा करोत्यथ निस्तिष्ठति" इति श्रुत्यैव कर्तृत्वस्य फलसम्बन्धविधानाच्च।

एतदुक्तं भवति। कर्तृत्वं बुद्धिगतं वा शुद्धगतं वाहमर्थगतं वा?

नाद्यः, तस्या जडत्वेन तत्र कर्तत्वाङ्गीकारे घटादावतिव्याप्तेः।

नापि द्वितीयः, अहमर्थभिन्नात्मासिद्धेः पूर्वमेव विस्तृतत्वात्। परिशेषादहमर्था-भिन्नात्मनिष्ठमेव सिद्धम्।

ननु मा भूत् केवलयोर्बुद्ध्यात्मनोरेकतरस्य कर्तृत्वम्, उक्तदोषात्। तथाप्युपाधि-सम्पर्कादकर्तुरप्यात्मन एव कर्तृत्वमिति चेन्न, तथात्वे षण्डस्यापि स्त्रीसम्बन्धमात्रेण प्रजो-त्पादकत्वप्रसङ्गात्।

तस्मात् स्वाभाविककर्तृत्वाद्याश्रयस्यैवाहमर्थाभिन्नज्ञातुरात्मनो बद्धावस्थायां करण-विषयसम्बन्धनिमित्तकमेव कर्तृत्वं स्वाभाविकदाहकत्वाश्रयाग्नेः काष्ठादिसम्बन्धनिमित्तक-दाहकत्ववत् सूपपन्नम्। सुषुप्तिमूर्च्छादौ करणविषयादेरभावेन विशेषकर्तृत्वाभानस्यापि सूपपन्नत्वात्। सामान्यश्वासादिकर्तृत्वस्योक्तश्रुत्या तत्रापि सत्त्वाच्च। सर्वावस्थानुगतत्वमपि पूर्वोक्तरीत्या सूपपन्नतरम्।

ननु तर्हि कर्तृत्वपक्षे जाग्रदवस्थायां कदापि तदुपरमो न स्यात्, करणकलापस्य तदा सत्त्वादिति चेन्न, कर्मक्रियाभावस्य तदुपरमे प्रयोजकत्वात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

किञ्च, सर्वस्यापि सचेतनस्य कर्मकर्त्रादिकलापस्य सर्वान्तरात्मश्रीपुरुषोत्तमपरतन्त्रत्वात्, तन्नियन्तृत्वस्य च बद्धजीवानाद्यदृष्टफलभोगानुरूपदेशकालसापेक्षत्वेन तत्प्रेरणसंकल्पस्य भावाभावौ तद्दानोपरत्योर्नियामकौ भवतः। तथात्वे च तत्प्रयोजकसत्त्वे तद्दानम्, तदभावे चोपरतिरित्यर्थः।

बुद्धजीवेत्याद्युक्ता ब्रह्मणि वैषम्यादिशङ्कापि दूरतो निरस्ता। तस्य स्वस्वादृष्टवृत्तितया तत्प्रयोजके ब्रह्मणि तदस्पर्शात्। "बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोह" इत्यादिश्लोकद्वयेन श्रीमुखगानात्। "फलमत उपपत्तेः" इति वक्ष्यमाणसाम्याच्च।

न चैवं शास्त्राचार्योपदेशस्य निर्विषयत्वेन वैयर्थ्यापत्तिरिति वाच्यम्, उपदेशस्य श्रीहरिप्रयोजकताज्ञानप्राक्कालिकप्रवृत्तिविधायकत्वेन नैराकाङ्क्ष्यादिति भावः।

एवं भोक्तृत्वादयोऽप्यूहनीयाः। तथा हि, सुषुप्त्यादौ "सुखमहमस्वाप्सम्" इति योऽहं जागर्मि स एवाहं सुखी सुप्त इति स्मरणं प्रत्यभिज्ञानप्रमाणसिद्धम्, मोक्षे च "जक्षत् क्रीडन्" इति श्रुतिप्रमाणसिद्धं मोक्षत्वमिति संक्षेपः॥३२॥

विहारोपदेशात्॥ २। ३। ३३॥

इतश्चाप्यस्य कर्तृत्वम्। विहारः संचरणम्। "स ईयतेऽमृतो यत्र कामम्" इति, "स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते" इति विहारमुपदिशति श्रुतिः॥३३॥

उपादानात्॥ २। ३। ३४॥

इतश्चास्य कर्तृत्वम्। "स यथा महाराज" इति प्रकृत्य, "एवमेवैष एतान् प्राणान् गृहीत्वा" इति, "तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय" इति चोपादानं संकीर्त्यते। प्राणानामिन्द्रियाणां विज्ञानेन बुद्ध्यादिना विज्ञानं ग्राहकसामर्थ्यमादायेत्यर्थः॥३४॥

इतश्चाप्यस्य कर्तृत्वमित्याह—

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः॥ २। ३। ३५॥

यतोऽस्य लौकिकवैदिकक्रियासु "विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च" इति श्रुत्या कर्तृत्वं व्यपदिश्यते। विज्ञानशब्देन जीवस्य न व्यपदेशः; अपि तु बुद्धेरिति चेत्, तर्हि निर्देशविपर्ययः स्यात्। बुद्धेः करणत्वेन विज्ञानेनेति करणविभक्त्या निर्देशः स्यात्॥३५॥

ननु जीवस्य कर्तृत्वे सदा स्वात्मनो हितमेव कुर्यान्न त्वहितमित्यत्राह—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

उपलब्धिवदनियमः ॥ २ । ३ । ३६ ॥

तस्य परतन्त्रत्वाद्यथेष्टानिष्टयोरुपलब्धिस्तथा क्रियाया नियमः ॥३६ ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ २ । ३ । ३७ ॥

यदि विज्ञानशब्दो बुद्धिपरः स्यात्, तर्हि बुद्धेः करणशक्तिर्हीयेत, कर्तृत्वादिशक्तिश्च स्यात्। अतश्चापि जीवस्य कर्तृत्वम् ॥३७ ॥

इतश्च प्रत्यगात्मनः कर्तृत्वमित्याह—

समाध्यभावाच्च ॥ २ । ३ । ३८ ॥

जीवस्य कर्तृत्वाभावे मोक्षसाधनभूतसमाध्यभावश्च स्यात्, बुद्ध्यादेरन्योऽस्मीति समाधौ बुद्धेः कर्तृत्वायोगात् ॥३८ ॥

यथा च तक्षोभयथा ॥ २ । ३ । ३९ ॥

आत्मनः कर्तृत्वे हि स्वस्य भोगवाञ्छायां करोति, तदभावे न करोतीत्युभयथापि व्यवस्था सिध्यति, बुद्धेः कर्तृत्वे तस्या इच्छाया अभावाद् व्यवस्था न सिद्ध्येत्। यथा तक्षा स्वकार्य इच्छया व्यवस्थितः ॥३९ ॥

परात् तु तच्छ्रुतेः ॥ २ । ३ । ४० ॥

तत् पुनर्जीवस्य कर्तृत्वं किं स्वायत्तं परमात्मायत्तं वेति संशये स्वायत्तमेवेति, विधिनिषेधशास्त्रस्य सार्थक्यात्। यः स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिनिवृत्तिशक्तः स एव विधिनिषेधविषयो निग्रहानुग्रहास्पदं च भवतीति प्राप्ते ब्रूमः। "परात्" इति। तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः। जीवस्य कर्तृत्वं परमेश्वराधीनमेव। कुतः? तच्छ्रुतेः। कर्तृत्वादेरीश्वराधीनत्वश्रुतेः। "एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते, एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीषते", "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्", "य आत्मानमन्तरो यमयति" इत्यादिश्रुतेः। पूर्वमेव विस्तृतमेतत् ॥४० ॥

नन्वीश्वरस्य कारयितृत्वे धर्ममेव कारयेन्नाधर्मम्, अन्यथा केनचित् पुरुषेण धर्मं केनचिदधर्मं कारयतो वैषम्यादिप्रसक्तिरित्यत आह—

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ २ । ३ । ४१ ॥

तुरुक्तशङ्कानिरासार्थः। जीवेन कृतो यो धर्माधर्मलक्षणः प्रयत्नस्तमपेक्ष्यैवान्यस्मिन्नपि जन्मनि परमेश्वरो धर्मादिकं कारयति, तदपेक्ष्य सुखादिफलं च ददाति, इति। कुत

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

एवमिति चेदत आह, "विहिते"ति। ईश्वरस्य कर्मसापेक्षत्वे हि "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत," "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इत्याद्योर्विहितप्रतिषिद्धयोरवैयर्थ्यं भवति, अन्यथा तच्छास्त्रमनर्थकमेव स्यात्। धर्मकृतो दुःखमधर्मकृतश्च सुखं सम्पादयेदित्यादिदोष आदिशब्दार्थः ॥४१ ॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके॥ २। ३। ४२ ॥

जीवस्य कर्तृत्वमीश्वराधीनमिति निरूपितम्। इदानीं तस्य "अंशो ह्येष परस्य" इति श्रुत्या ब्रह्मांशत्वाभिधानात्, "निष्कलं निष्क्रियम्" इति श्रुत्या च ब्रह्मणो निरवयवत्वाभिधानादुभयश्रुतिविरोधप्रकारोऽत्र मीमांस्यते। तथा च किमत्यन्तभिन्नांशोऽयम्, किंस्वित् सदुपाध्यवच्छिन्नो ब्रह्मप्रदेशः, ब्रह्मैवाविद्यया कल्पितांश इति वा, उत शक्तिमतः शक्तिरिव स्वाभाविकभिन्नाभिन्नः, इति संशये किं तावत् प्राप्तम्। स्वामिभृत्यपुत्रभ्रातृसखिवदत्यन्तभिन्न एवांशोऽयमिति। कुतः? नानाव्यपदेशात्। "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया", "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ", "पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा," "अनीशश्चात्मा बध्यते भोक्तृभावात्," "अनीशया शोचति मुह्यमानः" इत्यादिश्रुतिभ्यः। अभेदश्रुतयस्तु नरपतिरेव सर्वलोक इतिवदौपचारिक्य इति।

नैतद्युक्तम्, ब्रह्मणो निरवयवत्वेनात्यन्ताभिन्नांशत्वासम्भवात्। अभेदश्रुतीनामपि प्राबल्येनौपचारिकत्वायोगात्, भेदनिन्दाश्रवणाच्च। अथोपाध्यवच्छिन्नस्यानन्यभूतस्य वाचकोऽयमंशशब्दः प्रयुक्तो यथाग्नेर्विस्फुलिङ्गस्य, कथं तर्हि निरवयवस्य परमात्मनोंऽशः सम्भवति। आगमादित्यवगम्यते। "यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति" इति दृष्टान्तप्रणयनात्, यथा चाकाशस्य पार्थिवाधिष्ठानावच्छिन्नकर्णच्छिद्रम्, यथा च वायोः पञ्चवृत्तिः प्राणः, यथा च मनसः कामादयो वृत्तयः। स च भिन्नाभिन्नरूपः। अभिन्नरूपं स्वाभाविकम्, औपाधिकं तु भिन्नरूपम्। उपाधीनां च बलवत्त्वात् तत्सम्मुर्च्छितस्तन्मयः संसरतीत्यभेदोऽभ्युपगम्यते, स एव किं नेष्यते। नानाव्यपदेशात्। "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" इति तत्र तत्र जीवपरयोर्भेदव्यपदेशात्। तर्हि भेद एवात आह "तत् त्वमसि", "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" इत्याद्यभेदव्यपदेशाच्चेत्यपि न संगतम्, विकल्पासहत्वात्। तथा हि, न तावदुपाधिना छिन्नो ब्रह्मखण्डो जीवः, ब्रह्मणोऽच्छेद्यत्वात्। जीवस्य सादित्वापत्तेश्च। नाप्यच्छिन्न एवाखण्डरूपोपाध्यवच्छिन्नो ब्रह्मप्रदेशविशेषो जीवोंऽशः। ब्रह्मैकप्रदेश उपाधिसम्बन्धापत्त्या सर्वे दोषास्तस्यैव स्युः।

"किञ्च, उपाधौ गच्छति सति ब्रह्मप्रदेशाकर्षणानर्हत्वेनानुक्षणमुपहितब्रह्मप्रदेशभेदेन क्षणे क्षणे बन्धमोक्षौ स्याताम्।

आकर्षणपक्षाभ्युपगमे वा छिन्नत्वात् कृत्स्नस्याप्याकर्षणं स्यात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तदसम्भवाभ्युपगमे पूर्वोक्तदोषस्य तादवस्थ्यम्। अविच्छिन्नब्रह्मप्रदेशेषु सर्वोपाधिसंसर्गेण सर्वजीवानां ब्रह्मण एव प्रदेशत्वेनैकत्वप्रतिसन्धानं स्यात्।

प्रदेशभेदादप्रतिसन्धानाङ्गीकारे चैकस्यापि स्वोपाधौ गच्छति सति स एवाहमिति प्रतिसन्धानं स्यात्।

किञ्च, उपाधिना ब्रह्मणो जीवभावे सार्वज्ञ्यादिधर्मा आच्छादिताः, स्वरूपं वा?

नाद्यः, असम्भवात्। तथा हि, सार्वज्ञ्यादयः स्वाभाविका धर्मा औपाधिका वा?

न्यान्त्यः औपाधिकत्व उपाधेः सत्त्वमसत्त्वं वा। सत्त्वेऽपि ब्रह्मभिन्नत्वमभिन्नत्वं वा। भिन्नत्वेऽपि स्वप्रयुक्तत्वं ब्रह्मप्रयुक्तत्वं वा?

नाद्यः, आत्माश्रयात्। न द्वितीयः, अनवस्थानात्। न तृतीयः, अन्योन्याश्रयात्। प्रयोजकस्य नित्यत्वेनानिवृत्तिप्रसङ्गाच्च।

अथ स्वाभाविकत्वपक्षे तेषां स्वरूपभिन्नत्वमभिन्नत्वं वा।

अत्यन्तभेदे शास्त्रविरोधः। "एवं गुणान् पृथक् पश्यन्" इत्यादिनिषेधश्रवणात्।

अभिन्नत्वे ब्रह्मणा तेषां सामानाधिकरण्यापत्तिः। तथात्वे "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्" "परास्य शक्तिः" इति व्यधिकरणश्रुतिव्याकोपः।

अन्त्ये, स्वाभाविकभिन्नाभिन्नानां ह्यावरणासम्भवादस्मत्पक्षप्रवेशश्च। अन्यथा स्वरूपस्यावरणापत्तिः। तदङ्गीकारे सार्वज्ञ्यादिहानिः।

किञ्च, उपाधिः सहेतुको निर्हेतुको वा?

नाद्यः, अनवस्थानात्।

नान्त्यः, मुक्तस्यापि पुनर्बन्धप्रसङ्गात्।

किञ्च, ब्रह्मणः सार्वज्ञ्यादयो व्याप्यवृत्तय उतैकदेशवृत्तयः?

आद्ये, सर्वज्ञस्य सर्वस्यापि बन्धयोगेऽनिर्मोक्षप्रसङ्गः, जगदान्ध्यापत्तिश्च।

द्वितीये, तद्गुणानां परिच्छिन्नत्वेनाकिंचित्करत्वमिति। मायावादपक्षप्रवेशापत्तिश्च।

किञ्च, मुक्तावस्थायां जीवः स्वरूपेण तिष्ठति, न वा?

आद्ये, उपाधिविगमेऽपि जीवस्वरूपस्य विद्यमानताङ्गीकारे, औपाधिकभेदवादो दत्ततिलाञ्जलिः स्यात्, स्वरूपेणैव भेदाङ्गीकारत्।

द्वितीये, स्वरूपनाश एव मुक्तस्वरूपः स्यात्। तथात्वे च प्रच्छन्नबाह्यान्मायावादिनः को वा विशेष इति त्वयैव चिन्तनीयम्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

नाप्युदाहृतदृष्टान्तानामग्निविस्फुलिङ्गप्राणमनोवृत्तीनामत्र प्रामाण्यम्, वैषम्यात्। अग्निवाय्वोः सावयवद्रव्यत्वेन तत्रांशानां स्वाभाविकानामेव सत्त्वेनोपाधिकल्पनाया अप्रयोजकत्वात्। कामादिवृत्तीनां च मनःपरिणामत्वात्। एवं जीवस्य ब्रह्मपरिणामत्वापत्तेः। तथात्वे चोभयोरनित्यत्वं स्यात्।

तस्मान्न जीवस्योपाधिकृतांशत्वम्, न चोक्तश्रुतेर्निर्विषयत्वेन व्याकोपस्य प्रसङ्ग इति वाच्यम्, तस्याः प्रत्यगात्मनोऽजत्वेऽपि जन्मप्रतिपादकश्रुतिसार्थक्याय देहसम्बन्धाज्जन्मप्रतिपादनपरत्वेन नैराकाङ्क्ष्यात्। वस्तुतोऽत्यन्ताभेद एव पर्यवसानाद्भेदाभेदाङ्गीकारस्य वैयर्थ्यमेव।

किञ्च, परैरपि विवरणेन तावद्ब्रह्मणो जातिव्यक्तिभावः, गुणगुणिभावः, कार्यकारणभावः, विशिष्टस्वरूपत्वमंशांशिभावो वा? विभुत्वे मानाभावात्।

न च तदभावे भेदाभेदौ दृश्येते।

न च "ममैवांशो जीवलोके" इति स्मृतेरंशांशितेति वाच्यम्, "निष्कलं निष्क्रियम्" इति निरंशत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधात्। "पादोऽस्य विश्वा भूतानि" इति श्रुतिर्नांशांशिभावं ब्रूते; किन्तु ब्रह्मानन्त्यप्रतिपादनाय जीवस्याल्पमात्रत्वमाह। अन्यथा सांशस्य ब्रह्मणो घटादिवदवयवारभ्यत्वप्रसङ्गात्।

ननु स्वाभाविकी निरवयवता, बुद्ध्याद्युपाधिनिमित्तं सांशत्वमिति नोक्तदोष इति चेन्न, एवमपि वास्तवाभेदो न सिध्येत्। नहि निरवयवमाकाशं खड्गधारादिभिर्वस्तुतो भेत्तुं शक्यम्।

अथान्तःकरणोपाधीनां वस्तुब्रह्मदारणसामर्थ्यमस्ति, तर्हि ब्रह्म स्वस्यानर्थाय कथमुपाधीन् सृजेत्।

न च जीवार्था तत्सृष्टिः। तत्सृष्टेः प्राग्जीवविभागासिद्धेः।

न च कर्मविद्यासंस्कारा अन्तःकरणोत्पत्तेः प्राग्विद्यमाना जीवं विभजन्ते। अन्तःकरणद्रव्यस्यैव जीवोपाधित्वाङ्गीकारादित्यादिना बहुशो निरस्तत्वाच्च। तस्माद्दुरुपपादोऽयमौपाधिकभेदाभेदवाद इति संक्षेपः।

ननु स्यादेतत्। औपाधिकभेदवाद उक्तदोषाणां सम्भवात् तदनङ्गीकारः; अपि तु निरंशत्वश्रुतिविरोधात् स्वाभाविकांशत्वाभावेऽपि सूर्यप्रतिबिम्बयोरिव जीवपरयोः कल्पितोंऽशांशिभावः, भेदस्याविद्यकत्वात् स्वरूपैक्यमेव परमार्थ इति चेन्न, तुच्छत्वात्। उक्तसिद्धान्तस्य सूर्यप्रतिबिम्बदृष्टान्तेन जीवस्य ब्रह्मांशत्वकल्पनाया दृष्टान्तवैषम्येनासम्भवात्। तथा हि, यथा सूर्यजलयोर्बिम्बोपाध्योः सावयवत्वरूपादिमत्त्वात् तत्र प्रतिबिम्ब-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सम्भवः। न तथा दार्ष्टान्ते ब्रह्मरूपबिम्बस्याविद्यारूपोपाधेश्च निरवयवत्वनीरूपत्वाभ्यां तत्सं-भव इति पूर्वमेवोक्तम्।

ननु यज्जन्यं तत् सावयवम्, कार्यत्वात्, घटादिवदित्यनुमानादन्तःकरणस्य साव-यवत्वाङ्गीकारान्नोक्तदोषयोग इत चेन्न, "तद्गुणसारत्वात्" इत्यस्य भाष्ये भवद्भिरेव जीवस्य स्वरूपेण विभुत्वं निरूप्याणुत्वोत्क्रान्त्यादिप्रतिपादकसूत्रश्रुतयश्च बुद्ध्यणुत्वपरिमाणपरत्वेन व्याख्याताः। तद्बाधापत्तेः। उपाधेर्निरवयवत्वे प्रतिबिम्बानुपपत्तिः। सावयवत्वे स्वाणुत्व-प्रतिपादकश्रुतिसूत्रभाष्याणां बाध इत्युभयथापाशा रज्जुरित्यलं विस्तरेण।

एवं च नैतेषु पक्षेषु भूयः श्रुत्यविरोधः सम्भवति? अतः परिशिष्टपक्षेषूभयश्रुत्य-विरोधोऽभिप्रेत इति निश्चीयते। तथा च परमात्मनोंऽशोऽयं जीवः। कुतः? नानाव्यप-देशात्। कथं तर्ह्युक्तविरोधपरिहार इति चेत्, तत्राह— "अन्यथा चापि" इति। अनात्मत्वेनाप्यभेदेनापि व्यपदेशादित्यर्थः। तथा च भेदाभेदव्यपदेश एव सर्वविरोधपरि-हारहेतुरिति भावः।

न चौपाधिकपक्षेऽपि तैनैव सर्वाविरोधसम्भव इति वाच्यम्, उक्तदोषयोगात्। अत्र तूभयोः स्वाभाविकत्वाङ्गीकारात्। नानाव्यपदेशस्तावत्, नियन्तृत्वनियम्यत्वस्वतन्त्रत्वपरत-न्त्रत्वसर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वधारत्वाधेयत्वोपास्यत्वोपासकत्वानुग्राहकत्वानुग्राह्यत्वप्राप्यत्वप्रापक-त्वोपकारकत्वोपकार्यत्वैकत्वानेकत्वविभुत्वाणुत्वादिभिः श्रूयते। "य आत्मानमन्तरो यम-यति", "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्", "आत्मा हि परमः स्वतन्त्रोऽधिगुणः, जीवोऽल्प-शक्तिरस्वतन्त्रोऽवरः", "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ", "तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे", "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः", "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः", "ब्रह्म-विदाप्नोति परम्", "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्", "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म", "अणुर्हेष आत्मा चेतसा वेदितव्यः" इत्यादिश्रुतिषु। अभेदव्यपदेशश्च "तत् त्वमसि", "अयमात्मा ब्रह्म", "अहं ब्रह्मास्मि" इत्यादिश्रुतिषु। अपि चैके शाखिन आथर्वणिका ब्रह्मणो दाशकितवादित्वमधीयते, ब्रह्मसूक्ते "ब्रह्मदशा ब्रह्मदासा ब्रह्मे मे कितव्याः" इत्यादिना। दाशाः कैवर्ताः प्रसिद्धाः। ये चामी दासाः स्वामिष्वात्मानमुपक्षि-पन्ति, ये चान्ये कितवा द्यूतकृतस्ते सर्वे ब्रह्मैवेत्यर्थः। तथा चोभयोः स्वरूपस्वभावया-थात्म्यतदपृथक्सिद्धत्वादभेदव्यवहारश्च मुख्यः।

एवं च शक्तिमतः शक्तेरिवांशत्वेनाभिन्नत्वेऽपि तदपृथक्सिद्धत्वादभिन्नत्वमितिवत् प्रकृतेऽपि जीवस्य ब्रह्मशक्तित्वाद् ब्रह्मांशत्वेन भिन्नत्वं तदपृथक्सिद्धत्वेन चाभिन्नत्वं मुख्य-मेवेति राद्धान्तः, उभयविधवाक्यानां तुल्यबलत्वात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तथा हि, वेदान्तशास्त्रे विविधानि वाक्यानि दृश्यन्ते, तत्र "नित्यो नित्यानां", "जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः", "पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा," "भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा," "प्रधानः क्षेत्रपतिः," "अक्षरात् परतः परः" इत्यादीनि भेदपराणि। "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्", "एको ह वै नारायण आसीत्", "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्", "तत् त्वमसि", "अयमात्मा ब्रह्म", "आत्मैवेदं सर्वम्", "सर्वं खल्विदं ब्रह्म", "अहं ब्रह्मास्मि" इत्यादीन्यभेदपराणि। "सर्वतं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद" इत्यादीनि भेदनिषेधपराणि। "अस्थूलमनणु" इत्यादीनि च स्थौल्यादिसामान्यनिषेधपराणि। तत्र भेदवाक्यानां परतन्त्रसत्त्वविषयकत्वेन स्वार्थाभिधायित्वम्. तस्य बहुत्वात्। स्वतन्त्रसत्त्वविषयिका चाभेदवाक्यप्रवृत्तिः, तस्यैकत्वात्। तयैव तेषां नैराकाङ्क्ष्यम्।

सत्ता हि द्विधा— स्वतन्त्रपरतन्त्रभेदात्। आत्माश्रितत्वे सति स्वायत्तस्थितिप्रवृत्तिका प्रथमा। नियन्तृत्वादिवत् समानाधिकरणासाधारणधर्मविशेषः। तस्य च भगवद्ब्रह्मादिशब्दवाच्ये श्रीकृष्ण एवान्वयः, तस्यैव सर्वनियन्तृत्वात्। नियन्तृत्वस्वतन्त्रसत्त्वयोः सामानाधिकरण्यनियमात्। "आत्मा हि परमः स्वतन्त्रोऽधिगुणः"॥

"सत्त्वं स्वातन्त्र्यमुद्दिष्टं तच्च कृष्णे न चापरे"।

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः।

परायत्तस्थितिप्रवृत्तिकृता द्वितीया। सा च चिदचिदात्मकनियम्यवर्गवृत्तिः। तदसाधारणधर्मत्वात्। "यदासीत् तदधीनमासीत्", "जीवोऽल्पशक्तिरतस्ततोऽवरः"।

"अस्वातन्त्र्यात् तदन्येषामसत्त्वं विद्धि भारत"।

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः।

परतन्त्रसत्त्वं द्विविधम्— कूटस्थं विकारशीलं च। तत्र कौटस्थ्यं नाम जन्मादिविकारशून्यत्वे सति नित्यत्वम्। तच्च जीववर्गाश्रितम्। तदाश्रयो जीवः प्रत्यगक्षरपुरुषक्षेत्रज्ञादिशब्दाभिधेयः। विक्रियायुक्तत्वे सत्यानाद्यनन्तत्वं द्वितीयम्। तच्च प्रकृतिवर्गाश्रितम्। तदाश्रयश्च कार्यकारणात्मकप्रधानप्रकृत्यादिशब्दवाच्योऽचिद्वर्गः। तथैव भेदनिषेधपराणां चिदचिद्वस्तुवृत्तिस्वतन्त्रसत्त्वनिषेधपरत्वेन स्वार्थे प्रामाण्यम्।

भिन्नत्वं नाम स्वतन्त्रसत्तावत्त्वेन स्थितिप्रवृत्त्यर्हत्वम्। तच्च नियम्यवर्गे नास्त्येव। तस्य ब्रह्मासृष्टत्वेन पृथक् सिद्धत्वादिति भेदनिषेधस्य तात्पर्यार्थः। सामान्यनिषेधपराणां च ब्रह्मणः सर्ववैलक्षण्यज्ञानेन स्वार्थे प्रामाण्यमिति सर्वेषामपि तुल्यबलत्वान्न परस्परं बाध्यबाधकभावः।

ननु कथं तुल्यबलत्वम्? श्रौतत्वदिति चेत्, तर्ह्यर्थवादानामपि स्वार्थे प्रामाण्यापत्तिः, तेषामपि तदविशेषात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अतो भेदवाक्यानां प्रत्यक्षसिद्धभेदविषयकत्वेनानुवादपरत्वावगतिः। "बह्निर्हिमस्य भेषजम्" इत्यादिवाक्यवत् स्वार्थहीनत्वेन श्रुतिनिन्दितभेदविषयकत्वाच्च दुर्बलत्वम्। अभेदवाक्यानां तु प्रमाणान्तराप्राप्ताभेदविषयकत्वादुपक्रमादिषड्लिङ्गोपेतत्वाच्च प्रबलत्वमिति चेन्न, जीवेशयोः प्रतियोग्यनुयोगिनोः प्रत्यक्षगोचरतया तद्भेदस्यापि प्रत्यक्षात्, तव सिद्धान्ते प्रत्यक्षप्रमाणस्य सन्मात्रानुभूतिग्राहित्वेनाभिन्ननिर्विशेषसन्मात्रानुवृत्तेः प्रत्यक्षप्राप्तसत्त्वादभेदवाक्यानानेव तदनुवादपरत्वस्य वक्तुं सुशकत्वात्। भेदवाक्यानामपि षड्लिङ्गोपेतत्वाच्च पूर्वोक्तहेत्वाभासत्वमेव।

ननु कोऽयं भेदः? स्वरूपं वा, धर्मो वा?

नाद्यः, स्वरूपवद्भेदस्यापि वृत्तियोगनिरपेक्षव्यवहारापत्तेः। हस्तः कर इत्यादिवद्भिन्नो घट इत्यादीनां पर्यायत्वापत्तेश्च।

नापि धर्मः, तथात्वे स्वरूपाभेदोऽप्यवश्यंभावी। अन्यथा स्वरूपमेव स्यात्। भेदे च तस्यापि भेदस्तद्धर्मस्यापीत्यनवस्था। धर्मिग्रहे भेदग्रहो भेदग्रहे च धर्मिग्रह इत्यन्योन्याश्रयश्च।

तस्माद्भेदस्यैवासिद्धेः कुतस्तद्विषयकवाक्यानां प्राबल्यमिति चेन्न, तव पक्षेऽपि साम्यात्।

तथा हि, अभेदः, स्वरूपं वा, धर्मो वा?

नाद्यः, स्वरूपवदभेदस्यापि ग्रहापत्त्या, अयं घटः, अयं पटः, इत्यादिप्रतिविषयाणां घटादीनामलीकत्वापत्तेः। सर्वप्रत्यक्षाणां सन्मात्रनिर्विशेषानुभूतिग्राहकत्वाविशेषे घटाद्यनुभवेनैव सत्तानुभवापत्त्या वेदान्तविचारो दत्ततिलाञ्जलिः स्यात्।

नापि धर्मः, त्वदुत्प्रेक्षितदोषाणामत्रापि तौल्यात्, द्वैषापत्तेः, निर्विशेषत्वप्रतिज्ञाहानेरपसिद्धान्ताच्च।

वस्तुतस्तु भेदो जातिवद्धर्मविशेष एव, गोत्वादिवत्। प्रतीत्यपेक्षया वस्तुनः स्वस्य च भेदव्यवहारहेतुत्वान्नोक्तदोषावकाश इति संक्षेपः।

तत् सिंद्धं सर्वेषामपि वाक्यानां तुल्यबलत्वम्, तेषां सर्वेषां स्वार्थसिद्धये विश्वभिन्नाभिन्नं ब्रह्मसूत्रकृताभिप्रेतम्।

ततश्चैवं तेषां समन्वयः। अभेदवाक्यैर्जगद्ब्रह्मणोः सामानाधिकरण्यं निरूप्यते। तद् द्विविधम्— यथार्थायथार्थभेदात्।

अयथार्थमपि द्विविधम्— अध्यासो बाधश्च। तत्राध्यासो नाम प्रमाणबलादन्यत्रान्यस्योपासनाद्यर्थं तत्ताविधानम्। यथा "नाम ब्रह्मोपासीत" इत्यादिश्रुतीनामादित्याप्रतीकेषु

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तद्वस्तुषु ब्रह्मत्वेनोपासनविधानम्। बाधितत्वं चोत्तरविरोधिज्ञानविषयत्वम्। यथा स्थाणुरेव चौरः। स्थाणुज्ञानाच्चोरस्य बाधितत्वात्। उभयोरप्यनयोः सामानाधिकरण्यलक्षणहीनत्वेन गौणत्वादयथार्थत्वम्।

यथार्थं च विविधम्। कार्यकारणव्याप्यव्यापकाधाराधेयविशेष्यविशेषणात्मात्मीयादिभेदात्। तत्र न तावदध्यासः, विरुद्धत्वात्, प्रयोजनाभावेन प्रतीकादिवदत्र प्रमाणाभावाच्च।

नापि बाधः, ज्ञानाबाध्यत्वात्। अन्यथा शुक्तिरूप्यवदाकाशादेरपि बाधापत्तिः। सा चादृष्टचरानुपपन्ना च।

नापि विशेषणविशेष्यता, तदनुपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्। परिशेषात् कार्यकारणभावादिरूपमेव ग्राह्यम्। तथा च सर्वात्मा भगवान् श्रीकृष्णः स्वाश्रितात्मसत्तया स्वनियम्यव्याप्यात्मीयादिरूपाद् विश्वस्मादभिन्नः। तथैव चिदचिन्नियम्यवर्गवृत्तिपरतन्त्रसत्त्वाभावरूपेणास्थूलादिवाक्यप्रतिपाद्येन विश्वविलक्षणत्वापरपर्यायेण सर्वज्ञादिवद्भावरूपेण स्वासाधारणधर्मेण विश्वस्माद्भिन्न इति स्वभावतो विश्वभिन्नाभिन्नः श्रीपुरुषोत्तमः सर्ववेदान्तार्थः। एतदभिप्रायं पुरस्कृत्य तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थोऽनुसन्धेयः। तथा हि, सर्वज्ञः सर्वशक्तिः स्वतन्त्रसत्ताश्रयः श्रीपुरुषोत्तमस्तत्पदार्थः। तदात्मकः परतन्त्रसत्ताश्रयश्चेतनस्त्वंपदार्थः। असिशब्दश्च तयोस्तादात्म्यसम्बन्धाभिधायकः।

एवं च विश्वात्मकपरब्रह्मसर्वज्ञसर्वशक्तिस्वतन्त्रसत्त्वावच्छिन्नतत्पदार्था भिन्नतदात्मकपरतन्त्रसत्ताश्रयचेतनस्त्वमसीति वाक्यार्थः। पूर्वाचार्यैस्तु सर्वज्ञसर्वशक्तिस्वतन्त्रसत्ताश्रयश्रीपुरुषोत्तमस्तत्पदार्थः। तदात्मकपरतन्त्रसत्ताश्रयजीवान्तरात्मभूतः स एव च त्वंपदार्थः। ब्रह्मणः सर्वात्मस्वतन्त्रसत्ताश्रयत्वाभ्यां सर्वशब्दवाच्यत्वात्। तयोस्तादात्म्योपदेशार्थोऽसिशब्दः।

इत्थं च विश्वात्मपरब्रह्मसर्वज्ञसर्वशक्तिस्वतन्त्रसत्ताश्रयतत्पदार्थाभिन्नतदात्मक परतन्त्रसत्ताश्रयत्वंपदार्थजीवावच्छिन्नसर्वान्तरात्मा वासुदेवस्त्वंपदार्थोऽसीति वाक्यार्थ उक्तः। तत्र त्वंपदस्य जीवपरतया प्रसिद्धस्य कथं जीवान्तरात्मपरत्वमित्याशङ्क्य ब्रह्मणः सर्वात्मत्वेन सर्वशब्दवाच्यत्वादेवेति समाहितम्।

"सर्वाणि नामानि यमाविशन्ति सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति"।

"नमामः सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती"।

"वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः",

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

इत्यादिशास्त्रात्। विस्तृतश्चैषोऽर्थोऽग्न्यादिदृष्टान्ते श्रीपुरुषोत्तमाचार्यपादैरिति संक्षेपः।

नन्वेवं तच्छब्दस्य जीवान्तर्यामिपरत्वे त्वमसीति मध्यमपुरुषो न घटेत। नहि त्वदन्तर्यामिपरमात्मासीत्यन्वयो युज्यत इति चेत्।

उच्यते— त्वदन्तर्यामीत्यादिशब्दान्तरेणोपस्थापिते जीवान्तर्यामिणि मध्यमपुरुषान्वयासम्भवेऽपि त्वमिति युष्मत्पदोपस्थापिते तस्मिंस्तदन्वयो युज्यत एव। तथा च पाणिनिसूत्रम्— "युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः" इति। प्रत्यगर्थबोधकयुष्मच्छब्दोपपदे मध्यमपुरुषो भवतीत्यर्थः। न पुनर्युष्मच्छब्दस्य प्रत्यगर्थद्वारा परमात्मपर्यन्तत्वे मध्यमनिवृत्तिरिति। "अधिकं तु प्रविष्टं न तद्धानि"रिति न्यायात्। एवं सोऽहमस्मि, त्वं वाहमस्मीत्यादिष्वस्मीत्युत्तमपुरुषोऽपि। अहंपदेनाभिमुखचेतनद्वारा तदन्तर्यामिणोऽभिधानाभ्युपगमात्। तत्रापि "अस्मद्युत्तमः" इति हि स्मर्यते। न त्वस्मच्छब्दस्य स्वाभिमुखचेतनद्वारा तदन्तर्यामिपर्यन्तत्व उत्तमनिवृत्तिरिति।

ये तु "तत् त्वमसि", "सोऽहमस्मि" इत्यादिष्वहंत्वमादिशब्दैर्युष्मदस्मदर्थत्यागेन निर्विशेषचिन्मात्रस्वरूपैक्यमेव वाक्यवेद्यमाहुः, तांस्तत् त्वमसीत्यादिवाक्यस्थोऽसिशब्दः सोऽहमस्मीत्यादिवाक्यस्थोऽस्मिशब्दश्च खण्डयति। श्रोतर्यनुसन्धातरि च युष्मदस्मदी। ते हि तैः परित्यक्ते। न हि तेषामसिना कश्चित् प्रबोधनीयः। न चास्मिना कश्चिद्विशिष्यानुसन्धेयोऽस्ति।

ननु त्वं वाहमस्मि, अहं वै त्वमसीत्यादौ त्वमहंपदयोरुभयोरपि श्रवणात् कथं पुरुषव्यवस्थेति चेत्, उद्देश्य एव युष्मदादिपदमुपपदत्वेन पाणिनिसूत्राभिप्रेतम्। तथा चोद्देश्यसमर्थकोपपदवशादेवात्र मध्यमोत्तमयोर्व्यवस्था सिद्ध्यति। एवं "तत् त्वमसि" इत्यत्रापि त्वंपदार्थ उद्देश्य एव। ततश्चोद्देश्यविषयकं त्वंपदमेव पुरुषनिमित्तम्, न तु तत्पदमपीति न प्रथमपुरुषप्रसङ्ग इति ॥४२॥

मन्त्रवर्णात्[१] ॥ २ । ३ । ४३ ॥

मन्त्रवर्णादप्युक्तार्थस्य निश्चयः। "एतावानस्य महिमातो ज्यायांश्च पूरुषः पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" इति भूतशब्देन जीवप्रधानानि स्थावरजङ्गमादीनि दर्शयति। पादशब्दोंऽशवाची । चिच्छक्तेरेवांशत्वाभिधानं चात्र ॥४३॥

कुतश्चायमर्थोऽवगम्यतेऽत आह—

१. मन्त्रवर्णाच्चेति शंकरभाष्यसंवलितपुस्तकपाठः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अपि च स्मर्यते ॥ २ । ३ । ४४ ॥

भगवद्गीतासु श्रीमुखेनेति शेषः।

"ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः"।

इति चकाराच्छक्तित्वपरामर्शः, तथा च,

"अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्। जीवभूताम्",

इत्यनेन जीवस्य शक्तित्वोक्तेस्तस्यैवांशत्वगानादिति भावः।

"एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा।
परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत्॥
विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता चेतनाख्या तथा परा"।

इति वैष्णवे जनकवाक्याच्चास्य शक्तित्वनिश्चयः।

तस्माच्चिच्छक्तेरेव स्वाभाविकभिन्नाभिन्नांशत्वमिति सिद्धम् ॥४४॥

स्यादेतत्, तथापि जीवस्य स्वाभाविकभिन्नाभिन्नांशत्वे जीवगता दोषा ब्रह्मण एव स्युरित्याशङ्क्याह—

प्रकाशादिवत् तु[१] नैवं परः ॥ २ । ३ । ४५ ॥

यथा जीवः कर्मवशात् सुखदुःखमनुभवति, नैवं परः, परमात्मा, तस्य तद्धेतोरभावात्। दृष्टान्तमाह, "प्रकाशादिवत्" इति। यथा प्रकाशस्य सूर्यादेरंशः प्रभारूपा शक्तिरेवाभ्रादिभिरुपरुध्यते, न सूर्यादिः, यथा वाग्नेर्दाहकत्वशक्त्यंश एव मणिमन्त्रादिना निरुध्यते, यथा वा देहिनो मनुष्यादेर्देहरुपांश एव शस्त्रव्याध्यादिभिश्छिद्यते, विक्रियते च, न देही चेतनः।

"न हन्यते हन्यमाने शरीरे"।

इति गानात्। तथा ब्रह्मांशस्यापि जीवस्यानादिकर्मात्मकाविद्यापरिमुक्तत्वात् तत्कृतसुखदुःखित्वसवितृत्वम्। न परस्य तद्योगः, दोषास्पृष्टस्वभावत्वात् ॥४५॥

---

१. व्याख्यान्तरे तुशब्दो नास्ति।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

स्मरन्ति च ॥ २ । ३ । ४६ ॥

यथा जीवदुःखेनेश्वरस्यादुःखित्वम्, तथर्षयः स्मरन्ति—

"तत्र यः परमात्मासौ स नित्यो निर्गुणः स्मृतः।
न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥
कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ बन्धमोक्षैः स युज्यते।
स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते पुनः" ॥

इति। चकारात् समामनन्ति चेति ज्ञेयम्। "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" इति।

येषां तु जीवो वास्तवो नास्ति, ब्रह्मैवाविद्यया जीवभावं प्राप्तम्, तेषां कदापि कथञ्चिदपि नोक्तदोषोद्धारः सम्भवति। कर्मवश्यस्य वस्तुतोऽसम्भवाद् ब्रह्मण एव सर्वदोषप्रसङ्गः। अत एवोदाहृतश्रुतिस्मृत्योरपि न तत्र प्रामाण्यमस्ति। यदि तस्य स्वप्रकाशत्वेन निर्लेपत्वाङ्गीकारस्तर्हि सुखदुःखात्मककर्मसम्बन्धस्य तत्फलभोक्तुश्चाभावात् सर्वं शास्त्रं दत्ततिलाञ्जलि स्यात्।

केचित् तु पृथिव्यां शुक्लकृष्णादीनां गवादिवस्तूनां गोत्वादीनि विशेषणान्यंशाः, यथा वा देहिनो देवमनुष्यादेर्देहोंऽशः, तद्वत्। एकवस्त्वेकदेशत्वं ह्यंशत्वम्। विशिष्टस्यैकस्य वस्तुतो विशेषणमंश एव।

तथा च विवेचका विशिष्टे वस्तुनि विशेषणांशोऽयं विशेष्यांशोऽयमिति व्यपदिशन्ति। विशेषणविशेष्ययोरंशांशित्वेऽपि स्वभाववैलक्षण्यं दृष्यते। एवं जीवपरयोर्विशेषणविशेष्योरंशांशित्वं स्वभावभेदश्चोपपद्यत इति सिद्धान्तयन्ति।

तदसमीचीनम्, दृष्टान्तदार्ष्टान्तवैषम्यात्।

तथा हि, यदुक्तं "गोत्वादिविशिष्टानां शुक्लकृष्णादीनां गवादिवस्तूनां गोत्वादीनि विशेषणान्यंशा इत्यारभ्यांशांशित्वेऽपि स्वभाववैलक्षण्यं दृश्यते" इत्यन्तम्। तत् सत्यम्, नात्र विवादः। गोत्वादिर्देवमनुष्यादेर्देहस्य च विशेषणत्वसम्भवात्। व्यावर्त्यानां सत्त्वेन व्यावर्तकत्वात्।

परन्तु यत् पुनरुक्तम्— "एवं जीवपरयोर्विशेषणविशेष्ययोरंशांशित्वं स्वभावभेदश्च" इति तदयुक्तम्, जीवपरयोर्विशेषणविशेष्यत्वासम्भवात्। चिदचितोर्ब्रह्मविशेषणत्वे ब्रह्मणश्च विशेष्यत्वे चिदचिद्ब्रह्मेतरतत्त्वानङ्गीकारात्। व्यावर्त्याभावेन व्यावर्तकत्वं विशेषणत्वमिति विशेषणलक्षणसमन्वयाभावात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

नापि विशेष्यरञ्जकविशेषज्ञानहेतुत्वं विशेषणत्वम्। यथा "स्वरूपसत्त्वमात्रेण नहि किञ्चिद्विशेषणं स्वबुद्ध्या रज्यते", "येन विशेष्यं तद्विशेषणम्" इति वचनात्। "अतसी-पुष्पसंकाशो गोविन्द" इत्यत्रातसीपुष्पसादृश्यविशेषणजन्यज्ञानेन गोविन्दपदार्थो रज्यते, ध्यातृबुद्धावुपस्थाप्यते। तथा चेतनाचेतनयोरेकतरज्ञाने तदुभयज्ञाने वा विशेष्यभूतस्य ब्रह्मणो रञ्जकत्वाभावादुपस्थापकत्वासम्भव एव। अन्यथाहमर्थतया ज्ञातजीवस्य देहादि-रूपेण ज्ञाताचेतनस्य च पुंसो ब्रह्मज्ञानोपस्थितिप्रसङ्गात्।

ननु स्वाभाविकभेदाभेदपक्षोऽपि दोषबाहुल्यादसम्भव एव। तथा हि ईश्वरः स्वरूपेणैव देवासुरनरतिर्यगादिभेदेनावस्थित इति, तदात्मकत्ववर्णनात्। तथा च सत्येकमृत्पिण्डारब्धघटशरावादिगतान्युदकाहरणादिसर्वकार्याणि, तथा तस्यैव भवन्ति। एवं सर्व-जीवगतसुखदुःखादिकं सर्वमीश्वरगतमेव स्यात्। घटशरावादिसंस्थानानुपयुक्तं मृद्द्रव्यम्, यथा कार्यान्तरानन्वितम्।एवं सुरासुरमनुजादिजीवानुपयुक्तेश्वरांशः सार्वज्ञ्यादिगुणाकरः।

न च स एवेश्वर एकांशेन कल्याणगुणाकरः, स एवान्यांशेन हेयगुणाकर इति युक्तम्। द्वयोरंशयोरीश्वरत्वविशेषात् कस्तेन लाभः। एकस्यैवैकांशेन नित्यदुःखित्वमंशान्तरेण सुखित्वम्।

किञ्च, अंशान्तरेण सुखित्वमपि नेश्वरत्वाय कल्पते। यथा देवदत्तस्यैकस्मिन् हस्ते चन्दानागुरुलेपकेयूराद्यलंकार एकस्मिन् हस्ते मुद्गरादिपातो ज्वालाप्रवेशश्च, तद्वदीश्वरस्यैव स्यादिति ब्रह्माज्ञानवादादपि महत् पापीयानयं पक्षः। अपरिमितदुःखस्य पारमार्थिकत्वाभ्युपगमात् संसारिणां मन्वन्तरत्वेन दुस्तत्वादिति चेन्न, उक्तशङ्काया महद्भ्रान्तिकल्पितत्वात्। अस्माभिः स्वरूपभेदस्य स्वाभाविकत्वाभ्युपगमान्नोक्तदोषसम्पृक्तवातलेशस्पर्शावकाशः। श्रुत्यादिषु स्वाभाविकभेदाभेदपक्षस्यैव राद्धान्तत्वात्।

यदि जीवपरयोः स्वरूपेणाभेदोऽङ्गीकृतः स्यात्, तर्हि भवदुक्तदोषकल्पनावकाशः। स तु नास्त्येवेत्यर्थः। न चैवं परपक्षप्रवेशः, उत्तरभाविनामेव पूर्वपक्षसिद्धसिद्धान्तोपजीवित्वनियमात्। युष्मत्पक्षस्यैवास्मत्पक्षानुगामित्वसिद्धिरित्यर्थः।

किञ्च, अहो मनीषापूर्वपक्षारोपकाणां स्वप्रयुक्तवज्रस्य स्वसिद्धान्तपर्वते पातो नालोचितः श्रीमद्भिः। सार्वज्ञ्यादिगुणाढ्ये भगवति परब्रह्मणि श्रीपुरुषोत्तमे चेतनाचेतनयोः पापादिजाड्यादिसंयुक्तयोर्वैशिष्ट्याङ्गीकारात्।

तथा हि, सार्वज्ञ्यादिविशिष्टस्य ब्रह्मणश्चेतानाचेतनविशेषणे अभिप्रेतें, केवलस्य वा।

नान्त्यः, निर्विशेषत्वानभ्युपगमात्। इतरथा सार्वज्ञ्यादीनामव्याप्यवृत्तित्वप्रसङ्गात्, मायावादप्रवेशाच्च।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

किञ्च, सार्वज्ञ्यादिविशिष्टस्य चेतनाचेतनविशिष्टस्य चेतरेतरभिन्नत्वे विशिष्टद्वयसिद्धविशिष्टाद्वैतभङ्गात्। चेतनादिविशिष्टप्रवेशस्य सार्वज्ञ्यादिहीनत्वापत्त्या नियन्तृत्वभङ्गाच्च। तथात्वे च त्वत्सिद्धान्त एव त्वदुक्तिवज्रनिपातः।

तथा हि, यथा कस्यचिन्मानवस्य देहैकदेशे चन्दनागुरुलेपादि देशान्तरे क्षारकर्दमादिलेपनं परिहासार्थं बालैर्लीलया क्रियते। तथा प्रकृतेऽपि परमेश्वरस्यैकदेशे मङ्गलगुणगणादिविधभूषणयोगो देशान्तरे सर्वदोषसम्पन्नजीवादियोगः।

तस्मान्महाबीभत्सितोऽयं भवतां सिद्धान्तः।

नाप्याद्यः, विशिष्टवैशिष्ट्यापत्त्या विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तभङ्गात्।

किञ्च, सार्वज्ञ्यादिसमस्तकल्याणगुणाढ्यस्यैव यदि चेतनादिवैशिष्ट्याभ्युपगमोऽभिप्रेतस्तर्हि सर्ववस्त्रभूषणायुधादिदिव्यालंकारसम्पन्नस्य पुंसोऽतिजीर्णबीभत्सितनीलवस्त्रायोभूषणादिवेष्टनवत् सर्वदिव्यगुणगणाद्यलङ्कृतस्य भगवतः परब्रह्मण उपर्यपरिमितदुःखाद्यवच्छिन्नजीववैशिष्ट्यमभ्युपगतं स्यात्।

तस्मान्मायावादादपि महद् दुष्टोऽयं पक्षः। तत्पक्षे सार्वज्ञ्यादिविशिष्टस्य भिन्नत्वाङ्गीकारात्। भवन्मते तूत्तमगुणभूषणस्यैव पापावच्छिन्नजीववैशिष्ट्याङ्गीकारात्।

तस्मान्महत् पापीयानयं पक्ष श्रेयोऽर्थिभिरुपेक्षणीयः।

अपि च, ब्रह्मणो विशिष्टाद्वैतत्वाङ्गीकारेऽपि तस्य चेतनाचेतनाभ्यां स्वभावतो भेदः। तयोश्च परस्परं भेदः स्वाभाविक एवाभ्युपगम्यते भवद्भिः। अन्यथा स्वभावसाङ्कर्यप्रसङ्गात्।

एवं च भेदस्याभेदस्य च स्वाभाविकत्वमङ्गीकृत्य पुनर्विशिष्टवैशिष्ट्याङ्गीकारे गौरवमात्रत्वाद्वरीयस्त्वं स्वाभाविकभेदाभेदपक्षस्यैव लाघवादिति संक्षेपः ॥४६॥

ननु ब्रह्मात्मकत्वेन ब्रह्मांशत्वेन ज्ञानस्वरूपत्वेन च सर्वेषां समानत्वे केषांचिद्वेदाध्ययनतदर्थानुष्ठानाद्यनुज्ञा, केषांचित् तत्परिहारः, केषांचिद्दर्शनस्पर्शनाद्यनुज्ञा, केषांचित् तत्परिहारश्च शास्त्रेषु कथमुपपद्यत इत्याशङ्क्याह—

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत्॥ २।३।४७॥

सर्वेषां ब्रह्मांशत्वज्ञानस्वरूपत्वादिनैकरूपवत्वे सत्यपि ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रादिरूपंशुच्यशुचिदेहसम्बन्धनिबन्धनावनुज्ञापरिहारावुपपद्येते, ज्योतिरादिवत्। यथाग्नेरग्नित्वेनैकरूपत्वेऽपि श्रोत्रियागारादग्निराह्रियते, श्मशानादेस्तु परिह्रियते, यथाऽन्नादि श्रोत्रियादेरनुज्ञायते, अन्त्यजादेस्तु परिह्रियते, यथा वा मूत्रपुरीषादि गवां पवित्रतयानुज्ञायते, तदेव जात्यन्तरात् परिवर्ज्यते, तद्वत्॥४७॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ननु सर्वेषामेकरूपत्वे देहसम्बन्धादनुज्ञापरिहारौ चेदेकेनाश्वमेधे कृते सर्वैः कृतं स्यात्, एकेन सुरापाने कृते सर्वैः कृतमिति कथं नोच्यते। आत्मनो वास्तवैकत्वादित्याशङ्क्याह—

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ २ । ३ । ४८ ॥

ब्रह्मांशत्वेनैकरूपत्वे सत्यपि न व्यतिकरः। कुतः? असन्ततेः। अव्याप्तेः। सर्वजीवात्मनामणुपरिमाणकत्वात्, प्रतिशरीरं स्वरूपेणैव भिन्नत्वाच्च, न कर्मसंकरः, फलभोगसांकर्यं वा। कर्तुर्भोक्तुः स्वे स्वे शरीरे स्वरूपेणैव वैलक्षण्यादित्यर्थः। अविद्याकल्पितजीवादे सत्योपाध्यवच्छिन्नब्रह्मजीववादे वा जीवब्रह्मणोः परस्परं जीवानां च कर्मतत्फलभोगव्यतिकरादयः सर्वे दोषाः सन्ति, नास्मन्मत इति यावत् ॥४८ ॥

नन्वविद्याकृतजीवपक्षेऽप्युपाधितन्त्रो हि जीव उपाध्यसन्तानाच्च नास्ति। जीवसन्तानतश्च कर्मतत्फलभोगस्य व्यतिकरादयो दोषा न सन्तीत्यत आह—

आभास एव च ॥ २ । ३ । ४९ ॥

अखण्डस्वप्रकाशचिन्मात्रशुद्धस्य स्वरूपप्रकाशचिन्मात्रशुद्धस्य स्वरूपतिरोधानपूर्वकोपाधिभेदोपपादनरूपो हेतुराभास एव। प्रकाशतिरोधानं प्रकाशनाश एवेति धर्मान्तरानङ्गीकारात्।

आभासा इति पाठे हेतव इति बहुवचनं ज्ञेयम्। चकारः श्रुत्यादिप्रमाणभावं समुच्चिनोति। सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यतंत्त्ववादिनां मते ब्रह्मण्युपाधिकल्पने युक्तय आभासा एव। शास्त्रप्रमाणाभावश्चेति यावत्। चकारात् "पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा," "ज्ञाज्ञौ", "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति" इत्यादिश्रुतिविरोधश्चेति। अविद्यापरिकल्पितोपाधिभेदेऽपि सर्वोपाधिभिरुपहितस्वरूपस्यैवाभ्युपगमाद्भोगव्यतिकरस्तदवस्थ एव।

किञ्च अपरे त्वाभास एवेत्येकवचनान्तं सूत्रं पठित्वान्यमर्थं वर्णयन्ति। परमात्माभासो जीवः प्रतिबिम्बात्मा संसारार्थमविद्याकल्पितः। तस्य परिमितत्वादसन्ततेरव्यतिकर इति, तदयुक्तम्, आभासस्यावस्तुत्वाभ्युपगमात्। अवस्तुनः शशविषाणकल्पस्याचेतनस्य कुतो बन्धमोक्षौ वा, कर्माधिकारौ वा। न च परमात्मनः संसारित्वमस्तीत्यादिनान्यैरपि निरस्तत्वात् ॥४९ ॥

ननु पारमार्थिकोपाध्यवच्छिन्नब्रह्मजीवादेऽनाद्यदृष्टप्रवाहेणोपाधिप्रवाहस्यानादित्वात् सम्बन्धिनि जीवे दोषाः, न ते ब्रह्मणि प्रसज्यन्त इत्यत आह—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अदृष्टानियमात् ॥ २ । ३ । ५० ॥

अदृष्टैरपि नियमो न संभवति। अदृष्टैस्तत्कृतोपाधिभिश्च ब्रह्मच्छेदनासंभवात् तत्कृता दोषा ब्रह्मण्येव स्युः ॥५० ॥

अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ॥ २ । ३ । ५१ ॥

अदृष्टहेतुभूताभिसंध्यादिषु संकल्पादिष्वपि चैवं नियमासंभवः। उपाधिब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावात्। पूर्वपूर्वोपाधिसंयुक्तं ब्रह्मैव। संकल्पादयस्तद्गता एवेति न कश्चिद्विशेषः। आदिना श्रद्धादिपरिग्रहः ॥५१ ॥

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ २ । ३ । ५२ ॥

ननूपाधिसंबन्धिब्रह्मप्रदेशादनुपहितब्रह्मप्रदेशो भिद्यते। अतो व्यवस्थोपपद्यत इति चेन्न, उपाधीनां तत्र तत्र गमनात् सर्वप्रदेशानां सर्वोपाध्यन्तर्भावाद्भोगादिव्यतिकरस्तदवस्थ एव। प्रदेशभेदेन संबन्धेऽपि सर्वस्य ब्रह्मप्रदेशत्वात् प्रदेशसंबन्धिदुःखं ब्रह्मण्येव स्यात् ॥५२ ॥

॥ इति श्रीसनकसंप्रदायप्रवर्तकाद्याचार्यश्रीनिम्बार्कमतानुयायिश्रीमन्मुकुन्दचरणपद्म-मकरन्दभृङ्गेण श्रीमत्केशवकाश्मीरिभट्टेन संगृहीतायां वेदान्तकौस्तुभप्रभाख्यायां ब्रह्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादविवरणम् ॥३ ॥

■

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादः

[१]अथेन्द्रियाणां सृष्टिप्रतिपत्तिं परिहरति। तत्र "एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः", "तत् तेजोऽसृजत" इत्यादिसृष्टिप्रकरणे प्राणोत्पत्त्यश्रवणात्। "असद्वा इदमग्र आसीत," "तदाहुः, किं तदसदासीत्" इति,"ऋषयो वाव तेऽग्रेऽसदासीत्","तदाहुः, के ते ऋषयः" इति, "प्राणा वाव ऋषयः" इति, अत्र प्रागुत्पत्तेः प्राणानां सत्त्वश्रवणाच्च। "यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणा" इति, "एतस्माज्जायते प्राणो मन सर्वेन्द्रियाणि च" इति, "सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्" इति, "स प्राणमसृजत", "तत्प्राणाच्छ्रद्धाम्" इत्यादिषूत्पत्तिश्रवणाच्च, किं प्राणा जायन्ते, न वेति संशये, किं तावत् प्राप्तम्? न जायन्त इति। कुतः? "असद्वा इदम्" इति सर्वाभावकथनपूर्वकतत्सद्भाव-श्रवणात्। अत्र राद्धान्तः।

तथा प्राणाः ॥२।४।१॥

यथाकाशादिभूतानामुत्पत्तिस्तथा प्राणपदाभिधेयेन्द्रियाणामुत्पत्तिर्बोध्या। उक्तश्रुतिभिः "स प्राणमसृजत","प्राणाच्छब्दान्, खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नम्" इत्युत्पत्तिश्रुतीनां बाहुल्यात्॥१॥

ननु सद्भावश्रवणविरोधादुत्पत्तिर्गौणीति चेदत्राह—

गौण्यसम्भवात् ॥२।४।२॥

गौण्या असम्भवोऽन्यसम्भवः, तस्मात्। प्राणोत्पत्तिश्रुतेर्गौणत्वं न सम्भवति, प्रतिज्ञाविरोधात्। "कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति" इति, एकविज्ञानेन सर्वं विज्ञानं प्रतिज्ञाय तत्सिद्धय इदमुच्यते। "एतस्माज्जायते प्राणः" इत्यादि। सा च प्रतिज्ञा प्राणादेः सर्वविकारजातस्य तदुपादेयत्वाङ्गीकार एव सिध्यति; नान्यथा। उपादानापृथक्सिद्धत्वादुपादेयस्येत्यर्थः। तथा "आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्" इत्याद्यन्यत्रापि श्रवणात्॥२॥

तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥२।४।३॥

श्रुतस्य "जायत" इति पदस्याकाशादिषु मुख्यस्य प्रागपि प्राणादिषु श्रवणादाकाशादिवत् प्राणानां मुख्यैव जन्मश्रुतिः। "एतस्माज्जायते प्राण" इति सकृदुच्चरितो बहुभिः

१. पं. ८,९४ (मार्च २, १८७४) २४८.

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सम्बध्यमानो "जायत" इति शब्दः क्वचिन्मुख्यः क्वचिद्गौण इति निर्णेतुमशक्यत्वाद् वैरूप्यप्रसङ्गात्। यथा "स प्राणमसृजत", "प्राणाच्छ्रद्धा" इत्यादावपि प्राणे श्रुतः सृजतिः परेष्वपि श्रद्धादिष्वनुषज्यते। तथा "आत्मनो व्युच्चरन्ति", इत्यादावप्येष न्यायो बोध्यः ॥३ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ २ । ४ । ४ ॥

यद्यपि सृष्टिप्रकरणे तेजोऽबन्नानां त्रयाणामेवोत्पत्तिः श्रूयते, तथापि वाक्प्राणमनसां ब्रह्मप्रकृतिकतेजोऽबन्नपूर्वकत्वाभिधानात्, "अन्नमयं हि सोम्य मनः", "आपोमयः प्राणः" "तेजोमयी" गित्यत्र भूताव्यापकत्वादपि मुख्यमेव जन्मेति निश्चीयते। न हि स्वतः सिद्धं वस्तु परानुग्राहकत्वमपेक्षत इति भावः।

तस्माद्वागादीनां भूतानुग्राह्यत्वं वदन्ती श्रुतिस्तत्स्वभावमनुवदतीति तात्पर्यार्थः ॥४ ॥

[१]सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ २ । ४ । ५ ॥

कतीतरे प्राणा इति विषयः। "अत्र सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्" इति, "अष्टो ग्रहा" इति, "सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा" इति "नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी" इति, "दश वै पुरुषे प्राणा आत्मैकादश" इत्यादिश्रुतिषु सप्तादिचतुर्दशपर्यन्ता प्राणसंख्या दृश्यते। अतः संशयः। कतीतरे प्राणा इति।

किं तावत् प्राप्तम्? सप्तैव। कुतः? गतेरिति। "सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्" इति श्रुत्यावगमात्।

न च "गुहाशया निहिताः सप्त सप्तेति" वीप्साश्रुतेर्विरोध इति वाच्यम्, वीप्सायाः पुरुषभेदाभिप्रायकत्वात्। तथा च प्रतिपुरुषं सप्तेत्यर्थः।

नन्वेवमष्टत्वाधिकसंख्याश्रुतेर्व्याकोप इति चेत्, तत्राह, "विशेषितत्वाच्च" इति। "सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा" इति तावन्मात्रेण श्रुत्या विशेषितत्वात्। अधिकस्य चात्रैवान्तर्भावादित्यर्थः ॥५ ॥

अत्र सिद्धान्तः—

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवं हि ॥ २ । ४ । ६ ॥

हस्तादयस्त्वन्ये प्राणाः सप्तभ्यो भिन्नाः श्रुत्या पाठ्यन्ते। "हस्तौ वै ग्रहः, स कर्मणातिग्रहेण गृहीतो हस्ताभ्यां हि कर्म करोति" इत्यादिश्रुतिषु स्थिते सप्तत्वातिविलक्षणे

१. पं. ८, ९५ (अप्रैल १, १८७४) २५६-२६१.

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सप्तानां तदधिकसंख्यायामन्तर्भावो युक्तः। न त्वधिकसंख्याया हीनसंख्यायाम्, अन्याय्यत्वात्। अतो हस्तादीनां सप्तातिरिक्तत्वादेव नैवम्। सप्तैवेति न मन्तव्यम्।

तथा चैवं व्यवस्था— प्राणास्तावदेकादशसंख्याका एव। कार्यस्यापि तावन्मात्रत्वात्। फलभावे साधनापेक्षाभावात्। "दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश" इत्यत्रात्मशब्दोऽन्तःकरणरूपमनोवाचकः, करणस्यैवाधिकारात्। तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयकाणि पञ्च ज्ञानानि। तत्करणानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणाख्यानि। वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दरूपाश्च पञ्च कर्मविशेषाः। तत्करणानि च पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वाग्घस्तपादपायूपस्थाख्यानि। संकल्पादिकं चान्तरं कर्म। तत्करणं च मन इति।

"इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः"।

इति श्रीमुखोक्तेः। तत्र सप्तसंख्याया अन्तर्भावदोषलेशावकाशोऽपि नास्ति। अधिकसंख्याश्रुतेस्तु मनोवृत्तिभेदमादाय सामञ्जस्यं बोध्यम्।

तथा हि, मनस एव वृत्तिभेदेन चातुर्विध्यात्। तस्यैव द्वित्वविवक्षया द्वादशत्वम्, त्रित्वविवक्षया त्रयोदशत्वम्, चतुष्ट्वविवक्षया च चतुर्दशत्वं श्रुतिभिरुच्यते। तथात्वे च सर्वश्रुतीनां स्वार्थपरत्वेन नैराकाङ्क्ष्यात् सामञ्जस्यमेव। अधिकसंख्याकल्पनस्य वैयर्थ्यादेकादशैव प्राणा इति सिद्धम्॥६॥

अथेन्द्रियाणां परिमाणविवादं परिहरति—

अणवश्च॥२।४।७॥

प्रकृताः प्राणा इन्द्रियाणि विभवः, अणवो वा। किं तावत् प्राप्तम्? विभव इति। कुतः? "त एते सर्वे समा अनन्ता" इत्यनन्तत्वश्रुतेः। अत्र राद्धान्तः। "अणवश्च", वो नियोगे प्रकृताः प्राणा अणव एव। कुतः? "प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इति, उत्क्रान्त्यादिश्रवणात्। तेषामुत्क्रान्त्यादिषु पार्श्वस्थैरनुपलभ्यमानत्वाच्च न स्थौल्यमपीति भावः।

न चानन्तो विधायकवाक्यविरोधः शङ्कनीयः, तस्यासङ्ख्याततत्वविधानपरत्वात्।

यद्वा, "अथ यो हैताननन्तानुपास्ते" इति श्रुत्युक्तोपासनार्थत्वात्।

न च मनसोऽणुत्वे सर्वदेहगतसुखदुःखाद्यनुभवाभावप्रसङ्ग इति वाच्यम्, तस्य संकोचविकासशीलत्वात्। अन्यथा ध्रुवादिविषयपर्यन्तानुभवानुपपत्तेः। अन्येषां चक्षुरादीनां तेन विनाऽकिञ्चित्करत्वादिति भावः॥७॥

श्रेष्ठश्च॥२।४।८॥

प्राणसंवादे शरीरधारणहेतुतया निश्चितो मुख्यः प्राणः श्रेष्ठशब्दाभिधेयः। "प्राणो वाव ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च" इति श्रुतेः। स च जायते न वेति संशये न जायते। कुतः?

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

"न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत् प्रकेतः ॥

आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धा नापरः किञ्चनास" ॥

इति श्रुतौ, "आनी"दिति प्राणकर्मोपादानात् प्रागुत्पत्तेः प्राणस्य सद्भावावगमात्, इति प्राप्ते राद्धान्तः। "श्रेष्ठश्चे"ति। श्रेष्ठो मुख्यः। प्राणोऽपि भूतादिवदुत्पद्यते। कुतः? "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इत्यत्र मनस इन्द्रियेभ्यश्च तस्य पार्थक्येनोत्पत्ति श्रवणात्।

न चोक्तश्रुतिविरोध इति वाच्यम्, तस्याः परमकारणब्रह्मपरत्वात्।

नाप्यानीदिति पदं प्राणसद्भावे मानम्, "अवात"मिति विशेषणश्रवणात्। "अप्राणो ह्यमना" इति श्रुत्यन्तरोक्तब्रह्मलिङ्गत्वादवातस्य। अवातमप्राणमित्यर्थः। अन्यथा, अद्वितीयादिश्रुतिव्याकोपादित्यर्थः। पूर्वन्यायसिद्धेः पृथग्योगकरणमुत्तरचिन्तार्थम् ॥८॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ २ । ४ । ९ ॥

स मुख्यः प्राणः किं वायुरुत करणव्यापारः, अथवा वायुरेव कंचन विशेषमापन्न इति संशये राद्धान्तमाह। प्राणो वायुत्त्वान्तर्गत इन्द्रियव्यापाररूपा तत्क्रिया च न भवति। कुतः? पृथगुपदेशात्।

न चैवं यः प्राणः स वायुः, स एष वायुः पञ्चविधः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समान इति श्रवणविरोध इति वाच्यम्, "प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थपादः, स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति च" इति श्रुतेः। न हिं वायुरेव सन् वायोः पृथगुपदिश्येत, इत्यर्थः। तथा क्रियाख्यः करणव्यापारोऽपि पृथक्त्वेनोपदिश्येत। "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चे"त्यत्र प्राणस्य करणेभ्यः पृथगुपदेशात्। न हि सर्वेषां कारकाणामेकव्यापारत्वसम्भवः, प्रत्येकं तेषां भिन्नव्यापारत्वनियमात्। अन्यथा सर्वेषामपि सर्वव्यापारकत्वापत्तेः।

न च "यः प्राणः स वायुः" इत्यादिश्रुतिविरोधस्य तादवस्थ्यमिति वाच्यम्, वायुरेवायमध्यात्मभावात्मकावस्थापन्नः पञ्चरूपात्मना वर्तमानः प्राणाख्ययोपपत्तेर्न द्रव्यान्तरम्। न वा वायुमात्रमित्यविरोध उभयश्रुतेः। एतेन—

"सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च"।

इति करणानां सामान्या वृत्तिः प्राण इति सांख्यपक्षो निरस्तः ॥९॥

ननु "सुप्तेषु वागादिषु प्राण एको जागर्ति, प्राण एको मृत्युना नाप्तः, प्राणः सवर्गो वागादीन् सम्पृक्ते, प्राण इतरान् प्राणान् रक्षति, मातेव पुत्रा"निति प्राणस्य शरीरेन्द्रियादिं प्रति स्वातन्त्र्यश्रवणात् स्वतन्त्रः प्राण इत्यभ्युपगन्तव्यमित्याशङ्क्य समाधत्ते—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

चक्षुरादिवत् तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ २ । ४ । १० ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । यथा चक्षुरादीनि जीवकर्तृत्वादिव्यापारं प्रति करणानि, तथा मुख्यप्राणोऽपि राजमन्त्रिवदुपकरणभूत एव, न स्वतन्त्रः । कुतः? तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः । शासनं शिष्टिः । चक्षुरादिभिः सह तस्यापि शासनश्रवणात् प्राणसंवादे । तत्सजातीयत्वे हि तैः सह शासनं युज्यते । प्राणशब्दपरिगृहीतकारणेष्वस्य विशिष्टाभिधानमादिशब्देन ग्राह्यम् । "अथ य एवायं मुख्यः प्राणो योऽयं मध्यमः प्राणः" इत्यादिषु विशिष्याभिधानाज्जीवं प्रति चक्षुरादिवदुपकरणत्वमिति सिद्धम् ॥१० ॥

ननु यदि चक्षुरादिवदस्य जीवं प्रत्युपकरणत्वम्, तर्ह्यस्य विषयरूपकार्यमपि द्वादशकमङ्गीकार्यम् । तथा चैकादशसंख्याककार्याभ्युपगमसिद्धान्तभङ्ग इत्याशङ्कायां समाधानमाह—

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि ॥ २ । ४ । ११ ॥

चः शङ्कोच्छेदार्थः । नोक्तदोषप्रसङ्गावकाशः । चक्षुरादिवन्मुख्यप्राणस्याकरणत्वात्, जीवव्यापारं प्रति तस्य करणत्वाभावात् । तर्हि किमर्थोऽस्याङ्गीकारस्तत्राह, "तथा हि", दर्शयति । हीति निश्चयार्थः । श्रुतिस्तस्य भिन्नमसाधारणं कार्यान्तरं दर्शयतीत्यर्थः । तथा हि, प्राणसंवादे । "अथ ह प्राणा अहं श्रेयसे व्यूदिरे" इत्युपक्रम्य "यस्मिन्नुत्क्रान्त इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्येत, स वः श्रेष्ठ" इत्युक्ते वागादीनां प्रत्येकमुत्क्रान्तौ प्रवचनादिवृत्तिमात्रहीनं यथापूर्वं जीवनं दर्शयित्वा, प्राणस्योच्चिक्रमिषायां वागादिशैथिल्यापत्तिं शरीरपातप्रसक्तिं च निरूप्य, प्राणाधीनां देहादिस्थितिं प्राणासाधारणकार्यभूतां दर्शयति । तान् वरिष्ठः प्राण उवाच । "मा मोहमापद्येथाहमेवैतत् पञ्चधात्मानं विभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामि" इति ।

किञ्च, "प्राणो न रक्षन्नवरं कुलाय"मिति चक्षुरादीनां लये प्राणकृतदेहादिरक्षां दर्शयति ।

किञ्च "कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि, कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि" इति, "स प्राणमसृजत" इत्यादिना प्राणाधीनां जीवस्य स्थितिमुत्क्रान्तिं च दर्शयतीति ॥११ ॥

ननु तथापि प्राणस्यानेकत्वश्रवणात्, तथा हि, प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानश्चेति । तत्र प्राग्वृत्तिरुच्छ्वासादिकर्मा नासादिसंचारी प्राणः । अपानोऽर्वाग्वृत्तिर्निःश्वासादिकर्मा । व्यानस्तयोर्ह्यधो वर्तमानो वीर्यवत्कर्महेतुः । उदान ऊर्ध्ववृत्तिरुत्क्रान्त्यादिहेतुः । समानः समं

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सर्वेष्वङ्गेषु रसान् नयतीति। एवं संज्ञासंख्याकार्यभेदात् तत्त्वान्तरत्वमेव तेषामिति-चेदत्राह—

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ २।४।१२॥

प्राणादिसंज्ञकः पञ्चपञ्चवृत्तिः प्राण एव। न तत्त्वान्तरम्। "एतत् सर्वं प्राण एव" इति वचनात्। तत्र दृष्टान्तः। मनोवदिति। "कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धा धृति-रधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एवे"तिवत्। तथा सङ्कल्पादयो मनोवृत्तिविशेषास्तथा प्राणा-पानादयोऽपि प्राणवृत्तय इत्यर्थः॥१२॥

स चाणुरित्याह—

अणुश्च ॥ २।४।१३॥

व्याख्यातप्रायमिदम्। इतरप्राणोक्तन्यायस्यात्राप्यवारणीयत्वात्।

ननु "समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण", "प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम्, प्राणेनावृतम्" इति विभुत्वश्रवणाद्विभुत्वमेव। अन्यथो-क्तशास्त्रविरोधादुक्तपरिहार इति चेन्न, उक्तश्रुतेः समष्टिप्राणपरत्वेनाविरुद्धत्वात्॥१३॥

अथेन्द्रियाणि स्वतन्त्रतया स्वयमेव कार्ये प्रवर्तन्ते, स्वस्वाधिष्ठातृदेवताप्रेरितानि वा। किं तावत् प्राप्तम्? स्वयमेव प्रवर्तन्त इति। कुतः? तेषां तादृक्शक्तिमत्त्वात्। अत्र ब्रूते—

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्॥ २।४।१४॥

ज्योतिरादिभिरग्न्यादिभिरधिष्ठानमधिष्ठितं वागादिकरणजातं देवताप्रवर्तितं सत् स्वकार्यार्थं प्रवर्तते, न स्वातन्त्र्येण। कुतः? तदामननात्। "अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्", "वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्", "आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्" इत्यादिश्रवणात्। अध्यात्माधिभूताधिदेवैः सर्वज्ञानक्रियाव्यवहारसिद्धिरिति तात्पर्यार्थः। तत्राध्यात्मशब्दः करणपरः। अधिभूतशब्दो विषयपरः। अधिदैवशब्दश्च करणाधिष्ठातृ-देवतावर्गवाचकः। "चक्षुरध्यात्मम्, द्रष्टव्यमधिभूतम्, आदित्यस्तत्राधिदैवतम्, श्रोत्रमध्या-त्मम्, श्रोतव्यमधिभूतं दिशस्तत्राधिदैवतं नासाध्यात्मं घ्रातव्यमधिभूतं वरुणस्तत्राधिदैवतं त्वगध्यात्मं स्पर्शयितव्यमधिभूतं वायुस्तत्राधिदैवतम्" इत्यादिश्रुतिभ्यः। अत्र पृथिवी-शब्देनाश्विनौ लक्ष्येते शास्त्रान्तरविरोधपरिहारार्थम्, जडायाः प्रेरकत्वासम्भवात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

"वागध्यात्ममिति प्राहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ।

वक्तव्यमधिभूतं च वाह्निस्तत्राधिदैवतम्" ॥

इत्यादिस्मृतेश्चोक्तहेतोराभासत्वं निर्णीतं भवति । रथादीनां शक्तिमत्त्वेऽप्यनडुदादिकं विना प्रवृत्त्यदर्शनादप्रयोजकत्वम्, जडत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वं च । इन्द्रियाणि न स्वातन्त्र्ययोग्यानि, जडत्वात्, करणत्वाद्वा । रथादिवत्, वास्यादिवच्चेति ।

तस्माच्छास्त्रादिप्रमाणबलेन पराधिष्ठितत्वसापेक्षत्वमेवेति सिद्धम् ॥१४ ॥

ननु यदि देवताधिष्ठितत्वमेव तेषामङ्गीक्रियते, तर्हि तदधिष्ठातृदेवतानामेव भोक्तृत्वमपि स्वीकार्यम्, चेतनत्वात्, तथात्वे च शरीरिभोक्तृत्वापत्तिरित्याशङ्क्य तत्परिहारमाह—

प्राणवता शब्दात् ॥ २ । ४ । १५ ॥

प्राणोऽस्यास्तीति प्राणवांस्तेन प्राणवता । प्राणोपलक्षितदेहेन्द्रियादिशब्दसमुदायस्वामिना शरीरेणैव प्राणानां सम्बन्धो न देवताभिः । कुतः ? शब्दात् । श्रुतिमुखेन तथैवावगमात् । "अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः, स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति, स आत्मा गन्धाय घ्राणम्" इत्यादिश्रुतिः शारीरेणैव प्राणानां सम्बन्धं दर्शयति । परमपुरुषेणेन्द्रियाधिष्ठातृदेवतानां द्वारि द्वारपालानामिव करणप्रवर्तकत्वे निरूपितत्वात् । न भोक्तृत्वादिषु । न हि स्वामिभोगे द्वारपालानामधिकारः सम्भवति, तासां सद्भिन्नदिव्यभोगदानाच्च ।

तस्माद्भगवदाज्ञया शारीरकरणानि स्वस्वकार्ये प्रेरयन्त्यो दिव्यभोगान् भुञ्जन्ति । श्रीभगवदाज्ञाभङ्गभिया नान्यत्र भोगे तासां प्रवृत्तिरिति भावः । "भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः, भीषणादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः", "एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" इत्यादिना देवतानां परिनियोज्यत्वश्रवणात् ।

"सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः", इत्यादिस्मृतेश्च ॥१५ ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ २ । ४ । १६ ॥

तस्य करणसम्बन्धस्य शरीरेणैव नित्यत्वान्न देवताभिरिति सूत्रार्थः । उत्क्रान्त्यादौ तदनुवृत्तिदर्शनात् । "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति, प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इति श्रुतेः ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तस्मात् करणाधिष्ठातृदेवतानां सत्त्वेऽपि शरीरस्यैव भोक्तृत्वम्, न देवतानामिति सिद्धम्।

अत्र कैश्चित् तदिदं जीवस्याग्न्यादिदेवतानां च प्राणविषयमधिष्ठानं किं स्वायत्तं परायत्तं वेति विषये, स्वायत्तमिति प्राप्त उच्यते, "ज्योतिराद्यधिष्ठानम्" इति। प्राणवता जीवेन सह ज्योतिरादीनामग्न्यादिदेवतानां प्राणविषयमधिष्ठानं तदामननात्। तस्य परमात्मनः संकल्पादेव भवतीत्यर्थः। कुतः? शब्दात्। इन्द्रियाणां साभिमानिदेवतानां जीवात्मनश्च परमपुरुषमननायत्ततत्वशास्त्रात्, इति सिद्धान्तितम्, तच्चिन्त्यम्।

यद्यपि चेतनाचेतनस्वरूपस्थित्यादिकं परमेश्वरायत्तमिति सर्वसम्मतम्। अस्माकं त्वभीष्टतममेव। श्रुतिप्रमाणसिद्धत्वात्। तथाप्युक्तार्थस्य "परात् तु तच्छ्रुतेः" इत्याद्युक्तशास्त्रेणैव सिद्धतया पौनरुक्त्यदोषस्यावश्यम्भावादिति मनीषिभिरनुसन्धेयम् ॥१६॥

ननु यथा प्राणापानादयो मुख्यस्य प्राणस्य वृत्तिविशेषास्तथेतरे प्राणाश्चक्षुरादयोऽपि तद्वित्तय एव। न तत्त्वान्तराणि। कुतः? तथैव श्रूयमाणत्वात्। "हन्तास्यैव सर्वे रूपमसामे"ति, "त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्" इत्यादिना।

किञ्च, प्राणैकशब्दश्रवणादपि तत्त्वाभेदो निश्चीयत इत्याशङ्क्योत्तरमाह—

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्॥ २।४।१७॥

ते प्रकृताः प्राणा वागादय इन्द्रियाण्युच्यन्ते। तानि तत्त्वान्तराण्येव। न मुख्यप्राणस्य वृत्तयः। कुतः? "तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्"। श्रेष्ठादन्यत्र, मुख्यप्राणं विना तद्भिन्नतयेति यावत्, तेषां वागादीनां श्रुतौ व्यपदेशात्। "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इत्यादिना।

ननु तर्हि मनसोऽपीन्द्रियत्वं न स्यात्, पृथगुपदेशाविशेषादिति चेन्न, तस्य मनसः श्रुतिव्याख्यारूपस्मृतौ हीन्द्रियत्वाभ्युपगमात्। "इन्द्रियाणि दशैकं च" इति श्रीमुखोक्तेः। "दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश" इति श्रुतेश्च। समानजातीयामेकां जातिं क्रियां गुणं चाश्रित्य संख्याप्रयोगाः प्रवर्तन्ते। यथाष्टौ ग्रहाः। रूपादिज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वाच्चेन्द्रियत्वं मनस इति भावः।

ननु कथं तर्हि चक्षुरादौ प्राणशब्दप्रयोग इति चेन्न, प्राणाधीनप्रवृत्तिकत्वेनेन्द्रियाणां तत्तानिर्देशस्य गौणत्वेनाविरोधात्। "तस्मादेत एतेनाख्यायन्त" इति श्रुतेर्मुख्यप्राणविषयस्यैव प्राणशब्दस्यैवेन्द्रियेषु लाक्षणिकत्वावगमादित्यर्थः ॥१७॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

भेदश्रुतेर्वैलक्षण्याच्च ॥ २ । ४ । १८-१९ ॥

मुख्यप्राणस्येन्द्रियाणां च भेदश्रवणादपि मुख्यप्राणादिन्द्रियाणां तत्त्वान्तरत्वमित्यर्थः, "ते ह वाचमूचुः" इत्युपक्रम्य, वागादीनामसुरविध्वस्तानामुपन्यासं कृत्वा, तत्प्रकरणोपसंहारे "य एनमासन्यं प्राणमूचुः" इत्यसुरविध्वंसिनो मुख्यस्य प्राणपृथक्त्वेनोपक्रमात्। अत्रैव हेत्वन्तरमाह "वैलक्षण्याच्च" इति। मुख्यप्राणादितरेषां वैलक्षण्यादपि तत्त्वान्तरत्वमिति सूत्रार्थः। तथा हि, प्राणस्य वागादिषु सुप्तेषु जागरणम्। इन्द्रियाणां मृत्युव्याप्तत्वेन प्राणस्य मृत्युना नाप्तत्वम्। तेषां विषयग्रहणहेतुत्वम्। प्राणस्य तु देहादिधारणपातनहेतुत्वं च। श्रुतिदर्शनाद्वैलक्षण्येन तत्त्वान्तरत्वमित्यर्थः। इन्द्रियेषु श्रवणालोचनाद्यसाधारणवृत्तयः। प्राणस्य तु सर्वेन्द्रियेषु परिस्पन्दरूपासाधारणवृत्तिरिति विवेकः।

अत्र प्रमाणभूताः श्रुतयस्तु सर्वमेव पठित्वानुसन्धेया इति संक्षेपः।

ननु "तत् तेजोऽसृजत", "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः", "एतस्माज्जायते प्राणः" इत्यादिजगत्सृष्टिविषयश्रुतीनां परस्परविरुद्धसृष्टिक्रमपरत्वदर्शनादितरेतर-बाध्यबाधकभावापत्त्या ह्येकतमस्यापि क्रमस्याप्रामाणिकत्वम्। तस्मात् सर्वेषामपि श्रौतत्वविशेषादिति चेन्न, गुणोपसंहारन्यायेन न्यूनाधिकसंख्योपक्रमस्य पौर्वापर्यक्रमस्याविरोधेन सर्वस्यापि सामञ्जस्यात्। तथा चोक्तं विवरणकारैः श्रीपुरुषोत्तमाचार्यचरणैः— "गुणोपसंहारन्यायेन सर्वस्य वाक्यजातस्य सामञ्जस्यमेव" इत्यादिना। एतदुक्तं भवति— सृष्टिक्रमश्रुतीनां परस्परविरोधे कयाचिद् व्यवस्थैव भाव्यम्। अन्यथैकतमस्या अपि श्रुतेर्बाधायामर्धनास्तिकत्वापत्तिः। तत्र प्रलयश्रुतेः प्रबलत्वात् तदनुसारेण सर्वास्वपि सृष्टिविषयिकासु श्रुतिषु गुणोपसंहारन्यायेन सृष्टिक्रमोपन्यासः कर्तव्यः। तथात्वे तु न कश्चिद्विरोधावकाशः। तथैवाम्नायते सुबालोपनिषदि क्रमः। "पृथिव्यप्सु प्रलीयते आपस्तेजसि प्रलीयन्ते, तेजो वायौ प्रलीयते, वायुराकाशे प्रलीयते, आकाश इन्द्रियेषु, इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु, तन्मात्राणि भूतादौ प्रलीयन्ते, भूतादिर्महति प्रलीयते, महानव्यक्ते प्रलीयते, अव्यक्तमक्षरे, अक्षरं तमसि, तमः परे देव एकीभवति" इत्यादिना। व्याख्याता चेयं श्रुतिर्वैष्णवश्रीपराशरेण—

"जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते
तेजस्यापः प्रलीयन्ते तेजो वायौ प्रलीयते।
वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते"। इत्युक्त्वा,
"प्रकृतिर्या मयाख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी।
पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः।

विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते"॥

इत्यादिनेति संक्षेपः॥१८-१९॥

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत् कुर्वत उपदेशात्॥२।४।२०॥

छान्दोग्ये सत्प्रकरणे "सेयं देवतैक्षत", "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः", "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी"ति, तां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति नामरूपव्याकरणमाम्नातम्। तत्र संशयः। एतन्नामरूपव्याकरणव्यापाराश्रयो जीवः, परमात्मा वेति? किं तावत् प्राप्तम्? जीव एवेति। कुतः? "अनेन जीवोनात्मना" इति विशेषोक्तेः। यथा चारेणाहं परसैन्यमनुप्रविश्य संकलयामीति प्रयोगे चारकर्तृकमेव परसैन्यप्रवेशसंकलनं हेतुकर्तृत्वेन राज्ञ्युपचर्यत उत्तमपुरुषप्रयोगेणेति। अत्र राद्धान्तः। "संज्ञामूर्तिक्लृप्तिः" इति। संज्ञा च मूर्तिश्च संज्ञामूर्ती, तयोः क्लृप्तिः समर्थनं व्याकरणम्, सा च त्रिवृत् कुर्वतस्त्रिवृतीः कर्तुः परमेश्वरस्यैव कर्म, न जीवस्य। कुतः? उपदेशात्। "सेयं देवतैक्षत" इत्यादिना "व्याकरवाणि" इत्युत्तमपुरुषप्रयोगेण परस्यैव व्याकर्तृत्वोपदेशात्। व्याकरणप्रवेशयोः समानकर्तृत्वोपपत्तेश्चेति सूत्रार्थः।

ननु "अनेन जीवेनात्मना" इति विशेषश्रवणाज्जीवस्यैव कर्तृत्वं युक्तमिति चेन्न, नामरूपव्याकरणात् प्राक् कर्तृत्वे जीवस्य सामर्थ्याभावात्। अन्यथा प्रलयेऽपि तस्य कर्तृत्वसामर्थ्ययोगे प्रलयाभावप्रसङ्गात्।

एतेन समष्टिजीवाभिमानिचतुर्मुखस्यैव नामरूपव्याकरणं कर्मेति पक्षो निरस्तः। तस्यापि त्रिवृत्कृतभूतनिर्मितब्रह्माण्डजन्मानन्तरोत्पत्तिकत्वात्।

"तस्मिन्नेवाभवद्ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः"। इति स्मरणात्।

किञ्च त्रिवृत्करणपूर्वकमेवेदं नामरूपव्याकरणमित्यवगम्यते। प्रत्येकं नामरूपव्याकरणस्य तेजोऽबन्नोत्पत्तिवचनेनैव निर्णयात्, नामरूपव्याकरणं विना तेजोऽबन्नमित्यादिनाम्ना निर्देष्टुमशक्यत्वात् तेज इत्यादिनामाद्यभावे केन निर्दिशेत्। यथा नामरूपव्याकरणात् प्राग् देवदत्तस्य पुत्रा इति सामान्यनिर्देशे सत्यपि देवदत्तस्य त्रयः पुत्रा यज्ञदत्तोऽग्निदत्तो ब्रह्मदत्तश्चेति निर्देशासम्भवः। नामादिव्याकरणोत्तरं तु सम्भवत्येव। तथा नामरूपव्याकरणात् प्राक् परमेश्वरसृज्यमिदं जगदिति सामान्येन निर्देष्टुं शक्येऽपि तेजोऽबन्नमिति नामादिविशेषविभागेन वक्तुमशक्यत्वात्। व्याकरणे तु सम्भवतीति भावः। तच्च त्रिवृत्करणमग्न्यादित्यचन्द्रविद्युत्सु श्रुत्या दर्शितम्। "यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपम्, यच्छुक्लं तदपाम्, यत् कृष्णं तदन्नस्य" इत्यादिना। तत्राग्निरिति रूपव्याकरणम्, रूपप्रागभावे नामकरणासम्भवाद्रूपाभावे तदनुपलब्धिप्रसंङ्गाद्रूपव्याकरणमेव विषयोपलब्धेः

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

साधारणहेतुरित्यर्थः। तथैवाग्निरिति वर्णसमुदायरूपं नामव्याकरणम्। एवमादित्यादिष्वपि विवेचनीयम्।

एतेनैव पार्थिवाप्यतैजसेष्वपि पदार्थेषु त्रिवृत्करणं सूपपन्नम्। उपक्रमोपसंहारसाधारण्यात्। तत्रेमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत् त्रिवृदेकैका भवतीत्युपक्रमसामान्यात्। "यद्रोहितमिवाभूत्" इति तैजसरूपमित्युपसंहारसाम्याच्चेति संक्षेपः।

यच्चोक्तं चारेण परसैन्यं प्रविश्येत्यादि, तत् तुच्छम्, दृष्टान्तवैषम्यात्। राजचारयोरत्यन्तभेदेन पृथक्सिद्धत्वात्। प्रकृते जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वेन तदपृथक्सिद्धत्वात्। ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिनो जीवस्य तद्बहिर्भूतवर्तिपदार्थानां नामरूपव्याकरणासम्भवात्। चतुर्मुखादेः स्वसृज्यानां नामादिव्याकरणे शक्तिमत्त्वेऽपि स्वाप्राग्वस्तूनां नामादिव्याकर्तृत्वेन शक्तिरितिध्वन्यर्थः।

किञ्च, जीवबुद्ध्यगोचरस्थानस्य जगतो नामादिव्याकृतौ परमेश्वरस्यैव समर्थत्वान्नान्यस्य। "आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्बहिता" इत्यादिनोपनिषत्सु तस्यैव तथात्वश्रवणात्। श्रुत्यर्थस्तु, इमाः साकल्येन करनिहितफलवत् परमेश्वरस्य श्रुत्यर्थाभिमानिदेवविशेषस्य प्रत्यक्षगोचरास्तेजोऽबन्नसंज्ञकास्तिस्रो देवता अनेन जीवेन स्वात्मकसमष्टिजीवावच्छिन्नेन जीवनहेतुनान्तरात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति देवतिर्यङ्मनुष्यादिविचित्रासंख्येयस्वेतरागोचरव्यक्तात्मना विभज्य तत्तन्नामादिना संयोजयामीत्येतत्संकल्पविषयसंसिद्धये तासामन्योन्यासंसृष्टानां तत्कार्यासमर्थानां संसर्गलक्षणसामर्थ्यं विधायैकैकां त्रिवृतमकरोदिति यावत्।

नन्वेवम् "अनेन जीवेनात्मना" इति सामानाधिकरण्यस्य मुख्याताभङ्ग इति चेन्न, ब्रह्मणः सर्वात्मत्वेन सर्वशब्दवाच्यत्वात् सामानाधिकरण्यं मुख्यमेवेति।

अत्र ये जीवब्रह्मणोरत्यन्ताभेदमभ्युपगच्छन्ति, ते प्रष्टव्याः। सृष्टेः प्राक् प्रलयसमयेऽनभिव्यक्तनामरूपकस्य जीवस्य जीवात्मना सद्भावो न वेति?

नाद्यः, अद्वैतभङ्गात्। ब्रह्मण एव जीवभावापत्त्या प्रवेश इति सिद्धान्तभङ्गात्, सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यं निर्विशेषं ब्रह्मासीदिति "सदेव सोम्य" इति श्रुत्यर्थ इत्युपक्रमवाक्यार्थसिद्धान्तभङ्गाच्च।

न द्वितीयः, जीवस्याजत्वानादित्वभङ्गात्। तद्बोधकशास्त्रव्याकोपाच्च। कृतनाशकृताभ्यागमप्रसङ्गाच्च।

किञ्च, "सदेव" इति वाक्यस्योक्तलक्षणनिर्विशेषपरत्वाङ्गीकारे "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय" इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितेक्षणबहुभवनसङ्कल्पाश्रयस्य तत्पूर्वकसृष्टिकर्तुरभावेन सृष्ट्यभावप्रसङ्गः। वाक्यस्य निर्विषयत्वापत्त्या बाधप्रसङ्गश्च नालोच्यते वैदिकाभिमानिभिर्देवानां प्रियैः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

यच्च कैश्चित् "अनेन जीवेन" इत्येतत् "अनुप्रविश्ये" इत्यन्तेन सम्बध्यते, आनन्तर्यात्, न "व्याकरवाणि" इत्यनेनेति श्रुत्यक्षराणि योजितानि, तदप्यपेशलम्। तदानीं तन्मते जीवस्याभावात्। अन्यथाद्वैतसिद्धान्तभङ्गात्।

किञ्च, क्त्वाप्रत्ययेन समानकर्तृकत्वप्रतीतिबाधप्रसङ्गाच्च।

यत् तु चारेण परसैन्यं प्रविश्येत्यादि व्याख्यातम्, तन्महत् क्षुद्रम्, दृष्टान्तवैषम्योक्त्या पूर्वमेव निरस्तत्वात्। अत्यन्तभेदपरत्वे ब्रह्मणो जगदुपादानत्वाभावप्रसङ्गात्। तथात्वे चावैदिकतार्किकादिपक्षे प्रवेशात्।

अन्यैस्तु "अनेन जीवेन" इत्यस्य जीवविशिष्टेनेति व्याख्यानमुक्तम्, तदप्यपेशलम्, विशिष्टवादस्य पूर्वमेव निरस्तत्वादित्युक्तं विस्तरेण ॥२०॥

अथ त्रिवृत्कृतानां तेजोऽबन्नानां कार्यविभागमाह—

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २ । ४ । २१ ॥

भूमेस्त्रिवृत्कृतायाः पुरुषेण भुज्यमानाया इदं भौमं मांसादि कार्यं यथाशब्दं श्रुतिरूपशब्दनिरूप्यमवगन्तव्यम्। "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते, तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत् पुरीषं भवति, मध्यमं मांसम्, अणिष्ठं तु मन एव" इति श्रुतेः। एवमितरयोरप्तेजसोश्च कार्यमपि बोध्यम्। मूत्रं लोहितं प्राणश्चेत्यपां कार्यम्। अस्थि मज्जा वाक् च तेजसः कार्यमित्यर्थः ॥२१॥

ननु सर्वे भूतभौतिकवस्तुमात्रं त्रिवृत्कृतमेव। तर्हीदं भूमेः कार्यमिदमपामिदं तेजस इति भेदनिर्देशासम्भवप्रसङ्गो दुर्वारः। सर्वेषां सर्वत्र सत्त्वादित्याशंङ्क्य परिहरन्नाह—

वैशेष्यात् तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २ । ४ । २२ ॥

तुशब्दः शङ्कानिरासार्थः। विशेषस्य भावो वैशेष्यम्। भागभूयस्त्वमिति यावत्। तस्य पृथिव्यादौ दर्शनात् तद्वादः, स तेजोऽबन्नविशेषवादो भौतिकवस्तुविशेषवादश्च सूपपन्न इत्यर्थः। द्विरुक्तिरध्यायपरिसमाप्त्यर्था ॥२२॥

अप्रतर्क्याय हरये रमाकान्ताय विष्णवे।
श्रीकृष्णाय नमस्तेऽस्तु निर्दोषगुणशालिने ॥१॥

॥ इति श्रीसनकसम्प्रदायप्रवर्तकाद्याचार्यश्रीनिम्बार्कमतानुयायिश्रीमन्मुकुन्दचरणपद्ममकरन्दभृङ्गेण श्रीमत्केशवकाश्मीरिभट्टेन विरचितायां वेदान्तकौस्तुभप्रभाख्यायां ब्रह्मसूत्रवृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादविवृतिः समाप्ता ॥२॥४॥

■

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादः

[१]साधनोपाययुक्तानां भक्तानां पुरुषोत्तमः।
ददाति वाञ्छितं सर्वं वर्ण्यन्ते तान्यतस्त्विह॥

इत्थं द्वितीयेऽध्याये श्रुतिविरुद्धस्मृतीनां तर्काणां च भ्रममूलत्वं प्रदर्श्य श्रुतीनामितरेतरविरोधाभासं निराकृत्य समन्वयाविरोधो निर्णीतः। तेन च श्रीपुरुषोत्तमस्यैव परब्रह्मणो मुमुक्षुध्येयस्य निखिलजगदेककारणत्वं वेदान्ताः प्रतिपादयन्तीति स्थापितम्। अथेदानीमस्मिंस्तृतीयाध्याये तत्प्राप्त्युपायभूतसाधनानि निरूप्यन्ते। तानि च कर्मज्ञानभक्तिप्रपत्त्यादिरूपाणि श्रीपुरुषोत्तमाचार्यपादैर्विस्तरेण भाषितानीत्यत्रोपरम्यते।

इयं तावच्छ्रेयःसाधनप्रक्रिया। आदौ जन्मसमये पुंसि भगवतः श्रीमुकुन्दस्य कृपाकटाक्षो मुमुक्षोत्पादेनासाधारणहेतुभूतः। ततः सात्त्विकं मुमुक्षार्हं जन्म। मुमुक्षायां सत्यां तत्साधने स्वाधिकारानुरूपं यतते।

तत्रादौ यथाधिकारभगवदर्पितनिष्कामकर्मयोगः। तेन भगवदीयानुग्रहसहकृतमनस्कस्य ममुक्षोर्वैराग्यादिपूर्वकजिज्ञासया श्रवणादिलक्षणया तत्स्वरूपादिविषयकपरोक्षज्ञानम्। ततो ध्यानपरिपाकजन्या परा भक्तिपर्यायरूपा ध्रुवा स्मृतिः। तया च तदनुग्रहेण तत्साक्षात्कारः। ततो मोक्ष इति।

तत्र मोक्षोपायश्च प्राप्यवस्त्वतिरिक्तवैतृष्ण्यम्। प्राप्यतृष्णा चेति। तत्सिद्ध्ये प्रथमद्वितीयपादयोरारम्भः।

तत्र प्रथमे पादे पञ्चाग्निविद्यामाश्रित्य संसारिजीवस्य लोकगत्यागतिरूपदोषाः प्रदर्श्यन्ते वैराग्यार्थम्। "तस्माज्जुगुप्सेते"ति श्रुतेः।

तत्रायं जीवो देहाद्देहान्तरं गच्छन् देहबीजभूतैर्भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो गच्छति, उतासंपरिष्वक्त इति संशयेऽसंपरिष्वक्त इति पूर्वः पक्षः। स्वर्गे नरके वा यत्र फलमनुभूयते, तत्रैव भूतानि लभ्यन्त इति सांख्यसिद्धान्तादिति प्राप्ते स्वसिद्धान्तमाह—

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्॥३।१।१॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ देहाद्देहान्तरप्रवेशे देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तः परिवेष्टितो जीवो रंहति गच्छति। कुतः? "प्रश्ने"ति। प्रश्नस्तावत्। छान्दोग्ये पञ्चाग्निविद्यायां श्वेतकेतुं प्रति

---

१. पं. ८,९५ (अप्रैल १,१८७४) २६१-२६५।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

पाञ्चालः प्रवाहणः कर्मिणां गन्तव्यदेशादिप्रश्नान् कृत्वेदमपि पृष्टवान्। "वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति" इति। निरूपणं नाम प्रतिवचनम्, द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषिद्रूपेषु पञ्चस्वग्निषु श्रद्धासोमवृष्ट्यपन्नरेतोरूपाः पञ्चाहुतीर्दर्शयित्वा, "इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती"ति। अतः प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां देहबीजभूतसूक्ष्मैः सहैव तत्र तत्र गच्छतीत्यवगम्यते ॥१ ॥

नन्वापः पुरुषवचस इत्युक्ते केवलाभिरद्भिर्वेष्टनं श्रुतम्। तत् कथं सर्वैर्भूतसूक्ष्मैर्वेष्टनमित्यत्राह—

त्र्यात्मकत्वात् तु भूयस्त्वात् ॥ ३ । १ । २ ॥

चोद्यनिवृत्त्यर्थस्तुशब्दः। त्रिवृत्करणेनापां त्र्यात्मकत्वादन्नतेजसोरपि परिग्रहः। भूयस्त्वाद्बाहुल्यात् पञ्चम्यामाहुतावाप इत्युक्तम्, शुक्रशोणितेऽपां बाहुल्यदर्शनात् ॥२ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ । १ । ३ ॥

इतश्च भूतसूक्ष्माणां गमनमित्यवगम्यते। प्राणानामिन्द्रियाणां जीवेन सह गमनश्रुतेः। "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इति,

"मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति।

शरीरमेव चाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ॥

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात्"।

इति स्मरणाच्च, निराश्रयाणां च तेषां गतिरनुपपन्ना। यतस्तदाश्रयभूतसूक्ष्माणामपि गतिरभ्युपगन्तव्या ॥३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ३ । १ । ४ ॥

"यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति, वातं प्राणश्चक्षुरादित्यम्" इत्येवं वाक्पाण्यादीनामग्न्यादिगतिश्रुतेर्न जीवेन सह प्राणानां गमनमिति चेन्न, भाक्तत्वात्। भज्यते, मुख्यावृत्तिर्यया गौण्या वृत्त्या सा भक्तिः, तत्र भवं भाक्तम्। वागादीनामग्न्यादिगमनश्रवणमौपचारिकम्, अग्न्यादीनामधिष्ठातृत्वनिवृत्त्यर्थम्। लोमकेशयोर्गत्यदर्शनात्। "ओषधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशान्" इति ॥४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ३ । १ । ५ ॥

प्रथमेऽग्नौ द्युलोकाख्ये "तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति" इति प्रत्ययविशेषरूपायाः श्रद्धायाः श्रवणादपामश्रवणात् कथं पञ्चम्यामाहुतावपां पुरुषभाव इति चेन्नैष दोषः। हि यतस्ता एवापः श्रद्धाशब्देनोच्यन्ते, याः प्रश्न उपन्यस्ताः। कुतः? उपपत्तेः। उप-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

क्रमोपसंहारयोरेवमुपपत्तेः। अन्यथा प्रश्नप्रतिवचनयोरेकवाक्यता न स्यात्। सादृश्यप्रयोगोपपत्तेश्च। "श्रद्धा वा आपः श्रद्धामेवारभ्य यज्ञेन यजते" इति प्रयोगदर्शनात् ॥५ ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ३ । १ । ६ ॥

ननु प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामापः श्रद्धादिक्रमेण पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषभावं प्रतिपद्यन्त इति श्रूयते, न तु तत्संपरिष्वक्तो जीवः श्रूयते। अतस्तत्परिष्वक्तो जीवो गच्छतीति वक्तुमशक्यमिति चेन्न, कुतः? इष्टादिकारिणां प्रतीतेः। तस्मिन्नेव वाक्ये ह्युत्तरत्र "अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते, ते धूममभिसंभवन्ति" इत्युपक्रम्य धूमादिना पितृयानेन यथा चन्द्रप्राप्तिं कथयति। "आकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा" इति, त इह प्रतीयन्ते। "तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति" इति भूतसूक्ष्मपरिवेष्टितं जीवं द्युलोके फलभोगाय देवाः प्राणाः प्रक्षिपन्ति, सोऽयं प्रक्षेपो होम इहाभिप्रेतः ॥६ ॥

ननु "तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति" इति चन्द्रकिरणारब्धदेहानां कथमन्नभाव इत्याशङ्क्याह—

भाक्तं वानात्मवित्त्वात् तथा हि दर्शयति ॥ ३ । १ । ७ ॥

वेति चोद्यव्यावृत्त्यर्थः। भाक्तमेषामन्नत्वं न मुख्यम्। "न ह वै देवा अश्नन्ति, न पिबन्ति, एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति" इति चर्वणनिषेधात्। "यथा राज्ञां विशोऽन्नं, विशामन्नम् पशव" इति, अनात्मवित्त्वाच्च ह्येषां केवलकर्मिणां गुणभावो देवान् प्रति। तथा हि दर्शयति श्रुतिः तेषामेवोपभोग्यत्वम्। "अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति, न स वेद, यथा पशुरेवं स देवानाम्" इति स्मृतिरप्यनात्मविदां देवोपभोग्यत्वमात्मविदां च ब्रह्मप्राप्तिं दर्शयति—

"देवान् देवविदो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि।"

इति। तस्माद्भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्त एव जीवो गच्छतीति युक्तमुक्तम् ॥७ ॥

एवमविदुषामारोहणप्रकारो निरूपितः। अथेदानीमवरोहणं तत्प्रकारं चाह—

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ३ । १ । ८ ॥

इष्टादिकारिणां धूमादिवर्त्मना चन्द्रमण्डलमारुह्य तत्र भुक्तभोगानां "तस्मिन् यावत् संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्त" इत्यादिनावरोहः श्रूयते। स किं निरनुशयानां तेषां भवत्युत सानुशयानामिति विशये निरनुशयानामिति पूर्वः पक्षः "यावत् संपातम्" इत्युक्तेः। संपतन्त्यनेनेति संपातं कर्म, यावत् तदस्ति, तद्भुक्त्वेत्यर्थः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

"प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत किञ्चेह करोत्ययम्।
तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे"॥

इति श्रवणादित्येवं प्राप्तेऽभिधीयते। कृतस्य यागादेरत्यये भोगेन क्षये सत्यनुशयवान्, कर्तारमनुशेरते फलोपभोगाय भुक्तयः, सोऽनुशयशिष्टं कर्म, तद्वानवरोहति। कुतः? दृष्टस्मृतिभ्याम्, श्रुतिस्मृतिभ्याम्। श्रुतिस्तावत्,"तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत् ते रमणीयां योनिमापद्येरन्, ब्राह्मणयोनिं वा, क्षत्रिययोनिं वा, वैश्ययोनिं वा, अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत् ते कपूयां योनिमापद्येरन्,श्वयोनिं वा, शूकरयोनिं वा, चाण्डालयोनिं वा" इति। चरणशब्द आचरणीयकर्मपरः। कपूयचरणाः कुत्सितकर्माणः। स्मृतिरपि। "वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते" इति सानुशयानामवरोहं दर्शयति। स्वर्गप्राप्तिहेतुभूतज्योतिष्टोमादिकर्मभ्यः कर्मान्तरमनुशयपदवाच्यम्। शेषशब्दश्चोपयुक्तात् कर्मणः कर्मान्तराभिप्रायो न हि स्वर्गार्थक्षयकर्मणः कश्चिच्छेषः शक्यते कल्पयितुम्। श्रुतिप्रमाणत्वादस्यार्थस्य नानुमानमत्र क्रमते।

तस्माद्यावत् संपातमिति, यत् किञ्चेह करोत्ययमिति चैवं द्रष्टव्यम्। यावदामुष्मिकफलं कर्म, तत् सर्वं तत्रैव क्षपयित्वावशिष्टेनैहिकफलेन जपहोमादिनावरोहतीति। यथा कश्चित्सेवकः सकलैः सेवोपकरणै राजकुलं प्रविष्टश्चिरावस्थानादुपक्षीणबहूपकरणश्छत्रपादुकादिमात्रपरिच्छदः स्थातुमशक्नुवन् निवर्तत इत्येवमनुशयमात्रपरिग्रहो न चन्द्रमण्डले स्थातुं शक्नोतीति। "यथेतमनेवं च"। आरोहणप्रकारेण प्रकारान्तरेण च पुनर्निवर्तन्त इत्यर्थः। पितृयाने धूमाकाशयोर्निर्देशेनावरोहश्रवणादारोहणानुसारोऽवरोहः। तद्विरुद्धवाय्वादिश्रवणाच्चान्यथापीति ॥८॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः॥ ३। १। ९॥

ननु रमणीयचरणाः कपूयचरणा इत्यत्र चरणमाचारशीलं वृत्तमिति नार्थान्तरम्।

"अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा।
अनुग्रहश्च ज्ञानं च शीलमेतद्विदुर्बुधाः"॥ इति स्मृतेः।

ततश्च न चरणशब्देन पुण्यापुण्यरूपं कर्मोच्यते। वेदेऽपि चरणकर्मणी भेदेन व्यपदिश्येते। "यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि, नो इतराणि। यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि, नो इतराणीति"। अतश्च न कर्मणावरोहो वर्ण्यते; किन्तु चरणाच्छीलाद्योनिविशेषप्राप्तिरिति चेत्, तन्न, चरणश्रुतिः कर्मोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते स्म। सुखदुःखे हि पुण्यापुण्यरूपकर्मफले। न हि केवलादाचारात् तयोः प्राप्तिः सम्भवति" ॥९॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ ३ । १ । १० ॥

आचारस्यानर्थक्यमेवं सति स्यादिति चेन्न, तदपेक्षत्वात्। सुखसाधनपुण्यकर्माधिकारस्याचारपूर्वकत्वात्।

"आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः"।

"संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु"। इत्यादिस्मृतेः ॥१०॥

सुकृतदुष्कृते एव तु बादरिः ॥ ३ । १ । ११ ॥

सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्देनोच्येते। चर्यत इति चरणं कर्म। न हि लोकवेदयोश्चरणशब्दः शीले प्रसिद्धः। तुशब्द उपलक्षणार्थनिवृत्त्यर्थः। न हि मुख्ये सम्भवति लक्षणाश्रयणीया। कर्मचरणयोर्भेदव्यपदेशस्तु ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनेति बादरिराचार्यो मेने ॥११॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ ३ । १ । १२ ॥

जीवस्य गतिस्त्रिधा— अर्चिरादिका, धूमादिका, यमवशगा च। तत्र विदुषां मोक्षहेतुका प्रथमा, सा च फलाध्याये वक्ष्यते। अविदुषां पुण्यकर्मणां च धूमादिकात्र निरूपिता। तदुभयविधुराणां तु नरकाद्यापत्तिश्चेदानीं निरूप्यते। तथा हि ये विहितं न कुर्वन्ति, ये च निषिद्धं कुर्वन्ति, त उभयेऽनिष्टादिकारिणः तेऽपि चन्द्रमसं गच्छन्ति, उत नेति संशये तेषामपि श्रुतं गमनं कौषीतक्याम्नाये, "ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति" इति सर्वेषामविशेषेण गतिश्रवणात् ॥१२॥

ननु सुकृतिनां दुष्कृतकर्मणां च समानफलत्वमयुक्तमित्याशङ्क्याह—

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ ३ । १ । १३ ॥

तुशब्दः शङ्कानिरासार्थः। संयमने यमालये दुःखमनुभूयेतरेषामनिष्टादिकारिणां चन्द्रारोहावरोहौ। कुतः? तद्गतिदर्शनात्। दर्शयति च श्रुतिस्तेषां यमवश्यताम्—

"न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम्।
अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे"॥ इति।
"वैवस्वतं संयमनं जनानां यमं राजानम्" इति ॥१३॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

स्मरन्ति च ॥ ३ । १ । १४ ॥

स्मरन्ति च सर्वेषां यमवश्यत्वं पराशरादयः—

"सर्वे चैते वशं यान्ति यमस्य भगवन् किल"। इत्यादिषु ॥१४ ॥

अपि च सप्त ॥ ३ । १ । १५ ॥

अपिशब्दः स्मरणस्य समुच्चयार्थः। पापिनां गन्तव्यत्वेन सप्त नरकान् रौरवमहारौरवप्रभृतीन् स्मरन्ति ॥१५ ॥

ननु सप्तषु नरकेषु कथं यमयातनाप्राप्तिः ? यतो रौरवादिषु चित्रगुप्तादीनामन्येषामधिष्ठातृणां स्मरणादित्यत आह—

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ ३ । १ । १६ ॥

रौरवादिष्वपि यमव्यापारादाज्ञाकरणादविरोधः ॥१६ ॥

इति प्राप्ते राद्धान्तः—

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ ३ । १ । १७ ॥

तुशब्दः पक्षनिवृत्तौ। विद्याकर्मविहीनानां देवयानपितृयानगती न स्तः, कारणाभावात्। पञ्चाग्निविद्यायां "वेत्थ यथासौ लोको न संपूर्यत" इति प्रश्नस्य प्रतिवचने, "अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति, जायस्व म्रियस्वेत्येतत् तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यत" इत्यनिष्टादिकारिणामनवरोहं दर्शयति। "पथोः" इति च विद्याकर्मणोर्निर्देशः। तयोः प्रकृतत्वात्। "तद् य इत्थं विदुः" इति देवयानः पन्थाः। "इष्टापूर्ते दत्तम्" इति पितृयानः, तयोरन्यतरेणापि येन गच्छन्ति, तानीमानि तृतीयस्थानभाञ्जि भूतानीति ॥१७ ॥

नन्वेवं तर्हि चन्द्रगमनाभावे शरीरयोगस्यैवासम्भवः। पञ्चमाहुत्यभावादित्यत आह—

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ ३ । १ । १८ ॥

तृतीये स्थाने शरीरारम्भाय न पञ्चमाहुत्यपेक्षा। कुतः ? तथोपलब्धेः। तथा तेनोक्तप्रकारेण "जायस्व, म्रियस्व" इत्येतत् तृतीयं स्थानम्, तेनासौ लोको न संपूर्यत इति तृतीयस्थानस्य केवलपापकर्मणो द्युलोकारोहावरोहाभावेन द्युलोकासंपूर्तिवचनादस्य तृतीयस्थानस्य शरीरारम्भाय न पञ्चमाहुत्यपेक्षा।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न चैवं पञ्चमाहुतिवाक्यबाध इति वाच्यम्, तस्य पुरुषवचस्त्वप्रतिपादनमात्रेणोपक्षीणतयान्यनिवारकत्वे मानाभावात्, अवधारणादर्शनात्। अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गात् ॥१८ ॥

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ ३ । १ । १९ ॥

अपि च, लोके पुण्यकर्मणां धृष्टद्युम्नद्रौपदीप्रभृतीनां पञ्चमाहुत्यनपेक्षमयोनिजं जन्म स्मर्यते ॥१९ ॥

दर्शनाच्च ॥ ३ । १ । २० ॥

इतश्च चतुर्विधो भूतग्रामो जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जलक्षणः। तत्र योषित्पुरुषसम्बन्धमन्तरेण स्वेदस्थावरयोरुत्पत्तिदर्शनान्न पञ्चमाहुत्यपेक्षा ॥२० ॥

ननु "त्रीण्येव बीजानि भवन्त्यण्डजं जीवजमुद्भिज्जम्" इत्यत्र त्रिविधो भूतग्रामः श्रूयते कथं तस्य चतुर्विधत्वमित्यत्राह—

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ ३ । १ । २१ ॥

तृतीयेनोद्भिज्जशब्देन संशोकजस्य खेदजस्यावरोधोऽन्तर्भावः। स्वेदजोद्भिज्जयोर्भूम्युदकोष्मप्रभवतुल्यत्वात् ॥२१ ॥

तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ ३ । १ । २२ ॥

इष्टादिकारिणां भूतसूक्ष्मपरिवेष्टितसानुशयानामवरोह उक्तः। अथ तत्प्रकारश्चिन्त्यते। "अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते, यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वाभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति, मेघो भूत्वा प्रवर्षति" इत्यत्र संशयः। किमाकाशादिप्रतिपत्तौ देवमनुष्यादिभाववदाकाशादिभावः, आहोस्वित्सादृश्यप्राप्तिरिति। तत्राकाशादिभाव इति पूर्वः पक्षः। राद्धान्तस्तु तत्स्वाभाव्यापत्तिराकाशादिसाम्यप्राप्तिरित्यर्थः। कुतः? उपपत्तेः। न ह्यन्यस्यान्यभाव उपपद्यते। तत्सादृश्यं तु युज्यते ॥२२ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ ३ । १ । २३ ॥

आकाशवायुधूमाभ्रमेघवर्षप्राप्तौ किं द्राघिष्ठं कालं सादृश्येनावस्थानमुताल्पकालमिति विशयः। अल्पकाले हेत्वभावाद् द्राघिष्ठमिति प्राप्ते ब्रूमः। नातिचिरेणाल्पेन कालेनावरोहः। यावद्व्रीह्यादिप्राप्तिरित्यर्थः। कुतः? विशेषश्रवणात्। "अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरम्" इति। एकस्तकारश्छान्दसत्वाल्लुप्तो ज्ञेयः। व्रीह्यादिभावादुत्तरं दुःखतरनिःसरणमिति वदन् सर्वत्र पूर्वत्र चिरं कालं बोधयति ॥२३ ॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलाषात्॥ ३ । १ । २४ ॥

"त इह व्रीहियवा औषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते" इति श्रूयते, तत्र किं व्रीह्यादिशरीरा जायन्ते उत क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठिते व्रीह्यादौ संसर्गमात्रं प्रपद्येरन्निति विशयः। व्रीह्यादिदेहभोक्तारो जायन्त इति पूर्वः पक्षः, जनेर्मुख्यार्थत्वोपपत्तेः। इति प्राप्ते सिद्धान्तः। अन्याधिष्ठिते व्रीह्यादिशरीरे जीवविशेषाधिष्ठिते व्रीह्यादौ संसर्गमात्रं प्राप्नुवन्त्यनुशायिनः, न तु व्रीह्यादिशरीरित्वम्। कुतः? "पूर्ववत्" इति। आकाशादिवत् तेषामपि कथनात्। तत्कार्यजन्यत्वाभावान्न स्थावरयोनित्वमित्यर्थः ॥२४ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्॥ ३ । १ । २५ ॥

अत्र सांख्यश्चोदयति। कर्म द्विविधम्— शुद्धमशुद्धं च। तत्र शुद्धमहिंसादि। द्वितीयं ज्योतिष्टोमादि, पशुहिंसावत्त्वात्। अनुशयिनां ज्योतिष्टोमादिकर्तृत्वेनाशुद्धव्यामिश्र-कर्मफलभोगाय मुख्यमेव स्थावरं जन्मेति प्राप्ते राद्धान्तः। शुद्धमेव ज्योतिष्टोमादि कर्म। कुतः? शब्दात्। शास्त्रप्रमाणकत्वाद्धर्माधर्मयोः। "सामान्यविधेर्विशेषविधिर्बलीयान्", "न हिंस्यात् सर्वा भूतानि" इति सामान्यनिषेधस्य बाह्यहिंसाविषयकत्वेन सावकाशत्वात्। क्रतु-गतहिंसाविधेस्तु निरवकाशत्वेन बलीयस्त्वात्। तेन सामान्यनिषेधस्य बाधो युक्त एव। अतो गौणमत्र जन्मेति ॥२५ ॥

रेतःसिग्योगोऽथ॥ ३ । १ । २६ ॥

इतश्च व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रम्। व्रीह्यादिभाववचनानन्तरं, "यो यो ह्यन्नमत्ति, यो रेतः सिञ्चति, तद्भूय एव भवति" इति श्रुतेः। रेतःसिग्योगो यथा तद्योगमात्रं वक्ति, तद्वद्-व्रीह्यादिभावोऽपि तद्योगमात्रमेव, "भूय एव भवति," तदाकृतिर्भवतीत्यर्थः। मनुष्येण भक्षितो मनुष्यो जायते, पश्वादिना भक्षितः पश्वादिर्भवतीति यावत् ॥२६ ॥

योनेः शरीरम्॥ ३ । १ । २७ ॥

योनिप्राप्तेः पश्चादेवानुशयिनां देहप्राप्तिः, तत्रैव च सुखदुःखादिभोगस्य सत्त्वात्। ततः पूर्वं ह्याकाशादिप्राप्तौ तद्योगमात्रमेवेति सिद्धम् ॥२७ ॥

॥ इति श्रीसनकसम्प्रदायप्रवर्तकाद्याचार्यश्रीनिम्बार्कमतानुयायिश्रीमन्मुकुन्दचरणपद्म-मकरन्दभृङ्गेण श्रीमत्काश्मीरिकेशवभट्टेन विरचितायां वेदान्तकौस्तुभप्रभाख्यायां ब्रह्मसूत्रवृत्तौ तृतीयाध्यायप्रथमपादविवरणं समाप्तिमगात् ॥३ ।१ ॥

■

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादः

संध्ये सृष्टिराह हि ॥ ३ । २ । १ ॥

[१]इत्थं जाग्रदवस्थायां जन्ममरणस्वर्गनरकगमनादिदुःखजातं जीवस्य विरागार्थं प्रपञ्चितम्। एतेनात्मानात्मविवेकोऽपि सिद्धः।

अथेदानीं तयोर्विवेकविरागयोर्दार्ढ्यार्थं स्वप्नाद्यवस्था निर्णीयन्ते। तत्र स्वप्ने सृष्टिः श्रूयते बृहदारण्यके। "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति, अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते, न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्ति, अथानन्दान् मुदः प्रमुदः सृजते, न तत्र वेशन्ताः पुष्करिण्यो नद्यः स्रवन्त्यो भवन्त्यथ वेशन्तान् पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः सृजते स हि कर्ता" इति। तत्र संशयः। सा सृष्टिः किं जीवकृता, उत परमेश्वरकृतेति। जीवनिर्मितेति। कुतः? संध्ये स्वप्नस्थाने।"संध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्" इति श्रुतेः। हि यतः सृजते। "स हि कर्ता" इति श्रुतिराह। स्वप्नदृग्जीवस्यैव तत्र प्रतीयमानत्वात् ॥१॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ ३ । २ । २ ॥

किञ्च, एके शाखिनः स्वप्नार्थानां निर्मातारं जीवमधीयते, "य एष सुप्तेषु जागर्ति, कामं कामं पुरुषो निर्मिमाण" इति। अत्र कामशब्देन काम्यन्त इति कामाः पुत्रादय एवोच्यन्ते, नेच्छामात्रम्। "सर्वान् कामान् छन्दतः प्रार्थयस्व शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व" इति प्रक्रमात्। अतो जीवनिर्मितैव स्वप्नसृष्टिः। उपकरणाद्यभावेऽपि तस्य प्रजापतिवाक्ये सत्यसङ्कल्पत्वश्रवणेन सृष्ट्युपपत्तेः ॥२॥

इति प्राप्ते राद्धान्तमाह—

मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तरूपत्वात् ॥ ३ । २ । ३ ॥

तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः। स्वाप्नसृष्टिः परमेश्वरनिर्मितैव न जीवकृता। कुतः? यतो मायामात्रम्। मायाशब्द आश्चर्यवाची।

"जनकस्य कुले जाता देवमायेव निर्मिता"।

इत्यत्रैवं दर्शनात्। जीवस्योपकरणाद्यभावेन तच्छक्तिशून्यत्वात्। तस्य सत्यसङ्कल्पत्वादिधर्माणां कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्। बद्धावस्थायां तिरोधानादित्यर्थः।

---

१. पं- ८,९५ (अप्रैल १, १८७४) २६५-२६७।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तस्मात् तज्जीवकर्मानुसारेण तदेकैकं जीवानुभवयोग्यमितरसकलपुरुषाननुभूयमानमाश्चर्यरूपं रथादिकं श्रीपुरुषोत्तमेनैव निर्मीयते। तस्य सर्वशक्तिसत्यसङ्कल्पत्वादिस्वाभाविकधर्मयोगात् ॥३ ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ३ । २ । ४ ॥

"यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियम्" इति, "अथ यदा स्वप्ने पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तम्" इत्यादिना स्वप्नस्येष्टादिसूचकत्वश्रवणाज्जीवकर्तृकत्वं न सम्भवति। यदि जीवः सृष्टिकर्ता, तर्हि शुभसूचकमेव स्वप्नं दृष्ट्वा सदा सुखमेवानुभवेन्न कदापि दुःखी स्यात्। न हि चेतनः स्वदुःखार्थं कोऽपि यतत इति भावः। स्वप्नाध्यायविदश्च स्वप्नं शुभाशुभयोः सूचकमाचक्षते।

"आरोहणं गोवृषकुञ्जराणां स्वप्नेष्वगम्यागमनं च धन्यम्"। इति।

"खरयानतैलाभ्यञ्जनान्यधन्यानि" इति, "कामं कामम्" इति च परमेश्वरमेव निर्मातारमाह। "य एषु सुप्तेषु जागर्ति"।

"तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते।
तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन" ॥

इति वाक्यशेषे परमात्मासाधारणधारणधर्मश्रवणात्। तेषां च जीवे कथमप्यसम्भवात्।

तस्माज्जीवानामल्पतरकर्मानुसारिफलभोगाय तावन्मात्रकालिकं तदेकतमेनानुभाव्यं रथादिं परमेश्वर एव सृजतीति। विशेषार्थस्तु पूर्वमेवोक्तः ॥४ ॥

ननु जीवस्य सत्यसङ्कल्पादिकं कुतस्तिरोहितमिति चेत्, तत्राह—

पराभिध्यानात् तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ३ । २ । ५ ॥

तुशब्दः शङ्कोच्छेदकः। पराभिध्यानात्, अनादितत्तत्कर्मानुगुणपरमेश्वरसङ्कल्पादेव तिरोहितमिति ब्रूमः। ततस्तत्सङ्कल्पादेव ह्यस्य बन्धमोक्षौ श्रूयेते।

"संसारबन्धस्थितिमोक्षहेतुः", इत्यादिश्रुतेः।
"बन्धको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचकः"। इत्यादिस्मृतेश्च ॥५ ॥

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ३ । २ । ६ ॥

सोऽपि तिरोभावोऽपि देहयोगादेव भवति। वा विकल्पे। व्यवस्थितश्च विकल्पः। सृष्टिकाले देहावस्थाचिद्वस्तुसंयोगात्। प्रलये च नामरूपविभागानर्हाचिद्वस्तुसंयोगात्। अतोऽनभिव्यक्तस्वरूपत्वान्न जीवस्य स्वाप्नसृष्टिकर्तृत्वमिति सिद्धम् ॥६ ॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अथ सुषुप्त्यवस्था श्रूयते। "अथ यत्रैतत् सुप्तः समस्तः स्वप्नं न विजानाति, आसु तदा नाडीषु सृप्तो भवति" इति। छान्दोग्ये तथा "अथ यदा सुषुप्तो भवति, यदा न कञ्चन वेद, तदा हि ता नाम नाड्यो द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयात् पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते, ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते" इति। "य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्शेते" इति च बृहदारण्यके। आकाशशब्दोऽत्र ब्रह्मवाचकः, तथा "यत्रैतत् पुरुषः स्वपिति नाम, सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवति" इति। नाड्यः पुरीतद्ब्रह्म चेति त्रिविधसुषुप्तिस्थानपराः श्रुतयो दृश्यन्ते। ताः किमन्योन्यनिरपेक्षतया सुषुप्तिस्थानं विकल्पयन्ति, उत परस्परापेक्षतयैकं सुषुप्तिस्थानं प्रतिपादयन्तीति संशयः। निरपेक्षत्वेन प्रतीतेर्युगपदनेकस्थाने वृत्त्यसम्भवाच्च विकल्पयन्तीति प्राप्ते, आह—

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च॥ ३।२।७॥

चकारः पुरीतत्समुच्चयार्थः। तदभावः स्वप्नदर्शनाभावः। सुषुप्तिरिति यावत्। स नाडीपुरीतदात्मसु भवति। कुतः? तच्छ्रुतेः। तेषां नाडीपुरीतदात्मनां सुषुप्तिस्थानत्वेन श्रवणात्। तत्र नाडीपुरीततौ प्रासादखट्वास्थानीयौ, ब्रह्म च पर्यङ्कस्थानीयम्। अतो ब्रह्मैव साक्षात् सुषुप्तिस्थानमिति॥७॥

अतः प्रबोधोऽस्मात्॥ ३।२।८॥

यतो ब्रह्मैव सुषुप्तिस्थानम्, अतोऽस्माद्ब्रह्मणो जीवस्य प्रबोधो जागरितं स्थानप्राप्तिरुपपद्यते, "सत आगम्य न विदुः, सत आगच्छामहे" इति॥८॥

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः॥ ३।२।९॥

किं यः सुप्तः स एव प्रबोधसमये समुत्तिष्ठति, तदन्यो वेति विशयः? नियमहेत्वभावादनियम इति पूर्वपक्षे प्राप्त उच्यते "स एव तु" इति। तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः। यः सुप्तः स एव प्रबोधसमय उत्तिष्ठति। कुतः? "कर्मेत्यादि"। पूर्वेद्युरर्धं कृतं कर्मानुस्मृत्य परेद्युस्तत्समाप्तये प्रवृत्तिदर्शनात्। योऽहमस्वाप्सं स एवाहं जागर्मीति प्रत्यभिज्ञानात्। "इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विदन्ति, त इह व्याघ्रो वा, सिंहो वा, वृको वा, वराहो वा, कीटो वा, पतङ्गो वा, दंशो वा, मशको वा, यद्यद्भवन्ति, तत् तदा भवन्ति" इत्येवमादिशब्देभ्यश्च। "अग्निहोत्रं जुहुयात्", "आत्मानमुपासीत" इत्यादिविधिभ्यश्च। अन्यथाग्निहोत्रादिकर्मस्वर्धकृतेष्वन्यश्चेदुत्तिष्ठति, तदाग्निहोत्रादिश्रवणादिभोगमोक्षसाधनविधायिकाः श्रुतयोऽनर्थिकाः स्युः। कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च। अहरहर्जीवानामुत्पत्तिविनाशौ च स्यातामिति भावः॥९॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात्॥ ३। २। १०॥

मुग्धो नाम मूर्च्छितः। स किमवस्थ इति चिन्त्यते। चतस्रोऽवस्थास्तावज्जीवस्य प्रसिद्धाः— जागरितम्, स्वप्नः, सुषुप्तिरुत्क्रान्तिरिति। न तु पञ्चमी क्वापि प्रसिद्धास्ति। तत्र केयं मूर्च्छा, आसामन्यतमा, उतावस्थान्तरमिति विशयेऽन्यतमेति पूर्वः पक्षः। अवस्थान्तरकल्पने मानाभावादिति प्राप्ते सिद्धान्तः। मुग्धे मूर्च्छिते मुशलाद्यभिहते पुरुषे या तस्यावस्था, सार्धसम्पत्तिः। मरणस्थानस्यार्धं सम्पद्यते मुग्धः। कुतः? परिशेषात्। जागरादावनन्तर्भावात्।

तथा हि, न तावत् स्वप्नजागरौ, विशेषज्ञानाभावात्।

नापि मरणम्, प्राणोष्मणोर्विद्यमानत्वात्।

नापि सुषुप्तिः, तद्वैलक्षण्यात्। सुषुप्तस्य प्रसन्नवदनत्वनेत्रनिमीलनश्वासमुञ्चनादीनामुपलम्भात्।

अतः परिशेषान्मरणार्धसम्पत्तिर्मूर्च्छा। मरणं च सर्वप्राणादिसम्बन्धोपरतिः। सूक्ष्मप्राणदेहसम्बन्धेनावस्थितिर्मूर्च्छेति विवेकः। यत् तूक्तम्— "न पञ्चमी क्वापि प्रसिद्धास्ति" इति। नैष दोषः। अस्याः कादाचित्कत्वात्। लोकायुर्वेदयोरर्धसम्पत्त्यभ्युपगमाच्च न पञ्चमी गण्यत इति।

तस्माज्जन्ममरणस्वर्गनरकादिभोगेन स्वप्नादिदुःखभोगेन च तेषु दोषं निश्चित्य, तेभ्यश्च सर्वानात्मवर्गेभ्य आत्मानं विविच्य, ततः सर्वतो विरजाः श्रेयसे यतेतेति तात्पर्यार्थः। "परीक्ष्य लोकान् कर्मजितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात्, यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते" इत्यादिश्रुतेः॥१०॥

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि॥ ३। २। ११॥

दोषदर्शनेन वैराग्योत्पादनार्थं जीवस्यावस्थाविशेषा निरूपिताः।

अथेदानीं ब्रह्मप्राप्तितृष्णोत्पादनाय ब्रह्मणः समस्तहेयसम्बन्धरहितत्वाशेषकल्याणगुणसागरत्वप्रतिपादनाय चेदमारभ्यते।

तत्र जागरादिस्थानस्थितस्य जीवस्येव तदन्तर्यामितया स्थितस्य ब्रह्मणोऽपि तत्तत्स्थानप्रयुक्ता दोषाः सम्भवन्त्युत नेति संशये, सम्भवन्तीति। कुतः? तत्र तत्र शरीरेऽन्तर्यामितया सर्वावस्थास्ववस्थानात्। अतः स्वेच्छया प्रविष्टस्याकर्मवश्यस्यापि नानाविधाशुचिदेहसम्बन्धः। छन्दतोऽपि पूयशोणितादिमज्जनं चापुरुषार्थ एवेति। अतः सम्भवन्ति सर्वे दोषा इति प्राप्त आह। "न स्थानत" इति। परस्य ब्रह्मणः सर्वत्र चेतनाचेतनवस्तुमात्रे शुद्धाशुद्धपदार्थे स्वेच्छया प्रविष्टस्यापि स्थानतश्चेतनाचेतनादिस्थानतश्चेत-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

नादिस्थानभूतैः पदार्थैर्नापुरुषार्थभूतहेयधर्मसम्बन्धः। हि यस्मात् सर्वत्र सर्वास्वपि श्रुतिस्मृतिषूभयलिङ्गं ब्रह्माम्नातम्। "तत्र य आत्मापहतपाप्मा सत्यकामः", "सत्यसङ्कल्पः", "यः सर्वज्ञः सर्ववित्", "यस्य ज्ञानमयं तपः", "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्", "स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च", "भीषास्माद्वातः पवते", "निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्", "अथात आदेशो नेति नेति" इति, "अस्थूलमनणु" इत्यादिश्रुतयः।

"समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिलेशोद्धतभूतसर्गः।
तेजोबलैश्वर्यमहावबोधः स्ववीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः॥
परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेशे"।
"यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम्"।
"मयाध्यक्षेण प्रकृतिः",
"उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः सर्वज्ञः सर्वकृत् सदा।
सर्वशक्तिः सर्वकर्मा सर्वज्ञानबलादिमान्॥
अन्यूनश्चाप्यवृद्धश्च स्वाधीनो नादिमान् वशी।
काशतन्द्राभयक्रोधकामादिभिरसंयुतः॥
निरवद्यः परप्राप्तेर्निरधिष्ठोत्तरक्रमः"।

इत्यादिस्मृतयश्च समस्तहेयलेशास्पृष्टमाहात्म्यमशेषकल्याणगुणसागरं परं ब्रह्म प्रतिपादयन्तीत्यर्थः। एतदभिप्रेत्योक्तं श्रीभगवताद्याचार्येण वाक्यकारेण।

"स्वभावतोऽपास्तसमस्तदोषमशेषकल्याणगुणैकराशिम्"। इत्यादिना ॥१॥

[१]भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्॥ ३। २। १२॥

ननु यदुक्तं ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वाच्छुद्धाशुद्धपदार्थेषु स्वेच्छया प्रविष्टस्यापि नापुरुषार्थभूतहेयधर्मसम्बन्धगन्ध इति, तन्न सम्भवति, यथा जीवस्य स्वतोऽपहतपाप्मत्वादियुक्तस्यापि तत्तद्देहसम्बन्धित्वावस्थाभेदात् ते दोषाः स्युरिति चेत्, तन्न, कुतः? प्रत्येकमतद्वचनात्। "एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः" इति प्रतिपर्यायमन्तर्यामिणो निर्दोषत्वाभिधानेन दोषासम्बन्धित्ववचनात्। जीवस्य तु बद्धावस्थायामपहतपाप्मत्वादिकं तिरोहितमित्युक्तं "पराभिध्यानात्" इत्यनेन।

---

१. पं. ८, ९६ (मई १, १८७४) २७७-२८७.

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

किञ्च, सर्वं वस्तु परमेश्वरसङ्कल्पादेव कालभेदेन सुखदुःखात्मकं भवति, न स्वरूपतस्तथास्ति। अन्यथा सर्वं सर्वथा सर्वस्य सुखायैव दुःखायैव वा स्यात्। तथोक्तम्—

"नरकस्वर्गसंज्ञे वै पापपुण्ये द्विजोत्तम।
वस्त्वेकमेव दुःखाय सुखायेर्ष्यागमाय च॥
कोपाय च यतस्तस्माद्वस्तु दुःखात्मकं कुतः।
तदेव प्रीतये भूत्वा पुनर्दुःखाय जायते॥
तदेव कोपाय यतः प्रसादाय च जायते।
तस्माद्दुःखात्मकं नास्ति न च किञ्चित् सुखात्मकम्"॥ इति।

अतः कर्मवश्यानां जीवानामेव तत्तत्कर्मानुगुण्येनेश्वरसङ्कल्पेन तत्तद्वस्तुसम्बन्धप्रयुक्तो दोषः। ब्रह्मणस्तु स्वाधीनस्य सर्वत्रान्तर्यामितयावस्थितस्यापि न दोषगन्धस्पर्शः सम्भवति; अपि तु सर्वनियमनरूपलीलारसपोषक एव तत्तद्वस्तुसम्बन्ध इति॥१२॥

अपि चैवमेके॥ ३।२।१३॥

अपि च, जीवपरयोरेकत्र स्थितिमत्त्वेऽपि यदिदं दोषभाक्त्वाभाक्त्वमुक्तम्। एवमेवैके शाखिनोऽधीयते, "द्वा सुपर्णा सयुजा" इत्यादिना॥१३॥

ननु यदुक्तं, जीवस्य कर्मवश्यतया कर्मफलभोक्तृत्वम्, ब्रह्मणस्तु तदभावान्न तद्भोक्तृत्वमिति। नैतदुपपद्यते। यतः "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति स्वात्मकजीवानुप्रवेशपूर्वकं ब्रह्मणो नामरूपव्याकरणश्रुतेस्तस्यापि तदन्तर्यामितया तदात्मभूतस्य जीववद्देवमनुष्यादिरूपवत्त्वं तन्नामभाक्त्वं चाविशिष्टम्। तथात्वे च विधिनिषेधविषयतया कर्मवश्यत्वमवर्जनीयमिति चेत्, तत्राह—

अरूपवदेव हि तत् प्रधानत्वात्॥ ३।२।१४॥

तत्तच्छरीरेऽन्तर्यामितयानुप्रविष्टमपि तद्ब्रह्मारूपवदेव। देवमनुष्यादिरूपरहितमेव। कुतः? देवतिर्यङ्मनुष्यादिनामरूपनिर्वोढृत्वेन प्रधानत्वात्। "आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म" इति श्रुतेः।

अयं भावः— जीवस्य कर्मजन्यसुखदुःखभोक्तृत्वेन तत्तद्रूपसम्बन्धित्वम्, ब्रह्मणस्तु कर्माभावेन तत्फलभोक्तृत्वाभावादरूपत्वम्। विधिनिषेधशास्त्रमपि कर्मवश्यमेवाधिकुरुते। अत उभयलिङ्गमेव हि परं ब्रह्म॥१४॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ननु स्यादेतत्। यदि ब्रह्मणः सत्यकामत्वसत्यसङ्कल्पत्वसर्वज्ञत्वजगत्कारणत्वसर्वान्तरात्मत्वादिकं सत्यं स्यान्न तु शबलगततया "नेति नेति" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धत्वेन मिथ्याभूतम्। अतः "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यप्रकाशैकस्वरूपस्य ब्रह्मणः कथमुभयलिङ्गत्वमिति चेत्, तत्राह—

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात्॥ ३। २। १५॥

यथा "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यादिवाक्यावैयर्थ्यात् प्रकाशैकस्वरूपं ब्रह्मेत्यभ्युपगतम् तथा सत्यकामत्वादिसमस्तहेयलेशास्पृष्टमाहात्म्यत्वकल्याणगुणसागरत्वाभिधायिवाक्यावैयर्थ्यादुभयलिङ्गत्वं ब्रह्मण इति ॥१५॥

आह च तन्मात्रम्॥ ३। २। १६॥

"सत्यं ज्ञानम्" इति वाक्यं प्रकाशस्वरूपं ब्रह्मेत्येतावन्मात्रमाह, न तु वाक्यान्तरागतं कल्याणगुणसागरत्वसत्यकामत्वादिकं निषेधति ॥१६॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते॥ ३। २। १७॥

दर्शयति च वेदान्तवाक्यगणः परस्य समस्तहेयलेशास्पृष्टमाहात्म्यत्वं कल्याणगुणसागरत्वं च। "य आत्मापहतपाप्मा", "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्", "सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः", "यः सर्वज्ञः सर्ववित्",

"परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च।
तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतम्"॥
"स कारणं कारणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः"।
"न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते"॥ इत्यादिः।

अथो स्मर्यतेऽपि,

"अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा।
मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय"॥ इत्यादिना ॥१७॥

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्॥ ३। २। १८॥

यतः सर्वत्रान्तर्यामितयावस्थितस्यापि परस्योभयलिङ्गवत्तया निर्लेपत्वान्न तत्स्थानप्रयुक्तदोषसम्बन्धित्वम्। अत एव शास्त्रे सूर्यकादिवत्, सूर्यस्य प्रतिकृतयः सूर्यकास्तद्वत्, जलसूर्यादिवत्, इत्युपमोपादीयते।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

*"आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् ।
तथात्मैको ह्यनेकस्थो जलाधारेष्विवांशुमान्"* ॥

"एक एव हि भूतात्मा" इत्यादिषु। श्रुत्यर्थस्तु पूर्वमेव जीवात्मस्वरूपनिर्णय उक्तः ॥१८॥

नन्वम्बुन्यनवस्थित एव सूर्यो भ्रान्त्या तत्रस्थ इव गृह्यते । परमात्मा तु "यः पृथिव्यां तिष्ठन् योऽप्सु तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन्" इत्येवमादिश्रुत्या परमार्थत एव स्थितो गृह्यते । अतो न सूर्यादिदृष्टान्तो ब्रह्मणि सम्भवतीति । दार्ष्टान्तवैषम्यादित्याक्षिपति—

अम्बुवदग्रहणात् तु न तथात्वम् ॥ ३ । २ । १९ ॥

अम्बुवदिति सप्तम्यन्ताद्वतिः । अम्बुनीव सूर्यस्य ब्रह्मणोऽग्रहणान्न तथात्वम्, सूर्यस्येव तत्प्रयुक्तदोषगन्धाभाववत्त्वं नेति ॥१९॥

तत्परिहरति—

वृद्धिह्रासभाक्त्वामन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ ३ । २ । २० ॥

न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरत्यन्तसाधर्म्यं विवक्षितम् । असम्भवात्; अपि तु विवक्षितांश एव । तथा च सूर्यादिदृष्टान्तेन ब्रह्मणो निर्लेपत्वमात्रे तात्पर्यम् । कथमेवमवगम्यते । उभयस्य दृष्टान्तद्वयस्य सामञ्जस्यादेवं निश्चीयते । तथा हि, यथा सूर्यः शुद्धाशुद्धेषु जलाधारेषु स्वकरनिकरव्याप्त्यावस्थितो वस्तुतोऽवस्थितैस्तत्तद्गुणैर्दोषैर्वृद्धिह्रासादिभिर्न स्पृश्यते । यथा चाकाशो वृद्धिह्रासभाक्षु घटकर्कर्यादिषु विषयेषु वस्तुतोऽवस्थितोऽपि तद्गतवृद्धिह्रासादिदोषैर्न लिप्यते, एवं परं ब्रह्मापि, अन्तर्भावात्, तत्तदन्तरात्मत्वात्, तत्र तत्रावस्थितमपि तत्तद्गतवृद्धिह्रासादिदोषैर्न लिप्यत इति वृद्धिह्रासाभाक्त्वमात्रं दृष्टान्तद्वयेन निवर्त्यते ॥२०॥

दर्शनाच्च ॥ ३ । २ । २१ ॥

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सर्वात्मना साम्याभावेऽपि व्याघ्र इव पुरुष इत्यादिषु दृष्टान्तोपादानदर्शनादप्येवमवगम्यते ॥२१॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ ३ । २ । २२ ॥

पूर्वं ब्रह्मणश्चेतनाचेतनवस्त्वन्तरात्मत्वेऽपि यथा जीवस्य तत्र तत्रावस्थितस्य तत्तद्दोषयोग उक्तः, न तथा परस्य। यतः श्रुतिस्मृतिषु स्वभावतोऽपास्तसमस्तदोषत्वमनन्तकल्याणगुणाकरत्वं चोच्यते, अत उभयलिङ्गमिति निरूपितम्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

इदानीं प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्दुर्ज्ञेयस्य ब्रह्मणो ज्ञानाय स्थूलादिरूपोपदेशेन प्राप्तेयत्ता-निषेधपूर्वकं सत्यज्ञानाद्यनन्तकल्याणगुणाश्रयमपरिच्छिन्नस्वरूपं मीमांस्यते। बृहदारण्यके, तत्र स्थूलदृष्टीनां ज्ञानाय "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं च" इत्यादिना तेजोऽबन्नात्मकं वाय्वाकाशात्मकं चेति पञ्चभूतात्मकस्थूलरूपमुपदिश्य, महारजतादीनि रूपाणि चोपदिश्य, पठ्यते। "अथ त आदेशो नेति नेति", "न ह्येतस्मादिति", "नेत्यन्यत् परमस्ति", "अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्" इत्यत्र संशयः। "नेति नेति" इति श्रुतिः किं पूर्वोपदिष्टं मूर्तामूर्तादिरूपमात्रं प्रतिषेधति, उत प्राप्तं ब्रह्मण एतावत्त्वं प्रतिषेधतीति। किं तावत् प्राप्तम्? ब्रह्मणो रूपादिमात्रं प्रतिषिध्यते श्रुत्येति। सामान्यनिषेधश्रवणात्। अतो मूर्तामूर्तादिनामरूपं प्रतिषिध्य, नीरूपं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमद्वितीयं ब्रह्म प्रतिपादयतीदं वाक्यम्। तस्य सत्त्वे च ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वादिविरुद्धे नेति प्राप्ते सिद्धान्तमाह। "प्रकृतैतावत्त्वम्" इति। हिरवधारणे, अन्ययोगव्यवच्छेदार्थके। प्रकृतैतावत्त्वमेव ब्रह्मणः प्रतिषेधति। प्रकृतं यन्मूर्तामूर्तप्रपञ्चमेतावदेव ब्रह्म न भवतीति "अथात आदेशो नेति नेति" इत्यत्र प्रतिपाद्यते, न तु प्रपञ्चस्वरूपं निषिध्यते। अतत्परत्वाद्वाक्यस्य। द्वौ नञौ द्वित्वसंख्यावच्छिन्नरूपमेतावत्त्वं प्रतिषेधतः।

"भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा,
सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म एतत्"।

इत्यन्यत्रापि त्रिरूपत्वप्रतिपादनात्। तदेवाह "ततो ब्रवीति च भूयः", ततः पूर्वोक्तान्मूर्तामूर्तरूपद्वयादन्यद्रूपत्वं ब्रवीति च वाक्यशेषः। "न ह्येतस्मात्" इति, "नेत्यन्यत् परमस्ति" इति। एतस्मात् पूर्वोक्तादन्यद् ब्रह्मस्वरूपं न हीति न वक्तव्यम्। "अन्यत् परमस्ति" इति, एतस्मात् परमुत्कृष्टमिन्द्रियाग्राह्यमेतन्नियन्तृपुरुषोत्तमाख्यमन्यत् स्वरूपमस्तीत्यर्थः।

"यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः"। इति वाक्यात्।

यद्वा, एवमक्षरयोजना। प्रकृते यत् स्थूलसूक्ष्मादिधर्मवद्वस्तु, जडाजडवर्गः, ब्रह्मगतं चैतावत्त्वमिदमित्थमियदिति परत्र वृत्तिपरिमितत्वं "नेति नेति" इति श्रुतिर्निषेधति, न तु ब्रह्मण उभयप्रकारत्वं ह्यस्पृष्टाखिलदोषत्वमचिन्त्यापरिमितसार्वज्ञ्यादिधर्मवत्त्वं चेति। कुतः? ततोऽनन्तरं भूयोऽपरिमितं ब्रह्मण उभयगुणादीन् ब्रवीति प्रतिपादयतीति। एवं "नेति नेति" इति नञ्भ्यां प्राकृतस्थूलसूक्ष्मादिधर्मवज्जडवस्तुतदवच्छिन्नजीववस्तुविलक्षणं ब्रह्मेति प्रतिपाद्यत इति। अन्यत् समानम्। किं तदित्यपेक्षायामाह, "अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यम्" इति। तस्य निर्वचनम्। "प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्" इति। प्राणशब्देन प्राणवन्तो जीवा उच्यन्ते। ते हि वियदादिवदनुत्पाद्याः। अतस्तेषां सत्यशब्दवाच्यत्वम्; परन्तु तेऽप्य-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

नादिकर्मवशा देहयोगेन जन्मभाजो ज्ञानसंकोचविकासरूपविकारवन्तश्च। एतत् परमात्मनो नास्तीति तेषामेष सत्यमिति।

यद्वा, "यदासीत् तदधीनमासीत्" इति श्रुत्यनुसारात् प्राणास्तदुपलक्षिताचेतनजातं तत्सम्बन्धिनश्चेतनाश्च परतन्त्रसत्ताश्रयाः, तेषामपि सत्यं स्वतन्त्रसत्ताश्रयं चेतनादिवर्गादियत्तावच्छेदेन निर्दिष्टादत्यन्तविलक्षणं परं ब्रह्म, निखिलहेयगन्धाघ्रातमाहात्म्यं समस्तकल्याणगुणैकार्णवमित्यर्थः। "सर्वस्य वशी", "सर्वस्येशानः", "संसारबन्धस्थितिमोक्षहेतुः", "अक्षरात् परतः परः" इत्यादिश्रुतिभ्यः। एतदभिप्रायमादाय पूर्वाचार्यैरप्युक्तम्—

"नेति नेति च निषेधिताश्रयस्तद्विशेषविषयोऽपि सम्मतः"। इत्यादिना।

तथैवाह भगवान् सनत्सुजातः—

"तस्यैव नामादिविशेषरूपैरिदं जगद्भाति महानुभाव।
*निर्दिश्य सम्यक् प्रचरन्ति वेदास्तद्विश्ववैरूप्यमुदाहरन्ति"॥*इति।

विश्ववैरूप्यं स्थौल्यादिधर्मवतो विश्वस्माद्विलक्षणमित्यर्थः। नाप्युक्ताद्वितीयत्वविरोधः। साम्याधिकाशून्यत्वस्यैवाद्वितीयत्वस्य श्रुतिसम्मतत्वात्।

केचित् तु "नेति नेति" इति किमयं प्रतिषेधो रूपे रूपवच्चोभयं प्रतिषेधति, आहोस्विदेकतरम्, यदाप्येकतरम्, तदापि किं ब्रह्म प्रतिषेधति, रूपे परिशिनष्टि, आहोस्विद्रूपे मूर्तामूर्ते प्रतिषेधति। ब्रह्म परिशिनष्टीति सन्देहं कृत्वा वाङ्मनसातीतमविषयान्तःपाति प्रत्यगात्मभूतं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं ब्रह्मेति।

तस्माद्ब्रह्मणो रूपं प्रपञ्चं प्रतिषेधति, परिशिनष्टि च, ब्रह्मेत्यभ्युपगन्तव्यमिति, स्वरूपजिज्ञासायामिदमुपक्रान्तम्। "अथात आदेशो नेति नेति" इति। तत्र कल्पितरूपप्रत्याख्यानेन ब्रह्मणः स्वरूपावेदनमिदमिति निर्णीयते। तदास्पदं हीदं समस्तं कार्यं "नेति नेति" इति प्रतिषिद्धम्। युक्तं च कार्यस्य वाचारम्भणशब्दादिभ्योऽसत्त्वमिति "नेति नेति" इति प्रतिषेधनम्, न तु ब्रह्मणः, "सर्वकल्पनामूलत्वात्" इति सिद्धान्तयन्ति। तदसत्। न तावदुक्तसन्देहो युक्तः। ब्रह्मणः प्रतिषेधप्राप्तेरभावात्। प्रपञ्चस्यापि स्वरूपनिषेधपरत्वाभावाद्वाक्यस्य, न हि शास्त्रं स्वयमेव ब्रह्मणो रूपं दर्शयित्वा पुनः स्वयमेव प्रतिषेधति।

"प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्"। इति न्यायात्।

ननु नेदं शास्त्रं प्रतिपाद्यत्वेन ब्रह्मणो रूपद्वयं निर्दिशति, लोकप्रसिद्धं त्विदं रूपद्वयं ब्रह्मणि कल्पितं परामृश्यते प्रतिषेधत्वाय, शुद्धब्रह्मस्वरूपावेदनाय च, इति चेन्न, तस्य कल्पकाभावेन कल्पितत्वासम्भवात्।

तथा हि, को वा तस्य कल्पक इति विवेचनीयम्, ब्रह्मैव वा, क्षीरो वेति?

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

नाद्यः, शुद्धस्य निर्विशेषस्य कल्पनाश्रयत्वायोगात्। अन्यथा शुद्धत्वहानेः।

न द्वितीयः, भवन्मते तस्यापि कल्पितत्वेन कल्पकत्वासम्भवात्। न हि प्रतिबिम्बः कल्पनाश्रयो दृष्टः श्रुतः सम्भवति वा, जडत्वात्। वास्तवचेतनान्तराङ्गीकारेऽद्वैतभङ्गः, कल्पितत्वानुपपत्तिश्चेत्यादिना पूर्वैर्विस्तृतत्वादलमस्माभिरत्र।

नापि वाचारम्भणशब्दः प्रपञ्चासत्त्वपरः, पूर्वमेवारम्भणाधिकरणे निरस्तत्वात्।

किञ्च, यदि प्रपञ्चासत्त्वमेवाभिप्रेतम्, तर्हि "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" इत्यस्मिन्नधिकरणेऽसत्कार्यवादं निरस्य, किमर्थं सत्कार्यवादसमर्थनम्?

तस्मात् तत्रोक्तप्रतिज्ञादृष्टान्तविरोधादधिकरणविरोधः, स्ववाक्यविरोधश्चानिवार्यः।

अपि च, "वाङ्मनसातीतमविषयान्तःपाती" इत्युक्त्वा पुनः "शुद्धब्रह्मस्वरूपावेदनाय" इत्यपि स्वोक्तिविरोधः। सर्वप्रमाणविषयस्यावेदनासम्भवात्। विषयत्वाङ्गीकारे च मिथ्यात्वप्रसङ्गादित्यलं विस्तरेण।

तस्मान्नेति नेतीति शब्दो ब्रह्मणः प्राप्तमूर्तामूर्तरूपेयत्तामेव प्रतिषेधति। वाक्यशेषश्चोक्ताद्भूयस्त्वं तद्वैलक्षण्येन स्वरूपतः सत्यत्वोपलक्षितसार्वज्ञ्याद्यनन्तगुणतश्चानन्तत्वं प्रतिपादयतीति सूत्रकारतात्पर्यार्थः। "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म", "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥२२॥

यद्येवं तर्हि कथं न गृह्यत इत्याशङ्क्याह—

तदव्यक्तमाह हि॥३।२।२३॥

हि यस्मात् तद्ब्रह्माव्यक्तं तत्र गृह्यत इति शास्त्रमाह—

"न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा
नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा" ।इत्यादि।

एवम् "आत्मा वारे द्रष्टव्यः", "मनसैवानुद्रष्टव्यः" इत्यादिश्रुतीनां निर्विषयत्वेन व्याकोपः ॥२३॥

दर्शनाभावेऽनिर्मोक्षप्रसङ्गो दुर्वार इति चेत्, तत्राह—

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्॥३।२।२४॥

संराधने सम्यग्भक्तियोगे ध्याने परं ब्रह्म व्यक्तं भवति, प्रकाशते। ध्यानेन प्रीतः परमात्मा तस्मै मुमुक्षवे स्वयमात्मानं दर्शयतीत्यर्थः। कुत इदमवगम्यत इत्यत आह, प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्। श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

"ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः"।

इत्यादिश्रुतेः।

"यं विनिद्रा जितश्वासाः सन्तुष्टाः संयतेन्द्रियाः।
ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः"॥
"योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्"। इत्यादिस्मृतेश्च ॥२४॥

किमात्मना ब्रह्म प्रकाशत इत्यपेक्षायामाह—

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यम्, प्रकाशश्च, कर्मण्यभ्यासात्॥ ३।२।२५॥

"प्रकाशादिवत्" इति, सूर्यवाय्वादिवत्। यथा सूर्यस्तमःशीतादिदोषरहितः प्रभासङ्गत्वादिगुणयुक्तश्च, यथा वा वायुर्नीचोत्तमादिसङ्गदोषरहितोऽपि शब्दस्पर्शादिगुणवांश्चेति लोके शास्त्रे च सुप्रसिद्धम्, तद्वद्ब्रह्मणोऽप्यवैशेष्यम्, विशेषो मायिकधर्मः, तत्सम्बन्धराहित्यम्। चकाराद्वैशेष्यं च सार्वज्ञ्याद्यनन्तकल्याणविशेषधर्माश्रयत्वं च शास्त्रे प्रसिद्धम्। "य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युः" इत्यादि, "यः सर्वज्ञः स सर्ववित्", "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म", "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्", "स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" इत्यादिश्रुतिभ्यः। तस्य प्रकाशश्च। कर्मण्यभ्यासात्। कर्मणि संराधने सम्यग्भक्तियोगेऽभ्यासादसकृदावर्तमानान्निदिध्यासनाद्भवति। न तु सकृद् ध्यानेनेत्यर्थः। "आवृत्तिरसकृदुपदेशात्" इति वक्ष्यमाणसूत्रात्। "आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इत्यादि श्रुतेः। "तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर" इति भगवदुक्तेश्च, "आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः" इति सूत्रकारवाक्याच्च ॥२५॥

प्रसङ्गात् तत्फलमाह—

अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम्॥ ३।२।२६॥

अतोऽस्माद्ब्रह्मप्रकाशात् साक्षात्काराद्धेतोः, अनन्तेन, स्वरूपगुणशक्त्यादिभिरपरिच्छिन्नेन, परब्रह्मणा श्रीपुरुषोत्तमेन सह, साम्यं गच्छतीति शेषः। तत्र प्रमाणमाह, "तथा हि लिङ्गम्" इति। एतदर्थगमकं श्रौतवाक्यमित्यर्थः, "हिर्निश्चये"।

"यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्।
तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति"॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

केचित् तु, "ननु संराध्यसंराधकभावाभ्युपगमात् परेतरात्मनोरन्यत्वं स्यादित्याशङ्क्य, नेत्युच्यते"। यथा सौरप्रकाश आकाशो वाङ्गुल्याद्युपाधौ कर्मणि भिन्न इव वक्र इव भाति, वस्तुतस्त्वेकस्वरूप एव, तद्वत् प्रकाश आत्मापि ध्यानज्ञानादौ कर्मण्युपाधौ भिन्न इव भाति, वस्तुतस्त्ववैशेष्यमेकरूपत्वमेवात्मनः। कुतः? अभ्यासात्। "तत्त्वमसि" इत्याद्यभेदश्रुत्यभ्यासात्। अतो भेदस्यौपाधिकत्वाद्विद्यया भेदं निरस्य, जीवोऽनन्तेन परमात्मनैकतां गच्छति।

तथा हि, लिङ्गमपूर्वार्थज्ञापकम्, "ब्रह्मैव सद् ब्रह्माप्येतीत्यादि" इत्याह, तदसंगतम्। ब्रह्मण्युपाधिसम्बन्धासम्भवात्।

तथा हि, उपाधिः शुद्धेऽभ्युपगत ईश्वरे वा?

नाद्यः, उपाधिसम्बन्धस्यैवाशुद्धत्वहेतुत्वेन शुद्धत्वहानेः।

न द्वितीयः, ईश्वरस्याविद्यासम्बन्धोत्तरभावित्वात्। औपाधिकनिरूप्य उपाधिस्तन्निरूप्य औपाधिकश्चेत्यन्योन्याश्रयात्। प्रतिबिम्बावच्छेदवादयोस्तत्र तत्र विस्तरशो निरस्तत्वाच्च।

किञ्च, न तावत् "तत्त्वमसि" इत्यभ्यासो भेदनिरासे हेतुः। "एष त आत्मान्तर्यामी" इति ततोऽप्याधिक्येन भेदाभ्यासस्यापि सत्त्वात्। सिद्धान्ते भेदाभेदवाक्ययोस्तुल्यबलत्वात्। अन्यथा परस्परं बाध्यबाधकभावाभ्युपगम उभयोरपि प्रामाण्याभावप्रसङ्गेन सर्ववेदान्तो दत्ततिलाञ्जलिः स्यात्।

तस्मादभ्यासशब्द उक्तार्थक एव। तस्यैव प्रकरणात्। यदप्युक्तं "विद्यया भेदं निरस्य जीवोऽनन्तेन परमात्मनैकतां गच्छति" इति, तदप्यप्रमाणम्। स्वरूपभेदस्य स्वाभाविकत्वात्। स्वाभाविकस्यापि नाशाङ्गीकारे स्वरूपनाशस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् स्वरूपनाश एव मुक्तिः स्यात्।

नापि "ब्रह्मैव सन्" इति श्रुतेरत्यन्ताभेदे लिङ्गत्वम्। तत्राप्युभयमानस्य सत्त्वात्। "ब्रह्मैवं सन्" इति बृहद्गुणयोगाद्ब्रह्मत्वस्यापि तत्र सत्त्वेनाभेदप्रत्ययः। "ब्रह्माप्येति" इति प्राप्तृप्राप्यभावश्रवणेन भेदस्यापि भानाभावात् सर्वं समञ्जसम्। नैकस्यापि विरोध इत्यलं विस्तरेण ॥२६॥

एवं ब्रह्मणो मूर्तामूर्तप्रपञ्चैतावत्त्वं रूपं प्रतिषिध्य, ततो भूयस्त्वमनन्तकल्याणविशेषवत्त्वं च निरूप्य, तत्प्रकाशप्रकारं च प्रतिपाद्य, ब्रह्मणो निर्दोषत्वसिद्ध्यर्थं चिद-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

चिद्रूपप्रपञ्चस्य तेन भेदाभेदप्रकारं निर्धारयति सूत्राभ्याम्। तत्र तावदचेतनस्य ब्रह्मणा भेदाभेदः सूपपन्न इत्याह—

उभयव्यपदेशात् त्वहिकुण्डलवत्॥ ३ । २ । २७॥

अचिद्वस्तुनो ब्रह्मणा भेदाभेद एव सम्बन्धः। कुतः? "उभयव्यपदेशात्"। "सर्वं खल्विदं ब्रह्म", "तज्जलानिति", "ब्रह्मैवेदं सर्वम्", "आत्मैवेदं सर्वम्" इत्यभेदव्यपदेशात्। "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः", "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि", "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरः", "यं पृथिवी न वेद", "यस्य पृथिवी शरीरम्", "यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत" इत्यादिना भेदव्यपदेशाच्चेत्युभयविधशास्त्रविरोधात् स्वाभाविकभेदाभेद एवं सिध्यति। अन्यथा चैकतरस्य शास्त्रस्यावश्यं बाधप्रसङ्गात्।

ननु भेदाभेदयोरितरेतरविरोधात् कथमेकत्रावस्थानमित्याशङ्क्य तत्साधकदृष्टान्तमाह— "अहिकुण्डलवत्" इति। यथाहिकुण्डलयोरहित्वेन कुण्डलत्वेन च भेदः। अह्यात्मकत्वादिना च कुण्डलस्याभेदः। तथा च कुण्डलावस्थापन्नस्याहेः कुण्डलस्य व्यक्तत्वात् प्रत्यक्षप्रमाणगोचरत्वेन भेदः स्वाभाविकः। सर्पात्मकत्वतदाधेयत्वतद्व्याप्यत्वादिना तदपृथक् सिद्धत्वादभेदोऽपि स्वाभाविकः। लम्बायमानावस्थायां तु सर्वदा सर्पायतत्वावच्छिन्नस्वरूपस्य कुण्डलस्य सूक्ष्मरूपेण तत्र सत्त्वेऽप्यव्यक्तनामरूपतया प्रत्यक्षाग्राह्यत्वमित्युभयोरपि स्थूलसूक्ष्मावस्थयोरनुगतत्वाद्भिन्नत्वम्। अन्यथा तस्य तत्राभावे पुनराविर्भावो न स्यात्। तथा स्थूलावस्थापन्नस्य कार्यस्य कारणापृथक् सिद्धपरतन्त्रसत्तावच्छिन्नस्वरूपेण व्यक्तनामरूपत्वाद्भेदः श्रुत्यादिप्रमाणसिद्धः। तदात्मकत्वादिना चाभेदः। अव्याकृतावस्थायां तु बीजेऽङ्कुरस्येव कार्यस्य कारणे सूक्ष्मरूपेण सद्भावेऽप्यव्यक्तनामरूपत्वात् प्रत्यक्षाग्राह्यत्वमित्युभयावस्थायामपि तदात्मकत्वतदाधेयत्वतदायत्तसत्ताकत्वादिना तदपृथक् सिद्धत्वेनाभिन्नत्वेऽपि परतन्त्रसत्तावच्छिन्नतदात्मीयस्वरूपेण नामरूपविभागेन च भिन्नत्वमपीति स्वाभाविकभिन्नाभिन्नत्वमेवेति संक्षेपः।

केचित् तु "इदं सूत्रं जीवात्मभेदाभेदपरत्वेन व्याख्याय", "अहिकुण्डलवत्" इति पक्षे जीवस्यावस्थारूपस्यानित्यत्वप्रसक्तिरित्यनित्यत्वं प्रतिपादयन्तो दूषयन्ति, तत् तुच्छतरम्, तस्योक्तरीत्या जीवभेदाभेदपरत्वाभावात्। अचेतनस्यावस्थापत्तिरूपानित्यत्वं सर्वसम्मतत्वादस्माकमपीष्टमेवेति ॥२७॥

एवमचेतनस्य ब्रह्मभिन्नाभिन्नत्वप्रकारं निरूप्य चेतनस्य तत्त्वं प्रतिपादयति—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ ३ । २ । २८ ॥

वाशब्दोऽतिदेशार्थः । पूर्वोक्ताचेतनवच्चेतनस्यापि ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नत्वं दर्शयति । कुतः ? उभयव्यपदेशादित्यनुवर्तते । "ततस्तु तं पश्यति निष्फलं ध्यायमानः" इति ध्यातृध्येयत्वेन द्रष्टृदृश्यत्वेन च, "ब्रह्मविदाप्नोति परम्", "परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यम्" इति प्राप्तृप्राप्यत्वेन च, "य आत्मानमन्तरो यमयति" इति नियन्तृनियम्यत्वेन च, स्वाभाविकस्य व्यपदेशात् । "तत् त्वमसि", "अहं ब्रह्मास्मि", "अयमात्मा ब्रह्म" इत्यादिना च स्वाभाविकाभेदस्य च व्यपदेशाद्भिन्नाभिन्नत्वमिति । अधिकशङ्का तु यदि पूर्वदृष्टान्तेन चेतनस्य भिन्नाभिन्नत्वं तर्ह्यचेतनवदवस्थाभाक्त्वमङ्गीकृतं स्यादिति तन्निरासयन् दृष्टान्तान्तरमाह, "प्रकाशाश्रयवत्" इति । यथा सूर्यमणिदीपादिप्रकाशस्तत्प्रभावरूपः स्वाश्रयात् सूर्यादिर्भिन्नतया प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । स्वभाविकभेदवत्वात् । सूर्यदीपादेर्दृष्ट्यगोचरत्वेऽपि सूर्यप्रभेयं दीपप्रकाशोऽयमिति भेदप्रतीतेः सर्वजनप्रसिद्धत्वात् । तथा तदाधेयत्वतदात्मकत्वादिभिश्च हेतुभिस्तदविनाभावादभिन्नत्वमपि प्रत्यक्षादिमानसिद्धमेव । अतोऽभेदस्यापि स्वाभाविकत्वमिति । तद्वत् प्रत्यगात्मनामपि परतन्त्रसत्तावच्छिन्नब्रह्मात्मीयस्वरूपत्वाणुपरिमाणकत्वाल्पज्ञत्वादिहेतुभिः स्वभावाद्भिन्नत्वेऽपि ब्रह्मात्मकत्वतदाधेयत्वतद्व्याप्यत्वतदधीनस्थितिप्रवृत्तिकत्वादिभिर्हेतुभिस्तदविनाभावाद्भिन्नत्वमपि स्वाभाविकमेवेति न केनापि वाक्येन विरोधलेशस्य सम्भावनेति । तत्र हेतुमाह, "तेजस्त्वादिति" । उभयोरपि तेजोरूपत्वाद्गुणतोऽप्यभेदः सम्भवतीत्यर्थः ।

केचित् तु "संवितृप्रकाशपक्षेऽप्याधाराधेयभावः प्रत्यहमुदयास्तमयौ च भवत इत्याहुः, तत् तुच्छम्, आधाराधेयभावस्य शास्त्रप्रमाणसिद्धत्वेनेष्टापन्नत्वात् ।

"यस्मिल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नान्वेति कश्चन" । "अस्मिन् द्यौश्च पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः" इत्यादिश्रुतेः ।

"अपि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव" ॥इति स्मृतेश्च ।

"द्युभ्वाद्यायतनम्" इत्युक्तसूत्राच्च । नाप्युदयास्तमयौ दोषौ वक्तुं शक्यौ, तयोर्नित्यं सम्बन्धात् । नहि सूर्याद्विच्छिद्यप्रकाशस्योदयास्तमयौ भवतः, दृष्टश्रुतागोंचरत्वात् । नाप्युभयोः सप्रकाशस्य सूर्यस्य लोकान्तरगमनागमनव्यवहारेणैवोदयास्तमयत्वव्यवहार औपचारिकः । न मुख्यः; किन्तु तस्य लोकान्तरे सप्रकाशस्य सत्त्वेऽपि मनुष्यादेः स्वदृष्ट्यावरणान्न स दृश्यते, तत्रत्यैरनावृतचक्षुभिर्दृश्यते ।

एवं जीवपरमात्मनोरपि प्रकाशाश्रयवत् सर्वदा वर्तमानत्वेऽपि,

"अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः" ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

इति प्रमाणादज्ञानावृतधर्माणां न दर्शनम्, भगवत्प्रसादेन भग्नावरणानां दिव्यदृष्टीनां शास्त्रसिद्धम्।

"न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा।

दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम्" ॥ इति भगवद्वचनात् ॥२८॥

ननु ब्रह्मस्वरूपस्यैवाचिद्रूपेणावस्थाने भेदश्रुतयो ब्रह्मणोऽपरिणामित्ववादिन्योऽपि बाधिता भवेयुरित्याशङ्कायां समाधत्ते—

पूर्ववद्वा ॥ ३ । २ । २९ ॥

वाशब्द आक्षेपनिरासार्थः। पूर्ववत्, यथा पूर्वं "कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवशब्दव्याकोपो वा" इत्यनेन ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं न सम्भवतीत्याक्षेपे प्राप्ते समाहितं "श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादिति", तथात्रापि बोध्यम्।

तथा हि, अनन्तगुणशक्तिमतो ब्रह्मणः परिणामिस्वभावाचिच्छक्तेः स्थूलावस्थायां सत्यां तदन्तरात्मत्वेन तत्रावस्थानेऽपि परिणामस्य शक्तिगतत्वात् स्वरूपे परिणामाभावात् कुण्डलदृष्टान्तो न दोषावहः। अपृथक्सिद्धत्वेनाभेदेऽपि भेदज्ञापनार्थः। उपसंहृतशक्तित्वेन प्रपञ्चस्याविभक्तनामरूपत्वात् कारणैकत्वापत्त्या "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्," एकमेवाद्वितीयम्" इत्यादिश्रुतिभिरेकत्वप्रतिपादनादहिदृष्टान्तोक्तिरपि सम्भवतीति निरवद्यम्। भेदश्रुतयोऽपि कार्यकारणयोः स्वरूपस्वभावविवेचनपरा नात्यन्तभेदपराः। अनेकतादात्म्यप्रतिपादकवाक्यविरोधात् ॥२९॥

ननु दोषवदन्तःस्थत्वे कज्जलागार इव कथं दोषस्पर्शाभाव इति चेत्, तत्राह—

प्रतिषेधाच्च ॥ ३ । २ । ३० ॥

सर्वान्तःस्थत्वेन सर्वरूपत्वेऽपि दोषास्पृष्टस्वभावत्वेन दोषस्पर्शप्रतिषेधात्। श्रुत्येति शेषः।

"सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः" ॥

"वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च" ॥

इत्यादिश्रुतिभिः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

केचित् "त्वहिकुण्डलवत्", "प्रकाशादिवच्चावैशेष्यम्" इति तथैव भवितुमर्हति, तथा हि, अविद्याकृतत्वाद्बन्धस्य विद्यया मोक्ष उपपद्यत इति सिद्धान्तं कृत्वा यदि पुनः परमार्थत एव बद्धः कश्चिदात्माहिकुण्डलन्यायेन परस्यात्मनः संस्थानभूतः, प्रकाशाश्रयन्यायेन चैकदेशभूतोऽभ्युपगम्येत, ततः पारमार्थिकस्य बन्धस्य तिरस्कर्तुमशक्यत्वान्मोक्षशास्त्र-वैयर्थ्यं प्रसज्येत, न चात्रोभावपि भेदाभेदौ श्रुतिस्तुल्यवद्व्यपदिशति। अभेदमेव हि प्रति-पाद्यत्वेन निर्दिशति, भेदं तु पूर्वमेवानुवदत्यर्थान्तरविवक्षयेति" दूषयन्ति।

तत् तुच्छम्, असम्भवात्। तथा हि, यदुक्तं "प्रकाशादिवच्चावैशेष्यम्" इति पूर्व-मुपन्यस्त एव सिद्धान्त इति, तन्न, तदसम्भवस्य तत्रैव निर्णीतत्वात्।

यच्चोक्तम्, "अविद्याकृतत्वाद्बन्धस्य विद्यया मोक्ष उपपद्यत" इति, तत् सत्यम्, अस्माकमप्यङ्गीकारात्, अविद्याशब्दस्यानादिकर्मपरत्वात्।

"अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते"।

"अविद्या कर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते"।

इति श्रुतिस्मृतिभ्यः। अनादिपुण्यापुण्यात्मककर्मणैव बन्धः, तस्य च "तत् सुकृतदुष्कृते विधुनुते पुण्यपापे विधूय," "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि" इत्यादिशास्त्रात्, ध्वंसेन मोक्षस्य सम्भवात्।

यत्तु "पारमार्थिकस्य बन्धस्य तिरस्कर्तुमशक्यत्वान्मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यं प्रसज्येत" इत्युक्तं तद्दुराग्रहमात्रम्।

"भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः",

इति श्रुतिबलादेव कर्मनिमित्तकसत्यस्यैव प्रकृतिसम्बन्धतत्कार्यलिङ्गशरीरादेर्निवृ-त्तिसम्भवान्न कश्चिद्दोषस्पर्शावकाशः। सत्यस्य वस्तुनो निवृत्तिर्नास्तीति नियमाभावस्य पूर्व-मेव विस्तरश उक्तत्वात्। लोकेऽपि सत्यस्यैव राजकारागृहे पुरुषाणामयोमयशृङ्खल-काष्ठादिबन्धस्य राजाज्ञया निवृत्तिः। सत्यस्यैव पुरुषाङ्गैर्लिप्तस्य चन्दनपङ्कमेध्यादेर्जल-प्रक्षालनादिना निवृत्तिः। सत्यस्यैव भूषणवस्त्रगवादेर्दानेन निवृत्तिर्दृष्टचरा, सर्वजनप्रसिद्धा च। तेषां च तत्र सत्त्वदर्शनात्। बन्धस्य मिथ्यात्वाभ्युपगमे च न कश्चिद्वस्तुतो बद्धः, मोक्ष्यते वा, भवतामित्यङ्गीकृतं स्यात्।

इष्टमेवेति चेत्, तर्हि शास्त्रारम्भो व्यर्थ एव स्यात्, प्रयोजनाभावात्।

तथा हि शुद्धस्य बन्धो नासीत्, नास्ति, न भविष्यति, यो बद्धः स तु मिथ्या। तस्य मोक्षार्थं बुद्धिमन्तो न यतन्ते, सूर्याकाशादीनां जलघटाद्युपाधिषु प्रतिबिम्बत्वेनावच्छि-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न्नत्वेन च सत्त्वेऽपि क्षत्यभावदर्शनात्। तन्मुक्तये तेषां प्रयत्नस्य चादर्शनात्। एवं भवन्मते ब्रह्मणोऽपि शुद्धबुद्धनित्यमुक्तस्य कल्पिताविद्यारूपोपाधौ प्रतिबिम्बितत्वेऽवच्छिन्नत्वे वा दोषास्पृष्टत्वेन क्षत्यभावात् तस्य मोक्षाय प्रयत्नस्यासम्भव एव, सर्वदा स्वरूपस्फुरणात्।

न चाविद्यासम्बन्धात् स्वरूपास्फुरणमिति वाच्यम्, तर्हि द्वितीयस्य तव मोचकस्य स्वप्रकाशस्याभावान्न कदापि कथमपि तत्सम्बन्धो नङ्क्ष्यति! अविद्यालक्षणप्रमाणप्रयोजकाद्यभावस्य पूर्वैर्विस्तृतत्वादत्रोपरम्यते।

नापि प्रतिबिम्बस्य स्वमोक्षार्थं प्रयत्नः सम्भवति, स्वरूपनाशप्रसङ्गात्। न हि स्वरूपनाशाय कश्चिद्यतते; अपि तु स्वरूपापत्त्यायैवेति।

किञ्च, तस्य जडत्वेन कृत्वाश्रयत्वासम्भवात्। अन्यथा घटादिष्वतिप्रसङ्गात्। प्रतिबिम्बो जडः, ज्ञातृत्वकर्तृत्वादिचेतनधर्मानाश्रयत्वात्। सूर्यमनुष्यादिप्रतिबिम्बवत्।

तस्माद्बन्धस्य मिथ्यात्वे मोक्षास्यापि तत्त्वम्, तस्य मिथ्यात्वे तत्साधनजातस्य वैयर्थ्यम्, तथात्वे तत्प्रतिपादकशास्त्रस्य सुतरां वैयर्थ्यम्। एवं च मोक्षशास्त्रस्य सुतमां वैयर्थ्यमिति तव श्रीमुखेनैव सिद्धम्।

अपि च, सर्वज्ञा व्यासादयः शास्त्रकाराश्च, बन्धो मिथ्या, तत्सापेक्षो मोक्षोऽपि मिथ्या, न कश्चिद्बद्धो वा मुक्त इत्येव ब्रूयुः। किमिति बहुशास्त्रविस्तरेण। अन्यथायथार्थोपदेशे तेषां वञ्चकत्वं स्यात्। तथात्वे च बौद्धमतस्वीकारः स्यात्।

किञ्च, चेतनस्यास्माभिरहेः कुण्डलावस्थावदवस्थात्वं न ह्यङ्गीकृतम्, येन त्वदुक्तदोषप्रसङ्गः स्यात्; अपि तु प्रकाशाश्रयन्यायेन तस्य त्वाधाराधेयभाव एव स्पष्टं ज्ञायते, न त्वेकदेशत्वं जीवस्य, तथात्वे च पूर्वोक्तप्रकारेण निर्दोषत्वस्योक्तत्वात्।

नापि "न चात्रोभावापि भेदाभेदो श्रुतिस्तुल्यवद्व्यपदिशति, अभेदमेव हि प्रतिपाद्यत्वेन निर्दिशति, भेदं तु पूर्वसिद्धमेवानुवदत्यर्थान्तरविवक्षया" इति वक्तुं शक्यम्, प्रतियोगिप्रत्यक्षाभावाद्भेदाप्रत्यक्षत्वेन तस्यानुवादत्वायोगात्। प्रतियोगिनोर्जीवेशयोरप्रत्यक्षत्वं प्रसिद्धमेव।

ननु जगदचेतनं न प्रत्यक्षमेवानुभूयते, तदंशे नानुवादत्वमिति चेन्न, ब्रह्मणस्तु प्रत्यक्षाभावात्। न ह्येकस्य प्रत्यक्षेण भेदप्रत्यक्षं जायते; अपि तूभयप्रत्यक्षेणैव। तस्मात् प्रत्यक्षादिग्राह्येऽचेतने परिणामादिस्वभावे प्रकाशानन्दापरिच्छिन्नस्वरूपस्यानन्तकल्याणगुणाश्रयस्य ब्रह्मणः श्रुतिज्ञापितो भेदोऽनुभूयते। यादृशं ब्रह्म श्रुत्याभिधीयते, नेदं जगत् तादृशं दृश्यते। अतो भेदोऽस्तीति ज्ञायते।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तस्माच्चिदचिद्ब्रह्मभेदस्य श्रुतिप्रतीतत्वमेव, नानुवादार्हत्वमिति सिद्धम्। प्रत्युताभेदवाक्यानामेव भवन्मतेऽनुवादपरत्वापातात्।

तथा हि, भवतां सिद्धान्ते घटः सन्, पटः सन्नित्यादिप्रत्यक्षस्य सन्मात्रानुभूतिग्राहित्वेनाभिन्ननिर्विशेषसन्मात्रानुभूतेः प्रत्यक्षप्राप्तत्वादभेदवाक्यानां तदनुवादपरत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात्। अभेदवाक्यानि न स्वार्थपराणि, प्रत्यक्षप्राप्तानुभूतिपरत्वेनानुवादपरत्वात्, अग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादिवाक्यवदिति पूर्वमेवोक्तत्वात्।

ननु "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" इत्यादिश्रुत्या परमात्मनोऽन्यस्य चेतनस्य "नेति नेति" इत्यादिवाक्यैः प्रपञ्चस्य प्रतिषेधादुक्तार्थासिद्धेरद्वैतमेव सिद्धान्त इति चेन्न, उक्तवाक्यानां त्वदुक्तार्थपरत्वाभावात्।

तथा हि, "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" इत्यस्य स्वतन्त्रद्रष्ट्रन्तरनिषेधपरत्वस्योक्तत्वात्, न सामान्यद्रष्टृनिषेधपरत्वं तस्य। अन्यथा "ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः" इत्यादिद्रष्टृत्वप्रतिपादकशास्त्रव्याकोपात्। "नेति नेति" इत्यादेरपि ब्रह्मण इयत्तानिषेधपरत्वेन प्रपञ्चस्वरूपनिषेधपरत्वाभावस्योक्तत्वादित्यलं विस्तरेण।

अन्ये तु "ब्रह्मणः संस्थानविशेषा एवाचिद्वस्तुनीति" सूत्रं व्याख्याय, एकस्यैव द्रव्यस्यावस्थाविशेषयोगेऽपि ब्रह्मस्वरूपस्यैवाचिद्द्रव्यस्वरूपत्वादुक्तदोषादनिर्मोक्षप्रसङ्गः। अथ प्रभातदाश्रययोरिवाचिद्ब्रह्मत्वजातियोगमात्रं विवक्षितम्। एवं तर्ह्यश्वत्वगोत्ववद्ब्रह्मापीश्वरे चिदचिद्वस्तुनोश्चानुवर्तमानं सामान्यमिति सकलश्रुतिस्मृतिव्यवहारविरोधः।

तस्मात् "अंशो नाना व्यपदेशात्," "प्रकाशादिवत् तु नैवं परः" इति, जीववत् पृथक्स्थित्यनर्हविशेषणत्वेनाचिद्वस्तुनो ब्रह्मांशत्वे, विशिष्टवस्त्वेकदेशत्वेनाभेदव्यवहारो मुख्यः। विशेषणविशेष्ययोः स्वरूपस्वभावभेदेन च भेदव्यवहारो मुख्यः। ब्रह्मणो निर्दोषत्वं च रक्षितम्।

तदेवं "प्रकाशजातिगुणशरीराणां मणिव्यक्तिगुणात्मनः प्रत्यपृथक्सिद्धलक्षणतया यथांशत्वम्, तथेह जीवस्याचिद्वस्तुनश्च ब्रह्म प्रत्यंशत्वमित्याहुः", तत् प्रामादिकम्, एकस्यैवानन्तविचित्रशक्तिकस्य ब्रह्मणोऽवस्थाविशेषयोगे तत्तद्रूपत्वेनावस्थानेऽपि दोषाभावात्।

तथा हि, सर्वस्य चिदचिद्वस्तुनो ब्रह्मात्मकत्वेन तदाधेयवत्त्वेन तद्व्याप्यत्वेन तन्नियम्यत्वेन तत्तन्त्रत्वेन च तदविनाभावनियमात्। ब्रह्मणश्च वस्तुजातस्यात्मत्वादिना सर्वरूपत्वे सर्वनामत्वेऽपि च दोषास्पृष्टस्वभावत्वात्, स्वरूपे परिणामानङ्गीकाराच्च सर्वमनवद्यम्। "ब्रह्मैवेदं सर्वम्", "सर्वं खल्विदं ब्रह्म", "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्", "स्वयमात्मानमकुरुत",

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

"सच्च त्यच्चाभवत्", "नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति", "सर्वनामा सर्वकर्मा सर्वलिङ्गः" इत्याद्याः श्रुतयः,

"अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः।
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन"॥

"वासुदेवः सर्व"मिति,

"इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः।
वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च"॥

"सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः",

"कटकमुकुटकर्णिकादिभेदैः कनकमभेदमपीष्यते यथैकम्।
सुरपशुमनुजादिकल्पनाभिर्हरिरखिलाभिरुदीर्यते तथैकः"॥

"न तदस्ति विना यत् स्यान्मया भूतं चराचरम्।
योऽयं तवागतो देव समीपे देवतागणः"॥

"स त्वमेव जगत्स्रष्टा यतः सर्वगतो भवान्"।

इत्याद्याः स्मृतयश्च चिदचित्प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वे तद पृथक्सिद्धत्वे ब्रह्मणश्च सर्वरूपत्वे प्रमाणम्।

"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म", "य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः", "असङ्गो ह्ययं पुरुषः", "अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमच्छायम्" इत्यादि। "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात्, अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत् तत् पश्यसि तद्वद" इत्याद्याः श्रुतयः।

"परस्तस्यानुभावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात् सनातनः।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति॥

यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः"॥

"स सर्वभूतप्रकृतिं विकारान् गुणांश्च दोषांश्च मुने व्यतीतः।
अतीतसर्वावरणोऽखिलात्मा तेनाश्रितं यद् भुवनान्तराले"॥

इत्याद्याः स्मृतयश्च ब्रह्मणो निर्लेपत्वे प्रमाणम्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तस्मादहिकुण्डलदृष्टान्तेन भेदाभेदाङ्गीकारेऽपि परिणामादिदोषस्याचिच्छक्तिगतत्वेन परब्रह्मणो निर्दोषत्वादुक्ताशङ्कया उन्मत्तप्रलापत्वं सिध्यति। अन्यथा "प्रकृतिश्च" इति, "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" इत्यधिकरणयोरुदाहृतस्मृतिसमुदायस्य च व्याकोपात्।

किञ्च, भवद्भिरपि "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्" इत्यस्य सूत्रस्य भाष्ये प्रतिज्ञादृष्टान्ताभ्यां निमित्तमात्रकारणत्वं निरस्य ब्रह्मण एवोपादानत्वे उपादानभूतमृत्पिण्डलोहमणिनखकृन्तनविज्ञानेन घटमणिकटकमुकुटपरश्वधवास्यादितत्कार्यविज्ञानवन्निखिलजगदेककारणभूते ब्रह्मणि विज्ञाते तत्कार्यं जगद्विज्ञातमेव स्यात्, कारणमेवावस्थान्तरमापन्नं कार्यं न द्रव्यान्तरमिति कार्यकारणरूपेणावस्थितमृद्विकारादिनिदर्शनेन प्रतिज्ञासमर्थनादिति। सर्वचिदचिद्वस्तुशरीरतया सर्वदा सर्वात्मभूतं परं ब्रह्म कदाचिद्विभक्तनामरूपम्, कदाचिच्चाविभक्तनामरूपम्। यदा विभक्तनामरूपम्, तदा तदेव बहुत्वेन कार्यत्वेन चोच्यते। यदा चाविभक्तनामरूपम्, तदैकमद्वितीयं कारणमिति च।

एवं सर्वदा चिदचिद्वस्तुशरीरस्य परस्य ब्रह्मणो विभक्तनामरूपा यावस्था, सा "गौरनाद्यन्तवती", "विकारजननीमजामेकाम्" इत्यादिभिरभिधीयत इति च। "आत्मकृतेः परिणामात्" इत्यस्य भाष्येऽविभक्तनामरूप आत्मा कर्ता, स एव विभक्तनामरूपः कार्यमिति कर्तृत्वकर्मत्वयोर्न विरोध इत्युक्तम्।

तथा च परमात्मन एव सर्वावस्थावत्तया स्थूलादिसर्वकार्यस्वरूपत्वाङ्गीकारात् त्वत्प्रयुक्तदोषरूपवज्रं त्वदुपर्येवापतितम्।

ननु परमात्मनश्चिदचित्संघातरूपजगदाकारपरिणामे परमात्मशरीरभूतचिदंशगताः सर्व एवापुरुषार्थाः, तथाभूताचिदंशगताश्च सर्वे विकाराः, परमात्मनि कार्यत्वेनावस्थयोस्तयोः शरीरभूतयोर्नियन्तृतयात्मभूतः परमात्मा तदङ्गतापुरुषार्थैर्विकारैश्च न स्पृश्यत इत्युक्तत्वान्न विरोध इति चेत्, तर्ह्यागतोऽसि नो मार्गे। अस्माभिरपि दोषाणां सर्वेषां परमात्मीयशक्तिभूतयोश्चिदचितोरेवाङ्गीकारात्, स्वरूपे परिणामानङ्गीकारात्।

"यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः।
नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे"॥

यच्चोक्तम् "अथ प्रभातदाश्रययोरिवाचिद्ब्रह्मणोर्ब्रह्मत्वजातियोगमात्रं विवक्षितम्। एवं तर्ह्यश्वगोत्ववद्ब्रह्मापीश्वरे चिदचिद्वस्तुनोश्चानुवर्तमानं सामान्यमिति सकलश्रुतिस्मृतिव्यवहारविरोधः" इति। तत् स्ववाग्विलासमात्रं भ्रान्तिकल्पितं वा। एतत्सूत्रस्य तत्परत्वाभावात्। अचिद्ब्रह्मणोः प्रकाशाश्रयदृष्टान्तासम्भवात्। अचेतनस्य प्रभादृष्टान्तत्वं भवतामेवानुभूतं नान्येषाम्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

किञ्च, ब्रह्मत्वजातेः केनाप्यङ्गीकाराभावात्। "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्", "एकमेव" इति श्रुत्या ब्रह्मण एकत्वावधारणात् एकत्वस्य च जातिबाधकत्वात्।

यदप्युक्तम्, "तस्मादंशो नानेत्यारभ्य ब्रह्मणो निर्दोषत्वं च रक्षितम्" इत्यन्तम्, तदप्यसम्यक्, व्यावर्त्याभावेन चिदचितोर्विशेषणत्वस्य पूर्वमेवान्यग्रन्थेष्वपि विस्तरशो निरस्तत्वात्।

यत् पुनरुक्तम्, "विशिष्टवस्त्वेकदेशत्वेनाभेदव्यवहारो मुख्यः, विशेषणविशेष्ययोः स्वरूपस्वभावभेदेन च भेदव्यवहारोऽमुख्यः" इति। तदपि दुराग्रहमात्रम्, भेदाभेदव्यवहारस्यैव मुख्यत्वेन भेदाभेदयोश्च स्वाभाविकतयाभ्युपगम्य भूयो विशिष्टत्वाङ्गीकारस्य गौरवमात्रत्वात्, लाघवाद्भेदाभेदस्यैव वक्तुं सुशकत्वाच्च।

यच्चाप्युक्तं "प्रकाशजातिगुणशरीराणां मणिव्यक्तिगुणात्मनः प्रत्यपृथक्सिद्धलक्षणविशेषणविशेष्यतया यथांशत्वं तथेह जीवस्याचिद्वस्तुनश्च ब्रह्म प्रत्यंशत्वम् इति, तदप्ययुक्तम्, प्रकाशमण्यादिदृष्टान्ते सविशेषणविशेष्यभावे सत्यंशांशित्वव्यवहारादर्शनात्।

न च शरीरशरीरिणोर्विशेषणविशेष्यत्वाङ्गीकारे चिदचितोरपि ब्रह्मशरीरत्वप्रतिपादनात् तद्वैशिष्ट्यं किमिति नाङ्गीक्रियत इति वाच्यम्, शरीरशरीरिभावे विशेषविशेष्यभाव इति नियमाभावात्, चिदचितोर्ब्रह्मशरीरत्वेऽपि विशेषणत्वासम्भवात्; किन्तु व्यावर्तकत्वं विशेषणत्वम्, यत्र व्यावर्त्ये सत्येव शरीरशरीरिभावस्तत्रैव शरीरस्य विशेषणत्वं नान्यत्रेति नियमात्। प्रकृते तदभावान्न विशेणत्वमिति सिद्धम्।

ननु शक्तिशक्तिमतोरप्यंशांशिभावाप्रसिद्धेः सिद्धान्ते कथमंशांशिभावाङ्गीकार इति चेन्न,

"अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्"।

इति शक्तित्वमभिधाय, पुनः,

"ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः"।

इति तस्यैवांशत्वोक्तेस्तत्रापि चेतनशक्तेरेवांशत्वोक्तिर्नाचेतनस्यानभिधानादिति निश्चीयते। एतेन "जीववत् पृथक्स्थित्यनर्हविशेषणत्वेनाचिद्वस्तुनो ब्रह्मांशत्वमित्युक्तम्" निरस्तम्।

किञ्च, चिदचितोर्ब्रह्मविशेषणत्वस्य श्रुतिस्मृतिसूत्रेषु क्वाप्यश्रवणादपि सर्वथा विशेषणत्वासिद्धिरेवेति संक्षेपः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तस्माद्ब्रह्मणश्चेतनाचेतनयोश्चाहिकुण्डलदृष्टान्तेन प्रकाशाश्रयदृष्टान्तेन च स्वाभाविकभेदाभेद एव सम्बन्धः शास्त्रप्रतिपाद्य इति सिद्धम्। "एकः सन् बहुधा विचचार", "एको देवो बहुधा सन्निविष्टः", "त्वमेकोऽसि बहुधा बहून् प्रविष्टः" इत्याद्याः श्रुतयः।

"एकत्वे सति नानात्वं नानात्वे सति चैकता।
अचिन्त्यं ब्रह्मणो रूपं कस्तद्वेदितुमर्हति"।

भगवान् मनुः।

"एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम्"।

इति भगवद्वाक्यम्। हरिवंशे घण्टाकर्णः।

"केचिद्बहुत्वेन वदन्ति देवमेकात्मना केचिदिमं पुरातनम्।
वेदान्तसंस्थापितसत्वयुक्तं द्रष्टुं तमीशं वयमुद्यताः स्मः॥
अनेकमेकं बहुधा वदन्ति श्रुतिस्मृतिन्यायनिविष्टचित्ताः।
आहुर्यमात्मानमजं पुराणं द्रष्टुं तमीशं वयमुद्यताः स्मः"॥

इत्याद्याः स्मृतश्च प्रमाणत्वेनानुसन्धेयाः। अलं विस्तरेण॥३०॥

परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः॥३।२।३१॥

"यतो वा इमानि" इत्यादिना जगज्जन्मादिकारणतया निर्दिष्टात् सत्यज्ञानानन्दात्मकान्निर्धारितयाथातथ्यात् परब्रह्मणः परमप्यन्यतत्त्वमस्ति न वेति संशये, तावदस्तीति पूर्वपक्षयति। कुतः? "अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिः" इति सेतुत्वश्रवणात्, सेतोश्च प्राप्यान्तरप्रापकत्वदर्शनेन ब्रह्मणोऽपि प्राप्यान्तरप्रापकतैव प्रतीयते, न तु स्वयं प्राप्यता।

किञ्च, एवं "सेतुं तीर्त्वा" इति तरितव्यत्वाभिधानेनैतस्य प्राप्यत्वाभावाविष्करणात् "उन्मानव्यपदेशाच्च", "चतुष्पाद् ब्रह्म षोडशकलं ब्रह्म" इत्युन्मितं परिच्छिन्नमुच्यते। उन्मानव्यपदेशेन च सेतुप्राप्यस्यानुन्मितस्यास्तित्वं द्योत्यते।

किञ्च, "अमृतस्य परं सेतुम्", "अमृतस्यैष सेतुम्" इत्यमृतस्य वस्त्वन्तरस्य प्राप्यप्रापकलक्षणः सम्बन्धः प्रतीयते।

किञ्च, "तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्" इति प्रतिपादितपुरुषादपि "ततो यदुत्तरं तद्रूपमनामयम्" इत्यधिकस्य निर्देशात्, परस्मादपि ब्रह्मणः परमन्यदुपदिश्यते॥३१॥

अत एभ्यो हेतुभ्यः परस्मादपि ब्रह्मणोऽन्यत् परमभ्युपगन्तव्यमिति प्राप्त उच्यते—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सामान्यात् तु ॥३ । २ । ३२ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं निरुणद्धि । न ब्रह्मणोऽन्यत् परमस्ति, सेतुव्यपदेशस्तावत्, "एषां लोकानामसम्भेदाय" इति वाक्यशेषश्रुतासंकरकारित्वलक्षणधर्मसामान्यनिबन्धनः । एवं "सेतुं तीर्त्वा" इत्यत्र तरतिश्च प्राप्तिवचनो व्याकरणं तरतीतिवत्, नोल्लङ्घनवचनः ॥३२ ॥

यदुक्तम् "उन्मानव्यपदेशादस्य परिमितत्वं प्रतीयते", तत्राह—

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥३ । २ । ३३ ॥

बुद्धिरुपासना, तदर्थ उन्मानोपदेशः, यथा "मनो ब्रह्मेत्युपासीत" इत्यध्यात्मम्, तदेतच्चतुष्पाद् ब्रह्म, "वाक्पादः प्राणः पादश्चक्षुः पादः श्रोत्रं पाद" इत्यध्यात्ममित्यत्र ब्रह्मप्रतीकभूतमन आदौ वागादिपादत्वव्यपदेश उपासनार्थो न तु तात्त्विकः, मनसो वागादिपादत्वासम्भवात् । एवमपरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणः "प्राची दिक्कला प्रतीची दिक्कला दक्षिणा दिक्कला, उदीची दिक्कला, एष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशमान्नाम" इत्युक्तदिगादिलक्षणचतुष्कलपादसम्बन्धासम्भवादुपासनार्थ एव ॥३३ ॥

ननु स्वयमनुन्मितस्य कथमुपासनार्थतयाप्युन्मानप्रतीतिस्तत्राह—

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥३ । २ । ३४ ॥

यथा प्रकाशाकाशादेरपरिच्छिन्नस्यापि वातायनाद्युपाधिवशेन परिच्छिन्नत्वानुसन्धानम् । एवमिहाप्यभिव्यक्तस्थानभूतप्राणाद्युपाधिवशेनोन्मित्वानुसन्धानमुपपद्यते ॥३४ ॥

यदुक्तम् "अमृतस्य परं सेतुम्" इति प्राप्यप्रापकसम्बन्धव्यपदेशेनामृताद्भेदोऽवगम्यत इति तत्राह—

उपपत्तेश्च ॥३ । २ । ३५ ॥

"यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः" इति स्वप्राप्तेः स्वयमेव साधनतया जोजुष्यमाणे ब्रह्मणि स्वेनैव प्राप्यप्रापकत्वलक्षणसम्बन्धव्यपदेशस्यापि नानुपपत्तिः ॥३५ ॥

यदुक्तं, "ततो यदुत्तरतरमित्यधिकं वस्तु प्रतिपाद्यत" इति, तत्राह—

यथान्यप्रतिषेधात् ॥३ । २ । ३६ ॥

"यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित्" इति तत्रैव तदतिरिक्तोत्कृष्टवस्तुनो निषेधेन तद्विरुद्धतया "ततो यदुत्तरतरम्" इति वाक्ये तदधिकवस्तूपक्षेपासम्भवात् । एतच्चैतन्मात्रव्याख्याने श्वेताश्वतरप्रकाशिकायां स्पष्टीकृतम् ॥३६ ॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥३ । २ । ३७ ॥

अनेन सेत्वादिव्यपदेशनिराकरणान्यप्रतिषेधरूपेणानन्तरोक्तन्यायेन ब्रह्मणः सर्वगतत्वं सर्वस्मिञ्जगति व्याप्तत्वं सिद्धं भवति । तच्चास्य, "तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्",

"यच्च किञ्चिज्जगत्यस्मिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ।

अन्तर्बहिश्च तत् सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः" ॥

"नित्यं विभुं सर्वगतम्" इत्याद्यायामशब्देभ्यो व्याप्तिवचनशब्देभ्यो विज्ञायते । आदिशब्देन "ब्रह्मैवेदं सर्वम्", "सर्वम् खल्विदं ब्रह्म", "आत्मैवेदं सर्वम्" इत्यादयो गृह्यन्ते । अतो न ब्रह्मणोऽन्यत्राप्यमस्तीति ॥३७ ॥

फलमत उपपत्तेः ॥३ । २ । ३८ ॥

सर्वेषां जीवानां भोगापवर्गरूपं फलं किंकर्तव्यतया श्रूयमाणं कर्मैवापूर्वद्वारेण ददात्याहोस्वित् तदाराधितः परमात्मैवेति विषयेऽग्रे पूर्वपक्षं निराकरिष्यन् प्रथमं सिद्धान्तमाह । "फलमत" इति । शास्त्रीयमैहिकामुष्मिकं सर्वं फलमतः परमात्मन एव भवितुमर्हति । कुतः ? उपपतेः । कर्मणां हि क्षणिकत्वात् कालान्तरभावि फलं दातुमसमर्थत्वात् । सर्वाध्यक्षात् सर्वज्ञात् सर्वशक्तेर्महोदारात् तत्तत्कर्मभिराराधितात् परमात्मन एवैहिकामुष्मिकभोगजातस्य स्वात्मभावापत्तिरूपमोक्षस्य चोपपन्नत्वात् ।

न चापूर्वमेव कर्मजन्यं कालान्तरे फलं दातुं समर्थमिति वाच्यम्, तस्याप्यचेतनस्य काष्ठलोष्टसमस्य चेतनाप्रवर्तितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ।स्वातन्त्र्येण फलदातृत्वे प्रमाणाभावाच्च ।

न चार्थापत्तेः प्रामाण्यमिति वाच्यम्, ईश्वरसिद्धेस्तस्याः क्षयात् ॥३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥३ । २ । ३९ ॥

इतश्च "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म", "रातिर्दातुः परायणम्", "स वा एष महानजः", "आत्मान्नादो वसुदान" इति परमात्मन्येव भोगापवर्गरूपफलप्रदातृत्वश्रवणात् ॥३९ ॥

पक्षान्तरमुच्यते—

धर्मं जैमिनिरत एव ॥३ । २ । ४० ॥

जैमिनिराचार्यो धर्मं कर्मफलप्रदं मन्यते । कुतः ? "अत एव", श्रुतेरुपपत्तेश्च । लोके हि कृष्यादेर्मर्दनादेश्च कर्मण एव साक्षात् परम्परया वा फलप्रदत्वदर्शनात् । तथा वेदेऽपि, 'यजेत स्वर्गकामः," "आत्मानमेव लोकमुपासीत" इत्यादिना बुभुत्सुमुमुक्ष्वोः कर्तव्यतया

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

श्रूयमाणं कर्मैव तत्तत्फलसाधनरूपतयावगम्यते। क्षणिकमप्यपूर्वद्वारेण सर्वफलप्रदस्य इतरथा कर्मोपदेशो निरर्थकः स्यात् ॥४०॥

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥३।२।४१॥

तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः। पूर्वं पूर्वोक्तं परमात्मानमेव फलहेतुं भगवान् बादरायणो मन्यते। कुतः? हेतुव्यपदेशात्। ईश्वरस्यैव पुण्यापुण्यकारयितृत्वेन फलदातृत्वेन च हेतुत्वं व्यपदिश्यते। "पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापम्", "एष ह्येव साधु कर्म कारयति" इत्यादिना।

न च यज्ञादिकर्मणो देवतार्चनत्वात्, तदर्चिता देवा एवं फलं ददतीति कथमीश्वर एव फलद इति वाच्यम्, देवादीनां स्वतन्त्रतया फलदत्वाभावात् तत्तदन्तर्यामीश्वर एव फलप्रदः। "यो वायौ तिष्ठन्, योऽग्नौ तिष्ठन्, य आदित्ये तिष्ठन्" इत्यादिश्रुतेः।

"यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम्॥
स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते।
लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान्॥
अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च"।

इत्यादिस्मरणाच्च प्रभुः फलप्रद इत्यर्थः ॥४१॥

॥ इति श्रीसनकसम्प्रदायप्रवर्तकाद्याचार्यश्रीनिम्बार्कमतानुयायिश्रीमन्मुकुन्दचरणपद्ममकरन्दभृङ्गेण श्रीमत्काश्मीरिकेशवभट्टेन विरचितायां वेदान्तकौस्तुभप्रभाख्यायां ब्रह्मसूत्रवृत्तौ तृतीयाध्यायद्वितीयपादविवरणम् ॥३॥२॥

■

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादः

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्[१] ॥३।३।१॥

तदेवं जन्ममरणादिदुःखनिलयत्वरूपप्रपञ्चदोषोक्त्या ब्रह्मणो हेयसम्बन्धरहितत्व-कल्याणगुणसागरत्वनिरूपणेन तस्यैव सर्वफलदायित्वनिरूपणेन च तत्तृष्णैव तदितरवि-तृष्णापूर्विका तत्प्राप्तिकारणमिति पादद्वयेन दर्शितम्।

इदानीं ब्रह्मोपासनाः, तासु गुणोपसंहारविकल्पनिर्णयाय विद्याः, भेदाभेदविचारश्च प्रारभ्यते। ताश्च त्रिविधाः— प्रतीकरूपाङ्गाश्रितरूपाहंग्रहरूपभेदात्। तत्र प्रतीकत्वं नाम तदितरस्मिंस्तद्दृष्टिमत्त्वम्। यथा "पुरुषो वाव गौतमाग्निः" इत्यत्राग्निभिन्ने पुरुषादौ ह्यग्नि-दृष्टिरिति। एवमादिप्रतीकोपासनोदाहरणं बोध्यम्। अङ्गाश्रिताः, कर्माङ्गिषूद्गीथादिष्वाश्रिताः। अहंग्रहत्वं नाम तत्तदुपदेशानुकूले ब्रह्मणि तादात्म्यसम्बन्धानुसन्धानम्। यथा सत्यविद्या-दयः। "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्", "तत् सत्यम्", "स आत्मा", "तत् त्वमसि" इत्यादिश्रुतेः। ताश्चोद्गीथविद्या, शाण्डिल्यविद्या, पुरुषविद्या, दहरविद्यादय एकैका अनेकशाखासु पठिताः। तासु चेतरेतरं गुणानामुपसंहारं कृत्वोपासनीयम्। तत्र गुणोपसंहारो नाम एकस्यामनेक-शाखासु पठिताया विद्याया तत्र तत्र पठितानां गुणानां न्यूनाधिकानामितरेतरं निष्कृष्य संयो-जनम्। यथा वाजसनेयकेऽग्निरहस्ये शाण्डिल्यविद्या श्रूयते। "सत्यं ब्रह्मेत्युपासीत", "अथ खलु क्रतुमयोऽयं पुरुषः" इत्यारभ्य, "आत्मानमुपासीत", "मनोमयं प्राणशरीरं भारूपं सत्य-सङ्कल्पमाकाशात्मानम्" इति। तथा बृहदारण्यकेऽपि शाण्डिल्यविद्या श्रूयते। "मनोमयः पुरुषो भाः सत्यं तस्मिन् यदन्तर्हृदये तथा व्रीहिर्वा यवो वा स एव सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति" इति। उभयत्र वेद्याऽभेदाद्विद्यैक्यं निश्चित्य सत्यसङ्क-ल्पत्वादीनां सर्ववशित्वादीनां चोभयत्रेतरेतरोपसंहरणम्। एवमन्यत्रापि बोध्यम्।

किञ्च, आनन्दादीनामपहतपाप्मत्वादीनामस्थूलत्वादीनां च सर्वास्वपि विद्यासूप-संहारः, "सर्वं चोभयविधस्य ब्रह्मणो वेद्यस्याभेदात्" इति स्पष्टयिष्यते। अग्रे तत्र तावत् सर्ववेदान्तेषु दहरादिविद्या श्रूयते। सा किमेका, उत विद्याभेद इति संशये, अविशेषेण पुनः श्रवणस्य प्रकरणान्तरस्य च विद्याभेदकत्वाद्विद्यान्तरमिति। अत एव शिरोव्रतनामा-थर्वणिकानां विद्योपदेशनियमोपपत्तिः। अन्यथा विद्याङ्गस्य शिरोव्रतस्यान्यशाखिनामपि प्राप्तत्वादाथर्वणिकानामेवेति नियमानुपपत्तिरिति प्राप्तेऽभिधीयते। "सर्ववेदान्तप्रत्ययम्" इति। सर्वैर्वेदान्तैः प्रतीयत इति सर्ववेदान्तप्रत्ययं सर्ववेदान्तविहितमेकमुपासनम्। कुतः?

१. पं. ९, ९७ (जून १, १८७४) ७-१९.

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

चोदनाद्यविशेषात्। विद्यादुपासीतेत्येवंरूपो धात्वर्थविशेषो विधिश्चोदना। आदिना पूर्वतन्त्रे शाखान्तराधिकरणसिद्धान्तसूत्रोक्ताः संयोगरूपाख्या इहाकृष्यन्ते। चोदनादीनामविशेषात् प्रतिपत्तृभेदेन पुनः श्रवणोपपत्तेः, तत एव प्रकरणान्तरत्वाभावाच्च, सैवेयं विद्येति ॥१॥

शाखान्तरेऽपि विद्यैक्यं प्रत्यभिज्ञायते—

भेदान्नेति चेदेकस्यामपि॥ ३। ३। २॥

अविशेषेण पुनरुक्तेः प्रकरणान्तराच्च विधेयभेदप्रतीतेर्न विद्यैक्यमिति चेत्, तत्रोच्यते— स्यादेकस्यामपि विद्यायां प्रतिपत्तृभेदात् पुनरुक्तिः, प्रकरणान्तरं च। यस्याः शाखाया अन्येऽध्येतारस्तेषां प्रतिपत्त्यर्थं सैव विद्या पुनः श्राव्यते। एकस्यां तु शाखायां प्रतिपत्तुरभेदे प्रतिप्रकरणं विद्याभेदः। वाक्यानां परस्परं निराकाङ्क्षत्वात्। यथा शाण्डिल्यविद्योपकोशलविद्या सद्विद्या भूमविद्या दहरविद्येति ॥२॥

यदप्याथर्वणे शिरोव्रतं, "तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत, शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम्" इति, तदपि न विद्याभेदकमित्याह—

स्वाध्यायस्य तथात्वे हि समाचारेऽधिकाराच्च
सरवच्च तन्नियमः॥ ३। ३। ३॥

शिरोव्रतस्य विद्योपदेशाङ्गत्वनियमदर्शनं विद्याभेदं द्योतयतीति, नैतदस्ति। तस्य विद्याङ्गत्वाभावात्; अपि तु स्वाध्यायस्य वेदस्य हि यतस्तथात्वेऽध्ययनाङ्गत्वे तन्नियमः शिरोव्रतोपदेशनियमः। निमित्ते सप्तमी। तदङ्गतया शिरोव्रतं विधीयते। न विद्याङ्गतयेत्यर्थः। कुत एवमवगम्यते। "नैतदचीर्णव्रतोऽधीयीत" इति तस्याध्ययनसम्बन्धात् समाचारेऽधिकाराच्च। समाचाराख्ये ग्रन्थ इदमपि वेदव्रतत्वेन व्याख्यातमिति हि पठ्यते। तत्र ब्रह्मविद्यां वेदविद्यामित्यर्थः। "सरवच्च" इति। तथा हि, सरा होमाः सप्त सौर्यादयः शतौदनपर्यन्ता आथर्वणिकानामेवैकाग्नौ हूयन्ते, नान्येषाम्, तथाध्ययनधर्मस्तेषामेव ॥३॥

दर्शयति च॥ ३। ३। ४॥

दर्शयति च श्रुतिरुपासनस्य सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं, "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" इति, तथा च छान्दोग्ये "तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्" इत्युक्त्वा किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यमिति प्रश्नपूर्वकमपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्टस्य परमात्मन उपासनमुक्तम्। तैत्तिरीयके तु केवलं "तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यम्" इत्येवोक्तम्। तदुभयत्र गुणोपसंहारादेव विद्यैक्यं सम्भवति ॥४॥

तदेवं विद्यासु गुणोपसंहारादिचिन्तार्थं शाखान्तराधिकरणोक्तन्यायस्तत्फलं च विद्यैक्यं स्थिरीकृतम्। तत्प्रयोजनमाह—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत् समाने च ॥ ३ । ३ । ५ ॥

चशब्दोऽवधारणे सर्ववेदान्तेषु दहराद्युपासने समाने सत्येकस्यां शाखायामुक्तस्य गुणस्यान्यथाप्युपसंहारः कर्तव्यः। कुतः? विधिशेषवदर्थाभेदात्। अर्थः प्रयोजनम्, यथा प्रयोजनाभेदादग्निहोत्रादिविधिशेषस्य सर्वत्रोपसंहारस्तद्वदिहापि ॥५ ॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ३ । ३ । ६ ॥

"अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति, तथेति तेभ्य एष प्राण उद्गायत्" इति वाजसनेयिनः समामनन्ति। छन्दोगाः पुनः "अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे" इति। तत्र संशयः। किमत्र विद्यैक्यमुत विद्याभेद इति। तत्र तावत् प्राप्तं विद्यैक्यमिति। कुतः? उभयत्रोद्गीथस्यैव प्राणदृष्ट्योपास्यत्वश्रवणेन चोदनाद्यविशेषात्। तथा हि, चोदना तावद्विदिधात्वर्थगताविशिष्टा। फलसंयोगोऽपि शत्रुपरिभवरूपोऽविशिष्टः। रूपमपि प्राणदृष्ट्योद्गीथाख्योपास्यैक्यादविशिष्टम्। आख्या चोद्गीथविद्येत्यविशिष्टा। पूर्वपक्षी सिद्धान्तच्छायया परचोद्यं परिहरति।

ननु चान्यथात्वं नानात्वं विद्यायाः। कुतः? शब्दात्। "त्वं न उद्गायेति" कर्तृत्वं प्राणस्य वाजिभिर्निर्दिश्यते। अन्यत्र कर्मत्वं "तमुद्गीथम्" इति। एवं चैकत्र कर्तरि प्राणदृष्टिशब्दादन्यत्र कर्मणि प्राणदृष्टिशब्दाच्च रूपभेदः रूपभेदे च विधेयभेदः। तत्र सति केवल चोदनाद्यविशेषोऽकिंचित्कर इति विद्याभेद इति चेत्, तत्र न रूपभेद इत्यर्थः। कुतः? अविशेषात्। उपक्रमेऽविशेषेण "उद्गीथेनात्ययाम उद्गीथमाजह्रुरनेनैवाभिहनिष्याम" इत्युद्गीथस्यैवोपास्यत्वप्रतीतेः। "त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष उदगायत्" इति कर्मण्येवोद्गीथे कर्तृत्वमुपचर्यत इति युक्तम्। अन्यथोपक्रमविरोधः स्यात् ॥६ ॥

अतो विद्यैक्यमिति प्राप्त आह—

न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ३ । ३ । ७ ॥

न वेति पक्षव्यावृत्त्यर्थः। न चैतदस्ति, यद्रूपैक्याद्विद्यैक्यमिति। कुतः? प्रकरणभेदात्, प्रक्रमभेदादित्यर्थः। तथा हि, छान्दोग्ये तावत्, "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत" इत्युद्गीथावयवं प्रणवमुपास्यं प्रक्रम्य, "उद्गीथमाजह्रुः" इति वचनादुद्गीथावयवभूतः प्रणवः प्राणदृष्टेर्विषयः। उक्तवाजसनेयके तु "अविशेषेणोद्गीथेनात्ययाम" इत्युपक्रमात् कृत्स्नोद्गीथः प्राणदृष्टेर्विषयः। अतः प्रक्रमभेदाद्विधेयभेदः, विधेयभेदे च रूपभेदः, तस्माच्च विद्याभेद इति।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न च वाक्यच्छायासमानतामात्रेणैकविद्यात्वम्। यथा निर्देशसाम्येऽप्यभ्युदयेष्टि-पशुकामेष्ट्योर्भेदः, प्रक्रमभेदात्, तथा प्रकृतेऽपि निर्देशसाम्यं न विद्यैक्यप्रयोजकमिति। "परोवरीयस्त्वादिवत्"। परस्मात् परो वराच्च वरीयानुद्गीथस्तस्य भावस्तत्त्वम्, तदादिवत्। अथैकस्यामपि शाखायामुद्गीथावयवभूते प्रणवे परमात्मदृष्टिविधानसाम्येऽपि हिरण्मयपुरुषदृष्टिविधानात् परोवरीयस्त्वादिगुणविशिष्टविधानमर्थान्तरमिति रूपभेदः, तद्वदत्रापि ॥७॥

संज्ञातश्चेत् तदुक्तमस्ति तु तदपि॥ ३।३।८॥

उद्गीथविद्येति संज्ञैकत्वात् तद्विद्यैक्यमिति चेत्, उक्तं तदपि। "न वा प्रकरणभेदात्" इत्यनेन, प्रकरणभेदात् संज्ञाया दुर्बलत्वात्।

अपि च, एतत्संज्ञैकत्वं विधेयभेदेऽप्यस्त्येव। यथाग्निहोत्रसंज्ञा नित्याग्निहोत्रे कुण्डपायिनामयनाग्निहोत्रे च। यथा च छान्दोग्ये प्रथमप्रपाठकोदितासु बह्वीषु विद्यासूद्गीथविद्येति संज्ञैक्यम् ॥८॥

व्याप्तेश्च समञ्जसम्॥ ३।३।९॥

छान्दोग्ये प्रथमप्रपाठक उपास्यत्वेन प्रथमं प्रस्तुतस्योद्गीथावयवस्य प्रणवस्योत्तरास्वप्युद्गीथविद्यासूपास्यत्वेन व्याप्तेश्च मध्यगतस्य "तद्धि देवा उद्गीथमाजह्रुः" इत्युद्गीथशब्दस्यापि प्रणवविषयत्वं समञ्जसम्। अयमेव हि समुदायशब्दो ग्रामो दग्धः, पटो दग्ध इत्यादौ दृश्यते। एवं च छान्दोग्य उद्गीथशब्दनिर्दिष्ट उद्गीथावयवभूतः प्रणव एवोपास्यत्वेन प्रतिपत्तव्यः। वाजसनेयके तूद्गीथशब्दः कृत्स्नोद्गीथविषय इति कृत्स्नोद्गीथः प्राणदृष्ट्योपास्य इति सिद्धो विद्याभेदः ॥९॥

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥३।३।१०॥

छन्दोगानां वाजसनेयिनां च प्राणसंवादे ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यगुणान्वितं प्राणमुपास्यतया प्रतिपाद्य वागादीनामपि तत्र वशिष्ठत्वादिगुणानुक्त्वा वागादीनां देहस्य च प्राणाधीनस्थिततया प्राणाधीनकार्यतया च प्राणस्य श्रेष्ठत्वमुक्त्वा वागादिगुणाः प्राणे पुनः प्रत्यर्पिताः। यद्वा, "अहं वशिष्ठोऽस्मि, त्वं तद्वशिष्ठोऽसि" इत्यादिना। एवं च तत्र ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यगुणको वशिष्ठत्वादिगुणकश्च प्राण उपास्यतया प्रतिपाद्यते। कौषीतकिप्रभृतीनां तु प्राणसंवादे वशिष्ठत्वादयो गुणा उक्ता वागादीनाम्। न पुनः प्राणे समर्पिताः। तत्र संशयः। किं कौषीतकिप्राणविद्यायां प्राणे वशिष्ठत्वादयो गुणा उपसंहर्तव्या उत नेति। किं प्राप्तम्? तत्रानुपसंहारोऽश्रुतत्वादिति प्राप्ते, उच्यते। "सर्वेति"। अन्यत्र कौषीतकिप्राणविद्यायामपि, इमे वशिष्ठत्वादयो गुणाः प्राण उपादेयाः। कुतः? सर्वाभेदात्। प्राणज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्योपपादनं वागादीनां स्थितेस्तत्कार्यस्य च प्राणाधीनतयेत्येतत् सर्वत्राप्यविशिष्टमेव। अन्यथा

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

वागादिगतवशिष्ठत्वादेरपि प्राणहेतुकत्वानुसन्धानमन्तरा प्राणस्य ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यानुसन्धानं नोपपद्यते।

किञ्च, कौषीतके प्राणविद्यायामपि प्राणज्यैष्ठ्यादिप्रतिपादनायैव वागादिषु वशिष्ठत्वादय उक्ताः। "अथ हेमा देवताः प्रजापतिं पितरमेत्याब्रुवन्, को वै नः श्रेष्ठ इति, स होवाच प्रजापतिर्यस्मिन् व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते स वः श्रेष्ठः" इत्यादिना। वागादयस्तद्गतगुणाश्च देहश्च प्राणाधीना इति ज्यैष्ठ्यं श्रैष्ठ्यं च प्राणस्योपपादितम्। यतो वागादिवशिष्ठत्वादिहेतुत्वरूपेणैव प्राणे वशिष्ठत्वादिगुणयोगित्वमित्यतः प्राणेऽपि त उपसंहर्तव्या एवेति ॥१०॥

आनन्दादयः प्रधानस्य॥ ३।३।११॥

आनन्दत्वसर्वज्ञत्वसर्वात्मत्वज्ञानानन्तत्वरूपा ब्रह्मस्वरूपगुणा ब्रह्मस्वरूपपरासु श्रुतिषु श्रूयन्ते। तत्र संशयः। किं तेषां सर्वासु ब्रह्मोपासनासूपसंहारोऽस्ति, उत नेति?

तत्र प्रकरणपठितानामेवोपसंहारदर्शनादप्रकरणपठितानामुपसंहारे प्रमाणाभावात्।

किञ्च, तेषामसंख्येयत्वेनोपसंहाराशक्तेश्च नोपसंहर्तव्या इति प्राप्त आह— "आनन्दादय" इति। सर्वाभेदादित्यनुवर्तितेन प्रधानस्य ब्रह्मणः सर्वत्राभेदाद् गुणव्यतिरेकाद्गुणानां सर्वत्रानन्दादयस्तद्गुणा उपसंहर्तव्याः। यत्र प्रधानं तत्रैव तैर्भवितव्यमिति भावः॥११॥

नन्वेवं गुण्यव्यतिरेकादेवानन्दादिवत् प्रियशिरस्त्वादयोऽपि धर्मा सर्वे सर्वत्र प्रसज्येरन्। ते हि तैत्तिरीयके, आनन्दमयप्रक्रमे श्रूयन्ते, "तस्य प्रियमेव शिरो मोदो दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्ष आनन्द आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" इत्यत उत्तरमाह—

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे॥ ३।३।१२॥

आनन्दादिवत् प्रियशिरस्त्वादीनामप्राप्तिः। ते हि न ब्रह्मस्वरूपगुणाः; किन्तु ब्रह्मणः पुरुषविधत्वरूपणमात्रेऽन्तर्गताः। कुतः? यतो ब्रह्मणः शिरःपक्षपुच्छाद्यवयवभेदे सत्युपचयापचयौ स्याताम्। ततश्च "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म", "अनन्तोऽजरः" इत्यादि विरुध्येत॥१२॥

तेभ्य आनन्दादीनां विशेषमाह—

इतरे त्वर्थसामान्यात्॥ ३।३।१३॥

इतरे त्वानन्दादयः सर्वत्र स्युः। कुतः? अर्थसामान्यात्, ब्रह्मस्वरूपसमानत्वात्। ब्रह्मस्वरूपवत् सर्वत्रोपसंहार्याः। आनन्दाद्यपहतपाप्मत्वाद्यस्थूलत्वादिसत्यज्ञानामलत्वानन्त-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

त्वादयो हि ब्रह्मस्वरूपेण धर्मत्वेन ब्रह्मस्वरूपप्रतीत्यनुबन्धित्वाद् ब्रह्मस्वरूपसमानाः। ये तु वात्सल्यकारुण्यौदार्यैश्वर्यगाम्भीर्यादयः, तेषां गुण्यव्यतिरेकत्वेऽपि ब्रह्मस्वरूपप्रतीत्यनुबन्धित्वाभावाद्यत्र श्रुतास्तत्रैवोपसंहर्तव्या इति प्रथमसूत्रे हेत्वप्रदर्शनादनेन प्रियशिरस्त्वादिवैषम्यार्थं हेतुकथनं कृतमिति न पुनरुक्तता ॥१३॥

प्रियशिरस्त्वादीनां ब्रह्मस्वरूपनिरूपणधर्मत्वाभावान्न ते ब्रह्मगुणा भवन्ति चेत्, तर्हि तदभिधाने प्रयोजनं वक्तव्यम्, तत्राह—

आध्यानाय प्रयोजनाभावात्॥ ३।३।१४॥

आध्यानायानुचिन्तनार्थमुपासनार्थं तेषामभिधानम्। कुतः? प्रयोजनान्तराभावात्। अयमर्थः— "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इत्यत्र वेदितव्यतयोपदिष्टमेकं ब्रह्मानन्दमयं सुखप्रतिपत्तये प्रियमोदादिरूपेण विभज्य शिरःपक्षादिभावेन रूपयित्वा बुद्धावारोह्यते। यथा ह्यन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयाश्चास्य देहस्य शिरःपक्षादिरूपकेण प्राणाद्यवयवरूपकेण च बुद्धावारोह्यन्ते, "तस्येदमेव शिरः" इत्यादिना। "तस्य प्राण एव शिरः" इत्यादिभिश्च। तथैतेभ्योऽर्थान्तरभूततदन्तरात्मानन्दमयपुरुषस्यापि समग्ध्यानाय प्रियमोदादिरूपकेण बुद्धावारोहणमित्यतः प्रियशिरस्त्वादीनामानन्दमयोपलक्षणार्थत्वात् ते ब्रह्मस्वरूपप्रतीतादुपसंहार्या इति ॥१४॥

आत्मशब्दाच्च॥ ३।३।१५॥

"अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः" इत्यात्मशब्देन निर्देशाच्च प्रियशिरस्त्वादयो न ब्रह्मस्वरूपधर्माः। आत्मनः पक्षिवच्छिरःपक्षपुच्छाद्यसम्भवात्। अतस्तस्य सुखबोधाय रूपकतामात्रं तदिति गम्यते ॥१५॥

ननु प्राणमयादिष्वनात्मस्वपि पूर्वमात्मशब्दप्रयोगात् "अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः" इत्युत्तरवाक्यादात्मशब्दस्य कथं ब्रह्मपरत्वनिश्चय इति चेत्, तत्राह—

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्॥ ३।३।१६॥

"अन्योऽन्तर आत्मा" इत्यात्मशब्देन परमात्मैव गृह्यते। इतरवत्। "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" इत्यादिषु ऐतरेयकवाक्येषु यथात्मशब्दः परमात्मानमेव गृह्णाति, तद्वत्। कथमवगम्यते? उत्तरात्, तदैक्यार्थात्। "सोऽकामयत बहु स्याम्" इत्यानन्दमयात्मविषयादुत्तराद्वाक्यात् ॥१६॥

ननु पूर्वेषु "अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय" इत्यादिवाक्योक्तप्राणमयाद्यनात्मस्वप्यात्मशब्दान्वयदर्शनान्नोत्तरवाक्यादपि परमात्मा निश्चेतुं शक्यत इत्याशङ्क्याह—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात्॥ ३ । ३ । १७॥

पूर्वेष्वनात्मस्वप्यात्मशब्दान्वयान्नोत्तरवाक्यगतात्मशब्देन परमात्मनिर्णय इति चेत्, स्यादेव निर्णयः। कुतः? अवधारणात्। "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" इति प्रकृतस्यात्मन एव प्राणमयादिष्वानन्दमयपर्यन्तेष्वात्मशब्देन निश्चितत्वात्॥१७॥

कार्याख्यानादपूर्वम्॥ ३ । ३ । १८॥

छान्दोग्यवाजसनेयकयोर्ज्येष्ठं श्रेष्ठञ्च प्राणमुपास्यमुक्त्वा तस्यैवश्वादिमर्यादमन्न-माम्नायापो वासस्त्वेनाम्नायन्ते। "सहोवाच, किं मे वासो भविष्यतीत्याह, इति होचुस्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधित, लम्बुको ह वासो भवत्यनग्नो भवति" इति छन्दोगाः। वाजसनेयिनस्तु "किं मे वासः" इति प्राणेन चोदिता वागादय ऊचुः "आपो वासः" इति, "तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्त्यशित्वा चचामन्त्येतमेव तदनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते, तस्मादेवं विदशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामेदेतमेव तदनमनग्नं कुरुते, इत्या-मनन्ति। तत्र संशयः। किमत्राचमनमपां प्राणवासस्त्वानुसन्धानं चोभयं विधीयते, उता-चमनम्। किं वाचमनमनूद्यापां प्राणवासस्त्वानुसन्धानमिति। किं तावत् प्राप्तम्? उभयं विधीयत इति। कुतः? उभयस्याप्यत्र श्रूयमाणत्वात्। अपूर्वत्वाच्च विध्यर्हत्वम्। किं वा "अशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामेत्" इत्याचमनविधिश्रवणात्, "एतमेव तदनमनग्नं कुरुते" इत्यपां प्राणवासस्त्वानुसन्धाने विधिविभक्त्यश्रवणादाचमनस्यैव स्तुत्यर्थमनग्नतासंकीर्तन-मिति। भोजनाङ्गस्याचमनस्य स्मृत्याचारप्राप्तत्वेन विधिविभक्तिबलात् तदेव प्राणविद्याङ्ग-त्वेनोपदिश्यत इति पूर्वः पक्षः। राद्धान्तस्तु यदपूर्वमप्राप्तं समृतितस्तदाचमनीयास्वप्सु वासोदर्शनं विधीयते, न त्वाचमनस्य विधेयत्वमुपपद्यते। कुतः? कार्याख्यानात्। अहरहः कर्तव्याचमनस्य स्मृत्याचारप्राप्तस्य संकीर्तनात्। शास्त्रस्य चाप्राप्ताख्यानस्वरूपत्वादाच-मनमनूद्याचमनीयास्वप्सु प्राणवासस्त्वानुसन्धानं विधीयत इत्यर्थः।

न चैकार्थविधाने सम्भवति प्रायत्यार्थता परिधानार्थता चेत्यर्थद्वयविधानं कल्पयितुं युक्तम्, आचमनस्य क्रियान्तरत्वाङ्गीकारात्। आचमनं हि क्रियान्तरमेव पुरुषस्य प्रायत्या-र्थमङ्गीक्रियते, आचमनीयास्वप्सु वासःकल्पनमपि क्रियान्तरमेव प्राणस्य परिधानार्थमङ्गी-क्रियत इति। "तदनमनग्नं कुरुते" इति चोपसंहारात् प्राणविद्याप्रकरणार्थपरिधानविधानमेव युक्तम्। अत एव छान्दोग्ये "अद्भिः परिदधति" इति परिधानमेवोक्तं, न त्वाचमनम्।

अपि च, "यदिदं किं चाश्वभ्य आ कृमिभ्य आ कीटपतङ्गेभ्यस्तत् तेऽन्नम्" इत्यत्र तावद्दृष्टिविधानम्। न हि समस्तप्राणिभक्षणमुपासकेन कर्तुं शक्यते, प्रतिषेधातिक्रमात्, तत्साहचर्यादाचमनेऽपि दृष्टिविधानमिति॥१८॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

समान एव चाभेदात्॥ ३।३।१९॥

वाजसनेयिशाखायामग्निरहस्ये शाण्डिल्यविद्या श्रूयते, "सत्यं ब्रह्मेत्युपासीत" इत्यारभ्य, "स आत्मानमुपासीत मनोमयम्" इत्यादि, तथा तत्रैव बृहदारण्यके पुनरपि सैव श्रूयते। "मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यम्" इत्यादि। तत्र संदिह्यते। किमत्र विद्याभेद उताभेद इति? किं तावत् प्राप्तम्? विद्याभेदः, अभ्यासात्। यथा पञ्चकृत्वोऽभ्यासात्। प्रयाजभेदस्तथात्रापीति प्राप्ते, उच्यते। विद्याभेदः। कुतः? "समान" इति। समाने शाखैकत्वे वेद्यस्याभेदात्। एवं च गुणोपसंहारः। यथा भिन्नशाखासु विद्यैक्यं गुणोपसंहारश्च भवति, एवमेकस्यामपि भवितुमर्हति, वेद्याभेदात्।

न च मनोमयादीनां पुनः श्रवणमनर्थकम्, विदितानामेव गुणानां विधानस्य युक्तत्वादिति वाच्यम्, कतिपयविहितगुणसंकीर्तनस्य विद्याप्रत्यभिज्ञानसिद्धर्थत्वात्॥१९॥

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि॥ ३।३।२०॥

बृहदारण्यक इदमाम्नायते, "सत्यं ब्रह्म" इत्युपक्रम्य "तद्यत् सत्यमसौ स आदित्य य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणोऽक्षन् पुरुष" इत्यादि। तत्र सत्यब्रह्मणो व्याकृतिशरीरतयादित्यमण्डलेऽक्षिणि चोपास्यत्वमुक्त्वा द्वे उपनिषदौ रहस्यनामनी उपासन शेषतयादिश्येते, तस्योपनिषदहरित्यधिदैवतं, तस्योपनिषदहमित्यध्यात्मम्" इति। तत्र संदिह्यते, किं यत्र श्रुते, तत्रैव नियमेन व्यवस्थिते, उतोभयत्रोभे अनियमेनेति। तत्रोभयोः स्थानयोर्व्याकृतिशरीरस्य सत्यब्रह्मैकरूपस्यैवोपास्यतया रूपाभेदात् संयोगचोदनाद्यभेदाच्च विद्यैक्यमित्यनियते नामनी, इति पूर्वपक्षयति। "सम्बन्धादेवमिति"। यथा शाण्डिल्यविद्यायां मनोमयत्वादिगुणविशिष्टस्यैवोपास्यत्वेनोभयं यत्र रूपभेदाद्विद्यैक्यम्, एवमन्यत्रापि मण्डलेऽक्षिणि चैकस्यैव सत्यब्रह्मणः स्थानद्वयसम्बन्धात्र रूपभेद इति विद्यैक्याद् द्वे नामनी अनियते॥२०॥

इति प्राप्ते प्रतिविधीयते—

न वा विशेषात्॥ ३।३।२१॥

न वेति पक्षव्यावृत्तिः। न वोभयोरुभयत्रोपसंहारः। कुतः? विशेषात्, उपास्यस्थानभेदात्। यथा चाचार्यस्यासीनस्योक्तो धर्मो गच्छतो न भवति, एवं ब्रह्मण एकत्वेऽप्येकत्रादित्यस्थानसम्बन्धितयोपास्यत्वमितरत्राक्षिस्थानसम्बन्धितयोपास्यत्वमिति स्थानसम्बन्धित्वभेदेनोपास्यरूपभेदाद्विद्याभेदेनोपास्यरूपभेदाद्विद्याभेद इति नियते नामनी। शाण्डिल्यविद्यायां तूभयत्र हृदयाधारतयोपास्यत्वान्नोपास्यस्थानं भिद्यते॥२१॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

दर्शयति च॥ ३। ३। २२॥

दर्शयति च श्रुतिरेवंजातीयकधर्मस्य विद्याभेदेनानुपसंहारम्, "तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नाम" इत्यादिना। अक्ष्यादित्यस्थान-भेदादादित्यपुरुषगतं रूपादिकमक्षिपुरुषे स्वतोऽप्राप्तमतिदेशेन प्रापयति। तस्माद्व्यवतिष्ठेते एवैते नामनी, इति निर्णयः॥२२॥

सम्भृतिद्युव्याप्त्यापि चातः॥ ३। ३। २३॥

"ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या संभृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान ब्रह्मभूतानां प्रथमं नु जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः" इति तैत्तिरीयके राणायनीखिलेषु च वीर्यसम्भृतिद्युव्याप्ति-प्रभृति ब्रह्मगुणजातमाम्नायते, तेषामेवोपनिषदि शाण्डिल्यविद्या ब्रह्मविद्याः पठ्यन्ते। तत्र संशयः। तेषां किं तासु सर्वासु विद्यासूपसंहार उत स्थानविशेषोपासनेषु नियम इति। तत्र तेषामुपासनविशेषमधीतानामपि विद्याभेदादुपसंहार इति प्राप्त उच्यते। "सम्भृतिद्यु-व्याप्ति" इति सम्भृतिश्च द्युव्याप्तिश्चेति समाहार एकवद्भावः। सम्भृतिद्युव्याप्तिप्रभृति गुण-जातं न सर्वासु विद्यासूपसंहार्यम्। कुतः? अत एव स्थानभेदादेव। शाण्डिल्यविद्यायां ब्रह्मणो हृदयमायतनमुक्तम्। "एष म आत्मान्तर्हृदये" इति। दहरविद्यायामपि तदेवोक्तम्। "दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः" इति। उपकोशलविद्यायां त्वक्ष्यायतनं "य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत" इति। द्युव्याप्तेर्हि हृदयाद्यल्पस्थानेषूपसंहारयोगात्। तत्साह-चर्यात् सम्भृत्यादयोऽप्यल्पस्थानविषयासु विद्यासु नोपसंहार्या इति। श्रुत्यर्थस्तु वीर्येति वीर्याणि परमात्मपराक्रमविशेषरूपाणि खादीनि, "सुपां सुलुक्" इत्यनेन जस आ, कीदृशानि? ब्रह्मैव ज्येष्ठमनन्यापेक्षि कारणं येषां तानि ब्रह्मज्येष्ठानि, अत्रापि जस आत्वम्। तानि च वीर्याणि कारणेन ब्रह्मणा सम्भृतानि धृतानि पुष्टानि च।

"वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः" ।इत्युक्तेः।

तच्च ज्येष्ठं ब्रह्म, अग्रे देवदानवादिजन्मनः प्रागेव दिवं स्वर्गमाततान, व्याप्नुवत्, सर्वा सर्वव्यापकमित्यर्थः। कथमेतदवगतं तत्राह। भूतानां चतुर्मुखादिप्राणिनां प्रथमं नु पूर्ववर्ति सत्, जज्ञे प्रादुर्बभूव, तेन सर्वकारणेन प्राक् सिद्धेन ब्रह्मणा सह स्पर्धितुं स्पर्धा कर्तुं कोऽवरजन्मा जीवो वृत्तियोग्यो भवति, सर्वस्य तन्नियम्यत्वात्, तद्व्याप्यत्वात् तदाधेयत्वाच्च, तदेव सर्वोपजीव्यं सर्वपूज्यं चेत्यर्थः॥२३॥

पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात्॥ ३।३। २४॥

छान्दोग्ये ताण्डिनां पैङ्गिनां च रहस्यब्राह्मणे पुरुषविद्या श्रूयते, "पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत् प्रातः सवनमथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिनं

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सवनमथ यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तृतीयं सवनम्" इत्यादिः। तत्र पुरुषो यज्ञत्वेन कल्पितः, तदीयमायुश्च प्रसिद्धयज्ञसाम्यार्थं सवनत्रयत्वेन कल्पितम्, आशिशिषादिकं तु दीक्षादित्वेन कल्पितमित्यादि तत्रैव स्पष्टम्। तैत्तिरीयकेऽपि सा श्रूयते, "तस्यैवं विदुषो यज्ञास्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्ममुरो वेदिर्लोमानि बर्हिः" इत्येवमाद्यनुवाके। तत्र सन्दिह्यते किमत्र विद्याभेद उत नेति। तत्र पुरुषविद्येति समाख्याविशेषात् पुरुषावयवेषु यज्ञावयवकल्पनसाम्येन रूपाभेदात् तैत्तिरीयके फलसम्बन्धाम्नानाच्छान्दोग्यगतेन "स ह षोडशं वर्षशतं जीवति" इत्यनेनैकफलत्वाच्च विद्यैक्यमिति प्राप्ते राद्धान्तमाह, "पुरुषविद्यायाम्" इति, पुरुषविद्यायामप्युभयत्र रूपभेदाद्विद्याभेदः। कुतः? इतरेषामनाम्नानात्। इतरशाखोदितानामितरशाखास्वनाम्नानात। "पुरुषविद्यायामिव" इति पाठे यथैकेषां शाखिनां ताण्डिनां पैङ्गिनां च पुरुषविद्यायां यज्ञावयवा आम्नाताः, नैवमितरेषां तैत्तिरीयाणां पुरुषविद्यायाम्, यथा वा तैत्तिरीयपुरुषविद्यायां यजमानपत्न्यादि सवनत्रयं चाम्नातम्, नैवमितरेषां ताण्डिनां च पैङ्गिनां पुरुषविद्यायामित्यर्थः। तथा हि, छान्दोग्ये त्रेधा विभक्तस्य पुरुषायुषः सवनत्वेन कल्पनं तैत्तिरीयके च "यत् सायं प्रातर्मध्यंदिनं च तानि सवनानि" इत्येवं सवनत्रयकल्पनम्। छान्दोग्ये ह्यशिशिषादीनां दीक्षात्रयत्वकल्पनम्, तत् तैत्तिरीयके न कृतम्, "आत्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी" इति यजमानादिकल्पनं च कृतम्, तच्छान्दोग्ये न कृतम्। फलसम्बन्धभेदोऽपि। छान्दोग्ये ह्यायुःप्राप्तिफला पुरुषविद्या, तैत्तिरीयके तु पूर्वानुवाकगतस्य ब्रह्मणो महिमानमाप्नोतीति ब्रह्मविद्याफलस्यैव सन्निधानादफलस्यानुवाकस्य ब्रह्मविद्याङ्गतया ब्रह्मप्राप्तिरेव फलम्। अतः सवनत्रयकल्पनप्रकारभेदेन यजमानपत्न्यादिकल्पनप्रकारभेदेन च रूपभेदात् फलसम्बन्धभेदाच्च विद्याभेद इति नैकत्रोक्तानां धर्माणामितरत्रोपसंहारः ॥२४॥

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ ३ । ३ । २५ ॥

स्वशाखोक्तगुणविशिष्टस्य ब्रह्मण उपास्यत्वमुक्तम्। अथ तत्रान्येऽपि मन्त्राः कर्माणि च श्रूयन्ते, तेषामपि ब्रह्मोपासनाङ्गत्वमस्ति, न वेति मीमांस्यते। तथा ह्याथर्वणिकैरुपनिषदारम्भे मन्त्रा आम्नायन्ते। "अग्ने त्वयातुधानस्य भिन्धि तं प्रत्यञ्चमर्चिषा विध्य मर्म" इति "सर्वं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य धमनीः प्रवृज्य शिरोऽभिप्रवृज्य त्रिधा विपृक्तः" इत्यादयस्ताण्डिभिः, सामगैरपि रहस्यब्राह्मणारम्भे "देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुवा" इत्यादिराम्नायते, शाट्यायनिभिश्च "श्वेताश्वो हरितनीलोऽसि" इत्यादिः, कठैस्तैत्तिरीयकैश्च "शं नो मित्रः शं वरुण" इत्यादिः, ऐतरेयिभिश्च महाव्रतब्राह्मणं पठ्यते, "इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा महानभवत्" इत्यादि, कौषीतकिभिरपि तदेव पठ्यते "प्रजापतिर्वै संवत्सरस्तस्यैष आत्मा यन्महाव्रतम्" इत्यादि, वाजसनेयिभिस्तूपनिषदारम्भे प्रवर्ग्यब्राह्मणं पठ्यते "देवा ह वै सत्रं निषेदुः" इत्यादि। तत्र सन्दिह्यते। किमिम उपनिषदारम्भे पठिता मन्त्राः प्रवर्ग्यादीनि च

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

कर्माण्युपासनासु तदङ्गतयोपसंह्रियेरन्नुत नेति। किं तावत् प्राप्तम्? विद्याङ्गतयोपसंह्रियेरन्निति। कुतः? विद्याप्रधानोपनिषद्ग्रन्थानां सन्निधौ पाठात्, इति प्राप्त उच्यते। नैषामुपासनासूपसंहारः। कुतः? **वेधाद्यर्थभेदात्**। भिन्ना हीमेऽर्था वेधादयो न विद्यायामुपयुज्यन्ते। मन्त्रलिङ्गेन त्वभिचारकर्मणि विनियुज्यन्त एव। "शं नो मित्रः शं वरुणः" इत्यादिमन्त्रस्यापि "ऋतं वदिष्यामि तेजस्वि नावधीतमस्तु" इत्यादिमन्त्रलिङ्गेनाध्ययने विनियोगान्न विद्याङ्गत्वम्।

न च मन्त्राणामन्यथार्थकल्पना युक्ता, समाख्यानात्। सन्निधेश्च लिङ्गस्य बलीयस्त्वम्। श्रुत्यादिषूत्तरोत्तरस्य दौर्बल्योक्तेः। प्रवर्ग्यं चाग्निष्टोमं चेति युक्तम्। "अग्निष्टोमं प्रवृणक्ति" इति वाक्येनाग्निष्टोमः स्वर्गफलार्थं नित्यार्थं च विनियुक्तः। स्वर्गकामो यजेत, "वसन्ते वसन्तः" इति। सन्निधिपाठस्त्वरण्येऽनुवचनादिधर्मसामान्यकृतः ॥२५॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानवत् तदुक्तम्॥ ३। ३। २६॥

"तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" इत्याथर्वणिकैः। "अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात् प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामि" इति ताण्डिभिः। छन्दोगैश्च विदुषो ब्रह्म प्राप्नुवतः पुण्यपापयोर्विमोचनं पठ्यते। "तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्" इति। शाट्यायनिभिश्च विमुक्तयोः पुण्यपापयोरन्यत्र प्रवेशः पठ्यते। तथा कौषीतकिभिस्तु "तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुते तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतम्" इत्युभयं पठ्यते। तद्यत्रोभयं हानमुपायनं च पठ्यते तत्र न किंचिद्वक्तव्यम्। यत्रोपायनमेव पठ्यते तत्र हानिस्त्वर्थादाक्षिप्यते, अन्यथा तदनुपपत्तेः। उपायनं हि ग्रहणम्, तस्य च त्यागपूर्वकत्वात्। अत्यक्तस्य ग्रहणायोगाच्च। यत्र तु केवलहानिः श्रूयते, तत्रास्ति विचिकित्सा। किं यत्र विद्यायां केवलं हानं श्रूयते, तत्राप्युपायनमुपसंह्रियते, उत नेति। किं तावत् प्राप्तम्? नोपसंह्रियत इति। कुतः? पृथक् पठनसामर्थ्यात्। उपसंहारे हि सर्वथोभयानुसन्धानं भवेत्। तस्य च कौषीतकिवाक्येनैव सिद्धत्वादन्यत्राम्नानस्यानर्थकत्वापत्तेः इति प्राप्ते तत्रोच्यते— "**हानाविति**"। तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः। हानौ केवलायां श्रुतायामुपायनमुपसंह्रियते। कुतः? उपायनशब्दशेषत्वात्, उपायनशब्दस्य हानिवाक्यशेषत्वात्। विदुषा त्यक्तयोः पुण्यपापयोः प्रवेशस्थानवाचित्वादुपायनवाक्यस्य हानिवाक्यशेषत्वम्। कौषीतकिरहस्ये तथावगमात्। शाखान्तराम्नातवाक्यस्य शाखान्तराम्नातवाक्यशेषत्वे दृष्टान्तानाह— "**कुशेति**"। तद्यथा कौषीतक्याम्नाये "**कुशा वानस्पत्या स्थ ता मा पातेति**" सामान्यतो वानस्पत्यत्वेऽवगते सति शाट्यायनिनाम् "**औदुम्बरा**" इति विशेषवाक्यम्, औदुम्बर्यः कुशा इति प्रति-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

पादयत् तद्वाक्यशेषतां गच्छति। यथा च "देवासुराणां छन्दोभिः" इत्यादिनाविशेषेण देवासुरच्छन्दसां पौर्वापर्यप्रसङ्गे "देवच्छन्दांसि पूर्वाणि" इति पैङ्गिवाक्यं क्रमविशेषं ग्राहयत् तद्वाक्यशेषत्वं भजते। यथा च "हिरण्येन षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोति" इति शाखान्तरस्थं तत्कालविशेषवाचिसमयाध्युषिते सूर्य इति शाखान्तरस्थं तच्छेषतां गच्छति। यथा च "ऋत्विज उपगायन्ति" इति शाखान्तरस्थस्य "नाध्वर्युरुपगायति" इति तत्पर्युदासरूपं शाखान्तरस्थम्। एवमुपायनवाक्यस्य हानिवाक्यशेषतया गतिसम्भवे हान्युपायनयोरितरेतरं समुच्चयः कार्यः, उभयोरन्योन्यसापेक्षत्वनियमात्। न तु विकल्पो युक्तः। तदुक्तं द्वादशलक्षण्याम्— "अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य, विधीनामेकदेशः स्यात्" इति ॥२६॥

साम्पराये तर्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये ॥ ३ । ३ । २७ ॥

ब्रह्मविद्यानिष्ठस्य विदुषो ब्रह्म प्राप्नुवतः पुण्यापुण्यप्रहाणस्याप्यसम्भावितत्वात् प्रहाणविषयत्वाच्चोपायनस्येति द्वयस्य सर्वविद्यासु चिन्तनमुक्तम्। तत्र पुण्यापुण्यप्रहाणचिन्तनेऽस्ति विचिकित्सा। किं देहवियोगकाल एकदेशस्तयोः क्षीयते, देहादुत्क्रान्तस्याध्वनि च शिष्टमित्युभयत्र चिन्तनमुत देहवियोगकाल एव सर्वं क्षीयत इति। तत्र "स एनं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति" इत्युपक्रम्य "स आगच्छति विरजां नदीं तां मनसात्येति, तत् सुकृतदुष्कृते विधुनुते" इति। कौषीतकिवाक्येऽध्वनि पुण्यपापहानिः श्रूयते। "अश्व इव रोमाणि विधूय" इति। कौण्डिन्यानां वाक्ये तु देहावियोगकाल एवेति। किं युक्तम्? उभयत्र श्रुतेर्देवयानेन पथा गमनान्यथानुपपत्तेश्चोभयत्रेति। प्राप्ते पठति। "**साम्पराये**" इति। साम्पराये परलोकगमने देहादुत्सर्पणसमय एव विदुषः पुण्यपापे निरवशेषं क्षीयेते। कुतः? तर्तव्याभावात्। देहवियोगादूर्ध्वं विद्याफलभूतब्रह्मप्राप्तिव्यतिरेकेण तर्तव्यस्य पुण्यापुण्यफलस्य सुखदुःखभोगस्याभावात्। तथा ह्यन्येऽपि शाखिनोऽधीयते। "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये" इति, "अशरीरं वावसन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः, एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत" इत्यादि। एवं चाध्वन्याम्नातमपि "सुकृतदुष्कृते विधुनुते" इति वाक्यं देहवियोगसमय एव संगमयितव्यम्, अथानुपपत्तिबलात्। तथा च सुकृतदुष्कृते उत्क्रान्तिसमये विधुनुते। ततश्च देवयानं पन्थानमासाद्याग्निलोकमागच्छतीत्यन्वयः। सर्वकर्मक्षयेऽपि विद्यासामर्थ्यादेव देवयानेन पथा गमनमुपपद्यते। विद्या हि स्वसामर्थ्यादेव स्वफलभूतब्रह्मप्राप्तिप्रतिपादनाय सुखदुःखोपभोगसाधनस्य स्थूलशरीरस्य सर्वकर्मणां च निरवशेषं क्षयेऽप्येनं देवयानेन पथा गमयितुं सूक्ष्मशरीरं स्थापयति ॥२७॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

छन्दत उभयाविरोधात्॥ ३। ३। २८॥

ननु "तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति" इति परकीययोः परत्र संक्रान्तिः श्रुता। सा विरुद्धा। तथात्वादर्शनादिति चेत्, तत्राह। "छन्दत" इति। परसङ्कल्पात् तथात्वोपपत्तेः। यो हि विदुषांशुभं वाञ्छति, तस्य सुकृतापत्तिर्यस्तु द्वेषादहितं सङ्कल्पयति, तस्य दुष्कृतापत्तिरिति शास्त्रादेवावगतम्। तथाह भगवान्मनुः—

"प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम्।

विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्म याति सनातनम्" ॥इति।

"शप्यमानस्य यत् पापं शपमानं नियच्छति"। इति स्मृत्यन्तरात्।

एवमुभयोः कौषीतकिशाट्यायनिश्रुत्योरविरोधः ॥२८ ॥

अत्र चोदयति—

गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः॥ ३। ३। २९॥

देवयानगतिश्रुतेरर्थवत्त्वं देहादुत्क्रान्तिसमयेऽध्वनि चेत्युभयथा कर्मक्षये सत्येव। अन्यथा देहत्यागकाल एव सर्वकर्मक्षयाङ्गीकारे सूक्ष्मशरीरारम्भकनाशेन तस्य स्थित्यनुपपत्तेः केवलात्मनो गतिर्नोपपद्यत इति देवयानगतिर्विरुध्यते ॥२९ ॥

अत्रोत्तरयति—

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत्॥ ३। ३। ३०॥

परमात्मानमुपासीनानां देहत्यागकाल एव सर्वकर्मक्षयेऽप्युपपन्नो देवयानः पन्थाः। कुतः? तल्लक्षणार्थोपलब्धेः। तल्लक्षणस्य तत्सजातीयस्याकर्मलभ्यस्यार्थस्योपलब्धेः। उपलभ्यते ह्यकर्मलभ्योऽर्थः परं ब्रह्मोपासीनानाम्। "स तत्र यथा" इति, "जक्षत् क्रीडन् रममाणः", "स स्वराड् भवति," "तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति", "परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इत्यादिषु। लोकवत्। यथा लोके राजानमुपासीनानां प्राकृतपुरुषासाधारणातिरमणीयानेकार्थसिद्धिः। तद्वत् सर्वज्ञं सर्वशक्ति सत्यसङ्कल्पं महोदारं ब्रह्मोपासकानां सर्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥३० ॥

अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम्॥ ३। ३। ३१॥

कासुचिदुपकोशलविद्यापञ्चाग्निविद्यादिष्वर्चिरादिकागतिः पठ्यते, नान्यासु मधुविद्याशाण्डिल्यादिविद्यासु। तत्र संशयः। किमुपकोशलादिविद्यावतामेव गतिरुपपद्यते, उत

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सर्वेषां ब्रह्मविद्यावतामिति यत्र श्रूयते तद्वतामेवेति प्राप्त उच्यते। "अनियमः" इति। सर्वेषां सर्वब्रह्मविद्यावतां तथैव गमनसम्भवात्। उपकोशलादिविद्यावतामेवेति नियमो नास्ति। अत एव शब्दानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामविरोधः। अन्यथा विरोध एव स्यात्। श्रुतिस्तावच्छान्दोग्ये वाजसनेयके च पञ्चाग्निविद्यायामर्चिरादिना सर्वब्रह्मनिष्ठानां गमनमाह। "य एतद्विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते, तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति" वाजसनेयके "तद्य इत्थं विदुर्ये चेमे श्रद्धां तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति" इति। छान्दोग्ये "तत्र य इत्थं विदुः" इति पञ्चाग्निविद्यानिष्ठान् "ये चेमेऽरण्ये" इति श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मोपासकांश्चोद्दिश्यार्चिरादिगतिरुपदिष्टा। "सत्यं त्वेत विजिज्ञासितव्यम्", "सत्यं ज्ञानम्" इत्यत्र सत्यशब्दो ब्रह्मपरः। तपःशब्दोऽपि तेनैकार्थतस्तत्पर एवेत्यर्थः। स्मृतिरपि—

"अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्"।

इत्यादिकानेनैव मार्गेण सर्वेषां ब्रह्मोपासकानां गमनमाह। एवं चोपकोशलादिविद्यासु सर्वविद्यासाधारणीयं गतिः प्राप्तैवानूद्यते ॥३१॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्॥ ३। ३। ३२॥

ननु यदुक्तं "विदुषामुत्क्रमणकाल एव सुकृतदुष्कृतनाशोऽर्चिरादिका गतिश्च" इति, तदयुक्तम्, वशिष्ठादीनां ब्रह्मविदामपि दुःखादियोगस्य देहान्तरप्राप्तेश्च शास्त्रसिद्धत्वादित्यत उत्तरमाह— "यावदिति"। नहि ज्ञानिमात्रस्य देहवियोगसमये सर्वकर्मक्षयो विवक्षितः; अपि तु येषां देहपातानन्तरमेवार्चिरादिगत्या ब्रह्मप्राप्तिस्तेषामेव। वशिष्ठादीनां तु प्रारब्धस्याधिकारस्यासमाप्तत्वात् कर्मविशेषेणाधिकारविशेषं प्राप्तानां तेषां यावदधिकारसमाप्ति तद्धेतुभूतकर्मक्षयो न भवति, तावत् तद्भोगायावस्थितिरविरुद्धेति ॥३२॥

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत् तदुक्तम्॥ ३। ३। ३३॥

"एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति, अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतपोऽबाधमनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवाङ्मनोऽतेजस्कमप्राणममुखममात्रमनन्तरबाह्यं तत् तदश्नाति किंचन" इति बृहदारण्यके वाजयनेयिभिराम्नायते। "अथ परा यया तदपारमधिगम्यते यत् तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम्" इति चाथर्वणे। तत्र संदिह्यते, किमिमेऽक्षरब्रह्मसम्बन्धित्वेन श्रुता अस्थूलत्वादयो गुणाः सर्वासु विद्यासूपसंहियेरन्नुत यत्र श्रुतास्तत्रैवेति। किं तावद्युक्तम्? तत्र विद्याविशेषरूपतया श्रुतानां तेषां सर्वविद्यासाधारणत्वाभावात् प्रतिषेधरूपतयानन्दादिवत् स्वरूपावगमोपायत्वाभावाद् यत्र श्रुतास्तत्रैव नियता इति प्राप्ते ब्रूते "अक्षरधियां तु" इति।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अक्षरधियामक्षरसम्बन्धिनीनामस्थूलत्वादिबुद्धीनामप्यानन्दादिवत् सर्वब्रह्मविद्यास्ववरोधः परिग्रहः। उपसंहार इत्यर्थः। कुतः? "सामान्यतद्भावाभ्याम्"। सर्वासु विद्यासूपास्यस्याक्षरब्रह्मणः समानत्वात्। अस्थूलत्वादिगुणबुद्धीनां ब्रह्मणोऽसाधारणं स्वरूपमुपस्थाप्यते। जीवात्मन्यपि तेषां विद्यमानत्वात्। अस्थूलत्वादिभिर्विशेषितं त्वानन्दादि ब्रह्मणः प्रत्यगात्मनोऽव्यावर्तकम्। प्रत्यगात्मनस्तु स्वभावतः स्थूलत्वाद्यचेतनधर्मासम्बन्धित्वेऽपि तत्सम्बन्धार्हतास्त्येव तदर्हतया हि पूर्वं तत्संबन्धः संजातः। अतो ब्रह्मणस्तदनर्हस्वरूपानुसंधानतयास्थूलत्वादीनामानन्दादिवद्ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरत्वात् सर्वासु विद्यासूपसंहारः। एवं चास्थूलत्वादिविशेषितविज्ञानानन्दादिस्वरूपं ब्रह्म सर्वविद्यास्वनुसन्धेयमिति। गुणानां प्रधानवशवर्तित्वे दृष्टान्तः। "औपसदवत्" इति। यथा जामदग्न्येऽहीने पुरोडाशिनीषूपसत्सु सामवेदपठिताः, "अग्निर्वेर्होत्रं, वेरध्वरम्" इत्येवमादयो मन्त्राः सामवेदपठितत्वेन सामवेदस्वरनियता अपि प्रधानभूतोपसद्वशवर्तित्वाद् याजुर्वैदिकत्वाच्चोपसदो याजुर्वैदिकोपांशुस्वरसम्बन्धिनः। तद्वदक्षरविद्यासम्बन्धितयाधीतत्वेन तद्विद्यानियता अप्यस्थूलत्वादयः प्रधानवशवर्तित्वस्वभावात् सर्वविद्यासम्बन्धिनः। तदुक्तं प्रथमकाण्डे— "गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः" इति ॥३३॥

नन्वेवं "सर्वकर्मा सर्वगन्धः सर्वरसः" इत्यादीनामपि सर्वेषां ब्रह्मगुणत्वेन प्रतिविद्यां चिन्तनीयतया व्यवस्थितानामपि व्यवस्था न स्यात्। सर्वविद्यासु ब्रह्मण एव गुणित्वात्, गुणानां च प्रधानतन्त्रत्वादिति चेत्, तत्राह—

इयदामननात्॥ ३। ३। ३४॥

इयदस्थूलत्वादिविशेषितमानन्दाद्येव सर्वत्रानुसन्धेयम्। कुतः? आमननाद्धेतोः। आमननं ह्याभिमुख्येन मननम्, परब्रह्मस्वरूपानुचिन्तनम्, तच्च येन विना नोपपद्यते, तदेवानन्दादिगुणजातं सर्वत्रानुसन्धेयम्। सर्वकर्मत्वादिकं तु तत्र व्यवस्थितमित्यर्थः ॥३४॥

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनोऽन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत्॥ ३। ३। ३५॥

बृदहारण्यक उपस्तप्रश्न एवमामनन्ति वाजसनेयिनः। "यत् साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म", "य आत्मा सर्वान्तरस्थं मे व्याचक्ष्वेति"। तत्र प्रतिवचनम्। "यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरो योऽपानेनापानिति स त आत्मा सर्वान्तरः" इत्यादि। असन्तोषात् पुनस्तेन पृष्टो याज्ञवल्क्य आह। "न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारं शृणुया न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीया एष त आत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदार्तम्" इति। ततः कहोलप्रश्ने चैवं श्रूयते। "यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्थं मे व्याचक्ष्व" इति।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तत्र प्रतिवचनं च— "योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति, एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च" इत्यादि, "अतोऽन्यदार्तम्" इत्यन्तम्। तत्र विचिकित्स्यते। किमत्र विद्याभेद उत नेति। भेद इति। कुतः? प्रतिवचनभेदेन रूपभेदात्। पूर्वत्र प्राणनादिहेतुः प्रत्यगात्मा सर्वान्तरात्मत्वेनोच्यते, उत्तरत्राशनायाद्यतीतः परमात्मेत्युपास्यभेदाद्रूपं भिद्यत इत्येवमाशङ्क्य परिहरति। "अन्तरा" इति। "य आत्मा सर्वान्तरः" इत्युषस्तप्रश्नो भूतग्रामवतः स्वात्मनःप्रत्यगात्मन इत्यभ्युपगन्तव्यः। सर्वस्य देहादेरन्तरात्मत्वेन तस्य सर्वान्तरत्वोपपत्तेः। अन्यथा प्रश्नस्य मुख्यान्तरात्मपरमात्मपरत्वे प्रतिवचनभेदानुपपत्तिः। परमात्मनश्चाशनायारहितत्वात् प्राणितृत्वापानितृत्वाद्यसम्भवेन प्रतिवचनस्य तत्परत्वासम्भवादिति चेत्, "न" इति। न प्रश्नद्वयं प्रतिवचनद्वयं च भिद्यते। तयोरुभयत्र परमात्मविषयत्वात्। तथा हि— प्रथमप्रश्नः परमात्मविषय एव। तत्र ब्रह्मशब्दस्य क्वचिज्जीवादिष्वपि गौण्या वृत्त्या प्रयोगो दृश्यते, तद्व्यावृत्त्यर्थं "यत् साक्षात्" इति विशेषणम्। अपरोक्षत्वमपि "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यनन्तत्वेनावगतस्य परमात्मन एव सर्वदेशकालसम्बन्धित्वेनोपपद्यते। सर्वान्तरत्वमपि सर्वान्तर्यामिणः परमात्मन एवान्तर्यामिब्राह्मणादवगतम्। तथैव प्रतिवचनमपि तद्विषयमेव। मुख्यप्राणनकर्तृत्वं हि परमात्मन एव। जीवस्य सुषुप्तिमूर्च्छादौ प्राणनादिकं प्रति कर्तृत्वादर्शनात्। एवमजानतोषस्तेन प्रतिवचनस्य प्रत्यगात्मसाधारणत्वं मन्वानेनासन्तोषात् पुनः पृष्टस्तं प्रति तद्व्यावृत्तं मुख्यं सर्वप्राणिप्राणनादिकर्तारं परमात्मानमाह। "न दृष्टेर्द्रष्टारम्" इत्यादिना। करणाधीनदर्शनश्रवणादिकर्ता प्रत्यगात्मा प्राणनादिकर्तृत्वेनोक्त इति न मन्वीथाः। सुषुप्त्यादौ तस्य तदभावात्। "को ह्येवान्यात्, कः प्राण्यात्, यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" इति परमात्मन्येव तच्छ्रवणात्। एवमुत्तरप्रश्नप्रतिवचने अपि परमात्मविषये, अशनायाद्यतिक्रमणस्य तदसाधारणत्वात्। तत्र दृष्टान्तः— "उपदेशान्तरवत्" इति। यथा, "स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष" इति प्रक्रान्तायामेकस्यामेव सद्विद्यायां "भगवांस्त्वेवमेतद्ब्रवीतु भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु" इति प्रश्नावृत्तिः प्रतिवचनभेदश्च वेद्यस्य माहात्म्यविशेषप्रतिपादनपरतया दृश्यते, तद्वदिहापि वेद्यस्याशनायाद्यतीतत्वप्रतिपादनाय प्रश्नप्रतिवचनयोर्द्विराम्नानम्।

अत एकस्यैव सर्वान्तर्यामिणो निखिलप्राणिप्राणनकारणत्वाशनायाद्यतीतत्वप्रतिपादनेन रूपाभेदाद्विद्यैक्यम् ॥३५॥

नन्वेवमप्युपास्यगुणस्य प्राणितृत्वाशनायाद्यतीतत्वस्य भेदेन रूपभेदात् प्रष्टृभेदाच्च विद्याभेदोऽवर्जनीय इत्यशङ्क्याह—

व्यतिहारो विंशिषन्ति हीतरवत्॥ ३। ३। ३६॥

द्वयोः प्रष्ट्रोः प्रश्नस्यैकरूपत्वेन सर्वान्तरात्मत्वविशिष्टब्रह्मैकविषयत्वे निश्चिते सत्येकस्मिन्नेवोपास्ये ब्रह्मण्युषस्तकहोलयोरितरेतरं बुद्धेर्व्यतिहारो व्यत्ययः कार्यः। उषस्तस्य

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

या सर्वान्तरस्य ब्रह्मणः प्राणनादिहेतुत्वविषया बुद्धिः, सा कहोलेनापि कार्या, तथाशनाद्यतीतत्वविषया बुद्धिरुषस्तेनापीति। एवं सति ब्रह्मणो जीवव्यावृत्तिर्निश्चिता भवति। विशिंषन्ति ह्युभयत्र याज्ञवल्क्यप्रतिवचनान्येव सर्वान्तरात्मानमेवोपास्यम्, इतरवत्, यथेतरत्र सद्विद्यायां सर्वाणि प्रतिवचनान्येकमेव सच्छब्दवाच्यं परं ब्रह्म प्रति, तद्वत् ॥३६ ॥

ननु प्रश्नप्रतिवचनावृत्तिसत्त्वे सद्विद्यायामप्युपास्यैक्यं कथमवगम्यत इति चेत्, तत्राह—

सैव हि सत्यादयः॥ ३। ३। ३७॥

सैव हि सच्छब्दाभिहिता "सेयं देवतैक्षत", "तेजः परस्यां देवतायाम्" इति प्रकृता परा देवतैव। यथा "सोम्य मधु मधुकृतोऽग्निस्तिष्ठति" इत्यादि सर्वपर्यायेष्वनुवर्तते। "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्", "तत् सत्यम्", "स आत्मा" इति प्रथमपर्याये पठिता एव सत्यादयः सर्वेषु पर्यायेषूपसंह्रियन्ते।

केचित् त्वेतत्सूत्रद्वयमधिकरणद्वयं मन्यन्ते। तत्र "पूर्णं त्वं वाहमस्मि भगवो देवते," "अहं वै त्वमसि" इति, "तद्योऽहं सोऽसौ", "योऽसौ सोऽहम्" इति च वाक्ये जीवपरयोर्व्यतिहारोऽयमाध्यानायाम्नायते", इत्याहुः, तदनादरणीयम्, तस्य "सर्वं खल्विदं ब्रह्म," ""ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्", "तत् त्वमसि" इत्यादिना ब्रह्मणि प्राप्तसर्वात्मत्वविषयत्वान्नात्रापूर्वं किंचित् प्रतिपादनीयमस्ति, वक्ष्यति च, "आत्मेति तूपगच्छन्ति, ग्राहयन्ति च" इत्युत्तरसूत्रेण। "स यो हैतमेवं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्म" इत्यादिवाक्ये, "तद्यत् सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषः, यश्चायं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः" इत्यादिवाक्ये च सत्यविद्यैकैव" इत्याहुः, तदप्यसम्यक्, उत्तरवाक्येऽक्ष्यादिस्थानभेदादुपास्यरूपभेदेन फलसंयोगादिभेदेन च विद्याभेदस्य पूर्वमेव "न वा विशेषात्" इत्यनेन प्रतिपादितत्वात् ॥३७ ॥

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः॥ ३। ३। ३८॥

"अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरे पुण्डरीकं वेश्म, दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्" इत्युपक्रम्य छन्दोगैराम्नायते, "एष आत्मापहतपाप्मा" इत्यादि। वाजसनेयिभिश्च "स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः" इत्यादि। तत्र किमनयोर्विद्याभेद उत नेति संशये, एकत्रापहतपाप्मत्वादिविशिष्टस्योपास्यत्वमितरत्राकाशे शयानस्य वशित्वादिगुणविशिष्टस्योपास्यत्वमिति रूपभेदाद्विद्या भिद्यत इति प्राप्त इदमुच्चते। "कामादि" इति।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

छान्दोग्ये श्रुतं सत्यकामत्वादिगुणजातमितरत्र वाजसनेयके संग्रहीतव्यम्। वशित्वादयश्च नात्र छान्दोग्ये संग्रहीतव्याः। कुतः ? "आयतनादिभ्यः"। समानं ह्युभयत्र हृदयमायतनं सेतुत्वविधारणत्वादि च। "परं ज्योतिरूपसम्पद्य" इति, "अभयं वै ब्रह्म भवति" इति च ब्रह्मप्राप्तिरूपं फलं चैकम्। अतो रूपैक्यात् स्थानाद्यैक्यात् फलैक्याच्च न विद्याभेदः। एवं च छान्दोग्ये श्रुत आकाशशब्दो ब्रह्मवाचीति "दहर उत्तरेभ्य" इत्यत्रोक्तम्। "आकाशे शेत" इत्यत्र त्वाकाशशब्दो हृदयपुण्डरीकवर्त्यवकाशवाचीति ॥३८॥

ननु यदुक्तम् "उभयत्रापि सत्यकामत्वादिवशित्वादिगुणजातं संग्रहीतव्यम्" इति। तदनुपपन्नम्। "मनसैवानुद्रष्टव्यम्," "नेह नानास्ति किंचन," "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति," "एकधैवानुद्रष्टव्यम्" इति प्रकृतवाक्यात् "स एष नेति नेत्यात्मा" इत्युपरितनवाक्याच्च प्रतीतस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणो न सत्यकामत्वादयो वशित्वादयश्च पारमार्थिका गुणाः। अतस्तेषां मोक्षफलासु विद्यासु लोप इति चेत्, तत्राह—

आदरादलोपः ॥ ३ । ३ । ३९ ॥

प्रमाणान्तरप्रतिपन्नस्य श्रुत्येकसमधिगम्यस्य सत्यकामत्वादेर्ब्रह्मगुणतयादरेण प्रतिपादनादलोपः। अप्रतिशेषः। अपि तूपसंहार एव कर्तव्यः। अन्यथा ब्रह्मगुणतयादरेण प्रतिपाद्य भूयः स्वयमेव तन्निषेधे प्रवृत्तस्य शास्त्रस्योन्मत्तप्रतारकत्वादिदोषापत्तिरिति। "नेह नाना" इत्यादिश्रुत्यर्थस्तु पूर्वमेवोक्तः ॥३९॥

नन्वेवमपि सगुणोपासने "स यदि पितृलोककामो भवति" इत्यादिना पितृलोकादिप्राप्तिश्रवणात्, तस्याश्च सांसारिकफलत्वेन मोक्षफलत्वम्, अतो न सगुणं ब्रह्म मुमुक्षोरुपास्यमिति न सत्यकामत्वादयो ब्रह्मप्रेप्सुनोपसंहार्या इत्याशङ्क्याह—

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात्॥ ३ । ३ । ४० ॥

उपस्थितिरुपस्थानम्, ब्रह्मोपसम्पत्तिः, उपस्थिते ब्रह्मोपसम्पन्ने निवृत्तसर्वाविद्ये स्वेन रूपेणाभिनिष्पन्ने प्रत्यगात्मनि, अतो ब्रह्मोपसम्पत्तेरेव हेतोः, तद्वचनात्, पितृलोकप्राप्तिवचनात्, नातत् सांसारिकं फलम्; अपि तु संसारान्मुक्तस्य सर्वबन्धविनिर्मुक्तस्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पन्नस्यैव "स उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वान्यैर्वा ज्ञातिभिर्वान्योपजनं स्मरन्निदं शरीरं स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति" इतीत्याद्युच्यते। अतः सर्वलोकेषु कामचारस्य मुक्तोपभोग्यफलत्वादुपसंहार्या मुमुक्षुणापि सत्यकामत्वादयो गुणाः ॥४०॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ३ । ३ । ४१ ॥

"ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते" इत्याद्याः कर्माङ्गाश्रया विद्याः श्रूयन्ते। तत्र संशयः। ताः किं कर्मसु पर्णमयीत्वादिवन्नियमेनोपादेया उत गोदोहनादिवदनियमेनेति। तत्र नियमेनोपादेया इति। यतो "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति" इत्युद्गीथादिविद्यासंबन्धिनो वर्तमाननिर्देशस्य पर्णमयीत्वादिसंबन्ध्यपापश्लोकश्रवणवत् पृथक् फलत्वप्रतिपादनायत्तत्वात्। यत् त्वासां स्ववाक्येषु फलं श्रूयते, "आपयिता ह वै कामानां भवति" इत्यादि, तदप्यर्थवादमात्रम्, अपापश्योकश्रवणादिवत्, न फलप्रधानम्। तस्माद्यथा "यस्य पर्णमयीर्जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोती" इत्येवमादीनामनारभ्याधीतानामपि. जुह्वादिमुखेन कर्मसु प्रवेशादारभ्याधीतवन्नियमेनोपादेयत्वं, तथासामपि कर्माङ्गभूतोद्गीथादिमुखेन कर्मसु प्रवेशात् क्रत्वङ्गतया नियमेनोपसंहार्यत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः। "तन्निर्धारणानियम" इति। निर्धारणं, निश्चयेन मनसोधारणम्, उपासनमित्यर्थः। तस्योद्गीथाद्युपासनस्य कर्मस्वनियमः। कुतः ? "तद्दृष्टेः"। "तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद, यश्च न वेद" इत्युद्गीथोपासनरहितस्य विदुषोऽपि क्रत्वनुष्ठानवचनेनोपासनानुष्ठानस्यानियमदर्शनात्। उपासनस्य कर्माङ्गत्वे तु तदनुपपत्तेः। साङ्गक्रतुफलात् स्वर्गादेः पृथग्भूतवीर्यवत्तरत्वं ह्यस्योपासनस्य फलम्। तच्चाप्रतिबन्धरूपम्। प्रतिबध्यते हि कर्मफलं प्रबलकर्मान्तरफलेन। अस्य तु तदभावः। श्रुत्यर्थस्तु यदेव कर्म विद्ययोद्गीथाद्युपास्त्या श्रद्धयास्तिक्यबुद्ध्योपनिषदा रहस्यदेवताध्यानेन करोति, तदेव कर्म वीर्यवत्तरं फलातिशयवद्भवतीति। कर्मणो वीर्यवत्त्वं नाम फलवत्त्वं, तद्विद्याहीनस्यापि गम्यमानं विद्याया अनङ्गत्वं सूचयति। अतः कर्माङ्गाश्रयाणामप्युद्गीथादिविद्यानां पृथक्फलत्वाद्गोदोहनादिवत् कर्मस्वनियमेनोपादेयत्वम् ॥४१ ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ३ । ३ । ४२ ॥

दहरविद्यायां दहराकाशमुपास्यत्वेनोक्त्वा "तद्य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामानित्यपहतपाप्मत्वादिगुणानामपि स्वरूपोपासनवत् पृथगुपासनमुक्तम्। तत्र किं गुणचिन्तने गुणिनोऽनुचिन्तनमावर्तनीयमुत नेति संशयः। दहराकाशस्य परमात्मन एकस्यैव सर्वगुणानां गुणित्वेन सकृदेव तच्चिन्तनोपपत्तेर्नावर्तनीयमिति प्राप्त आह। "प्रदानवत्" इति। यथा "इन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्रियाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञ" इत्यस्यां त्रिपुरोडाशिन्यामिष्टाविन्द्रस्यैकत्वेऽपि राजत्वादिविशिष्टाकारभेदाद्देवताभेद इति प्रदानावृत्तिः, तद्वद्गुणिस्वरूपैक्येऽपि तद्गुणविशिष्टाकारभेदादावर्तनीयमेवेति। तदुक्तं संकर्षे— "नाना वा देवता पृथग्ज्ञाना" इति ॥४२ ॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

लिङ्गभूयस्त्वात् तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ३ । ३ । ४३ ॥

वाजसनेयिनोऽग्निरहस्ये "मनश्चितो वाक्चितः प्राणचितश्चक्षुतः श्रोत्रचितः कर्मचितोऽग्निचित" इत्यादिना मनश्चितादीनग्नीन् सांपादिकान् पठन्ति। तत्र संशयः। किमेते क्रियामयक्रत्वङ्गभूता उत प्राधान्यज्ञापकलिङ्गभूयस्त्वाद्विद्यामयक्रत्वङ्गभूता इति। तत्र सिद्धान्तं तावदाह— "लिङ्गभूयस्त्वात्" इति। लिङ्गं सामर्थ्यम्। "तद्यत् किञ्चेमानि मनसा संकल्पयन्ति, तेषामेव सा कृतिरिति तान् हैतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते", इत्येवमादिलिङ्गानां भूयस्त्वाद् बाहुल्याद् विद्यारूपा एवैते। तद्धि लिङ्गप्रकरणाद्बलीयः। तदप्युक्तं शेषलक्षणे— "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" इति। सामवाये समानविषयत्वेन द्वयोर्विरोधे परस्य दौर्बल्यम्। कुतः ? अर्थविप्रकर्षात्। स्वार्थबोधने परस्य पूर्वव्यवधानेन प्रवृत्तेरित्यर्थः ॥४३ ॥

अथ पूर्वः पक्षः—

पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रिया मानसवत् ॥ ३ । ३ । ४४ ॥

पूर्वस्यैव क्रियामयस्ये"ष्टकाभिरग्निं चिनुत" इति विहितस्येष्टकचितस्याग्नेरयं विकल्पः स्यात्, तत्प्रकार इत्यर्थः। यथासौ क्रत्वङ्गस्तथायमपीत्यर्थः। कुतः ? प्रकरणात्। "असद्वा इदमग्र आसीत्" इत्यादिना पूर्वत्रिष्टकचितस्याग्नेः प्रकृतत्वात्, तस्य च क्रियामयक्रत्वव्यभिचारित्वेन तत्र क्रतुसंनिधानात् तत्प्रकरणपठिता मनश्चितादयोऽपि तद्विकल्परूपत्वेन क्रियारूपा एव स्युः।

ननु प्रकरणस्य लिङ्गाद्दौर्बल्यमुक्तमिति चेत् सत्यम्, विधिवाक्यस्थस्यैव लिङ्गस्य प्रकरणाद्बलीयस्त्वं न त्वर्थवादस्येति गृहाण। विद्यारूपा अप्येते क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशेन क्रियारूपतां लभन्ते, मानसवत्। यथा "द्वादशाहस्य दशमेऽहन्यनया त्वा पात्रेण समुद्रं रसया प्राजापत्यं मनोग्रहं गृह्णाति" इति मानसी क्रिया क्रत्वङ्गम्। एवमत्रापीत्यर्थः ॥४४ ॥

अतिदेशाच्च ॥३ ।३ ।४५ ॥

इतश्चैषां क्रियारूपत्वम्। "षट्त्रिंशत् सहस्राण्यग्नयोऽर्कास्तेषामेकैक एव तावान् यावानसौ पूर्व" इति पूर्वस्येष्टकचितस्याग्नेः कार्यं तेष्वतिदिश्यते। ततश्चेष्टकचितवत् तेषामपि क्रतुनिर्वर्तकत्वेऽङ्गभूता एते क्रियारूपा एव ॥४५ ॥

इति प्राप्त आह—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

विद्यैव तु निर्धारणाद्दर्शनाच्च ॥ ३ । ३ । ४६-४७ ॥

तुशब्दात् पक्षव्यावृत्तिः। एवकारोऽवधारणे। मनश्चिदादयो विद्यैव। विद्यामयक्रत्वङ्गभूता एवेत्यर्थः। कुतः ? निर्धारणात्। तेषां सांपादिकाग्नित्वेन विद्यारूपत्वे प्रसिद्धेऽपि ते हैते विद्याचित एव "विद्यया हैवैत एवंविदश्चिता भवन्ति" इति च निर्धारणं विद्यामयक्रत्वङ्गतयैषां विद्यामयक्रतुः। "ते मनसैवाधीयन्त, मनसाचीयन्त, मनसैषु ग्रहा अगृह्यन्त, मनसास्तुवन्, मनसाशंसन्, यत् किंच यज्ञे कर्म क्रियते, यत् किंच यज्ञीयं कर्म, मनसैव तेषु मनोमयेषु मनश्चित्सु मनोमयमेवाक्रियत" इत्यादौ ॥४६-४७॥

ननु न तेषामिह विद्यामयक्रत्वङ्गता संभवति, विधिपदाश्रवणात्, फलसंबन्धाप्रतीतेश्च, इष्टकचिताग्न्युपस्थापितक्रियामयक्रतुप्रकरणेन तद्बाधाच्च। इत्याशङ्क्याह—

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ३ । ३ । ४८ ॥

न प्रकरणेन तेषां विद्यामयक्रत्वङ्गता बाध्यते। कुतः ? श्रुत्यादेः प्रकरणाद्बलीयस्त्वात्। श्रुतिस्तावत्— "ते हैते विद्याचित एव" इति। तथा "तान हैतान्, एवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्ति" इति लिङ्गम्। तथा वाक्यमपि "विद्यया हैवैत एवंविदश्चिता भवन्ति" इति। एवंविदो मन आदिव्यापारेष्वग्नित्वं संपादयितुर्विद्यया विद्यामयक्रतुना संबद्धा एते मनश्चिदादयश्चिता भवन्तीत्येषां विद्यामयक्रतुसंबन्धमाचक्षाणं क्रियामयक्रत्वङ्गशङ्कां निरुणद्धि ॥४८॥

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद् दृष्टश्च, तदुक्तम् ॥ ३ । ३ । ४९ ॥

दृष्टकचितसंबन्धक्रियामयक्रतोर्विद्यामयोऽयं क्रतुः पृथक्त्वेनावगम्यते। कुतः? "अनुबन्धादिभ्यः"। अनुबन्धा "मनसैषु ग्रहा अगृह्यन्ते" इत्यादिनोक्ता यज्ञानुबन्धिनो ग्रहस्तोत्रशस्त्रादयः तेभ्यः। आदिशब्दात् पूर्वोक्तातिदेशश्रुत्यादिग्रहः। तत्र दृष्टान्तः— "प्रज्ञा" इति। यथा प्रज्ञान्तराणि शाण्डिल्यविद्याप्रभृतीनि स्वस्वानुबन्धादिहेतुभिः क्रियामयक्रतोर्विद्यान्तरेभ्यश्च पृथगवतिष्ठन्ते, एवमयमपि। एवं चानुबन्धैः श्रुत्यादिना च पृथग्विद्यामयक्रतुनिश्चये विधिः। तदुक्तम्— "वचनानि त्वपूर्वत्वा" इति। दृष्टकचिताग्नेः स्वक्रतुद्वारेण यत् फलं तदेव तेषामपि स्वक्रतुद्वारेण फलम्। "तेषामेकैक एव तावान् यावानसौ पूर्व" इत्यतिदेशात् ॥४९॥

यत् तूक्तं मानसवदिति, तत्राह—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ ३ । ३ । ५० ॥

न मानसग्रहसामान्यात् तुल्यत्वादपि मनश्चिदादीनां क्रियामयक्रत्वङ्गत्वं कल्प्यंम्। कुतः ? उपलब्धेः। पूर्वोक्तश्रुत्यादिहेतुभ्यो विद्यारूपत्वोपलब्धेः। नहि किंचित् सादृश्यं कस्यचित् केनचिन्नास्ति। न तावता वैषम्यनिवृत्तिः, मृत्युवत्। यथा पूर्वस्मिन् मण्डले ब्राह्मणसमाप्तौ "स एष एव मृत्युर्य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषः" इति, "अग्निर्वै मृत्युः" इति चाग्न्यादित्यपुरुषयोर्न सादृश्यादेकतापत्तिः। यथा च "असौ वाव लोको गौतमाग्नि" इति न ह्यग्नेर्लोकापत्तिर्लोकस्य वाग्न्यापत्तिः, तथात्रापि क्रियारूपत्वविद्यारूपत्ववैषम्येऽपि मानसत्वसामान्यं न विरुध्यते। विषययोरपि साम्यदर्शनात् ॥५० ॥

किञ्च पूर्वोत्तरब्राह्मणयोः केवलविद्याविधानात् तन्मध्यस्थस्यापि ब्राह्मणस्य केवलविद्याविधिपरत्वमित्याह—

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात् त्वनुबन्धः ॥ ३ । ३ । ५१ ॥

परेण च "अयं वाव लोक एषोऽग्निचित" इत्यनन्तरेण लोकपूर्णब्राह्मणेनास्य मनश्चिदाद्यभिधायिनः शब्दस्य ताद्विध्यं तद्विधत्वं विद्यामयत्वं प्रतिपादितमवगम्यते। तेन हि—

"विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः।
न तत्र दक्षिणा यान्ति नाविद्वांसस्तपस्विनः" ॥

इति केवलकर्मनिन्दापूर्वकं विद्यां प्रशंसता विद्यैव विधीयते। अतोऽग्निरहस्ये क्रिया एव विधीयन्त इति नियमो नास्ति। एवं तर्हि विद्यामयमनश्चिदादीनां क्रियाग्निना सह पाठः किमर्थमित्यत आह, "भूयस्त्वात् त्वनुबन्ध" इति। मनश्चिदादिषु संपादनीयानामग्न्यङ्गानां भूयस्त्वात् तेषां क्रियाग्निसंनिधावनुबन्धः कृतः, न तु कर्माङ्गतायाः। तस्मान्मनश्चिदादयोऽग्न्यो विद्यामयक्रत्वङ्गभूता एवेति सिद्धम् ॥५१ ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ३ । ३ । ५२ ॥

पूर्वं "त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च" इत्यन्तेन त्रयाणामप्युपास्योपासकोपासनानां स्वरूपस्य सवासु परविद्यासु च ज्ञेयत्वमुक्तम्। वक्ष्यते चोपासकस्यात्मतया परमात्मोपास्य उपासकश्चोपास्यात्मकतयानुसंधेयः। "आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्रहयन्ति च" इत्यनेन। तत्र संशय्यते। किमयं प्रत्यगात्मा शरीरे वर्तमानो ज्ञातृत्वभोक्तृत्वादिविशिष्टस्वरूपोऽनुसंधेय उत प्रजापतिवाक्योक्तापहतपाप्मत्वादिगुणको यथावस्थितरूप इति। तत्र ज्ञातृत्वादिविशिष्टमेव तत्स्वरूपमनुसंधेयमित्येके मन्यन्ते। कुतः ? "आत्मनः शरीरे भावात्"। शरीरे वर्तमानस्योपासितुरात्मनस्तथाभावात्। न हिं कर्मिणां कर्तृत्वाद्यतिरेकेण फलानुभवदशायां रूपं तादृशं साधनानुष्ठानदशायामनुसंधीयते। तावतैव साधुनानुष्ठानतत्फलयोः संभवात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तथैवोपासकस्यापि देहस्थस्य यादृशं रूपं तावतैवोपासनानुष्ठानतत्फलयोः सिद्धेः। "यथा क्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति, तथेतः प्रेत्य भवतीति तु तं यथोपासत" इत्यनेनैकार्थ्यात् परमात्मविषयम् ॥५२ ॥

व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ३ । ३ । ५३ ॥

तुशब्दोऽवधारणे। न ज्ञातृत्वादिविशिष्टस्वरूप एव प्रत्यगात्मानुसंधेयः, अपितु सांसारिकस्वरूपान्मुक्तस्वरूपस्य यो व्यतिरेक आविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणत्वरूपः सोऽनुसंधेयः। कुतः ? "तद्भावभावित्वात्"। तद्भावस्यापहतपाप्मत्वाद्यवच्छिन्नयथावस्थितस्वरूपत्वस्य मुक्तौ भावत्वात्। अयं भावः— "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं", "तत् त्वमसि", "स त आत्मान्तर्याम्यमृत" इत्यादिश्रुतेः प्रत्यगात्मन आत्मतयैव परमात्मोपास्य इति प्रत्यगात्माप्युपास्यभूतपरमात्मात्मकत्वेनोपास्यकोटिनिविष्टः। अतो "यथा क्रतुरस्मिंल्लोके पुरुष इति तं यथा यथोपासते तथैव भवति" इति च न परमात्ममात्रविषयम्, अपितु प्रत्यगात्मभूतोपास्यविषयमिति प्रजापतिवाक्योक्तापहतपाप्मत्वाविशिष्टं यथावस्थितं स्वरूपमेव प्रत्यगात्मनोऽनुसंधेयम्, अन्यथा प्राप्योपास्ययोः प्रकारभेदा"द्यथा क्रतुः" इत्यादि विरुध्येत। तत्र दृष्टान्तः— "उपलब्धिवत्"। ब्रह्मोपलब्धिवत्। यथा ब्रह्मोपलब्धिर्यथावस्थितब्रह्मस्वरूपानुसंधानयुक्तस्यैव, तथात्मोपलब्धिरपि यथावस्थितात्मस्वरूपानुसंधानयुक्तस्यैव। कर्मिणां तु, "यजेत स्वर्गकामः" इत्यादिविधिषु देहादिव्यतिरिक्तकर्तृत्वाद्याकारप्रत्यगात्मस्वरूपविचारस्यैव कालान्तरभाविफलसाधनकर्माधिकारायापेक्षिततत्वान्न ब्रह्मतादात्म्यापन्नतया प्रजापतिवाक्योदितापहतपाप्मत्वादिविशिष्टप्रत्यगात्मस्वरूपानुसंधानस्य तत्र कर्माङ्गत्वमिति विशेषः ॥५३ ॥

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ३ । ३ । ५४ ॥

"ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत, लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत, उक्थमुक्थमिति वै प्रजा वदन्ति, तदिदमेवोक्थमियमेव पृथिवी, अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चित" इत्येवमाद्या उद्गीथादिक्रत्वङ्गाश्रया उपासनाः प्रतिवेदं शाखाभेदेषु विधीयमानाः श्रूयन्ते। तत्र संशयः। ताः किं यासु शाखासु पठितास्तच्छाखागतोद्गीथादिष्वेव नियता उत सर्वशाखागतेषूद्गीथादिषु संबध्यन्त इति। तत्र येन स्वरादिविशेषेण यस्यां शाखायामुद्गीथादयः पठ्यन्ते, तद्विशिष्टा एव भवेयुर्न शाखान्तरगतोद्गीथाद्याश्रयाः। संनिधानात्। इति प्राप्ते ब्रूमः। "अङ्गावबद्धास्त्वि"ति। तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः। उद्गीथाङ्गप्रतिबद्धा उपासना न स्वशाखास्वेव व्यवस्थिताः, अपितु प्रतिवेदं सर्वशाखासु संबध्यन्ते। हि यतः स्वरादिभेदेनोद्गीथव्यक्तिभेदेऽपि "उद्गीथमुपासीत" इति सामान्योद्गीथादिश्रुतिरविशिष्टा सती संनिधिं बाधते। क्रतु-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

मध्यगताश्चोद्गीथादयः प्रत्ययाश्रया न तत्र संनिधिविशेषः। सर्वशाखाप्रभवत्वात् क्रतोः ॥५४ ॥

मन्त्रादिवद्वाविरोधः ॥ ३ । ३ । ५५ ॥

चार्थे वाशब्दः। यथा च शाखान्तरविहितो मन्त्रः "कुटरुरसि" इति शाखान्तरेष्वपेक्ष्यते, "कुक्कुटोऽसि" इत्यश्मानमादत्ते, "कुटरुरसि" इति वेति। आदिना कर्मगुणजातिसंख्यादयो गृह्यन्ते। यथा मैत्रायणीयानां प्रयाजा न सन्ति, तथाप्यनूर्ध्वं गुणविधिर्भवति। "ऋतवो वै प्रयाजाः समास्तत्र होतव्याः" इत्याद्युदाहरणमूह्यम्।

एवं च यथा मन्त्रादीनां क्रत्वङ्गभूतानामेकैकशाखावगतानां सर्वशाखासु क्रतोरेकत्वेन सर्वत्र संबन्धो न विरुध्यते, तद्वदिहापि न विरोधः ॥५५ ॥

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥ ३ । ३ । ५६ ॥

छान्दोग्ये वैश्वानरविद्यायां व्यस्तस्य समस्तस्य च स्वर्लोकादित्यवाय्वाकाशाप्पृथिव्यवयवत्वेन वैश्वानरात्मन उपासनं श्रूयते। तत्र संशयः। किं तत्रास्य व्यस्तस्योपासनं कर्तव्यमुत व्यस्तस्य चाथ समस्तस्यैवेति। किं तावत् प्राप्तम्? व्यस्तस्येति। यत 'औपमन्यवकं त्वमात्मानमुपास्से" इति, "दिवमेव भगवो राजन्निति होवाच" इत्यादिना स्वर्लोकादिपृथिव्यन्तानां वैश्वानरात्मनो मूर्धादिपादान्तावयवत्वमभिधाय तत्र तत्र व्यस्तोपासनम्, तत्फलं च विहितम्। परत्र, "यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्त" इति पूर्वोक्तस्यैव मूर्धाद्युपासनस्य समासेनोपसंहार इति युक्तम्। अतो व्यस्तस्यैवेति प्रथमः पक्षः। एवमेव व्यस्तस्य समस्तस्य चाप्युपासनं कार्यम्, "स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति" इति समस्तोपासनस्य व्यस्तोपासनफलेभ्यः फलान्तरविधानादिति द्वितीयः पक्षः। न त्वेतावता वाक्यभेदप्रसङ्गः। यथा भूमविद्योपक्रमे "नाम ब्रह्मेत्युपासीत" इत्यादिवाक्यानां भूमविद्यापरत्वेऽपि नामाद्यवान्तरोपासनस्य तत्फलस्य च भूमविद्यास्तुत्यर्थमङ्गीकारः, तथेहापीत्येवं प्राप्त उच्यते। "भूम्न" इति। भूम्नः समग्रोपासनस्य ज्यायस्त्वं प्रशस्तता, प्रमाणवत्त्वम्। कथम्? उपक्रमोपसंहारयोरेकवाक्यत्वात्। एवं सति प्रत्येकमवयवोपासनानां तत्फलस्य च समस्तोपासनैकदेशानुवादमात्रत्वं निश्चेतव्यम्। क्रतुवत्। तथा "वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते" इति विहितस्यैव क्रतोरेकदेशे "यदष्टाकपालो भवति" इत्यादिनानूद्यते। तथा हि दर्शयति। यथा न्याय उक्तोऽस्माभिस्तथा श्रुतिश्च, "मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्य" इत्यादिका व्यस्तोपासने दोषं ब्रुवन्ती समस्तोपासनस्य ज्यायस्त्वं दर्शयति। अतो न नामाद्युपासनसमत्वम्। तत्र तेषु दोषाश्रवणात् ॥५६ ॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

नानाशब्दादिभेदात् ॥ ३ । ३ । ५७ ॥

अनन्तराधिकरणे सुतेजःप्रभृतिफलभेदश्रवणे सत्यपि समग्रोपासनस्य ज्यायस्त्वमुक्तम्। एवं शाण्डिल्यविद्याभूमविद्यासद्विद्यादहरविद्योपकोशलविद्यावैश्वानरविद्यानन्दमयविद्याक्षरविद्यादिकानामपि ब्रह्मविद्यानां ब्रह्मप्राप्तिरूपमोक्षैकफलानां सर्वासां किं समुच्चित्योपासनं ज्याय उत भेदेनेति संशये, किं तावद्युक्तम्। समुच्चित्योपासनं ज्याय उत भेदेनेति संशये, किं तावद्युक्तम्? समुच्चित्योपासनं ज्यायोऽनन्तरन्यायेन। तथा चाग्निहोत्रादीनां समुच्चित्य प्रयोगस्तथात्रापि। अपि च, वेद्यस्य ब्रह्मण एकत्वात्। वेद्यं हि रूपं विद्यायाः। द्रव्यदैवतमिव यागस्य। अतो रूपाभेदादपि विद्यैक्यमिति प्राप्त उच्यते। "नाना" इति। भेदेनोपासनं कर्तव्यम्, न समुच्चित्य। प्रतिप्रकरणमुपासनाविधीनामन्योन्यनिराकाङ्क्षत्वात्। कथम्? शब्दादिभेदात्। "वेदोपासीत", "स क्रतुं कुर्वीत" इति "सभूमापहतपाप्मेति" च शब्दभेदात्। आदिना शब्दान्तराभ्याससंख्यासंज्ञागुणप्रकरणनामधेयानि पूर्वे काण्डे दर्शितानि गृह्यन्ते। शब्दान्तरादिभिरत्र विधेयभेदहेतवोऽनुबन्धभेदा दृश्यन्ते। "वेदोपासीत", "स क्रतुं कुर्वीत" इति स्वरूपाभेदे विधेयस्य पुरुषप्रयत्नस्य भेदहेतोर्गुणफलानुबन्धभेदात् तत्र स्वरूपं भिद्यते। यथेष्टिपशुसोमादीनाम्। अतो विद्याभेद इति स्थितम् ॥५७ ॥

विद्यानां स्वरूपमुक्त्वानुष्ठानप्रकारमाह—

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ३ । ३ । ५८ ॥

किमासु ब्रह्मप्राप्तिफलासु शाण्डिल्यादिविद्यासु फलार्थिना समुच्चयेन प्रयोगोऽग्निहोत्रादिवदथवा विकल्पेनेति संशयः। समुच्चयेनाग्निहोत्रादिवदिति पूर्वः पक्षः। विकल्प इति सिद्धान्तः। कुतः? "अविशिष्टफलत्वात्"। अविशिष्टं हि सर्वासामासां परविद्यानां परब्रह्मभावापत्तिलक्षणं फलम्। तस्य चैकयैव सिद्धत्वाद्विद्यान्तरसमुच्चये प्रयोजनाभावाच्च सर्वासां विकल्प एव, न समुच्चय इति ॥५८ ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ३ । ३ । ५९ ॥

काम्यास्तु "कामचारो भवति, य एतमेवं वायुं दिशां वत्स वेद, स न पुत्ररोदं रोदिति" इत्यादिकाः प्रतीकरूपाः। ब्रह्मप्राप्त्यतिरिक्तफलास्तु विद्याः स्वर्गादिफलकर्मवद्यथाकामं यथाफलं यावन्ति फलानि प्रार्थयते तत्प्राप्तये समुच्चेतव्याः। यद्येकं फलमिच्छति, तदैकमेव कुर्यादित्यनियमः। कुतः? "पूर्वहेत्वभावात्"। मोक्षफलकत्वहेत्वभावात् ॥५९ ॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ३ । ३ । ६० ॥

"ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत" इत्यादिकानां कर्माङ्गेषूद्गीथादिष्वाश्रितानां प्रत्ययानां किमुद्गीथादिवत् क्रत्वर्थतया क्रतुषु नियमेनोपादानमिति युक्तम्। किं वा "तन्निर्धारणानियम" इत्ययथाकाममिति संशये नियमेनोपादानमिति युक्तम्।

ननु "तन्निर्धारणानियम" इत्यत्राङ्गाश्रितानां गोदोहनादिवदनङ्गत्वमुक्तमिति चेत्, सत्यम्, अङ्गान्यनुष्ठापयन् प्रयोगविधिर्यद्युपासनानि नानुष्ठापयेत्, तर्हि तेषां तदाश्रितत्वं व्यर्थं स्यादित्याशङ्क्य पूर्वोक्तमेव द्रढयितुं कैश्चिल्लिङ्गदर्शनैराक्षिपति। "अङ्गेषु" इति। अङ्गेषूद्गीथादिष्वाश्रितानामुपासनानां क्रतुषु यथाश्रयभावः। उद्गीथादिवदङ्गभावः। गोदोहनादिवत्। "उद्गीथमुपासीत" इत्युपासनविधौ फलसम्बन्धाश्रवणादुद्गीथसम्बन्धावगतक्रत्वङ्गता न विरुध्यते। एवं विधिवाक्येनैव क्रत्वङ्गत्वेऽवगते "यदेव विद्यया करोति तेनोभौ कुरुत" इति च वर्तमानफलसम्बन्धनिर्देशेन "स पापं श्लोकं शृणोति" इतिवदर्थवादमात्रं स्यात्। अतो यथोद्गीथादीनामुपासनाश्रयक्रत्वङ्गतया प्रयोगविधिना नियमेनोपादानम्, तथा तदाश्रितोपास्तीनामपि तद्द्वारा क्रत्वङ्गतया नियमेनोपादानम् ॥६० ॥

शिष्टेश्च ॥ ३ । ३ । ६१ ॥

शिष्टिः शासनम्। "उद्गीथमुपासीत" इत्युद्गीथाङ्गतया प्रत्ययानां विधानम्। ततश्चोपादाननियमः ॥६१ ॥

समाहारात् ॥ ३ । ३ । ६२ ॥

"होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहरन्ति" इति दुरूद्गीथं दुष्टमुद्गीथं वेदनहीनम्, उद्गाता स्वकर्मणि समुत्पन्नं वैगुण्यं होतृषदनाद्धोतृकर्मणः शंसनात् समादधातीत्यन्येन समाधानं ब्रुवन्ती श्रुतिर्वेदनस्योपादाननियमं दर्शयति ॥६२ ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ३ । ३ । ६३ ॥

इतश्च विद्यागुणस्य विद्याश्रयस्यौङ्कारस्य "तेनेयं त्रयी विद्या वर्तते, ओमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायति" इति वेदत्रयसाधारण्यश्रवणाच्च तदाश्रितस्य प्रत्ययस्यापि साधारण्यमित्यभिप्रायः। "तेन" इति प्रकृतपरामर्शात्, तेन सोपासनेन प्रणवेन वेदत्रयोक्तं कर्म प्रवर्तत इत्यर्थः। अत उपासनस्य प्रणवसहभावनियमदर्शनादुद्गीथाद्युपासनानामुद्गीथादिवदुपादाननियमो निश्चीयते ॥६३ ॥

तत् परिहरति—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ३ । ३ । ६४ ॥

न वेति पक्षव्यावृत्तिः। नोद्गीथाद्याश्रिताः प्रत्ययाः क्रतुषूद्गीथादिवन्नियमेनोपसंहर्तव्याः। कुतः? "तत्सहभावाश्रुतेः"। क्रत्वङ्गभावाश्रवणात्। सहभावो हि क्रत्वङ्गभावः। "यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरम्" इति विद्यायाः क्रतुवीर्यवत्तरत्वं प्रति साक्षात् साधनत्वमवगम्यते। एवं क्रतुफलात् पृथङ्मूलसाधनतया सा विद्या किमाश्रित्य फलं कुर्यादित्यपेक्षायाम् "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत" इत्युद्गीथमाश्रित्य कुर्यादिति क्रत्वङ्गभूतस्योद्गीथस्याश्रयमात्रत्वं प्रतीयते। तथा "गोदोहनेनापः श्रुत्यापः प्रणयेत्" इत्यत्राप्प्रणयनमाश्रित्य गोदोहनं फलं साधयति, इति प्रणयतिशब्दोपादानसामर्थ्यात् , तत्र तथावगताया विद्याया न क्रत्वङ्गभाव उपपद्यते; अपि तु यथा क्रत्वधिकारिण एव पशुकामनानिमित्तं गोदोहनमधिकारान्तरम्। एवं क्रतुप्रयुक्तोद्गीथाद्याश्रयस्योपासनस्यापि क्रत्वधिकारिण एव क्रतोर्वीर्यवत्तरत्वफलेच्छानिमित्तमधिकारान्तरत्वमिति क्रतुषु तद्विकल्प एव। पर्णमयीवाक्ये तु पर्णतादीनां "यदेव विद्यया" इति विद्यायाः फलसाधनत्ववदपापश्लोकश्रवणादिफलं प्रति साक्षात् साधनभावो न श्रूयते। तत्र पर्णतायां जुहूसम्बन्धस्यावश्यंभावित्वात् तत्सम्बन्धः पूर्वं विधातव्यः; ततः क्रत्वङ्गभूतजुह्वाद्यङ्गतया तेषां क्रत्वर्थता न विरुध्यते। तदङ्गानां फलान्तरसाधनत्वकल्पनानुपपत्तेस्तत्र फलश्रुतिरर्थवादः। अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गादिहेतुवाक्यान्तरे स्ववाक्ये वा यत् फलमुक्तम्, तदेव युक्तम्। अन्तरङ्गत्वादनारभ्याधीतत्वाच्च। प्रयोगवचनस्तु क्रत्वर्थानामुद्गीथादीनां सहभावनियमं विधत्ते। उद्गीथादिप्रत्ययास्तु क्रत्वङ्गाश्रया अपि गोदोहनादिवत् पुरुषार्था इति वैषम्यम् ॥६४॥

दर्शनाच्च ॥ ३ । ३ । ६५ ॥

इतश्च प्रत्ययानामसहभावः। दर्शनात्। "एवंविद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वांश्चर्त्विजोऽभिरक्षति" इति ब्रह्मणो विद्वत्तया सर्वेषां पालनं ब्रुवन्ती श्रुतिः प्रत्ययानामनियततां दर्शयति। अनेन लिङ्गेन पूर्वोक्तसमाहारादिलिङ्गानि प्रायिकाणीत्यवगम्यते ॥६५॥

॥इति श्रीसनकसम्प्रदायप्रवर्तकाद्याचार्यश्रीनिम्बार्कमतानुयायिश्रीमन्मुकुन्दचरणपद्ममकरन्दभृङ्गेण श्रीमत्काश्मीरिकेशवभट्टेन विरचितायां वेदान्तकौस्तुभप्रभाख्यायां ब्रह्मसूत्रवृत्तौ तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादविवरणम् ॥३ ।३ ॥

■

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादः

[१]पूर्वस्मिन् पादे वेदनाध्ययनोपासनादिशब्दवाच्याया ब्रह्मविद्याया भेदाभेदविचारस्तदनुष्ठानप्रकारश्च निरूपितः। अथेदानीं विद्यायाः स्वातन्त्र्यं कर्मणस्तदङ्गत्वमिति निरूपयितुं विद्यातः पुरुषार्थ उत विद्याङ्गकात् कर्मण इत्याशङ्क्य सिद्धान्तं तावदाह—

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः॥ ३। ४। १॥

पुरुषस्यार्थः प्रयोजनं सर्वमतो विद्यात एव स्यादिति भगवान् बादरायणो मन्यते स्म। कुतः? "शब्दादिति" इति। इतिशब्दोऽवधारणार्थः। "तरति शोकमात्मवित्", "ब्रह्मविदाप्नोति परम्," "तमेव विद्वानमृत इह भवति," तथा "विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यम्", "एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत्" इत्यादिशब्दो विद्यात एव पुरुषार्थं ब्रुवन् दृश्यते॥१॥

अत्र पूर्वः पक्षः प्रारभ्यते—

शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः॥ ३। ४। २॥

यदुक्तं "विद्यातः पुरुषार्थ" इति, नैतदुपपद्यते, उक्तश्रुतीनां क्रत्वङ्गकर्तृस्वरूपयाथात्म्यवेदनविधानपरत्वात् कर्तृसंस्कारद्वारेणात्मज्ञानस्य कर्मशेषत्वात् तत्र फलश्रवणमर्थवादमात्रमिति जैमिनिराचार्यो मन्यते स्म। तत्र दृष्टान्तः। "यथान्येष्विति" इति। तदुक्तम्— "द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्" इति। तत्र द्रव्ये फलश्रुतिः, "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति" इत्याद्या। संस्कारे च "यदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते" इत्याद्या। कर्मणि च, "वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते, यत् प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते" इत्याद्या। यथान्येषु द्रव्यादिषु पर्णमयीद्रव्ययजमानस्याञ्जनादिसंस्कारप्रयाजादिरूपेषु, अपापश्लोकश्रवणादिश्रुतिरर्थवादः, तथात्रापि पुरुषार्थश्रुतिरर्थवाद इत्यर्थः। ब्रह्मज्ञानं कर्माङ्गम्। फलशून्यत्वे सति कर्माङ्गाश्रयत्वात्। पर्णतादिवत्। इत्यनुमानात्।

न च कर्मण्यात्मज्ञानस्याप्रयोजकत्वमिति वाच्यम्, आत्मनो देहादिव्यतिरेकज्ञानमन्तरेण परलोकगामित्वानिश्चयाज्ज्योतिष्टोमादौ प्रवृत्तिरेव न स्यात्। तस्मात् क्रतुप्रवृत्तावात्मज्ञानस्योपकारकत्वात् कर्माङ्गत्वसिद्धिरित्यर्थः।

---

१. पं. ९, ९८ (जुलाई १, १८७४) ३२-४१।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न च कर्तुरात्मनोऽन्यो मुमुक्षुवेद्यो मुक्तोपसृप्यो वेदान्तैरुपदिश्यत इति वाच्यम्, वेदान्तेष्वेव ब्रह्मज्ञानस्य कर्मप्राधान्यं सूचयद्भिर्लिङ्गैस्तदुपबृंहितसामानाधिकरण्यनिर्देशेन च वेदान्ता अपि देहातिरिक्तप्रत्यक्स्वरूपयाथात्म्यवेदनपरा इत्यवश्यमङ्गीकरणीयत्वात् ॥२ ॥

लिङ्गान्याह—

आचारदर्शनात् ॥ ३ । ४ । ३ ॥

"जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे", "यक्ष्यमाणो ह वै भगवन्तोऽहमस्मि" इत्यादिश्रुतिभ्यो जनककेकयादीनां ब्रह्मविद्यावतामपि कर्माचरणदर्शनात् ॥३ ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ३ । ४ । ४ ॥

"यदेव विद्यया करोति" इति श्रुतिरेव विद्यायाः कर्मशेषत्वमाह ॥४ ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ३ । ४ । ५ ॥

"तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते" इति विद्याकर्मणोः फलारम्भे समुच्चयश्रवणाच्च ॥५ ॥

तद्वतो विधानात् ॥ ३ । ४ । ६ ॥

"आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानः" इत्यादौ वेदज्ञानवतोऽपि कर्मसु विनियोगदर्शनात् ॥६ ॥

नियमाच्च ॥ ३ । ४ । ७ ॥

"कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः," "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति" इत्यादिनियमाच्च कर्मत एव फलम्, विद्यायास्तु कर्मशेषत्वम् ॥७ ॥

इति प्राप्त आह—

अधिकोपदेशात् तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ३ । ४ । ८ ॥

तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । न विद्यायाः कर्मशेषत्वमुपपद्यते । कुतः ? "अधिकोपदेशात्" । कर्मकर्त्रात्मनः सकाशादत्यन्तविलक्षणस्यातिशयसाम्यशून्यस्य हेयगन्धास्पृष्टमाहात्म्यानन्ताचिन्त्यापरिमितसद्गुणार्णवस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य वेदान्तैः प्रतिपाद्यमानत्वात्, तज्ज्ञानस्य कर्मानुपयोगात्, प्रकरणाद्यभावाच्च, कर्मशेषत्वं कल्पयितुमशक्यम् । फलवत्स-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न्निधावफलं तदङ्गं प्रयाजवत्, इति न्यायात्। आत्मज्ञानं तु प्रकरणगतेनैव "तन्महिमानमेति वीतशोकः" इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितेन फलेन निराकाङ्क्षं नान्यशेषत्वं प्रतिपद्यते, स्थितमेवम्, पुरुषार्थोऽत इति बादरायणस्य मते। कथम्? "तद्दर्शनात्," "एष सर्वेश्वरः", "एष भूतपालः," "एष भूताधिपतिः" "स कारणं कारणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः," "एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि", "भीषास्माद्वातः," "यः सर्वज्ञः", "सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः" इत्यादिश्रुतिभिः, "अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः परतरं नान्यत्," "तपाम्यहं वर्षम्," "पिताहमस्य जगतः" इत्यादिस्मृतिभिश्च सर्वेश्वरत्वादिस्वाभाविकाचिन्त्यानन्तकल्याणरूपधर्मैः श्रीपुरुषोत्तमस्यैवाखिलाविद्यास्पृष्टमाहात्म्यसीम्नः परब्रह्मभूतस्य जीवादधिकतया वेद्यत्वेन प्रतिपाद्यमानत्वदर्शनात्। तादृशधर्माणां हेयसम्बन्धार्हे प्रत्यगात्मनि कथमप्यसम्भाव्यत्वात्।

न च "तत्त्वमसि" आदिना तस्यैव तत्ताविधानादस्मदिष्टसिद्धिरिति वाच्यम्, तस्य तदात्मकत्वादिभिस्तदपृथक् सिद्धत्वादेकत्वोक्तिर्न स्वरूपतोऽभेद इति पूर्वमेव प्रतिपादितत्वात्। अखिलवेदान्तस्याशेषदोषास्पृष्टमाहात्म्ये ज्ञानैश्वर्यकारुण्यवात्सल्यगुणार्णवे ब्रह्मणि श्रीभगवति समन्वयेन ब्रह्मविद्यायां क्लेशकर्माद्यशेषहेयधर्माश्रयस्य क्षेत्रज्ञस्य प्रत्यगात्मनोऽपि नास्ति। तस्मात् तद्भावापत्तिरूपनिःश्रेयसैकप्रयोजनमेवौपनिषदं ज्ञानम्।

नाप्युक्तलिङ्गानां तत्र प्रामाण्यम्। तेषामन्यपरत्वेनोक्तार्थासाधकत्वात् ॥८॥

इत्याह—

तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ३ । ४ । ९ ॥

न तावद्विद्यावतां कर्मानुष्ठानस्य विद्यायाः कर्माङ्गत्वे लिङ्गत्वम्, अनैकान्तिकत्वात्। "एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहु ऋषयः कारयेयाः, किमर्था वयमध्येष्यामहे, किमर्था वयं यक्ष्यामहे, एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहवांचक्रिरे" इत्यादौ कर्मानाचरणस्यापि तुल्यत्वदर्शनात्। कर्मानुष्ठानदर्शनं तु फलाभिसन्धिरहितस्य कर्मणो विद्याङ्गत्वात् ॥९॥

नापि "यदेव विद्यया" इति श्रुतिस्तत्परेत्याह—

असार्वत्रिकी ॥ ३ । ४ । १० ॥

सा हि प्रकृतोद्गीथविद्यामात्रपरा। "यदेव" इति यच्छब्दस्यानिश्चितविशेषस्य "उद्गीथमुपासीत" इति प्रस्तुतोद्गीथविशेषनिष्ठत्वात्। न हि यत् करोति तद्विद्ययेत्यन्वय इति भावः ॥१०॥

नापि "तं विद्याकर्मणी" इति श्रुतेस्तत्परत्वं सम्भाव्यम्। तस्या विभक्ताधिकारिकत्वादित्याह—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

विभागः शतवत् ॥ ३ । ४ । ११ ॥

यथा शतमाभ्यां दीयतामित्युक्ते विभज्य दीयते, पञ्चाशदेकस्मै पञ्चाशदन्यस्मै, तथा विद्यान्यस्मै कर्म चान्यस्मै, इति विभागो द्रष्टव्य इत्यर्थः। यद्वा, विभक्तफलकत्वाद्विद्या स्वफलार्था समारभ्या, कर्म च स्वफलार्थमारभ्यमिति। यथा क्षेत्ररत्नविक्रयिणं शतद्वयमन्वेतीत्युक्ते क्षेत्रार्थं शतमिति विभागस्तथात्रापि ॥११॥

नापि "आचार्यकुलात्" इत्यादिश्रुतिरुक्तार्थपरेत्याह—

अध्ययनमात्रवतः ॥ ३ । ४ । १२ ॥

वेदाध्ययनमात्रवतः पुंसस्तद्विषयत्वात्, न तु परविद्यावतः। अध्ययनशब्दस्याक्षरराशिग्रहणमात्रेणैव नैराकाङ्क्ष्यादाधानवत्।

ननु "वेदमधीत्य" इत्यध्ययनविधिरेवार्थावबोधपर्यन्तमध्ययनं ज्ञापयतीति चेत्, एवमपि न विद्या कर्माङ्गम्। अर्थज्ञानां विद्याया अर्थान्तरत्वात्। यथा ज्योतिष्टोमादिकर्मस्वरूपज्ञानात् फलसाधनभूतकर्मानुष्ठानमर्थान्तरम्, तथा ब्रह्मस्वरूपविज्ञानाद्वेदनध्यानोपासनादिशब्दवाच्या पुरुषार्थहेतुभूता विद्यार्थान्तरमिति न कर्मसम्बन्धगन्धोऽपि तत्र ॥१२॥

नापि यावज्जीवं श्रुतिरुक्तार्थपरेत्याह—

नाविशेषात् ॥ ३ । ४ । १३ ॥

न यावज्जीवं श्रुत्या विद्यायाः कर्माङ्गत्वं निर्णेतुं शक्यम्। तस्या अज्ञविद्वत्सामान्येन नियतविद्वद्विषयकत्वायोगादित्यर्थः ॥१३॥

ननु सामान्यविषयकत्वेऽपि विदुषोऽपि तदन्तःपातित्वेन तन्नियमस्य तादवस्थ्यमिति चेत्, तत्राह—

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ ३ । ४ । १४ ॥

वाशब्दोऽवधारणे। ब्रह्मविद्यास्तुतये कर्मणामनुज्ञामात्रत्वात्, यावज्जीवं ब्रह्मविद्यावति पुंसि कर्म कुर्वत्यपि विद्यासामर्थ्यात् कर्मलोपो नास्तीति। तस्याः श्रुतेर्विद्यासामर्थ्यद्योतनार्थकत्वादित्यर्थः। "यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते, एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते" इत्यादिश्रुतेः।

"सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः।
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स लिप्यते।

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः॥

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा"। इत्यादिस्मृतेश्च ॥१४॥

कामकारेण चैके ॥ ३ । ४ । १५ ॥

अपि च, एके शाखिनो विदुषामिच्छानुरोधेन प्रजादिपरित्यागमामनन्ति। "किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोकः" इति। विद्याया यदि कर्माङ्गत्वमभ्युपगतं स्यात्, तर्हि तद्विरोधाद्गार्हस्थ्यत्यागविधानानुपपत्तिः ॥१५॥

उपमर्दं च ॥ ३ । ४ । १६ ॥

संसारबीजस्य कर्मण उपमर्दकत्वं विद्याया आमनन्ति।

"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे"॥

इत्यादि, "ज्ञानाग्निदग्धकर्माणम्",

"ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन"।

इति स्मृतिश्च विद्यायाः कर्माङ्गत्वे न संगच्छेत ॥१६॥

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ ३ । ४ । १७ ॥

इतश्च विद्यायाः स्वातन्त्र्यम्। कथम्? ऊर्ध्वरेतःसु निवृत्तग्राम्यधर्मेष्वाश्रमेषु ब्रह्मविद्याश्रवणात्। अग्निहोत्रादिकर्म च तेषु न श्रूयते। ते चाश्रमा वैदिके शब्दे दृश्यन्ते। "त्रयो धर्मस्कन्धाः"। "ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते, तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये, एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति", "ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्" इत्यादौ यावज्जीवं श्रुतिस्त्वविरक्तेषु कर्म विधत्ते ॥१७॥

परामर्शं जैमिनिरचोदनाच्चापवदति हि ॥३ ।४ ।१८ ॥

यदुक्तम्, "त्रयो धर्मस्कन्धाः" इत्यादिवैदिकशब्देषु तेषां दर्शनात् ते आश्रमाः सन्त्येवे इति, तन्नोपपद्यते। यतः— "त्रयो धर्मस्कन्धाः" इत्यादिवाक्येषु स्मृत्याचारप्रसिद्धानामाश्रमाणां सामोपासनविधिप्रकरणे वितायमाने ततोऽपकृष्य प्रकृतस्य स्वतन्त्रस्य प्रणवेन ब्रह्मो-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

पासनस्य स्तुत्यर्थं परामर्शमात्रमनुवादमात्रं क्रियते, न तु ते विधीयन्त इति जैमिनिराचार्यो मेने। कुतः? "अचोदनात्", विधायकशब्दाभावात्।

अपि च, "अपवदति", "वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते, आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीर्नापुत्रस्य लोकोऽस्ति" इत्यदिका श्रुतिराश्रमान्तरम्। "ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासत" इत्यादि च देवयानविधिपरम्। न तत्राश्रमान्तरोपदेशसम्भवः। अतो नोर्ध्वरेतस आश्रमाः सन्तीति जैमिनिमतम् ॥१८॥

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ ३। ४। १९ ॥

अनुष्ठेयमाश्रमान्तरमपि गृहस्थाश्रमवदिति भगवान् बादरायणो मन्यते। कुतः? "साम्यश्रुतेः"। गार्हस्थ्येन तुल्यश्रवणादाश्रमान्तरस्य "त्रयो धर्मस्कन्धाः" इत्यत्र यथा श्रुत्यन्तरविहितमेव गार्हस्थ्यं परामृश्यते, एवमाश्रमान्तरमपि श्रुत्यन्तरविहितमेव परामृष्टमिति ॥१९॥

विधिर्वा धारणवत् ॥ ३। ४। २० ॥

वाशब्दोऽवधारणे। न परामर्शमात्रमाश्रमान्तराणाम्। किं तर्हि विधिरेवायम्? सर्वेषामाश्रमाणां धारणं च यथादिष्टं गताग्निहोत्रे श्रूयते। "अधस्तात् समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयति" इत्यत्राधोधारणेन सहैकवाक्यताप्रतीतावपि तां भित्त्वोपरिधारणमपूर्वत्वाद्विधीयते। तदुक्तं शेषलक्षणे— "विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात्" इति। तदिहाप्यप्राप्तत्वाद्विधिरुपगमनीयः।

अपि च, "ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रव्रजेद्यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद्वा यदहरेव विरजेत्, तदहरेव प्रव्रजेत्" इति प्रत्यक्षैवाश्रमान्तरविधायिनी जाबालश्रुतिः, तामनपेक्ष्यैवाचर्येणेतरवाक्येष्वप्याश्रमप्राप्तिरवश्याश्रयणीयेत्येतदर्थं विचारः कृतः।

तस्मात् सिद्धमूर्ध्वरेतःस्वपि विद्यादर्शनाद्विद्यात एव पुरुषार्थ इति।

नन्वेवमपि प्रत्यगात्मज्ञानं विनादृष्टस्वर्गादिफलके यागादिकर्मणि प्रवृत्तेरेवासम्भवात्, अन्यथा कर्मश्रुतेर्बाधस्तवापि वैदिकत्वादनिष्ट एव।

तस्माज्ज्ञानस्य कर्माङ्गत्वमवश्यमभ्युपेयमिति चेन्नैवम्, आपातोक्तेः। तथा हि, ज्ञानं तावद् द्विविधं देहादिव्यतिरिक्तप्रत्यगात्मत्वपदार्थविषयकम्, प्रत्यगात्मब्रह्मतादात्म्यविषयकं चेति। तत्राद्यस्य देहादिविवेकज्ञानस्य कर्माङ्गत्वेऽपि ततोऽत्यन्तविलक्षणद्वितीयज्ञानस्य न

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

कथमपि पराङ्गत्वमिति राद्धान्तः। "प्रधानः क्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः संसारबन्धस्थितिमोक्षहेतुः" "अक्षरात् परतः परः" इत्यादिविवेचनश्रुतेः।

"अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः"।

इत्यादिस्मृतेश्च सर्वात्मपरमात्मज्ञानं स्वतन्त्रमेव मोक्षफलकम्, परमात्मनश्च तत्फलदातृत्वमिति सिद्धम्।

ननु स्यादेतत् परमेश्वरस्य कर्मफलदातृत्वम्, यदि कर्म निरपेक्षं स्यान्न तु तदस्ति। तस्य कर्मसापेक्षत्वस्य त्वयाप्यभ्युपगम्यमानत्वात्, अन्यथा वैषम्यादिप्रसङ्गात्।

तस्मात् कर्मानुसारिफलदातुरीश्वरस्याभ्युपगमे गौरवमात्रत्वादन्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्मण एवैकान्तफलहेतुत्वदर्शनात् कर्माभावे केवलेश्वरस्य फलदातृत्वाभावाच्चाप्रयोजक एवेश्वरः। दृश्यते च लोके कृष्यादिकर्मणः फलहेतुत्वम्। तथा वैदिकेऽपि यागादौ तस्यैव स्वातन्त्र्यमनुमेयम्। यागादिकं वैदिकानुष्ठानं फलदानार्हम्, कर्मत्वात्, कृष्यादिवदित्यनुमानात्।

न चाशुविनाशित्वात् तस्य कथं फलदातृत्वमिति वाच्यम्, तस्य विनाशित्वेऽपि तज्जन्यादृष्टलक्षणसंस्कारस्य यावत्फलावाप्ति स्थैर्यत्वाभ्युपगमात्।

किञ्च, "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिविधिवाक्यमपि स्वर्गादिफलसिद्धये कर्मण एव विधानपरम्, न त्वीश्वरस्येति चेत्, न, कर्मणो जडत्वेनाकिञ्चित्करत्वादिति पूर्वमेवोक्तम्।

किञ्च, तज्जन्यादृष्टस्यापि जडत्वाविशेषात्।

नाप्युक्तानुमानमत्र प्रमाणम्, आभासमात्रत्वात्। वृष्ट्याद्यभावेनोपलादिपातेन वा व्यभिचारदर्शनात्।

नापि "यजेत्" इत्यादिशास्त्रस्य कर्ममात्रविधायकत्वम्; अपि तु परदेवताराधनपरत्वमेव। तथा च "यज देवपूजायाम्" इति धात्वर्थदेव कर्मणः पराङ्गत्वोपलब्धेः। "वायव्यं श्वेतमालभेत भूमिकामो, वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता, वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति" इत्यादिषु कामिनः पुंसः सिसाधयिषितफलसाधनत्वप्रकारे शब्दादेवावगते सति तत्परित्यागमश्रुतापूर्वकल्पनं च न विदुषां सम्मानार्हम्। अन्याय्यत्वाच्छ्रुतिविरुद्धत्वाच्च।

ननु तर्हि देवा एव पुण्यकर्माणः क्षेत्रज्ञविशेषाः कर्मफलदातारः सन्तु, तेषामपि कर्मण एव परम्परया फलहेतुत्वसिद्धेः; तेषां जीवत्वसामान्येऽपि पुण्यकर्मबाहुल्यजन्यशक्त्यैव कर्मफलदातृत्वयोग्यत्वात्, इति चेन्न, कर्मवश्यानां तेषां पारतन्त्र्याविशेषेण तादृक्शक्त्य-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सम्भवात् तदन्तर्यामिपरपुरुष एव "फलमत उपपत्तेः" इत्यत्र पूर्वमेव "इष्टापूर्तं बहुधा जायमानं विश्वं बिभर्ति, भुवनस्य नाभिः, तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत् सूर्यस्तदु चन्द्रमा" इत्यादिश्रुत्या तदात्मकत्वेन तत्सामानाधिकरण्योक्तेरिति संक्षेपः ॥२० ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ ३ । ४ । २१ ॥

"ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत," "स एष रसतां रसतमः परमः पराध्योऽष्टमो य उद्गीथः, इयमेवर्गग्निः साम", "अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चितः, तदेदमेवोक्थमियमेव पृथिवी" इत्येवंजातीयकानां वाक्यानां कर्माङ्गभूतोद्गीथादिस्तुतिमात्रं प्रयोजनमास्थेयमुतोद्गीथादिषु रसतमत्वादिदृष्टिविधानमिति संशयः। किं युक्तम्? स्तुतिमात्रमिति। कुतः? "उपादानात्"। उद्गीथाद्युपादानात्। "जुहूरादित्यः कूर्मः स्वर्गलोक आहवनीय" इत्यादिवत् कर्माङ्गोद्गीथादिसम्बन्धितया. रसतमत्वादेरुपादानात् स्तुतिमात्रं क्रियते, न तु रसतमत्वादिदृष्टिविशेषो विधीयत इत पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु "नापूर्वत्वात्" इति। नेति, पूर्वपक्षनिवृत्तिः जुह्वादिविधिवदुद्गीथादिविधेरत्रासन्निधानेन रसतमत्वादेरप्राप्तत्वादुपासीतेति प्रत्ययो न स्तुतिमात्रम्; अपि तु तद्दृष्टिविधिरेव।

न च प्रदेशान्तरे विहितस्योद्गीथस्य प्रदेशान्तरे स्तुतिरुपयुज्यते। विधायकस्य पदसमूहस्यानन्तरं पुरस्तात् परस्ताद्वा समाम्नातोऽर्थवादस्तेनैकवाक्यतामेति। यथा "वायुर्वै क्षेपिष्ठा" इति। तदुक्तम्— "विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः" इति ॥२१ ॥

भावशब्दाच्च ॥ ३ । ४ । २२ ॥

भावो विधिः। "उद्गीथमुपासीत", "सामोपासीत" इत्यादिविधिशब्दाच्चाप्युपासनविध्यर्थान्युद्गीथादिवाक्यानि ॥२२ ॥

पारिप्लवार्था वा इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ ३ । ४ । २३ ॥

"प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम, जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेशो बहुदायी बहुपाक्य आस, श्वेतकेतुर्दारुणेय आस" इत्यादयो वेदान्तेष्वाख्यानविशेषाः श्रूयन्ते। तेषु संशयः। किमु ते पारिप्लवार्था उत तत्र तत्र विद्याविशेषप्रतिपादनार्था इति। तत्र "आख्यानानि शंसन्ति" इत्याख्यानसामान्यात्, आख्यानप्रयोगस्य च पारिप्लवे चोदितत्वात्, तदर्था इति पूर्वः पक्षः। ततश्च मन्त्रवत् प्रयोगशेषत्वान्न विद्याप्राधान्यं वेदान्तानां न्याय्यमिति चेन्न, कुतः? विशेषितत्वात्। "पारिप्लवमाचक्षीत" इत्युक्त्वा तत्रैव "मनुर्वैवस्वतो राजा" इत्यादिना कानिचिन्मन्वाद्याख्यानान्येव विशेष्यन्ते। अतस्तेषामेव तत्र विनियोगः, नाख्यानसामान्यात् सर्वस्य। अथ विशेषणानर्थक्यम्। तस्मादाख्यानश्रुतयो विद्याविध्यर्था एव, न पारिप्लवार्था इति ॥२३ ॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ ३ । ४ । २४ ॥

यथा च "सोऽरोदीत्" इत्येवमादीनां विधिनैकवाक्यत्वादर्थवादता, तथा द्रष्टव्य इत्यादिविध्येकवाक्यतयोपबन्धात् सम्बन्धात् तत्प्रशंसार्थताख्यानमिति। अतो न पारिप्लवार्थत्वम् ॥२४ ॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ ३ । ४ । २५ ॥

स्तुतिप्रसङ्गादवान्तरसङ्गत्याधिकरणद्वयं चिन्तितम्। ऊर्ध्वरेतस आश्रमाः श्रुतिपरिगृहीताः सन्तीत्युक्तम्। इदानीं तेषु यज्ञादिकर्माभावात् तदङ्गिका विद्यापि सम्भवति, न वेति संशये, न सम्भवतीति प्राप्त आह। "अत एव च " इति। यतो "यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति, एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति, ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति", "ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासत" इत्यादिश्रुतिभिस्तेषां विद्यावत्त्वमवगम्यते। अत एव तेष्वग्नीन्धनाद्यनपेक्षा। अग्न्याधानसाध्यकर्मानपेक्षा विद्येति निश्चीयते ॥२५ ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ ३ । ४ । २६ ॥

यद्येवं केवला विद्या पुरुषार्थं साधयेत् तर्हि किं सर्वथाश्रमकर्माण्यपेक्षतेऽपीति संशये विद्यायाः स्वातन्त्र्यात् सर्वथानपेक्षेति प्राप्त आह, "सर्वापेक्ष" इति। विद्या स्वोत्पत्तौ सर्वापेक्षाणि यज्ञाद्याश्रमकर्माण्यपेक्षते। उत्पन्ना सती स्वफलमोक्षसिद्धौ तु निरपेक्षा। कुतः? यज्ञादिश्रुतेः। "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन" इति। यज्ञादयो विविदिषोत्पादनद्वारा विद्याङ्गतया विनियुज्यन्ते। यज्ञादिभिर्वेदनं प्राप्तुमिच्छन्तीति। अतस्तदपेक्षा इच्छाया इष्यमाणप्रधानत्वादिष्यमाणं ज्ञानमेव तदङ्गकमित्यर्थतोऽवगम्यते। तत्र दृष्टान्तः। **अश्ववदिति**। यथाश्वो गमत्साधनभूतो गमनसिद्धयेऽपेक्ष्यते, सिद्धे च गमने स्वगृहादिप्राप्तौ नापेक्ष्यते, तद्वत् ॥२६ ॥

शमदमाद्युपेतः स्यात् तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ ३ । ४ । २७ ॥

यद्यपि यज्ञादिभिः स्वाश्रमाभिहितकर्मभिरेव शुद्धान्तःकरणस्य विद्या स्यात्, तथापि तु मुमुक्षुः शमदमाद्युपेतः स्यात्। कुतः? तदङ्गतया तद्विधेः। "तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्" इति विद्याङ्गतया शमादीनां विधानात्। विहितानां च तेषां विद्यानिर्वृत्तयेऽवश्यानुष्ठेयत्वात्। विद्याया एकाग्रतानिष्पाद्यत्वाच्छमादिभिरेव तन्निष्पत्तिः। यज्ञादिकर्माण्यपि पापनिर्हरणद्वारेणैकाग्रतामापादयन्तीति भावः ॥२७ ॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ ३ । ४ । २८ ॥

वाजिनां प्राणविद्यायां "न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति, नानन्नं प्रतिगृहीतम्", तथा छन्दोगानां "न ह वा एवंविदि किंचनानन्नं भवति" इति प्राणविदः सर्वान्नभोजनानुमतिः श्रूयते । सा किं प्राणविद्यावतां सर्वदा कर्तव्योत प्राणात्ययापत्ताविति विशये विशेषाश्रवणात् सर्वदेति । चशब्दोऽवधारणार्थः । प्राणत्यय एव सर्वान्नानुमतिः सर्वान्नभक्षणानुज्ञा, न सर्वदा ।

कुतः ? तद्दर्शनात् । ब्रह्मविदामपि प्राणात्ययापत्तौ तथात्वश्रवणात् । किं पुनः प्राणविदः । उषस्तिः किल चाक्रायणो ब्रह्मविदग्रेसरो "मटचीहतेषु" मटच्यो रक्तक्षुद्रपक्षिणस्तैर्हतेषु कुरुदेशस्य शस्येषु, दुर्भिक्षदूषितेषु कुरुष्वित्यर्थः । इभ्यग्रामे वचन्ननशनेन प्राणसंशयापन्नो ब्रह्मविद्यानिष्पत्तये प्राणानामनवसादमाकाङ्क्षमाण इभ्यं कुल्माषान् खादन्तं भिक्षमाणस्तेनोच्छिष्टेभ्योऽन्ये न विद्यन्त इति प्रत्युक्तः पुनरप्येतेषां मे देहीत्युक्त्वा तेन चेभ्येनोच्छिष्टेभ्य आदाय दत्तान् कुल्माषान् प्रतिगृह्यानुपानप्रतिग्रहमिभ्येनार्थित उच्छिष्टं मे पीतं स्यादिति वदंश्चाक्रायणः किमेते कुल्माषा अनुच्छिष्टा इतीभ्येन पर्यनुयुक्तो " न वा अजीविष्यमिमानखादन् कामो म उदपानम्" इति कुल्माषाखादने स्वस्य प्राणसंशयापत्तिस्तावन्मात्रखादनेन धृतप्राणस्य स्वस्याच्छिष्टोदकपानं कामचारं निषिद्धं स्यादित्युक्त्वा स्वभुक्तशेषं जायायै दत्त्वा तया च रक्षितान् दिनान्तरे पुनरपि प्राणसंकटे तया दत्तांस्तानेवेभ्योच्छिष्टांश्च चखादेति ब्रह्मविदां प्राणसंकट एव सर्वान्नानुमतिदर्शनादत्राविशेषदर्शनेऽपि प्राणात्यय एव प्राणविदोऽपि तथात्वमिति निश्चेयम् ॥२८ ॥

अबाधाच्च ॥ ३ । ४ । २९ ॥

आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरित्याहारशुद्धिविधेरबाधादपि ब्रह्मविदां सर्वान्नीनत्वं प्राणसंकटविषयमेव । एवमतिशयितशक्तिर्ब्रह्मविदोऽपि ह्युच्छिष्टपरिग्रहभक्षणयोरापद्येव दर्शनादल्पशक्तेः प्राणविदः किं पुनरिति ॥२९ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३ । ४ । ३० ॥

"जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा" ॥

इति प्राणसंकट एव सर्वान्नभक्षणं स्मर्यते ॥३० ॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३ । ४ । ३१ ॥

यतो ब्रह्मविद्यामन्येषां च सर्वान्नानुमतिः प्राणात्यय एव। अतः अकामकारे यथेष्टाचरणनिवृत्तौ कठसंहितायां श्रूयमाणशब्दश्चोपपद्यते। "तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न पिबति, पाप्मना नोत्सृजा इति" इति, पाप्मना संस्पृष्टो न भवामीति मत्वा सुरां न पिबतीत्यर्थः।

"अतीतानागतज्ञानी त्रैलोक्योद्धरणक्षमः।

एतादृशोऽपि नाचारं श्रौतं स्मार्तं विवर्जयेत्" ॥ इति स्मृतिश्च।

तस्मात् "न ह वा अस्यानन्नं जग्धम्" इत्येवंजातीयकाः प्राणविद्यास्तुत्यर्था अर्थवादा एव न शमादिवत् प्राणविद्याङ्गतायाः सर्वान्नभक्षणविधयः ॥३१ ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३ । ४ । ३२ ॥

"यज्ञादिश्रुतेः" इति यज्ञाद्याश्रमकर्मणां विद्याहेतुत्वमुक्तम्। इदानीं तानि यज्ञादिकर्माणि केवलाश्रमनिष्ठेनामुमुक्षुणाप्यनुष्ठेयान्युत नेति चिन्त्यते। तत्र विद्याङ्गभूतानां तेषां केवलाश्रमस्याप्यङ्गत्वे नित्यानित्यसंयोगविरोधः प्रसज्यत इति न केवलाश्रमधर्मा यज्ञादय इति प्राप्ते आह, "आश्रमकर्मापि" इति। यज्ञाद्याश्रमकर्मापि केवलगृहस्थाश्रममात्रनिष्ठस्यामुमुक्षोः कर्तव्यमेव। कुतः? विहितत्वात्। "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति" इत्यादीनां केवलाश्रमिणोऽपि जीवननिमित्ततया नित्यवद्विहितत्वात् ॥३२ ॥

सहकारित्वेन च ॥ ३ । ४ । ३३ ॥

"तमेतं वेदानुवचनेन" इत्यादिना विद्यासाधनत्वेन विहितत्वाच्च विद्योत्पत्तिद्वारेण विद्यासहकारितयाप्यनुष्ठेयं यज्ञादिकर्म। नाप्यत्र नित्यानित्यसंयोगविरोधः। कर्मभेदेऽपि संयोगभेदात्। "एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्" इति न्यायात्। संयोगभेदो हि तुल्यबलवाक्यद्वयेन विनियोगपृथक्त्वम्। तथा हि यावज्जीवादिवाक्यकल्पितो नित्यः संयोगः। न तस्य विद्याफलत्वम्। "तमेतं वेदानुवचनेन" इत्यादिवाक्यकल्पितस्त्वनित्यः। तस्य विद्याफलत्वम्। यथैकस्यापि दध्नो "दध्ना जुहोति" इति नित्येन विनियोगेन पुरुषार्थता, तद्वत्, अतः संति वाक्यद्वये विनियुक्तविनियोगो न विरुध्यते ॥३३ ॥

ननु नित्याग्निहोत्रादिभ्यो भिन्ना एवापूर्वयज्ञादयो विविदिषायां विनियुज्यन्ताम्। तत्र कुतो विनियुक्तविनियोगस्तत्राह—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३ । ४ । ३४ ॥

सर्वथापि विद्यासहकारित्व आश्रमकर्मत्वेऽपि त एव यज्ञादयो धर्मा अनुष्ठेयाः। त एवेत्यवधारणेन कर्मस्वरूपभेदनिरासः । यथा कुण्डलपायिनामयने "मासमग्निहोत्रं जुहोति" इति होमान्तरम्, तद्वदिह न भवतीत्यर्थः। कुतः? "उभयलिङ्गात्"। उभयत्र श्रुतौ यज्ञादिशब्दैः प्रत्यभिज्ञाप्य तेषामेव विनियोगाल्लिङ्गात् ॥३४ ॥

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३ । ४ । ३५ ॥

"धर्मेण पापमपनुदति" इत्यादिना तैरेव यज्ञादिभिर्विद्याया अनभिभवं पापकर्मभिरुत्पत्तिप्रतिबन्धाभावं दर्शयति। अत उभयत्र विनियोगाद्यज्ञादयस्त एव मुमुक्षूणां न केवलाश्रमिणां चानुष्ठेयाः ॥३५ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥३ ।४ ।३६ ॥

अथ चानाश्रमिणां विद्यायामधिकारोऽस्ति न वेति विशये किं प्राप्तम्? नास्तीति। कुतः? तेषां विद्याऽसाधारणहेत्वाश्रमधर्मभावादिति प्राप्त इदमुच्यते। "अन्तरा चापि तु" इति। तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। चशब्दो नियोगे। अन्तरा, आश्रमधर्मान्तराले, विनष्टदाराकृतदारत्वादनाश्रमित्वेन वर्तमानानामपि विद्यायामधिकारोऽस्त्येव। कुतः? तद्दृष्टेः। दृश्यते ह्यूर्ध्वरेतसां रैक्वभीष्मसंवर्तवाचक्रवीप्रभृतीनामपि ब्रह्मविद्यानिष्ठत्वम्।

न च तेषां विद्यानुग्राहकधर्माभाव इति वाच्यम्, यज्ञहोमाद्यनैकान्तिकधर्माभावेऽपि तपउपवासदानदेवाराधनादानामैकान्तिनामाश्रमानियतानां विद्यानुग्राहकधर्माणां तेष्वपि सत्त्वात् ॥३६ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३ । ४ । ३७ ॥

"जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः।
कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते" ॥

इति विधुरादीनामनाश्रमिणामपि जपादिभिरेव विद्यानुग्रहः स्मर्यते ॥३७ ॥

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३ । ४ । ३८ ॥

श्रूयते चानाश्रमनियतधर्मविशेषैस्तेषां विद्यानुग्रहः। "तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्यात्" इति। प्राग्जन्मानुष्ठितैरप्याश्रमधर्मैरिह विद्योदयः सम्भवति।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

"अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्"। इति स्मृतेः।
तस्माद्विधुरादीनामप्यधिकारोऽस्त्येवेति ॥३८॥

तथाप्याश्रमित्वानाश्रमित्वस्यैव वैशिष्ट्यमित्याह—

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३ । ४ । ३९ ॥

अतोऽनाश्रमित्वादितरदाश्रमित्वमेव ज्यायो वरिष्ठम्। भूयोधर्मकाल्पधर्मकयोरतुल्यकार्यत्वाल्लिङ्गात्। श्रुतिलिङ्गात्। स्मृतिलिङ्गाच्च। "तेनैति ब्रह्मवित् पुण्यकृत् तैजसश्च" इति देवयानेन पथा गमनमाश्रमिणामेव दर्शयति। कथं गम्यते? "ये चेमेऽरण्य" इत्यरण्यवासिनामेव ग्रहणात्। चत्वार आश्रमा इति नियमात्।

"अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः"।

संवत्सरमनाश्रमी स्थित्वा कृच्छ्रं समाचरेदिति निन्दावचनाच्चाश्रमित्वेनैव भाव्यम्।

अपि च, विनष्टदारा अकृतदारा वा विधुरादयः केनचिद्धेतुनाश्रमप्रतिपत्त्यसम्भवे, तेषामप्यपवर्गो जपादिसाधारणधर्मैर्विद्यानुग्रहादवगम्यते। तथाह याज्ञवल्क्यः—

"नाश्रमः कारणं धर्मे क्रियमाणो भवेद्धि सः।
अतो यदात्मनोऽपथ्यं परस्य न तदाचरेत्"॥

इतिहासे च—

"विद्यावृत्तिविनीतस्य निगृहीतेन्द्रियस्य च।
आर्जवे वर्तमानस्य आश्रमैः किं प्रयोजनम्" ॥इति ॥३९॥

अथ च नैष्ठिकवैखानसपरिव्राजकानां स्वाश्रमेभ्यः प्रच्युतानामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति न वेति विशये, अस्तीति। विधुरादिवदनाश्रमधर्मैर्जपादिभिस्तेषामपि विद्यानुग्रहसम्भवादिति प्राप्त आह—

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात् तद्रूपाभावेभ्यः ॥ ३ । ४ । ४० ॥

तुशब्दः पक्षनिषेधार्थः। तद्भूतस्य नैष्ठिकादिधर्मनिष्ठस्य नातद्भावः। अनाश्रमितयावस्थितिर्न सम्भवति। कुतः ? तद्रूपाभावेभ्यो नियमात्। तद्रूपाभावा नैष्ठिकादिधर्माभावाः, तेभ्यः, शास्त्रैर्नियमात्। नैष्ठिकादिकृद्धर्मनिष्ठान् स्वाश्रमधर्मत्यागान्नियच्छन्ति शास्त्राणि। "ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्" इति नैष्ठिकस्य, "अरण्यमीयान्न ततः पुनरेयात्" इति वैखानसस्य, संन्यस्तस्य "अग्निं न पुन-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

रावर्तय" इति परिव्राजकस्य। अतो विधुरादिवत् तेषामनाश्रमित्वासम्भवान्न ब्रह्मविद्याधिकारः। जैमिनेराचार्यस्याप्येतत् सम्मतम्।

किञ्च, "ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्" इत्याद्यारोहणविधिवदवरोहणविध्यदर्शनात्, शिष्टाचाराभावाच्च ॥४० ॥

नन्वधिकारलक्षणे "अवकीर्णिपशुश्च तद्वदाधानस्याप्राप्तकालत्वात्" इति "ब्रह्मचार्यवकीर्णो नैऋतं गर्दभमालभेत" इत्यादिना प्रच्युतब्रह्मचर्यस्य प्रायश्चित्तविधानात् कृतप्रायश्चित्तस्य ब्रह्मविद्यायामधिकारः स्यादित्याशङ्क्याह—

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात् तदयोगात् ॥ ३ । ४ । ४१ ॥

आधिकारिकमधिकारलक्षणोक्तं प्रायश्चित्तं नैष्ठिकधर्मच्युतानां न सम्भवति। कुतः? तेषां पतनस्मरणात् प्रायश्चित्तायोगात्। तथा च स्मृतिः—

"आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते द्विजः।
प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत् स आत्महा" ॥ इति।

अपिशब्दः प्रायश्चित्तस्योपकुर्वाणविषयकत्वद्योतनार्थकः ॥४१ ॥

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत् तदुक्तम् ॥ ३ । ४ । ४२ ॥

अपिः सम्भावनायाम्। एके त्वाचार्या गुरुदारादिभ्योऽन्यत्र नैष्ठिकादिब्रह्मचर्यच्यवनस्य महापातकविलक्षणत्वादुपपातकत्वादुपकुर्वाणवन्नैष्ठिकस्याप्यप्रायश्चित्तभावं मन्यन्ते। ब्रह्मचारित्वाविशेषात्, अवकीर्णत्वाविशेषाच्च, अशनवत्। यथा मध्वशनादिनिषेधस्तत्प्रायश्चित्तं चोपकुर्वाणस्य नैष्ठिकादीनां च समानम्। तदुक्तं स्मृतिकर्तृभिः— "उत्तरेषां चैतदविरोधी" इति। उपकुर्वाणब्रह्मचारिण उक्तो धर्म उत्तरेषां चाश्रमिणां स्वाश्रमाविरोधी भवतीत्यर्थः। तथात्रापि ब्रह्मचर्यच्यवने प्रायश्चित्तमूह्यम् ॥४२ ॥

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ३ । ४ । ४३ ॥

ऊर्ध्वरेतस उपपातकित्वे महापातकित्वे चोभयथापि स्वाश्रमप्रच्युतत्वाच्छिष्टैर्बहिष्कार्याः। कुतः ? "आरूढो नैष्ठिकम्" इत्यादिस्मृतेः, आचारात्। वर्जयन्ति हि तांश्छिष्टा विद्योपदेशसहभोजनादिव्यवहारेषु।

यद्यपि किल्बिषनिर्हरणाय कैश्चिद्वाक्यैस्तेषु प्रायश्चित्तमुपदिश्यते, तथापि कर्माधिकारापादनी शुद्धिस्तेषां न सम्भवति, तद्धेतुप्रायश्चित्ताभावात्। "प्रायश्चित्तं न पश्यामि" इति

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

स्मृतेरित्यर्थः। अतः प्रायश्चित्ते कृतेऽपि तादृशशुद्ध्यनुरूपयोग्यताभावाद्ब्रह्मविद्याधिकारासम्भव इति भावः। जपादिना पारमार्थिकफलभाक्त्वेऽपि व्यवहारयोग्यता नास्तीति राद्धान्तः ॥४३॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ३ । ४ । ४४ ॥

अङ्गाश्रितान्युद्गीथाद्युपासनानि किं स्वामिनो यजमानस्य कर्माण्युत ऋत्विज इति विशये, किं युक्तम्? स्वामिन इति। कुतः ? फलश्रुतेः। "यदेव विद्यया" इति क्रतुवीर्यवत्तरत्वफलस्य यजमानाश्रयत्वश्रवणाद्दहरोपासनादिष्विव स्वामिन एवैषु कर्तृत्वमित्यात्रेय आचार्यो मन्यते स्म ॥४४॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते ॥ ३ । ४ । ४५ ॥

क्रत्वङ्गत्वेन क्रत्वधिकृतस्यैवोद्गीथाद्युपासनेऽधिकारात्, क्रतोश्च साङ्गस्यार्त्विज्यत्वेनैतदपि गोदोहनादिवदङ्गाश्रयत्वेनार्त्विज्यमङ्गीकुर्वत ऋत्विजः कर्मैवेत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते स्म। किं कारणम्? तस्मै हि यजमानफलसाधनभूतसाङ्गक्रत्वनुष्ठानाय हि, ऋत्विक् परिक्रीयते। क्रतुः प्रयोगान्तःपातीति चोद्गीथाद्युपासनानीति, ऋत्विजैव निर्वर्त्यानि।

यत् तूक्तम्— "फलस्य यजमानाश्रयत्वश्रवणात्" इति, नैष दोषः। "शास्त्रफलं प्रयोक्तुः" इति न्यायेन तस्य तद्गामित्वात्। यजमानेन हि स्वगामिफलकसाङ्गप्रयोगकरणायित्विजां दक्षिणया क्रीतत्वात् कर्तृत्वेऽपि नैतेषां फलभाक्त्वम्। अतः क्रयणद्वारा कर्तृत्वभोक्तृत्वसामानाधिकरण्यमप्युपपद्यते। भृत्यकर्तृके युद्धे राजा युध्यत इतिवदिति भावः।

तस्मादङ्गोपासनान्यृत्विक्कर्माणीति सिद्धम् ॥४५॥

[१]सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ३ । ४ । ४६ ॥

"तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्, बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मण" इति बृहदारण्यके कहोलप्रश्ने श्रूयते। तत्रेदं चिन्त्यते। किमत्र बाल्यपाण्डित्यवन्मौनमपि विद्याङ्गतया विधीयते, उतानूद्यत इति विशये, किं तावत् प्राप्तम्? अनूद्यत इति। मौनं च ज्ञानम्, तच्च पाण्डित्येन गतमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। "सहकार्यन्तरविधिः" इति। विधीयत इति विधिः; सहकार्यन्तरस्य विधिः सहकार्यन्तरविधिः। तद्वतो विद्यावतः सहकार्यन्तरं मौनं विधीयते, विध्यादिवत्। विधीयत इति विधिः। तेन यज्ञदानप्रभृत्याश्रमधर्माः शमदमादयश्च गृह्यन्ते। आदिशब्दाच्छ्रवणमननग्रहः। आश्रमधर्मवत्, शमदमादिवत्, श्रवणमननवच्च, पाण्डित्यबाल्ययोस्तृतीयं मौनं विद्यायाः सहकार्यन्तरं विधीयते।

१. अतः पूर्वं श्रुतेश्चेति सूत्रं शङ्करभाष्येऽस्ति, तदिह न स्वीक्रियते।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

यद्यपि बाल्य एव विधेः पर्यवसानम्, तथाप्यपूर्वत्वान्मुनित्वमपि विधेयम्।

न च त्रयाणां विधाने वाक्यभेदो दोषः। उपरि धारणवदिष्टत्वाद्वाक्यभेदस्य।

ननु पाण्डित्यग्रहणादेव सिद्धम्, मौनं नेत्याह, "पक्षेण" इति। मुनिशब्दस्य मननान्मुनिरिति व्युत्पत्त्या प्रकृष्टमननशीले पक्षेण प्रसिद्धेः। "मुनीनामप्यहं व्यासः" इति, "वाल्मीकिर्मुनिपुंगवः" इति च प्रयोगदर्शनात्। प्रकृष्टमननं च श्रवणप्रतिष्ठार्थान्मननादर्थान्तरभूतमुपासनालम्बनस्य परमात्मस्वरूपगुणादेरनवरतध्यानरूपं भगवदनुग्रहासाधारणं कारणं निदिध्यासनाख्यम्। ततश्चैवं वाक्यार्थः। यस्मात् पूर्वे ब्राह्मणा आत्मानं विदित्वा पुत्रैषणादेर्व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्ति, तस्मात्, अधुना ततोऽपि ब्राह्मणो विद्यावान्, विद्यानिष्पत्तये पाण्डित्यं निर्विद्य, साङ्गवेदाध्ययनजा बुद्धिः पण्डा, तद्वान् पण्डितः, तस्य कृत्यं श्रवणापरपर्यायं पाण्डित्यं निर्विद्य, निश्चयेन लब्ध्वा, बाल्येन तिष्ठासेत्, श्रवणजज्ञानस्य बालभावेन मननेनासम्भावनानिरासेन बालस्य भावेन वा दम्भादिरहितशुद्धचित्तत्वेन स्थातुमिच्छेत्। बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्यैवं श्रवणमनने कृत्वानन्तरं मुनिः स्यात्, परब्रह्मण्यनवरतध्यानशीलो भवेत्, तत्परिपाकाय, एवममौनं मौनेतरं सहकारिकलापं मौनं च निदिध्यासनं यथावल्लब्ध्वानन्तरं ब्रह्मणो भवति, निष्पन्नविद्यो भवतीत्यर्थः, ततो भगवदनुग्रहेण तत्साक्षात्कारं लभत इति भावः।

न च श्रवणादेरेव साक्षान्मोक्षहेतुत्वमस्तु, किमनुग्रहाङ्गीकारेण, गौरवादिति वाच्यम्, तेषां व्यभिचारदर्शनात्। अस्य त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामव्यभिचारित्वश्रवणादवश्याभ्युपगम इत्यर्थः। "शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः," "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन, यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः," "तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्" इत्यादिश्रुतेः।

न च "ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः" इति ध्यानस्यैव तत्साक्षात्कारं प्रति प्रधानोपायत्वश्रवणात् तद्बाधः स्यादिति वाच्यम्, अविरुद्धत्वात्। ध्यानस्य कारणत्वे भगवत्प्रसादस्य व्यापारत्वेनाङ्गीकारादनयोः सामञ्जस्यम्। अन्यथा प्रसादश्रुतेर्बाधप्रसङ्गात्।

अतः सर्वाश्रमस्थस्य विदुषो यज्ञादिस्वाश्रमधर्मवत् पाण्डित्यादित्रितयं विद्यायाः सहकार्यन्तरं विधीयते ॥४६॥

ननु यदि सर्वाश्रमस्थविदुषां स्वस्वाश्रमधर्मसहकारिणी पाण्डित्यादिसहकारिणी च विद्या ब्रह्मप्रापिकेत्युच्यते, तर्हि कथं छान्दोग्ये, "आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्ब" इत्यारभ्य, "स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुनरावर्तत" इति गृहस्थेनोपसंहार इत्याशङ्क्याह—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

कृत्स्नभावात् तु गृहिणोपसंहारः ॥ ३ । ४ । ४७ ॥

तुशब्दः शङ्कोच्छेदार्थः । गृहिणोपसंहारात् तस्यैव यथोक्तविद्यानुष्ठानाद्ब्रह्मप्राप्तिरिति नाभिप्रेयते; अपि तु कृत्स्नभावात्, कृत्स्नानां धर्माणां तत्र सत्त्वात्, तेनोपहारः । सन्ति हि गृहस्थं प्रति कर्तव्यतयोपदिष्टा बहुलायासा बहवो यज्ञादयः स्वाश्रमधर्माः, आश्रमान्तरधर्माश्च यथासम्भवमहिंसेन्द्रियसंयमादयः ।

तस्मात् तत्र धर्मबाहुल्यात् तेनोपसंहारः सर्वाश्रमधर्मप्रदर्शनार्थः । तथैतस्मिन्नपि वाक्ये "अथ भिक्षाचर्यं चरन्ति" इति पारिव्राज्यैकान्तधर्मभिक्षाचरणपूर्वकः ॥४७ ॥

अत मुनिरिति मौनोपदेशः सर्वाश्रमधर्मप्रदर्शनार्थ इत्याह—

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ३ । ४ । ४८ ॥

यथा "बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः, एतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमभीप्सन्तः प्रव्रजन्ति" इत्यादौ परिव्राज्यं मौनमुपदिष्टम्, तद्वदितरेषां नैष्ठिकादिधर्माणामपि त्रयो धर्मस्कन्धाः, यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमः, "तप एव द्वितीयः, ब्रह्मचर्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन् सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति," "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति" इत्यादावुपदेशात् । तत्र हि सर्वाश्रमसाधारणेन ब्रह्मसंस्थशब्देन सर्वेषामप्याश्रमिणां ब्रह्मप्राप्तिरुपदिश्यते । तथा जाबालोपनिषदि च "ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्" इत्यादिना चत्वार आश्रमा उपदिश्यन्ते ।

अतः सुष्ठूक्तम्— "यज्ञादिसर्वाश्रमधर्मवन्मौनत्रितयं विद्यायाः सहकार्यन्तरं विधीयत" इति ॥४८ ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ३ । ४ । ४९ ॥

"बाल्येन तिष्ठासेत्" इत्यत्र किं बालचरितं बाल्यं विदुषोपादेयमुत जितेन्द्रियतया दम्भदर्पादिराहित्यं भावशुद्धिमात्रं बाल्यमिति विशये, तिष्ठन्मूत्रपुरीषादिकर्म बाल्यमिति पूर्वः पक्षः । राद्धान्तस्तु बालो यथा स्वाभिजनाद्यनाविष्कुर्वन् दम्भदर्पादिरहितो वर्तते, तथा विद्वानपि पाण्डित्यप्रयुक्तस्वमाहात्म्याद्यनाविष्कुर्वन् दम्भादिराहित्येन बाल्येन वर्तेत । कुतः ? "**अन्वयात्**" । तस्यैव विद्यान्वययोग्यत्वात् । कामचारादेस्तु—

"नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।
नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्" ॥

इत्यादिभिर्विद्योत्पत्तिविरोधित्वावगमात् ॥४९ ॥

अथ विद्योत्पत्तिकालश्चिन्त्यते—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ऐहिकमप्रस्तुते प्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ३ । ४ । ५० ॥

किं पूर्वोक्तसाधनैः सिध्यन्ती विद्येहैव जन्मनि सिध्यति, उत जन्मान्तर इति संशयः। तत्र किं युक्तम्? इहैवेति। कुतः? दृष्टार्थत्वाद्विद्यायाः। न हि कश्चित् परत्र मे विद्या जायतामिति कामयमानो विद्यासाधनेषु प्रवर्तते। अतो यस्मिन् जन्मनि विद्यायां यतते, तत्रैव तत्फलेन भवितव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। ऐहिकं विद्याफलं प्रतिबन्धेऽप्रस्तुते सति विद्याविरुद्धफलं देशकालविशेषापेक्षं फलोन्मुखं प्रतिबन्धशब्दवाच्यम्। तस्मिन्नविद्यमाने सतीत्यर्थः। प्रस्तुते तु तस्मिन् जन्मान्तरे विद्यासिद्धिः। कुतः? तद्दर्शनात्। "मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिं कृत्स्नं ब्रह्म प्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युः" इत्यादिश्रुतिर्ह्यैहिकीं विद्यासिद्धिं दर्शयति। "गर्भस्थ एव वामदेवः प्रतिपेदे" इत्यादिस्तु जन्मान्तरसाधनजा जन्मान्तरे। स्मृतिश्च—

"अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति"।

"अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्"। इत्यादिका।

अतोऽस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा प्रबलकर्मान्तरप्रतिबन्धक्षयानन्तरमेव विद्या सिध्यतीति सिद्धम् ॥५० ॥

अथ सम्पन्नविद्यस्य मोक्षकालश्चिन्त्यते—

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ ३ । ४ । ५१ ॥

किं यस्मिन् शरीरे विद्यादयस्तच्छरीरपात एव मोक्ष उत शरीरान्तरपात इति विशये, विद्यासिद्धौ तत्फलस्यावश्यकत्वात् तच्छरीरपात एवेति पूर्वः पक्षः। राद्धान्तस्तु यथा साधनसम्पन्नस्येह जन्मन्येव विद्या सिद्ध्यतीति न नियमः, अपि तु प्रतिबन्धनाशोत्तरमेव। एवं विद्यासम्पन्नस्य मुक्तिरेव फलम्। तस्यानियमः। प्रारब्धकर्मणि सति शरीरान्तरपाते, तदभावे तच्छरीरपात एवेति। कुतः ? "तदवस्थावधृतेः"। विद्यावतोऽपि "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये" इति छान्दोग्ये प्रारब्धक्षयोत्तरमेव मोक्षकालविनिश्चयादित्यर्थः। पादाभ्यासोऽध्यायसमाप्तिद्योतकः ॥५१ ॥

॥ इति श्रीसनकसम्प्रदायप्रवर्तकाद्याचार्यश्रीनिम्बार्कमतानुयायिश्रीमन्मुकुन्दचरणपद्ममकरन्दभृङ्गेण श्रीमत्काश्मीरिकेशवभट्टेन विरचितायां वेदान्तकौस्तुभप्रभाख्यायां ब्रह्मसूत्रवृत्तौ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादविवरणं समाप्तिमगात् ॥३ ।४ ।।

■

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादः

[१] *मोक्षोपायाभियुक्तानां भजतां त्वत्पदाम्बुजम् ।*

तनोति परमं श्रेयो यस्तं कृष्णमहं भजे ॥१ ॥

संगृहीतानि मोक्षस्य साधनानि तृतीयके ।

चरमेऽस्मिन् फलं प्राह भगवान् बादरायणः ॥२२ ॥

एवं तृतीयेऽध्याये ससाधनविद्याविचारो वृत्तः । अथेदानीं चतुर्थेऽस्मिन्नध्याये विद्यायाः फलचिन्ता वर्तिष्यते । प्रसङ्गप्राप्तं चान्यदपि किञ्चित् । तत्र तावदिदं चिन्त्यते । "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः," "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" इत्यादिना ब्रह्मदर्शनाय विधीयमानानि श्रवणादीनि श्रूयन्ते । तानि किं सकृत् कर्तव्यानि, उतासकृदावर्तनीयानीति संशये, किं तावत् प्राप्तम् ? सकृदिति । असकृदावृत्तौ प्रमाणाभावादिति प्राप्त उच्यते—

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ ४ । १ । १ ॥

तान्यसकृदावर्तनीयानि । कुतः ? उपदेशात् । वेदनोपासनपर्यायेण निदिध्यासनशब्देनोपदेशात् । तस्य च निरन्तरध्यान एव शक्तत्वात् ।

अयमर्थः— "ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः" इत्यादिना ब्रह्मापरोक्षासाधारणोपायत्वेन श्रूयमाणं ध्यानं सकृत् कृतं ब्रह्मदर्शनाय न क्षमं भवति, किं त्वसकृदेवेति ॥१ ॥

लिङ्गाच्च ॥ ४ । १ । २ ॥

लिङ्गस्मृतिः । स्मर्यते चायमेवार्थः ।

"आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः" । इत्यादिना ॥२ ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ४ । १ । ३ ॥

यस्य ध्यानं नैरन्तर्येण निर्णीतम्, सोऽशेषदोषासंस्पृष्टमाहात्म्यः सार्वज्ञ्याद्यसंख्येयस्वाभाविकसद्गुणशक्तिवैभवः सर्वात्मा परब्रह्माख्यः श्रीमुकुन्दः किं स्वस्मादन्यत्वेनानुसन्धेय उत स्वस्यात्मत्वेनेति संशये, किं तावद्युक्तम् ? बहुशो भेदोपपादनादन्यत्वेनेति प्राप्त

---

१. पं. ९, ९९ (अगस्त १, १८७४) ५५-५८ ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

आह। "आत्मेति" इति। "स ममात्मैवाह च तदात्मक" इति तादात्म्यसम्बन्धेनैव ध्येयः। कुतः? यत "एष म आत्मा", "एष सर्वभूतान्तरात्मा" इति पूर्वे महान्तोऽभ्युपगच्छन्ति। "एष त आत्मा सर्वान्तरः," "एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः," "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्," "तत् त्वमसि" इत्यादिना शिष्यांस्तथैव ग्राहयन्ति च। "अहमात्मा गुडाकेश," "क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि," "वासुदेवः सर्वम्" इति, "अखिलमिदमहं च वासुदेवः," "वासुदेवात्मकान्याहुः" इत्यादिस्मृतेश्च ॥३ ॥

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४। १। ४॥

"मनो ब्रह्मेत्युपासीत" इत्यादिप्रतीकोपासनेष्वप्यात्मत्वेनानुसन्धानं कर्तव्यमुत नेति संशये, ब्रह्मोपासनत्वाविशेषादात्मेत्येवानुसन्धेय इति प्राप्त उच्यते। "न प्रतीकेन" इति। आत्मत्वानुसन्धानं कर्तव्यम्। न हि स प्रतीक उपासितुरात्मा। प्रतीकोपासने हि मनोनामादिप्रतीकस्योपासनम्, न तु परब्रह्मणः। तस्य तत्र तत्तद्दृष्ट्यानुसन्धानमात्रत्वात्। प्रतीकोपासनं ह्यब्रह्मणि ब्रह्मदृष्ट्यानुसन्धानम्। तत्रोपास्यप्रतीकस्योपासितुरात्मत्वाभावान्न तथानुसन्धातुं योग्यम् ॥४ ॥

ननु मन आदेरचेतनाल्पशक्तेरुपास्यत्वाश्रयणस्यान्याय्यत्वादत्रापि मन आदिदृष्ट्या ब्रह्मैवोपास्यमिति चेत्, तत्राह—

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ४। १। ५॥

मन आदिषु ब्रह्मदृष्टिरेव कर्तव्या, न ब्रह्मणि मन आदिदृष्टिः। कुतः? उत्कर्षात्। ब्रह्म हि मन आदिभ्य उत्कृष्टम्। अपकृष्टे ह्युत्कृष्टदृष्टिरभ्युदयाय भवति। उत्कृष्टे त्वपकृष्टदृष्टिः प्रत्यवायकरी। राजनि भृत्यदृष्टिरिव। "नेदं ब्रह्म यदिदमुपासत" इत्यादिना प्रतीकस्य ब्रह्मत्वनिषेधश्रवणात्, विश्वात्मत्वात्मसम्भवाच्च। तादात्म्यविधानशास्त्रविरोधाच्च ॥५ ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ४। १। ६ ॥

"य एवासौ तपति, तमुद्गीथमुपासीत" इत्यादिकर्माङ्गाश्रयेषूपासनेषु किं कर्माङ्ग उद्गीथादावादित्यादिदृष्टिः कर्तव्योतादित्यादिषूद्गीथादिदृष्टिरिति संशये, तत्रादित्यादिषूद्गीथादिदृष्टिरिति। कुतः? फलसाधनभूतकर्माङ्गतयोद्गीथादीनामफलेभ्य आदित्यादिभ्य उत्कृष्टत्वात्। निकृष्टे ह्युत्कृष्टदृष्टिः कर्तव्या, न्याय्यत्वात्। इति प्राप्त उच्यते। "आदित्यादिमतयश्च" इति। आदित्यादिदृष्टय एव कर्माङ्ग उद्गीथादौ कर्तव्याः। कुतः? उपपत्तेः। कर्मणामपि फलसाधनत्वमादित्यादिदेवताराधनद्वारेणेत्यादित्यादेरेवोत्कृष्टत्वोपपत्तेः ॥६ ॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

आसीनः सम्भवात्॥ ४।१।७॥

किमिदं ब्रह्मदर्शनासाधारणोपायतया वेदान्तशास्त्रैर्विहितं ध्यानवेदनज्ञानप्रत्ययादिशब्दवाच्यमुपासनम्, "आसीनः शयानो गच्छंस्तिष्ठन् वा कुर्यादित्यनियम उतासीन एवेति नियम इति संशयः"। तत्र विशेषाश्रवणादनियम इति प्राप्ते प्रत्युच्यते, आसीन एवोपासनमनुतिष्ठेत्। कुतः? **सम्भवात्**। उपासनमेकाग्रतया साध्यम्। एकाग्रचित्तता चासीनस्यैव सम्भवति। शयनादीनां लयविक्षेपहेतुत्वात् ॥७॥

ध्यानाच्च॥ ४।१।८॥

"निदिध्यासितव्यः" इत्युपासनस्य ध्यानरूपत्वाच्चैकाग्रतावश्यंभाविनी, अन्यथा ध्यानासिद्धेः। ध्यानं हि विजातीयप्रत्ययानालम्बनत्वे सति ध्येयाकारैकस्मृतिसंततिरूपम्। तदेव परिपाकापन्नं ध्रुवस्मृतिपरभक्तिशब्दाभिधेयम्। "सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः," "मद्भक्तिं लभते पराम्" इति श्रुतिस्मृतिभ्याम्। तथा च स्थितौ गमने च विक्षेपात्, शयाने लयाच्च दुःसाध्यमिति भावः ॥८॥

अचलत्वं चापेक्ष्य॥ ४।१।९॥

तच्च ध्यानं नैश्चल्यसापेक्षणम्। तदभावे तदसिद्धेः। "ध्यायतीव पृथिवी," "ध्यायतीवान्तरिक्षम्", "ध्यायतीव द्यौः," "ध्यायन्तीवापो," "ध्यायन्तीव पर्वता" इत्यत्राचलत्वमपेक्ष्यैव ध्यायतिप्रयोगो दृश्यते। तथाभूतं नैश्चल्यमासीनस्यैव सम्भवति, नान्यस्येत्यर्थः ॥९॥

स्मरन्ति च॥ ४।१।१०॥

"शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः।
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम्॥
तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः।
उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये"॥

इत्यादिना स्थिरसुखासने स्वस्तिकासनेनोपविश्य निमीलितनयनो निरतिशयानन्दे परमात्मनि चित्तमावेशयेदिति स्मरन्ति ॥१०॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्॥ ४। १। ११॥

नात्र कश्चिद्देशकालादिनियमः; किन्तु यत्र देशे काले च चित्तैकाग्र्यं स्यात्, तत्रैव ध्यानं कुर्यात्।

ननु वैदिकारम्भेषु प्रायेण दिगादिनियमो दृश्यते। उपासनस्यापि वैदिकत्वाविशेषात् तत्रापि दिगादिनियमेन भवितव्यमिति चेत्, तद्वदत्र विशेषस्याश्रवणात्।

नन्वाम्नायते देशविशेषनियमः श्वेताश्वतरैः—

"समे शुचौ शर्करवह्निवालुकाविवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः।
मनोऽनुकूले न तु चक्षुपीडने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत्"॥

इत्यादिनेति चेत्, सत्यम्, तैरपि चित्तैकाग्रतैकान्तदेशावेवोच्येते, न तु देशविशेषो नियम्यते। "मनोऽनुकूल" इति वाक्यशेषादित्यर्थः॥११॥

आ प्रयाणात् तत्रापि हि दृष्टम्॥ ४। १। १२॥

तदिदं मोक्षासाधारणसाधनं ध्यानमेकस्मिन्नहनि कार्यमुताप्रयाणात् प्रत्यहमावर्तनीयमिति संशयः। तत्रैकस्मिन्नेवाहनि कृत्वोपरमेत। आवृत्तिविशिष्टस्योपासनशब्दार्थस्य कृतत्वात्। "यावदायुषम्" इति वचनं तु विधिशब्दाभावाद्विद्यायाः फलत्वेनोपसंहारपरम्, इति प्राप्ते ब्रूमः। "आ प्रयाणात्" इति। आ मरणान्नैरन्तर्येणानुष्ठेयम्, न त्वल्पकालानुष्ठेयम्। कुतः? तत्रापि हि, आ प्रयाणान्मध्ये यः कालस्तत्राप्युपासनं दृष्टम्। "स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोंकमभिसम्पद्यते" इत्यप्राप्तेनानुवादाद्विधिरेवायमिति। तथा, "अथ खलु क्रतुमयोऽयं पुरुषः," "सं यावत् क्रतुरस्माल्लोकात् प्रैति," "एवं क्रतुर्ह्यमुं लोकं प्रेत्याभिसम्भवति" इत्यग्निरहस्ये शाण्डिल्यविद्यायां श्रवणात्। अत्र क्रतुशब्दो मानसव्यापारपरः। क्रतुमयो ध्यानप्रधान इत्यर्थः॥१२॥

तदेवं विद्यासाधनानुष्ठाने प्रयत्नाधिक्यज्ञापनाय फलाध्यायेऽपि विद्यासाधनशेषं विचार्येदानीं तत्फलचिन्तनायारेभे—

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्॥ ४।१।१३॥

छान्दोग्ये श्रूयते, तद्यथा, "पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते, एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते," "तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते" इति। तत्र संशयः। किमत्र प्राप्तविद्यस्य विदुष उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ श्रूयमाणावुपपद्येते, न वेति। किं युक्तम्? नोपपद्येते इति। कुतः?

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

"नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि।
अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्"॥

इति भोगेनैव कर्मक्षयश्रवणात्। अश्लेषविनाशश्रुतिः कथञ्चिद्विद्यास्तुत्यर्थतया नेया। न हि विद्या पापप्रायश्चित्तत्वेन विधीयते; अपि तु "ब्रह्मविदाप्नोति परम्," "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इति ब्रह्मापरोक्षसाधनतया विधीयते। इति प्राप्त उच्यते। **"तदधिगम"** इति। एवंभूतेन ध्यानपरिपाकेन ध्रुवस्मृत्याख्यज्ञानाधिगमे सिद्धे सत्युत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशावुपपद्येते। तत्रोत्तरभाविनः क्रियमाणस्य पापस्याश्लेषः। तत्प्राग्भूतस्य संचितस्य तस्य नाशः। कुतः? **"तद्व्यपदेशात्"**। "एवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते, एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते," इत्यादिव्यपदेशात्। "नाभुक्तं क्षीयते कर्म" इति शास्त्रं हि कर्मणां फलजनने सामर्थ्यं द्रढयति। "एवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत" इत्यादि तु विद्यायास्तत्सामर्थ्यनिवारणशक्तिमिति द्वयोरपि शास्त्रयोर्भिन्नविषयत्वान्न विरोधः। यथाप्तेजसोः शीतजननतन्निवारणशक्तिविषययोर्द्वयोः प्रमाणयोरपि विषयभेदात् प्रामाण्यम्। एवमिहापीति ॥१३॥

नन्वत्र पापस्यैवाश्लेषविनाशश्रवणात्, पुण्यं तु विदुषा भोक्तव्यम्, सुकृतस्य शास्त्रीयत्वात्। तत्फलस्य सुखरूपत्वेन विदुषोऽनिष्टत्वाभावाच्च, इति चेत्, तत्राह—

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ ४। १। १४॥

इतरस्यापि पुण्यस्य कर्मणः शास्त्रदृष्ट्या संसरणहेतुत्वसाम्यादेवमघवदश्लेषविनाशौ विद्यायाः स्याताम्। उभे सुकृतदुष्कृते निर्दिश्य "सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते, तत् सुकृतदुष्कृते विधुनुते" इत्यादिश्रुत्या मुमुक्षोर्मोक्षविरोधित्वेनानिष्टफलत्वात् पुण्यमपि पाप्मशब्देन व्यपदिश्यते। "उभे उ हैवैष एते तरति" इत्यादौ पापवत् पुण्यस्यापि प्रणाशव्यपदेशाच्च। **"पाते तु"**। तुशब्दोऽवधारणे। शरीरपाते विदुषो मुक्तेरेवेत्यर्थः ॥१४॥

अनारब्धकार्य एव तु पूर्वे तदवधेः ॥४।१।१५॥

पूर्वयोरधिकरणयोः पुण्यपापयोर्विद्यानिमित्तो विनाशोऽवगतः। स किमविशेषेणारब्धकार्ययोरनारब्धकार्ययोश्च भवत्युत विशेषेणानारब्धकार्ययोरेवेति चिन्त्यते। तत्र "सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त" इति विद्याशक्तेरविशेषात्। तदविशेषात् तदविशेष इति पूर्वपक्षी मन्यते। तत्राचक्ष्महे। पूर्वं पुण्यपापरूपे कर्मणी अनारब्धकार्य एव विनश्यतः। कुतः? **तदवधेः**। "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य" इत्युत्पन्नविद्यस्यापि शरीरपातावधिश्रवणात्, अन्यथा सर्वविनाशे शरीरस्थित्यनुपपत्तेः ॥१५॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ ४ । १ । १६ ॥

अग्निहोत्रादिनित्यनैमित्तिकस्वाश्रमकर्म विदुषा किं कर्तव्यमुत नेति संशयः। तत्र विद्यासामर्थ्याद्धर्माधर्मयोरश्लेषविनाशविधानादाश्रमकर्मणोऽपि सुकृतत्वसाम्येन तत्फलाश्लेषान्न कर्तव्यमिति प्राप्ते प्रत्युच्यते। "**अग्निहोत्रादि**" इति। तुशब्दः सुकृतान्तरसाम्यशङ्कां निरस्यति। अग्निहोत्रादिस्वाश्रमकर्म विदुषापि तत्कार्याय विद्योत्पत्तिरूपकार्यायैव कर्तव्यम्। कुतः? **तद्दर्शनात्**। दृश्यते ह्यग्निहोत्रादीनां "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति, यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन" इत्यादिना विद्योत्पत्तिफलत्वम्। विद्या चा प्रयाणादहरहराधेयातिशयोत्पाद्यैव। तदुत्पत्त्यर्थमाश्रमकर्माप्यहरहः कर्तव्यम्। इतरथा ह्यशुद्धान्तःकरणस्य विद्योत्पत्त्यसम्भवात् ॥१६ ॥

यद्यग्निहोत्रादि सुकृतं विद्योत्पत्त्यर्थं विद्योत्पत्तेः पूर्वकृतं च सुकृतदुष्कृतं विद्यया विनष्टं भुक्त्यवशिष्टं च प्रवृत्तफलम्, तर्हि "तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्ति" इति कौषीतकिवचनस्य "तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्याम्" इति शाट्यायनिवचनस्य च को विषय इत्याशङ्क्याह—

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ ४ । १ । १७ ॥

अतोऽग्निहोत्रादेरन्यापि विद्याधिगम्या। पूर्वोत्तरयोरुभयोरपि पुण्यपापकर्मणोः प्रबलकर्मान्तरप्रतिबद्धफला साध्वसाधुकृत्यास्त्येव यतः। काम्यं कर्म फ़लाय क्रियते प्रतिषिद्धं चाचर्यते तद्विषयमेकेषां शाखिनां "तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतम्" इत्यादिवचनम्। तद्विषयैव विद्ययाश्लेषविनाशश्रुतिरपि। काम्यकर्मणो विद्यां प्रत्यनुपकारकत्वात् ॥१७ ॥

अनुष्ठितस्य कर्मणः फलप्रतिबन्धसम्भवं पूर्वोक्तं स्मारयति—

यदेव विद्ययेति हि ॥ ४ । १ । १८ ॥

हि यतो "यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरम्" इत्युद्गीथविद्यायाः क्रतुफलाप्रतिबन्धफलत्वकथनमनुष्ठितस्य केवलस्य कर्मणः कर्मान्तरेण फलप्रतिबन्धं सूचयति, अत आरोग्यान्नादिसिद्धये विदुषानुष्ठितप्रबलकर्मान्तरप्रतिबद्धफलपुण्यकर्मविषयं "सुहृदः साधुकृत्याम्" इत्यादि ॥१८ ॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते ॥ ४ । १ । १९ ॥

विदुषा प्रारब्धे पुण्यपापे कर्मणी किं विद्यायोनिशरीरभोग्ये उत शरीरान्तरभोग्ये अपीति संशये, किं युक्तम्? तच्छरीरभोग्ये इति। "यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये" इति श्रुतेरिति प्राप्त आह "भोगेन" इति। तुशब्दः शङ्कानिरासार्थः। इतरे प्रवृत्तकार्ये पुण्यपापरूपे कर्मणी स्वप्रवृत्तफलभोगेन क्षपयित्वाथ फलसमाप्त्यनन्तरं ब्रह्म सम्पद्यते। प्रारब्धं कर्म यदि ह्येकशरीरभोग्यं तर्हि तच्छरीरावसाने मोक्षः। अनेकशरीरभोग्यं चेदनेकशरीरावसान इति राद्धान्तः। "नाभुक्तं क्षीयते कर्म" इति श्रुतिः प्रारब्धकर्मविषयैव। आरब्धफलयोर्भोगेनैव क्षपयितव्यत्वाभिप्रायेण "यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य" इति चोच्यते। शरीरमतन्त्रम्। तदवधिनियमाश्रवणात्। कर्मविषयौ बन्धमोक्षौ।

अयं भावः— विदुषो विद्यामाहात्म्यात् संचितक्रियमाणयोरश्लेषविनाशौ। प्रारब्धस्य तु कर्मणो भोगेन विनाशः। तत्र प्रारब्धस्य विद्यायोनिशरीरेणेतरशरीरैर्वा भुक्त्वा विनाशान्मोक्ष इति संक्षेपः ॥१९ ॥

॥ इति श्रीसनकसम्प्रदायप्रवर्तकाद्याचार्यश्रीनिम्बार्कमतानुयायिश्रीमन्मुकुन्दचरणपद्म मकरन्दभृङ्गेण श्रीमत्काश्मीरिकेशवभट्टेन विरचितायां वेदान्तकौस्तुभप्रभाख्यायां ब्रह्मसूत्रवृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादविवृतिः समाप्ता ॥४ ।१ ॥

■

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादः

[१]वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ ४ । २ । १ ॥

अथेदानीं विद्वद्गतिप्रकारचिन्तनार्थं प्रथमं तावदुत्क्रान्तिश्चिन्त्यते। "अस्य सौम्य-पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम्" इति सम्पत्तिः श्रूयते। तत्र संशयः। किं वाग्वृत्तिर्मनसि सम्पद्यते, उत वागेवेति। तत्र वाचो मनःप्रकृतिकत्वाभावात् स्वरूपलयस्तत्र न सम्भवतीति वागादीनां मनोऽधीनवृत्तिकत्वा-द्वाग्वृत्तिकत्वमात्रमिति पूर्वः पक्षः। राद्धान्ते तु वाक्स्वरूपस्यैव लयो बोध्यः। कुतः ? दर्शनात्। वागिन्द्रिय उपरतेऽपि मनःप्रवृत्तिदर्शनात्। "वाङ्मनसि सम्पद्यते" इति शब्दाच्च। अन्यथा शब्दस्वारस्यभङ्गः स्यात्। नहि वृत्त्युपरमे तत्र प्रमाणान्तरेण वागि-न्द्रियमवगम्यते, येन वृत्तिसम्पत्तिः कल्प्या। अप्रकृतौ लयाभावात्। सम्पत्तिशब्दः संयो-गाभिप्रायः ॥१ ॥

अत एव सर्वाण्यनु ॥ ४ । २ । २ ॥

अत एवोक्तहेतुभ्यां दर्शनशब्दाभ्यामेव वाचमनु सर्वाण्यपीन्द्रियाणि मनसि सम्प-द्यन्ते। कोऽसौ शब्दः ? "तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैर्यच्चेतस्तेनैष प्राणमायातीति" प्रश्नोपनिषदि श्रुतेः। दर्शनं च पूर्ववद्बोध्यम् ॥२ ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ४ । २ । ३ ॥

"मनः प्राण" इति श्रुतौ किं प्राणशब्दोऽपां वाचक उत प्राणस्यैवेति संशये, "अन्नमयं हि सौम्यं मनः," "आपोमयः प्राणः" इति मनसोऽन्नमयत्वस्य श्रवणात्। "अद्भ्यः पृथिवी" इत्यपामन्नप्रकृतित्वेन तत्र लयस्यापि सम्भवादवाचक इति प्राप्ते राद्धान्तः। तत् सर्वेन्द्रि-यसंयुक्तं मनः प्राणे सम्पद्यते। तेन संयुज्यत इत्यर्थः। कुतः ? उत्तरात्। "मनः प्राण" इति वाक्यशेषात्।

किञ्च, "अन्नमयं हि सौम्य मनः", "आपोमयः प्राण" इति श्रुत्यान्नादिना मनःप्राण-योराप्यायनस्यैव विक्षितत्वान्न तदुपादेयत्वम्। मनसोऽहंकारोपादेयत्वात्, प्राणस्य चाका-शोपादेयत्वान्न तत्राबन्नजत्वशङ्कावकाश इत्यर्थः ॥३ ॥

१. पं. ९,९९ (अगस्त १, १८७४) ५८-६२.

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ । २ । ४ ॥

प्राणः किं तेजसि सम्पद्यते, उत जीवे, इति संशये, तेजसीति पूर्वपक्षः। राद्धान्तस्तु स प्राणो देहेन्द्रियाधिपे जीवात्मनि संयुज्यते। कुतः ? तदुपगमादिभ्यः। श्रूयन्ते हि प्राणस्य जीवेप्युपगमादयः। "एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति, तमुत्क्रान्तं प्राणोऽनूत्क्रामति", "कस्मिन्नुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि, कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठितः स्याम्" इत्यादिषु।

न च "प्राणस्तेजसि" इति श्रुतिविरोधः, तस्या जीवविशिष्टप्राणविषयकत्वात्। यथा गङ्गायमुनयोर्वैशिष्ट्येन संमुद्रत्वेऽपि यमुनायाः पृथक् समुद्रलयोक्तावप्यविरोधस्तद्वत्, अन्यथोक्तश्रुतिविरोधात् ॥४ ॥

भूतेषु तच्छ्रुतेः[१] ॥ ४ । २ । ५ ॥

"प्राणस्तेजसि" इति जीवविशिष्टः प्राणः किं तेजोमात्रे संयुज्यते, उत संहतेषु तेजःप्रभृतिभूतेष्विति संशये, "तेजसि" इति श्रुतेस्तेजोमात्रे, इति प्राप्त आह। भूतेष्विति। तच्छ्रुतेः। "पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमय" इति संचरतो जीवस्य सर्वभूतमयत्वश्रवणात् ॥५ ॥

ननु तेज आदिष्वेकैकस्मिन् क्रमेण सम्पत्तावप्युक्तश्रुतिरुपपद्यत इति चेत्, तत्राह—

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ४ । २ । ६ ॥

नैकस्मिन्नेव प्राणः संयुज्यते, एकैकस्याकार्यक्षमत्वात्। दर्शयतो हि कार्याक्षमत्वं श्रुतिस्मृती। "नामरूपे व्याकरवाणि", तासां त्रिवृतमेकैकां करवाणीति नामरूपव्याकरणार्हत्वाय त्रिवृत्करणमुपदिश्यते।

"नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना।
नाशक्नुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः॥
समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः।
महदाद्या विशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते" ॥इति।

तथा च "प्राणस्तेजसि" इति जीवद्वारा भूतान्तरसंसृष्टे तेजसि प्राणः संयुज्यत इत्यर्थात् तेजःप्रभृतिभूतेष्वेव प्राणसम्पत्तिरिति ॥६ ॥

---

१. ष्वतः श्रुतेः, इति शङ्करभाष्यपाठः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ४ । २ । ७ ॥

क्रिं सेयमुत्क्रान्तिर्ज्ञाज्ञयोः समाना, उताज्ञस्यैवेति विशये ।

"यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते" ॥

इति बृहदारण्यके विदुषोऽत्रैवामृतत्वप्राप्तिश्रुतेरुत्क्रान्त्यभावादज्ञस्यैवेति पूर्वः पक्षः । राद्धान्तस्तु, आङ्मर्यादायाम् । सृतिरर्चिरादिका गतिः । यावत् सृत्युपक्रमो मूर्धन्यनाडीप्रवेशस्ततः प्राग्ज्ञाज्ञयोः समानैवेयमुत्क्रान्तिः । तदनन्तरं त्वस्ति विशेषः । विद्वांश्चेत्, मूर्धन्यनाडीं प्रतिपद्यते । अविद्वांश्चेत्, पितृयानं, नरकद्वारं वा, प्रतिपद्यते । तथा हि छन्दोगैराम्नायते— "शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वगन्या उत्क्रमणे भवन्ति" इति । एवं नाडीविशेषेण गतिश्रवणाद्विदुषोऽप्युत्क्रान्तिरावश्यकी । सा च पूर्वत्र समानापि प्रवेशे विशेषवती श्रूयते । "तस्य हैतस्य हृदयाग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः" इति । अत्र मूर्ध्न उत्क्रान्तिर्विद्वद्विषया, चक्षुरादिभ्य उत्क्रान्तिरितरविषया । "शतं चैके" इति श्रुत्यैकार्थ्यात् ।

यत् तूक्तं "विदुषोऽत्रैवामृतत्वप्राप्तिश्रुतेरुत्क्रान्त्यभावः" इति, तत्रोच्यते—"अमृतत्वं चानुपोष्य" इति । "अमृतत्वमेति, अमृतो भवति" इत्यादिना । अमृतत्वं हि, अनुपोष्यैव, उष दाहे, देहेन्द्रियादिसम्बन्धमदग्ध्वैव, पूर्वोत्तराघविनाशाश्लेषमात्रमुच्यते देहादिसम्बन्धनाशस्याग्रे भविष्यत्त्वात् । अत्र "ब्रह्म समश्नुत" इति श्रुतिस्तूपासनसमय एव ध्रुवस्मृत्याख्यब्रह्मानुभूतिविषया । ध्रुवस्मृतेर्बृहत्त्वात् । अन्यथा "मृतत्वं चानुपोष्य" इति विरुध्येत । लिङ्गशरीरदाहाभावे परमोक्षानुपपत्तेः । तस्य हि देशविशेषं गत्वैव लयश्रवणात् । "इमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति" इति श्रुतेः । गतिश्रुतिश्च विरुध्येत । अतो गतिश्रुत्यविरोधाय "यदा सर्वे प्रमुच्यन्त" इत्यनेनामृतत्वसाधनभूतोपासननिष्पत्तिरेवोच्यते । हृदि स्थिताः कामा यदा प्रमुच्यन्ते तदैवोपासननिष्पत्तेर्मर्त्योऽमृतो भवति, पूर्वोत्तराघरहितो भवति । अत्र कामप्रमोक्षपूर्वकमोक्षोपासने स्थितो मर्त्यो ब्रह्म समश्नुते, ब्रह्मविषयकानवच्छिन्नानुभूत्या स्थितो भवतीत्यर्थः ॥७ ॥

उक्तमेव विशदयति—

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ४ । २ । ८ ॥

तदमृतत्वमदग्धदेहसम्बन्धस्यैव मन्तव्यम् । कुतः ? "आपीतेः" इति । अपीतिरप्ययो ब्रह्मप्राप्तिः । अर्चिरादिगत्या देशविशेषं गत्वा यावद् ब्रह्म न प्राप्यते, तावद्देहसम्बन्धरूपसंसारस्य व्यपदेशात् ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

"योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः।
स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्"॥

"तस्य तावदेव चिरं धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामि" इत्यादिना ॥८ ॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥४। २। ९॥

इतश्च मरणसमये विदुषो न देहसम्बन्धो दग्धः। यतः सूक्ष्मं शरीरमनुवर्तते। कुतः? प्रमाणतस्तथोपलब्धेः। देवयानेन पथा गच्छतो विदुषश्चन्द्रमसा संवादलक्षणप्रमाणादपि सूक्ष्मशरीरस्य सद्भावोपलम्भात्। "तं प्रति ब्रूयात् सत्यं ब्रूयात्" इति श्रुतेः ॥९ ॥

नोपमर्देनातः ॥४। २। १०॥

अत उक्ताद्धेतुकलापात्। "अथ मर्त्योऽमृतो भवतीति" श्रुतिर्न देहसम्बन्धोपमर्देनामृतत्वं वक्तुं समर्था ॥१० ॥

अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा ॥४। २। ११॥

जीवदवस्थायां स्थूलदेहे संस्पर्शेन योऽयमूष्मोपलभ्यते, सोऽस्यैव सूक्ष्मशरीरस्य गुणो न च स्थूलस्य। कुतः? **उपपत्तेः**। सति तस्मिन्नूष्मोपलब्धेः। तस्मिन् विनिर्गते तु मृतशरीर ऊष्मानुपलब्धेश्च। इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्यैवोपपन्नत्वात्। अतः सूक्ष्मदेहयुक्तो विद्वानप्युत्क्रामतीति ॥११ ॥

एवमुत्क्रान्तिं निरूप्य तद्विवादं निराकरोति—

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥४। २। १२॥

ननु यदुक्ता विदुष उत्क्रान्तिः सोपपन्ना। कुतः? "अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति," "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" इत्यादिका एव श्रुतेर्विदुष उत्क्रान्तिप्रतिषेधदर्शनादिति प्राप्ते राद्धान्तो "न" इति। नायं निषेधो विदुष उत्क्रान्तेः। कथं तर्ह्युक्तश्रुतेर्गतिरित्यत्राह— "शारीरात्" इति। तया श्रुत्या शारीरात् प्राणानामुत्क्रान्तिर्निषिध्यते, न शरीरात्। तस्याकामयमानस्य विदुषः प्राणाः स्वस्मान्नोत्क्रामन्ति, देवयानेन गमनात् सहैव तिष्ठन्ति। तत्र हेतुः— **"स्पष्टो ह्येकेषाम्"** इति। हि यस्मादेकेषां माध्यन्दिनशाखिनां पाठे "न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते," "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" इति पञ्चमीप्रयोगाच्छारीरात् प्राणानामुत्क्रान्तिनिषेधः स्पष्टः श्रूयत इत्यर्थः। अत्रैवान्तर्यामिणि। परमात्मन्येवेत्यर्थः। यदि च शरीरादुत्क्रान्तिः प्रतिषिध्येत, तर्हि "स उच्छ्यत्याध्मात्याध्मातोऽमृतः शेत" इति नोपपद्येत। उच्छयनादीनां देहधर्मत्वेन प्रत्यक्षविरोधश्च स्यात्। अतः शारीरात् प्रतिषेधो युक्तः, विवक्षितार्थोपपत्तेः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

किञ्च, "न तस्य" इति षष्ठीप्रयोगेऽपि सम्बन्धसामान्यप्रतीत्या विदुषः सम्बन्धिप्राणोत्क्रान्तिनिषेधो युक्त एव।

न चोत्क्रमणस्यापादाननिरूप्यत्वनियमात् षष्ठीश्रवणविरोधः, अपादानं तु शरीरमेव, न शारीर इति वाच्यम्, अपादानापेक्षायामश्रुताच्छरीरात् सम्बन्धतया श्रुतस्य शारीरस्यैव सन्निहितत्वेनापादानतया ग्रहणेऽपि दोषायोगात्।

किञ्च, जीवसम्बन्धितया ज्ञातानां प्राणानां सम्बन्धसामान्यवाचकायाः षष्ठ्या अपादानत्वरूपसम्बन्धविशेषपरत्वमपि समञ्जसम्, विशेषस्य सामान्यानतिरेकित्वात्, नटस्य शृणोतीतिवत्, अन्यथा श्रुतत्यागाश्रुतकल्पनापत्तेः।

किञ्च, विदुषः शरीरवियोगकाले प्राणवियोगस्यापि प्राप्तत्वात् तस्यैव निषेधः। अप्राप्तस्य निषेधायोगात्।

किञ्च, "इमाः षोडश कलाः" इत्यादिना विदुषो गत्यनन्तरं देशान्तरे प्राणवियोगश्रवणाच्च।

ननु पूर्वत्रार्तभागप्रश्ने, "अथ पुनर्मृत्युं जयति" इति विद्वांसं प्रस्तुत्य, "याज्ञवल्क्य इति होवाच, यत्रायं पुरुषो म्रियते, उदस्मात् प्राणाः क्रामन्त्याहो नेतीति पृष्टे, नेति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवलीयन्ते, स उच्छयत्याध्मात्याध्मातोऽमृतः शेते" इति विदुष उत्क्रान्तिनिषेधश्रवणाद्विद्वानिहैवामृतत्वं प्राप्नोतीति चेत्, न, तत्र प्रश्नप्रतिवचनयोर्ब्रह्मविद्याप्रसङ्गादर्शनेन तस्य विद्वद्विषयकत्वाभावात्। तत्राह प्रश्नपूर्वकं "प्राणो वै ग्रहः सोऽपानो नातिग्रहेण गृहीतः" इत्यादिना ग्रहातिग्रहरूपेणेन्द्रियेन्द्रियार्थस्वभावो "अग्निर्वै मृत्युः सोऽपामन्नम्" इत्यनेनापामग्न्यन्नत्वम्। "अथ पुनर्मृत्युं जयति" इत्यनेन चापामग्न्यन्नत्वज्ञानादग्निजय एव मृत्युजयः। "नेति होवाच याज्ञवल्क्यः" इत्यादित्रयेण म्रियमाणस्य जीवस्य प्राणपरित्यागो मृतस्य नामवाच्यकीर्त्यनुवृत्तिः, तस्य च पुण्यपापानुगुणगतिप्राप्तिरित्येतेऽर्था वर्णिता इति नात्र विदुषः प्रसङ्गः। अविदुषस्तु प्राणा उत्क्रामन्तीति वचनं स्थूलदेहवत् प्राणा न मुञ्चन्ति; अपि तु भूतसूक्ष्मवज्जीवं परिष्वज्य गच्छन्तीति प्रतिपादयति ॥१२॥

स्मर्यते च ॥४।२।१३॥

"सन्निरुद्धस्तु तेनात्मा सर्वेष्वायतनेषु वै।
जगाम भित्त्वा मूर्धानं दिवमित्युत्पपात ह॥
ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम्।
ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिम्"॥

इत्यादिस्मृतेश्च विदुषो मूर्धन्यनाड्योत्क्रान्तिर्न भवतीति सिद्धा विदुषोऽप्युत्क्रान्तिः॥१३॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy: Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सेन्द्रियः सप्राणो जीवात्मोत्क्रान्तिसमये तेजःप्रभृतिभूतसूक्ष्मेषु संयुज्यत इत्युक्तम्, तत्राशङ्क्य परिहृतं च, तानि पुनर्विदुषो वागादीन्द्रियाणि प्राणो भूतसूक्ष्माणि च किं परदेवतायां समवलीयन्त उत यथाकर्म यथाविद्यं गच्छन्तीति संशये यथाकर्म यथाविद्यमिति पूर्वपक्षः। तदानीं पुण्यादिफलभोगाभावेन सम्पत्तेर्निष्प्रयोजनत्वादिति प्राप्त आह—

तानि परे तथा ह्याह ॥ ४। २। १४॥

तानि विदुषो वागादिप्राणभूतानि परे परस्मिन् सर्वात्मनि ब्रह्मणि सम्पद्यन्ते, सर्वस्य तदुपादेयत्वात्। कुतः? "तथा ह्याह" इति। हि यतः "तेजः परस्यां देवतायाम्" इति श्रुतिरेव परमात्मानं तथा सुषुप्तिप्रलययोरिव विश्रामस्थानत्वेनाह ॥१४॥

अविभागो वचनात् ॥ ४। २। १५॥

सेयं परमात्मनि विद्वत्प्राणादिसम्पत्तिः किं मनःप्रभृतिषु वागादिसम्पत्तिवत् संयोगरूपा, उत समुद्रे नद्यादिसम्पत्तिवत् तादात्म्यापत्तिरूपेति विशये, "वाङ्मनसि सम्पद्यत" इति श्रुतस्यैव सम्पत्तिपदस्य "तेजः परस्याम्" इत्यत्रानुषङ्गाद्विशेषादर्शनाच्च संयोगापत्तिरूपेति पूर्वः पक्षः।

राद्धान्तस्तु सर्वात्मनो भगवतः परब्रह्मणः सर्वाधारत्वात् सर्वकारणत्वाच्च तत्र विद्वत्प्राणादीनां सम्पत्तिरविभागस्तादात्म्यापत्तिरूपैव। कुतः? **वचनात्**। "एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायमाणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति" इति परमात्मनि प्राणादिकलानां सम्पत्तिमुक्त्वा "भिद्येते चासां नामरूपे पुरुष" इत्येवं प्रोच्यते, "स एषोऽकलोऽमृतो भवति" इति तासां नामरूपभेदोक्तेरित्यर्थः। अयमभिप्रायः— स्थूलदेहादुत्क्रम्य देवयानेन गतो विद्वान् प्राकृतमण्डलं भित्त्वा प्रकृतिविष्णुपदसीम्नोर्विवेचनहेतुभूतां सरिद्वरां विरजां यावत् प्राप्नोति तावत् सूक्ष्मशरीरमनुवर्तते, तत्र सूक्ष्मशरीरं परस्यां देवतायां हित्वा दिव्याप्राकृतानादिसिद्धामानवानीतब्राह्मालंकारैरलंकृतो विष्णुलोकं परं पदं प्रविश्य परं ब्रह्माधिगच्छतीति ॥१५॥

एवं मृत्यूपक्रमावधि विद्वदविदुषोः सामान्यत उत्क्रान्तिं निर्णीयाथेदानीं विदुषः प्रति ज्ञातं विशेषं दर्शयितुमारभ्यते—

तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात् तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ ४। २।१६॥

"शतं चैका च हृदयस्य नाड्यः" इति श्रुतौ शताधिकया मूर्धन्यनाड्या मूर्धस्थानान्निष्क्रमणं श्रूयते। तत्रास्ति संशयः। शताधिकया विदुषो निष्क्रमणमन्याभिस्त्वितरस्येति

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

नियमः सम्भवत्युत नेति। तत्र नाडीनामतिसूक्ष्मत्वाद्दुर्विवेचनतया पुरुषेण ग्रहीतुमशक्यत्वान्न नियमः। "तयोर्ध्वमायन्" इति तु यादृच्छिकीं तथा गतिमनुवदतीति प्राप्त उच्यते— "तदोक" इति। विद्वान् देहादुत्क्रम्य शताधिकया शतादतिरिक्तयैकशततम्या हृदयादुद्गतया ब्रह्मरन्ध्रं प्राप्तया सूर्यरश्मिभिरेकीभूतया सुषुम्णाख्यनाड्यैव निष्क्रामति, न च तेन सा विवेक्तुमशक्या, यतोऽयं विद्वान् परमात्माराधनभूतविद्याया उपासनायाः सामर्थ्यात् प्रभावाद् विद्याङ्गभूतगतेरातिवाहिकैस्तत्पदप्राप्तेरनुचिन्तनयोगाच्च प्रीतेन हृदि स्थितेन परमात्मनानुकम्पितो भवति, ततश्च तस्योपसंहृतवागादिवर्गस्योच्चिक्रमिषोर्जीवस्यौकः स्थानं हृदयं "स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति" इति श्रुतेः, अग्रज्वलनं प्रकाशिताग्रं भवति, एवं तेन हार्देन परमात्मना प्रकाशितं द्वारं सुषुम्णामूलं यस्यैतादृशो विद्यां स विजानातीति तया तस्य गतिर्युक्तैवेति ॥१६॥

रश्म्यनुसारी ॥ ४। २। १७ ॥

छान्दोग्ये "अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमत" इत्याद्युक्त्वा पुनः "तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति" इत्युक्तम्, ततो हि मूर्धन्यनाड्या निष्क्रामन् रश्मीननुसृत्यादित्यमण्डलं गच्छतीति गम्यते। तत्रेयं विचिकित्सा। किं मूर्धन्यनाड्या निर्गतो विद्वान् रश्म्यनुसार्येव गच्छतीति नियमः सम्भवत्युत नेति। तत्र रात्रौ मृतस्य विदुषो रविरश्म्यनुसरणासम्भवादनियम इति प्राप्ते राद्धान्तः। रश्म्यनुसार्येव गच्छति। कुतः? विशेषाश्रुतेः। "अथैतैरेव" इत्यवधारणाच्च निश्यपि सूक्ष्मा रश्मयः सन्त्येवेति। निदाघकाले निश्युष्णोपलब्धेः। हेमन्तादौ तु हिमाभिभवाद्दुर्दिन इव तदनुपलब्धिः। श्रूयते च सर्वदा शिरारश्मिसम्बन्धः। तद्यथा— "महापथ आत्मन उभौ ग्रामौ गच्छतीमं चामुं च, एवमेवैत आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमं चामुं च, अमुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते त आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते, तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः" इति ॥१७॥

निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च ॥ ४। २। १८ ॥

इदमत्र विचार्यते। निशि मृतेन विदुषा ब्रह्म प्राप्यते न वेति? तत्र,

"दिवा च शुक्लपक्षश्च उत्तरायणमेव च।
मुमूर्षतां प्रशस्तानि विपरीतं तु गर्हितम्" ॥

इति रात्रिमरणस्य गर्हितत्वेनाधोगमनहेतुत्वान्न निशि मृतस्य ब्रह्मप्राप्तिः सम्भवतीति चेत्, न, विदुषः कर्मसम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वात्। उत्तरपूर्वयोः पुण्यापुण्ययोर्भगवदीयध्रुवस्मृत्याख्यज्ञानेनैवाश्लेषविनाशात् प्रवृत्तफलकर्मसम्बन्धस्य च यावच्चरमदेहभावित्वाद्बन्धहेतुभावेन न तत्र कालादिप्रतीक्षापेक्षेति विदुषो निशि मरणेऽपि ब्रह्मप्राप्तिरविरुद्धेति।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

दर्शयंति च श्रुतिरेवैतत्। "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य" इति। "दिवा च" इति वचनं त्वज्ञविषयम्॥१८॥

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे॥४। २। १९॥

अतः पूर्वोक्तहेतोरेव दक्षिणायनेऽपि मृतस्य विदुषो ब्रह्मप्राप्तिरविरुद्धा।

ननु "अथ यो दक्षिणे प्रमीयते पितॄणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायुज्यं गच्छति" इति चन्द्रप्राप्तिश्रवणाच्चन्द्रं प्राप्तानां च "अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तते" इति पुनरावृत्तेरावश्यकत्वात्, किञ्च भीष्मादीनां ब्रह्मविद्यावदग्रवर्तिनामप्युत्तरायणप्रतीक्षादर्शनात्, कथं दक्षिणायने मृतस्य ब्रह्मप्राप्तिरिति चेत्, न, ब्रह्मविद्याविधुराणां पितृयानेन पथा चन्द्रं गतानामेव पुनरावृत्तिर्न विदुषाम्। तेषां तु चन्द्रप्राप्तावपि "तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति" इति वाक्यशेषाद्दक्षिणायनमृतानां चन्द्रं गतानामपि ब्रह्मप्राप्तिरविरुद्धा। चन्द्रसायुज्यवचनं तु ब्रह्म प्रेप्सोर्विश्रामस्थानमात्रविषयम्। आवृत्तिवचनं चाविद्वद्विषयम्। भीष्मादीनामुत्तरायणादिप्रतीक्षा तु स्वस्य स्वच्छन्दमरणशक्तिप्रदर्शनार्था, उत्तरायणप्रशंसार्था वेत्यविरोधः॥१९॥

ननु "यत्र काले त्वनावृत्तिम्" इत्युपक्रम्य,
"एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः"।

इत्यन्तमहरादिकालविशेषः स्मृतौ मुक्तये निर्दिश्यते, तत् कथं रात्रौ दक्षिणायने वा मृतो मुक्तिं लभेतेत्यत्रोच्यते—

योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्ते चेते॥४। २। २०॥

योगिनो ब्रह्मनिष्ठान् प्रति हेयोपादेयतया पितृयानदेवयानाख्यसृतिद्वयं तत्र स्मर्यते, न तु विदुषः कालविशेषो नियम्यते। यत एते सृती स्मार्ते। स्मृतिविषयभूतयोगाङ्गतयाहरहः स्मरणार्हे।

"नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन" इत्युपसंहारवाक्यात्।

"यत्र काले तु" इत्यत्र कालशब्दोऽहरादिसंवत्सरान्तकालाभिमान्यातिवाहिकदेवतापरः, अग्निधूमयोः कालत्वासम्भवात्। तया च तदुपलक्षितो मार्ग उच्यते। यत्र यस्मिन् काले कालाभिमानिदेवतोपलक्षितमार्ग इत्यर्थः॥२०॥

॥ इति श्रीसनकसम्प्रदायप्रवर्तकाद्याचार्यश्रीनिम्बार्कमतानुयायिश्रीमन्मुकुन्दचरणपद्म-मकरन्दभृङ्गेण श्रीमत्काश्मीरिकेशवभट्टेन विरचितायां वेदान्तकौस्तुभप्रभाख्यायां ब्रह्मसूत्रवृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादविवृतिः समाप्ता॥४।२॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादः

[१]अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ ४ । ३ । १ ॥

उत्क्रान्तिमारभ्य नाडीविशेषेणोत्क्रम्य रश्म्यनुसारी सन् देवयानेन पथा गतो विद्वान् परं ब्रह्म प्राप्नोतीति स्थितम्। तदानीं गच्छतस्तस्य सा सृतिरेकानेका वेति चिन्त्यते। तत्र श्रुतिष्वनेकविधा सृतिः श्रूयते। तथा हि, बृहदारण्यकेऽर्चिरादिनैका। "ते य एवमेतद्विदुर्ये चामी अरण्ये आपूर्यमाणपक्षाद्याद्वा सत्यमुपासते, तेऽर्चिरभिसम्भवन्ति," "एवमर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षाद्यान् षण्मासानुदङ्ङादित्य एति मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं तान् वैद्युतान् पुरुषोऽमानव एत्य ब्रह्मलोकान् गमयति" इति, पुनस्तत्रैवान्या, "यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात् प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खण्डेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथोदुम्बरस्य खण्डेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभेः खण्डेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स ब्रह्मलोकमागच्छति" इति, कौषीतक्याम्नाये त्वपरा, "स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकम्" इति, छान्दोग्ये च, "अथ यदु चैवास्मिन् सव्यं कुर्वन्ति यदु च नार्चिषमेवाभिसम्भवन्ति अर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्त" इत्यर्चिः प्रथमैका, तथा तत्रैव नाडीरश्मिसम्बन्धेनान्या, "अथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमद् इति सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति" इति च क्वचिदन्या।

इह संशयः। किमेता नानाविधा ब्रह्मलोकसृतयः श्रुतिभिः प्रतिपाद्यन्ते, उतार्चिरादिकैकैव सृतिरिति। तत्रान्योन्यनिरपेक्षत्वाद्भिन्नप्रकरणत्वाद्भिन्नोपासनाशेषत्वात्, "अथैतैरेव" इत्यवधारणानुरोधाच्च नानाविधा इति प्राप्तेऽभिदध्महे। "अर्चिरादिना" इति। अर्चिरादिरेक एव मार्गोऽनेकविशेषणविशिष्टः सर्वश्रुतिभिः प्रतिपाद्यते, तेनैव विद्वान् ब्रह्म गच्छति। कुतः? "**तत्प्रथितेः**"। प्रथितिः प्रसिद्धिः। तस्यैव सर्वत्र प्रसिद्धत्वात्, पञ्चाग्निविद्याप्रकरणे "ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासत" इति विद्यान्तरशालिनामप्यर्चिरादिमार्गेणैव गत्यभिधानात्।

---

१. पं. ९,९९ (अगस्त, १८७४) ६२-६७.

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

"द्वावेव मार्गौ प्रथितावर्चिरादिर्विपश्चिताम् ।
धूमादिः कर्मिणां चैव सर्ववेदविनिर्णयात्" ॥

इति स्मृतेः,

"पन्थानौ पितृयाणश्च देवयानश्च विश्रुतौ ।
दुर्जनाः पितृयाणेन देवयानेन मोक्षिणः" ॥

इति मोक्षधर्मे च स्मरणात्, श्रुत्यन्तरोक्तानामेकदेशानां विद्यागुणोपसंहारवच्छ्रुत्यन्तर उपसंहारात् स एव सर्वत्र न्यूनाधिकभावेन प्रतिपाद्यते। प्रकरणभेदेऽपि विद्यायाः प्राप्तव्यस्य चैकत्वादनेकमार्गकल्पनमनर्थकम्। सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वात् "एतैरेव" इत्यवधारणस्यापि रश्मिप्राप्तिपरत्वादेकेयं सृतिरिति स्थितम् ॥१ ॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ ४ । ३ ।२ ॥

सर्वप्रकरणेष्वर्चिरादिमार्ग एकस्तेनैव विद्वान् गच्छतीत्युक्तम्। अथ श्रुत्यन्तरोक्तानां मार्गपर्वणां केन क्रमेण सन्निवेश इति चिन्त्यते, ध्यानोपयोगात्। तत्र वाजसनेयिपाठे मासादित्ययोर्मध्ये देवलोकः श्रूयते। छन्दोगपाठे तु तयोर्मध्ये संवत्सरः। तावुभावुभयत्रोपसंहार्यौ, द्वयोर्मार्गैक्यात्। तत्रापि मासादूर्ध्वं संवत्सरः। ततो देवलोकः सन्निवेशयितव्यः। "अर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षम्" इत्यादावधिककालानां न्यूनकालेभ्य उत्तरोत्तरसन्निवेशदर्शनात्। माससंवत्सरयोः सम्बन्धस्य प्रसिद्धत्वाच्च। "यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात् प्रैति स वायुमागच्छति" इत्यत्र तु वाजसनेयिभिरादित्यात् पूर्वं वायुः पठ्यते। कौषीतकिनस्तु "स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकम्" इत्यग्निलोकशब्दितार्चिषः परं वायुं पठन्तीति वायुस्थानानिश्चयात् तं किमर्चिरात्मकाग्नेरनन्तरं विद्वानभिगच्छेदुत संवत्सरादनन्तरमिति संशये, "स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकम्" इति पाठबलादर्चिषोऽनन्तरो वायुरिति प्राप्ते उच्यते। "वायुमब्दात्" इति। अब्दात् संवत्सरादूर्ध्वमादित्यादर्वाञ्चं वायुमभिसम्भवति। कुतः? "अविशेषविशेषाभ्याम्" इति। स वायुलोकमित्यविशेषेण वायुरुपदिष्टः। पदार्थमात्रनिर्देशात्। "यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात् प्रैति स वायुलोकमागच्छति तस्मै तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खण्डेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छति" इति विशेषेणोपदिष्टः। **ऊर्ध्वशब्दः क्रमवाची**। तेन विशेषो गम्यते। एवं सति बृहदारण्यकोक्तदेवलोकशब्देनापि वायुरेव ज्ञातव्यः। कौषीतकिनां वायुलोकशब्दश्च, वायुश्चासौ लोकश्चेति वायुमेवाभिधत्ते। "वायुश्च देवानामावासभूतो योऽयं पवते, एष एव देवानां ग्रहः" इति श्रुतेः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

केचित् तु संवत्सराद्देवलोकं देवलोकाद्वायुलोकम् "इति श्रुत्यन्तरवशाद्देवलोकोऽप्यत्र मध्ये निवेशयितव्यः। "वायुमब्दात्" इति तु छन्दोगश्रुत्यपेक्षयोक्तम्, सूत्रे वायुपदं देवलोकपूर्वकवायुपरमिति वदन्ति। तन्मते त्रयोदशपर्वा ब्रह्मलोकपद्धतिः ॥२ ॥

एवं कौषीतकिभिरग्न्यनन्तरं पठितस्य वायोः स्थानमुक्तम्। अथ वाय्वनन्तरं पठितस्य वरुणस्य किं विद्युत उपरि निवेशः, उत वायोरुपरीति संशये "स वायुलोकं स वरुणलोकम्" इति पाठक्रमेण वायोरुपरि वरुणनिवेश इति प्राप्ते राद्धान्तमाह—

तडितोऽधिवरुणः सम्बन्धात् ॥ ४ । ३ ।३ ॥

"स वरुणलोकम्" इति कौषीतकिश्रुत्युक्तो वरुणः "चन्द्रमसो विद्युतम्" इति छान्दोग्यश्रुत्युक्तायास्तडितो विद्युतोऽप्युपरिष्टान्निवेशयितव्यः। कुतः? सम्बन्धात्। विद्युतो मेघोदरवर्तित्वेन विद्युद्वरुणयोः सम्बन्धस्य लोके वेदे च प्रसिद्धत्वात्। पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वात्। "यदा हि विशाला विद्युतस्तीव्रस्तनितनिर्घोषा जीमूतोदरेषु प्रनृत्यन्त्यथापः प्रपतन्ति विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा" इति श्रुतेः। अपां चेश्वरो वरुणः वरुणाच्चोपरीन्द्रप्रजापती निवेश्यौ, स्थानान्तराभावात्, पाठसामर्थ्याच्च।

एवं च सति "तत्पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयति" इत्यमानवस्य विद्युत्पुरुषस्य गमयितृत्वं व्यवधानसहमित्यवगम्यते।

तदेवमर्चिरादिप्रजापत्यन्तो द्वादशपर्वा ब्रह्मलोकमार्ग इति सिद्धम् ॥३ ॥

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ४ । ३ ।४ ॥

किमर्चिरादयो विदुषो ब्रह्म प्रेप्सोर्भोगस्थानानि, किं वा मार्गचिह्नानि, किं वा नेतारः पुरुष, इति संशयः। तत्र मार्गचिह्नानीति तावत् प्राप्तम्। तत्सरूपत्वेन निर्देशात्। यथा हि लोके कश्चिद्गङ्गादितीर्थं प्रविष्टाः समानं तन्मार्गज्ञा अनुशिंषन्ति, अतो निर्गत्यामुं ग्रामं याहि ततो गिरिं ततो नदीं, ततस्तीर्थं प्राप्स्यसीति। अथवा भोगस्थानानि। अहरादेः कालविशेषत्वेन प्रसिद्धेर्मार्गचिह्नत्वानुपपत्तेः। "एत एव लोका यदहोरात्राण्यर्धमासा ऋतवः संवत्सराः" इत्यहरादीनां लोकत्वोक्तेः। कौषीतकिनां च "अग्निलोकमागच्छति" इत्यादिना लोकशब्दानुविधानेनार्चिरादीनां पाठाल्लोकशब्दस्य च भोगस्थानेषु प्रसिद्धत्वादर्चिरादेरचेतनत्वाच्च भोगभूमय एवार्चिरादय इति प्राप्ते प्रतिब्रूमः— "**आतिवाहिका**" इति। अतिवाहे भवास्तत्र परमात्मना नियुक्ता आतिवाहिका देवताविशेषा एवैते भवितुमर्हन्ति। कुतः? "**तल्लिङ्गात्**"। उपसंहारे "स एतान् ब्रह्म गमयति" इति वैद्युतपुरुषस्य गन्तॄणां गमयितृत्वदर्शनात् पूर्वेषां चाविशेषनिर्दिष्टानां स एव संबन्धः। तेऽप्यमानवा इति निश्चीयते।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अन्यथोपसंहारे प्राप्तमानवत्वनिवृत्त्यर्थममानव इति विशेषणं न प्रकल्पते। गन्तॄणां च सूक्ष्मशरीरपरिवेष्टितानां स्वातन्त्र्येण गमनानुपपत्तेः। उपपत्तौ वा विभूतिविस्ताराय परेण नीयमानत्वमुक्तम्। "अग्निलोकम्" इत्यादिलोकशब्दोऽपि मध्ये भोगाभावाद्गमयितृत्व एवोपपद्यते ॥४॥

ननु वैद्युतादूर्ध्वाम् आ ब्रह्मप्राप्तेरमानवस्य गमयितृत्वं श्रुतम्, न वरुणादीनाम्। अतः कथं तेषामातिवाहिकत्वमित्यत आह—

[1]वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥४।३।५॥

ततो विद्युत उपरिष्टाद्वैद्युतेन विद्युल्लोकपर्यन्तागतेनैवामानवेनातिवाहिकेन ब्रह्मप्राप्त्यै विद्वान् नीयते। कुतः? "तच्छ्रुतेः"। "स एतान् ब्रह्म गमयति" इति तस्यैव गमयितृत्वश्रवणात्। "तान् वैद्युतान् पुरुषोऽमानव एत्य ब्रह्मलोकान् गमयंति" इति श्रुत्यन्तराच्चामानवो विद्युल्लोकमागतो वैद्युत उच्यते। वरुणादयस्तु साधु गम्यतामिति साहित्येनोपकारकाः। अतस्तेषामप्यातिवाहिकत्वमिति।

एतदुक्तं भवति— "विद्वान् देहादुत्क्रम्य मूर्धन्यनाड्या विनिःसृत्य रश्मीनारुह्य यदा गन्तुमिच्छति, तत्रार्चिषोऽभिमानिनातिवाहिकेन सन्मुखमेत्य निरतिशयसन्मानेनोपचारैः समभ्यर्च्यातिवाह्य दिनं नीतस्तेनापि पूर्वोक्तरीत्या शुक्लपक्षं नीतः, ततश्चोक्तरीत्या क्रमात् पक्षोत्तरायणसंवत्सराभिमानिभिर्वायुं देवलोकरूपं नीतस्तेनापि सन्मानेन समभ्यर्च्य स्वस्मिन् सूर्यमण्डलं भित्त्वा चन्द्रमसम्, तेन विद्युल्लोकं तदभिमानिदेवताविशेषेण वरुणलोकम्, तत इन्द्रलोकम्, ततः प्रजापतिलोकम्, ततः प्राकृतमण्डलं भित्त्वा परधामसीमानं सरिद्वरां विरजामेति"। "स आगच्छति विरजां नदीं तां मनसैवात्येति" इति श्रुतेः। ततः सूक्ष्मशरीरं परदेवतायां हित्वा तत्रामानवान् पुरुषान् स्वस्यातिवाहनार्थमागतान् पश्यति, तैः सह संकल्पमात्रेण तां तीर्त्वा विष्णुलोकं प्रविश्य ब्रह्मभावमधिगच्छतीति यावत्। सन्ति चात्र संग्रहश्लोकाः—

"विद्वान् विनिष्क्रम्य सुषुम्णया तया नाड्या समारुह्य सवितृरश्मीन्।
ततश्च वह्निं प्रथमं प्रयाति ततो दिनं पक्षमुपैति शुक्रम् ॥१॥
तथोत्तरं प्राप्य बुधोऽयनं ततः संवत्सरं देवनिवासवायुम्।
सूर्यं च सोमं च ततश्च वैद्युतं जलेशमिन्द्रं च ततः प्रजापतिम् ॥२॥

---

१. अतः प्राङ्मुद्रितशङ्करभाष्ये " उभयव्यामोहात् तात्सिद्धेः" इति सूत्रमस्ति, प्रत् प्रामादिकमुन्नीयते, अत्रानङ्गीकारात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

स तत्र तत्राखिललोकपालैः समर्चितो याति समस्तलोकान् ।
अतीत्य देवैश्च समागतैरसौ ह्यमानवैर्याति सरिद्वरां बुधः ॥३ ॥
विहाय लिङ्गं परदेवतायां संकल्पमात्रेण तरेच्च तां नदीम् ।
ततोऽकृतं विग्रहमभ्युपेत्य ह्यलंकृतो ब्रह्मसमैश्च भूषणैः ॥४ ॥
द्वाःस्थैः समागम्य परस्परं मुदा ह्यलौकिकं स्थानमसौ प्रपश्यन् ।
समागतो भागवतैश्च मार्गे समानशीलैर्भगवत्प्रपन्नैः ॥५ ॥
ततश्च पश्यन्मणिमण्डपेऽसौ स्थूणासहस्रादिविराजमाने ।
दिव्ये महारत्नमये महात्मा सिंहासनस्थं पुरुषोत्तमं हरिम् ॥६ ॥
लक्ष्म्यादियुक्तं परमेशितारमादित्यवर्णं तमसः परात् परम् ।
सुनन्दमुख्यैश्च सुदर्शनादिभिर्नमस्कृतं स्वाञ्जलिसम्पुटैश्च ॥७ ॥
सहस्रसूर्यादिप्रभातिरस्करद्युभिः किरीटादिसमस्तभूषणैः ।
विभूषिताङ्गं जगतां पतिं गुरुं वेदान्तवेद्यं द्रुहिणादिवन्द्यम् ॥८ ॥
मुक्तोपसृप्यं च मुमुक्षुमृग्यं विश्वस्य हेतुं स्वजनैकजीवनम् ।
विज्ञानमानन्दमयस्वरूपं स्वभावतोऽपास्तसमस्तहेयम् ॥९ ॥
समस्तकल्याणगुणाकरं प्रभुं विज्ञानमूर्तिं परधामसंस्थम् ।
दृष्ट्वा मुकुन्दं भगवन्तमाद्यं कृष्णं सदानन्दमयं वरेण्यम् ॥१० ॥
दूरान्नमस्कृत्य पदारविन्दयोर्नमो नमो भूय उदाहरन्मुदा ।
ततश्च कृष्णेन कृपार्द्रया दृशावलोकितः श्रीमुखपङ्कजालिना ॥११ ॥
गिरा परानन्दनिदानभूतया सम्भावितो याति हि ब्रह्मभावम् ।
पुनर्न संसारगतिं समेति वै विमुक्तमायार्गल एष मुक्तः ॥१२ ॥
प्रदर्शितेयं श्रुतिभिः परा गतिः संक्षेपतो मन्दधियां हिताय ।
स्वसम्प्रदायानुगुणा मयेरिता श्रुतिस्मृतिन्यायप्रमाणसंघैः ॥१३ ॥
यया गतो याति परेशभावं हरेः पदं मुक्तसमस्तबन्धः ।
मुमुक्षुभिः सा परिशीलनीया मुकुन्दपादाम्बुजगन्धलुब्धैः ॥१४ ॥ इति ।५ ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ४ । ३ । ६ ॥

"अथ स एतान् ब्रह्म गमयति" इति श्रुत्यार्चिरादिना ब्रह्मप्राप्तिर्विधीयते, सा किं कार्यभूतहिरण्यगर्भब्रह्मविषयिका, उत परब्रह्मविषयिकेति संशये, किं युक्तम्? कार्यं ब्रह्मैवार्चिरादिर्गमयति। कुतः? अस्य कार्यब्रह्मण एव देवविशेषवर्तित्वेन तत्रैव गत्युपपत्तेर्गन्तृगन्तव्यत्वसम्भवादिति बादरिराचार्यो मन्यते ॥६ ॥

विशेषितत्वाच्च ॥ ४ । ३ । ७ ॥

"ब्रह्मलोकान् गमयति ते तेषु पराः परावन्तो वसन्ति" इति लोकशब्दबहुवचनाभ्यां तस्य विशेषितत्वाच्च ॥७ ॥

ननु नपुंसकब्रह्मशब्दस्य परस्मिन्नेव मुख्यत्वात् कथं कार्यब्रह्मोपस्थापकत्वम्। अन्यथा "स एतान् ब्रह्माणं गमयति" इति निर्देष्टव्यं स्यात्। अत आह—

सामीप्यात् तु तद्व्यपदेशः ॥ ४ । ३ । ८ ॥

तुशब्दः शङ्कोच्छेदार्थः। "यो ब्रह्माणं विदधाति" इति तस्य पूर्वजत्वेन परब्रह्मसामीप्याद् ब्रह्मत्वोक्तिः ॥८ ॥

ननु "नावर्तन्त" इति, "अमृतत्वमेति" इति, कथमस्यापुनरावृत्त्यादिश्रवणं संगच्छेत। कार्यब्रह्मगतस्य "आ ब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनः" इति पुनरावृत्तिस्मरणात्, इति चेत्, तत्राह—

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ ४ । ३ । ९ ॥

चतुर्मुखप्राप्तावप्यपुनरावृत्तिर्नानुपपन्ना। कार्यस्य हिरण्यगर्भलोकस्यात्यये, महाप्रलये सतीत्यर्थः, तदध्यक्षेण चतुर्मुखेण विदुषा सह स्वयमपि तत्राधिगतविद्यः। अतः कार्यब्रह्मणश्चतुर्मुखात् परं मूलभूतं ब्रह्म प्राप्नोति। कुतः? "अभिधानात्"।

"ते ब्रह्मलोके तु परन्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे"।

इति ब्रह्मणा सह परप्राप्त्यभिधानात् ॥९ ॥

स्मृतेश्च ॥ ४ । ३ । १० ॥

"ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसंञ्चरे।
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्"॥

इति स्मरणाच्च तथावगम्यत इति पूर्वः पक्षः ॥१० ॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ ४ । ३ । ११ ॥

जैमिनिराचार्यस्तु परं ब्रह्मैवार्चिरादिगणो विद्वांसं गमयतीति मन्यते स्म । कुतः? मुख्यत्वात् । "ब्रह्म गमयति" इत्यत्र परं ब्रह्मैव ब्रह्मशब्दाभिधेयम् । तस्यैव शक्यत्वेन नपुंसकब्रह्मशब्दस्य तत्रैव वृत्तेः, अन्यथा गौणत्वप्रसङ्गः, "यत्परः शब्दः स शब्दार्थः" इति न्यायात् । शब्दप्रमाणकैः शब्दानां योऽर्थः प्रतीयते, स ग्रहीतव्यः । गौणो लाक्षणिकश्च न शब्दनिमित्तः, प्रमाणान्तरापेक्षत्वात् ॥११ ॥

दर्शनाच्च ॥ ४ । ३ । १२ ॥

"परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इति श्रुतौ परस्यैव प्राप्यत्वं स्पष्टं दृश्यते ॥१२ ॥

ननु "प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये" इति श्रुत्या कार्यब्रह्मपरत्वमेव पूर्वश्रुतस्य ब्रह्मशब्दस्येति चेत्, तत्राह—

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥ ४ । ३ । १३ ॥

नायं कार्यब्रह्मविषयः प्रतिपत्त्यभिसन्धिः सम्प्राप्तिसंकल्पः; किन्तु परब्रह्मविषय एव । "नामरूपयोर्निर्वहित" इति परस्यैवाधिकारात् । वाक्यशेषे "यशोऽहं सम्भवामि ब्राह्मणानाम्" इति तस्याभिसन्धातुः सर्वाविद्याविमोकसर्वात्मभावाभिसन्धानात् । "अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात् प्रमुच्य धुत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवानि" इत्यभिसम्भाव्यमानस्य ब्रह्मलोकस्याकृतत्वश्रवणात् । सर्वबन्धविनिर्मुक्तिश्रवणाच्च परं ब्रह्मैव प्राप्यमर्चिरादिना गतस्येति । एतदुक्तं भवति— "स एतान् ब्रह्म गमयति" इति ब्रह्मशब्दस्य परस्मिन्नेव मुख्यत्वम्, प्रमाणान्तरेण कार्यत्वनिश्चये सत्येव हि लाक्षणिकत्वं युक्तम् ।

न च गत्यनुपपत्तिः प्रमाणम् । परब्रह्मणः सर्वगतत्वेऽपि विदुषो विशिष्टदेशगतस्यैव निःशेषाविद्यानिवृत्तिः शास्त्रादवगम्यते । यथा विद्योत्पत्तौ वर्णाश्रमादिधर्मापेक्ष्या विविदिषा । श्रुतेः । तथा निःशेषाविद्यानिवृत्तिरूपविद्यानिष्पत्तिरपि विशिष्टदेवगतिसापेक्षेति गतिश्रुतिभ्योऽवगम्यते ।

न च लोकशब्दबहुवचनाभ्यां विशेषणाभ्यां हिरण्यगर्भस्यैव प्रतीतिरिति वाच्यम्, "निषादस्थपति"न्यायेन ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति कर्मधारयसमासेनाविरोधात् । अर्थैक्यनिश्चये बहुवचनं प्रयुज्यते, तद्वत् ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

केचित् तु निर्गुणब्रह्मविदो हि गतिर्नोपपद्यते। ब्रह्मणः सर्वगतत्वात्। नहि प्राप्तमेव प्राप्यतेः, किन्तु यः परिच्छिन्नो ग्रामादिः, स गत्वा प्राप्यते। तस्मात् सगुणब्रह्मविद एव सगुणासु विद्यासु गतिश्रुतिरित्याहुः। तदयुक्तमित्याहुरन्ये, असम्भवात्। तथा हि, यदि निर्गुणायां गतिरनुपपन्ना, तर्हि सगुणास्वपि समानानुपपत्तिः। तत्रापि ब्रह्मैवोपास्यते। तस्यानेकत्वाभावात्। सर्वगतस्य ये गुणास्ते सर्वगता एव, यथाकाशस्य परममहत्त्वम्। यस्य हि संसाराविनिवृत्तिहेतवोऽपहतपाप्मत्वादयो गुणाः, स परमात्मोच्यते। यस्यैते न सन्तिं, स संसारी, सत्त्वादिगुणयोगात्। नहि सगुणं ब्रह्मोपास्यमानमब्रह्म भवति। तव निर्गुणं वस्तु विद्यते। न ह्युष्णप्रकाशादिप्रत्याख्यानेऽग्निर्नाम भवति। नापि द्रव्यप्रत्याख्याने गुणो नामास्ति। उभयात्मकं तद्वस्तु। "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म," "आनन्दो ब्रह्म" इति शतगुणोत्तरक्रमेणानन्दप्रतिपादनात्।

यदि चैतन्यमात्रं ब्रह्म, आनन्दगुणोपदेशोऽनर्थकः स्यात्। न वाकस्मादर्थवादकल्पना युक्ता। यथाश्रुतार्थग्रहणे किं नामानुपपन्नम्। अस्थूलादिश्रुतिस्तु प्रपञ्चनिवारणपरा। अयं तु स एको ब्रह्मण आनन्द इत्यसाधारणगुण उत्कर्षापकर्षरहितो व्यपदिष्टः। यदि च श्रुतं नाद्रियतेऽपवर्गेऽप्यर्थवादः किं न स्यात्। अत एव सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं सृष्टिकर्तृत्वमित्येते गुणाः परस्यासाधारणा न केनचित् प्रतिषेद्धुं शक्यन्ते। गुणकृतं कार्यकृतं वा नानात्वं च दर्शितम्। तच्चास्माकं न दोषाय, प्रत्युतालंकारः। भिन्नाभिन्नात्मवस्तूपगमात्। अतः सगुणब्रह्मविदोऽपि गतिरनुपपन्ना, तद्भावापत्तेः। नहि प्राप्तमेव प्राप्यत इति त्वदुक्तेनैव हेतुना तथात्वे गत्यादिश्रुतयः कूपे प्रवेशयितव्याः।

किञ्च, संसारिणोऽपि स्वरूपतो गतिर्नोपपद्यते। तस्यापि लिङ्गशरीरगमनादेव गमनम्।

ननु च संसारी जीवो नाम परमात्माभासः, तत्परिच्छिन्नत्वाद्गतिरुपपद्यते।अत्रोच्यते— कोऽयमाभासो नाम? किं वस्तुभूतोऽथावस्तुभूत इति? यदि तावदवस्तुभूतः, तस्य स्वर्गापवर्गयोरधिकाराभावः, शशविषाणवत्। अथ वस्तुभूतः, तत्राणुमध्यमपरिमाणत्वं च भवता नेष्यते। यच्चाणुत्वं, तदौपाधिकमित्यभ्युपगतम्। तथात्वे च लिङ्गशरीरस्यैव गतिर्न स्वरूपस्येति गतिश्रुतीनां बाध एव। स्वरूपेण जीवस्य गत्यनुपपत्तेः। शरीरस्यैव फलप्राप्तिप्रसङ्गाच्च। तच्चास्माभिरियं गतिः पठिता; अपि तु श्रौतमानसिद्धा।

नापि सगुणविद्यायामेव श्रुता; अपि तु निर्गुणायामपि "तद्धैतदिष्टापूर्ते कृतमित्युपासते, ते चन्द्रमसमेव लोकमभिजायन्ते, त एव पुनरावर्तन्ते, तथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्यादित्यमभिजायन्ते, एतद्वै प्राणानामायतनम्, एतदमृतमभयमेतत् परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्ते," इति प्रश्ने। मुण्डके च, "सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति"

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

इति, ऐतरेयके च, "अस्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाप्त्वामृतः समभवत्" इत्यादिश्रवणात्। तथा च श्रुतिमुखेनैव सिद्धा विदुषां गतिरिति।

ननु वाजसनेयके तेषामित्याह न पुनरावृत्तिरिति हेति विशेषणादिह कल्पेऽनावृत्तिः, कल्पान्तरे त्वावृत्तिः स्यादिति चेत्, न, अनेवंभावात्। तथा हि, यथा राजसूये ब्रह्मणो ग्रहे महिष्या ग्रह इत्येवमादिना द्वादशहवींषि विहितानि प्रत्येकं कर्तव्यानीति। तत्र "श्वोभूते निर्वपेत्" इत्युक्तम्। एकस्मिन् कृते पुनरपि श्वोभूत इत्युपतिष्ठते। "श्वोभूतवदनुवादात्" इति सूत्रात्। तदत्रापीह कल्पेऽनावृत्तिः कल्पान्तरेऽपि बोध्या। आकृतिनिर्देशस्य सर्वकल्पव्यापनात्।

अपि च, इह युगेऽवान्तरे कल्पेऽन्यस्मिन् वेत्यनध्यवसानादाकृतिवादोऽयुक्तः, अर्थवादसम्भवात्। ग्रहैकत्ववद्वाक्यभेदात् सदानावृत्तिर्विधीयते। युगपत् सर्वकल्पानावृत्तिरेवावतिष्ठते। तत्रास्मिन्नेव कल्पे न कल्पान्तर इत्यपरस्मिन्नर्थे विद्यमाने वाक्यभेदो दुर्निवारः। यथा "ग्रहं सम्मार्ष्टि" इति संमार्गे विधीयमाने सर्वग्रहेषु प्राप्तिः। तत्रैकमिति पुनर्विधीयमाने वाक्यभेदः। तथा प्रकृतेऽपि बोध्यम्।

किञ्च, अमुत्रानावृत्तिर्न विधीयते। तदानीम् "इह" इति पदं किंविशेषणं स्यात्? तस्मादिहपदमनुवादः। अत एव काण्वानामिहपदं न पठ्यते।

तस्मादर्चिरादिना गत्वा परमात्मनि लिङ्गप्रलयो न प्रागिति गतिश्रुतिसामर्थ्यान्निश्चीयते। "परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति" इति, "पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति" इति श्रुतिभ्यः, इत्यादिना, तदपि न रमणीयम्, स्वोक्तिविरोधात्। तन्मतेऽपि न तावद्भेदः स्वाभाविकः; किन्त्वौपाधिक एव। मोक्षे भेदानङ्गीकारात्। तथात्वे चोपाधेरेव गत्यादिसिद्धिर्न स्वरूपस्य। तथैव मोक्षोऽपि विरुद्धः। स च पूर्वमेव विस्तृतः।

सिद्धान्ते तु भेदस्यापि स्वाभाविकत्वेनाणुपरिमाणस्य च श्रुतिमानसिद्धत्वेन पारमार्थिकत्वाद्बन्धमोक्षयोरुत्क्रान्तिगत्यागतीनां च सामञ्जस्यम्, विरोधाभावात्। अपुनरावृत्तिरपि त्रिविधकर्मणो निःशेषनाशेनं जन्मकारणाभावादेव। निष्कारणमेव पुनरावृत्त्यङ्गीकारे मुक्तस्य पुनः संसारापत्तिस्तवापि समाना।

न च तस्यापि कर्मशेषोऽङ्गीकार्य इति वाच्यम्, प्रमाणाभावात्।

"तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः"।

इत्यर्चिरादिना गतस्य ब्रह्मप्राप्तिविधानादित्यलं प्रासङ्गिकेन ॥१३॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

एवं पक्षद्वयं दर्शयित्वा स्वमतेन निर्णयमाह—

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा दोषात् तत्क्रतुश्च ॥ ४। ३। १४॥

ये "नाम ब्रह्मेत्युपासीत" इत्यादिश्रुत्युक्तनामादिप्रतीकं ब्रह्मदृष्ट्योपासते, प्रतीकालम्बनांस्तान् वर्जयित्वा ये परं ब्रह्मोपासीना ये च पञ्चाग्निविद्यावन्तः प्रकृतिवियुक्तं प्रत्यगात्मस्वरूपं ब्रह्मात्मकत्वेनोपासीनास्तानुभयविधानमानवः पुरुषः परं ब्रह्म नयतीति भगवान् बादरायणो मन्यते स्म। कुतः? उभयथा दोषात्। तत्र कार्योपासकान् नयतीति पक्षे "एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इत्याद्याः श्रुतयो विरुध्येरन्। परं ब्रह्मोपासीनानेव नयतीति पक्षे "तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति" इति पञ्चाग्निविदामप्यर्चिरादिगतिविधायकश्रुतिगणो विरुध्येत। अत उभयस्मिन् पक्षे दोष इत्यर्थः। तस्मादुक्तलक्षणोभयविधान् नयतीत्याह। "तत्क्रतुश्च" इति। यथोपासीनस्तथैव प्राप्नोति। परमात्मक्रतुः परमात्मानं प्रतिपद्यते। परमात्मात्मकतया प्रकृतिवियुक्तप्रत्यगात्मक्रतुस्तादृशस्वरूपप्राप्तिपूर्वकपरमात्मानं प्रतिपद्यते। "यथाक्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवतीति तं यथा यथोपासते तदेव भवति" इत्यादिश्रुतेः पञ्चाग्निविद्यावतामप्यर्चिरादिगतिविधानादर्चिरादिना गतस्य परब्रह्मप्राप्त्यपुनरावृत्तिविधानाच्च तत्क्रतुन्यायेन प्रकृतिवियुक्तब्रह्मात्मकात्मस्वरूपोपासनं सिद्धम्।

ननु प्रतीकालम्बनोपासनास्वपि ब्रह्मोपासनस्य सत्त्वात् कथमर्चिरादिगत्यभाव इति चेत्, न, तत्र तत्क्रतुविरहात्। नामादिप्राणपर्यन्तप्रतीकोपासनासु प्रतीकस्यैव प्राधान्येन, ब्रह्मणस्तु विशेषणत्वान्न तेषां ब्रह्मोपासकत्वम्। अतो नार्चिरादिना गतिर्ब्रह्मप्राप्तिश्च सम्पद्यते ॥१४॥

विशेषं च दर्शयति ॥ ४ । ३ । १५ ॥

न प्रतीकेषु ब्रह्मोपासनमस्तीत्युक्तम्। श्रुतिरपि "यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य कामचारो भवति वाग्वाव नाम्नो भूयसी यावद्वाचो गतं तत्रास्य कामचारी भवति" इत्यादिका नामादिप्रतीकोपासनस्य गतिनिरपेक्षं परिमितं च फलमुपासनतारतम्यं च दर्शयति। तस्मात् प्रतीकोपासकभिन्नान् पूर्वोक्तोभयविधान् विदुषोऽमानवः पुरुषः परं ब्रह्म नयतीति गतिश्रुतिभिस्तेषामेव गतिरपुनरावृत्तिश्च सम्पद्यत इति राद्धान्तः।

एवं च "ब्रह्मणा सह ते सर्वे" इति वचनं नार्चिरादिना गतानां गतिप्रकारविषयम्। अर्चिरादिना गतानां देहावसानसमय एव पुण्यापुण्ययोर्नाशात्। चतुर्मुखलोकप्राप्तितद्वा-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सतत्रस्थभोगानुभवहेत्वभावात्। तत्क्रतुन्यायविरोधात्। तदानीमेव ब्रह्मप्राप्तिश्रुतिविरोधाच्च। तद्वचनं तु पुण्यकर्मविशेषेण सत्यलोकं प्राप्तानां "तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात्" इति न्यायेन तत्रैव निष्पन्नविद्यानां गतिप्रकारविषयम्। "ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले" इति तु वाक्यं ब्रह्मलोकशब्दस्य कर्मधारयसमासेन ब्रह्मविषयमेव। ब्रह्मण्युपास्ये वर्तमानाः परान्तकाले चरमदेहावसानसमये परामृतात् परस्माद्ब्रह्मण उपासनप्रोताद्धेतोः परिमुच्यन्ति, सर्वेऽस्माद्बन्धाद्विमुच्यन्ते, इति "वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था" इति प्रकरणादवगम्यते। एतद्दुराग्रहमाश्रित्य सगुणनिर्गुणतया ब्रह्मभेदं वदन्तो निर्गुणब्रह्मविदो गत्यनुपपत्तिं, सगुणब्रह्मविदश्च गत्या कार्यब्रह्मप्राप्तिमभ्युपगच्छन्ति, त उपेक्षणीयाः, बादरिपक्षान्तःपातित्वात्, सूत्रकारपक्षविरोधात्, श्रुतिहीनत्वाच्च। नहि ब्रह्मभेदे कार्यब्रह्मप्राप्तौ च श्रुतिरुपलभ्यत इति भावः ॥१५॥

॥ इति श्रीसनकसम्प्रदायप्रवर्तकाद्याचार्यश्रीनिम्बार्कमतानुयायिश्रीमन्मुकुन्दचरणपद्मामकरन्दभृङ्गेण श्रीमत्काश्मीरिकेशवभट्टेन विरचितायां वेदान्तकौस्तुभप्रभाख्यायां ब्रह्मसूत्रवृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादविवृतिः समाप्तिमगात्।।४।३॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादः

[१] सम्पद्याविर्भावः स्वेनशब्दात्॥ ४। ४। १॥

एवमुत्क्रान्तिगतिगन्तव्या अतीताः। अथेदानीं गन्तव्यं प्राप्तस्य स्वरूपं निर्णीयते। इदं हि छान्दोग्ये प्रजापतिवाक्ये श्रूयते। "एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत" इति। तत्र संशय्यते। किं परं ज्योतिरुपसम्पन्नस्य स्वर्गिवदागन्तुकरूपेण सम्बन्धरूपाभिनिष्पत्तिरत्राभिप्रेता, उत स्वाभाविकस्वरूपाविर्भावरूपेति। किं पुनः प्रतिभाति। आगन्तुकरूपेण सम्बन्धरूपेति, अनिष्पत्तेरुत्पत्तिपर्यायत्वात्, मोक्षशास्त्रस्य च पुरुषार्थावबोधित्वात्, सुषुप्त्यादावात्मस्वरूपस्यापुरुषार्थत्वदर्शनात्। स्वरूपाविर्भावस्य मोक्षस्वरूपत्वे मोक्षशास्त्रस्यापुरुषार्थविषयत्वापत्तौ देवादिवदागन्तुकावस्थान्तरप्राप्तेरेवाभिनिष्पत्तिपदार्थत्वं स्वीकार्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। **"सम्पद्ये"**ति। परं ज्योतिरुपसम्पद्य प्रत्यगात्मा स्वस्वरूपेणैवाविर्भवति, न तु केनचिदागन्तुकेन। कुतः? **स्वेनशब्दात्**। स्वेन रूपेणेति विशेषणात्। अन्यथा स्वशब्दोक्तिवैयर्थ्यात्। अभिव्यक्तिरेवात्राभिनिष्पत्तिः॥१॥

ननु स्वरूपस्य नित्यप्राप्तत्वात् कोऽत्र विशेष इति चेत्, तत्राह—

मुक्तः प्रतिज्ञानात्॥ ४। ४।२॥

सर्वबन्धविनिर्मुक्त एवात्र स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते। कुतः? **प्रतिज्ञानात्**। "य आत्मा" इत्युपक्रम्य "एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि" इति भूयोभूय उक्त्वा "एष सम्प्रसादः" इत्यादि "निष्पद्यत" इत्यन्तं प्रजापतिनाभिधानात्। कर्मसंज्ञकाविद्यासंकुचितज्ञानादिधर्मकस्य नित्यप्राप्तत्वेऽपि तद्रूपबन्धविनिर्मुक्तस्याविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणकदम्बकस्य जाग्रदाद्यवस्थातीतस्य स्वरूपस्याप्राप्तत्वात्। इह त्वपरिच्छिन्नज्ञानापहतपाप्मत्वादिगुणाश्रयस्य स्वरूपस्याभिनिष्पत्तिरिति विशेषस्य सत्त्वात्।।२॥

यत् तूक्तम्, "सुषुप्त्यादावात्मस्वरूपस्यापुरुषार्थत्वदर्शनात्" इत्यादि "स्वीकार्यम्" इत्यन्तम्, तत्रोत्तरम्—

आत्मा प्रकरणात्॥ ४। ४।३॥

स्वरूपेणैवापहतपाप्मत्वादिगुणकोऽयमात्मा, नागन्तुकधर्मकः। कुतः? **प्रकरणात्**। "य आत्मापहतपाप्मा" इत्यादिप्रजापतिविद्यायां श्रवणात्। प्रकरणं चेदं जीवात्मविषयमि-

१. पं. ९, १०० (सितम्बर १, १८७४) ८०-८९.

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

त्युक्तं "पुरस्तादुत्तराच्वेदाविर्भूतस्वरूपः" त्वित्यत्र। अतो नोक्तदोषः। सुषुप्तौ तु कर्मणापहतपाप्मत्वादेस्तिरोभावेनात्मयाथात्म्याप्रकाशादपुरुषार्थत्वम्। तथा चापहतपाप्मत्वादिगुणानां परं ज्योतिरुपसम्पन्नस्याविर्भावमात्रत्वान्न जन्यत्वादिकल्पनावकाशः। तथा च स्मर्यते शौनकेन—

"यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः।
दोषप्रहाणान्न ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा॥
यथोदपानखननात् क्रियते न जलान्तरम्।
सदेव नीयते व्यक्तिमसतः सम्भवः कुतः॥
तथा हेयगुणध्वंसादवबोधादयो गुणाः।
प्रकाश्यन्ते न जन्यन्ते नित्याः स्वाभाविका हि ते"॥ इत्यादि।

तस्माज्ज्ञानानन्दादिगुणानां ब्रह्मापत्तौ कर्मणः प्रतिबन्धकस्य नाश आविर्भावोऽविरुद्धः।

न च भौतिकज्योतिरेवात्र श्रूयत इति वाच्यम्, "तदेव ज्योतिषां ज्योतिः" इति श्रुत्यन्तरे ज्योतिःशब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वदर्शनात्। विस्तृतं चैतत् "ज्योतिर्दर्शनात्" इत्यत्रेति संक्षेपः॥३॥

अविभागेन दृष्टत्वात्॥ ४।४।४॥

अथ स्वस्वरूपाभिनिष्पन्नो मुक्तः प्रत्यगात्मा किं परब्रह्मणो विभागेन स्वात्मानमनुभवति, उताविभागेनेति विचिकित्सायां "परमं साम्यमुपैति", "सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता", "मम साधर्म्यमागता" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो मुक्तस्य परमात्मना साम्यसाहित्यादिदर्शनाद्विभक्तमनुभवतीति पूर्वः पक्षः। राद्धान्तस्तु "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्", "तत्त्वमसि", "एष सर्वभूतान्तरात्मा", "अयमात्मा ब्रह्म" इत्यादिश्रुतिभ्योऽविभागेन ब्रह्मात्मकतया ब्रह्मापृथक्सिद्धमात्मानमनुभवति। कुतः? दृष्टत्वात्। "आत्मेति तूपगच्छन्ति" इत्युक्तन्यायेन स्वात्मनोऽप्यात्मतयाहं ब्रह्मास्मीत्युपासनेन यथावस्थितस्य ब्रह्मात्मकस्य स्वस्वरूपस्य दृष्टत्वात्।

न च तथात्वेऽत्यन्ताभेद एव सिद्ध इति वाच्यम्? ब्रह्मात्मीयस्य तदात्मकत्वतदपृथक्त्वाद्यनुभवितृरूपस्यापि सत्त्वात् "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" इत्यादिघटकश्रुत्योभयत्वस्य सूपपन्नत्वात्॥४॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ४।४।५॥

प्रत्यगात्मा परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वाभाविकेन स्वस्वरूपेणाविर्भवतीत्युक्तम्। तत्र तत्स्वरूपमितीदानीं चिन्त्यते। किमपहतपाप्मत्वादिगुणकमेवास्य स्वाभाविकं स्वरूपमुत चैतन्यमात्रमथोभयरूपमिति संशये, प्रथमं तावत् प्राप्तमपहतपाप्मत्वादिगुणकमित्याह। "**ब्राह्मण**" इति। ब्राह्मेणापहतपाप्मत्वादिसत्यसङ्कल्पत्वावसानेन गुणेन विशिष्टः सन्नयमाविर्भवतीति जैमिनिराचार्यो मन्यते स्म। अपहतपाप्मत्वादयो हि दहरवाक्ये ब्रह्मगुणा उक्ताः। तेषां प्रजापतिवाक्ये प्रत्यगात्मन्यपि "य आत्मापहतपाप्मा" इत्यादिनोपन्यासात्। आदिना "जक्षत् क्रीडन् रममाणः" इत्यादिश्रुत्युक्ता जक्षणादयः सर्वज्ञत्वादयश्च गृह्यन्ते। अपहतपाप्मत्वादिसर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वादिरूपब्रह्मधर्मसम्पन्नचैतन्यस्वरूपाविर्भावो मोक्ष इति जैमिनेर्मतम् ॥५॥

चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ४।४।६॥

चिति चिद्रूपे ब्रह्मण्युपसन्नो युक्तस्तन्मात्रेण चैतन्यमात्रेण स्वरूपेणाविर्भवतीत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते स्म। कुतः? तदात्मकत्वात्। "स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरो बाह्यः कृत्स्नो रसघनः, एवं वा अरे अयमात्मानन्तरो बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव" इत्यादिसावधारणश्रुत्या तावन्मात्रात्मकत्वाद् विज्ञानमात्रस्वरूपत्वादस्य प्रत्यगात्मनः। अपहतपाप्मादिशब्दास्त्वविद्यात्मकविकारसुखदुःखादिधर्मेभ्यस्तस्य व्यावृत्तिपराः कथंञ्चित् तत्रैव नेयाः। अनश्वाद्व्यावृत्तोऽश्व इत्यादिवदपहतपाप्मानपहतपाप्मतो व्यावृत्तो मुक्तजीव इत्यर्थः। चैतन्यमात्रस्वरूपेणाभिनिष्पत्तिर्मोक्ष इत्यौडुलोमेर्मतम् ॥६॥

अथ सूत्रकारः स्वमतमाह—

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ४। ४।७॥

एवमपि चैतन्यमात्रस्वरूपत्वनिरूपणे सत्यपि पूर्वभावात् पूर्वोक्तब्रह्मभावादपहतपाप्मत्वादिसम्पन्नविज्ञानस्वरूपाविर्भावादविरोधं मोक्षस्वरूपं भगवान् बादरायणो मन्यते। कुतः? **उपन्यासात्**। प्रजापतिवाक्येऽपहतपाप्मत्वादीनामपि विज्ञानघनस्वरूप एव मुक्तजीव उपन्यासात्, प्रतिपादनात्।

न च विज्ञानघन एवेत्यवधारणं गुणान्तरं न सहते, यथा सैन्धवघनस्य रसघन एवेत्यवधारणं रसाश्रयद्रव्यरूपस्पर्शादिगुणान्तरं सहते। रसघन एवेत्यवधारणप्रयोजनं तु रसवद्द्रव्यान्तरेषु ह्याम्रादिफलेषु त्वगादिप्रदेशभेदाद्रसभेदः। सैन्धवघनस्तु सर्वत्रैकरसः। एवमत्रापि जडवस्तुव्यावृत्त्या सर्वत्र स्वप्रकाशोऽयमात्मेति स्वप्रकाशतावधारणं क्रियते

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

विज्ञानघन एवेति। अपहतपाप्मत्वादिसम्पन्नज्ञानघनीभूतस्वरूपाविर्भावपूर्वकत्वे सति श्रीभगवत्स्वरूपगुणादिविषयकानवच्छिन्नानुभूत्या स्थितिर्मोक्ष इति श्रीसूत्रकारसिद्धान्तः। एवं च न केनापि वाक्येन विरोधः। तथा हि, "परं ज्योतिरुपसम्पद्य" इति वाक्यं यावदात्मवृत्त्यनवच्छिन्नब्रह्मानुभवितृत्वं ब्रह्मभावपदार्थं वदति। परं ज्योतिःशब्दाभिधेयं परब्रह्मभूतं श्रीपुरुषोत्तममुपसम्पद्य साक्षात् स्वात्मत्वेनानुभूय स्वेन रूपेण तत्स्वरूपगुणादिविषयकानवच्छिन्नानुभवितृत्वरूपेण तदात्मकतयावतिष्ठत इति श्रुत्यर्थः। "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" इत्यत्र परमं साम्यं भावपदेनाभिधीयते। परमसाम्यं च स्वरूपेण गुणादिना च सादृश्यम्। तथा च ज्ञानस्वरूपत्वात् स्वरूपसादृश्यम्, अपरिच्छिन्नज्ञानधर्मकत्वाद्गुणसादृश्यं च। तत्त्वं नाम तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वम्। नियन्तृत्वस्वातन्त्र्यवत्त्वाभावेन ब्रह्मभिन्नत्वे सति सार्वज्ञाद्यपहतपाप्मत्वादिभूयोब्रह्मगतधर्मवत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः। "सर्वं हि पश्यः पश्यति" इति सार्वज्ञश्रुतेः।

न च "स्वराड् भवति" इति श्रुतिविरोध इति वाच्यम्, तस्या अपि स्वाराज्यसाम्यस्य ब्रह्मादिवन्दनीयत्वस्य तत्र सत्त्वात्।

नापि "नारायणे सायुज्यमाप्नोति" इति श्रुतिविरोध इति वाच्यम्, तस्या अपि त्वदभिप्रेतार्थपरत्वाभावात्। सह युज्यत इति सयुक्, सयुजो भावः सायुज्यम्, नित्यसम्बन्ध इत्यर्थः। भगवता नित्यसम्बन्धोऽत्र भावपदार्थः।

न चैक्यमेव तदर्थ इति वाच्यम्, सायुज्यस्य शक्यार्थाभावात्।

ननु,

"यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय।
तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः परात् परं पुरुषमुपैति साम्यम्"॥

इति श्रुतिविरोध इति चेत्, न, तत्रापि भेदस्य सत्त्वात्। नहि जले निक्षिप्तं जलान्तरं स्वरूपैक्यं भजते; किन्तु नित्ययोगमेव, सावयवद्रव्यत्वात्। नद्यादीनां प्रावृडादिऋतुविशेषे वृद्धिह्रासदर्शनाच्च।

न च समुद्रे वृद्धिह्रासादर्शनादैक्यमेवेति वाच्यम्, सावयवद्रव्यत्वेन नदीदृष्टान्तेन च तत्राप्यनुमातुं शक्यत्वात्, तरङ्गेषु भेददर्शनाच्च। "यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति, एवं मुनेर्विज्ञानत आत्मा भवति गौतम" इति श्रुत्यन्तरेण सादृश्यस्यैव लाभाच्च। श्रुत्यर्थस्तु काश्मीरिचरणैर्विस्तृतस्तत्रैव द्रष्टव्यः।

न च "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इति सावधारणश्रुतिविरोध इति वाच्यम्, बृहज्ज्ञानगुणयोगेन तत्तायास्तत्रापि सुवचत्वात्। अन्यथा "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति कर्मकर्तृबोधकश्रुतिबाधस्य तवापि साम्यात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ननु,

"ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परं तप"।

इत्यादिवाक्येऽन्तःप्रवेशोक्तेरन्तःप्रविष्टस्य भेदानुपलब्धेरभेदसिद्धिरिति चेत्, न, श्रीभगवतो विश्वरूपविग्रह एव प्रवेशस्य विवक्षितत्वात्, भिन्नस्यैव प्रवेशघटनाच्च।

"तत्रैकस्थं जगत् कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम्।

मम देहे गुडाकेश",

इति श्रीमुखोक्तेः। "पश्यामि देवांस्तव देव देहे" इति श्रोतुरर्जुनस्यानुभवपूर्वकोक्तेश्च।

अयमभिप्रायः— प्रवेशो नाम स्वस्य चेतनाचेतनात्मकविश्वस्य च ब्रह्मात्मकत्वात्, "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" इति श्रुतेस्तत्तादात्म्यानुभवपूर्वकं विश्वरूपे भगवति चिच्छक्त्यात्मनावस्थानम्। विश्वरूपस्य ब्रह्मणः श्रीपुरुषोत्तमस्य जगदाधारत्वात् सर्वं जगत् सर्वदैव तत्रावतिष्ठते। परापरात्मकशक्तिरूपत्वाद्विश्वस्य इति निर्विवादः। "अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परां जीवभूताम्" इति श्रीमुखोक्तेः। तथैव सर्वाधिकारिकाणामधिकाररूपाः शक्तयोऽपि तस्यैवैकान्ततया तत्रैव तासामवस्थानात् सृष्टिसमये तत्तदधिकारयोग्यतापन्नान् पुण्यात्मनो ब्रह्मरुद्रादिपदव्यारोहणार्हान् जीवविशेषांस्तत्तद्भौतिकैकदेशकार्यरूपजगत्सर्जनसंहरणादियोग्याभिः स्वासाधारणशक्तिभिर्युनक्ति। प्रलयसमये तु तान् विश्वाधिकारिणो ब्रह्मादींस्ताभिर्वियुनक्ति, परन्तु तासां शक्तीनां स्वाभाविकत्वनित्यत्वादिभिस्तत्र नित्यावस्थानात् स्थितिरव्यभिचारिणी। तथा चोक्तं विष्णुधर्मे—

"ब्रह्मा शम्भुस्तथैवार्कश्चन्द्रमाश्च शतक्रतुः।

एवमाद्यास्तथैवान्ये युक्ता वैष्णवतेजसा॥

जगत्कार्यावसाने तु वियुज्यन्ते च तेजसा"।

इत्यादिना। तथैव मुक्तानामपि विश्वरूपे भगवति तदात्मकत्वस्वरूपाविर्भावपूर्वकं तच्छाश्वत्यानुभूत्यावस्थानमप्यविरुद्धम्, तच्छक्तित्वाविशेषादिति। वेदान्तरत्नमञ्जूषायां श्रीपुरुषोत्तमाचार्यचरणैस्तथैवोक्तत्वात्। स च श्रीभगवद्गीतैकादशाध्यायोऽत्र प्रमाणत्वेनानुसन्धेय इति। तत् सिद्धं मोक्षावस्थायामपि स्वरूपभेदावस्थानम्, भेदज्ञानादपि मोक्षश्रवणात्। "जुष्टं पदं पश्यत्यन्यमीशम्," "तन्महिमानमेति वीतशोकः," "पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा", "जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति" इत्यादिभिस्तथैवोक्तं सिद्धान्तसेतुकायां श्रीसुन्दरभट्टपादैः। श्रीभगवदनवच्छिन्नानुभूत्या स्थितिर्भगवत्प्राप्तिः। सैव भगवद्भावापत्तिरिति। तथा चाह पराशरः—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

"निरस्तातिशयाह्लादसुखभावैकलक्षणम् ।
भेषजं भगवत्प्राप्तिरेकान्तात्यन्तिकी मता" ॥इति ।

भगवत्प्राप्तिर्भेषजं संसाररोगस्येति योजना । तामेव विशिनष्टि— **"निरस्त"** इति । निरस्तोऽतिशयाह्लादो यस्मात् तथाभूतेन सुखेन भावो भासनमवस्थानमेकमसाधारणं लक्षणं यस्याः सा । कालादिपरिच्छेदरूपव्यभिचारशून्यत्वं दर्शयन्नाह— "एकान्तात्यन्तिकी" इति । एकान्ता केवलभगवच्छब्दवाच्यैकविषयिका, अत एवात्यन्तिकी निरतिशयेति यावत् । तत्र शास्त्रं प्रमाणयति— **"मता"** इति । शास्त्रमुखेनेति शेष इति संक्षेपः ।

केचित् तु "प्रतिबिम्बो जीवः, बिम्बस्थानीयो हीश्वरः", उभयानुस्यूतं शुद्धं चैतन्यमिति मुक्तस्य यावत्सर्वमुक्तिसर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वसर्वेश्वरत्वसत्यकामत्वादिगुणगणाढ्येश्वरभावापत्तिरिष्यते । यथानेकेषु दर्पणेष्वेकस्य मुखस्य प्रतिबिम्बे सत्येकस्य प्रतिबिम्बस्योपाधिविलये बिम्बभावापत्तिस्तथैकस्मिन् प्रतिबिम्बे विद्योदयेन तदुपाधिविलये तत्प्रतिबिम्बस्य बिम्बभावेनावस्थानस्यावश्यंभावात् ।

न च मुक्तस्याविद्यावत् सत्यकामत्वादिगुणविशिष्टसर्वेश्वरत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्, तदविद्याभावेऽपि तदानीं बद्धपुरुषान्तराविद्यायाः सत्त्वात् । न हीश्वरस्येश्वरत्वं सार्वज्ञादिगुणवैशिष्ट्यं च स्वाविद्याकृतम्, तस्य निर्गुणनिरञ्जनत्वात्, किन्तु बद्धपुरुषाविद्याकृतमेवेति राद्धान्तः । सूत्रकारोऽपि "एवमप्युपन्यासात्" इति सिद्धान्तसूत्रेण वस्तुदृष्ट्या चैतन्यमात्रत्वेऽपि पूर्वोक्तगुणकलापस्योपन्यासाद्यवगतस्य मायामयस्य बद्धपुरुषव्यवहारदृष्ट्या सम्भवान्न श्रुतिद्वयविरोध इत्यविरोधं वदन्नुक्तसिद्धान्तमेव मेने । भाष्यकारश्च सूत्रत्रययुक्तार्थपरत्वेन व्याकुर्वन्नीश्वरभावापत्तिं स्पष्टमनुमेने । भामतीप्रबन्धप्रभृतयश्च श्रुत्युपबृंहितमिदं सूत्रजातं भगवतो भाष्यकारस्योदाहृतं वचनजातं च तथैवानुवर्तन्ते ।

तस्मान्मुक्तानामीश्वरभावापत्तेरवश्याभ्युपेयत्वादसम्भव एव प्रतिबिम्बेश्वरवादे दोषः । तदाहुः कल्पतरुकाराः—

"न मायाप्रतिबिम्बस्य विमुक्तैरुपसृप्यते" ।

इतीत्याहुः । तत् तुच्छम्, असम्भवात् । तथा हि, न तावत् परेशजीवयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः सम्भवति, पूर्वमेव निरस्तत्वात् ।

नापि मुक्तस्य यावत्सर्वमुक्तिसार्वज्ञादिसम्पन्नेश्वरभावेनावस्थानं पुनर्भावान्तरापत्तिरिति वक्तुं शक्यते, अनुपपन्नत्वात् ।

तथा हि, मुक्तस्येश्वरभावापत्तिः स्वरूपेण विवक्षिता, सार्वज्ञादिधर्मेण वा ? नाद्यः, स्वरूपनाशापत्तेः । "स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इति श्रुत्या स्वरूपापत्तेरेव विधानान्न तु स्वरूपनाशस्य ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

एतदुक्तं भवति— ईश्वरभावापत्तिः किं जले निक्षिप्तजलवदेकीभावेन पृथगग्रहणायोग्यत्वमात्रं वा, जीवस्वरूपबाधो वा।

आद्ये, इष्टापत्तिः, तवाभिप्रेताद्वैतभङ्गश्च।

अन्त्ये, स्वरूपनाशापत्तिरिति।

किञ्च, विश्वप्रतिबिम्बरूपावीशजीवौ वस्तुरूपौ मिथ्यानिर्वचनीयौ वा, शशशृङ्गवत तुच्छौ वा।

नाद्यः, परपक्षप्रवेशात्।

नापि द्वितीयः, बन्धमोक्षादिप्रतिपादनस्य वैयर्थ्यात्, वस्तुभूतद्वितीयनिर्विशेषस्य बन्धानर्हत्वेन चावस्तुत्वेन को बद्धो मुक्तश्चेति प्रश्नस्य निरुत्तरत्वात्।

अत एव न तृतीयः, मे माता वन्ध्येतिवच्छास्त्रप्रणयनादौ वाक्यमूकत्वापत्तेः।

नापि सार्वज्ञादिधर्मेणेति द्वितीयः, विकल्पासहत्वात्। को वात्र भावपदार्थः? सार्वज्ञकल्पाश्रयत्वं वा, सार्वज्ञाद्याश्रयत्वं वा।

नाद्यः, अनङ्गीकारात्, अपसिद्धान्तापत्तेः, परपक्षप्रवेशाच्च।

नान्त्यः, प्रमाणाभावात्, असम्भवाच्च, अन्यथानेकेश्वरत्वापत्तेः।

किञ्च, नहि भगवदीयैश्वर्यस्य मायामयत्वे पुनर्निवृत्तौ च मानमस्ति। यतस्तन्निवृत्त्या पुनर्भावान्तरापत्तिः सुवचा स्यात्।

न च,

"भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः"।

इति श्रुतिरेवात्र मानमिति वाच्यम्, तस्याः परमेश्वरभावापत्तिरूपमोक्षप्रतिबन्धकीभूतविश्वमायानिवृत्तिविधानपरत्वात्।

"मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते"।।इति श्रीमुखोक्तेः।

एताभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यां भगवदनुग्रहसहकृतसाधनपरिपाकेन जीवानामेव भगवन्मायातरणं प्रतिपाद्यते। तत्रैव तयोः प्रामाण्यं च सूपपन्नम्। न तु भगवतः स्वाभाविकनित्यसार्वज्ञादिनिवृत्तौ, तथात्वेऽनाप्तत्वप्रसङ्गात्।

एतेन यदुक्तं "परमेश्वरस्यैश्वर्यं, सार्वज्ञादिसत्यसङ्कल्पत्वादिवैशिष्ट्यं च बद्धजीवाविद्याकल्पितम्, न स्वाभाविकम्, तस्य निर्विशेषत्वात्, न त्वीश्वराविद्याकृतम्, तस्यानिरञ्जनत्वात्" इति। तदपि निरस्तम्, स्वबुद्धिपरिकल्पितत्वेन प्रमाणशून्यत्वात्। प्रत्युत तत्प्रत्यनीकस्वाभाविकत्वश्रवणात्। "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी" इति।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

यदप्युक्तम्, सिद्धान्तसूत्रस्य वस्तुदृष्ट्या चिन्मात्रत्वेऽपि पूर्वोक्तगुणकलापस्योपन्यासाद्यवगतस्य मायामयस्येत्यादिना विवक्षितार्थपरत्वम्, तदपि स्वकपोलकल्पितम्, सूत्रार्थस्य पूर्वमेवोक्तत्वात्। किं तावत्? यदि चैतन्यमात्रापत्तिरेव मोक्षस्वरूपमभिप्रेतम्, तर्ह्यौडुलोमिपक्षानुगामित्वमेव भवतां प्रेष्ठम्। किं पुनः सूत्रकारसिद्धान्तेन। सूत्रकृद्भिः कुत्रापि पारमेश्वरीयैश्वर्यादिधर्माणां मायिकत्वानविधानात्; अपि तु "विवक्षितगुणोपपत्तेश्च," "सर्वधर्मोपपत्तेश्च" इत्यादिसूत्रैरुपपन्नतयात्यादरेणाभ्युपगमात्।

नापि तस्य त्वदभिप्रेतनिर्विशेषत्वयोगः, ईशत्वनिर्विशेषत्वयोः सामानाधिकरण्यासम्भवात्। अन्यथा सर्वप्रमाणाविषयत्वेन शशशृङ्गसाम्यापत्तेः। प्रमाणविषयत्वे च सविशेषत्वस्यावश्यंभावित्वाच्चेति संक्षेपः।

एकविंशतिप्रकारकदुःखध्वंसो मोक्ष इति गौतमीयानामभ्युपगमः। तथा हि, तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्ग इति। अत्र तच्छब्देन सूत्रोपात्तानामेकविंशतिप्रकारकदुःखानां परामर्शः। तानि च शरीरम्, षडिन्द्रियवर्गः, षड्विषयाः, षड्बुद्धयः, सुखं दुःखं चेति। आत्यन्तिकत्वं च स्वसमानाधिकरणदुःखतत्प्रागभावासमानकालिकत्वम्। सुषुप्त्यादौ दुःखध्वंसस्य दुःखासमानकालिकस्य सत्त्वात् "तत्प्रागभाव" इति। उपान्त्यदुःखध्वंसस्य तत्प्रागभावासमानकालिकत्वाद् "दुःख" इति। तत्र शरीरेन्द्रियविषयबुद्धीनां दुःखसाधनत्वाद् दुःखत्वम्। दुःखस्य स्वरूपतः। पूर्वापरदुःखसंवलितत्वात् सुखस्यापि दुःखत्वमिति। "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः" इति सूत्रादिति। तन्न, तस्य पुरुषार्थत्वाभावात् पुरुषव्यापारासाध्यत्वात्। अतीतस्य स्वविरोधिगुणान्तरनाश्यत्वात्। आगामिनः स्वकारणनाशेन नाश्यत्वात्। वर्तमानस्यापि स्वोत्पन्नगुणनाश्यत्वात्।

किञ्च, नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिर्न दुःखप्रहाणमात्रम्। नैतावन्मात्रमुद्दिश्य प्रवृत्तिः सम्भवति। प्रवृत्तिसामान्यं प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात्।

नन्वनिष्टाभावसाधनताज्ञानमपि प्रवर्तकमिति चेत्, न, अनिष्टाभावस्यापीष्टसिद्धावेव विनियोगात्। कण्टकविद्धपादस्य कण्टकापनयेन प्रवृत्तिर्न केवलं कण्टकाभावोद्देशेन; किन्तु यथेष्टप्रचाररूपेष्टसिद्ध्यर्थेति प्रसिद्धम्।

तस्मान्मुक्तौ नित्यसुखानुभवोऽप्यकामेन त्वयाभ्युपगन्तव्य इति दिक्।

अथ दुःखनिवृत्तिमात्रं मोक्षः। आनन्दादिशब्दाश्च दुःखाभावमात्रावलम्बिनः। यदि च सुखं रागेण वर्तेत, ततो बन्ध एव स्यात्, रागस्य बन्धहेतुत्वात्। देहेन्द्रियमनसां निवृत्तौ विज्ञानोत्पत्तिहेत्वभावान्मुक्तो निःसंज्ञः पाषाणकल्पोऽवतिष्ठते, इति वैशेषिका आहुः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तत् तुच्छम्, असम्भवात्। तथा हि, यदुक्तं, "रोगो बन्धहेतुः" इति, तदयुक्तम्; शास्त्रादयं विभागो गम्यते। यथा स्वदारगमनं धर्माय, परदारगमनं चाधर्माय। तथाविधविषयको रागो बन्धहेतुः। निरतिशयानन्दपरात्मविषयकश्च रागो मोक्षहेतुः।

नाप्यानन्दादिशब्दो दुःखाभाववचनः। शतगुणोत्तरक्रमेणोत्कर्षापकर्षौ प्रतिपाद्य निरतिशयस्य ब्रह्मानन्दस्योपदेशात्। "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह," "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन" इति मन्त्रात्। नहि निरुपाख्यस्याभावस्योत्कर्षापकर्षौ सम्भवतः। लोकेऽपि दुःखतारतम्यं सुखतारतम्यं च परस्परविलक्षणं प्रत्यक्षेणानुभूयते।

किञ्च, यदि पाषाणकल्प एव मोक्षोऽभीष्टः, तर्हि पाषाणादीनामेव मुक्तत्वमभ्युपगन्तव्यं देवानां प्रियैस्तर्कनिपुणैः। किं कल्पशब्दप्रयोगप्रयासेनेति संक्षेपः।

सांख्यास्तु चैतन्यस्वभाव आत्मा, तस्य द्रष्टुः स्वरूपे चैतन्यमात्रेऽवस्थानमसम्प्रज्ञातयोगनिष्पत्तौ मोक्ष इति मन्यन्ते। तच्चिन्त्यम्, ब्रह्मानन्दाभावे निरतिशयानन्दापत्त्यभावात्।

पातञ्जलास्तु, असतो ब्रह्मभावस्य योगानुष्ठानाज्जन्म मोक्ष इत्याहुः। तदपि चिन्त्यम्, असतो जन्मायोगात्। शशशृङ्गादावतिव्याप्तेश्च। "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" इति श्रुतिविरोधाच्च। पञ्चक्लेशादिध्वंसश्चास्मत्पक्षेऽपि समान एवेत्यलं प्रासङ्गिकेन।

तस्मात् पूर्वोक्तलक्षणा भगवद्भावापत्तिरेव मोक्ष इति सिद्धम्। स च मोक्षो भगवदनुग्रहैकलभ्यतत्साक्षात्कारैकलभ्यः। साक्षात्कारश्च प्राप्तध्रुवस्मृतीनां भुक्तप्रारब्धकर्मणामेव।

"यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः,"

"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे"॥

"यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम्" इत्यादिश्रुतिभ्यः। तस्मिन्निति, सर्ववेदान्तप्रसिद्धे ब्रह्मणि श्रीपुरुषोत्तमे, दृष्टे साक्षादनुभूते सति, हृदयग्रन्थिः, अनादिकर्मनिरूपितमायासम्बन्धः, "कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु" इति श्रीमुखोक्तेर्भिद्यते ध्वंसमापद्यते स्वयमेवेति। कर्मकर्तृप्रयोगः साधनान्तरनिरपेक्षत्वसौकर्यद्योतनार्थः। "सूर्यप्रकाशे तमोवत् तत्कार्यभूताः सर्वसंशया आत्मपरमात्मसाधनफलसम्बन्धादिविषयकाः स्वयमेव च्छिद्यन्ते।" "स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः" इति श्रुत्यन्तरात्। तत्र हेतुमाह— "क्षीयन्ते चास्य" इति। अस्य भगवत्प्रसादैकविषयस्य चरमजन्मनो विदुषः साक्षाद्दृष्टः सञ्चितक्रियमाणप्रारब्धाख्यानि सर्वकर्माणि पुण्यापुण्यरूपाणि क्षीयन्ते, क्षयमापद्यन्ते। परमेश्वरं विशिनष्टि। "परावरे" इति। लोकदृष्ट्या मनुष्यादिभ्यः पर उत्कृष्टा ब्रह्मरुद्रादयोऽवरे निकृष्टा यस्मात् तस्मिन्नित्यर्थः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ननु "कर्माणि" इत्यत्र कर्मपदं प्रारब्धेतरद्विविधकर्मपरमेव।

न च बहुवचनविरोध इति वाच्यम्, एकैकस्यापि संचितादिकर्मणोऽसंख्यत्वात्। अन्यथा साक्षात्कारसमय एव विदुषो देहपातप्रसङ्गात्। जीवन्मुक्त्यभावप्रसङ्गाच्च। इति चेत्, न, इष्टापन्नत्वात्।

न च तथात्वे तदधिगमे, "उत्तरपूर्वाघयोः" इति सूत्रबाधः, तत्र प्रारब्धेतरस्यैव कर्मणो विनाशोक्तेरिति वाच्यम्, तस्य निदिध्यासनपरिपाकध्रुवस्मृत्याख्यपरोक्षज्ञानविषयत्वेन पूर्वमेव व्याख्यातत्वात्।

न च परोक्षज्ञाने तथात्वासम्भवः, श्रुतिप्रमाणसिद्धत्वात्। स्मृतिलम्भ इति पूर्वोक्तश्रुतेः।

किञ्च, अपरोक्षज्ञानान्मूलाज्ञाननिवृत्तिरभिप्रेता न वेति।

नाद्यः, कारणनाशे कार्यस्थित्ययोगात्। भावरूपकार्यस्य निरुपादानस्थित्यदर्शनात्।

सोपादानं चेत्, किमत्रोपादानम्? ब्रह्मैवान्यद्वा?

नाद्यः, ब्रह्मणोऽकारणत्वेन तदुपादानत्वासम्भवात्। अन्यथा कारणस्य नित्यत्वेन कार्यस्यावश्यंभावादनिर्मोक्षप्रसङ्गो दुर्वारः।

न द्वितीयः, अविद्यातत्कार्याभ्यामन्यस्याभावात्।

तस्मान्मूलाविद्यानाशे तत्कार्यस्य प्रारब्धस्याप्यवस्थातुमशक्यत्वम्, तन्तुनाशे पटस्येव।

न च प्रारब्धजन्यभोगनिर्वाहकतया कियत्कालमविद्याया अनुवृत्त्यङ्गीकार इति शङ्कनीयम्, विद्याया अविद्योपमर्दकत्वस्वभावहानिप्रसङ्गात्। "यस्मिन् सत्यग्रिमक्षणे यस्य सत्त्वम्, यद्व्यतिरेके च यस्याभावस्तत् साध्यम्" इति लक्षणोक्तेः। तथा च यस्मिन् ब्रह्मापरोक्षज्ञाने सत्यविद्यानिवृत्तेः सत्त्वम्, तद्व्यतिरेके चाविद्यानिवृत्त्यभाव इति सिद्धान्तभङ्गाच्च।

न च प्रारब्धभोगोत्तरकाल एवं तथाभूतस्वभावो ब्रह्मसाक्षात्कारस्येति वाच्यम्, एकस्य स्वभावद्वयासम्भवात्।

न चावरणविक्षेपशक्तिमत्या मूलाविद्याया ब्रह्मसाक्षात्कारेणावरणशक्तिनाशेऽपि प्रारब्धकर्मजन्यवर्तमानदेहनिर्वाहाय विक्षेपशक्त्यंशानुवृत्तिरिति वाच्यम्, एकस्या अविद्याया युगपत् स्थितिनिवृत्त्योर्विरुद्धत्वात्।

न च शक्तिनिवृत्तिमात्रमेव विवक्षितम्, शक्तिमतोरभेदात्। भेदे च मूलाज्ञानानिवृत्तिप्रसङ्गः, निवर्तकाभावात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न च प्रारब्धनिवृत्तिरेव तन्निवर्तिकेति वाच्यम्, कार्यनाशस्य कारणनाशकत्वायोगात्, अतिव्याप्तिप्रसङ्गात्, प्रमाणश्रुत्यगम्यत्वाच्च।

न च पूर्वज्ञानमेव तन्निवर्तकमिति वाच्यम्, तस्य शक्तिनिवृत्तावेवोपक्षीणत्वात्।

न च स्वरूपात्मकज्ञानमेव तन्निवर्तकमिति वाच्यम्, तस्य तदविरोधित्वाभ्युपगमात्, अन्यथापसिद्धान्तापत्तेः।

द्वितीये, ज्ञानेनाविद्यानिवृत्त्यभावपक्षे ज्ञानस्यैव वैयर्थ्यापत्तिः। अनिर्मोक्षप्रसङ्गश्च। "तमेव विदित्त्वातिमृत्युमेति" इत्यादिश्रुतिव्याकोपश्च। तदर्थशास्त्रारम्भवैयर्थ्यं च।

किञ्च, विरोधिसाक्षात्कारोदये सर्वथा लेशतोऽप्यविद्यानुवृत्त्यसम्भव एवेत्यकामेन त्वयाङ्गीकरणीयम्। अन्यथा कृतनिदिध्यानस्य ब्रह्मसाक्षात्कारोदयेन सविलासाविद्यानिवृत्तिरिति सिद्धान्तभङ्गः स्यात्।

एतेन क्षालितलशुनभागानुवृत्तिर्लशुनवासनाकल्पाऽविद्यासंस्कारानुवृत्तिरिति पक्षोऽपि निरस्तः, दोषसाम्यात्। नहि सूर्योदये लेशतोऽपि तमोऽनुवृत्तिः केनचिदनुन्मत्तेन दृष्टा श्रुता चोपपन्ना वेति भावः।

ननु दग्धपटन्यायेनानुवृत्ता मूलाविद्यैवेति चेत्, न, अनिवृत्तिप्रसङ्गस्य पूर्वमेवोक्तत्वात्, दृष्टान्तवैषम्याच्च। दग्धपटस्याच्छादनादिकार्यकारित्वासम्भवात्। अस्य तु पूर्ववत् सर्वकार्यकारित्वस्य प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धत्वात्।

न चान्यदृष्ट्यैव तस्य कार्यकारित्वमिति वाच्यम्, तर्हि द्वैतस्य सत्त्वं तव श्रीमुखेनैव सिद्धम्, अद्वैतभङ्गात्, शास्त्रप्रमाणशून्यत्वाच्च।

किञ्च, का वाऽविद्यानिवृत्तिः? आत्मस्वरूपैव, तदन्या वा?

नाद्यः, तस्याः पूर्वमेव सिद्धत्वेन ज्ञानस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्।

द्वितीये, सती वासती वोभयात्मिका वानिर्वाच्या वा। नाद्या, अद्वैतभङ्गात्।

न द्वितीया, ज्ञानसाध्यत्वायोगात्। निवर्त्याभावान्निवर्तकस्य ज्ञानस्य दिवसे दीपस्येवान्धकाराभावाद्वैयर्थ्यमेव।

नापि तृतीया, इतरेतरविरोधात्।

नापि चरमा, अनिर्वाच्यस्य सादेरज्ञानोपादानकत्वनियमेन मुक्तावपि तदुपादानाज्ञानानुवृत्त्यापत्तेः। ज्ञाननिवर्त्यत्वापत्तेश्च।

न च प्रकारचतुष्टयोत्तीर्णपञ्चमप्रकारा इति, आनन्दबोधोक्तेरिति वाच्यम्, प्रमाणशून्यत्वात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तस्माज्जीवन्मुक्तिरिति परिभाषामात्रैव। जन्मान्धस्य कमलनयनसमाख्यावत्, दरिद्रस्य लक्ष्मीनिध्यादिसमाख्यावच्चोपहासमात्रत्वात्। प्रारब्धेन कर्मणा निबध्यमानानां तत्कार्यभूतकाममात्सर्यादिवह्निप्रज्वलतां सतां मुक्तावयमित्यज्ञजनवाचकतामात्रत्वात्।

ननु "तस्य तावदेव चिरम्" इति श्रुतिसिद्धत्वाज्जीवन्मुक्तेः कथमप्रामाण्यमिति चेत्, गतत्रपाणां न किमप्यशोभनम्। श्रुतौ "यावन्न विमोक्ष्ये" इति प्राणाभावम्, "चिरम्" इति कालव्यवधानं "संपत्स्य" इति भविष्यन्निर्देशं च कण्ठरवेणोच्चार्यमाणमपश्यतां यथाकामं प्रजल्पतां किमप्याश्चर्यं नास्तीति भावः।

ननु जीवन्मुक्त्यनङ्गीकार उपदेष्टृभावेन वेदान्तसम्प्रदायोच्छेदापत्तिः। सा च तवाप्यनिष्टतमा। अज्ञस्योपदेष्टृत्वाचार्यत्वाद्यसम्भवात्। "उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः" इति श्रीमुखोक्तेः। अन्यथाचार्याणामनाप्तत्वप्रसङ्गेन तदुक्तसिद्धान्तस्याप्रामाण्यमावयोः समानं स्यात्, इति चेत्, न, आवयोः सामान्याभावात्। अस्मत्सिद्धान्ते सम्प्रदायप्रवर्तकानां नित्यमुक्तश्रीपुरुषोत्तमपरिजनावतारत्वाच्छ्रीभगवदवतारवत्, "स एकधा भवति त्रिधा भवति" इति श्रुतेरुक्तलक्षणध्रुवस्मृतिमत आचार्यस्योपदेष्टृत्वसम्भवान्नोक्तदोषावकाशः।

ननु तव मतेऽविद्यानिवृत्तिः किमात्मिकाभिप्रेतेति चेत्, शृणु— अनादिमायासम्बन्धो वा, तत्प्रयुक्तानादिकर्मात्मको बन्धो वा, वेदान्तसाध्यज्ञानप्रागभावो वा, विद्याशब्दवाच्यः। तस्य निवृत्तिर्ध्वंसाभावः। स च यावदात्मवृत्त्यनवच्छिन्नैकरसब्रह्मसाक्षात्कारानुभूतिसमानाधिकरणाभावरूपानन्दलक्षणो धर्मविशेषः, तदाश्रयो मुक्त इति यावत्।

किञ्च, उक्तलक्षणानुभूतेरंशत्रयत्वेऽपि न केनाप्यंशेनानित्यत्वादिकल्पनावकाशः, क्रियाजन्यत्वाभावात्।

तथा हि, क्रिया तावच्चतुर्विधा। उत्पादनप्रापणसंस्कारविकारभेदात्। तत्रोत्पादनं नाम प्रागभावप्रतियोगित्वे सत्युत्तरकालिकसत्तायोगः। यथा कटादेः। प्रापणं चाप्राप्तिक्रियायोगः, यथा रूपादिसाक्षात्कारः। संस्करणं च वस्तुनि योग्यताविशेषसम्पादनम्। तद् द्विविधम्— गुणाधानं, मलापकर्षणं च। तत्र गुणविशेषसम्बन्धरूपं गुणाधानम्। यथोपनयनादियोगः, राज्याद्यभिषेको वा। दोषध्वंसलक्षणं द्वितीयम्, यथा दर्पणादिमलनिराकरणम्। विक्रिया च परिणामादिमत्त्वम्, यथा दुग्धादीनां दध्याद्यवस्थापत्तिरिति विवेकः।

अंशत्रैविध्यं च आश्रयविषयस्वरूपभेदात्। तत्र न तावदाश्रयतोऽस्याः क्रियाजन्यत्वम्। आश्रयस्तावत् प्राप्तः क्षेत्रज्ञः, स च नोत्पाद्यः, अजत्वात्। यन्नैवम्, तन्नैवम्, कटादिवत्, इत्यनुमानात्। "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" इत्यादिश्रुतेः। "न जायते म्रियते वा कदाचित्" इत्यादिस्मृतेश्च।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

नापि प्राप्तियोग्यत्वम्, स्वरूपत्वेन नित्यप्राप्तत्वात्, प्रमाणान्तरानपेक्षत्वाच्च। यन्नैवम्, तन्नैवम्, रूपादिवत्, इत्यनुमानात्। नहि कस्यचित् स्वप्राप्तौ प्रमाणापेक्षा, संशयाद्यभावात्। नायं विकारार्हः, षड्विकारशून्यस्वरूपत्वात्। जीवात्मा न विकार्यः, षड्विकारहीनत्वात्। यन्नैवं तन्नैवम्, दध्यादिवत्, इत्यनुमानात्, "अविकार्योऽयमुच्यते" इति श्रीमुखोक्तेश्च।

नाप्ययमात्मा संस्कार्यः, ज्ञानादिनित्यगुणाश्रयत्वानुमानात्। गुणानाशानर्हत्वात्। राजादिवत्। "नहि विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते", अविनाशित्वात्। "अविनाशी वा अरे आत्मानुच्छित्तिधर्मा", "ज्ञोऽत एव" इत्यादिशास्त्राच्च। नित्यनिर्दोषविज्ञानरूपत्वेन मलापकर्षणानर्हत्वात्। यन्नैवं तन्नैवम्। दर्पणादिवत्। इत्यनुमानात्। "आत्मापहतपाप्मा" इत्यादिश्रुतेश्च।

नन्वात्मनोऽनाद्यविद्यायोगाऽभिप्रेतो न वा?

नाद्यः, अविद्यासम्पर्के सति तथाभूताया दोषापकर्षणसंस्कार्यताया अवश्यंभावात्। तथात्वे वासंस्कार्यत्वसिद्धान्तभङ्गात्।

न द्वितीयः, बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तेः। तत्प्रतिपादकश्रुतिव्याकोपाच्च। बन्धमोक्षाभ्युपगमसिद्धान्तभङ्गाच्च। इति चेत्, न, स्वरूपे पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वदोषसंसर्गाभावेऽपि तद्धर्मभूतज्ञानमनादिकर्मात्मकाविद्याया संकुचितं घटस्थदीपप्रभेव। सैवं बद्धावस्थेति भण्यते। "अज्ञानेनावृतं ज्ञानम्" इति श्रीमुखोक्तेः। भूयो भगवत्प्रसादादुक्तलक्षणबन्धनस्य तत्साक्षात्कारेण ध्वंसे सति पूर्वोक्तलक्षणो मोक्ष इति सर्वं समञ्जसमिति भावः।

तस्मादाश्रयतोऽस्याः क्रियाजन्यत्वासम्भवान्न तत्तार्हत्वमिति सिद्धम्।

नापि विषयतोऽस्यास्तत्तायोगः। विषयश्चास्याः परब्रह्मभूतो भगवान् वासुदेवः। तस्य क्रियाजन्यत्वाभावे विवाद एव नास्ति। सर्वास्तिकानां सम्मतत्वात्। सर्वशास्त्रसिद्धत्वात्।

नापि स्वरूपतोऽस्यास्तत्तायोगः सम्भावनार्हः, तस्याः शाश्वतत्वात्। "नहि विज्ञातुः" इति श्रुतेः। आत्मनिष्ठा ब्रह्मविषयिकानुभूतिः शाश्वती, स्वाभाविकत्वात्। क्रियाजन्यत्वाभावाच्च। आत्मवत्। इत्यनुमानात्। "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्" इति मन्त्राच्च।

ननु ब्रह्मानुभूतिः शाश्वती चेत्, तर्हि सर्वैरप्युपलभ्येत। न तु तदस्ति। तस्मान्न तथेति। योग्यानुपलब्धिप्रमाणबाध्यत्वात् तत्साध्यस्य। अन्यथा सर्वमोक्षप्रसङ्गः।

किञ्च, तस्या मानसक्रियारूपध्यानजन्यत्वेनोक्तहेत्वोरुभयोरप्याभासत्वम्। ब्रह्मानुभूतिर्न शाश्वती। मानसव्यापारात्मकध्यानजन्यत्वात्, बाह्यक्रियाजन्यस्वर्गादिवत्, इत्यनु-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

मानात्। इति चेत्, न, शङ्काविषयासिद्धेः। तथा हि शङ्काविषयोऽत्र नित्यमुक्तो बद्धमुक्तश्च। तयोर्नित्यानुभूतिलक्षणमोक्षस्य निर्विवादत्वात्। बद्धस्य तत्र विषयत्वात् कथं शङ्कागन्धावकाशः। अन्यथा ब्रह्मणोऽपि सर्वस्य बाह्याभ्यन्तरव्यापकत्वेन प्राकृतैरनुपलब्ध्याऽसत्त्वमिति शङ्क्येत देवानां प्रियैः।

न च ब्रह्मणः, "सत्यं ज्ञानम्," "सदेव सोम्येदमग्र" इत्यादिशास्त्रसिद्धत्वान्नोक्तशङ्कावकाश इति वाच्यम्, प्रकृतेऽपि तुल्यत्वात्। "सदा पश्यन्ति सूरयः" इत्यादिना नित्यमुक्तानां "सर्वं हि पश्यः पश्यति" इत्यादिना बद्धमुक्तानां च ब्रह्मानुभूतेस्तथात्वश्रवणात्।

यदप्युक्तम्, मोक्षस्य मानसक्रियात्मकध्यानजन्यत्वेन हेत्वोराभासत्वमिति, तत् तुच्छम्। ध्यानस्य तत्प्रतिबन्धकनिवर्तनेनैवोपक्षीणत्वान्न तज्जन्यत्वं मोक्षस्येति नोक्तदोषः। प्रत्युत ध्यानजन्यत्वादिति त्वत्प्रयुक्तहेतोरेव स्वरूपासिद्धत्वेनाभासत्वसिद्धिः।

किञ्च, त्वदुक्तहेतोस्त्वत्पक्षेऽपि व्याप्तिर्वक्तुं शक्या, दोषसाम्यात्।

तथा हि, त्वत्पक्षे वृत्तेः प्रत्यक्षहेतुत्वेन तस्या अपि मानसव्यापारत्वसाम्येन दोषस्तुल्य एव।

तस्मान्न केनाप्यंशेनात्र विकारित्वजन्यत्वानित्यत्वादिशङ्कावकाश इति सिद्धम्।

ननु ध्यानस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वे ब्रह्मण उपास्यत्वप्रसङ्गः। उपास्यस्यैव ध्येयत्वात्। तथात्वे च ब्रह्मत्वहानिप्रसक्तिः। "यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते। तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" इत्यादिनोपास्यस्य कण्ठरवेण ब्रह्मत्वनिषेधश्रवणात्, इति चेत्, न, तस्य प्रतीकाद्युपासनाविषयनिषेधपरत्वात्। तथा हि, लोकवेदयोरारोप्यस्यैव निषेधविषयत्वं न प्रमाणसिद्धस्य वस्तुन इति न्यायस्य सर्वसम्मतत्वात्। यथा नद्यादिजले गङ्गात्वमारोप्य नेयं गङ्गेति निषेधसम्भवो न साक्षाद्भागीरथ्यां विष्णुपादोदक्याम्। तस्याः प्रत्यक्षागमप्रमाणसिद्धत्वात्। यथा वः पञ्चाग्निविद्यायां पुरुषादावुपासनार्थमग्नित्वमारोपितं रूपकेण छन्दोगैः। तन्निषेधश्चेदनर्हत्वाभावात् सम्भवत्येव, न तु प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धे हवनीयाग्नौ तत्स्पर्शावकाशो वक्तुं शक्यः, प्रामाणिकत्वात्। एवं प्रकृतेऽप्यतद्वस्तुषु "नाम ब्रह्मेत्युपासीत", "मनो ब्रह्मेत्युपासीत" इत्यादिश्रुत्योपासनार्थं नामादिप्रतीकेष्टारोपितब्रह्मत्वस्यैव निषेधान्न सर्वेश्वरे साक्षाद्ब्रह्मणि श्रीवासुदेवे तत्स्पर्शावसरः, सर्ववेदान्तसिद्धत्वात्, तज्जिज्ञासार्थमेव शारीरकशास्त्रारम्भाच्च। तच्च नेदं ब्रह्मेतीदंकारेणैव द्योत्यमानम्। नात्र श्रुतत्यागाश्रुतकल्पनोद्भावनावकाशः। इदंकारास्पदसर्वप्रपञ्चात्यन्तविलक्षणं ब्रह्मेति श्रुत्यर्थः। इतरथा प्रमाणसिद्धस्यापि निषेधयोगे ब्रह्मस्वरूपस्यापि निषेधविषयत्वं शक्यते वक्तुम्, तुल्ययोगक्षेमत्वात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ननु ब्रह्मण उपास्यत्वे मोक्षे सशरीरत्वप्रसङ्गः। तथात्वे च "न ह वै सशरीस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति," "अशरीरं वा वसन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" इत्यन्वयव्यतिरेकश्रुतेर्मोक्षेऽपि दुःखानुभवो दुर्वारः। तथात्वे च कथमिव नित्यानवच्छिन्नानन्दापत्तिसम्भव इति चेत्, न, उक्तश्रुतेः कर्मजन्यप्राकृतशरीरविषयकत्वात्, अप्राकृतशरीरस्य श्रुतप्रमाणसिद्धत्वात्। "जक्षत् क्रीडन् रममाणः" इति श्रुतेः। अन्यथा परमेश्वरेऽपि तत्सम्भावना कल्पनीया पण्डितंमन्यैर्वेदाभिमानिभिः। तथात्वे च सार्वज्ञनित्यत्वाद्यसम्भवेनेश्वरत्वस्यैव नाशात्। "यः सर्वज्ञः," "एष सर्वेश्वरः सत्यकामः", "य आत्मापहतपाप्मा" इत्यादिश्रुतिकदम्बलक्षणम्,

"सर्वज्ञः सर्वकृत् सर्वशक्तिज्ञानबलादिमान्।
अन्यूनश्चाप्यवृद्धश्च स्वाधीनोऽनादिमान् वशी॥
कामतन्द्राभयक्रोधकामादिभिरसंयुक्तः।
निरवद्यः परः प्राप्तेर्निरधिष्ठोऽक्षरक्रमः"॥

"वेदाहं समतीतानि", "मत्तः परतरं नान्यत्," "अतोऽस्मि लोके वेदे च", "सर्वस्य चाहं हृदि" इत्यादिस्मृतिकदम्बलक्षणं च तत्प्रतिपादकं सर्वमपि वेदान्तशास्त्रं दत्ततिलाञ्जलि स्यात्। तथात्वे च बाह्यपक्षात् को विशेषः। शून्यस्य सत्तायास्तैरप्यङ्गीकृतत्वात्। इत्यलं प्रासङ्गिकविस्तरेण ॥७॥

मुक्तस्य श्रीपुरुषोत्तमानुग्रहादाविर्भूतसत्यसङ्कल्पत्वमुक्तम्। अथ तदेव निरूपयति—

सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः॥ ४। ४।८॥

एवं हि मुक्तमधिकृत्य छान्दोग्ये श्रूयते। "स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वाप्यन्यैर्वा ज्ञातिभिर्वा स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति" इत्यादि। तत्र संशयः। किमत्र मुक्तस्य ज्ञात्यादिप्राप्तिः प्रयत्नान्तरसापेक्षात् सङ्कल्पात्, उत परमात्मन इव सङ्कल्पमात्रादेव भवतीति। तत्र किं युक्तम्, निमित्तान्तरसहितादिति। लोके राजादीनां सत्यसङ्कल्पतयोक्तानामपि कार्यनिष्पत्तौ प्रयत्नान्तरसापेक्षत्वदर्शनात्। सङ्कल्पादेवेत्यवधारणं तु विज्ञानघन एवेतिवद्वविष्यतीति प्राप्ते, आह— "सङ्कल्पादेव" इति। सङ्कल्पमात्रादेवास्य तत्प्राप्तिः। कुतः ? तच्छ्रुतेः। "सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति" इत्यवधारणेन सङ्कल्पादेव पित्रादिसमुत्थानश्रवणात्, अन्यथावधारणबाधः।

न चेह सत्यकामत्वाद्युपन्यासवन्मुक्तस्य प्रयत्नान्तरसापेक्षत्वे वाक्यान्तरं दृश्यते, येनावधारणस्य विज्ञानघन एवेतिवद् व्यवस्था स्यात्। लोके हि सत्यसङ्कल्पत्वाभावादेव प्रयत्नान्तरापेक्षत्वम्। नहि परमात्मव्यतिरिक्तः कश्चित् सत्यसङ्कल्पोऽस्ति। मुक्तस्य तु तत्प्रसादात् तत्साम्यमुपागतस्य तथात्वमस्त्येवेति ॥८॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अत एवानन्याधिपतिः ॥ ४ । ४ ।९ ॥

अत एव परमात्मानुग्रहाविर्भूतसत्यसङ्कल्पादेव हेतोर्मुक्तोऽनन्याधिपतिः श्रीवासुदेवेतराधिपतिशून्यः । "स स्वराड् भवति" इति श्रुतेः । स्वेनान्तरात्मना परब्रह्मणा राजत इति स्वराट् ।

न चात्राधिपतिसामान्यनिषेधदर्शनात् संकोचे मानाभावाच्च कथमुक्तार्थसिद्धिरिति शङ्क्यम्, अन्यपदसन्निवेशस्यैव संकोचे दृढप्रमाणत्वात् । अन्यथानधिपतिरित्येव सूत्रितं स्यादित्यर्थः ॥९ ॥

अथ तस्य दिव्यविग्रहवत्त्वप्रदर्शनायारभ्यते । तत्रैवं विशय्यते । किं मुक्तस्य देहेन्द्रियादियोगोऽस्ति, उत नास्ति । आहोस्विद्यथासङ्कल्पमस्ति च नास्ति चेति । तत्र प्रथमं बादरिपक्षमाह—

अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ ४ । ४ ।१० ॥

मुक्तस्य न सन्ति देहादयः । अन्यथा दुःखादियोगस्याप्यनपहतिप्रसङ्गात् । हि यतो मुक्तस्यैवं शरीराद्यभावं "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति," "अशरीरं वा वसन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" इत्यन्वयव्यतिरेकाच्छ्रुतिराहेति बादरिराचार्यो मन्यते ॥१० ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ४ । ४ ।११ ॥

जैमिनिराचार्यो मुक्तस्य देहादयः सन्तीति मन्यते । कुतः ? "स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादशधा स्मृतः" ।

"शतं च दश चैकश्च सहस्राणि च विंशतिः" ।

इति हि भूमविद्यायां मुक्तस्य विविधः कल्प आम्नायते । नहि विविधशरीरमन्तरैकस्याच्छेद्यस्याणुपरिमाणस्यात्मनो वैविध्यं सम्भवति । अशरीरत्वश्रुतिस्तु कर्मजन्यशरीराभावपरेत्युक्तं पुरस्तात् ॥११ ॥

अथ स्वमतेन सिद्धान्तमाह—

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ ४ । ४ ।१२ ॥

अतः "सङ्कल्पादेव" इति श्रुतेः ।

यद्वा "मनसैवैतान् कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोके" इत्यशरीरस्यैव भोगश्रुतेः । "स एकधा भवति" इति सशरीरत्वश्रुतेश्च । इत्युभयविधश्रवणाद्धेतोर्मुक्तस्य शरीरादिभावाभावोभयविधं भगवान् बादरायणो मन्यते । तथात्वे चोभयश्रुतिर्नो विरुध्यते ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तत्र दृष्टान्तमाह। "द्वादशाहवत्" इति। यथा "द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः," "द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्" इत्युपैतियजतिभ्यां चोदनाभ्यां सङ्कल्पभेदेन द्वादशाहस्य सत्रत्वमहीनत्वं च भवति। तद्वत् शरीरादिमत्त्वं तदभावश्च सङ्कल्पाधीनं मुक्तस्येति ज्ञेयम्। तस्य सत्यसङ्कल्पत्वयोगेऽपि शरीरादिसर्जने प्रवृत्त्यभावादित्यर्थः ॥१२॥

ननु देहाद्यभावे कथं भोगसिद्धिरिति चेत्, तत्राह—

तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः[१] ॥ ४। ४।१३॥

स्वसृष्टतन्वाद्युपकरणाभावे भगवत्सृष्टैरुपकरणैरेव मुक्तस्य सर्वभोगोपपत्तेः। सन्ध्यवत्, स्वप्नवत्। यथा स्वप्ने पूर्वोक्तरीत्या परमेश्वरसृष्टैः शरीरेन्द्रियैर्बद्धजीवो भुङ्क्ते, तद्वन्मुक्तोऽपीत्यर्थः।

न च स्वप्ने जीव एव स्रष्टेति वाच्यम्, पूर्वमेव विस्तरशो निरस्तत्वात्।

तस्माल्लीलाप्रवृत्तपरमेश्वरसृष्टैरेव पितृलोकादिभिर्मुक्तस्यापि लीलारसास्वाद उपपन्न इत्यर्थः ॥१३॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ ४। ४।१४॥

स्वसृष्टतन्वादिपितृलोकादिभावे जाग्रत्पुरुषभोगवन्मुक्तस्य लीलारसभोगोपपत्तिः। यथा परमेश्वरो लीलारसं भुङ्क्ते, तथा मुक्तानामपि पितृलोकादिकं स्वलीलार्थं स्वयमेव सृष्ट्वा स्वसृष्टैकदेशमुक्तपितृलोकादिकं तान् भोजयति, कदाचिच्च मुक्ता अपि परमात्मप्रसादेनाविर्भूतसत्यसङ्कल्पवत्तया परमात्मलीलान्तर्गतस्वपितृलोकादिकं स्वयमेव सृजन्तीनि सर्वमनवद्यम् ॥१४॥

अथ मुक्तात्मनोऽणुपरिमाणत्वेऽपि धर्मभूतज्ञाने रसार्थं वसुदेवादिपितृलोकं सृजते, सृष्ट्वा च तैर्मनुष्यधर्मलीलतामनेकशरीरव्यापकतामाह—

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ ४। ४।१५॥

यथा प्रदीप एक एवैकस्मिन् प्रदेशे स्थितोऽपि स्वप्रभयानेकदेशेष्वाविशति, तथासौ स्वरूपेणाणुत्वेऽपि धर्मभूतचैतन्येनानेकशरीरेषु व्याप्य तद्गतभोगादिकमनुभवतीति। तथा हि दर्शयति श्रुतिः— "स चानन्त्याय कल्पते" इति। ज्ञानसंकोचाभ्यां बद्धमुक्तयोर्विशेषो बोध्यः। तत्र बद्धस्य भोगेन तत्कर्मैव नियामकम्, मुक्तस्य तु परमात्मसङ्कल्पायत्तस्वेच्छैवेति भावः ॥१५॥

---

१. दुपपद्यत इति शङ्करसम्मतः पाठः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ननु "प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम्" इति श्रुत्या ज्ञान-सामान्यनिषेधात् कथं मुक्तस्य सर्वज्ञत्वमिति चेत्, तत्राह—

स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ ४। ४।१६॥

न हीदं वाक्यं मुक्तविषयं यत् स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षं तत्, तत्र स्वाप्ययः सुषुप्तिः, "स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपिति" इत्याचक्षत इति श्रुतेः। सम्पत्तिश्चोत्क्रान्तिः, मरणमितियावत्। "वाङ्मनसि सम्पद्यत" इत्यारभ्य "तेजः परस्यां देवतायाम्" इति श्रवणात्। हि यतः सुषुप्तिमरणयोर्जीवस्य विशेषज्ञानाभाववत्त्वं मोक्षदशायां सर्वज्ञत्वं च श्रुत्यैवाविष्कृतम्। तथा हि छान्दोग्ये— "नाहं खल्वयं सम्प्रत्यात्मानं जानात्यमुमहमस्मीति, नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामि" इति सुषुप्तौ विशेषज्ञानाभावं निरूप्य तत्रैव वाक्ये मुक्तमधिकृत्य "स वाशेष एतेन दिव्येन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोक" इति सर्वत्वमाह। "सर्वं हि पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः" इति श्रुत्यन्तरात्। मरणे च "एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति" इति विशेषज्ञानाभावमाह। विनश्यति, न पश्यतीत्यर्थः।

एवं च प्राज्ञेनात्मनेति श्रुतेः सुषुप्तिमरणयोरन्यतरविषयकत्वान्न मुक्तपरत्वमिति मुक्तस्य ज्ञानानन्त्यमुपपन्नम् ॥१६॥

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥ ४। ४।१७॥

मुक्तैश्वर्यं किं जगत्सृष्ट्यादिव्यापाररूपमुत परमात्मस्वरूपगुणाद्यनुभवरूपमिति संशये किं तावद्युक्तम्। साम्यश्रुतेर्जगत्सृष्ट्यादिव्यापाररूपमिति प्राप्ते, आह। "जगत्" इति। मुक्तस्यैश्वर्यं जगत्सृष्टिस्थितिनियमनरूपव्यापारेतरं भवितुमर्हति। कुतः? प्रकरणात्। सृष्ट्यादिनिर्णयेषु सर्वत्र परस्यैव प्रकृतत्वात्। "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्," "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय," "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" इत्यादिश्रुतेः।

किञ्च, तत्र तत्र जगद्व्यापारप्रकरणे मुक्तस्यासन्निहितत्वादपि न तस्य सृष्ट्यादिकर्तृत्वमिति ॥१७॥

प्रत्यक्षोपदेशान्नेति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ ४। ४।१८॥

ननु प्रत्यक्षश्रुतिः "स स्वराड् भवति, तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति," इति छान्दोग्ये, "आप्नोति स्वाराज्यं सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति" इति, तैत्तिरीयके च, मुक्तस्य प्रत्यक्षेण श्रुत्या जगद्व्यापारोपदेशात् तद्वर्जनं न युक्तमिति चेत्, न, कुतः? आधिकारिक-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

मण्डलस्थोक्तेः। आधिकारिका लोकनीयमानाधिकारे नियुक्ता हिरण्यगर्भादयः, तेषां मण्डलानि लोकाः, तत्स्थभोगा मुक्तानुभवविषया इति तया श्रुत्योच्यते ॥१८॥

एवं तर्हि बद्धमुक्तयोः को वा विशेष इति चेत्, तत्राह—

विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह ॥ ४।४।१९ ॥

चशब्दोऽवधारणे। विकारे जन्मादिषट्के न वर्तत इति विकारावर्ति, जन्मादिविकारशून्यं निखिलदोषास्पृष्टमाहात्म्यं निरतिशयकल्याणगुणाब्धिसविभूतिकं ब्रह्मैव मुक्तोऽनुभवति। तद्विभूत्यन्तर्गतत्वेन हिरण्यगर्भादिभोगानुभवोऽप्यविरुद्धः। तदाश्रितत्वात् सर्वस्येति भावः, तथा हि मुक्तस्थितिमाह श्रुतिः। "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दतेऽथ सोऽभयं गतो भवति", "रसो वै सः", "रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवति, येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्" इत्याद्या। सविभूतिकब्रह्मानुभवितृत्वेनैव सर्वानुभवितृत्वात्। "मुक्तस्य तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति" इत्याद्युच्यते ॥१९॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ ४।४।२० ॥

परस्यैव जगत्कारणत्वसर्वनियन्तृत्वादिव्यापारस्वातन्त्र्यम्, न मुक्तस्य। तस्य तु परब्रह्मानुभवितृत्वमेवेत्येवं श्रुतिस्मृती दर्शयतः। "एष सर्वेश्वरः," "एष भूताधिपतिः," "एष भूतपालः," "एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय," "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि" इत्यादिश्रुतिः। "अहं सर्वस्य प्रभवः," "मत्तः परतरं नान्यत्" इत्यादिस्मृतिः ॥२०॥

इतश्च जगद्व्यापारेतरं मुक्तैश्वर्यमित्याह—

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ ४।४।२१ ॥

यथा सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वादिसद्गुणाश्रयस्य परमात्मनः स्वविभूत्यनुभवानन्दरूपभोगः सदैकरसः, तथा तन्मात्रभोगः सविभूतिब्रह्मयाथात्म्यानुभवितॄणां मुक्तानामपि समः। न तु स्वरूपेण ते ब्रह्मसमाः, तेषामणुपरिमाणकत्वात्। अतो भोगमात्रसाम्याल्लिङ्गाज्जगद्व्यापारवर्जं मुक्तानामैश्वर्यमिति निश्चीयते। "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इत्युपक्रम्य "सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता" इति, "परमं साम्यमुपैति" इत्यादिश्रुतिभ्यः। मात्रपदान्मुक्तगम्यैश्वर्यस्य स्वतन्त्रताव्यावृत्तिरपि बोध्यते ॥२१॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तत्र पुनरावृत्तिशङ्कां वारयति—

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ ४ । ४ ।२२ ॥

एवं परब्रह्मोपासनया विमुक्तनिःशेषाविद्यार्गलस्य तत्तल्लोकं गतस्य तद्भावमापन्नस्य न तस्मात् पुनरावृत्तिर्भवति । कुतः ? **शब्दात्** । "एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते," "स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुनरावर्तते," "एतदमृतमभयमेतत् परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्ते," "अस्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत्", "तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति," "इह न पुनरावृत्तिः" इत्यादिपरविद्याप्रकरणगतश्रुतिभ्यः ।

"मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥
इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च" ॥ इत्यादिस्मृतिभ्यश्च ।

अयं भावः— यथा परमात्मा सर्वज्ञः सर्वकारणं सर्वसद्गुणसमुद्रः सर्वनियन्तेति शब्दादवगम्यते, तथा निवृत्तसर्वाविद्यस्य परब्रह्मभावापन्नस्य मुक्तस्यापि न पुनरावृत्तिरिति शब्दादेवावगम्यते । परमात्मापि तादृशं स्वातिप्रियं ज्ञानिनं लब्ध्वा न कदाचिदपि स्वस्मात् स्वलोकाच्च वियोक्तुमिच्छतीति स्वयमेवाह—

"प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः" । इत्यादिना ।

सूत्रावृत्तिः शास्त्रपरिसमाप्तिद्योतनार्था ।
भगवद्भावसम्पत्तिं मुक्तिं श्रुतिमुखेरिताम् ।
फलं वेदान्तशास्त्रस्य प्रावोचद्बादरायणः ॥
सर्ववेदशिरोगीतस्तर्कातीतश्च यो हरिः ।
ध्यानेन मुक्तिदः कृष्णस्तं मुकुन्दं गुरुं श्रये ॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

कृष्णाज्ञया श्रुतिपथं प्रथितुं पृथिव्यां
तैलङ्गविप्रवरमूर्तिधरः स देवः।
निम्बार्कदेशिकवरः करुणाकरः श्री-
चक्रावतारमतिरादियतां मदुक्तिम् ॥

॥ इति श्रीसनकसम्प्रदायप्रवर्तकाद्याचार्यश्रीनिम्बार्कमतानुयायिश्रीमन्मुकुन्दचरणकमल-मकरन्दभृङ्गेण श्रीमत्काश्मीरिकेशवभट्टेन विरचितायां वेदान्तकौस्तुभप्रभाख्यायां ब्रह्मसूत्रवृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादविवृतिः समाप्ता ।।४ ।४ ।।

।।समाप्ता चेयं वृत्तिर्वेदान्तकौस्तुभप्रभा नामेति शिवम् ।।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अथोपसंहारः

[१]कारं कारं स्वगुरुचरणेभ्यो नमस्कारवारं
धारं धारं शिरसि शरणं तद्गतं भूतिसारम् ।
श्यामं धामोरसि तदनिशं भावये भागधेयं
नन्दादीनामपि च निखिलं राधिकागोपिकायाः ॥१ ॥
पश्यन्नस्या अप्रसिद्धिं प्रभाया दौर्लभ्यं चानङ्कनात् पुस्तकस्य ।
निम्बार्काचार्योक्तसिद्धान्तभूयं विद्वच्चेतोहारितां दृश्यतां च ॥२ ॥
विद्यादिमां बुधाली काशीविद्यासुधाब्धिभायोगात् ।
इत्याशाभृदकार्षं मुद्रणमस्या विपश्चितां तुष्ट्यै ॥३ ॥
मुद्रादोषान्मुद्रकाणां प्रमादादस्मद्भ्रान्त्या चेद् भवेत् क्वाप्यशुद्धिः ।
सा क्षन्तव्या कोविदैरत्यशुद्धमेकं पुस्तं प्राप्य जातप्रवृत्तेः ॥४ ॥
संग्रामानेकजेता रिपुनिकरशिरःकर्तनावाप्तकीर्तिः
खड्गक्षेपेषु दक्षः पतति विधिवशाद् यस्य कस्यापि घातात् ।
इन्द्रादीनां प्रशास्ता गुरुरपि भवति भ्रान्तिभाक् क्वापि काले
ब्रूतार्या मेयबुद्धिर्मतिमदनुचरस्तर्हि कोऽहं वराकः ॥५ ॥
श्रीमद्धरिश्चन्द्रवणिग्वरस्य सरस्वतीसद्मनि विद्यमानम् ।
लब्धं मया पुस्तकमेतदर्हं विद्वद्विनोदस्य तदाङ्घ्रि यत्नात् ॥६ ॥
अमुद्रितं क्वापि तथोत्तमं यन्मनीषिणां स्यादुपकारकारि ।
तन्मुद्र्यमित्थं स्वपतेर्नियोगः प्रवृत्तिहेतुर्भ्रमसिन्धुसेतुः ॥७ ॥
आशापूर्तिकरः परः स जगतां सम्प्रार्थितोमेश्वरः
साहाय्यं तनुतां प्रचारणविधौ गङ्गाच्छहारोऽमरः ।
अस्यामेयगुणस्य पादयुगलेऽत्यन्तं निपत्यार्थये
विद्वद्वृन्दहृदब्जरोचनमियं कुर्याच्चिराय प्रभा ॥८ ॥
काशीस्थराजसम्बन्धिपाठशालीयपण्डितः ।
सांख्यशास्त्राधिकार्यस्मि त्रिपाठी नाम वेचनः ॥९ ॥

■

१. पं. ९, १०० (सितम्बर १, १८७४) ९०.

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ग्रन्थान्तरेभ्योद्धतवाक्यांशानामानुक्रमणी

उद्धरणवाक्यांशानि	आकरग्रन्थः	पृष्ठाङ्कः
अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्याजिनः	–	२८
अग्निर्ज्योतिरहः	गीता ८.२४	२८५
अग्निर्मूर्धा चक्षुषी	मुण्ड. २.१.४	५६
अग्निमूर्धादिवः	ऋ. सं. ६.३.३९.१	२७
अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य	कठो. ४.१२	६८
अचिन्त्याः खलुयेभावाः	महाभा.भीष्म. ५.१२	१०९
अचेतना परार्था	परमसं.	१७५
अजामेकां लोहित-	श्वेताश्व. ४.५	१५८,२८४
अजायमानो बहुधा व्यजायते	यजुस्सं. ३१.१६	४१,६०,१७५
अजोऽपिसन्नव्ययात्मा-	गीता ४.६	४१,६०
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं	कठो. २.१८	१८५
अजो ह्येको जुषभाणोऽनुशेते	श्वेताश्व. ४.५	११,१८५
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं	गीता ५.१५	२०१,२६०
अणुमात्रोऽप्ययं जीवः	महाभा. अश्व.	२०१
अतश्च सङ्क्षेपमिदं	स्मृतेः	१०९
अतसीपुष्प सङ्काशो गोविन्दः	पुराणे	२२२
अतीता नागतज्ञानी	स्मृतेः	३०९
अतोऽस्मि लोके	गीता १५.१८	३०५
अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योति	बृहदा. ४.३.९	१८७
अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मा	कौषीतकिब्रा. ३.३	४४
अथ नाम धेयम्	बृहदा. २.३.६	१३४
अथ परा यया तदक्षरम्	मुण्ड. १.१.५	५५,६१
अथ मर्त्योऽमृतोभवति	बृहदा. ४.४.७	१२१
अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते	छान्दो. ५.३.३	२४०
अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं	–	५९
अथ य एषोऽन्तरादित्ये	छान्दो.	४०
अथ यदतः परो दिवो	छान्दो. ३.१३.७	४३
अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं	छान्दो. ८.१.१	६५
अथ यत्रैतदाकाशम्	बृहदा. ३.७.२३	२३२
अथ योऽन्यां	बृहदा. ३.४.१०	२४०
अथ यो हैताननन्तानुपास्ते	बृहदा. ३.५.१३	२२८
अथ ह प्राणाहं श्रेयसे	छन्दो. ५.१६.७	२३०

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अथ आत्मदेश एव	छान्दो. ७.२५.२	
अथातोऽहङ्कारादेशः	छान्दो. ७.२५.१	६३,१८९,१९१
अथातो धर्मजिज्ञासा	जैमिनिसूत्र १.१	२७
अथैतमेवाध्वानं	छान्दो. ५.१०.५	२४४
अथैतयोः पथोर्न	छान्दो. ६.३.१	२४३
अदृष्टो द्रष्टाश्रुतः श्रोता	बृहदा. ३.७.२३	५४
अद्रोहः सर्वभूतेषु	स्मृतेः	२४१
अधिकं तु भेद दर्शनात्	ब्रह्मसू. २.१.२२	–
अधिकं तु प्रविष्टं	ब्रह्मसू. २.१.२२	–
अधीता भगवान् वेदः	परमसंहितायां	१७७
अनादि निधना नित्य	स्मृतेः	७१
अनाश्रमी न तिष्ठेत	–	३११
अनेकजन्मसंसिद्धः	गीता ६.४९	३११
अनेकमेकं बहुधा	–	२६८
अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य	छान्दो. ६.३.२	७६,१९७
अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्	तैत्ति आ.३.११	२७,४१
अन्तर्वहिश्च तत्सर्वं	महाना. उप. ९.५	२४
अन्नमयप्राणमयमनोमय-	महाना. उप. १४.१९	३१
अन्नमयं हि सोम्यमनः	छान्दो. ६.५.४२२७	
अन्नमशितं त्रेधाविधीयते	छान्दो. ६.५.१	–
अन्योऽन्तर आत्मा	तैत्ति. २.२.३	३४,२७७
अपरेयमितस्त्वन्यां	गीता ७.५	२२०,२६७
अपहते पापकृत्यां लोकीभवति	छन्दो. ४.११.२	५३
अपाणिपादो जवनो	श्वेताश्व. ३.१९	१४५
अपि सर्वमिदं प्रोक्तं सूत्रे	स्मृतेः	२६०
अपि च संराधने	ब्रह्मसूत्र ३.२.२३	११९
अप्रतर्क्याय हरये	केशवभट्टः	२३७
अप्रत्यक्षोपलम्भस्य	शङ्करः	१६१
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो	मुण्ड. २.१.१२	४७,५५
अप्राप्य योगसंसिद्धिं	गीता ६.३७	३१६
अभयं वै जनकः प्राप्तोऽसि	बृहदा. ४.२.४	४५,१९४
अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन	बृहदा. २.४.२	९०
अयमग्निर्वैश्वानरो	बृहदा. ५.९.१	५६
अयमात्मा ब्रह्म, सर्वानुभूः	बृहदा. २.५.१९	४५

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अरा इव रथनाभौ	मुण्ड. २.२.६	६०
अर्थी समर्थो विद्वानधिकारी	जैमिनिसू. ६.१.६	२८
अर्हेकृत्यतृचस्य	अष्टाध्या. ३.३.१३९	१८
अलोहितमस्नेहमच्छायमतमो	बृहदा. ३.८.८	६३
अविकार्योऽयमुच्यते	गीता२.२५	२०७
अविज्ञातत्त्वऽर्थे कारणोप	गौतमधर्म. अ.१.१.४०	६१
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा	ईशा.११	२६२
अविनाशी वा अरे	बृहदा. ४.५.१४	२०३
अव्यक्तं पुरुषे	स्मृतेः	१८३
अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्	काठो. १.३.१५	४०,८०
अश्व इव रोमाणि विधूय	छान्दो. ८.१३.१	७६
अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत	आश्व.गृह्यसू.	१५
अष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोता	बृहदा. ३.७.२३	–
असत्यमप्रतिष्ठं च	गीता १६.८	१३७
असद्ब्रह्मेति वेद चेत्	तैत्ति.२.६	३६
असद्वाइदमग्रआसीत्	तैत्ति. २.७	–
असन्नेव स भवति	तैत्ति.२.६	३७
असौ वा आदित्यो देवमधु	छान्दो. ३.१.१	७३,८३
अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद	तैत्ति. २.६.१	३४
अस्थूलमनण्वहस्वदीर्घ	बृहदा. ३.८.८	६३,२१६
अस्मान्मयी सृजते विश्वमेतत्	श्वेताश्व. ४.९	८३,९३
अस्मिन् कामाः समाहिताः	छान्दो. ८.१.५	६६
अस्य महतो भूतस्य	बृहदा. ६.५.११	१३१
अस्य लोकस्य का गतिः	छान्दो. १९.१	४१
अहङ्कार इति यं मे भिन्ना	गीता ७.४	१८९
अहमात्मा गुडाकेश	गीता १०.२०	१९२,१९४,२६५
अहमित्येव यो वेद्यः	–	१९४
अहमेवाधस्तादहमुपरिष्टात्	छान्दो. ७.२५.१	६३
अहं कृत्स्नस्य जगतः	गीता ७.६	२५२
अहं त्वां सर्वपापेभ्यो	गीता१८.६६	१९४
अहं मनुरभवम्	बृहदा.१.४.१०	४५,१९४
अहं वैश्वानरोभूत्वा	गीता १५.४	४३
अहं सर्वस्य प्रभवो	गीता १०.८	१०३
अहिंसकैरात्मविद्धिः	महाभा.शा.मोक्षे ३३४.६३	१७१

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अंशो नाना व्यपदेशात्	–	२६४
आकाशमेकं हि यथा	–	२५३
आकाशवत् सर्वगतश्च	छान्दो. ८.१४.१	१३५
आकाशवायुतेजांसि	लौकिकोपनिषद्	१५३
आकाशशरीरं ब्रह्म	तैत्ति. १.६.२	१७९
आंकाशस्य स्थितिर्याद्यावच्च	लोकिकोप.	१५९
आकाशो ह वै नामरूपयोः	छान्दो. ८.१४.१	४२,७६,६७,११५,२५१
आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः	स्मृतेः	२४२
आचार्य देवो भव	तैत्ति.१.११.२	४,१०
आचार्याद्ध्येव विद्याविदिता	छान्दो.४.९.३	५३
आत्मन आकाशः सम्भूतः	तैत्ति. २.१.१	१७९
आत्मन एवेदं सर्वम्	छान्दो. ७.२६.१	३२,६२
आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो	बृहदा.२.४.५	९१
आत्मनो वै शरीराणि	योगशास्त्रे	७०
आत्मानं रथिनं विद्धि	कठो. ३.३५२	–
आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः	बृहदा.२.४.५	१४२
आत्मा वा इदमेक	ऐत. २.४.११	१४०,३२१६
आत्मा हि परमः स्वतन्त्रोऽधिकगुणः	–	–
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं	कठो. १.३.४	१५,२०७
आनन्दमयोऽभ्यासात्	–	३७
आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्	तैत्ति. ३.६	३२
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्	तैत्ति.२.४.	३२,३४,३९,२१३
आपः पुरुष वचसः	छान्दो. ५.३.३२३९	
आपस्तेजसि प्रलीयन्ते	सुवालोप.	–
आब्रह्मभुवनाल्लोकाः	गीता ८.१६	५
आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्	जैसू.१.२.१; २.९.९	२६
आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः	श्वेताश्व. ५८	२००
आरूठो नैष्ठिकं धर्मं	स्मृतेः	३१२
आलोड्य सर्वशास्त्राणि	–	३१७
आश्रयत्वविषयत्वभागिनी	विवरणे	१९८
आर्षं धर्मोपदेशं च	–	१०९
इति मां योऽभिजानाति	गीता ४.१४	३०३
इदं ज्ञानमुपाश्रित्य	गीता १४.२	३६२
इन्द्रियाणि दशकं च	गीता १३.५	२२८

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः	गीता ३.४०	२६५
इदं महोपनिषदं	भारते, शा.मो.३३९.११	१७१
इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः	छान्दो. ३.१३.७	४३
इदं शतसहस्राद्धि	भारते, शा.प.मोक्ष.३४२	१६९
इदं श्रेय इदं ब्रह्म	महामा. शा.मो.३३९.११	१६९
इदं सर्वमसृजत् यदिदंकिञ्च	तैत्ति. २.६	३७
इमास्तिस्रो देवता	छान्दो. ६.४.७	–
इमाः सर्वाः प्रजा	छान्दो. ६.१०.२	२४८
इषेत्वा	यजु.१.१	२७
ईश्वरः सर्वभूतानां	गीता १८.६१	४९
उत तमादेशमप्राक्ष्यो	छान्दो. ६.१.३२	३१
अर्ध्वमूलोऽवाक्शाख	कठो. ६.१	१३४
ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां	मैत्राय. ६.३०	२२८
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं	गीता ४.३४	११
उभे अस्मिन् (शरीरे) द्यावापृथिवी	छान्दो. ८.१.३	६६
ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य	क. १.३.२४	५१
एक एव हि भूतात्मा	त्रिपुरातापि.५.१२	१९९
एकतश्च दिजाश्चैव	भारते शा.मो.	१७२
एकत्वेन पृथक्त्वेन	गीता ९.१५	२६८
एकत्वे सति नानात्वं	–	२६८
एकदेशस्थितस्याग्नेः	विष्णुपु.२.३.४	२२०
एकमेवाद्वितीयम्	छान्दो. ६.२.१	१६,२९
एकमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः	छान्दो. ८.१.६	४
एकया यात्यनावृत्तिम्	गीता. ८.२६	३२१
एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान-	–	३०
एकस्योभयत्वे संयोग-	जैमिनि.	२९
एकं बीजं बहुधा यः करोति	श्वेताश्व. ६.१२	११५
एकान्तिनो हि पुरुषा	भारते शा.मो.	१७१
एको देवः सर्वभूतेषु	श्वेताश्व. ६.११	३६,१९९
एतत्सत्यं ब्रह्मपुरम्	छान्दो. ८.१.५	६६
एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामति	तैत्ति. २.८	४०
एतमितः प्रेत्याभिस-	छान्दो. ३.१४.४	४९
एतस्माज्जायते प्राणो	मुण्ड. २.१.३	२७
एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने	बृहदा. ३.८.९	६४

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

एतस्यैवानन्दस्यान्यानि	बृहदा. ४.३.३२	३८
एतेन चैत्ररथं कपेया अयाजयन्	–	७४
एतेन प्रतिपद्यमाना	छान्दो.४.१५.५	५४
एवमेव खलु सोम्येमाः	छान्दो. ६.१०.२	६६
एव मेवैष एतान् प्राणान्	बृहदा.२.१.१८	२१०
एवं ज्ञाने स भगवाननादिः	विष्णु.१.१९	११४
एवं हास्य सर्वे पाप्मानः	छान्दो.५.२४.३	५७
एवं हि स महाभागो	भारते शा.मो.३३४.३०	१७०
एष एकान्तधर्मस्ते	महाभा.शा.भो.	१७०
एष एव साधु कर्म	कौषीतकि.३.८	१४१
एष त आत्मान्तर्यामी	बृहदा.३.७.३	६३
एष तु वा अतिवदति	छान्दो. ७.१६.१	६२
एष प्रकृतिरव्यक्तः	महाभा.	६
एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति	बृहदा. ४.४.२३	६६
एष म आत्मान्तर्हृदयेऽणीयान्	छान्दो. ३.१४.३	४७,४९,५०
एष सेतुर्विधरणः एषां लोकानाम्	बृहदा.४.४.२२	६६
एष ह्येव साधु कर्म	कौषीत.३.८	२११
एष ह्येवानन्दयति	तैत्ति.२.७	३१,३४
एषोऽणुरात्मा चेतसा	मुण्ड. ४.९	२००
ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्	छान्दो.६.८.७	१६,३०
कटकमुकुटकर्णिकादिभेदैः	–	२६५
कण्ठिका रुचकं	शैवागमे	१६६
कपिलं परमर्षि च यं	भारते	१०४
कपिलो. वासुदेवाख्यः	भारते	१०४
कर्तव्यत्वेन वै यत्र	पौष्करसं.	१७४
कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्	मुण्ड.३.१.३	१००
कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च ?	बृहदा.३.८.७	६३
कापालं पाञ्चरात्रं च	पुराणे	१६९
कामतन्द्रभयक्रोध	–	३५७
कामः सङ्कल्पः	बृहदा. १.५.३	२०७
काम्यं नैमित्तिकं	भारते शा.मो.	१७०
किंस्विद्वनं क उ स वृक्ष	–	९८
कृष्णकेशोऽग्निनादधीत	श्रुतेः	१५
कृत्यल्युटो बहुलम्	अष्टाध्या. ३.३.११३	३३

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

केचिद्बहुत्वेन	–	२६८
केनापि देवेन हृदि	स्मृतेः	२०८
को न आत्मा किं ब्रह्मेति	छान्दो. ५.११	५६
खादिरैर्जुहोति खादिरै	–	२९
कं वर एनमेतत् सन्तं	–	७४
खे वायुः प्रलयं	स्मृतेः	१८३
गायत्री वा इदं सर्वम्	छान्दो. ३१२.१	४४
गुणैकनिलयो देवः	केशवकाश्मीरिन्	१०१
गुहाशया निहिता सप्त सप्ते	मुण्ड.२.१.८	–
गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणं	कठो. २.१२	५२
गृहस्थो ब्रह्मचारी च	महाभा.शा.मो.३३४.१	१६९
गौरानाद्यन्तवती सा जनित्री	मान्त्रिकोप.४	९३,१३४
ग्राह्यग्राहकसंवित्ति	शङ्करः	१६१
चक्षुष्यः श्रुतो भवति	छान्दो.३.१३.७	४३
चतुर्विभक्तः पुरुषः	कूर्मपु.	१७५
चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः	जैमिनि. १०२	२७
जक्षत् क्रीडन्	छान्दो. ८.१२.३	२०८
जगत्कार्यावसाने	–	३४७
जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे	भारते शा.मो.३३९.२९	१८२,२३४
जनकस्य कुले जाता	रामायणे	२४६
जनिकर्तुः प्रकृतिः	अष्टाध्या.१.४.३०	९४
जप्येनैवतु	–	३१०
जष्टस्ततस्तेनामृतत्वेति	श्वेताश्व.१.६	७
जानात्येवायम्	बृहदा.४.४.१४	१८८
जायस्व म्रियस्व	छान्दो. ६.३.१	२४३
जीवाद्भवन्ति भूतानि	पुराणे	१४०
जीवितात्ययमापन्नो	–	३०८
ज्ञाज्ञौ द्वावजावीसानीशौ	श्वेताश्व.१.९	२१२,२१५,२२४
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन	गीता ११.५४	३४७
ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्	छान्दो. ३.१४.३	५०
ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो	यजु.२.५.५	२९,३६,२१२
ततस्तु तं पश्यति	–	२६०
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा	गीता १८.५५	१८
तत् तेज ऐक्षत	छान्दो. ६.२.३	२९,३०,१७५

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तत्तेजोऽसृजत	छान्दो. ६.२.३	१६
तत् प्रकृतवचने मयट्	अष्टाध्या.५.४.२१	३३
तत्त्वमसि	छान्दो. ६.८.७	३१,२१२
तत् सत्यम्	छान्दो.६.८.७	३०
तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्	–	४६
तत्र यः परमात्मा स	विष्णुपुराणे	२२१
तत्र सुप्तस्य देवस्य	स्मृतेः	७२
तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं	गीता ११.१३	३४७
तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा	गीता ६.१२	३१९
तथाक्षरात् सम्भवतीह विश्वम्	मुण्ड.१.१.७	५६
तथा हेयगुणध्वंसा	–	३४४
तथोत्तरं प्राप्त	–	३३५
थैवासुरये सर्व	भारते	१०४
तदेव ज्योतिषां ज्योतिः	बृहदा. ४.४.१६	४३,८६
तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म	कठो. ५.८;६.१	२४७
तदेषां प्राणानां	बृहदा.२.१.१७२० ३,२१०	
तदैक्षत बहु स्याम्	छान्दो.६.३.३	१६,२९,३०
तद्धि देवा उद्गीथमाजह्रुः	–	२७५
तद्धैके आहुरसदेवेदमग्र	छान्दो.६.२.१	१३३
तद्देवा ज्योतिषां ज्योति-	बृहदा. ४.४.१६	७३,८३
तद् य इत्थं विदुः	छान्दो.५.१०.३	२४३
तद्य इह रमणीयचरणा	छान्दो.५.१०.७२	२४१
तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्	छान्दो.५.१०.१	५८
तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयतें	छान्दो. ८.१.६	४,२८
तद्यो यो देवानां प्रत्यबुद्ध्यत	बृहदा.१.४.१०	७०
तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टम्	बृहदा.३.८.११	६४
तन्मनोऽकुरुत	बृहदा.१.२.१	२०६
तन्महिमानमेति वीतशोकः	श्वेताश्व. ४.७	१८
तमीश्वराणां परमं	श्वेताश्व.३.७	२५२
तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनुत्क्रामति	बृहदा.४.४	२३९
तमेतमविद्याख्य	भाष्यकारः	१५
तमेतमात्मानं वेदानुवचनेन	बृहदा. ४.४.२२	४
तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्	कठो.५.१५	६८
तमेव विदित्वातिमृत्युमेति	वा.सं.३१.१८श्वेताश्व.३.८	२८,४५,१९५

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तमोङ्कारेणैवायतनेनान्वेति	प्रश्नो.५.७	६५
तरति शोकमात्मवित्	छान्दो. ७.१.३	६२
तस्मात् सर्वेषु कालेषु	गीता ८.७.२७	२५७
तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रुपमन्नं च जायते	मुण्ड.१.१.९	८३
तस्माद्वा एतस्मादात्मनः	तैत्ति.२.१	३४,३७,४२
तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमपात्	तैत्ति. २.५	३१
तस्मिन् दृष्टे परावरे	मुण्ड.२.२.८	१८
तस्मिन्नेवाभवद्ब्रह्मा	विष्णुपु. १.५.६३	१३५
तस्मिन् प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्यम्	ब्रह्मानन्दः	११४
तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं	छान्दो.८.१.१	६५
तस्मिन् यावत् सम्पातम्	छान्दो.५.१०.४	२४०
तस्माद्यज्ञात् सर्वहुत	पुरुषसूक्त.८	१३१
तस्य तावदेव चिरं	छान्दो. ६.१४.२	३१
तस्य ह वा एतस्यात्मनः	तै.अनु.१	५९
तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो	छान्दो.८.३.४	६२
तस्यैव नामादिविशेष	सनत्सुजातः	२५५
तस्यैष एव शारीर आत्मा	तैत्ति. २.३.१	३१,३३
तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामः	बृहदा. ३.९.२६	२४
तं देवा आश्रमाश्चैव	भारते. शा.मो.	१७३
तं यता यथोपासते	मुद्गलो. ३.३	४३
ता आप ऐक्षन्त	छान्दो.६.२.४	३०,१७५
तां योगिमिति मन्यन्ते	कठो. ६.११	–
ते धूममभिसंभवन्ति	छान्दो. ५.१०.३	२०१
ते ध्यानयोगानुगता	श्वेताश्व.१.३	८३
तेन धर्मेण	भारते शा.मो.	१७२
ते ब्रह्मलोके तु	मुण्ड.३.२.६	३३७
ते वा एते पाङ्क्तान्ये	छान्दो. ३.४.८	४४
त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं	श्वेताश्व. २.८	१०५
त्रिशीषार्णं त्वष्ट्रमहन्	कौषीतकिब्रा. ३.१	४५
त्रीण्येव बीजानि	छान्दो. ६.३.१	२४४
ददामि बुद्धियोगं तम्	गीता १०.१०	१९४
दिक्संख्ये संज्ञायाम्	अष्टाध्या. २.१.५०	८५
दिवाच शुक्लपक्षश्च	–	३३०
दीक्षांप्रवेशमात्रेण	शैवागमे	१६७

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

दृश्यन्ते तानि तान्येव	स्मृतेः	७२
दृष्टा वः पुरुषः	भारते शा. मो. ३३४.३५	१७३
देव सवितः प्रसुव	–	२८१
देवान् देवविदो	गीता ७.३	२४०
देहे न्द्रियादिष्वहं	आध्या.उप.४५	१५
दैवं चैवात्र पञ्चमम्	गीता १८.१४	७९
द्ववेव मार्गौ	–	–
द्वयच्त्वाभावाज्जीवेऽपि	–	३३
द्वयचश्छन्दसि	–	३३
द्वा सुपर्णा सयुजा	ऋग्.१.१६४.२०	२१२
द्वितीये प्रवृत्ते	–	१४९
धर्मसंस्थापनार्थाय	गीता ४८	१७५
ध्यायतेऽध्यासिता तेन	मन्त्रिकोप.४	९३
न केवलं द्विजश्रेष्ठ	स्मृतेः	६९
न चक्षुषा गृह्यते	मुण्ड. ३.१२	२५६
न चास्योपदिशेद्धर्म	–	७५
न चैतेषु समस्तेषु	परमसं.	१७७
न चैनमेवं जानन्ति	भारते शा.मो.	१७१
न जायते म्रियते वा विपश्चित्	कठो. २.७	३३,३८,१४६,७५,८५,२०४
न तत्र रथा न रथयोगा.	बृहदा. ६.३.१०	२४६
न तदस्ति विना यत्स्यात्	गीता १०.३९	२६५
न त्वेवाहं जातु नाशम्	गीता २.१२	१९४,२००
न तु मां शक्यसे द्रष्टुम्	गीता११.८	२६१
न माया प्रति विम्बस्य	–	३४८
न मृत्युरासीदमृतं	ऋग्. ८.७.१७	२२९
नरे संज्ञायाम्	अष्टाध्या. ६.३.१२९	–
नवनीतं यथा	भारते शा. मो.१४०.१११	१६९
न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति	बृहदा.२.४.५	८९
न वाचं विजिज्ञासीत	कौषीतकि.३.२	४६
न सत् तत्रासदुच्यत	स्मृतेः	१३१
न सत्र चासच्छिव एव	श्वेताश्व.४.१८	१४०
न स शक्तः	भारते शा.मो.	१७३
न ह वै देवा अश्नन्ति	छान्दो. ३.६.१	२४०
न ह वै स्नात्वा भिक्षेत्	–	१५

—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न हि विज्ञातुर्विज्ञातेः	छान्दो. ३.६.९	३८
नहि स्वप्नसुखाद्यर्थ	वार्त्तिके	२०६
नाना वा देवता पृथग्ज्ञाना	–	२९०
नाना विष्णु मोक्षदो	–	१४१
नानावीर्याः पृथग्भूता	–	३२५
नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा	बृहदा. ३.७.२३	३४,३६४
नाभुक्तं क्षीयते कर्म	–	३२१
नाम ब्रह्मोपासीत	छान्दो. ७.१.५	२१७
नाम रूपं च भूतानां	स्मृतेः	७१
नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते	महावाक्योप.३	१०५
नमाम सर्ववचसां	वि.पु.अ.१	२४
नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति	–	२६५
नारदेन तु सम्प्राप्तः	भारते शा. मो.	१७०
नारायणाज्जायते प्राणो	नारायणोथर्वशिर.१	१०९
नारायणात्मके मोक्षे	भारते. शा. मोक्षे.	१७१
नारायणे सायुज्यमाप्नोति	नारा. उप.५	७
नारायणो जगन्मूर्ति	भारते	१०३
नारायणः शाश्वतधर्मगोप्ता	महाभा.शा.मो.	१७०
नाविरतो दुश्चरितान्	–	३१५
नावेदविन्मनुते बृहत्तम्	तैत्ति. ३.१२.९.७	२४
नाश्रमः कारणं धर्मे	–	३११
नास्त्यकृतः कृतेन	मुण्ड. १.२.१२	४
नास्य जरैयतज्जीर्यति	छान्दो. ८.१.५	६६
नाहमेतद्वेद भो यत्रगोत्रोऽहमस्मि	छान्दो ४.४.२	७५
नित्यं विभुं सर्वगतम्	मुण्ड.१.१.६	१३६,२०३
नित्यं वृद्धशरादिभ्यः	अष्टाध्या. ४.३.१४४	३३
नित्यो नित्यानाम्	कठो. ५.१३	२००
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति	मुण्ड. ३.१.३	७,१८,२५,६०,१९४
निरस्तातिशयाह्लाद	त्रिपुराता. ५.४	३४८
निष्कलंनिष्क्रियं शान्तं निरवद्यम्	श्वेताश्व. ६.१९	९३,१३६,१४३
निष्ठा नारायण ऋषिः	भारते शा.मो.	१७१
नूनमेकान्तधर्मोऽयं	भारते शा.मो.३३४.३०	१७१
नेन्द्रियाणि नानुमानं	कठो. २.९	२४
नैतदब्राह्मणो विवेक्तुमर्हति	छान्दो. ४.४.५	७५

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

नैते सृती पार्थ जनान्	गीता ८.२७	३२१
नैषातर्केण मतिरपनेया	कठो.२.९	१०९
न्यग्रोधः स महानल्पे	विष्णुपु.१.१२.६७	१३६
पञ्चरात्रविदो ये च	भारते शा. मो.३३४.३५	१७२
पन्थानौ पितृयाणश्च	–	३३३
परस्त्यानुभावो	–	२६५
परं तत्त्वमिदं	भारते शा.मो.	१७३
परास्य शक्तिर्विविधैव	श्वेताश्व. ३.९	१४३
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते	श्वेताश्व. ६.८	३०,९९,११६,२५२
परीक्ष्य लोकान् कर्मजितान्	मुण्ड. १.२.१२	४
पर्णमयी जूहूः	–	३३
परं ज्योतिरुपसम्पद्य	छान्दो. ८.३.४	६७, २०६
पादोऽस्य सर्वा भूतानि	यजु. ३१.२ छान्दो.३.१२.६	४३
पुण्यो वै पुण्येन	बृहदा. ३.२.१३	१४६
पुमांसः पञ्चजनाः	अमरकोशे २.६.१	८५
पुरत्रये कीडति देवएकः	बृहदा. ६.२.१२	१९९
पुरुष एवेदं	श्वेताश्व. ३.१५	–
पुरुषान्नपरंकिञ्चित्सा-	कठो. ३.११	७९
पूः प्राणिनः सर्वं	आपस्तम्बे	१०३
पृथिव्यप्सु प्रलीयते	महाभा.शा.मो. ३३९.२९	–
प्रकृतिर्या मया ख्याता	विपु.५.४.३८	१८४,२३४
प्रकृतिं पुरुषं चैव	विपु. १.२.२९	१४९,१८३
प्रकृतेः क्रियमाणानि	गीता. ३.२७	२०४
प्रकृतैतावत्त्वं हि	ब्रह्मसू. ३.२.२१	२६
प्रज्ञया शरीरं समारुह्य	कौषीतकिब्रा.३.६	२०३
प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिः	कौषीतकिब्रा. ३.१	४४
प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं	–	१०९
प्रधानकारणीभूता यतो वै	स्मृतिः	९३
प्रधानं पुरुषं चापि	स्मृतेः	९९
प्रसार्य च यथाङ्गानि कूर्मः	महाभारते	९९,१४४
प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावम्	छान्दो. १.११.४	४२
प्राज्ञमात्मानं भान्तं	–	६८
प्राणस्य प्राणमुत	बृहदा. ४.४.१८	८५
प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा	कौषीतकि. ३.२	–

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म	छान्दो. ४.१०.५	५३
प्राणो वा अमृतं	बृहदा.१.६.३	–
प्राणो वा आशाया भूयान्	छान्दो. ७.१५.१	६१
प्राणो ह पिता, प्राणो माता	छान्दो. ७.१५.१	६२
प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित्	योगशास्त्रे	७०
प्रेयेषु स्वेषु	–	२८४
प्रियो हि ज्ञानिनो-	गीता ७.१७	३६२
प्लावा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः	मुण्ड. १.२.७	४,२८
फलमत उपपत्तेः	ब्रह्मसू. ३.२.३८	२१०
बन्धको भवपाशेन	स्मृतेः	१४१
बहुव्रीहौ संख्येये डच्	अष्टाध्या. ५.४.७३	८५
बहुषु बहुवचनम्	अष्टाध्या.१.४.२१	६१
बहोर्लोपो भू च बहोः	अष्टाध्या. ६.४.१५८	६१
बालाग्रशतभागस्य	श्वेताश्व. ५.९	२००
बाल्यं च पाण्डित्यं च	–	३१५
ब्रह्मणा सह ते सर्वे	–	३३७
ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे	तैत्ति. २.५	३७
ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष	–	९८
ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति	मुण्ड. ३.२.९	७
ब्रह्मविदाप्नोति परम्	तैत्ति. २.१.१	२७,३४,१४२,२६०
ब्रह्म यज्ञं देवमीड्यं विदित्वा	क. १.१७	–
ब्रह्मा शम्भुस्तथैवार्क	–	३४७
ब्राह्मणो न हन्तव्यः	यजुः का.१ प्र.१ (तन्त्रवार्त्तिके)	२७
ब्राह्मणो यजेत्	बृहदा. १.४.१५	१५
ब्रह्मोत्पन्नः स तेनोक्तः	स्मृतेः	७२
ब्राह्मणानां हि	सात्त्वतसं.	१७५
बाह्मणो न हन्तव्यः	तन्त्रवार्त्तिके	२००
ब्रह्मा देवानां प्रथमः	मुण्ड. १.१	१४०
भगवद्भावसम्पत्ति	–	३६२
भवन्ति भावा भूतानाम्	गीता. १०.५	१३०
भवानीति शब्दोऽयं	विपु.	५
भस्म यज्ञोपवीतं	शैवागमे	१६६
भिद्यते हृदयग्रन्थिः	मुण्ड २.२.८	२९,३०३,३५१
भूमा त्वे विजिज्ञासितव्यः	छान्दो७.२३.१	५,६१

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

भूयश्चान्ते विश्वमाया निवृत्तिः	श्वेताश्व. १.१०	१५, २४९,२६२
भृगुर्वै वारुणिर्वारुणम्	तैत्ति. ३.१	१९
भेदानां परिमाणात्	–	१४७
भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं	शोताश्व. १.१२	२५४
मत्तोऽन्यानि च	महाभा.	–
मत्तःपरतरम्	गीता ७.७	–
मत्तोऽन्यानि च ते	महाभा.शा.मो.३३९.२६	१७९
मत्प्रसादात्तरिष्यसि	गीता १८.५८	–
मद्भक्त एतद्विज्ञाय	गीता १३.१८	७
मन उत्क्रामन्मीलित-	छान्दो. ५.१.८	–
मनसैवाग्रे सङ्कल्पयति	बृहदा. १.५.३	–
मनो आपोमयः	छान्दो. ६.५.४	–
मनोमयः प्राणशरीरनेता	मुण्ड. २.२.७	४७
मनः षष्ठानीद्रियाणि	गीता १५.७	२३९
मम देहे गुडाकेश	गीता ११.७	३४७
मम साधर्म्यमागताः	गीता १४.२	६८
मम योर्निमहद्ब्रह्म	गीता १४.३	८३
ममैवांशो जीव लोके	गीता. १५.७	२२०,२६७
मयड्वैतयोर्भाषायाम्	अष्टाध्या. ४.३.१४३	३३
मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते	स्मृतिः	९३
महतः परमव्यक्तम्	कठो. ३.११	७८
महान्तं विभुमात्मानं	–	५१
महाभूतादिवृत्तौजाः	मनुस्मृतिः	१०२
मात्मानं केवलं तु यः	गीता १८.१६	–
मामुपेत्य तु कौन्तेय	गीता ८.१६	१९४,३६२
मामुपेत्य पुनर्जन्म	गीता ८.१५	३६२
मामृतत्वं कृधि	–	१९३
मामेकं शरणं व्रज	गीता १८.६६	१९४
मामेव ये प्रपद्यन्ते	गीता ७.१४	१५,१९४,३४९
मायां तु प्रकृतिं विद्यान्	श्वेताश्व.४.१०	४,२२८,३९३
मुमुक्षुभुत्वात्मन्येवात्मनं पश्येत्	श्वेताश्व. ४.१०	–
मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये	श्वेताश्व. ६.१८	४
मामैकां करवाणि	छान्दो. ६.३.३	–
मुद्रिकाषट्कतत्त्वज्ञः	शैवागमे	१६६

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः	साङ्ख्यकारिका	८४
य आत्मा अपहतपाप्मा	छान्दो. ८.७.१३	२५,२७,३९
य आत्मान मन्तरो यमयति अन्तः	बहदा. ३.७.१	–
य आदित्ये तिष्ठन्नादित्या-	बहदा. ३.७.९	४१
य एतामेव ब्रह्मोपनिषदं वेद	छान्दो. ३.११.३	७३
य एषु सुप्तेषु जागर्ति	कठो. १.१.५	–
य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते	छान्दो.४.१५.१	
य ऐषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः	छान्दो. १.६.७	–
यच्च किञ्चिज्जगत्यस्मिन्	–	२७०
यच्चापि सर्वभूतानां	गीता १०.३९	१४०
यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति	छान्दो. ८.१.३	६६
यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः	कठो. ३.१३	७९
यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते	तैत्ति. ३.१.१	१९,२६
यतो वाचो निवर्तन्ते	तैत्ति २.४.५	२६,३६,३९
यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्र	मुण्ड. १.१.६	५५
यत्र काले त्व त्वनावृत्तिः	गीता ८.२३	३२१
यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवा-	बृहद. ४.५.१५	–
यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत	बृहदा. २.४.१४	१३७
यत्र नान्यत्पश्यति	छान्दो. ७.२४.१	३६,६२
यत्रास्य पुरुषस्य	बृहदा. ५.४.२	२३९
यत्रोभयोः समो दोषः	–	१०८,२६६
यत्र द्वैतमिव भवति	बृहदा. २.४.१४	१९७
यथाग्नेःक्षुद्राःविस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति	बृहदा. २.१.२०	१७५
यथा न क्रियते ज्योत्स्ना	महाभारते	२०३,३४४
यथा नद्यः स्यन्दमाना	मुण्ड. ३.२.८	३४६
यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेस्तः	गुह्यकाल्युप.३८	९१
यथा प्रकाशयत्येकः	गीता १३.३३	२०१
यथा सोम्यैकेनमृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं	छान्दो. ६.१.४	९४
यथोदपानखननात्	–	३४४
यथोर्णनाभिः	मुण्ड. १.१.७	१४४
यदग्नेः रोहितं रूपं	छान्दो. ६.४.१	–
यदन्यद्वायोरन्तरिक्षाच्चैतत्	बृहदा. २.३.२	१३१
यदभक्तं प्रथममागच्छेत	छान्दो. ५.१०.१	–
यदा कर्मसु काम्येषु	छान्दो. ५.२.९	१२७,२४७

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

यदा चर्मवदाकाशम्	श्वेताश्व. ६.२०	२८,९०,१२५,१९५
यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम्	मुण्ड. ३.१.३	४०,२५७
यदा वै पुरुषः स्वपिति	शतपथ १०.३.३.६	४३
यदासीन्मनसं	भारते शा.मो.	१७२
यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्ये	तैत्ति. २.७	३५
यदिहास्तितदन्यत्र	भारतेआदिप.	१६९
यन्त्रास्य पुरुषस्य	बृहदा. २.१२.३	–
यदन्यद्वायो	बृहदा. २.३.६	–
यद् ब्रह्मा ऋषयश्चैव	भारते शा.मो.३४५.१५	१७२
यदा पश्यः पश्येत रुक्मवर्ण	मुण्ड. ३.१.३	–
यद सर्वे प्रमुच्यन्ते	कठो.६.१४	–
यदिदं किञ्चाश्वभ्य	बृहदा. ६.१.१४	२७८
यदिहास्ति	महाभा.आ	–
यदेवभगवान्वेद	बृहदा. ४.५.११	११
यदेष आकाश	तैत्ति. २.७	३७
यद्भूतयोनि परिपश्यन्ति धीराः (मा.)	मुण्डेको. १.२.६	१००
यत्रद्वैतमिव भवति तन्नेतर	बृहदा. २.४.१४	–
यद्वाव कं तदेव खम्	छान्दो. ४.१०.५	–
य प्राणेन सम्भवत्यदिति	–	–
यमेवैष वृणुते	मुण्ड. ३.२.३	२९,३५१
य सर्वज्ञः सर्ववित्	मुण्ड. १.१.९	२७,११५,१४३
यस्तर्केणानुसंन्धत्ते	मनु. १२.९५	२५
यस्त्वेतमेवं प्रादेशमेत्र	छान्दो. ५.१२.२	५८
यस्मात्क्षरमतीतोऽहं	गीता १५.१८	२५४,२६५
यस्मिन् द्यौः पृथवी चान्तरिक्षम्	मुण्ड. २.२.५	६०
यस्मिन् न विभ्रमाः	भारते शा.मो.	१७३
यस्मिन्नुत्क्रान्ते	छान्दो. ५.१.६	–
यस्मिन् पञ्च पञ्चजनाः	बृहदा. ४.४.१७	८४,८५
यस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे	–	२६०
यस्य नाम महद्यशः	यजु.३२.३	–
यस्य देवे पराभक्तिः	छान्दो.७.२४.१	४
यस्यप्रसादात्परमार्तिरूपात्	कठो. २.७	–
यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे	क.१.२.२४	५१
यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा	विष्णुपु.	५७

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

यस्मात् सम्यक् परं	पौष्करसं.	१७५
यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्धआत्मा	बृहदा. ४.४.१३	२००
य ह्येवायं मुख्यः प्राण	छान्दो. १.२७	–
यान्यनवद्यानि कर्माणि	तैत्ति. शिक्षा. ११.२	२४१
यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति	अपस्त. ३.१४८	२९
यावन् वायमाकाशस्तावानेषो-	–	६६
या वेदबाह्याः स्मृतयोः	भारते	१०४
युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे	अष्टाध्या. १.४.१०५	२१९
ये तु तद्भाविता	महाभा.शा.मो.३३४.४४	२२,१७३
येन जातानि जीवन्ति	तैत्ति.३.१	–
येन श्रुतम्	छान्दो. ६.१.३	–
येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम्	मुण्ड. १.२.१३	५६
ये भावाः	महाभा.भीष्म. ५.१२	–
ये वै के चास्माल्लोकात्	कौषीतकि(त) १.२	१९५,२४२
योऽप्सुतिष्ठन्ति	बृहदा. ३.७.४	१४८
यो यो यं यं तनुं भक्तः	गीता ७.७१	२७१
योऽयंविज्ञानमयः	बृहदा. ४.३.७;४.४.१२	२०२
योनिस्त्वमस्य प्रलयश्च	भारते	१०३
यो ब्राह्मणं विदधाति पूर्वं	श्वेताश्व. ६.१८	६५
यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत	बृहदा. १.४.१०	११
यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येकः	श्वेताश्व. ४.११	८३
यो यो ह्यान्नमति	छान्दो. ५.१०.५	१४५
यो वेद निहितं गुहायाम्	तैत्ति. २.१	–
यो वै भूमा तत् सुखम्	छान्दो. ७.२३.१	६२
यो वै भूमा तदमृतं	छान्दो.७.२४.१	४६३
यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेते-	प्रश्नो. ५.५	६५
यः पृथिव्यां तिष्ठन्	बृहदा.३.७.३	५४
यः प्राण स वायुः	बृहदा. ३.१.५	२.२
यः सेतुरीजान	क.३.२	–
रसो वै सः	तैत्ति. २.७	३४,३५,३७
रसंह्येवायं लब्ध्वा	तैत्ति. २.७	३४
रामेणानुगता सीता	वाल्मीकिरा.सुन्दर.२७.११	१८८
रुक्मवर्ण कर्त्तारमीशं	मुण्ड. ३.१.३	२०७
रुद्राक्षकङ्कणं हस्ते	शैवागमे	१६७

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः	–	६२
लंभते य ततः कामान्	गीता ७.२२	२७१
लिप्यते न स पापेन	–	३०३
वागध्यात्ममिति	स्मृतिः	२३२
वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता	यजु. का. १.१	२७
वासुदेवात्मकान्याहुः	स्मृतिः	१२४
वासुदेवस्य वीर्येण	–	२८०
विजरो विमृत्युविशोको	छान्दो. ८.१.५	२७
विज्ञातारमरे केन विजानीयात्	बृहदा. २.४.१४	१८८
विज्ञानमयादन्योऽन्तरः	–	३४
विज्ञानमानन्दं ब्रह्म	बृहदा. ३.९.२८	३७
विज्ञानं यज्ञं तनुते	तैत्ति. २.५.१	३३,२०७
वेत्थ यक्ष पञ्चम्याम्	छान्दो. ५.३.३	२३९
वेत्थ यताऽसौलोके	छान्दो. ५.१०.८	२४३
विद्यया तदारोहन्ति यत्र	–	२९३
विद्यावृत्तिविनीतस्य	–	३११
विद्वान् विनिष्क्रम्य	–	३३५
विधि प्रयुक्तां पूजामसा	भारते शा. मो.	१७१
विनञ्भ्यां नाना-	अष्टा. ध्या.५.२.७	१४०
वियदादिकहेतुं	केशवभट्टः	१७९
विश्वस्मा अग्निं भुवनाय	ऋ.सं.१०.८८.१२	५७
विषये प्रायदर्शनात्	जैमिनिसू.	३०
विष्णोः सकाशादुदभूतं	पराशरस्मृतेः	१०३
वेदे रामायणे चैव	–	२४
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः	गीता १५.१५	२४
वैखानसाः फेनपेभ्यो	भारते शा.मो.	१७२
वैवस्वतं संयमनं	विष्णुपु. ३.७.५	२४२
व्याप्ति रूपेण	परमसं.	१७५
शंतं च दश चैकश्च	छान्दो. ७.२६.२	३५८
शक्यः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञान	स्मृतिः	९९
शर्वर्यन्ते प्रसूतानां	स्मृतिः	७२
शारीरतत्वश्रवणान्न परमात्मा	–	३३
श्रद्धाचित्तो भव	तैत्ति. १.११.२	४
श्रावयेच्चतुरो वर्णान्	महाभा	७४
श्रीकृष्ण रुक्मिणीकान्त	गो.पू.११	४

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

श्वेताश्वो हरितनीलोऽसि	–	२८१
ष्णान्ताःषड्	अष्टाध्या. १.१.२४	१३८
स आत्मा	छान्दो. ६.८.७	–
स इमांल्लोकानसृजत	ऐत. १.१.१	३०
स ईक्षाञ्चक्रे	प्रश्नो. ६.३	३०
स ईयतेऽमृतो यत्र कामम्	बृहदा. ४.३.१२	२१०
स एष इह प्रविष्ट	बृहदा. ६.८.१	२०२
स एषोऽग्निर्वैश्वानरः	शतपथब्रा. १०.६.१.११	५७,५८
स ऐक्षत लोकानुसृजा	–	३०
स कारयेत् पुण्यमथापि पापं	सूत्रकारः	२०८
स कारणं कारणाधिपाधिपः	श्वेताश्व. ६.९	३१
सगुरुमेवाभिगच्छेत्	मुण्ड १.२.१२	४,१०
स तत्र खिललोकपालै	–	३३५
स तया श्रद्धया	–	२७१
स त्वमेव जगतस्स्रष्टा	–	२६५
सत्त्वं स्वातन्त्र्यमुद्दिष्टं	स्मृतिः	२१६
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म	तैत्ति.आ.२.१.१६,१९,३४,३६,६२,८६,२५२	
सदेव सोम्येदमग्र आसीत्	छान्दो. ६.२.१	१६.२९,३०,८६,१९४
सन्ततं च शिराभिस्तु	महाना. ११.९	६०
सन्निरुद्ध स्तु तेनात्मा	–	२२८
स प्राणमसृजत	प्रश्नो. ६.४४	३०,१८४
समस्ताः शक्तयश्चैता	विष्णुपु.	४१
समारोप्यस्वरूपेण	वाचस्पतिः	१९२
समे शुचौ शर्करावह्नि	श्वेताश्व. २.१०	३२०
स यथा महाराजः	बृहदा. २.१.१८	२१०
स यदासमाच्छरीरात्	छान्दो. ८.१२.३	१९५
सर्वकर्माण्यपि सदा	–	३०२
सर्वज्ञः सर्वकृत्	–	३५७
सर्वतं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः	बृहदा. २.४.६	२१६
सर्व हि पश्यः पश्यति	छान्दो. ७.२६.२	२०२
सर्वेषां च स नामनि	स्मृतिः	७१
सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ	भारते शा. मो.३५०.६७	१७१
सर्वस्य चाहं हृदि	गीता १५.५	४९,७९
सर्वस्याधिपतिः सर्वस्य वशी	बृहदा. ४.४.२२	७७

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सर्वाणि रूपाणि	–	७६
सर्वाणि नामानि यमाविशन्ति	स्मृतेः	२१८
सर्वे वेदा यतत्पदमामनन्ति	कठो. २.१५	२४,२७
सर्वे वेदा यत्रैकीभवन्ति	चित्युप.११.१	२४
सर्वं खल्विदं ब्रह्म	छान्दो.३.१४.१	४५,४७,९७,९८
सर्वं तं परादाद्य	बृहदा. २.४.६	१४०
सर्वं समाप्नोषि तोतऽसि सर्वः	गीता ११.४०	२६५
स सर्वभूत प्रकृतिं	–	२६५
स वा एष पुरुषाऽन्नरसमयः	तैत्ति. २.१	३६
स वा एष महनज आत्मा	बृहदा.४.४.२२	२००
स विजिज्ञासितव्यः	छान्दो८.७.१	२९
साख्यमासुरयेऽन्यस्मै	पद्मपुराणे	१०४
साधनं चेदवश्यं च	भट्टपादः	१२७
साधनोपाययुक्तानां	केशवभट्टः	२३८
संख्ययाव्ययासन्ने	अष्टाध्या. २.२.५	८५
संसारबन्धस्थितिमोक्षहेतुः	श्वेताश्व. ६.१६	१४१
सांख्ययोगः पञ्चरात्रं	महाभारते शा. मो.३५०.१	१७४
सांख्यतार्किक	केशवभट्टः२	१४७
सुपां सुलुक्	अष्टाध्या.३.१.३९	२८०
सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न	कठो. ५.११	२६१
शैषानन्दस्य मीमांसा भवति	तैत्ति २.७	३२
शैषा विराडन्ता	छान्दो. ३.४.८	४४
सोऽकामयत बहुस्यां	तैत्ति २.६	३७,४८
सऽडन्वेष्यः	छान्दो. ८.७.१	५,२९
सोऽयं विज्ञानमयः	बृहदा.४.३.७	२००
स्वतन्त्रः कर्त्ता	अष्टाध्या.१.४.५४	१४१
स्वभावतोऽपास्तसमस्तदोष	निम्बार्कः दशश्लोकी	५
स्वमपीतो मवति	छान्दो. ६.८.१	३१
स्वाभविकी ज्ञानबलिक्रिया	श्वेताश्व. ३.१९	११५,२०७
स्वाध्यायोऽध्येतव्यः	यजुरारण्यकम् २.१२	२७
स्वे शरीरे यथाकामं	बृहदा. २.१.१८	२१०
हृदि ह्येष आत्मा	प्रश्नो. ३.६	२०२
हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं	कठो. २.१८	२०४

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

"वेदान्तकौस्तुभप्रभा" –

श्री केशवकाश्मीरी भट्ट (१६वीं शती) कृत निम्बार्क वेदान्त का यह एक प्रसिद्ध व्याख्यानात्मक ग्रन्थ है। वस्तुतः इसमें निम्बार्काचार्य के नितान्त स्वल्पकाय ब्रह्मसूत्रभाष्य—"वेदान्त पारिजात सौरभ" पर उनके साक्षात् शिष्य श्रीनिवास के "वेदान्तकौस्तुभ" की एक नितान्त पाण्डित्य पूर्ण एवं विस्तृत व्याख्या प्रस्तुत की गई है। 'प्रभा' या 'कौस्तुभप्रभा' के रुप में प्रसिद्ध इस व्याख्यानात्मक ग्रन्थ में केशव द्वारा शङ्कर के अद्वैतवाद का खण्डन एवं निम्बार्क वेदान्त के 'स्वाभाविक-भेदाभेदवाद' या 'स्वाभाविकद्वैताद्वैतवाद' का [illegible] वाक्यों के युक्तियुक्त निदर्शन द्वारा एक दृढ़ समधान प्रस्तुत किया गया है। इसके अनुसार ब्रह्म अर्थात् सर्वेश्वर वासुदेव श्रीकृष्ण, जीव एवं जगत्, स्वरुपतः परस्पर भिन्न होते हुए भी जीव और जगत् [illegible] स्वरुप, स्थिति और प्रवृत्ति में ब्रह्मायत्त होने से ब्रह्म से अभिन्न [illegible] इस प्रकार ब्रह्म से जीव और जगत् का भेद और अभेद अर्थात् [illegible] और कार्य का 'स्वाभाविक-द्वैताद्वैत' सम्बन्ध है। अनन्त शक्तियुक्त ब्रह्म अपनी चित् एवं अचित् शक्तियों के विक्षेप (प्रसार) से चित्-चिदात्मक जगत् के रुप में आत्म परिणति करता है। इस प्रकार [illegible] इस जगत् का निमित्त एवं उपादान उभयात्मक कारण भी है।

केशव का समय १५वीं शती का अन्त या १६ वीं शती का प्रारम्भ माना गया है। यह गाङ्गलभट्ट एवं मुकुन्द के शिष्य माने जाते है। काश्मीरी शैवों को शास्त्रार्थ में परास्त कर वहाँ अपने दीर्घ प्रवास-के कारण, इनके नाम के साथ 'काश्मीरी' विशेषण सम्पृक्त किया गया। केशव ने जिन अन्य ग्रन्थों की रचना की है उनमें "उपनिषत्प्रकाश" "तत्त्व प्रकाशिका" (गीताव्याख्या), "श्रीमद्भागवत तिलक", "क्रमदीपिका" आदि मुख्य हैं।

प्रस्तुत ग्रन्थरत्न सर्वप्रथम 'पण्डित' (काशी विद्यासुधानिधि) के खण्ड ८ से ९ (१८७३-७५) के विविध अङ्कों में क्रमशः प्रकाशित हुआ था। कालान्तर में इस ग्रन्थ के तीन अन्य संस्करण भी प्रकाशित हुए,जो वर्त्तमान में सुलभ नहीं हैं।सम्प्रति इसे सुधी पाठकों को पुनः सुलभ कराने की दृष्टि से 'पण्डित परिक्रमा' के षष्ठ स्तबक के रुप में इसका पुनर्प्रकाशन सम्भव हो सका है। इस ग्रन्थमाला के अन्तर्गत १. पण्डित परिक्रमा (विविध निबन्ध सङ्ग्राहात्मक) २. हनुमद्विरचित खण्डप्रशस्ति ३. लक्ष्मीधरकृत अद्वैतमकरन्द, ४. तत्त्वमुक्तावली (माध्व) ५. ईशावास्य एवं केन उपनिषद् (अंग्रेजी अनुवाद) आदि रचनाएँ प्रकाशित एवं उपलब्ध हैं।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

श्रुतम् मे गोपाय

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy: Dayanidhi Mishra ji